

ТОМ 1

В'ячеслав Липинський
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ

ТВОРИ

В'ЯЧЕСЛАВ
ЛИПИНСЬКИЙ
СУСПІЛЬНО-
ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ

ТОМ 1

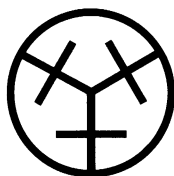
В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПИНСЬКИЙ

ТВОРИ

АРХІВ

СТУДІЇ

Головний редактор
повного зібрання творів
В. К. Липинського
ЯРОСЛАВ ПЕЛЕНСЬКИЙ

W. K. LYPYNSKY
EAST EUROPEAN RESEARCH INSTITUTE
(USA)

THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF UKRAINE
M. S. HRUSHEVSKY INSTITUTE OF UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

VIACHESLAV LYPYNSKY

COLLECTED WORKS, LETTERS, PAPERS AND MISCELLANEA
ALONG WITH ANALYTICAL STUDIES AND REVIEWS

JAROSLAW PELENSKI
General Editor

WORKS

THE

VOLUME 1

SOCIAL AND POLITICAL PAPERS

(1908—1917)

Edited by
IHOR HYRYCH
OLEH PROTSENKO

W. K. LYPYNSKY
EAST EUROPEAN RESEARCH INSTITUTE (USA)

“UKRAINSKYI PYSMENNYK” – “PH “PROSTIR”

KYIV – PHILADELPHIA
2015

СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ
ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ІМ. В. К. ЛИПИНСЬКОГО (США)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ
АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМ. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПИНСЬКИЙ

ПОВНЕ ЗІБРАННЯ ТВОРІВ, АРХІВ, СТУДІЇ

Головний редактор
ЯРОСЛАВ ПЕЛЕНСЬКИЙ

ТВОРИ

ТОМ 1

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ (1908—1917)

Редактори
ІГОР ГИРИЧ
ОЛЕГ ПРОЦЕНКО

СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ІМ. В. К. ЛИПИНСЬКОГО (США)

“УКРАЇНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК” – “ВД “ПРОСТІР”

КИЇВ – ФІЛАДЕЛЬФІЯ
2015

УДК 821.161.2-94Липинський1
ББК 84(4Укр)6-4
Л61

До першого тому творів В'ячеслава Липинського увійшли статті, надруковані в часописах “Przegląd Krajowy” (1909), “Рада” (1908–1912), “Літературно-науковий вісник” (1908–1912), “Украинская жизнь” (1912), окремі твори: “Шляхта на Україні” (1909) та ін.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ярослав ПЕЛЕНСЬКИЙ	— головний редактор повного зібрання творів В. К. Липинського
Ігор ГИРИЧ	— редактор тому
Олег ПРОЦЕНКО	— редактор тому
Георгій ПАПАКІН	— член редколегії
Галина СВАРНИК	— член редколегії
Тетяна ОСТАШКО	— член редколегії

Підготовка текстів:	І. Гирич, О. Проценко, Л. Білик
Коментарі:	Н. Черкаська, Г. Стариков, С. Панькова
Переклади з польської:	Г. Сварник, І. Сварник, П. Тарашук, Л. Білик
Переклад з російської:	Л. Білик
Переклад з німецької:	М. М. та М. С. Трофимуки
Показчик імен:	Г. Папакін, Н. Черкаська, Г. Стариков, за участі В. Кавунника, В. Сергієнко

Повне зібрання творчої спадщини В'ячеслава Липинського, його архіву та студій про нього заплановано у 25-ти томах, у трьох серіях: І. Твори – історичні праці та монографії, політологічні трактати та публіцистика; ІІ. Архів – листи, щоденники, записки та нотатки В. Липинського, листи різних осіб до В. Липинського, матеріали українського віденського посольства та інше; ІІІ. Студії – дослідницькі праці і матеріали про життя і творчість В. Липинського та про його рід. Кожна серія має свою власну черговість томів.

Висловлюємо щиру вдячність п. Ярославу Пеленському за фінансування видання та п. Надії Лотоцькій за сприяння в його одержанні.

© Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 2015
© Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 2015
© Переднє слово. Я. Пеленський, В. Гирич, 2015
© Передмова. І. Гирич, 2015
© Коментарі. Н. Черкаська, Г. Стариков, С. Панькова, 2015
© Оригінал-макет. “Видавничий дім “Простір”, 2015

В. Липинский

В'ячеслав Липинський
Фото 1914 р.

Видання першого тому політичних творів В. Липинського
здійснене коштом Східноєвропейського дослідного інституту
ім. В. К. Липинського (Філадельфія, США)

ПОДЯКА

Видання цього тому співфінансується щедрими пожертвами
колишнього довголітнього секретаря
Управи Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. К. Липинського (СЄДІ),
покійного професора *Володимира ЛОТОЦЬКОГО*
та шановною родиною колишнього члена Управи СЄДІ
покійного доктора *Романа ЗАЛУЦЬКОГО* –
сином *Павлом ЗАЛУЦЬКИМ* та донькою *Мартою МАТВІЙШИН*

Управа Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. К. Липинського
висловлює щирі подяку шановним жертводавцям, а також

Архіву В. Липинського

•

Національному Архіву Канади

•

Відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка

•

Центральному державному історичному архіву України у м. Києві

•

Інституту рукопису Національної бібліотеки України
ім. В. І. Вернадського НАН України

•

Центральному державному архіву вищих органів влади та управління України

•

Архіву Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. К. Липинського
(Філадельфія, США)

•

Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника

•

Центральному державному історичному архіву України у м. Львові

•

Бібліотеці народів у Варшаві

ЗМІСТ

Переднє слово від редакторів.....	13

Igor Гирич

Політична публіцистика В'ячеслава Липинського (1908–1917)	17

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ (1908–1917)

[1908]

На увагу нашим видавництвам.	
Матеріал до нашої популярно-наукової літератури	100
“Історія України” Миколи Аркаса	106
Ще в справі “Історії України” М. Аркаса	117
“Братья малороссы”	119

[1909]

Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów	128
Шляхта на Україні. Її роль в житті українського народу на тлі його історії	129
Nasze stanowisko na Rusi-Ukrainie (Zagajenie prywatnego zebrania w K[jowie] w lutym 1909 r.)	236
Наше становище на Русі-Україні (Вступне слово на приватному зібранні у К[иєві] в лютому 1909 р.)	237
Od Redakcji [Przeglądu Krajowego].....	250
Від редакції [Przeglądu Krajowego].....	251
Dwie drogi	254
Два шляхи	255
Данило Братковський – суспільний діяч і письменник кінця XVII століття	264
Daniel Bratkowski	278
Данило Братковський	279
“Ukraina czy Ruś?”	298
“Україна чи Русь?”	299

Hohol – Zaleski	308
Гоголь – Залеський	309
Kraj i Naród	312
Край і народ	313
Sprawozdania krytyczne	322
Критичний відгук	323
Dla wyjaśnienia	332
Для з'ясування	333
Kwestja “litwacka” w Polsce i u nas	342
“Литвацьке” питання у Польщі і в нас	343

[1910]

Do Czytelników	350
До читачів	351
Między młotem a kowadłem	354
Між молотом і ковадлом	355
На новий шлях з старими думками (До польсько-українських відносин на Правобережжі)	368
Неправдою світ пройде, але назад не вернешся	375
Цікавий документ (До характеристики майбутнього земства на Правобережжі)	379
Не принижуймо самих себе! (Стаття надіслана з російської України)	383
Заява Вацлава Ліпінського	385
Лицарі брехні і фальшивих доносів	386
Дещо про неофітів (Кілька слів пояснення для читачів “Dziennik’a Kijowsk’ogo”)	391
Пам’яті Василя Доманицького	395

[1911]

Мобілізація російської і польської “чорної сотні”	398
За що ми повинні дякувати Володимирі Антоновичу (Причинок до характеристики. З приводу статті д. О[реста] Л[євицького]: “Світлій пам’яті Володимира Антоновича” в ч. 54 “Ради”)	402
Вшехпольське хамство “Dziennik’a Kijowsk’ogo”	406
Слідами Потоцького	408

Скільки уваг з приводу заведення земства на Правобережжі і відповіді гр[афа] Красицького “Раді”	413
На чисту воду. Остання відповідь п. Здзеховському і К ^о	416
Другий акт	423
Богдан Залеський. З нагоди святкування 25-літніх роковин його смерті в “Колі польських дневників і літераторів” у Києві	436

[1912]

Нові дані про зріст польської колонізації в Східній Галичині	448
Do Czytelnika z ziemi ukraińskiej	450
До читача з української землі	451
Ś. P. Dr. Józef Jurkiewicz	460
Світлої пам’яті д[окто]р Йосип Юркевич	461
Кілька уваг з приводу книжки д[обродія] Василевського “Ukraina i sprawa ukraińska”	468
Політика польських керівних сфер по отношению к Украине	480
Політика польських керівних кіл щодо України	481
Меморіал до Українського [Інформаційного] Комітету про наше становище супроти напруженої політичної ситуації в Європі	514

[1917]

Матеріали до програми [Української демократичної хліборобської партії] . . .	521

Додатки	537
<i>Піснячевський В.</i> З хвиль життя. Маленький фейлетон	538
[Б.а.] Знов “пруські марки”	541
<i>Ярошевський Б.</i> Провокація зненависті	543
[Б.а.] Російська преса про “документи” Раковського	546
[Б.а.] Історія “разоблачений” Раковського	548
<i>Єфремов С.</i> Перед процесом	550
<i>Лозинський М.</i> Компрометація “легенди” про “пруські марки”	554
[Черкасенко С.] Процес. Маленький фейлетон	556
<i>Пеленський Я.</i> В’ячеслав Липинський (17.IV.1882–14.VI.1931)	559
<i>Пеленський Я.</i> Історичне мислення і політичні ідеї В. Липинського. До 30-ї річниці смерті українського історика і політика (14 червня 1961) . .	576
Коментарі	605
Іменний покажчик	709

ПЕРЕДНЄ СЛОВО ВІД РЕДАКТОРІВ

На рубежі 1960-х – 1970-х років почали виходити у Філадельфії коштом Східноєвропейського дослідного інституту В. Липинського томи повного зібрання праць В'ячеслава Липинського. На початках керівництво інституту та його співробітники, визначні дослідники творчості В'ячеслава Казимировича: І. Лисяк-Рудницький, І. Коровицький, Л. Білас та ін. зосереджувалися над підготовкою до друку історичних праць В. Липинського та його листування – зокрема листів Д. Дорошенка і О. Назарука до В. Липинського. На початку 1990-х років під керівництвом професора Я. Пеленського праця в цьому напрямі тривала. Було видано “Україну на переломі”, а також звернено увагу на листи самого ідеолога українського консерватизму. 2003 року з'явився друком перший том листів самого В. Липинського до адресатів на літери А–Ж.

Цей том відкриває нову серію 25-томника праць В'ячеслава Липинського. Ця книжка вміщує всі відомі на сьогодні твори видатного суспільного мислителя та історика, друковані як окремими книжками, так і в часописах “Przegląd Krajowy”, “Рада”, “Діло”, “Літературно-науковий вісник” у 1908–1917 рр. До дореволюційного часу належить переважна кількість праць; до них долучається тематично також програма Української хліборобсько-демократичної партії, що вийшла друком 1917 р. в Полтаві.

Дореволюційні твори В. Липинського не лише за хронологічною ознакою різняться від його праць, писаних у 1920-ті роки, в добу по поразці українських визвольних змагань. До 1917 року В'ячеслав Казимирович ще не був тим ідеологом українського гетьманства, яким став, очоливши Український хліборобсько-державницький союз і виконуючи функції ідеолога гетьмана у відставці Павла Скоропадського. Ще в 1950-х роках, готуючи докторат у Мюнхенському університеті, професор Я. Пеленський висловив думку про демократичний період світогляду В. Липинського, період, який закінчився в нього після розчарування практикою української націонал-демократії в часи будівництва Української Народної Республіки. У процесі підготовки до друку цього тому ми знаходили підтвердження таким інтерпретаціям Я. Пеленського. Тому по майже шістдесяти роках після першої їх публікації ми відтворюємо в цьому томі у додатках дві статті професора Я. Пеленського без редакційних змін як історіографічні пам'ятки. Вивчаючи публіцистику В. Липин-

ського, яка мало використовувалася дослідниками історіософії видатного консерватора, широко залучаючи значне листування вченого передреволюційної доби (цих листів професор Пеленський у 1950-х роках у своєму розпорядженні не мав), упорядники тому переконалися у наявності генези суспільних поглядів В. Липинського – від консервативно-демократичних до 1917 р. до суто консервативних у 1917–1931 рр.

Будучи консерватором і в 1900–1914 рр., В. Липинський орієнтувався на націонал-демократію, з одного боку, і на українську соціал-демократію – з другого. Українське політичне життя він розглядав не як перевагу якогось окремого напрямку, а як спільну акцію представників усього спектру суспільно-політичного руху від лівого до правого крила. Позаяк об'єктивно більшість діячів орієнтувалися на націонал-демократію, її як рівнозначно віддалену від крайньо лівих і правих поглядів В. Липинський, очевидно, мав вважати об'єднувальним фактором – флагманом боротьби за політичну окремішність України.

В. Липинський намагався узгодити демократичну концепцію українського розвитку соціалістичного і буржуазного відламів політичних сил з нечисленним консервативним національним елементом. Причому цих націонал-консерваторів він намагався індоктринувати демократично-республіканськими ідеями, – зробити консерваторами з лівими поглядами. Більше того, В'ячеслав Казимирович сподівався демократів запалити конструктивними ідеями національного консерватизму, перетворити їх з переконаних федералістів на самостійників. І на це в нього були підстави. Бо лідери ТУП: М. Грушевський, С. Єфремов, Є. Чикаленко, О. Лотоцький, Д. Дорошенко, С. Петлюра – були за своїми політичними інтенціями центристами, більше консерваторами-демократами, ніж радикалами-соціалістами ортодоксального крила УСДРП та партії есерів.

В. Липинський намагався до 1914 року будувати органічне суспільно-політичне життя на принципах злагоди та ідеологічного консенсусу. Практика 1917 року спростувала його надії. Демократія відкинула консервативний концепт як ретроградний, віджилий, реакційний. Це й змусило В. Липинського звести рахунки з республіканською моделлю суспільного розвитку України, затаврувати демократів як недержавників, руїників, анархістів.

У своєму осмисленні українського життя В. Липинський йшов від синтезу через антитезу до нової синтези. Синтетичним було його бачення українського життя у 1908–1914 рр. Антитезою була його діяльність на чолі УСХД у 1920–1926 рр. Кінець 1920-х років вже пройшов під прапором боротьби з монархічним конформізмом і бонапартизмом усередині консервативної течії.

До нової синтези прийти йому не дав короткий час його життя. У творенні групи монархістів-класократів можна побачити поновний шлях В. Липинського назустріч органічному злиттю з демократичною візією побудови суспільства. Не випадково одним з найпалкіших послідовників самостійництва В. Липинського був і до революції, і у 1920-х роках Андрій Жук, людина, яку є всі підстави вважати переконаним республіканцем, консерватором серед демократів. Якщо поглянути на послідовників В. Липинського у 1930-х – 1980-х роках, не можна не побачити розширення їхньої соціальної бази. Це вже була не спольщена шляхта Правобережжя, дідичі з Волині та Київщини, а та інтелігенція, яка мала консервативний вишкіл і прийшла до суспільно-політичних переконань В. Липинського. Це був і галичанин січовий стрілець Василь Кучабський, і представник Великої України – філософ Василь Рудко. Сутність філософського доробку В'ячеслава Липинського – у формулюванні не стільки засад питомого українського монархізму, скільки широкого спектру ідей у площині національної консервативної традиції.

Сьогодні думки В. Липинського передреволюційної доби, людини, якій тоді було лише 30 років, вражають своєю актуальністю, глибиною і мудрістю нас, людей початку ХХІ століття. Сучасна Україна потребує його висновків, закликів, рецептів будівництва Нової України. Ми стаємо політичною нацією, формулу якої висловив сто років тому В'ячеслав Казимирович у концепті територіалізму. Сьогодні ми переконуємось у слушності пророчих слів В. Липинського, що справжніми патріотами української землі можуть бути не лише українці з походження, а передусім українці за політичним вибором, які цей вибір роблять, визнаючи пріоритет української культури. В умовах російської агресії ми відчули цінність власної держави, ту цінність, яку широкому загалові українців намагався прищепити В. Липинський напередодні подій Української революції. Засновник національного консерватизму стверджував, що лише власник буде зацікавлений у своїй державі і культурі. І власник цей не лише спадковий дідич, а й заможний селянин. Саме В. Липинський може вважатися тим ідеологом, що передбачив постання середнього класу в Україні на зміну люмпен-пролетаріату, звиклому до державного патерналізму і духовного рабства. В. Липинський є речником органічного суспільства продуцентів, світу соціальної злагоди і миру. Саме останнє він протиставляв братовбивчій класовій боротьбі і суспільній руйні.

Сьогодні, нарешті, публіцистика В'ячеслава Липинського приходить до масового українського читача. Читача, який хоче знайти в його працях відповіді на запитання, якою дорогою треба йти.

Черговий том 25-томника підготовлений за структурою, опрацьованою у попередніх томах. Основу тому складає ідеологічна публіцистика В. Липинського. Але наявність політичного трактату “Шляхта на Україні” та програми Хліборобсько-демократичної партії робить цей том за змістом суспільно-політичним, а не лише публіцистичним. Спочатку йде передмова про історіософію дореволюційного періоду діяльності В. Липинського, далі – тексти його творів за хронологією та місцем їх публікування. Вперше українською мовою друкується його визначальна праця “Шляхта на Україні”. Тексти подаються мовою оригіналу і в українському перекладі. За таким принципом подані й статті з тижневика “Пшегльонд крайовий”. Тексти В. Липинського подано за сучасним правописом зі збереженням усіх лексичних особливостей авторської мови. Підрядкові примітки В. Липинського позначені латинськими літерами а, b і т.п., примітки редакції подаються через “зірочку”. Третя частина книжки містить додатки. Серед них – тексти, які розкривають теми, заторкнуті у працях В. Липинського. Зокрема широко представлено публікації симпатиків В. Липинського з газети “Рада” у зв’язку з т. зв. справою провокатора Раковського. Четвертий розділ книги – коментарі, підготовлені співробітниками Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Наталією Черкаською та Григорієм Стариковим з участю Світлани Панькової. Закінчується книжка іменним покажчиком, укладеним Георгієм Папакіним, Наталією Черкаською та Григорієм Стариковим.

ПОЛІТИЧНА ПУБЛІЦИСТИКА В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО (1908–1917)

Ігор ГИРИЧ

До політичних чи суспільно-публіцистичних творів В'ячеслава Липинського ми відносимо більшість його дореволюційного доробку. Фактично це всі твори, що не ввійшли до його збірника “Z dziejów Ukrainy”, та кілька статей, які друкувалися в “Записках Наукового товариства імені Шевченка”. Передусім це статті з газети “Рада” і “Діло”, тижневика “Przegląd Krajowy”, журналів “Літературно-науковий вісник” та “Украинская жизнь”. Також, попри наявність підрядкового наукового апарату, до політичних творів, вважаємо, треба залучати й книжку-памфлет “Шляхта на Україні”. Вона виконувала функцію мобілізаційного твору для активізації політичної діяльності спольщеної верстви на Правобережній Україні, хоч і апелювала до прикладів минулого. До політичної публіцистики ми віднесли й політичні трактати В. Липинського, написані для групи “Вільна Україна” в 1911–1912 рр., та програму Української хліборобсько-демократичної партії.

Однією з ключових проблем політичної публіцистики В. Липинського до початку Першої світової війни є питання, чи був В'ячеслав Казимирович у цей період стопроцентним консерватором і прихильником монархічної влади, чи став він таким уже з початком Української революції 1917 року; як співвідносилися в суспільній ідеології В. Липинського консервативне мислення і демократична практика. Існують дві головні точки зору, озвучені двома найбільшими сучасними дослідниками творчості В. Липинського Ярославом Пеленським та Левом Біласом. Перший ще в 1957 р. писав: “Як парадоксальним це не звучало б, Липинський був у своїх початках народником і демократом. Цей його підхід впливав з почуття місії повернення спольщеної частини української шляхти до українського табору. В цьому періоді історичне мислення Липинського орієнтувалося на Драгоманова і Грушевського”¹. Я. Пеленський писав, що ще у 1917–1918 рр. “можна знайти у Липинського позитивне ставлення до демократії як державного устрою”, слушно

---

¹ Пеленський Я. Вячеслав Липинський // Збірник “Української літературної газети” 1956. – Мюнхен, 1957. – С. 198–213.

посилаючись при цьому на “Матеріали до програми Української демократично-хліборобської партії”, написаної самим В. Липинським у жовтні 1917 р.².

На рівні публіцистичному ці ж думки висловив і Євген Маланюк: “Ідеолог нашого монархізму, консерватизм і «ретроградство» якого порівнюють із Шатобріаном і Моррасом, замолоду був теж «демократом» і навіть одним з фундаторів партії «хліборобів-демократів» у 1917 р.”³. Маланюк проводив паралель між різким засудженням В. Липинським усього демократичного після 1920 р. з таким самим засудженням у кінці життя “Українського хліборобсько-демократичного союзу”, творцем якого він був. І в такому порівнянні є глибинний сенс. Він показує нам безкомпромісний характер автора “Листів до братів-хліборобів”, який, творячи на початку ідеальний образ ідеологічної системи, намагається відразу з нею порахуватися, коли настає розчарування в тих, на кого спершу орієнтувався. Демократи відкинули ідею класового миру й соціальної угоди між лівими і правими, з якою виступав В. Липинський до 1917 р. Потім у кінці 1920-х він розірвав з П. Скоропадським і Радою присяжних, які перейшли на сторону гетьмана, за те, що розміняли принципові ідеали влади морального авторитету монарха на примарні переваги практичної політики. У цих двох учинках В. Липинського можна побачити не лише ідеалізм, ґрунтований на суспільній філософії неоромантизму, але якраз прагнення дотримання демократичних процедур керування державою. Спочатку Центральна Рада недемократично винесла свій негативний присуд усій землевласницькій верстві, звинувативши її в неукраїнськості, потім “скоропадщики” відкинули його ідею морально-етичної влади гетьмана-монарха, який мав спиратися на свідомі маси рядових гетьманців, що демократичним чином визнали його владу, а отже, зрадив західноєвропейському типові монархізму у його конституційно-демократичній формі на користь відсталого монархізму візантійсько-російського штибу. Тут відразу пригадується, що під демократією В. Липинський розумів обов’язок майновитої верстви стосовно народу. І в цьому сенсі він не лише позитивно ставився до демократії, а й був adeptом і пропагандистом такої демократії.

Л. Білас не заперечував “еволюцію Липинського... від позиції якщо і не гарячого прихильника демократії (таким Липинський ніколи не був), то в усякому разі людини, готової прийняти демократичні засади”⁴. Але вважав останнього політиком, який намагався реанімувати політичне життя української спольщеної шляхти Правобережжя й працював для того, аби ці нащад-

² Там само. – С. 202.

³ Маланюк Є. В Кулішеву річницю // Хроніка 2000. – 2009. – Вип. 78. – С. 310.

⁴ Білас Л. Вячеслав Липинський як історик кризової доби // Липинський В. Твори. – Т. 3: Україна на переломі. 1657–1659. – Філадельфія, 1991. – С. XLIX.

ки шляхти, дідичі-землевласники стали провідною силою українського суспільства й очолили український рух у “співпраці з іншими політичними силами, у першу чергу українською інтелігенцією”⁵. Лев Білас слушно наводить й визначення поняття “демократія” самим Липинським з його щоденникових записів пореволюційного часу. В’ячеслав Казимирович писав: “Я завжди був, есть і буду демократом у цім розумінні, що я хотів, аби народом добре правили, аби ті, що мають більшу силу і владу, виконували супроти народу свої обов’язки і аби народ мав політичні права в розумінні обмеженої участі у владі і їх контролю. Але я ніколи не був демократом так, як це слово часто розуміють, тобто, щоб здобути собі владу при помочи народу і правити його іменем необмежено”. І далі: “Демократію я розумів як обов’язок супроти народу і в тім розумінні уживав цього слова в своїх перших творах... *Потім* (виділення наше. – І. Г.) я зрозумів, що слово це має значення репрезентації народу, і це я поборював і поборюю”⁶. Звертаємо увагу на уточнення “потім”. На нашу думку, воно означає, що В. Липинський до 1917 року не розрізняв питання демократії як репрезентації влади народу через волевиявлення і проблеми справедливої влади еліти над широкими народними масами. Детальніше про це поговоримо нижче.

Подібну до Пеленського точку зору (який свій висновок спирав передусім на науково-історичні праці засновника національного консерватизму, зокрема “Аріяньський соймик в Киселині на Волині в маю 1638 р.” та програми УХДП (жовтень 1917 р.)), висловлював і автор цієї передмови ще на початку 1990-х років⁷. Спробу поєднати, а не розвести по діаметральних сторонах, історіософії М. Грушевського і В. Липинського робив відомий сучасний черкаський історик Віталій Масненко⁸. Публікація політичних творів

⁵ Там само. – С. LXI.

⁶ Там само. – С. XLVII–XLVIII.

⁷ *Гирич І. В.* Липинський і М. Грушевський у дореволюційні часи // Вячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К.; Філадельфія, 1994. – С. 53–59; *його ж.* В. Липинський у довоєнний час (у світлі листування з культурними діячами України) // Там само. – С. 143–149; *його ж.* Вячеслав Липинський і Михайло Грушевський (до історії політичних і наукових стосунків) // Михайло Грушевський: Збірник наукових праць міжнар. конф. НТШ до 125-ої річниці з дня народження. – Львів, 1994. – С. 306–317.

⁸ *Масненко В.* Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. – К.; Черкаси: Брама ІСУЕП, 2000. – 284 с.; *його ж.* В. Липинський і М. Грушевський: харизматична модель в українській історичній думці 1920-х років // Сучасність. – К., 2001. – № 3. – С. 98–113; № 4. – С. 88–106; *його ж.* Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – К.; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.; *його ж.* Методологічні засади історичної концепції В’ячеслава Липинського // В’ячеслав Липинський в історії України (до 120-річчя з дня народження). – К., 2002. – С. 94–106.

В. Липинського в цьому томі дає змогу конкретизувати тезу: “В. Липинський був до 1917 р. порівну демократ і консерватор”. Або радше стратегічно консерватор, а тактично – демократ. На нашу думку, варто говорити про Липинського-консерватора, який до 1917 р. визнавав керівну силу національно-демократичної течії в українському суспільстві. А свою течію – правих сил – він розглядав як частину загальноукраїнського руху. В. Липинський, визнаючи керівну силу національної демократії, сподівався на таке саме визнання з боку останньої і правих сил на презентацію своєї соціальної верстви, яка толерує українство і працює заради нього. І лише коли він пересвідчився, що демократія не визнає за правими силами не лише їхнього бажання рахуватися з матеріально-економічними інтересами землевласників, а й навіть українськості, В’ячеслав Казимирович, зі свого боку, побачив у демократії лише руїнницьку силу й різко протиставив консерваторів демократам, заплативши республіканцям тією ж монетою, якою йому сплатили вони, не прийнявши його та створену ним партію до Центральної Ради.

В. Липинський творив у добу неоромантизму, у період, коли відбулося розчарування пізнавальними, а головне – мобілізаційними можливостями позитивізму як філософії, спрямованої на реанімацію політичних можливостей старої землевласницької еліти. Дарвінізм і кантіанство вивели на арену історії маси, які, крім марксистської доктрини, підпадали й під інші філософські інтерпретації. Олексій Ясь пише, що масова інтернаціоналізація культури, повсюдна соціологізація життя, поширення ліберальних цінностей, атомізація життя призводили до відповідної неоромантичної реакції серед обсерваторів проявів соціального життя. Неоромантичні складові він бачить у концепціях “надлюдини” й “волі до влади” Фрідріха Ніцше, міфологічній естетиці Ріхарда Вагнера, релігійній філософії Миколи Бердяєва, анархо-синдикалістських доктринах Жоржа Сореля, психологічних візіях “еволюції народів і мас” Гюстава Ле Бона, модерністських інтерпретаціях “бунту мас” Хосе Ортеги-і-Гассета⁹.

⁹ Ясь О. В. Липинський та неоромантизм (до 125-річчя від дня народження) // УІЖ. – 2007. – № 5 (476). – Вересень–жовтень. – С. 75–95; *його жс.* Матеріальний світ у неоромантичній концептуалізації В’ячеслава Липинського // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2011/2012. – Вип. 6. – С. 160–174; *його жс.* Неоромантизм в історичній візії С. Томашівського // УІЖ. – 2011. – № 4 (499). – Липень–серпень. – С. 195–214; *його жс.* Архітектоніка та техніка викладу “Листів до братів-хліборобів” // Молода нація. – 2002. – № 4 (25). – С. 161–201; *його жс.* Архітектоніка та техніка викладу в студії В’ячеслава Липинського “Листи до братів-хліборобів” // Історіографічні дослідження в Україні: 36. наук. пр. на пошану вченого-історика, д. і. н., професора Р. Г. Симоненка / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. – Вип. 11. – С. 319–350; *його жс.* В’ячеслав Липинський // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – Вип. 15: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. – С. 432–486.

Варто підкреслити й такі конкретно-історичні причини звернення В. Липинського до філософії неоромантизму, як спроба повернути назад колесо історії й відродити до політичного життя, здавалося б, назавжди відмерлий шляхетський клас. Його великий попередник – Володимир Антонович – поставив на цьому класі жирну крапку і звів порахунки зі шляхтою. Для Антоновича все ще живою була опозиція: шляхта – поляки, народ – українці. В. Липинський натомість намагається не лише сам залишитися шляхтичем, а й повести за собою всіх інших землевласників Правобережжя, оголосивши їх усіх уже не польською, а українською шляхтою. Якщо порівняти з 30-ми – 40-ми роками XIX ст., тодішні українські романтики ставили перед собою цілком аналогічне завдання. Вони прагнули до активізації народного життя в рамках старої козацької традиції і робили це для того, аби вберегти той народ від винародовлення, щоб він не став під дією неунікненних нібито економічних умов частиною всеросійської нації, нової імперської нації росіян.

Про те, що В. Липинський жив романтичним духом ще від часів гімназійного навчання та студентства, згадував Б. Лепкий. У своїх спогадах про краківські зустрічі з істориком він писав: “[Липинський] не гарячився, ставився до всього критично, тільки як згадував Україну, своє село, гайдамацьку дубину й старого, вірного слугу, то його темні очі блистали, а бліде обличчя покривалося рум'янцем. Знати було, що там, а не деінде, його серце і що туди він лине думками. З одного боку критичне, можна навіть сказати, холодне відношення до всяких політичних питань, а з другого – таке сердечне і тепле, як тільки розмова сходила на українське сільське і родинне життя, надавало Липинському якусь окрему, характеристичну закраску... Чулося, що це був непересічний чоловік. Хоч молодий, та дуже опанований, уважливий, зрівноважений, – інтелект, не позбавлений гарячого, щирого чуття. Не резонер, не полеміст і не вроджений агітатор, людина з великим зацікавленням до всіляких проявів життя”¹⁰.

В. Липинський і українська демократія на початку XX століття

Говорячи про контекст написання політичних творів В. Липинського до 1917 р., варто розглянути проблему його взаємин з представниками українських націонал-демократів у Наддніпрянській Україні.

Український вибір для “поляка” В. Липинського був природним. У листі до Осипа Назарука він згадував, що хоч у родині говорили “панською” польською мовою і по-французьки, але його першою мовою була україн-

¹⁰ Лепкий Б. Моя перша зустріч з Липинським // Лепкий Б. Вибрані твори / Упор. Н. Білик, Н. Гавдиди. – Вид. 2-е. – К.: Смолоскип, 2011. – С. 504–505.

ська. Українською до нього промовляла няня-селянка, яка польської не знала. І не випадково всіх, хто знав В. Липинського або хто читав і читає сьогодні його твори, передусім вражає бездоганна, вишукана, художньо-мистецька українська мова. В. Липинський взагалі один з найкращих мовників-стилістів у нашій суспільній літературі ХХ ст. Він блискучий публіцист не лише завдяки колосальній ерудиції та фактичним знанням, а й передусім як майстерний письменник. В'ячеслав Казимирович сам відзначав, що по-українськи говорив куди краще за багатьох питомих українців. Він писав, що розмовною українською володіє “в тисячу раз краще, ніж члени Центральної Ради”¹¹. Це висловлювання підтверджує і Богдан Лепкий: “Нині не пригадаю собі, чи з польської на українську перейшли ми при першій зустрічі в мене в хаті, чи пізніше, але згодом наша розговорна мова була не інша, лиш українська. Липинський балакав краще, ніж деякі наддніпрянські земляки, бо балакав, як він казав, «по-сільськи», себто мовою Марка Вовчка без помітних русицизмів”¹².

Більше того, для В. Липинського українська мова була куди ріднішою і питомішою за російську на противагу інтелігентам-наддніпрянцям, які залюбки переходили на “загальнозрозумілу”, перебуваючи в компанії російських лібералів або “малоросів” українського походження. Приміром, у салоні пані М. Требінської – родички дружини Івана Лучицького – В. Липинський опинився разом з редактором “Ради” Федором Матушевським. “Страшенно важко, – писав В'ячеслав Казимирович у листі до Василя Доманицького, – тільки було мені говорити по-російськи, але позаяк всі говорили тою мовою, то мені ніяково було самому вириватися”¹³.

Тому й природним було, що свою літературну діяльність В. Липинський розпочав українською мовою. А польською він писав лише з мотивів тактичних, для вербування в число adeptів українства людей польської культури.

За свідомісним вихованням батька В. Липинський, як він сам визначав, був русофілом, “поляком” за розмовною мовою та релігією. Батько був роялістом, не мав сентиментів до ідеї відродження “історичної Польщі” – головної “фішки” польської нацдемівської ідеології. Служачи в російському війську і як дідиц Волині, він визнавав право російського царя на Правобережні землі і бачив майбутнє своєї території у складі не відновленої Речі Посполитої, а реформованої, демократичної Росії.

¹¹ Листи В. Липинського до О. Назарука / Упор. М. Дядюк. – Львів, 2004. – С. 38–39.

¹² Лепкий Б. Моя перша зустріч з Липинським. – С. 505.

¹³ Листування В. Липинського / Ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. – К.; Філадельфія, 2003. – Т. 1: А–Ж. – С. 502–503.

Але навчання в середній школі змінило винесені з дому політичні переконання В. Липинського. У 7-му класі Першої київської гімназії, у 1899 р. він спочатку вступає до польської гімназичної організації, яка перебувала під впливом Польської партії соціалістичної (ППС). Ця партія пропагувала серед українців ідею української окремішності, але насправді переслідувала цілі відновлення Польщі в межах до першого поділу 1772 р. Таку політику ППС на Наддніпрянщині В. Липинський вважав провокативною. Бо насправді ППС не хотіла бачити Україну незалежною, але висувала це гасло, аби відірвати українців від впливу російських лівих партій, які мислили категоріями єдиної і неподільної Росії і саму думку про українську самостійність вважали одним з найбільших державних злочинів. Однак В. Липинський саму ідею незалежності України сприйняв із захопленням. Вона, власне, і відкоригувала його політичну свідомість, яка вже залишалася незмінною в головніших параметрах усе його життя. У листі до О. Назарука 19 березня 1924 р. він писав, що вклав у самостійництво “свій стихійний, органічний, унаслідований від предків, шляхетсько-український, отже в результаті: різко протисоціалістичний і протидержавницько-польський” зміст. Цей антипольський державний імператив поглядів В. Липинського призвів до розриву з керівництвом польської молодіжної організації в гімназії. В. Липинський вийшов з неї, як свого часу зробив Володимир Антонович, вийшовши в середині 1850-х років з польської гміни у київському університеті. Тривалий час В’ячеслав Казимирович шукав українців серед гімназичних товариств і знайшов їх не відразу у громаді православних, до якої і пристав, залишаючись римо-католиком, а не переходячи на православ’я, як перейшов його попередник – “хлопоман” Володимир Антонович¹⁴.

Адам Монтрезор, який особисто добре знав В. Липинського, у своїй брошурці-некролозі уточнює цей факт додатковими відомостями. Він говорив, що В. Липинський вийшов з польської гімназичної організації не сам, а з групою однодумців – українців римо-католиків. Вони знайшли спільників серед українців-гімназистів, яких очолював Климент Квітка – у майбутньому знаний музикознавець та етнограф, чоловік Лесі Українки. Цей гурток, напевно, не перебував у стінах Першої гімназії. Сергій Єфремов у своїх спогадах¹⁵, згадуючи про молодого марксиста К. Квітку, писав, що діяльність свою він провадив головно серед гімназистів П’ятої київської гімназії на Печерську. Причому він тоді спілкувався ще переважно російською мовою,

¹⁴ Листи В. Липинського до О. Назарука. – С. 40.

¹⁵ Єфремов С. Щоденник (1895–1896). Про дні минулі (спогади) (1876–1907). – К., 2011. – С. 425.

перейшовши на українську лише в часах Першої російської революції. 1901 року у Києві відбувся з'їзд польських корпорацій, на якому В. Липинський виступив з ідеєю політичного українства всіх поляків України – ідеєю територіалізму. Він закликав поляків об'єднатися з українцями в одну територіальну організацію. Більшість поляків його не підтримала, і він остаточно тоді вийшов з польської організації разом з Борисом Матюшенком і залишився лише в тодішній київській гімназичній громаді¹⁶. У спогадах тодішніх учнів-поляків¹⁷ київських гімназій наведено ще й інші прізвища соратників В. Липинського. Це Роман Войцехівський, Богдан Рильський (рідний брат Максима Тадейовича), брати Милорадовичі та Матюшенки, Лев Юркевич та Володимир Удовенко¹⁸.

До революції творити праву партію без спілки із загальнодемократичним рухом було неможливо через ембріональний стан правих сил національної орієнтації. Отже, В. Липинський хоч-не-хоч мусив бути демократом. Ознайомлення з усією тодішньою літературою з царини суспільствознавства також мусило налаштовувати В'ячеслава Казимировича на демократичний лад мислення. Усе тоді наявне в українській публіцистиці, художній та політичній літературі мало народолюбний характер і спонукало до засвоєння вже відпрацьованих у демократизмі постулатів українства у виконанні її класиків Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, В. Антоновича, М. Драгоманова та М. Грушевського. Почавши співпрацювати з нечисленним і слабким організаційно українським рухом, В. Липинський мусив відразу ж сприйняти його “символ віри” – тезу про одвічний демократизм української нації, переконання, що українцем є передусім представник народу, що українство зосереджено в селянстві, а отже, й відчуті протипанські настрої переважної більшості тодішньої національної еліти України. У політичній сфері переважаним гаслом була федералізація Росії, в якій Україна мала би бути автономною частиною. Не те, щоб В. Липинський відмовився від свого шляхетства, правих поглядів та самостійництва, зовсім ні. Але ці свої переконання він тоді вважав за можливе допасувати до головних гасел українства і, залишаючись консерватором ізсередини, назовні демонстрував прихильність до демократичних постулатів. Це давало можливість робити спільну

¹⁶ *Монтрезор А.* В'ячеслав Липинський (5/17.IV.1882 – 14.VI.1931) // В'ячеслав Липинський як ідеолог і політик. – Ужгород, 1931. – С. 8–9.

¹⁷ *Wierzejski Witold Kazimierz.* Fragmenty z dziejów polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie 1831–1920. – Warszawa, 1936. – S. 85; *Nowicki Józef.* Wspomnienia starego działacza. – Warszawa, 1936. – S. 19.

¹⁸ *Gancarz B.* “My, szlachta ukraińska...” Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego. 1882–1914. – Kraków, 2006. – S. 46–49.

загальнодемократичну справу, збагачуючи український рух не знаними до того, несподіваними, ба навіть революційними за своєю суттю ідеями.

Демократичним український рух ставав з причини небажання старої еліти підтримувати модерний український рух. І можна стверджувати, що ще від кирило-мефодіївських часів провід національного руху намагався шукати суголосних елементів серед українського панства, передусім нащадків лівобережної старшини. Проте ці спроби зазнали повного фіаско. Пантелеймона Куліша, в аспекті ставки на майновиті верстви, можна вважати попередником Липинського. Саме він з-поміж усієї інтелігенції здійснював найбільше спроб встановити співробітництво з дідами колишньої Гетьманщини. Журнал “Основа” він спирав саме на матеріальну підтримку цього панства. Василь Білозерський, брат дружини Куліша і середньомаєтний землевласник з Борзенщини, був головним редактором “Основи”. П. Куліш намагався знайти співчуття у промисловця Алчевського, листувався і зустрічався з низкою інших панів з Чернігівщини й Полтавщини, але фінансовий крах “Основи” засвідчив – сподівання на панство, якому не чужа була давня козацька слава, що до неї апелювали діячі першого етапу українського відродження, були марними. П. Куліш вступив у тривалу полеміку з Київською громадою, намагаючись ідеологічно протиставити козацькій бідноті, голоті, руїнникам – усьому лише військовому люду справжню українську репрезентацію – козацьку середню і великоземельну шляхту, і не лише шляхту Лівобережної, а й Правобережної України, тих же таки спольщених землевласників Київської, Подільської і Волинської губерній та Галичини. Пишучи про українську справу у XVII ст., П. Куліш піднімав на щит ім'я Станіслава Жолкевського, який мав суто польське походження, але свою діяльність на військовому і культурному полі провадив саме в Україні. І в цьому важко не помітити паралелей з діяльністю В. Липинського. Принаймні саме П. Куліш намагався запропонувати українцям засвоювати як свою, українську, культурну спадщину земельної магнатерії XVI–XVIII ст. Щоправда, на відміну від В. Липинського, йому не вдалося витримати ідеологічну лінію. Його заносило то в бік кадіння ладаном російській державності в Україні, то до намагань піднести цивілізаційну важливість польської державності напередодні та в часах козаччини. Саме з таких позицій, непотрібного хитання і негачії усього демократичного, було написано основний історичний твір П. Куліша – “История воссоединения Руси”. Кулішеві явно забракло політичної складової мислення, щоб зуміти дати синтез українського консерватизму.

Навіть Володимира Антоновича – антипода П. Куліша і речника поступового демократизму – ми теж повинні вважати в його акції радше консерватором, ніж радикалом-демократом. У ньому В. Липинський вбачав багато до

себе подібних рис. Йому він присвятив свій альманах “Z dziejów Ukrainy”, кілька статей, пов’язаних зі смертю свого попередника, окреме місце у “Шляхті на Україні”. В. Антоновича він протиставляє Леону Василевському, даючи рецензійну статтю в “ЛНВ” з приводу книги “Україна й справа українська”. У В. Антоновичі його підкупали ідеї відкинення польської державності в Україні. Першим актом громадської роботи історика було розірвання з польським середовищем. Аналогічний шлях пройшов у 1900–1901 рр. В. Липинський. І один, і другий були видалені польським середовищем, обидва сприйняті ним як зрадники польської ідеї, як “валленроди”.

В. Антонович імпонував В. Липинському своїм бажанням творити нову ідею України, яка суперечила всьому попередньому етапові українського руху. До В. Антоновича власне України в модерному розумінні не було, порвавши з польським середовищем, він не прийшов до українського – останнього як такого ще не існувало, його і створив В. Антонович (див. статтю В. Липинського “За що ми повинні дякувати В. Антоновича”, яка була відповіддю до-модерному українофільству в особі Ореста Левицького та Старої громади). В. Липинський так само творив те, чого не існувало до нього. Концепт спольщеної української шляхти був так само не стільки реальний факт, скільки сконструйований інтелектуальний продукт, який давав у руки національно-визвольному рухові потужну ідеологічну зброю. Вона одночасно вибивала з-під ніг ґрунт для польської ідеології в Україні. Єдине, в чому принципово розходилися В. Липинський і В. Антонович, – це в питанні ставлення до шляхетського стану. Володимир Боніфатійович закликав шляхтичів декларуватися до рівня інтелігенції, а В’ячеслав Казимирович, навпаки, хотів збереження шляхетства як стану й переходу шляхти до української нації. Якщо В. Антонович дідичем ніколи не був, походив з родини гувернерів, то друг його Тадей Рильський дідичем був і залишався до кінця життя, але був уже не польським, а українським діячем.

В. Антонович цікавив В. Липинського як прихильник еволюційної перебудови суспільства, а не революції й нищення низами культурних здобутків панства, яке пропагували марксистки, в тому числі й українські есдеки. У цьому питанні думки В. Антоновича були куди більш близькими В. Липинському, ніж філософія соратника В. Антоновича Михайла Драгоманова – конституціоналіста та європейця, але соціаліста й прихильника лівої ідеї. М. Драгоманов закликав орієнтуватися на російські культурні цінності, В. Антонович – на європейські, перший шукав контакти з лівими російськими партіями, марксистами та польськими соціалістичними силами, другий – хотів би спертися на союз з “реакційними” народовцями Галичини, з їхньою орієнтацією на українську традицію, уніатську церкву, українську спольщену шляхту з її

видатнішими представниками Адамом та Леоном Сапігами, Володимиром Дідушицьким, Володимиром Федоровичем. М. Драгоманов виключав з української нації всіх “буржуїв”, чим був предтечею лівацьких крайнощів Центральної Ради. В. Антонович натомість, як і В. Липинський, шукав союзників серед заможних верств суспільства. Він залучив у члени Київської громади банкірів В. Рубінштейна й В. Ігнатовича та цукрозаводчика Василя Симиренка. Намагався знайти опертя планам київського відділення Російського географічного товариства на фінансових можливостях поміщика Григорія Галагана. З останнім близько працював другий лідер громади 1870-х років Павло Чубинський. Ідея В. Антоновича із здійснення політики “нової ери” в Галичині так само мала б приваблювати В. Липинського. Бо цією політикою В. Антонович, як пізніше В’ячеслав Казимирович, намагався привабити “поляків” Галичини проблемою будівництва культурної окремішності України, запоруки політичної самостійності. В. Антонович при всій своїй культурницькій праці до кінця 1880-х років фактично був головним українським політиком. Він пропагував політизацію українського руху в конституційних умовах Австро-Угорщини, що було одним з наріжних каменів філософії В. Липинського у перші два десятиріччя ХХ ст.

Треба сказати, що й перша генерація не українофілів, а політичних українців Наддніпрянщини так само була значною мірою демократичними консерваторами. До такої категорії можна віднести всіх, хто творив групу молодоукраїнців навколо видавничого проекту “Вік”. Сергій Єфремов, Олександр Лотоцький, Василь Доманицький, В’ячеслав Прокопович, Володимир Дурдуківський, Федір Матушевський були близькими В. Липинському. Його приваблювало їхнє заглиблення в українську традицію, органічне несприйняття соціального радикалізму більшовицького переустрою суспільства, пошук компромісу між майновитим прошарком і народним загалом, шанування приватної власності на землю, відкидання принципу соціалізації та удержавлення землі, що характеризував російський радикальний підхід до аграрного питання.

УРДП, що творилася на підставі Української загальнопартійної організації 1897 р., була центристською партією. Її демократизм відповідав умонастроям В. Липинського, який прагнув справедливого ладу для широкого загалу, відповідальності можновладних і сильних перед рівними у бідності. Ще ближчими його філософії суспільства були погляди двох найбагатших членів УРДП – Євгена Чикаленка та Володимира Леонтовича, дідичів й свідомих українців, які, відчуючи свою відповідальність перед народом, з переконання жертвували своїми матеріальними статками для загальноукраїнської справи. Обидва – демократи мимохіть. Для них було цілком логічно утвори-

ти праву партію землевласників, проте в українських умовах така партія ідеологічно була б чорносотенною і монархістською, а отже, й антиукраїнською¹⁹. Тому обидва пов'язують себе з демократичним рухом. Їхній шлях до політичної України цілком відповідав шляхові В. Липинського. Й зовсім не випадає дивуватися демократичним інтенціям В'ячеслава Казимировича до 1917 р. Вони випливали з логіки громадського і суспільно-політичного життя Наддніпрянщини. Про взаємини між В. Липинським і Є. Чикаленком, які заслуговують окремої глави, поговоримо далі.

Михайло Грушевський до 1917 р. представляв не соціалістів-революціонерів, а також центристські сили. Мав цілком буржуазну поставу і переконання. Він перебував у політичному спектрі статечних партійних сил, лідером національно-демократичного табору. А отже, знову ж таки був ідеологічно близьким В. Липинському. Як до лідера українських сил всеукраїнського масштабу до нього звертався ідеолог консерватизму й за консультаціями, й за громадськими порадами. Матеріальний статус В. Липинського й М. Грушевського був досить близьким. Дідичем М. Грушевський не був, але мав приватні земельні ділянки, володів кількома садибами у Львові й Києві, маєтком у Криворівні. Займався підприємницькою діяльністю, тобто був, за визначенням В. Липинського в його "Листах...", продуцентом. Хоч і мав інтелігентську психологію, бо виріс у чиновницько-священницькій родині. Про їхні взаємини також говоритимемо окремо.

Окремо варто говорити й про соціал-демократичний табір діячів, з якими В. Липинський підтримував тісні контакти. Саме з еседеками він планував свої політичні акції. Саме українські марксистки передусім оцінили самостійницьку ідеологію В'ячеслава Казимировича. На перший погляд, консерватору не годилося б спілкуватися з лівими партійцями, бо ідеологічно вони представляли різні полюси суспільно-політичної думки. Насправді, на практиці, В. Липинський був якраз у найтісніших стосунках з польськими та українськими соціалістами та рупівцями, а пізніше соціал-демократами. Причина цього була в їхній активній позиції, в намаганні позиціонувати себе в суспільному просторі. Найближчі стосунки пов'язували його з Андрієм Жукотом та Левком Юркевичем. Свій київський тижневик В'ячеслав Казимирович видавав у співпраці із соціалістом Богданом Ярошевським.

¹⁹ Докладніше див.: *Гирич І.* Володимир Леонтович в українському громадському житті // Пам'ятки України. – 2012. – № 8. – Серпень. – С. 2–13; *його ж.* Володимир Леонтович в українському громадсько-політичному житті // Український археографічний щорічник. – 2012. – Вип. 16–17. – С. 268–299; *його ж.* Суспільствознавчі уроки Чикаленка // Пам'ятки України. – 2012. – № 12. – С. 3–13.

Свій дореволюційний демократизм з відстані часу В. Липинський так пояснював у своїх знаменитих “Листах до братів-хліборобів”: “Членом «української» нації міг бути тільки той, хто поступову й демократичну програму української інтелігенції визнавав і мандат на представництво народних інтересів в її руки складав. «Лівіші кадетів і правіші більшовиків», – ось були ті рамки, в яких могла існувати «українська нація». Все, що було поза ними – це були не українці, це були в найкращім разі тільки «культурники», «українофіли» або смішні оригінали-самостійники, а то просто «малороси», «поляки», і взагалі всі разом люде з національного боку непевні”²⁰. Отже, В. Липинському йшлося про те, щоб увійти в коло українських діячів, йому треба було шукати особистих контактів і спільної дії з усіма найбільшими представниками українського руху. І такі контакти він установив. Особливою активністю відзначався період, коли В. Липинський повернувся після навчання з Кракова й Швейцарії. За рік він налагодив контакти із Сергієм Єфремовим і Федором Матушевським, які представляли партію УРДП і єдину щоденну газету “Рада”, Євгеном Чикаленком, Борисом Грінченком як лідером київської “Просвіти”, Михайлом Грушевським – провідником усього руху й редактором головних історичних періодичних видань. До товаришів й приятелів В. Липинського належали ледь чи не всі чільні представники української соціал-демократії: Дмитро Дорошенко, Лев Юркевич, Андрій Жук, соціаліст Богдан Ярошевський. Під час писання у Кракові свого знаменитого альманаху 1912 р. В. Липинський зійшовся з низкою галичан-львів’ян: Володимиром Кушніром, Володимиром Темницьким, Стефаном Томашівським, Іваном Крип’якевичем, Миколою Залізняком.

За допомогою української демократії, як центристської – буржуазної, так і ортодоксальної – марксистської (есдеків), В. Липинський ставив за мету українізувати польськокультурних діличів Правобережної України. Зробити це без націонал-демократів наддніпрянців було вкрай важко, бо, крім них, нечисленним консерваторам просто не було на кого спертися. Тим часом есдеки вороже дивилися на поміщицтво і наперед відмовляли йому в належності до українства. Про цей парадокс В. Липинський у “Листах...” писав так: “Ми давні передвоєнні самостійники і хлібороби весь свій вік думали інакше й увесь свій вік працювали, щоб національно свідомих «поміщиків» було на Україні якнайбільше. Бо ми, що хотіли української держави, були певні, що поки український поміщик буде вважати себе за росіянина або поляка, то збудувати державу, навіть республіканську, не вдасться. І тому я особисто навіть польської мови часто в своїх українських по змісту виданнях уживав,

²⁰ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Вид. 2-ге. – Нью-Йорк, 1954. – С. 6.

щоб тільки швидше національну свідомість українську серед своїх спольщених земляків поширити. Але вже тоді, здається, в 1908 р. – бо цитую по пам'яті – зустріла мене з боку одного нашого суто демократичного органу перша остоорога. Мені закинули, що я не йду слідами свого ідейного учителя В. Антоновича, який – не так, як я – вирікся зовсім свого класу й тому став цілковито українцем. Хоч це й не зовсім у відношенні до особи Антоновича вірно, але не про це тут наразі мені йде... Українська демократія тільки тоді може визнати члена українського хліборобського класу українцем, коли він здекларується, стане, як вона, відірваним від усякого суспільного класу інтелігентом і побільшить своєю особою силу групи, що живе не з якоїсь продуктивної матеріальної класової праці, а з експлуатації української національної ідеї”²¹.

З цих слів стає зрозумілим, чому В. Липинський опинився серед націонал-демократії. Проте ця оцінка передреволюційної ситуації виглядає не цілком відповідною реаліям моменту. Виглядає на те, що до 1917 р. В. Липинський щиро вірив у обопільну зацікавленість демократів і консерваторів, у можливість здійснення програми спільної справи. Далі спробуємо проілюструвати цю думку аналізом суспільно-політичної творчості В. Липинського.

Ставлення демократів до В. Липинського

А як же самі демократи ставилися до В. Липинського? Про це є свідчення Євгена Чикаленка. Він, один з небагатьох демократів, ставився до В'ячеслава Казимировича з великим пієтетом. У своєму щоденнику за 1920 р. (8 квітня) Євген Харлампієвич наводить підсумкову характеристику ставлення до Липинського соціалістичних сил від часів передреволюційних до майже кінця Української революції. “До В. Липинського, – писав він, – як поляка за походженням, українське громадянство раз у раз ставилося з підозрінням, і між ним поширений був анекдот, що коли Липинський зап'є (а се з ним, кажуть, буває), то спочатку тримається, як українець, потім виставляє себе російським офіцером, а коли доходить до найвищого градусу, то голосно вигукує «jestem szlachcicz honorowy». Я гадаю, що це брехня, бо Липинського я ставлю високо і вважаю його за певного українця, але українська інтелігенція настільки йому не довіряє, що Винниченко рішучо був проти того, щоб його лишити послом у Відні, що мене обурило до краю”²².

Попри однозначну позицію В. Липинського у справі української самостійності та його творчість як історика і публіциста, етнічно українська інте-

²¹ Там само. – С. 26.

²² Чикаленко Є. Щоденник 1919–1920. – К.; Нью-Йорк, 2005. – С. 293.

лігенція все одно запідозрювала його у прихованих польських симпатіях. Це й знайшло відображення в анекдоті, переказаному Є. Чикаленком. Цікаво, що й навіть самостійництво деякі з наддніпрянців та й власне таких самих “поляків”-правобережців вважали за своєрідну польську інтригу. Приміром, Богдан Ярошевський, такий самий “поляк” з походження, у листі до М. Грушевського стверджував, що В. Липинський, на його думку, “психологічно досі ще польський шляхтич-українофіл”. Самостійництво останнього оцінював так: “Справжнього українського почуття у його стільки, скільки у кожного пересічного правобережного панича-українофіла з польською психологією. Ця психологія для мене безсумнівна. Як тільки такий українець польського походження з’являється «самостійником» на польський кшталт, не виносить «москалів», мріє про спілку Польщі і України, звернуту проти Москви, австрофіл, германофоб, то для мене ясно, що він міркує цілком як поляк. Для поляків такі думки, може, спасенні, а для нас вони не годяться”²³. Цікаво, чи свідомо Б. Ярошевський спотворював світогляд В. Липинського під дією особистої образи, чи дійсно так вважав. Але, як відомо, ні австрофілом, ні відвертим германофобом Липинський не був, ні в тих часах, ні пізніше. Так само й до “москалів” він ставився цілком терпимо. Як мету своєї ідеології, на відміну від націоналіста Д. Донцова, він не ставив жорстку українізацію інших етносів. Для нас у цій оцінці В. Липинського цікаві характерні упередження демократів стосовно представника консервативної думки.

Лідер Української радикально-демократичної партії Сергій Єфремов позитивно відгукнувся на літературну діяльність римо-католиків під проводом В. Липинського у своїй “Історії українського письменства”. Публікації тижневика В. Липинського “Przegląd Krajowy” С. Єфремов відносив суто до українського письменства, хоч він і видавався польською мовою²⁴. С. Єфремов був добре ознайомлений із завданнями, які ставив перед виданням В. Липинський. Останній особисто знав С. Єфремова, залучав як автора до співробітництва у тижневику в 1909 р., збирався його залучити до підготовки наступних томів альманаху “Z dziejów Ukrainy”. Під час конфлікту з Б. Ярошевським В. Липинський запрошував С. Єфремова бути третейським суддею.

У кінці 1908 – на початку 1909 р. з В. Липинським через Федора Матусевського познайомився Дмитро Дорошенко. У цей час останній записував

²³ Конфлікт між В. Липинським і Б. Ярошевським у тижневику “Przegląd Krajowy” (Листи В. Липинського до Б. Ярошевського (1910) та Б. Ярошевського до М. Грушевського (1914)) // Український археографічний щорічник. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 619–663.

²⁴ Єфремов С. Історія українського письменства. – Вид. 4-е з одмінами і додатками. – К.; Ляйпціг, 1924. – С. 393.

зі слів старого Костянтина Михальчука його спомини про часи хлопоманської юності. Знайомство з Липинським відразу зміцнилося. Хоч офіційно Д. Дорошенко був тоді соціал-демократом, але, мабуть, у його характері В. Липинський відчув споріднену душу, що з часом їх звело в одній партії УХДП. Цього ж року відбувся відомий з'їзд українців польської культури, який, за задумом В. Липинського, мав означати союз українців римо-католиків з етнічними українцями демократами. 21 лютого 1909 р. в Києві відбулася нарада “українців польської культури”, зібрана В. Липинським у помешканні Ф. Вольської в Києві на Фундуклеївській, 10, де було вирішено питання, пов'язані з виданням “Пшегльонду крайового”. Діячів польської культури зібралося у помешканні далекої родички В. Липинського Францішки Вольської 35 осіб. Українців-лівобережців православних було запрошено четверо. Це були знакові для українського руху постаті: Є. Чикаленко, С. Єфремов, Ф. Матушевський і Д. Дорошенко²⁵. Д. Дорошенко разом з С. Єфремовим і В. Доманицьким працював як автор у тижневику “Przegląd Krajowy”.

Євген Чикаленко так само залишив спогад про цю нараду²⁶. Ф. Матушевського і С. Єфремова він чомусь назвав лівобережцями. Насправді лівобережцем – чернігівцем був лише Дмитро Іванович. Решта походили з тодішньої Київщини і Херсонщини – тобто географічно були так само правобережцями, як і поляки. Серед присутніх поляків Д. Дорошенко називає Адама Рокицького (дядька В. Липинського, діди́ча з с. Русалівки на Уманщині), Людвіка Сідлецького (Саву Крилача з Уманщини), Антоні Станевича (з Луцька), Францішку Вольську та її чоловіка інженера Стефана Вольського (з Києва), Антонія Васютинського (з Козятина), Едварда Пашковського (майбутнього антагоніста та критика В. Липинського, що друкувався у польській пресі під псевдонімом Чарни Єгомосць), Леона Радзейовського (київського літератора і газетяра), Тадеуша Михальського (також київського журналіста і літературознавця й також антагоніста Липинського – переконаного борця з територіалізмом), Влодзімежа і Людгарда Грохольських, Августа Іванського (діди́ча із с. Рижавка Подільської губ.), Йоахима Волошиновського (видавця і редактора “Світової зірниці” на Поділлі), Францішка Котовича і Ясінецького (обидва з Поділля), Станіслава Горвата і Мазаракі. До поляків Д. Дорошенко

²⁵ *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 pp.). – К.: Темпора, 2007. – С. 140–141; *його ж.* З перед тридцяти літ (До історії заснування “Przegląd'u Krajow'ogo” в Києві) // З минулого: Збірник. – Варшава, 1938. – Т. 1. – С. 126.

²⁶ Див.: *Чикаленко Є.* Щоденник (1907–1917). – Львів, 1931. – С. 68.

зараховує чомусь і Б. Ярошевського²⁷. Насправді Богдан Ярошевський вже від 1902 р. перебував в українських партіях, був творцем Соціалістичної української партії. Дискусії велися українською мовою, а всі присутні проголосили себе українцями польської культури, пов'язаними своїми політичними інтересами з українським народом.

У своєму щоденнику Є. Чикаленко наводить кілька додаткових подробиць. 22 лютого, наступного дня по з'їзді, у ресторані готелю “Франсуа” в Києві на Фундуклеївській, 17, відбувся банкет, на якому з'їзд було урочисто закрито. На банкеті були присутні лише 20 учасників наради, крім того ще кілька осіб; співробітників “Ради” було 6 чоловік, решта поляки. Частина поляків складала групу В. Липинського – українців польської культури, які говорили між собою доброю українською мовою. Інша частина – поляки, які лише визнавали своїм обов'язком допомагати культурному розвитку українського народу. Цей гурт по-українськи не говорив, а лише польською. Один з них вибачився за це й пояснив, що вони не наважуються говорити українською з інтелігенцією, але в селі з “людом” цією мовою говорять. На це Є. Чикаленко пожартував: “То ви, панове, уявіть собі, що ми «люди»”. Вони засоромились, але на українську мову так і не перейшли²⁸.

До цього з'їзду всі учасники – українські демократи поставилися згодом дуже схвально, хоч сам факт з'їзду в історії національно-визвольного руху не одержав відповідної високої оцінки, не потрапив в історичні аннали і на сьогоднішній день в історіографії належним чином не відображений.

Розмежування В. Липинського з інтелігентами республіканцями-соціалістами після 1920 р. знайшло своє відбиття в “Листах...”. Вбивчий присуд українській інтелігенції відразу ж знайшов контраргументацію в публікаціях низки представників республіканського табору еміграції: П. Чижевського, М. Славінського та ін. Після Другої світової війни у творі Ісаака Мазепи “Підстави нашого відродження”, який можна вважати засадничим полемічним твором проти консервативної візії українського суспільства В. Липинським, прозвучала досить слушна відповідь класикові національного консерватизму, який саме інтелігенцію звинуватив у поразці визвольних змагань 1917–1921 рр. І. Мазепа писав: “Причиною наших неуспіхів була не інтелігенція, а насамперед загальний мало відрадний стан нашого соціаль-

²⁷ Цікаво, що у своїх споминах Д. Дорошенко взагалі не згадує Б. Ярошевського як присутнього на зборах 21 лютого, а також не називає його і редактором “Пшегльонду...”, говорячи про В. Липинського як головного редактора видання. Див.: *Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.)*. – С. 140–142.

²⁸ *Чикаленко Є. Щоденник*. – К., 2004. – Т. 1: 1907–1917. – С. 52.

ного «скаліченого» суспільства: недорозвиненість всіх верств, за винятком одного лише селянства, якому сам Липинський відмовляє в належній підготовці до національно-державного будівництва. Тільки через це доля судила тодішнім слабим зародкам нашої інтелігенції взяти на себе майже весь головний тягар національного проводу в революції 1917 року»²⁹.

В. Липинський і демократи. Взаємини з Михайлом Грушевським

Знайомство на лікуванні у Закопаному в 1907 р. з В. Доманицьким дало змогу В. Липинському перезнайти і встановити контакти з усіма чільними представниками національно-демократичного табору. Власне, з багатьма з них він вже познайомився раніше, коли почав навчатися у Краківському університеті. Так, уже тоді, на зустрічі з професором Богданом Лепким, з'ясувалося³⁰, що В'ячеслав Казимирович був у приятельських стосунках з відомим полтавським діячем з Лубенщини – самостійником Миколою Шеметом. Шемети були друзями Миколи Міхновського. Володимир Шемет був духовним учнем О. Кониського – першого українського самостійника. Отже, можемо казати про певну передачу естафети від батьків окремішності – громадівців другої половини ХІХ ст. до засновника й теоретика самостійництва модерної доби. Богдан Лепкий писав, що зустріч з Липинським відбулася 1903 р., але уточнив тут же, що вона сталася у рік російсько-японської війни – тоді, можливо, у 1904 р.

Коли відбулася перша зустріч В. Липинського з М. Грушевським, достеменно не відомо. У листі до М. Грушевського Богдан Ярошевський згадував, що В. Липинський відвідував М. Грушевського у Львові в 1904–1905 рр.³¹. Проте цього факту не містять листи В. Липинського до львівського професора. Немає про це згадок і в щоденнику М. Грушевського за ці роки, хоча всі свої подібні зустрічі Михайло Сергійович фіксував. Можливо, що ця зустріч була радше офіційною, ознайомлювальною. Опосередковано М. Грушевський визнав це раннє знайомство в листі до В. Доманицького від 26 листопада 1907 р. Він відписав Василю Миколайовичу: «Липинському поклоніться, я його знаю і пам'ятаю»³². Ближче знайомство відбулося чотирма роками пізніше за прямої участі й посередництва В. Доманицького, після чого зав'язалася постійна творча співпраця обох вчених.

²⁹ Мазепа І. Підстави нашого відродження. – Прометей, 1949. – Ч. 2. – С. 83.

³⁰ Лепкий Б. Моя перша зустріч з Липинським. – С. 502–505.

³¹ Конфлікт між В. Липинським і Б. Ярошевським у тижневику «Przegląd Krajowy»... – С. 619–663.

³² Листування Михайла Грушевського / Упор. Г. Бурлака; ред. Л. Винар. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. – Т. 1. – С. 205.

Про В. Липинського В. Доманицький почав писати М. Грушевському ще з грудня 1907 р. Він повідомляв, що познайомився з українцем з Волині, який передплачує і “Раду”, і “ЛНВ”³³. Уже в кінці грудня В. Доманицький просить М. Грушевського замовити якусь рецензію для “Записок” і “Вісника” В. Липинському на тему польсько-українських відносин³⁴. У середині січня 1908 р. В. Доманицький вже повіжомляв, що вони пишуть свою спільну з Липинським працю про Д. Братковського, а В’ячеслав Казимирович, побачивши багато невідповідностей в “Історії України” М. Аркаса, готовий написати на неї рецензію³⁵. Отже, В. Доманицький сам запропонував М. Грушевському автора для написання відгуку про свою працю. На 1 лютого спільна праця про Братковського була вже написана³⁶. Студія В. Липинського вийшла завеликою, бо він використав усю доступну літературу. В’ячеслав Казимирович передплатив ще й “Записки НТШ”. У кінці лютого він передає через В. Доманицького перший привіт голові НТШ³⁷. На ці привіти М. Грушевський відповідав своїми вітаннями. Уже в середині лютого 1908 р. В. Липинський розпочав писати рецензію на працю М. Аркаса³⁸. На 22 лютого за новим стилем ця рецензія вже була ним написана³⁹. У квітні 1908 р. В. Доманицький обіцяв М. Грушевському зробити з В. Липинським спільний візит на його львівську віллу близько 15 травня 1908 р.⁴⁰. Але через хворобу В. Доманицького цей візит було перенесено на 20 травня⁴¹. 20 травня вони прибули до Львова, зупинилися в “Народній гостиниці” на теперішній вулиці гетьмана Дорошенка і просилися на особисту аудієнцію до М. Грушевського⁴². Зустріч ця відбулася, і про неї М. Грушевський залишив запис у своєму щоденнику від 7–8 травня 1908 р. за новим стилем: “Приїздив Доманицький з Липинським; Лип[инський] зробив на нас дуже приємне вражіння”⁴³.

У 1908 р., після спільного лікування у Закопаному, Василь Доманицький знайомить В. Липинського з М. Грушевським. І треба визнати, що це знайом-

³³ Листування Михайла Грушевського / Ред. Л. Винар; упор. Г. Бурлака, Н. Лисенко. – К., Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2006. – Т. 3. – С. 369 (лист не пізніше 3 грудня 1907 р.).

³⁴ Там само. – С. 371 (лист від 18 (5) грудня 1907 р.).

³⁵ Там само. – С. 373 (лист від 24 (11) січня 1908 р.).

³⁶ Там само. – С. 374 (лист від 1 лютого 1908 р.).

³⁷ Там само. – С. 375 (лист першої половини лютого 1908 р.).

³⁸ Там само. – С. 378 (лист від 20 (7) лютого 1908 р.).

³⁹ Там само. – С. 379 (лист від 22 лютого / 6 березня 1908 р.).

⁴⁰ Там само. – С. 382 (лист від 25 квітня 1908 р.).

⁴¹ Там само. – С. 383 (лист від 15 травня 1908 р.).

⁴² Там само. – С. 383 (лист від 20 травня 1908 р.).

⁴³ ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 186.

ство було для Липинського важливим, навіть не так з точки зору його кар'єри науковця, як громадського й політичного діяча. До Михайла Сергійовича В. Липинський звертався як до політичного провідника українського руху. І з ним він хотів узгоджувати та й узгоджував усі свої кроки на ниві суспільного життя.

Уже в перших листах він намагається через М. Грушевського надрукувати свою статтю про В. Антоновича⁴⁴. Судячи з усього, це була вміщена пізніше в “Раді” його знана стаття “За що ми повинні дякувати В. Антоновичу”. У листі йшлося про обсяг у 10–12 сторінок рукопису. Власне, приблизно такий обсяг і має ця “радівська” публікація. У ній В. Липинський проводив думку про В. Антоновича не лише як про хлопомана, котрий вийшов з польської громади, а й як про творця нового типу політичного українця. М. Грушевський якраз з березня 1908 р. почав готувати до друку свої статті про В. Антоновича у своєму освітленні, яке дещо різнилося від тез В. Липинського, і тому, можливо, відмовив В'ячеславу Казимировичу в друці. Ця стаття, поруч з публікацією матеріалу про Братковського, яка також була не стільки науковою публікацією, скільки політичною візією діяльності старої української шляхти в її протистоянні польській ідеї, стала початком громадської співпраці В. Липинського з М. Грушевським. Про те, що В. Липинський сприймав себе лише керівником правого консервативного відгалуження всеукраїнського руху, ми вже писали майже 20 років тому. В цих публікаціях визначалося також співвідношення народницького і державницького напрямів в українській історіографії⁴⁵.

⁴⁴ Листування В. Липинського. – С. 352 (лист від 11/24 березня 1908 р.).

⁴⁵ *Гирич І.* Лицар української державності (нарис життя і діяльності В. Липинського) // Архіви України. – 1992. – № 1–3. – С. 34–43; *його жс.* В. Липинський і М. Грушевський у дореволюційні часи. – С. 53–59; *його жс.* В. Липинський у довоєнний час (у світлі листування з культурними діячами України). – С. 143–149; *його жс.* Вячеслав Липинський і Михайло Грушевський (до історії політичних і наукових стосунків). – С. 306–317; *його жс.* Вячеслав Липинський у світлі його листування за дореволюційних часів // Український історик. – 1999. – Ч. 2–4 (141–143). – С. 110–142; *його жс.* Вячеслав Липинський – речник суспільної злагоди // Хроніка 2000. – К., 1999. – Вип. 31–32. – С. 238–245; *його жс.* Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського і Вячеслава Липинського) // Михайло Грушевський і українська історична наука. – Львів, 1999. – С. 47–64; *його жс.* В. Липинський і сучасна українська історіографія // Вісті УВАН. – Нью-Йорк, 2000. – Ч. 2. – С. 63–71; Листи Вячеслава Липинського до Михайла Грушевського [передмова, тексти, коментарі] // Листування Михайла Грушевського. – Т. 2. – С. 271–329, 389–397; *Гирич І.* Вячеслав Липинський у світлі його листування з дореволюційних часів // Листування В. Липинського. – С. 83–118; *його жс.* У тіні В. Липинського (Андрій Жук як політичний мислитель й дослідник історії визвольного руху) // Молода нація. – 2002. – № 3 (24). – С. 8–45; *його жс.* В'ячеслав Липинський – узаasadнювач української національної

Тут варто окремо наголосити, що В. Липинському йшлося про обов'язкове схвалення М. Грушевським своїх політичних дій. Йому було важливо, щоб М. Грушевський не сприймав його акцію по праці серед спольщеної верстви шляхти як свою сепаратистську роботу, як акцію на власну руку, не узгоджену на загальноукраїнському рівні. Натомість В. Липинський хотів, щоб М. Грушевський його громадську діяльність сприймав як частину всеукраїнської демократичної справи. Він радиться навесні – влітку 1908 р. про заснування спеціального друкованого органу – газети для українізації польської шляхти. Називаючи ім'я офіційного редактора такого органу, В. Липинський не випадково говорить про Осипа Юркевича – товариша В. Антоновича, людину, яку М. Грушевський і національна демократія сприймали як надійного українця.

Так само напередодні події, 31 липня, він повідомляв М. Грушевського про відомий з'їзд польських поміщиків Київщини і Правобережжя в Умані 1–2 серпня 1908 р., де було прочитано його доповідь, що вийшла знаменитою брошурою “Шляхта на Україні”⁴⁶. У наступному листі, написаному за два тижні по події, він не лише говорить про перебіг з'їзду та кількість його учасників (40 осіб), а й коментує ідеологічний розклад сил серед присутніх на з'їзді, відзначаючи вплив вшехпольської ідеології на польську інтелігенцію і її ворожість до ідеї українізації польського населення Правобережжя. Разом з тим В. Липинський зазначав позитивне сприйняття його думок дідами Правобережної України, які погодилися з його ідеєю “історичного обосновання «українства» спольщеної української шляхти і єднання на культурнім полі з українським рухом взагалі шляхти, – чи вважатиме вона себе польською, чи українською”⁴⁷. Це звернення до М. Грушевського свідчить про: 1) визнання останнього провідником українського руху, у якому В. Липинський бере участь як відпоручник лише спольщеної шляхти; 2) що В. Липинський визнавав сам цей рух переважно демократичним, до якого мала б допасуватися консервативна група римо-католиків.

У цьому ж листі за 13 серпня 1908 р. В. Липинський писав про два свої найважливіші громадсько-культурні проекти передреволюційної доби. А саме: 1) заснування тижневика “Przegląd Krajowy” та 2) альманаху “Z dziejów Ukrainy”. Для здійснення першого В. Липинський вже в кінці літа

ідеї // Історія в школах України. – 2005. – № 8. – С. 45–50; № 9. – С. 44–47; його ж. Речник консерватизму. В'ячеслав Липинський сформував ідею політичної нації та виступав за аристократичний шлях побудови української держави // Український тиждень. – 2012. – № 22 (239). – 1–7 червня. – С. 50–53.

⁴⁶ Листування В. Липинського. – С. 356 (лист від 18/31 липня 1908 р.).

⁴⁷ Там само. – С. 358–359.

1908 р. запланував з'їзд українців і українофілів католиків, який відбувся 21 лютого в Києві. Спочатку такий з'їзд В'ячеслав Казимирович планував на січень – час проведення Контрактового ярмарку. Проектоване товариство В. Липинський планував назвати “Товариством прихильників української культури”. Можемо стверджувати, що всі ці плани були схвалені М. Грушевським (на жаль, його листів до В. Липинського не збереглося). Чому це можна стверджувати? Коли в 1911 р. з М. Грушевським В. Липинський обговорював план заснування разом з А. Жуком групи “Вільна Україна” – прообразу СВУ, на такий проект схвалення М. Грушевського не було одержано, і В. Липинський відмовився від нього. Так само в 1909 р. В. Липинський відмовився замість “Przegląd'u Krajow'ogo” видавати “Przegląd Ukraiński”⁴⁸. В. Липинський ознайомив М. Грушевського й зі своєю концепцією української політичної нації – територіалізмом. Тижневик, власне, і мав виконувати завдання пропагування цієї ідеї серед широких мас. І цікаво, що М. Грушевський не заперечував важливості такої ідеї. Він не погоджувався із застереженнями співредактора Б. Ярошевського про небезпеку ділити українсько-селянську власність на землю з польським паном, бо вважав це менш небезпечним, а більше корисним, адже це привертало до українського руху нових симпатиків. Отже, і територіалізм В. Липинського М. Грушевський схвалював. Але був проти відвертішої українізації проекту В. Липинського; проти збільшення української присутності в цьому друкованому органі. Причини могли бути дві: 1) М. Грушевський боявся відлякати тих поляків, які могли побачити у замірах В. Липинського бажання українізації поляків; 2) його турбувала можлива конкуренція ідей В. Липинського зі своєю політичною програмою, яка наголошувала на приматі демократичних цінностей та першочергових соціальних прав селянства – головної сили українства в добі відродження.

В. Липинський надзвичайно цінував контакти з М. Грушевським, ставив їх, вочевидь, вище за взаємини з іншими демократами. Пієтет до професора в нього залишився навіть після внутрішнього конфлікту із львівським професором через історію з “Історією України” Миколи Аркаса, коли голова НТШ без дозволу і попередження В. Липинського дописав до його фактографічної і безпристрасної за суттю рецензії свою упереджену і нищівну критику

⁴⁸ Зустріч у М. Грушевського у справі продовження тижневика під іншою назвою відбулася 29 грудня 1909 р. Михайло Сергійович записав до щоденника: “В полудне прийшли Ярошевський і Липинський, радитися – чи вести далі «Przegląd Krajowy», чи перейти на «Przegląd Ukraiński» в чисто українським дусі. Я був за першим. Передплатників мають 150” (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 318).

книги⁴⁹. М. Грушевський повів справу дещо по-сзуїтському. Рецензія замовлялася до “Записок НТШ”, але потім була перенесена в “Літературно-науковий вісник”. Про причини цього перенесення повідомлено не було, коректи на вичитку авторові не надано. Навіть сам примірник журналу за серпень довго затримувався з висиланням. Ця справа дуже засмутила В. Липинського. В'ячеслав Казимирович змушений був пояснювати свою позицію публічно в газеті “Рада”, відмежовуючи себе від думок М. Грушевського. Бо “не вважаючи на всі її [«Історії» Аркаса] хиби, для нашого спільного діла добра тому, що ... вона будить свідомість серед широких кругів малосвідомої «малоруської» дрібної буржуазії”⁵⁰. Історія з рецензією вплинула на охолодження його стосунків з другом – Василем Доманицьким. У листах до Василя Миколайовича В'ячеслав Казимирович писав, що цей вчинок М. Грушевського вплинув на його рішення не їхати вчитися до Львова в університеті. Він зазначав, що, друкуючи його рецензію на працю фактичного автора – Василя Доманицького, який переписав увесь текст М. Аркаса, М. Грушевський познімав багато позитивних оцінок, залишивши лише негативні. Але коли В. Доманицький просив це питання порушити перед М. Грушевським, В. Липинський визнав редакційне право М. Грушевського такі скорочення робити. Цікаво, що в листах до М. Грушевського конфлікт навколо М. Аркаса жодним словом не згадувався, і В. Липинський, маючи дуже запальний характер і відчуття ображеного гонору, не порушував цю справу зовсім, що є дивиною, якщо згадати про виникнення в 1911 р. невеличкого конфлікту з Миколою Євшаном, коли В. Липинський наполіг на друкуванні вибачення. Отже, напевно В. Липинський був у 1908 р. настільки зацікавлений у продовженні суспільно-політичних контактів з М. Грушевським, що справа “Історії...” М. Аркаса тут не стала на заваді.

Коли В. Липинський готував свій альманах, то стосунки з М. Грушевським набули великої щирості. В одному з листів В. Липинський, коли Грушевський запропонував видати українською мовою окремою книжкою розвідку про Михайла Кричевського, відповів: “Тут в першій мірі залежатиме мені, Пане Професоре, на Вашій гадці, котру маю надію від Вас, як ученик від Професора, почути”⁵¹. Усі листи В. Липинського писані з надзвичайним пієтетом і шаную до М. Грушевського. Кожна фраза продумана й виважена. Чи не тому

⁴⁹ Докладніше див.: *Гирич І.* Ще до проблеми “Аркас і Грушевський” [у додатку листування М. Грушевського і Ф. Матушевського (3 листи за 1908 р.)] // Історичний збірник. Історія, історіографія, джерелознавство (статті, розвідки, замітки, есе). – К.: ІНТЕЛ, 1996. – С. 221–230.

⁵⁰ Листування В. Липинського. – С. 507.

⁵¹ Там само. – С. 377 (лист від 10 липня 1911 р.).

М. Грушевський уже після Української революції писав до Кирила Студинського, що В. Липинський до революції “підлещувався” до нього, вдаючи духовного учня, але потім облив брудом і це припинило їхні стосунки⁵². М. Грушевський вважав, що В. Липинський підтримав у конфлікті 1913 р. С. Томашівського. Але й лист В. Липинського до М. Грушевського з цього року⁵³, і пізніше його листування з Д. Дорошенком у 1920-ті роки, коли він сам конфліктував з С. Томашівським, свідчить, що залаштункову акцію С. Томашівського він не підтримував, просто передав йому голос. Як людина консервативних переконань, С. Томашівський був найближчим з усіх учнів М. Грушевського до ідеологічних постулатів В. Липинського.

Сам збірник “Z dziejów Ukrainy” В. Липинський вважав не своєю персональною справою, не авторським проектом, а спільним проектом з М. Грушевським і взагалі з демократичним табором літераторів. Бо так само про спільність збірника він писав і до С. Єфремова. Альманах мав бути тритомним. Перший том повинен був включати історію української шляхти в часах польсько-литовської держави та Козаччини. Змістом другого тому мало бути ХІХ століття – історія українського відродження на спольщених землях Правобережної України і передусім серед шляхти. У ньому мав бути розділ про українську школу в польському письменстві ХІХ ст. і зокрема – нарис В. Липинського про Богдана Залеського⁵⁴. Там також мав бути нарис про хлопomanів 1860-х років: В. Антоновича і П. Свенцицького. У третьому томі В. Липинський збирався вмістити політологічні й політичні за тематичним наповненням матеріали, які б висвітлювали новітнє українське відродження польськокультурного населення на початку ХХ ст. М. Грушевський цінував

⁵² Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932) / Упор. Г. Сварник. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – С. 80 (лист від 13 лютого 1923 р.). М. Грушевський писав: “Я з ним колись добрий – він підлещувався, удаючи мого духовного ученика etc., але рівночасно, як виявилось, тримався з Томашівським, потім він несподівано гостро і негарно виступив проти мене, і я перестав з ним мати діло”.

⁵³ Листування В. Липинського. – С. 411 (лист від 14/27 липня 1913 р.). Він писав: “Даючи цього року на пропозицію д-ра Томашівського свою повновасть йому, я кермувався в сім випадку виключно особистим довірям... Знаючи ж проф. Томашівського віддавна, я не мав причин йому не довіряти і думати, що він вживе мого голосу на цілі, моїм замірам противні. І мені було незвичайно прикро, коли я довідався з газет, що сьогорічні загальні збори, зі звичайних зборів... перемінились в якусь катастрофальну боротьбу внутрі Товариства. Брати заочну участь в сій боротьбі я б не міг для двох причин: раз тому, що замало знаю аргументацію обох сторін, а вдруге, що признаючи в кожному товаристві... потребу поступених реформ – не згоджуюсь рішучо з формами, в яких ся боротьба – і спеціально боротьба проти Вас – ведеться”.

⁵⁴ Листування В. Липинського. – С. 387.

цей твір В. Липинського. Перебуваючи на засланні в Москві, у 1917 р. Михайло Сергійович просив Сергія Єфремова привезти йому цю працю, взявши її у Миколи Василенка. У Москві у часах Першої світової війни “Z dziejów Ukrainy” дістати було неможливо⁵⁵.

Для передруку у збірнику В. Липинський використав уривок з шостого тому “Історії України-Руси” про перехід шляхти на межі XVI–XVII ст. в латинський обряд та статтю “Шведсько-український союз 1708 р.” з “ЗНТШ”, присвячену ідеологічній боротьбі НТШ з російським міфом Полтавської битви, у зв’язку зі святкуванням росіянами 200-річчя Полтавської битви. Якщо перший матеріал цікавив В. Липинського під кутом зору фактажу (поруч з текстом М. Грушевського він передрукував відповідні місця з писань Александра Яблоновського на цю ж тему, чим ніби урівноважив у збірнику “крайовську” польську і українську націонал-демократичні ідеології), то другий матеріал мав відчутне суспільно-політичне звучання, з яким В. Липинський цілком солідаризувався. У цій статті М. Грушевський проводив думку, що гетьмани від середини XVII ст. і до часів Мазепи вели одну лінію на унезалежнення України від Польщі і Росії. Ставка на Швецію була нічим іншим, як продовженням політики Б. Хмельницького, спрямованої на творення української козацької самостійної держави. Ця стаття М. Грушевського вкладалася у концепцію Козацької держави, яку розвинув пізніше В. Липинський в “Україні на переломі” (1920).

М. Грушевський погодився на видання своєї статті не в польському перекладі, а українською, але латинським шрифтом, що запропонував В. Липинський. І В. Липинський, і М. Грушевський розглядали цей збірник як засіб українізації польськокультурних читачів⁵⁶. Власне, схоже, передусім саме цим М. Грушевського і цікавив В. Липинський як діяч.

У “Літературно-науковому віснику” В. Липинський співробітничав дуже мало. Більшість своїх статей суспільно-політичного характеру він намагався друкувати в “Раді”. 1911 р. у “ЛНВ” з’явилася лише одна його стаття політичного характеру – рецензія на книжку Леона Василевського. Стаття ця, після публікацій “Шляхти на Україні” та статей у “Пшегльонді крайовому”, була концентрованим виразом ідеї територіалізму та чіткого розмежування зі ставленням польської соціалістичної партії до ідей української окремішності. У ній В. Липинський непрямо полемізував і з М. Грушевським, який

⁵⁵ Листування Михайла Грушевського. – Т. 1. – С. 190.

⁵⁶ Листування В. Липинського. – С. 370 (лист від 10/23 лютого 1911 р.). В. Липинський писав: “Воно б мало подвійну користь: знайомило б читачів наших з літературною українською мовою і було б пробою використання для наших цілей латинки, до чого, з огляду на латинників, раніше чи пізніше прийти, на мою думку, мусять”.

відстоював етноцентричний принцип будови нації. Коли в назві статті В. Липинського Михайло Сергійович хотів вжити термін “українство”, В. Липинський з цим не погодився. Він з цього приводу відповів: “Терміну «українство» я особливо не люблю вживати в заголовках через те, що він у нас означає течію, – певний напрям всередині нації, а не саму націю якої такою”⁵⁷. Липинський, розуміючи, що у вузькому сенсі лише свідомою частиною суспільства може називатися українцями, вважав за необхідне до українців зараховувати всіх мешканців етнічної української території без огляду на етнічне походження, – з тим, щоб усвідомлювальну пропаганду проводити поміж усіма мешканцями України, а не лише тими, що мали українське етнічне коріння. Натомість демократи воліли відмовитися від усіх “поляків” Правобережжя на користь польської державної ідеї. І, вживаючи поняття “українство”, вони включали до цього поняття етнічних кровно українців, відмежовуючи від нього “поляків” лише на підставі римо-католицького віровизнання та польської мови родинного спілкування й орієнтації на здобутки польської культури.

При надрукуванні статті про книгу Л. Василевського у В. Липинського виник із М. Грушевським конфлікт через статтю М. Євшана в “ЛНВ”, де намагання підняти Б. Залеського до ролі предтечі руху латинників було кваліфіковано як “телячий захват”. М. Грушевський міг поділяти думку М. Євшана, що українцям не випадає ставити на одну дошку М. Гоголя і Б. Залеського. Про існування такого упередження можна говорити через факт, що В. Липинський свою статтю про Залеського друкував не у “ЛНВ”, як пропонував його головному редакторові, а в “Раді” – газеті Є. Чикаленка. Тим часом для зміцнення української справи на Правобережжі підхід В. Липинського – ставити знак рівності між двома “ренегатами” М. Гоголем та Б. Залеським – видавався абсолютно виправданим. Він глибше розумів нюанси українофільства серед польськокультурних українців і тонше за М. Грушевського відчував специфіку свого регіону. Але й у цьому конфлікті принципового трактування наріжних проблем культури історичної пам’яті В. Липинський інтерес загальнодемократичний ставив вище за вузько консервативний інтерес. Другий він вважав підрядним першому. Він писав: “Перед загальнонаціональним українським інтересом інтерес нашої течії мусить, розуміється, відступити на другий план”⁵⁸. Треба сказати, що і М. Грушевський не хотів поривати з В. Липинським і вибачення, хоч і в компромісній стилістиці, у “ЛНВ” видрукував.

⁵⁷ Там само. – С. 386 (лист від 3 березня / 2 квітня 1912 р.).

⁵⁸ Там само. – С. 391 (лист від 26 березня / 8 квітня 1912 р.).

У конфлікті В. Липинського і Б. Ярошевського, який тривав від 1909 до 1914 р., М. Грушевський, схоже, схилився більше до підтримки сторони В. Липинського. Такий висновок можна зробити з того, що він поставив низку питань Богдану Ярошевському, які свідчили, що він підтримує претензії В. Липинського щодо Б. Ярошевського. Чи вдалося в останньому листі Богданові Ромуальдовичу переконати М. Грушевського у своїй правоті, на сьогодні сказати важко.

У 1911 р. В. Липинський разом з А. Жуком зустрічалися з М. Грушевським у Львові. Вони обговорювали питання початку політичної діяльності групи “Вільна Україна”. Йшлося про розгортання широкої пропаганди ідеї української самостійності у зв’язку з можливим початком світової війни. І знову ж таки, саме від М. Грушевського залежало, чи розпочинати працю попередниці СВУ, чи чекати слушної години. М. Грушевський, як людина, яка постійно чула звинувачення у зраді російської держави та “русской идеи”, не наважився на таку акцію. Далі макета першого номера журналу та чернетки меморіалу про дії України у можливій війні, написаної В. Липинським, не пішло. І в цій ситуації В. Липинський змушений був орієнтуватися на загальнонаціональний інтерес, який уособлював львівський професор.

Мабуть, ще й у часах початку Української революції, після Лютневої революції 1917 р. В. Липинський зберігав пошану до Грушевського і продовжував іти у фарватері загальнодемократичного руху. Такий висновок можна зробити з програми Хліборобсько-демократичної партії, написаної В. Липинським у Полтаві. Розв’язка мала настати десь влітку 1917 р., коли М. Грушевський як лідер Центральної Ради не дав можливості В. Липинському як лідеру партії, та й правих сил, стати членом УЦР і провадити свою політичну лінію в українському передпарламенті.

Взаємини В. Липинського з Євгеном Чикаленком – представником консерватизму наддніпрянського типу

Євген Чикаленко був одним з небагатьох симпатиків В. Липинського до 1917 р., залишався він вірним суспільно-політичному напрямку “липинщиків” і в роки Української революції, та й після неї. Євген Харлампійович цікавий нам тим, що одночасно зі своїми консервативними інтенціями, які випливали з його соціального стану діди́ча Херсонщини, він, так само як і В. Липинський, був великим прихильником загальнодемократичного політичного руху. Власне, Є. Чикаленко цей рух найбільше з-поміж інших спонсорував. Крім того, херсонський діди́ч був, як В. Липинський, близьким співробітником М. Грушевського. Ми звикли дивитися на цього землевласника лише як

на мецената, на грошовий мішок, що бездумно виконував функцію оплачувача всіх культурних акцій. Проте варто дивитися на нього і як на цікавого суспільного мислителя, одного з ключових обсерваторів тодішнього національного життя⁵⁹.

Як і В. Липинський, Є. Чикаленко був фактичним ідеологом середнього українського класу. Він вважав, що лише дрібний і середній власник буде зацікавлений у перемозі української революції, підтримуватиме українську державу, національну культуру, а також творитиме матеріальну базу, економічну основу процвітання України. У цьому сенсі цікаво порівняти досвід консервативних інтенцій В. Липинського й Є. Чикаленка. Перший повагу до заможного стану виносив з польського середовища Правобережжя, другий – із зросійщеного південноукраїнського степу, стихії російськокультурного панського класу Північного Причорномор'я. На психологію Євгена Харлампійовича більший вплив мала запорозька вольниця. Його предки мали зв'язок з козацькими паланковими поселеннями цього регіону. Як і В. Липинський, Є. Чикаленко не бачив серед поміщицької верстви сил, які б підтримали український рух, тому й, природно, від юних літ хилився до громадівського руху; як і В'ячеслав Казимирович, він був вихованцем ідеології хлопоманства Володимира Антоновича. Його безпосереднім учителем був голова громадівського гуртка в Єлисаветграді Панас Михалевич – учень київського професора. Обидва вважали, що підвищення культурного рівня селянства – шлях до усвідомлення ним своїх політичних завдань. Обоє у зв'язку з цим об'єднав Микола Аркас як автор популярної "Історії України", видання для народу. Є. Чикаленко книжку М. Аркаса зробив безкоштовним додатком до передплати на газету "Рада". В. Липинський не лише написав рецензію на перше видання, а й за намовою В. Доманицького та М. Аркаса був головною діючою персоною у другому посмертному виданні цієї "Історії". У цьому другому виданні було підсилено думку, що середній клас, буржуазний елемент XVII–XVIII ст., є двигуном національного поступу в Україні. Цей момент був утіленням у життя думки В. Липинського, висловленої в листах до М. Аркаса по свіжих слідах після виходу книги.

Позиція Є. Чикаленка у розумінні поняття "політичного українства" близька до позиції В. Липинського. Близька не тим, що він визнавав концепцію територіалізму В'ячеслава Казимировича і дотримувався її, а тим, що не трактував українську націю вузько етнографічно. Є. Чикаленко критикував вузько етнографічний підхід для визначення належності до українства. Для нього українцем був той, хто визначився свідомісно як українець.

⁵⁹ Докладніше про це див.: *Гирич І. Суспільствознавчі уроки Чикаленка.* – С. 3–13.

Є. Чикаленкові була близькою формула “польський, російський, єврейський українець”. Він співчував замірам В. Липинського щодо повернення в українське національне річище польськокультурної людності. Він брав участь у нарадах українців польської культури та поляків – прихильників української культури, які організував у Києві 1909 р. В. Липинський. Йому не прищепили були характерні наддніпрянські упередження щодо участі в українському русі етнічних поляків, росіян чи євреїв.

Є. Чикаленко багато робив для зацікавлення євреїв українським рухом. Критично ставлячись до асиміляторської політики єврейських журналістів та єврейського походження діячів російських партій, він у “Раді” ставав на бік позитивного ставлення до проблеми “українство і євреї” в майбутній Україні. Критикував ксенофобні виступи О. Пчілки, М. Міхновського, О. Бородая та ін., заслуживши за це навіть прізвисько – “жидівський батько”. Цікаво, що Є. Чикаленко, як і більшість діячів українського руху, вважав за потрібне збереження історичного імені українського єврейства – жида, як це велося споконвіку в Україні до самих часів Т. Шевченка. І не погоджувався, що вживання слова “жид” відразу свідчило про юдофобство українців. Навіть у “Раді” завів таку практику, “коли говориться про жидів з похвалою, то називати їх «жидами», а коли з ганьбою, то «євреями»; жидів-націоналістів, яким симпатизували, називати «жидами», а асиміляторів, яких гудимо – «євреями»”⁶⁰.

У 1909 р. В. Липинський багато надій покладав на “Раду” Є. Чикаленка у справі підтримки української позиції свого “Пшегльонду крайового”. Але “Рада” і сам її власник, схоже, не надто розумілися на тонкощах політичної лінії В’ячеслава Казимировича. У конфлікті зі вшехполяками, які підняли “бунт” проти В. Липинського і вийшли з редакційного комітету “Пшегльонду...”, редакція “Ради” не розібралася. Ідея видавати опозиціонерами В. Липинського Т. Міхальським та ін. альтернативний ідеологічно польський літературний збірник на пошану Т. Шевченка була “радянами” сприйнята як акція, аналогічна стратегії В. Липинського. У листі від 5 серпня 1909 р. В. Липинський вказував на помилку “Ради” і роз’яснював своє завдання. Він писав: “Підставою (нашого. – І. Г.) кредо така: вільно кожній людині, вихованій на Україні в польсько-шляхетській культурі, вважати себе чи українцем, чи поляком, обов’язковою являється територіальна програма-мінімум – признання себе громадянином України і служіння виключно її інтересам”⁶¹. Українці римо-католики роблять це з таких міркувань: “1) коли нам вдасться

⁶⁰ Чикаленко Є. Щоденник. – К., 2004. – Т. 1. – С. 46–47.

⁶¹ Миронець Н. Листи В’ячеслава Липинського до Євгена Чикаленка (1909–1918) // Український археографічний щорічник. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 496.

провести наш принцип свободи самоозначення, то цим самим ми придбаєм серед того суспільства багато національно-свідомих (в українському розумінню) одиниць, котрі досі називають себе поляками, боячись тільки терору, що спадає на голову ренегатів, 2) відділивши тих, що вважають себе поляками, від політичної і суспільної залежності від Польщі – в першій мірі від вшехполяків – ми придбаємо в них свідомих громадян України, а це для українського руху при заведенню земств на Правобережжі матиме величезне значіння”⁶².

У 1909 р. під редакцією Т. Міхальського і Е. Лігоцького в Києві вийшов “Літературний річник” українських та польських авторів польською і українською мовами, в якому було проведено протилежну В. Липинському думку, що польсько-українська культурна угода мусить бути укладена з метою пропаганди в Україні ідеї історичної Польщі, польської націонал-демократії Романа Дмовського і агітації за входження українських земель до відродженої Польщі, де буде толеруватися українська культура. Відзначаючи сторічний ювілей Ю. Словацького, поляки пропонували з продажу збірника збирати гроші на пам’ятник Т. Шевченкові. Блюзнірська мета польської сторони була відразу розкритикована Липинським. Єзуїтську позицію польської сторони розпізнали не одразу. Лише після того, як В. Липинський вказав на небезпеку, написав пояснювальний лист Є. Чикаленкові, розкрилися очі проводу українського руху на справу удаваної доброї волі поляків вшехпольської орієнтації. Демократичний табір уже сам факт друкування українських творів у збірнику поляків сприймав як поступ у справі залагодження давнього польсько-українського конфлікту. 26 серпня 1909 р. з’явився відкритий лист у “Раді” П. Богацького, О. Олеся, М. Шаповала з відмовою брати участь у збірнику через незгоду польської сторони долучити до співредакторства М. Шаповала та П. Богацького. На сторінках наддніпрянського щоденника зав’язалася дискусія з обох боків, яка тривала до початку вересня⁶³. Т. Міхальський у своїй відповіді сказав, що ідеологічних розбіжностей вони з українцями не мають. Але в наступному листі П. Богацький, О. Олень, М. Шаповал, Ю. Буряк, Ю. Сірий, Г. Чупринка розкрили суть справи. Виявилося, що поляки “не бажають, щоб українці доглядали за тим збірником, який поляки видають як ознаку «згоди», а також не хочуть, щоб українці контролювали, чи справді збірник складається відповідно заявлений раніше моральний і конкретний меті”⁶⁴. Зрештою В. Липинський домігся від українських націо-

⁶² Там само.

⁶³ Рада. – 1909. – № 192. – 26 серпня. – С. 4; № 195. – 29 серпня; № 197. – С. 4; № 199. – 3 вересня. – С. 4.

⁶⁴ Цитується за: *Миронець Н.* Листи В’ячеслава Липинського до Євгена Чикаленка. – С. 512.

нал-демократів виступу єдиним фронтом проти продовження новими методами старої польської політики політичної домінації на Правобережній Україні. Домігся не в останню чергу через взаємопорозуміння з Є. Чикаленком.

У 1910–1911 рр. Є. Чикаленко і його “Рада” надавали В. Липинському максимальну підтримку у справі захисту честі й гідності від наклепу польського шпигуна Болеслава Раковського про начебто розвідувальну діяльність В’ячеслава Казимировича на користь Пруссії. У газеті Євгена Харлампійовича 10 червня 1910 р. було надруковано заяву-застереження усім газетам, які наміряються передрукувати брехливу заяву про Липинського – прусського шпигуна⁶⁵. 25 червня 1910 р. В. Липинський написав статтю “Лицарі брехні і фальшивих доносів”, опубліковану в “Раді” 30 червня того ж року. У “Раді” з’явилася низка статей і фейлетонів на підтримку невинуватості В. Липинського, щодо абсурдності звинувачення у праці для українства “за пруські марки”⁶⁶. На процес, що відбувся у Варшаві 15 листопада 1911 р. проти газет “Goniec” і “Kurjer Warszawski”, “Рада” за свій кошт відрядила навіть власного кореспондента. Єдиний неприємний осад, що залишився в Липинського у зв’язку зі “справою Б. Раковського” в часи спілкування з “Радою” Є. Чикаленка, це невдала, на його думку, з боку форми подача фейлетону Шершня (С. Черкасенка) “Процес”⁶⁷. Фейлетон було написано у віршованій формі в жанрі гуморески. І саме цей гумористично-іронічний тон В. Липинський вважав невідповідним до пережитого ним конфлікту з польським середовищем. Сьогодні безвідносно до постаті В. Липинського цей гумористичний вірш сприймається як цілком дотепний вдалий памфлет на тодішню українську політичну ситуацію.

У 1910–1912 рр. шляхи В. Липинського і Є. Чикаленка перетнулися в газеті “Рада”. У цей час “Рада”, а не, скажімо, інший загальноукраїнський орган – “Літературно-науковий вісник”, стала головним форумом для висловлення суспільно-політичних думок В. Липинського. І хоч статей В. Липинського

⁶⁵ Рада. – 1910. – № 130. – С. 2.

⁶⁶ Справа українського журналіста В. Липинського // Рада. – 1911. – № 254. – 10 (23) листопада. – С. 3; № 259. – 16 (29) листопада. – С. 1–2; [Єфремов С.] Перед процесом // Рада. – 1911. – № 257. – 13 (26) листопада. – С. 1–2; Лозинський М. “Разоблачення” Раковського перед варшавським судом // Рада. – 1911. – № 261. – 18 листопада (1 грудня). – С. 1; його ж. Компромітація “легенди” про “прусські марки” // Рада. – 1911. – № 262. – 19 листопада (2 грудня). – С. 1.

⁶⁷ Шершень. Процес. Маленький фельетон // Рада. – 1911. – № 263. – 20 листопада (3 грудня). – С. 2–3. В. Липинського могла діткнути така фраза з вірша: “Отой добродій... Він поляк./ Здається, польський українець./ А може, жид, француз, латинець.../ Якимсь він чином, сьак чи так,/ Скористувавшись моментом,/ Щоб Русь та Польщу утопить,/ Найнявсь мазепинцем служить/ Уряду прусського агентом...”.

там було надруковано порівняно небагато, проте вони мали значний громадський резонанс. Є. Чикаленко у щоденнику відзначає, що коли він у Петербурзі в українському клубі попросив назвати такі статті, які найбільше запам'яталися читачам солідністю викладу та інтелектуальним рівнем, були в першу чергу названі статті В. Правобережця (Липинського) про Б. Залеського та огляд “ЛНВ” А. Василька (Ніковського). З цього приводу Євген Харлампійович записав: “Справді, я знаю, що той номер «Ради» з статтею Правобережця про Залеського передплатники купували, розсилали полякам на Україні, чув, що в Петербурзі давали читати цю статтю в польські студентські гуртки і на багатьох вона зробила вражіння”⁶⁸.

Є. Чикаленко був дуже зацікавлений у співпраці В. Липинського з газетою. Часто замовляв йому статті, але В'ячеслав Казимирович писав туди без особливої охоти, бо “Рада” не сповідувала самостійницької ідеології, а була підкреслено газетою федералістичного спрямування. Восени 1913 р. через редактора А. Ніковського йому було замовлено статтю про польського історика Александра Яблоновського. З подібними проханнями до В. Липинського протягом кількох років звертався і М. Грушевський. Але після негативної оцінки визначним польським істориком територіалістської ідеї та тримання старої вшехпольської ідеології на українських землях В. Липинський охолов до Яблоновського і не хотів вже писати про нього статті. При цьому посилався на свою зайнятість. У цей час він уже мешкав у своєму маєтку в Русалівських Чагарях. Займався сівбою, оранкою, будівництвом хати⁶⁹.

Коли постала проблема з заміною головного редактора “Ради” Мефодія Павловського на іншого, більш ініціативного й інтелектуально краще підготовленого редактора, кандидатура В. Липинського в листопаді 1912 р. розглядалася Є. Чикаленком як одна з найвідповідніших. І це при тому, що в “Раді” тоді друкувалося багато визначних публіцистів, а статті В. Липинського з'являлися там лише вряди-годи. Є. Чикаленко відзначав: “Це людина справді не щоденна і, на мою думку, після М. Грушевського це найталановитіший наш публіцист, а до того людина матеріально незалежна і не потребує посади”⁷⁰. Але В. Липинський відмовився, бо вважав неможливим, щоб газету очолював католик. Є. Чикаленко з проводом “Ради” умовляли його погодитися, переконуючи, що він буде не офіційним, а лише фактичним редактором, та Липинський однозначно й рішуче відмовився. Його відмову, так само як і у випадку з контактами з М. Грушевським, варто розглядати в контексті оціню-

⁶⁸ Чикаленко Є. Щоденник. – К., 2004. – Т. 1. – С. 208 (запис за 3 лютого 1912 р.).

⁶⁹ Там само. – С. 290 (з листа А. Ніковського від 3 вересня 1913 р.).

⁷⁰ Там само. – С. 245.

вання себе В. Липинським як представника передусім консервативної частини українського соціуму. Газета ж була органом загальнодемократичним. А отже, такий демократ, на його думку, і мав бути на чолі видання. Зрештою людину з відповідними поглядами було знайдено. Головним редактором став Андрій Ніковський.

Були й дві інші важливі причини, які викликали його відмову від редакторства. Про ці причини Є. Чикаленко в щоденнику не згадує. Але про них В. Липинський писав відверто в листах до Євгена Харлампійовича⁷¹. Перша – газета сповідувала федералізм і всіляко відпекувалася від самостійництва, друга – вона дотримувалася екстериторіалізму, а В. Липинський був речником саме територіалізму.

Екстериторіалізм В. Липинський розумів таким чином, що “Рада”: 1) захищає і представляє інтереси українського населення без огляду на існування етнічної, історично сформованої української території і 2) не вважає українцями осіб інших етнічних культур, що мешкають серед українського етнічного субстрату. Отже, екстериторіалізм наголос робив на культурницьку складову, у той час як територіалізм – на політичну. В. Липинський слушно зауважував, що культурництвом оберекти українців від русифікації немає змоги. Бо за відсутності головного – політичного стимулу – переконати українців у необхідності триматися власної культури і мови неможливо. Якщо піднімати політичне гасло на прапор українства, а цим гаслом може бути лише самостійність, відкривається перспектива домогтися культурних прав українців поза засягом української етнічної території. Говорячи про основні різниці між екстериторіалізмом і територіалізмом, В. Липинський писав у листі до Є. Чикаленка: “Територіалісти йдуть перш за все до здобуття політичних прав для своєї національної, етнографічної території (автономія в Росії, поділ Галичини в Австрії), а екстериторіалісти мають на меті перш за все так звані національні здобутки (культурно-національна автономія, національний театр, шкільництво і т. ін.). Перші свої відносини до держави опирають на силах своєї території, а другі на цифровій силі нації в державі без огляду на територію. Перші стараються з’єднати для політично-національної боротьби всі сили на даній території, а другі – дбають про побільшення так званих свідомих національно душ без огляду на територію і охорону своїх національних меншостей на чужих національно територіях і т. д. Територіальну політику ведуть звичайно народи слабші культурно і економічно, але сильні своїми масами, скупченими на одній території (наприклад, Ірлан-

⁷¹ *Миронець Н.* Листи В’ячеслава Липинського до Євгена Чикаленка. – С. 489–516. Відомо 10 листів В. Липинського: 9 за 1909–1913 рр. та 1 – 1918 р.

дія зі своїм гомрулем, давніше норвежці, угри і т. д.), а екстериторіальну – народи сильні економічно і культурно... (жиди, поляки, а останніми часами і чехи). Для нас одиноко корисною вважаю політику територіальну, бо екстериторіальна веде нас до того, що ми стаємо поволі меншиною на нашій землі..., а це, розуміється, грозить нам повним національним занепадом, зводить українство до провансальства, забавки «в націю» людей, що мають на те час і гроші»⁷².

Відхід від позицій територіалізму в діяльності “Ради” В. Липинський бачив у прихильності її публіцистів до ідеї “триєдиної Русі”, яка була одним із засадничих моментів пропаганди в Україні російської національної ідеї. Ця теорія, вважав В. Липинський, свідчила про екстериторіалізм мислення українських діячів демократичного табору. Вона лила воду на млин великодержавних позицій місцевих росіян і заважала впроваджувати у свідомість українців ідеї необхідності тримати політичну владу в Україні, на своїй землі, у власних руках. В. Липинський слушно вважав за неможливе в українських цілях послуговуватися чужими національними міфами. Бо як до влади остаточно прийдуть новітні П. Струве, українство буде зведено до рівня провансальства, коли “нація” перетворюється у своєрідний спорт невеличкої купки багатих провансальців. Власне, так і кваліфікували українську націю російські шовіністичні кола та й суспільна думка. Поширення в народі українська ідея не мала. І воює за українську націю лише невеличка кількість забезпечених від матеріальних нестатків інтелігентів-ідеалістів.

В. Липинський рідко коли говорить про самостійність України, він езоповою мовою заміняє її формулою територіалізму. Власне, територіалізм за своєю суттю у В. Липинського й заміняв концепт самостійництва. Для досягнення останнього потрібний був принцип територіалізму. Отже, територіалізм для нього – це стратегічний шлях до досягнення української політичної окремішності.

Чому так відбувалося? Ідеолог консерватизму і самостійності змушений був діяти в умовах прищепленого багатовікового страху перед ідеєю окремішності, в якому століттями жили всі українці, в якому перебувала навіть та інтелігенція, що визнавала культурну окремішність від росіян і стояла на чолі національно-визвольного руху. Говорити публічно про самостійність для українців – було суспільним табу. Це кваліфікувалося як державна зрада не лише з точки зору царської влади, а й з боку ліберального російського суспільства. Думати політичними категоріями вже було на підсвідомому рівні неможливо, здавалося нечуваним вільнодумством, нездійсненими фантазіями.

⁷² Там само. – С. 503–504.

Російська свідомість, національна ідея глибоко пустили своє коріння в середовищі української інтелігенції. Самоцензура діяла навіть у таких людей, як Є. Чикаленко – свідомого українського національного діяча. Для того, щоб не давати чорносотенцям приводу твердити про український сепаратизм, Євген Харлампійович через “Раду” намагався щоразу виправдовуватися, наголошувати на лише автономістсько-федералістичних замірах визвольного руху. Це накинене згори бачення місця українців у російській дійсності вже ставало його власним переконанням. Євген Харлампійович писав: “Чи вони (чорносотенці. – *І. Г.*) справді так думають, чи умисно брешуть? Хіба вони не знають, що українці, навіть у найфантастичнішій програмі своїй, далі автономії не пішли? Правда, в Харкові з’явилась була коло Міхновського купка «самостійників», але їх свої ж засміяли, а люди, що керують нашою пресою, нічого спільного з ними не мають”⁷³. В. Липинський якраз і закликав Є. Чикаленка не відпекуватися від самостійності так настійливо, а навпаки, готувати громадськість до нормального сприйняття державної незалежності України. “Оце відпекування від всякого «сепаратизму», яке робить «Рада», є, по-моєму, політично надзвичайно шкідливим. Бо йому все одно ніхто не повірить, а кожний буде підозрівати що йому завгодно... Мені здається, краще докладно і ясно означити межі свого сепаратизму, чим від нього зовсім відпекуватися”⁷⁴. В. Липинський радив Є. Чикаленкові покликатися на відомі статті Богдана Хмельницького 1654 р., які неодноразово згадував у багатьох працях автор “Листів до братів-хліборобів”. І які трактував не як добровільне “возз’єднання” на вічні часи, а лише як тимчасовий військовий союз.

У найцікавішому з суспільно-теоретичного боку листі до Є. Чикаленка від 18 лютого 1912 р. В. Липинський наводить і суспільні сили, на які варто спиратися. Цими творчими силами він вважав “земські елементи” – поміщиків, селян, козаків (власне, вже у 1912 р. викристалізовується його хліборобська ідеологія). “Міщанство і наша залежна інтелігенція (бачимо вже у цей період ставлення до інтелігенції як обслуговуючої верстви панівного класу, розвинуте в “Листах...” – *І. Г.*) (урядники, учителі, духовенство, третій елемент) можуть ще так-сяк виконувати, – писав далі у листі В. Липинський, – культурно-національні функції, але до політичної акції не годяться”. В’ячеслав Казимирович політичним елементом вважав і робітництво, але не уточнював чому. Відзначав лише іншу організацію їхньої політичної сили. Можна здогадно зрозуміти, що робітництво могло відіграти свою роль лише під

⁷³ Чикаленко Є. Щоденник. – К., 2004. – Т. 1. – С. 179.

⁷⁴ Миронець Н. Листи В’ячеслава Липинського до Євгена Чикаленка. – С. 505 (лист від 18 лютого / 2 березня 1912 р.).

проводом спеціальної марксистської партії, а не само по собі. А пролетарські партії у 1920-х роках сприймалися В. Липинським як розсадники охлократичної побудови еліти, яка протистояла класократичній – передовому зразку конструювання проводу держави.

Для праці серед землевласницького середовища “Рада” була мало продуктивна. І на заваді тут стояло не лише питання мови, про яке писав В. Липинський Є. Чикаленкові (“переважно по-українськи не читають”). Тому для цієї мети він і заснував “Пшегльонд крайовий”, а в зросійщеній сфері цю функцію виконувала “Украинская жизнь”. На перше місце виходила усвідомлювальна робота, якій і служила “Рада” і яку за посередництва Є. Чикаленка і надалі збирався використовувати В. Липинський. Хоч у 1913–1914 рр. він майже не писав для неї своєї публіцистики, бо переїхав на постійне проживання у свій маєток до с. Русалівські Чагарі на Черкащині.

У роки Першої світової війни та Української революції шляхи Є. Чикаленка і В. Липинського, особливо у сфері теоретичної політики, ще міцніше переплелися. Євген Харлампійович був одним з небагатьох членів ТУП, які виступали за поразку Росії у війні, й фактично підтримував діяльність СВУ. В. Липинський, теж вважаючи Росію ворогом незалежницьких змагань українців, з більшим позитивом ставився до Австрії, вважав останню не ворогом, а лише не союзником.

Відома формула В. Липинського: “Без держави ми нацією не є, і без держави нею не будемо. Хто проти держави, той нищить ідею нації” – мала в Є. Чикаленкові якнайширшого послідовника. У щоденнику за 1920 р. (17.01) він писав: “Народ наш ще не нація, а тільки етнографічна маса, а тому і не оборонить своєї території і не збудує своєї держави, як би не вихваляли його наші патріоти, а через те сусіди знов, як в 17 віці, поділять нас границею, на якій помиряться”⁷⁵. У питанні, що має бути першим – нація чи держава, проблемі, яка розсварила В. Липинського і Д. Донцова (перший казав – держава, другий – нація, яка, поставши, свою державу збудує), Є. Чикаленко після 1917 р. радше схилився до думки В. Липинського. Здавалося б, саме життя давало саме таке вирішення українського питання.

Є. Чикаленко збирав факти “націоналізації” тих представників старого царського світу, які з великих шанувальників самодержавства і єдиноділимства перетворювалися на прихильників української незалежності. У жовтні 1917 р. колишній сусід по київському будинку чорносотенець Родзянко після жовтневого більшовицького перевороту зайшов до Є. Чикаленка і почав переконувати його в потребі ширення думки про необхідність

⁷⁵ Чикаленко Є. Щоденник 1919–1920. – С. 214.

відокремлення України від Росії та приєднання її на федеративних засадах до Австрії. Бо, приєднавшись до Галичини й Буковини, підросійська Україна не загине “від азіатсько-московських большевиків”⁷⁶.

Балицький, землевласник із сусіднього з Перешорами села Бадюлів, який перед революцією теж був стовідсотковим чорносотенцем, передплатником газети “Двуглавый орел”, після Лютневої революції написав Є. Чикаленкові листа, в якому висловлював радість з приводу відродження України і запевняв, що він завжди в душі був Чикаленковим однодумцем, але службове становище (офіцер, земський начальник) не дозволяло цього легально виявляти⁷⁷.

Євген Чикаленко за результатами революції став схилитися цілковито до філософії історії В. Липинського. Він, як і напередодні Першої світової, у 1909–1911 рр., Андрій Жук⁷⁸, вважав, що головною проблемою українських соціалістів, які стали на чолі революції, була відсутність власного виробленого плану побудови своєї держави, відсутність власної теорії українського соціалізму. Такий національний соціалізм розробили поляки завдяки діяльності ППС. УСДРП калькувала кліше російського більшовицького соціалізму і через це вже на ідейному рівні програла своїм удатнішим східним сусідам. Грушевський, Винниченко, Петлюра, вважав Є. Чикаленко, “не вгадали, на кого опертись і якою дорогою треба йти, щоб опанувати подіями”. На думку Євгена Харлампійовича, “Липинський, Шемет та Скоропис-Йолтуховський стояли весь час на певнішій дорозі, але соціалісти наші з Грушевським та Винниченком на чолі своїми демагогічними заходами потягнули за собою революційні елементи народу, тобто босячню, і завели їх, темних, в провалля, де й погинула наша справа. А та дрібнобуржуазна сільська маса, якої речниками були Липинський і К°, занадто була неактивною, боязкою, щоб вихопить владу у босяків”⁷⁹.

На кін великої політики обидва діячі виступили разом востаннє у зв’язку з відомою дискусією навколо того, хто має стояти на чолі української держави. У тому, що це має бути монарх, ні в Липинського, ні в Чикаленка не було сумнівів, але перший бачив монархію у вигляді гетьманату і дідичної династії Скоропадських, другий був про Скоропадських як політиків невисокої думки і обстоював обрання на українського монарха Вільгельма Габсбурга – Василя Вишиваного. Цікаво, що перед 1914 р. таку комбінацію В’ячеслав

⁷⁶ *Його ж.* Щоденник. – К., 2004. – Т. 1. – С. 374.

⁷⁷ *Його ж.* Спогади (1861–1907). – С. 158.

⁷⁸ *Гирич І.* Українські еседеки: між національним і класовим вибором (Листи В. Винниченка, М. Залізняка, В. Степанківського, Л. Юркевича до А. Жука (вересень–жовтень 1912 року)) // Український археографічний щорічник. – К., 2010. – Вип. 15. – С. 522–577.

⁷⁹ *Чикаленко Є.* Щоденник 1919–1920. – С. 239.

Казимирович із задоволенням схвалив би. Про секундогенитуру в добу Габсбургів і про підтримку такої ідеї писав у своїх спогадах про предтечу СБУ Андрій Жук. Але вже на 1920 р. був інший розклад, і ставку було зроблено на не “варяга” Павла Скоропадського і на формування Хліборобської організації в Україні і світі, яка не була партією, а радше новим станом у будованому суспільстві. Думка Є. Чикаленка видалася В. Липинському досить небезпечною. Так думало багато галичан, та й позиція Є. Чикаленка була підкріплена його великим авторитетом серед українських кіл як Наддніпрянщини, так і Наддністрянської України.

Обидва вважали гетьманство П. Скоропадського найбільш вдалою для України формою правління, ліпшою за УНР та Директорію. Євген Чикаленко багаторазово у своєму щоденнику і листах нарікав на В. Винниченка та демократів, що підняли повстання проти гетьмана і цим розпочали в Україні руїну. Адептом та ідеологом гетьманства був і В. Липинський. Останнім листом В. Липинського у фондї Є. Чикаленка в Інституті рукопису НБУВ є якраз лист, який обговорює передреволюційну ситуацію напередодні проти-гетьманського повстання 3 жовтня 1918 р.⁸⁰ В. Липинський у ньому закликав Є. Чикаленка використати свої зв'язки для створення коаліційного кабінету з українською більшістю (цього не сталося) та скликання подоби сейму. В'ячеслав Казимирович сподівався таким чином перетворити Національний союз з партійної на національну репрезентацію, спинити соціалізацію, але зберегти соціалістичні та демократичні гасла.

У 1920 р. Є. Чикаленко востаннє згадує В. Липинського у своєму щоденнику: “Прикладаю листа В. К. Липинського, якому я дуже зрадив, бо чув, що він безнадійно хворий. Аж виходить, що він настільки здоровий, що пише книжку. Сподіваюсь, що праця ця вийде цінною, бо Липинського я вважаю одним з найсвітліших розумів на Україні”⁸¹.

Взаємини з українською соціал-демократією, вироблення спільної лінії щодо окремішності

Будучи переконаним консерватором, В. Липинський якраз для своєї політичної акції намагався якнайближче зійтися з радикальними українськими силами, представниками соціал-демократії. І в цьому немає суперечності. Саме серед марксистської частини молоді можна було знайти найбільш активні соціальні елементи, які хоч і не поділяли з ним його ідеологічних засад, але були найрухливішим громадським елементом, готовим провадити не лише

⁸⁰ *Миронець Н.* Листи В'ячеслава Липинського до Євгена Чикаленка. – С. 510–511.

⁸¹ *Чикаленко Є.* Щоденник 1919–1920. – С. 218.

легальні, а й нелегальні форми діяльності. Будучи представниками національного активізму, вони готові були теоретичні формули матеріалізовувати в конкретну політичну форму. Крім того, саме серед соціал-демократів знаходилося найбільше спільників В. Липинського в питанні здобуття Україною самостійності.

З ідеєю незалежної України В. Липинського познайомили діячі ППС. З тактичною метою це гасло вони поширювали серед української радикальної молоді, щоб відвернути українців від симпатій російським партіям і зробити їх своїми союзниками у боротьбі за власні державні інтереси в Україні. Російські соціал-демократи всі були на 1900 рік непримиренними централістами, і ця позиція ППС приваблювала до неї велике число української молоді, яка мала або напівпольське походження, або польськокультурне виховання. Через школу ППС пройшла низка визначних діячів майбутньої української соціал-демократії, що походили з Волині, Поділля та Київщини. Членами Польської соціалістичної партії були Богдан Ярошевський, Маркіян Меленевський, з ними співробітничав Левко Юркевич, син польського українофіла 1860-х років. Зі Східного Поділля походив і спольщеного роду Олександр Скоропис-Йолтуховський – нащадок барської околичної шляхти. Усі ці люди, які познайомилися з В. Липинським ще в київських роках його навчання, у різні періоди свого життя були пов'язані з автором “Листів до братів-хліборобів”. Усі були самостійниками, але до цієї самостійності йшли різними шляхами. Усі були пов'язані з РУП, із членами її київського комітету партії (вільної громади).

Ще під час навчання в Першій київській гімназії В. Липинський, за власним зізнанням перебуваючи під ідейним впливом РУП⁸², близько зійшовся з Л. Юркевичем, у майбутньому лідером УСДРП та теоретиком ортодоксальної частини партії, речником українського більшовизму. Він мав подібне з В. Липинським соціальне походження. Батько Лева Осип Юркевич був товаришем В. Антоновича протягом усього життя, одним з першої десятки визначних хлопоманів Київської громади. Родом зі Сквирського повіту на Київщині, він був досить заможним поміщиком, за свої гроші не лише утримував селянські кооперативи, а й партію УСДРП, де син став провідником після 1908 р. не в останню чергу через можливості дістати гроші на партійні потреби у батька-поміщика. З другого боку, Осип В'ячеславович, землевласник села Криве, підтримував починання В. Липинського щодо праці зі спольщеною шляхтою Правобережжя. І грошима підтримував ідею В. Липинського

⁸² Старовойтенко І. Два листи В. Липинського до В. Винниченка (січень 1912) // Український археографічний щорічник. – 2009. – Вип. 13/14. – С. 669.

видавати збірник “Z dziejów Ukrainy”. Цю працю він розглядав як продовження своєї роботи в часи молодості. Проте книжки цієї вже не побачив, бо помер у 1910 р. Хоча й був молодшим за В. Антоновича майже на 20 років, помер майже одночасно зі своїм побратимом по праці молодості – В. Антоновичем, який відійшов у вічність на два роки раніше, у 1908-му. Очевидно, на Л. Юркевича вплинули хлопоманство батька й ідеологія українофільського народництва другої половини XIX ст. Він перейняв віру в те, що аби стати українцем, треба декласуватися до народу, а не лишатися при шляхетстві. Людина того ж покоління, що й В. Липинський, він, як і більшість його однолітків, став марксистом, та ще й правовірним марксистом, який усе життя боровся з усіма ухилами, опортунізмами й ревізіонізмами в УСДРП. Він залишився вірним інтересам молодості, коли сприйняв самостійництво як світле майбутнє для України. Це самостійництво знайшло вихід у тривалій боротьбі Л. Юркевича з ЦК РСДРП та безпосередньо ідеологом більшовизму В. Ленінім за окремішнє становище УСДРП, її право бути не обласною, а незалежною від РСДРП партією. Безперечно, сама позиція творення незалежного українського комуністичного руху по своїй суті означала й боротьбу за незалежну комуністичну Україну. Л. Юркевич став фактично першим українським укапістом або радше предтечею їх.

Коли В. Липинський з А. Жуком намагалися створити групу “Вільна Україна”, великі надії покладалися саме на Л. Юркевича. Він мав бути однією з головних рушійних сил надпартійної платформи, яка б пропагувала в масах ідею незалежної України. Проте, хоч на початку Л. Юркевич і обіцяв сприяння, потім, по перших нарадах, усунувся від роботи і відмовився продовжувати співпрацю, вважаючи вимогу самостійності передчасним гаслом і буржуазним вивертом. Порушувати саму цю справу до вирішення класової проблеми – перемоги пролетаріату в Російській імперії – він вважав небажаним. В останній момент класовий інтерес він таки поставив вище за національний. Л. Юркевич різко виступив проти “правого ухилу” в УСДРП, який під проводом А. Жука та В. Дорошенка намагався перевести українських соціал-демократів на платформу європейських соціалістів. Саме Л. Юркевич рішуче виступив проти “опортунізму” колишніх товаришів, залишивши їх поза партією. Він став неприхильним і до діяльності СВУ, яка розгорталася згідно з постулатами В. Липинського, висловленими у “Меморіалі до Українського Комітету про наше становище супроти напруженої політичної ситуації в Європі”. Л. Юркевич не лише виступив проти орієнтації на Центральні держави у Першій світовій війні, а й усіляко поборював діяльність СВУ та її друкованих органів, заснувавши у Швейцарії альтернативний “Віснику СВУ” періодичний друкований орган “Боротьба”, який безпідстав-

но викривав діяльність СБУ як креатури німецької та австро-угорської розвідок. Левко Осипович орієнтувався в цій війні на Росію та країни Антанти. І в цьому питанні виявився радше антиподом В. Липинського, хоч останній фізично й воював в російській армії поти Німеччини й Австро-Угорщини.

В. Липинський намагався всіляко співпрацювати з ортодоксальною частиною українських соціал-демократів і шукав зближення навіть з Володимиром Винниченком, якого піддав найрізкішій критиці у своїх “Листах...” після революції. Саме на прикладі В. Винниченка він змалював негативний образ української інтелігенції і демократії в Українській революції. У свою чергу В. Винниченко був великим антагоністом В. Липинського, критикував його за ширення “реакції” й поміщицьке ретроградство, був найбільшим прихильником зміщення В’ячеслава Казимировича з посади посла України в Австро-Угорщині⁸³. А в 1912 р. В. Липинський ще звертається до Володимира Кириловича як до “вельмишановного Товариша” (як до “товаришів” В. Липинський звертався до членів УСДРП). В. Винниченко в цей час якраз зазнав нищівної критики за свої “Щаблі життя”. І саме ці “Щаблі життя” намагався в душі консерватизму позитивно проінтерпретувати В. Липинський. Він вважав, що головний герой п’єси Мирон представляв декласоване поміщичество, а отже, став таким, яким є, через те, що залишив свій клас, з продуцента зробився декласованим інтелігентом. Пропаганда цінностей консерватизму виглядає марною для В. Винниченка – типового “охлократа”, людини доктринерського мислення, позбавленого вроджених навичок до державотворчої праці. Але цікаво, що В. Липинський намагався і йому пояснити на прикладі власного твору сутність філософії українського консерватизму. Робив це вочевидь даремно, бо навряд чи щось відповідного міг зрозуміти з того В. Винниченко.

Маркіян Меленевський, Олександр Скоропис-Йолтуховський та Богдан Ярошевський теж були польськими шляхтичами з походження. Перші два пройшли шлях, дуже подібний до шляху інших провідних діячів УСДРП. Спочатку М. Меленевський та О. Скоропис-Йолтуховський з УСДРП увійшли до “Спільки”, сформувавши партійну організацію, яка орієнтувалася на спільні дії з РСДРП, але вже на час Першої світової війни обидва не лише повернулися до старих позицій партії, що визнавала автономію України в межах демократизованої Росії, а й стали майже відразу членами СБУ, її співорганізаторами поруч з А. Жуком та В. Дорошенком. Думається, у світлі цих пізніших подій не варто дивитися на “Спільку” як визнання деякою частиною українських есдеків пріоритету російських соціал-демократів радикаль-

⁸³ Там само. – С. 664–676.

ного крила в питаннях діяльності української соціал-демократії підросійської України. Насправді “Спілку” радше варто розглядати як тактичний крок окремої частини партії, спрямований на пошук компромісів з РСДРП у національному питанні. Цим кроком М. Меленевський та О. Скоропис-Йолтуховський скоріше сподівалися знайти союзників незалежницьких прагнень УСДРП в середовищі російської більшовицької партії, ніж, навпаки, якомога швидше розчинитися серед російського есдецького моря. До всього іншого між О. Скорописом і В. Липинським налагодився після 1918 р. ще й особистий контакт, який підкріплювався тим, що Олександр Філаретович був зятем Є. Чикаленка і породичався з дідичем, зрештою змінивши і свої політичні уподобання, став гетьманцем. Увійшов як співзасновник у партію В. Липинського УХДС. Шлях від лівого до правого політика, від радикала до консерватора, свідчить про в цілому консервативні інтенції світогляду О. Скорописа-Йолтуховського від самого початку кар’єри суспільного діяча. Його шлях майже цілковито збігається зі зміною пріоритетів партійної належності ще одного пізнішого гетьманця – Дмитра Дорошенка, теж спочатку марксиста і соціал-демократа, згодом скоріше прихильника Української радикально-демократичної партії, соціаліста-федераліста у часах Української революції, а згодом адепта В. Липинського і пропагатора його філософії історії у популярному викладі. Обидва, і О. Скоропис, і Д. Дорошенко, не пішли з В. Липинським до кінця, не підтримали його в конфлікті з Павлом Скоропадським, не приєдналися до новозаснованого братства класократів-державників, а залишилися при гетьманові фактично до кінця свого життя, присвятили себе служінню династії Скоропадських, а не духові консерватизму, за що ратував В. Липинський.

Богдан Ярошевський вийшов з ППС близько 1902 р., може, навіть пізніше, ніж з ППС порвав стосунки сам В. Липинський, який це зробив ще у 1901 р. Людина старшої генерації, він так само захопився лівими ідеями, перебуваючи під впливом суспільної теорії В. Антоновича. Вийшовши з ППС, він заснував аналогічну Українську соціалістичну партію. Ця партія, на думку А. Жука⁸⁴, сповідувала самостійність, чим продовжувала традиції РУП і вигідно відрізнялася від УСДРП, яка перейшла у своїй програмі на автономістичну платформу. Б. Ярошевський спочатку об’єднався з РУП (як тоді жартували: “РУП випив СУП”), але потім вийшов з неї, не погодившись на відкинення постулату української незалежності. Після Першої російської революції, у часи реакції, партія Б. Ярошевського була найсоліднішою, на думку С. Єфре-

⁸⁴ Жук А. Українська соціалістична партія (1904–1905) // Збірник “Української літературної газети”, 1956. – С. 217, 230.

мова⁸⁵, з усіх тоді діючих радикальних партій української молоді. СУП не імпонувала останній через свій центризм і небажання стояти на позиціях більшовицького ортодоксализму, якого трималися в УСДРП М. Порш, В. Винниченко, Л. Юркевич. Останній Б. Ярошевського (як і А. Жука та його закордонну групу УСДРП) вважав типовим опортуністом і ревізіоністом, уже за сам факт співробітництва в “буржуазній” пресі – передусім “Раді”⁸⁶. У 1907–1914 рр. позиція Б. Ярошевського схилилася в бік наддніпрянської радикально-демократичної партії та ТУП, у цей час він активно співпрацював як відділовий закордонної преси і політики в газеті “Рада”, близько стояв до Є. Чикаленка, М. Грушевського та С. Єфремова. У конфлікті 1906–1908 рр. між В. Леонтовичем і М. Грушевським з одного боку та Б. Грінченком і С. Єфремовим – з другого⁸⁷ Б. Ярошевський виявився на боці перших. Більше того, Б. Ярошевський звертався до М. Грушевського у справі навчання і опікування єдиної доньки Марії, а також заповів Михайлові Сергійовичу архів Української соціалістичної партії.

Його поміркованість у соціальних відносинах та імператив самостійництва мали імпонувати В. Липинському, який, знаючи Б. Ярошевського від часів навчання в київській гімназії, повинен був знати політичні інтенції останнього, коли запрошував Богдана Ромуальдовича на посаду літературного редактора “Пшегльонду крайового”. На Б. Ярошевського В. Липинський покладав великі надії, в листах називав його навіть “дорогим та любим товаришем”, проте особисті амбіції та різниця віку й характерів розвели обох по різних таборах. Праця у новому друкованому органі відразу не заладилася, спершу невеликі незгоди переросли у глибокий конфлікт та тривалу непримиренну ворожнечу⁸⁸. Майже відразу по початкові виходу тижневика, вже в липні 1909 р. Б. Яро-

⁸⁵ *Єфремов С.* Щоденник (1895–1896). Про дні минулі (спогади) (1876–1907). – С. 532.

⁸⁶ У листі до Б. Ярошевського Л. Юркевич писав: “Коли б рішучо не виступили проти Степанківських, Жуків, Донцових і Басків, то вони б зробили з у[країнських] с[оціал-]д[емократів] посьміховисько. Сі люди – не соціалісти, як розуміє Європа”, бо ці люди далекі “від інтересів класового руху українських робітників”. Ці люди перетворили себе “у філіяльний відділ українського міщанського руху” (ЦДІАЛ. – Ф. 367: Архів Б. Ярошевського. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 20). І про самого Б. Ярошевського Л. Юркевич був подібної думки. Він вважав, що соціалістом той перестав бути після газети “Добра новина” (Там само. – Арк. 20).

⁸⁷ Про перилетії конфлікту, пов’язаного з перенесенням М. Грушевським своїх львівських установ: ЛНВ і Наукового товариства – до Києва та реакцією на це різних груп наддніпрянських українців див.: *Гурич І.* М. Грушевський і С. Єфремов на тлі суспільно-політичного життя кін. XIX – 20-х рр. XX ст. // Український історик. – 1996. – Ч. 1–4 (128–131). – С. 142–187; *Його ж.* Суспільствознавчі уроки Чикаленка. – С. 3–13; *Його ж.* Володимир Леонтович в українському громадсько-політичному житті. – С. 268–299.

⁸⁸ Докладніше див.: *Гурич І.* Конфлікт між В. Липинським і Б. Ярошевським у тижневику “Przegląd Krajowy”... – С. 619–662.

шевський вперше полишає київську редакцію та їде до Старокостянтинова. Згодом повертається до Києва. Але тоді вже змушений був виїхати з Києва В. Липинський, щоб не перетинатися вдвох у одній редакції. З початку 1910 р. Б. Ярошевський вже остаточно відмовляється від подальшої співпраці, що стало однією з причин закриття “Пшегльонду” та переходу В. Липинського на видання альманахів “Z dziejów Ukrainy” (вийшов лише один том).

У листі до М. Грушевського однією зі світоглядних причин конфлікту з В. Липинським Б. Ярошевський висував несприйняття ідеї територіалізму В. Липинського, пропаганді якої і мав слугувати тижневик. На його погляд, “дивною” є думка, що співгосподарями України поруч із селянством – українським народом – раптом стають і польські шляхтичі. Така оцінка Б. Ярошевським ідейних засад головного редактора тижневика виглядає несподіваною, особливо для людини, яка ніби сповідувала (на переконання А. Жука, котрий його особисто знав) самостійницькі ідеали. Ярошевський мав подібне до В. Липинського соціальне походження і життєвий досвід, але вороже поставився до самої ідеї залучення до української справи максимальної кількості польського елементу в Україні. Можливий, щоправда, й такий варіант, що Богдан Ромуальдович намагався в листі бути приємним львівському професорові, який як лідер українського руху висунув програму федералістично-автономної перебудови України в межах оновленої Росії. Б. Ярошевський лишався на старих позиціях класичного польського українофільства, які 50 років до того Україні запропонував В. Антонович. З неприхованим роздратуванням він пише про самостійництво В. Липинського як забавку шляхетської дитини, вихованої в польських традиціях. Б. Ярошевський виявив у цьому листі типові упередження етнічного наддніпрянця, який у цьому самостійництві В’ячеслава Казимировича бачив відбиття його польського духу, неукраїнськості, бажання вивищення і самореклами. У результаті деякі з чисел тижневика, за відсутності В. Липинського, робилися Б. Ярошевським не в дусі територіалізму, на якому наголошував ідейний головний редактор видання, а у традиційно народницькому аспекті. В. Липинський серед своїх симпатиків у виданні мав на українських позиціях лише Ф. Вольську, Л. Сідлецького та деяких інших римо-католиків, але вони не брали активної публіцистичної участі у часописі. Тому В. Липинський закликав С. Єфремова та Ф. Матушевського для полагодження конфлікту стати третейськими суддями. У листах до Ярошевського В. Липинський писав, що останній залишив його наодинці з поляками у виданні. Вимагав від першого пояснення причин свого негативного ставлення до себе і спонукав для вирішення конфлікту звернутися до спільних знайомих: С. Єфремова або Ф. Матушевського⁸⁹.

⁸⁹ Листування В. Липинського. – С. 662–664.

Як уже вище зазначалося, окреме місце серед кола контактів В. Липинського займали діячі РУП, тієї РУП, яка ще не набула після 1904 р. соціал-демократичної сутності і була фактично надпартійним об'єднанням молодшої генерації українців-активістів, що остаточно розірвала з аморфним українофільством і стала на рейки політичної боротьби. Усі молоді сили об'єднувала головна мета – здобуття політичної свободи для України. Тому спільною платформою для РУП стала не марксистська програма, а брошура М. Міхновського “Самостійна Україна”, написана людиною відверто правих і несоціалістичних поглядів, але на замовлення фактичного тодішнього лідера РУП Дмитра Антоновича – зовні марксиста, а по суті такого ж центриста за поглядами, як і Д. Дорошенко, О. Скоропис-Йолтуховський чи Б. Ярошевський. М. Міхновський був людиною, з якою В. Липинський намагався встановити контакт ще перед Першою світовою війною. На початку Української революції Микола Іванович увійшов до Хліборобсько-демократичної партії, створеної на його батьківщині – Полтавщині влітку 1917 р., хоч сам перед тим мав свою партію УНП, і ніби логічним виглядало відновлення її діяльності після Лютневої революції. Імператив самостійності мав бути близький обом. З Миколою Шеметом – представником поміщицької родини з Лубенщини – В. Липинський учився разом у Краківському університеті. Брат Миколи – Сергій Шемет був правою рукою В. Липинського в УНП. Найближчим товаришем Міхновського був Володимир Шемет.

Але для нас цікавими є не стільки перші рупівці, скільки майбутні члени УСДРП, які намагалися відродити традиції РУП вже після внутрішньопартійної дискусії про шляхи партії у нових умовах стабілізації царського режиму в 1908–1911 рр. Передусім йдеться про контакти В. Липинського з Андрієм Жуком у передреволюційні часи⁹⁰. А. Жук, випущений під заставу з Лук'янівської тюрми Києва, втік до Львова і, потрапивши у середовище конституційної Австро-Угорщини, різко змінив свої сектантсько-радикальні погляди, що ґрунтувалися на марксистській доктрині у трактуванні російського більшовизму. Життя Галичини показало, що причини зубожілого життя українців криються не у відсутності класової боротьби, а у недостатньому економічному розвої господарського життя, у відсутності виробничої ініціативи, слабкості кооперативного руху, а також у слабкій у порівнянні з польським

⁹⁰ Докладніше про взаємини В. Липинського з А. Жуком див.: *Гирич І.* У тіні В. Липинського (А. Жук як політичний мислитель й дослідник історії визвольного руху); А. Жук: один з перших самостійників; А. Жук: політик і науковець; У роки Першої світової війни та визвольних змагань // *Гирич І.* Між наукою і політикою: Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2012. – С. 192–278.

населенням національній організації та дисципліні. Ставши працівником найбільшого у Львові кооперативного об'єднання, А. Жук стає економістом і агітатором за український кооперативний націоналізм. Замість доктринерсько-ортодоксальної позиції, яку зайняла УСДРП за зразком російського більшовизму, Андрій Ілліч зініціював політику пошуку класового миру, порозуміння з українськими націонал-демократами та іншими “буржуазними” партіями на ґрунті здобуття національних свобод. Спільною точкою для зусиль усіх національних партій А. Жук вважав боротьбу за політичне визволення України. Від 1908–1910 рр. він стає на позиції самостійництва і починає шукати спільників серед інших партій. Центром тяжіння для соціал-демократів самостійників стала Закордонна група УСДРП в Галичині, яку він очолював, будучи одночасно і членом ЦК партії. Його переконання поділяли В. Дорошенко, О. Назаріїв, В. Степанківський. Андрій Жук вважав, що українські есдеки мають стати локомотивом боротьби за державну незалежність, створивши блок разом з іншими партіями загальнодемократичного спрямування. Близьким В. Липинському, який знав А. Жука ще від часів свого київського життя по закінченні гімназії, було переконання А. Жука, що класовий принцип не повинен ділити українські партії, їх має єднати спільний національний інтерес. Натомість той же інтерес має становити забороло між однаковими за соціальним спрямуванням, але різними за національною належністю пролетарськими та буржуазними партіями. Власне, такі ж думки сповідував і В. Липинський, який шукав союзників серед лівого спектра політичних сил. Обидва зійшлися між собою якраз у часах, коли В. Липинський шукав нових знайомств в українських колах (1908 р.).

Спілка з А. Жуком спричинила спробу у 1911 р. утворити першу надпартійну організацію серед українських партій з програмою здобуття самостійності Україною. Організаційним керівництвом займався А. Жук, В. Липинський мав стати ідеологом групи “Вільна Україна”. До неї було залучено як безпартійних істориків з консервативними інтересами – С. Томашівського та І. Крип'якевича, так і есера з Наддніпрянщини Миколу Залізняка, публіциста з націонал-демократичними переконаннями Володимира Кушніра й галицького політика соціал-демократа Володимира Темницького. Для цієї групи В. Липинський пише статтю “Останній акт” та відомий, вищезгаданий “Меморіал...”. Проте лише з А. Жуком В. Липинський знайшов спільну мову. Принциповим міркуванням, що роз'єднало прихильників такої групи, була орієнтація на зовнішні чинники. Жук і Липинський схилилися до орієнтації на власні сили. Натомість М. Залізняка, В. Степанківський і редактор “Україніше ревю” В. Кушнір були прихильниками австрійського політично-

го фарватеру. В. Липинський міг визнати лише тимчасову тактичну орієнтацію на Австрію⁹¹.

Співпраця з В. Липинським була тим головним теоретичним поштовхом, який спричинив створення в кінці серпня 1914 р. Союзу визволення України. Завдяки В'ячеславу Казимировичу була утворена не лише право-консервативна сила – партія землевласників, де провідну роль мали відігравати спадкові власники. А. Жук, спираючись на ідеологічні постулати В. Липинського, в часи української революції був одним з очільників УНП – партії середніх власників, селян-землевласників. На жаль, ця друга сила, яка була виразником інтересів українського середнього класу, не встигла заявити про себе так само гучно, як УХДС В. Липинського у 1920-ті роки.

Взаємодія з польськими політичними й культурними силами в Україні

Тривалий час польського панування в Україні, багатовіковий польський “стан посядання” привчив українців сприймати поляка як апріорі чужу людину, ворожу силу. В. Липинський, прийшовши до концепції територіалізму, на суспільствознавчому рівні зняв ту проблему, об яку билосся, як хвиля об залізний мур, не одне покоління українських інтелектуалів. Він мав вирішити дуже складне теоретичне завдання: як досягти української незалежності і розв’язати при цьому проблему спротиву польського населення цьому завданню. Нашому консерваторові йшлося про створення такої психологічної колізії, яка б дозволяла людині “поляку” в Україні не просто змиритися з думкою про відмову від польського державного панування, а й одержати вдоволення або принаймні на емоційному рівні толерувати прихід до влади у Правобережній Україні українських сил. Подібна ситуація існувала й для Лівобережної та Південної України, де росіяни мали бути позитивно наставлені до української політичної влади і не чинити перешкод українській самостійності.

Якщо проблему національного розглядати крізь призму мови і культури, зрушити з мертвої точки питання політичного заспокоєння одвічного польсько-українського конфлікту було неможливо. Відбувалося б постійне протиставлення українського і польського, вищої і нижчої культури, культури політичної і культури етнографічної. В. Липинський на історіософському рівні розвів ці дві якості: політична влада й етнічна культура. Він висунув

⁹¹ Жук А. До історії української політичної думки перед світовою війною // Визволення. – 1923. – Ч. 11. – С. 30–43; його ж. Як дійшло до заснування Союзу визволення України // Календар “Дніпро” на 1935 рік. – Львів, 1934. – С. 103–107.

тезу, що українська культура може бути польськокультурною за мовою і українською за своїм політичним змістом. Розмежування між польським і українським він провів у площині державно-політичних інтересів, тим самим фактично зробив українськими всі польськокультурні елементи, що сторіччями мешкали на українських етнічних землях Волині, Поділля й Київщини. Для нашої національної думки це був, без перебільшення, революційний крок, що в корені змінив світоглядну ситуацію в цілому величезному регіоні, який входив протягом тривалого часу до кінця XVIII ст. до складу Речі Посполитої.

Допоки таке завдання на рівні свідомості не було вирішено, українці й поляки постійно мали перебувати у стані холодної війни. Проблема взаємин обох народів могла бути зрушена у той чи інший бік лише через питання асиміляції. Або військової (гарячої), через фізичне винищення й депортації, як це тривало в часах козацько-польських воєн XVI–XVIII ст. з обох сторін; або у спосіб культурної асиміляції, до якої економічно і культурно сильніша польська сторона вдавалася у своїй політиці щодо українців Правобережної України протягом усього XIX – початку XX ст.

Попередники В. Липинського польське питання в Україні вирішували в інший спосіб. В. Антонович закликав до прямої й індивідуально-безпосередньої дії кожного мешканця поляка – залишати польську і переходити в українську національність. П. Куліш переконував українців ставитися до діячів своєї минувшини польської культури як до українців. Він закликав усіх людей, що до того часу вважали себе поляками, робити український національний вибір на підставі того факту, що їхні предки такими українцями фактично були у XVII–XVIII ст. В. Липинський запропонував справді революційне розв’язання польсько-українського конфлікту. Людина не мусить залишати польської культури, вона може бути і польськомовною, і римокатоликом, але бути українцем за політичним вибором. Разом з тим поляк мав визнати цивілізаційну вартість української культури і прагнути її засвоєння.

Територіалізм означав етапність шляху культурного поляка до українства. На перших порах він просто відмовляється від ідеї відновлення в Україні “історичної Польщі” і ставить перед собою завдання служіння культурним і політичним інтересам українського народу, на другому етапі – засвоює українську мову і культуру як свою і стає до лав української еліти разом з етнічними з походження українцями. Тому й діяльність свою у польському середовищі Липинський розглядав як одночасну роботу серед поляків крайовської орієнтації, котрі інтереси польської культури, але свого краю – Правобережжя – розглядають як проблему, важливішу за поширення вшехпольської ідеології, і одночасно тих “поляків”, які вже визнають себе українськими римо-

католиками. Останні ніби стають центром політичного тяжіння для аморфних у визначенні політичного майбутнього українців – поляків-крайовців. Вони стають резервуаром для поповнення нових кадрів уже політичних українців польської культури.

Завдання це В. Липинський вирішував через тижневик “Пшегльонд крайовий”. Цей орган мав стати підставовим моментом для українізації польської земельної шляхти в Україні, яка мала відокремитися в політичному сенсі від польської інтелігенції, вже просякнutoї новоімперською ідеологією відродженої Польщі “від можа до можа”. У цьому була небезпечність акції В. Липинського для польських державних інтересів на Правобережній Україні, що викликало шалену протидію його територіалістичній ідеології з боку практично всіх польських засобів масової інформації як на коронних землях, так і в російській столиці, Литві й Правобережному краї.

Проти задуму В. Липинського українізувати політично поляків виступила передусім літературна польська інтелігенція Київщини, яка об'єдналася навколо часопису “Пшегльонд крайовий” з протилежними цілями. Вона намагалася лише зовні маніфестувати свою прихильність до української культури, залишаючись засадничо на позиціях великодержавної польської ідеї, тобто з принципових мотивів відкидала територіалізм, вважаючи цю ідеологію проявом ренегатства і зради польських інтересів в Україні. Цей факт відразу призвів орган В. Липинського до внутрішнього конфлікту – однієї з причин його швидкого занепаду. Українців польської культури В. Липинський принципово називав українцями-римо-католиками. Цим підтверджувався їхній традиціоналізм та консервативний статус, бо далеко не всі поляки віросповідній різниці надавали значення. Хоч у ті часи належність до національності продовжувала визначатися за конфесійною належністю.

У ситуації з тижневиком В. Липинський, щоб максимально охопити всю творчу біялітературну інтелігенцію, намагався залучити до співпраці всіх поляків Києва і Київщини. Позаяк землевласники, які співчували ідеям В'ячеслава Казимировича, не часто бували в місті, за ідейними поглядами в число співробітників редакції потрапили не стільки люди крайовської орієнтації, скільки представники імперської вшехпольської ідеології. З українців римо-католиків у виданні були надійними партнерами В. Липинського лише Б. Ярошевський (який, будучи свідомим українцем, не переймався питанням долучення до української справи поляків при збереженні їхнього сентименту до культурної польськості), Ф. Вольська, Б. Рильський, Л. Сідлецький (Сава Криlach) (радше польськокультурний демократ), А. Рокицький (власник, але не літератор), адвокат А. Станевич. З точки зору літературної сили у політичній сфері ці люди мало чим могли допомогти В. Липинському у справі ширення ідеології саме територіалізму.

Натомість вшехпольський бік редакції мав потужні літературні сили, представлені провідними публіцистами вшехпольських часописів. Е. Пашковський (псевдонім Чарни Єгомосць) був провідним публіцистом україножерського “Дзенніка кійовськ’ого”, і він відразу звернув увагу на Липинського та був його найбільшим антагоністом, написав низку статей у польській пресі протилипинського спрямування. Л. і В. Грохольські та Т. Міхальський у цьому питанні займали не “яструбині” позиції Чарни Єгомосці, а становище ліберального впровадження польського впливу через публічне визнання української культури. Л. Радзейовський був ліберальним журналістом російсько-центричної “Киевской мысли”, він, власне, і представляв крайовську ідеологію поляків і найбільше в позитивному сенсі співробітничав з В. Липинським у тижневику.

До меценатського крила співробітників тижневика варто віднести старий українофільсько-український табір з О. Юркевичем і М. Тишкевичем. Цікавилися ідеями В. Липинського й польські землевласники А. Іванський (учасник лютневої наради 1909 р.), В. Браницький, К. Володкевич – постаті радше крайовської, а не вшехпольської орієнтації.

Спроби В. Липинського знайти спільників серед польського елементу як на Наддніпрянщині, так і в Галичині у передреволюційний час, при всьому, на перший погляд, незначному впливові, мали визначні наслідки для національного суспільного життя усього ХХ ст. У Центральній Раді діяльність польського представництва – національного міністерства – будувалася на принципах В. Липинського. Польська мова стала однією з чотирьох офіційних мов УНР. Ідея служіння українським національним інтересам знайшла широкий відгук серед земельної аристократії Правобережжя. Магнат Йосип Потоцький, пишучи листа до В. Липинського як посла Української Держави у Відні в 1918 р., здається, ледь чи не цитував його “Шляхту на Україні”, намагаючись забезпечити свою власність в Антонінах на Поділлі від пограбування. Він писав українською мовою: “Яко довголітній мешканець України, котрому розвиток культури дорогого мені краю дуже лежить мені на серці, гадаю, що пропажа цих збірок була б великою безповоротною стратою, не тільки для мене особисто, але яко частинки національного добутку і для цілого краю, його історії і культури”⁹². Напевно, всі поляки – мешканці України прийняли б концепцію свого проживання в українській державі згідно з “дорожньою картою” В. Липинського, але до цього було не готовим не стільки польськокультурне, скільки все тодішнє українське суспільство.

⁹² *Черкаська Н. В’ячеслав Липинський і Йосип Потоцький (Історія одного листа) // Молода нація. – 2002. – № 4 (25). – С. 207–208.*

Історіософія В. Липинського в його політичній публіцистиці. Співвідношення консерватизму з демократизмом у політичних побудовах В. Липинського

Проаналізуємо суспільно-політичні погляди В. Липинського у 1908–1917 рр. згідно з головнішими структурними елементами його філософії історії українського суспільства.

У політичному памфлеті “Наше становище на Русі-Україні” (1909) В. Липинський сам вперше намагається дати оцінку політичному розкладу сил польськокультурного суспільства на Правобережній Україні. Він говорить про три головні напрямки суспільної думки, називаючи фактично чотири. Отже, польську політичну думку він кваліфікує як три групи: 1) консервативно-крайова (поміщицька), 2) національно-демократична (всехпольська), 3) “інтелігентська” поступова (де російський космополітизм поєднується з симпатією до українства) і 4) крайово-демократична. На рубежі 1908–1909 рр. В. Липинський, схоже, свою групу українців римо-католиків ще остаточно не відрізняв від польських крайовців-демократів. Хоч, очевидно, це були вже різні суспільно-національні сили. Перші вже цілковито належали українській національній думці, другі перебували у невизначеному стані, який можна визначити як: на шляху до українства.

У “Шляхті на Україні”, написаній у вигляді книги трохи пізніше, у 1909 р., В. Липинський ці чотири напрями називає дещо інакше: 1) польсько-консервативний; 2) національно-демократичний (газети “Дзенніка кїївськ’ого”); 3) українсько-демократичний та 4) польсько-поступовий (йшлося про українців римо-католиків)⁹³. У цих визначеннях увагу привертають терміни “українсько-демократичний” та “польсько-поступовий”. При порівнянні з попереднім списком видно, що перше визначення відповідає поступовцям з інтелігенції, які російський космополітизм поєднують з українськими сим-

⁹³ В. Липинський писав: “Починаючи від правих, ми найперше бачимо *польсько-консервативний* напрям, репрезентований крайовим об’єднанням; далі другий напрям, також польський, напрям найчисленніший, який можна окреслити загальною назвою «*національно-демократичного*», зі своїм органом «Dziennik Kijowski» на чолі; врешті третій, найменш численний, репрезентований переважно молодшим поколінням, *українсько-демократичний* напрям, що не має якоїсь однієї спільної політичної риси, але більш-менш відповідає поділові українських партій. Не згадую тут *польського* прогресивного напрямку, бо серед місцевих елементів він має мізерну кількість прихильників (оскільки демократизм і прогресивність в принципі ведуть їх до українськості)” (Липинський В. Шляхта на Україні. – С. 213, 215). Тут і далі посилання на сторінки творів В. Липинського подаються за цим виданням його публіцистики.

патіями. Отже, яких радше варто кваліфікувати як українців. Це різношерста спільнота, яка розподіляється згідно з уподобаннями, входячи до різних політичних партій (УСДРП, УСР, УРДП, есерів та ін.). Політичними українцями вони ставали, коли приєднувалися у своїй громадській діяльності до конкретної української партії⁹⁴. “Польсько-поступовий” напрям – це українці римо-католики – напрям В. Липинського. Його польським ніяк не назвеш. Навпаки – це свідомі українці, які вже визнають себе частиною політичного українського руху. Чому їх В. Липинський визначив як “поляків”? Можливо, що цей рух ще не одержав тоді ніякого оформлення, а тому й певнішого визначення. Після 1909 р. В. Липинський цей напрям уже визначає як українців латинського обряду або українців римо-католиків.

Цікаво, що коли говорити про колонізовану шляхту, яка верталася до свого коріння, включалася в український національно-визвольний рух, правильніше було б кваліфікувати її як праву або консервативну частину вже українського руху. В. Липинський же натомість називає її крайово-демократичною, тобто дивиться на неї як на частину польського суспільного елементу. Бо ця частина руху такою “демократичною” і “крайовою” була стосовно польського державного розуміння польської проблеми в Україні. “Демократами” сподвижники В. Липинського були у порівнянні з поміщиками Правобережжя, але такими ні за соціальним походженням, ні за ціннісними показниками не були, якщо порівнювати з етнографічним українським рухом. Останній виходив в оцінках своїх завдань або з народництва та стихійного соціалізму, або з доктрин марксизму і виставляв себе речником селянства і робітництва України, а на шляхту дивився як на прошарок, який мав самоліквідуватися або вигаснути і приєднатися до представників селянських класових інтересів.

“Наше становище на Русі-Україні” В. Липинський писав для приватного лютого 1909 р. зібрання, де поляки за свідомістю складали більшість, а тому і погляди він намагався представити не стільки свої та свого напрямку, скільки польсько-крайовські. У лютому 1909 р. на зібранні переважала інтелігенція, що перебувала під впливом національно-демократичної філософії (всехпольства). Звідси можливі реверанси в бік польського погляду на польське питання в Україні.

Саме для першої та третьої категорій поляків – польсько-консервативної та українсько-демократичної – призначався тижневик “Пшегльонд крайовий”.

⁹⁴ Так, приміром, Богдан Ярошевський – засновник УСР – за цією градацією був належним до українського демократичного табору. Але не включався до групи консерваторів – римо-католиків. Чи не тому Б. Ярошевський вважав В. Липинського психологічним поляком, а В. Липинський критикував останнього за нерозуміння територіалізму. Отже, українсько-демократичний напрямок радше не поділяв ідеології територіалізму В. Липинського.

У цьому зізнався і сам В. Липинський в одній зі своїх статей з цього збірника: “Przegląd Krajowy”, котрий польським можна назвати тільки наполовину, бо, як заявила його редакція, він є утравквістичний і, з одного боку, служить виразом поширення національної української свідомості серед спольщеної української інтелігенції, тобто того руху національного відродження, що, здавалось, був перерваний після хлопоманії 60-х років, з другого боку, він об'єднує цю дуже невеличку частину поляків, що “не перестають вважати себе поляками, розуміють і признають свої обов'язки до України”⁹⁵.

Згадка про демократизм неошляхетського руху була важливою для В. Липинського, щоб не налякати діячів власне українського руху. Тоді і М. Грушевський, і навіть Є. Чикаленко вважали, що національний рух може бути або демократичним, або чорносотенним. Поняття “консерватизм” асоціювалося з поняттям “реакція”. Сам В. Липинський до революції погоджувався з тією тезою, що український рух є передусім селянським рухом неможливої частини суспільства, отже, був демократичним засадничо.

Тому логічним виглядає сполучення неошляхетського руху з демократією. У своїй першій ідеологічній книзі В. Липинський писав: “Ми, українська шляхта з демократичними традиціями й переконаннями (тут і далі виділення курсивом В. Липинського. – І. Г.), питання нашої національної приналежності вирішили в процесі нашого відродження... вже давно, ще в часи Антоновича й Рильського, а тепер над його вирішенням, хоча й керуючись іншими мотивами, починає працювати й шляхта, яка досі вважає себе польською, і то в тій частині Русі-України, де польський елемент є найсильнішим і чисельно й культурно, я маю на увазі Галичину”⁹⁶.

Позаяк український рух є демократичним, то і свою діяльність як репрезентанта українського консерватизму В. Липинський розглядав у залежності від загальноукраїнського демократичного руху. Він писав у передмові до першого числа “Пшегльонду крайов'ого”: “Тож ми починаємо культурну працю над нашим народом нарівні з українською інтелігенцією, як рівня з рівнею, одночасно інформуючи наше суспільство про всі вияви українського національного життя і всі заходи української інтелігенції”⁹⁷. Про визнання над консерваторами демократичного проводу в тому ж таки тижневику В. Липинський писав так: “І то не як проводирі, а отже, не для задоволення честолюбства, а пліч-о-пліч з селянином і міщанином, під «командою селянських і міщанських проводирів»”⁹⁸.

⁹⁵ Липинський В. На новий шлях з старими думками. – С. 269.

⁹⁶ Його ж. Шляхта на Україні. – С. 227.

⁹⁷ Його ж. Від редакції. – С. 253.

⁹⁸ Його ж. Для з'ясування. – С. 339.

Саму ідею територіалізму В. Липинський розглядав як вираз демократичності українського руху⁹⁹. Праця українців римо-католиків, на думку В. Липинського, мала стати майбутнім тріумфом демократизму. У вступному слові до читачів тижневика він писав: “Ми тільки прагнули охарактеризувати ставлення місцевих поляків та українців латинського обряду до українського народу, що відроджується, причому об’єднання розуміли як діяльність, як ретельну працю над культурно-національним відродженням українського народу, як готування ґрунту до майбутнього тріумфу демократизму”¹⁰⁰.

Називаючи себе демократом, В. Липинський залишав поле для існування шляхетської верстви, але іноді в саме поняття “шляхетство” він вкладав польське державне трактування. Він писав: “Адже, будучи демократами і вбачаючи в демократизмі майбутнє українського руху, ми не прагнемо анексувати на його користь шляхетську верству як таку, бо віримо разом із заслуженим польським письменником Прусом, що жодна національна ідея, а отже, й українська ідея, не є корчмою, до якої запрошують перехожих”¹⁰¹. З контексту фрази треба так розуміти, що українці-латинники мислилися В. Липинським не як шляхта як така (більше це польське політологічне явище), а як група консервативно мислячих сил – правого ухилу в загальнодемократичному українському русі.

Про визволення не всього українського суспільства, а лише “українських народних мас”¹⁰² В. Липинський пише ще у позацензурній праці “Другий акт” для групи “Вільна Україна” (1911 р.) Андрія Жука. Він порівнює передреволюційну ситуацію в Україні напередодні Першої світової війни з часами Хмельниччини, коли була перша спроможність збройно відвоювати українську державу. Друга така можливість – другий акт боротьби за незалежність настає з новою світовою війною. І тут В. Липинський поєднує національно-державне завдання українського суспільства із соціальним. Побудова власної держави вирішить соціальну проблему України, визволить народні маси від соціального гніту тих верств суспільства, які мислять не у категоріях національного інтересу України, а в категоріях національних інтересів сусідніх держав.

Про симбіоз шляхетського і народного інтересу на 1910-ті роки, проводячи паралель із часами Хмельниччини, В. Липинський писав так: за гетьмана

⁹⁹ Він писав: “Наша газета [“Przegląd Krajowy”] присвячена теоретичному обґрунтуванню... цієї (територіалізму в демократичному значенні. – І. Г.) ідеї” (Липинський В. Для з’ясування. – С. 341).

¹⁰⁰ Його ж. До читачів. – С. 351.

¹⁰¹ Його ж. Між молотом і ковадлом. – С. 359.

¹⁰² Його ж. Другий акт. – С. 425.

Хмельницького “на поклик козаччини, сполученої з революційною частиною української шляхти і міщанства, повстав український народ. Повстали «люде посполиті» – українське селянство, повстали «броварники, винники, могильники, будники, наймити і пастухи», тодішній пролетаріат український і... захиталась польська держава, захиталась так, що донині і сліду по неї на Україні не лишилося”¹⁰³.

В. Липинський, як пізніше історики і публіцисти інтегрального націоналізму, ще до революції розрізняв книжно-теоретичний підхід до українського питання з боку інтелігенції та глибинний, генетично вкорінений інстинкт народних мас до здобуття волі, войовничий інстинкт опору чужинській збройній силі, яка це стремління до волі народу намагається спинити. В. Липинський дуже тонко підмітив цю різницю у мотивації національного відродження, яка існувала серед інтелігенції на протигагу народному відчуттю збурення нації. Власне, сам термін “відродження”, слушно підкреслював В’ячеслав Казимирович, свідчив, що воно – це відродження – відбувалося у свідомості інтелігента, який перед тим відбув школу всеросійського імперського винародовлення. А селянство, не зачеплене культурним впливом міста, було стихійно завжди національним. В. Липинський писав з цього приводу: “Те, що звуть звичайно національним відродженням України... в дійсності було національним відродженням української зденаціоналізованої інтелігенції, бо маси народні, нація в широкому розумінні цього слова ніколи не переставала жити своїм окремим, хоч і обмеженим до вузьких, мовляв, етнографічних, границь, національним життям”¹⁰⁴.

Як і національна демократія, В. Липинський не сподівався на підтримку верхніми прошарками суспільства українських цілей у світовій війні. Дивно, але й у питанні головної рушійної сили В. Липинський був на 1914 рік ближчим до поглядів М. Грушевського, ніж до своїх власних у 1918 р., не кажучи про добу після 1920 р. У цьому ж таки “Другому акті” він писав: “На «верхи» українські надій великих не покладаємо. Віримо і признаємо, що тільки боротьбою здобуде собі Україна волю і що тільки українські маси народні можуть цю боротьбу повести. Тому до гомону сучасної «черні Дніпрової» пильно і уважно прислухатись сьогодні хочемо”¹⁰⁵.

Віру в національну демократію В. Липинський не залишав навіть влітку 1917 р., коли творив першу хліборобську партію, яка й називалася тоді Хліборобсько-демократичною партією. І себе він вважав представником хліборобської демократії, бо у програмі своєї партії писав: “Власна державна органі-

¹⁰³ Там само. – С. 434.

¹⁰⁴ Липинський В. Богдан Залеський. З нагоди святкування. – С. 437.

¹⁰⁵ Його ж. Другий акт. – С. 435.

зація важна для нас як представників української хліборобської демократії не тільки з мотивів національного, але й економічного характеру”¹⁰⁶.

Як і українські націонал-демократи, В. Липинський не вірив неукраїнському місту, не вважав його речником національного інтересу, бачачи його зосередженням чужої національної ідеології. І тут можна провести чимало паралелей між політичними поглядами В. Липинського і М. Грушевського, ба навіть есерів. З останніми, щоправда, була одна величезна принципова різниця. Есери виступали за соціалізацію землі, а В. Липинський був переконаним прихильником приватної індивідуальної власності. Наш ідеолог консерватизму не мав жодного сентименту до міста з його підприємцями і робітничим класом. І тут його погляди можуть здатися навіть ретроградними, бо, на відміну від українських есдеків, він ніде у своїх працях не творить поетичний культ творчої праці на промисловому підприємстві, не опоетизовує підприємця чи пролетаря. Його в цьому дуже добре розуміли наші представники УРДП–ТУП, які більше схилилися до інтересу селянського населення, а не мешканців міст як у засаді неукраїнської спільноти. У тій же програмі В’ячеслав Казимирович писав: “Політична власть на Україні повинна належати в першій мірі представникам українського селянства, і город не повинен диктувати свою волю українському селу. Україна – край хліборобів – і українська держава мусить стати державою хліборобів”¹⁰⁷.

Лукавив, здається, В. Липинський, коли в пізніших оцінках представляв себе послідовним неприхильником представницької демократії як форми державного правління. У своїй партійній програмі 1917 р. цьому демократичному представництву було присвячено окремий спеціальний абзац. “Наша партія, – писав В. Липинський, – на цих [Установчих] Зборах буде домагатись проголошення Української Демократичної Республіки, в якій найвища державна власть у всіх справах внутрішніх і міжнародних належить: в сфері законодавчій – Українському Соймові у Києві, вибраному на 4 роки горожанами од 20 літ”¹⁰⁸. Отже, В. Липинський збирався зі своєю партією йти на вибори і представляти своїх політичних однодумців в українському сеймі.

В. Липинський визнавав легітимність Центральної Ради і, напевно, сподівався бути зі своєю партією її частиною. У програмі він відзначав: “Ми будем заховувати повну лояльність супроти Центральної Ради і Генерального Секретаріату, які тепер виконують функції таких органів, і будем всіма силами та без застережень піддержувать їх в боротьбі за поширення суверенних

¹⁰⁶ *Його ж.* Матеріали до програми... – С. 524.

¹⁰⁷ Там само. – С. 526.

¹⁰⁸ Там само. – С. 528.

прав українського народу”¹⁰⁹. Звісно, тут треба мати на увазі, що, на превеликий жаль, Центральна Рада зробила велику помилку, відкинувши В. Липинського та його партію як “буржуазний елемент” від участі у своїй роботі, чим звузила соціальну базу підтримки української революції та знеохотила статечний елемент суспільства до державного будівництва.

Ще до одного типово демократичного розв’язання в господарчій сфері у програмі Хліборобсько-демократичної партії вдався В. Липинський. Він виступав за “якнайширший” державний контроль в економіці. “Ми будемо домагатись, щоб держава, – зазначав В. Липинський, – давала всій народній продукції напрям, найбільше для всього українського народу корисний, і щоб вона сама виступала в ролі організатора тих сфер народного хазяйства, в котрих найбільше заінтересована вся нація”¹¹⁰.

В. Липинський на середину 1917 р. був ще прихильником не стільки великого і середнього діличного господарства, скільки дрібного індивідуального господарства фермерського типу. У цьому питанні він наближався до позицій ревізіоністської частини УСДРП (А. Жук – В. Дорошенко), яка, як РУП, проголошувала себе партією дрібного земельного власника, в майбутньому УНП, а також до позицій правих і центристських есерів, що не заперечували необхідності приватних господарств на селі і не наполягали на послідовній соціалізації землі. З цього приводу В. Липинський писав у програмі: “В найважливішій для нас справі земельній ми мислимо майбутню Вільну хліборобську Україну як край високо розвиненого, інтенсивного фермерського сільського хазяйства. Ми будемо йти до того, щоб зникли якнайшвидше пережитки нашої національної неволі: величезні поміщицькі латифундії, котрі могли існувати тільки при дешевих робочих руках... Місце одних і других повинні зайняти розкинуті рясно по всій українській землі хутори трудового українського селянства, на яких український хлібороб, об’єднаний в могутні кооперативні товариства, добуває з нашої родючої землі трудом своїм і своєї сім’ї максимум того, що вона може дати”¹¹¹.

Народництво в історіографії В. Липинського.

У фарватері традиційної української демократичної історіографії

Народництво В. Липинського прозирає з багатьох його статей та з “Шляхти на Україні”. Цих звернень до українського народу, його харизматичної сили і особливої національної місії подибуємо так багато, що само собою напро-

¹⁰⁹ Там само. – С. 532.

¹¹⁰ Там само. – С. 529–530.

¹¹¹ Там само. – С. 530.

шується порівняння з хлопоманами та їхнім лідером В. Антоновичем. Бачимо не просто низку смислових аналогій, а й навіть словесні паралелі – змістові коди з доби хлопоманства 1860-х та з риторики народницької інтелігенції початку ХХ ст. “Його найбільша заслуга в тому, – писав про В. Антоновича В. Липинський, – що «народ свій... він полюбив більше, чим ці польсько-шляхетські звички і мрії», з котрими від дитинства зрісся і котрі виніс з рідної спольщеної сім’ї молодий «хлопоман»”¹¹².

А ось як В. Липинський оцінював міф про польсько-шляхетське культуртрегерство на українській території: “...плуг, що зорював покинуті степи й одвічні пущі, скажемо відверто, тримав у своїх руках не польський і не сполонизований український шляхтич, його тримав у своїх міцних долонях український селянин...”¹¹³. В. Антонович писав про “тунеядську”, “плантаторську” і “колоністську” сутність польського шляхтича таке: “Необхідно позбутися самому перед собою від сумного звинувачення у тому, що і я теж колоніст, теж плантатор, що я посередньо або безпосередньо ... харчуюсь чужою працею, затуляю шлях для розвитку народу, в хату якого я заліз без дозволу...”¹¹⁴. Ще більше спільного з думками В. Антоновича знаходимо в іншій статті В’ячеслава Казимировича: “Під тим шумовинням, під нашаруванням, що складається з верств, відірваних від люду-народу, і плаває на поверхні великого українського моря, нашаруванням, гнаним у різні боки вітрами хвилинної користі й керованим компасом найменшого опору, ховається в глибинах незруйнована скеля – народ, якого те шумовиння не зрушить із місця, навіть якщо сьогодні через нього зовсім не видно моря й підводних скель”¹¹⁵.

Багато схожих моментів можна спостерегти між В. Антоновичем і В. Липинським, порівнюючи їхнє ставлення до діяльності шляхтича-письменника Данила Братковського на початку ХVІІІ ст. Ця тема була однією зі знакових у творчості Володимира Боніфатійовича. У першій науковій праці В. Антоновича з української історії – праці про Братковського – трактувальний момент витримано в дусі народницької історіографії. В. Липинський кількаразово дуже різко протиставляє народ і шляхту. “Але тут виявилась протилежність інтересів московського уряду і козацької лівобічної старшини з інтересами широких народних мас”, – пише він на початку своєї статті, присвяченої Братковському¹¹⁶. В. Липинський у дусі традиційної народницько-демокра-

¹¹² Липинський В. За що ми повинні дякувати Володимирі Антоновичу. – С. 405.

¹¹³ Його ж. Шляхта на Україні. – С. 177.

¹¹⁴ Антонович В. Моя исповедь. Ответ пану Падалице // Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С. 88.

¹¹⁵ Липинський В. Між молотом і ковадлом. – С. 367.

¹¹⁶ Його ж. Данило Братковський. – С. 265.

тичної історіографії і передусім М. Грушевського оцінює різницю соціальних устремлінь шляхти і козаччини. “Для тієї шляхти відроджена козаччина, – пише він, – що знов почала ставати на чолі українського народу, була двічі ненависна: перш за все, як протест проти гніту соціального, а вдруге, як свідокство живучості того народу, що, здавалося їм, вони своїм відступництвом, своєю зрадою навіки приспали і повернули в німих рабів «шляхетних вибранців». Проте серед тієї шляхти знайшлися одиниці, що не порвали зовсім зв’язку зі своїм народом, для яких життя і доля того народу не зробилися ще чимсь чужим, далеким, непотрібним”¹¹⁷. Тут для нас цікавий набір слів-означень з репертуару традиційної української історіографії: “ненависна шляхта”, “соціальний гніт”, “відступництво і зрада шляхти”, “народ – німі раби”.

У пізніших своїх працях, а особливо у післяреволюційній творчості В. Липинський любив наголошувати на національних моментах, менше педалюючи соціальний чинник або й зовсім уникаючи його. Натомість у перших працях він, як і історики народницької школи, ці фактори розглядав в одному пов’язанні. “Братковський був, – писав В’ячеслав Казимирович, – ще до того і борцем за національні та соціальні права українського народу, і те, що він побачив на лівобічній Україні «під регіментом Мазепи», мусило розвіяти всі надії, які він покладав на гетьмана... Братковський, таким чином, бачив, що Мазепа – *царський улюбленець*, в підлеглий йому Україні не в силі захистити народ від московського кривосуду; тим більше Мазепа – *шляхтич* не міг нічого допомогти Братковському в його боротьбі з ладом шляхетської Річпосполитої, що до того, якраз в ті часи, була в приязних відносинах з Росією”¹¹⁸. Згадка про Мазепу свідчить: В. Липинський поділяв переконання М. Грушевського, що І. Мазепа в соціальній сфері був визискувачем простої козацької маси¹¹⁹.

Співвідношення класового і національного. Револьюційність для здобуття незалежності

У “Листах до братів-хліборобів” В. Липинський відкидав класову теорію Маркса в класичному її розумінні, – як він казав, зарахування в той чи інший суспільний клас людини за хвилимовим станом наповненості її гаманця. Для нього більше важила станова свідомість, вихована традицією, яка у свою чергу

¹¹⁷ Там само. – С. 266.

¹¹⁸ Там само. – С. 271–272.

¹¹⁹ *Грушевський М.* Очерк истории украинского народа. – К., 1991. – С. 274. М. Грушевський так оцінював соціальне протиставлення С. Палія І. Мазепі: “Палій малювався в уявленнях народних мас ідеальним козаком, надприродним героєм, носієм народних ідеалів справедливого устрою суспільства й протиставлявся з цієї точки зору «поляку» Мазепі”.

визначає цивілізованість нації та держави. До 1917 р., схоже, В. Липинський все ж послуговувався цим терміном, вкладаючи в нього свій зміст, але й водночас подибуємо й чисто марксистське його розуміння. У «Шляхті на Україні» він писав: «Як давніше українська шляхта зреклася свого народу задля переможної польськості, так тепер козацька старшина, разом з отримуваними класовими «правами і привілеями» почала зраджувати свій народ і остаточно перетворилася на російське «дворянство»»¹²⁰. У цій цитаті бачиться безперечний вплив марксистської (економічно-позитивістської) доктрини, застосованої щодо української історії XVI–XVIII ст. Але ця доктрина була визначальною не лише для українських есеїстів, які в добу РУП (Л. Юркевич, Б. Матюшенко та ін.) справили вплив на В'ячеслава Казимировича, і не лише для польської ППС. Ця доктрина у вигляді економічної теорії була засвоєна й народницькою історіографією національно-демократичного періоду, зокрема М. Грушевським. А твори останнього теж мали вплив на раннього В. Липинського, про що ми писали вище.

Для В. Липинського дореволюційного часу класова боротьба, навіть у сучасний йому момент, радше все ж явище позитивне. Він не лише не заперечує її потрібності, а й говорить про позитиви від неї для суспільства в Україні. «Ми є свідками, – пише В. Липинський у «Шляхті...», – класової боротьби, і вона, як співзмагання і співдія, є не гальмом, а рушієм суспільного життя»¹²¹.

З другого боку, класову теорію В. Липинський прикладав до своєї національної філософії. Коли в історичній перспективі полонізацію шляхти В. Липинський засуджував, застосовуючи теорію класів, то діяльність відродженої на початку XX ст. партійної сили української шляхти – українців римокатоликів – він не просто схвалював, а моделював. Протидію національному консерватизму (вищих класів) з боку своєї демократії (нижчих класів) він однозначно критикував. Класова боротьба українського селянства зі своїм панством оцінювалася В. Липинським як внутрішньонаціональна боротьба, яка нищила українську національну справу на користь польської національної ідеї. Він писав у «Нашому становищі на Русі-Україні»: «Киньмо оком на цю велику лабораторію польсько-української ненависті й боротьби – на Галичину! Хто там воює – невже польський народ з українським народом? – Аж ніяк! Там борються широкі маси українського народу під командою часто фанатичних проводирів зі своїми вищими класами, передусім зі своєю спольщеною шляхтою, що, покинувши свій народ і зрікшись усякого зв'язку з ним,

¹²⁰ Липинський В. Шляхта на Україні. – С. 151.

¹²¹ Там само. – С. 221.

перетворила свій класовий інтерес у польський національний інтерес”¹²². В. Липинський закликає шляхту з Великої України не йти шляхом крайової шляхти Західної України й не воювати з українським народом, бо і селянин, і пан представляють одну національну спільноту. Отже, для В. Липинського класовий мир є дуже важливим; класова боротьба заперечує національну спільність. Вона стоїть на заваді і здобуття українцями своєї повноструктурованої нації, а з нею і своєї держави.

Але за стагнації суспільства, щоби зрушити його з позицій мертвої стабільності, потрібна класова боротьба – класова боротьба як “співзмагання і співдія”. Бо Україна не має здорового суспільного організму, вона має давню суспільну хворобу, яку можна лікувати класовим підходом для вирішення як соціальних, так і національних проблем. В Україні вже сама наявність нездорового суспільного організму викликає потребу класової боротьби. Ця боротьба ведеться за оздоровлення суспільства, за заміну недужого організму здоровим і фізично життєздатним. Причому здоровим організмом є селянський організм. Знову ж таки бачимо досить глибокий реверанс філософії В. Липинського в бік демократії. Через те, що селянство визнається “здоровим” у порівнянні із “хворою” землевласницькою верствою, і визнає В. Липинський потребу класової боротьби та революції. Ось як він про це пише у тій-таки “Шляхті...”: “Отже, у нас це вже боротьба не двох класів одного народу, а боротьба двох організмів: організму життєдайного, фізично творчого, репрезентованого мільйонними масами, з організмом матеріально непродуктивним, тобто таким, який живе з праці першого, з організмом – з точки зору першого – паразитичним. Отож у таких простих селянських словах: «Нащо панам ця земля?» криється глибше значення, ніж це здається на перший погляд”¹²³.

Звідси випливає і ставка В. Липинського до 1917 р. на фермерське, а не діличне землеволодіння і господарювання. У Меморіалі до Українського інформаційного комітету В. Липинський визначав нормою для землеволодіння – 500 десятин землі¹²⁴. Надлишок мав викуповуватися у діличів і перерозподілятися за гроші заможним селянам. Цікаво порівняти, що володіння самого В. Липинського в Русалівських Чагарях на Черкащині становило трохи більше 160-ти десятин, а дядько по матері Адам Рокицький – зразок шляхтича “пługa і меча” для В’ячеслава Казимировича – мав якраз трохи більше 640-ка десятин (решту він подарував своєму племінникові – В. Липинському)¹²⁵.

¹²² Липинський В. Наше становище на Русі-Україні. – С. 245.

¹²³ Його ж. Шляхта на Україні. – С. 223.

¹²⁴ Його ж. Меморіал до Українського інформаційного комітету. – С. 517.

¹²⁵ Масненко В. “Лицар меча й плуга”: типовий/нетиповий “кресовий” шляхтич – Адам Аполінарійович Рокицький // Хроніка 2000. – К., 2012. – Вип. 3 (93). – С. 171.

Розуміючи неунікненність класової боротьби, В. Липинський разом з тим намагався надати їй організованого характеру, не дозволити разом з водою виплеснути з ночов і дитину. Руїнницьку силу класових заворушень В'ячеслав Казимирович розумів краще за будь-кого з українських діячів. Він намагався загасити “світову пожежу” класової війни, максимально пригальмувати її. Цю класову війну прикликали не стільки ззовні чужі соціалісти радикального штибу, скільки свої ліві партії й навіть центристи. Основна небезпека такого розуміння класовості – це розбиття однієї нації на дві поборюючі одна одну спільноти. Про це В. Липинський писав у статті про В. Антоновича: “Всі так звані «верхи» українського народу – інтелігенція і заможні верстви – сьогодні зденаціоналізовані і ... українське національне відродження ці «верхи» (як спольщені, так і зросійщені однаково) розбиває на два ворожі табори, а натомість повинно лучити національно (про суспільно-політичні переконання не говоримо) всіх українців, без огляду на те, чи вони вийшли з «спольщених», чи з «коренних» (тобто зросійщених) малороссов»”¹²⁶. Власне, ця цитата найкраще засвідчує, що “нація” за Липинським – це сума усіх станів, це цілість, органічність усіх прошарків суспільства: верхнього і нижчого. Нація вибудовується, коли вирішується соціальна проблема або коли остання якийсь час перебуває у стані певної рівноваги.

У своїх “Листах до братів-хліборобів” 1926 р. В. Липинський відзначав, що для здобуття державної незалежності однією з обов’язкових умов має бути наявність хотіння цієї самостійності великою кількістю людей. Це хотіння має матеріалізуватись через цілеспрямовану діяльність – активізм політично свідомої групи суспільства.

Цій темі до революції було цілком присвячено цілу статтю – “Другий акт”. В. Липинський-еволюціоніст не заперечував В. Липинського-революціонера. Традиція поступового перетворення не заперечує військового чину. Традиція без збройного опору несприятливим обставинам, що склалися, – нічого не варта. Людина, яка живе лише накопиченням минулої мудрості змертвілої культури, перестає розуміти потреби й виклики сучасності, їй стає незрозумілим перегук поколінь, сутність передачі нації прагнення до життя. Про осягнення незалежності через готовність до збройного чину Липинський писав у цій статті яскраво й метафорично: “Відтоді стає для нього (сучасного українця. – *І. Г.*) незрозумілим увесь зміст попереднього національного українського життя. Увесь той скарб національної культури, витворений віками кривавої боротьби... у нас на Україні в своїй теперішній архівно-книжковій формі годиться хіба тільки для наших філологів та ще мишам на сні-

¹²⁶ Липинський В. За що ми повинні дякувати В. Антоновичу. – С. 404.

дання”¹²⁷. І далі В. Липинський відкрито закликає українство до збройного спротиву: “Але одночасно знаємо добре, що тільки «боротьбою здобудеш ти право своє», – що тільки тяжкою невпинною і завзятою боротьбою здобуде своє право народ український”¹²⁸. В’ячеслав Казимирович для ілюстрування своєї політологічної думки, як часто в нього трапляється, наводить приклад з історії – з любові йому Хмельниччини. “Ця сумна картина, – зазначав В. Липинський з приводу гніту аномальних магнатських порядків на селянство і козаків, – небавом радикально перемінилась. Переміну ту викликав один-однісінький факт, факт прилучення до українського національного життя революційної козаччини – представниці змагань тодішніх українських народних мас... Таким способом підготовився ґрунт, на якому національно революційна українська інтелігенція і соціально революційні народні маси могли спільно витворити таку силу, котра незабаром догори ногами перевернула на Україні оці «непоборимі» (як думали тодішні «лояльні» слабосилі українці) для розвитку українського життя відносини”¹²⁹.

Концепт “українська шляхта”. Розмежування з польськістю. Лідерська функція шляхти в українському суспільстві

В. Липинський зламав порочну українську традицію національну приналежність визначати за становим походженням. Якщо людина шляхтич – поляк, робітник на заводі, військовий або чиновник – росіянин, торговець – єврей, підприємець – росіянин, поляк або єврей. Для українців лишався хоч і найбільший кількісно, але єдиний селянський стан (до нього за родом занять треба віднести і козаків колишньої Київщини та Гетьманщини), який на кінець XIX ст. зазнав найбільших соціальних деформацій і розмивань. Під дією невблаганних економічних законів капіталізму саме селянство стало основним резервуаром для постачання пролетаріату та й усіх інших вищеперелічених станів.

Суспільна думка народницької школи ще й робила з цього безрадісного явища особливе українське досягнення, особливий український шлях. Від кирило-мефодіївців селянськість нації уособлювала відвічний український демократизм. В. Антонович вивів із цього формулу особливого українського національного типу. Росіяни керуються духом абсолютизму, покори центральній владі, колективізму села, поляки – аристократизмом, шляхетською свободою, але пригніченим селянським станом. Натомість українці мають

¹²⁷ Його ж. Другий акт. – С. 427.

¹²⁸ Там само. – С. 428.

¹²⁹ Там само. – С. 433.

прогресивний дух демократизму, селянської громадської самоорганізації, який протистоїть і російському абсолютизму, і польській шляхетській сваволі.

Навіть український соціалізм запозичив це безкритичне схилення перед ідеєю “мужицької” нації. М. Драгоманов казав, що в Київській громаді не повинно бути капіталістів, бо українець – демократ і соціаліст, якщо ж буржуї – то не українець. Так само ставилися до цього питання й галицькі українці. Коли галицького греко-католицького митрополита запитували, чому вірні його церкви не намагаються спертися на свою шляхту, він казав, що українці не мають своєї шляхти, вищий католицький прошарок суспільства вже є польським і на то немає ради. Як до поляків ставилися до В. Федоровича й А. і Л. Сапіг, до В. Дідушицького та іншої старопомісної галицької шляхти. Лівобережне дворянство, само прихилившись до російського дворянства у XIX ст., стало не просто політичним російством, а й набуло чорносотенного забарвлення. Інтелігенція, що пішла в український рух, відмовила колишнім нащадкам старшини в українськості, проти цього не дуже-то й сперечалися землевласники. У результаті між першими і другими утворилася величезна ідейна прірва.

В. Липинський від початку поставив за мету зарити цю міжстанову прірву, намагатися повернутись до тих “золотих” часів, коли й українці являли собою повноструктуровану націю. Історія шляхетського стану у XVII–XVIII ст. була для нього тим джерелом натхнення, яке мало відновити втрачену станову повноцінність української нації. У “Шляхті на Україні” він про це писав: “Тут нам ішлося лише про те, щоб зазначити, що ґрунт, на якому розвинулася історія української шляхти вже під польським пануванням, був українським”¹³⁰.

В. Липинський намагався серед нащадків правобережної шляхти ширити думку про нормальність сприйняття себе не поляками, а українцями. Якщо колись ця шляхта масово була українською, то чому такою їй не стати у XX ст.? Перехід у польськість В. Липинський плямував як зрадництво, спонукаючи до українського вибору всіх поляків-шляхтичів в Україні. У “Шляхті...” він зазначав: “Українська шляхта зреклася свого народу задля переможної польськості”¹³¹.

Але чи не звинуватять тих шляхтичів, що вирішили стати українцями, їхні теперішні станові брати – у зраді польськості? В. Липинський на те припас свій аргумент. Розрив між польською і українською шляхтою стався вже триста років тому, коли українська шляхта підтримала Хмельниччину, а

¹³⁰ Липинський В. Шляхта на Україні. – С. 179.

¹³¹ Там само. – С. 151.

польська – польську державність в Україні. “З нашими братами, – писав В’ячеслав Казимирович, – українською шляхтою, яка вважає себе поляками, ми вже давно розійшлися в історії. Можливо, ще в часи тих релігійних, що дорівнюють нинішнім національним, незгод XVI й початку XVII століття; та остаточно й надовго ми розійшлися за повстання Хмельницького”¹³². Національне розмежування шляхти відбувалося не у сфері мови й культури, а в царині політично-державній. Українська шляхта підтримала козацько-українську державність, польська – залишилася обстоювати стару модель Речі Посполитої – польської держави імперського багатокультурного й багатоетнічного типу. “Між ними є лише одна-єдина різниця, і цією різницею, – писав В. Липинський, – є політичне «сredo»: інакший погляд на державну Польщу, Польщу «від моря до моря», й інакше почуття обов’язків щодо рідного краю, яке випливає з цього погляду”¹³³.

І ось тепер у новітні часи В. Липинський кличе шляхту повернутися до політичного життя, перестати жити чужими національно-державними ідеями. Зробити українську національно-державну ідею своєю і таким чином відновити нерозривність історичного континууму, перекинути місток від шляхти на боці Богдана Хмельницького у війні за українську державу до шляхти початку XX ст., яка вже у новітній час будує модерну демократичну державу Україну. Про себе і своїх спільників він писав: “Однак не вся українська шляхта зрадила свій народ; до її честі, знайшлася серед неї жменька, вірна і в долі, і в недолі своєму народові. Історія цієї жменьки, це наша історія, історія української шляхти, вірної своєму народові, історія, яка нам – що прагнемо бути їх духовними нащадками – служить прикладом і, вивчаючи її, замислюючися над нею, ми дуже сподіваємося, що наша жменька от-от почне зростати”¹³⁴.

Як привабити поляка-шляхтича залишити розвинену польською культурою польськість і перейти в табір українства? А знову ж таки, історією, блиском шляхетського впливу на історію козацької України XVII ст. Українська народницька історіографія представляла Хмельниччину повстанням козацтва, яке мало походження з українського селянства. Отже, й сама війна козацько-польська набувала рис війни селянства (України) проти шляхетства (Польщі). В. Липинський несподівано, переконливо, захоплююче показав протилежну перспективу. Ті, кого ми називали козацькою старшиною, були переважно шляхтичами. Мали польські імена, розмовну польську і культурно були поляками. Разом з тим саме ці “поляки” й керували переможними

¹³² Там само. – С. 189.

¹³³ Там само. – С. 205.

¹³⁴ Там само. – С. 189.

битвами Б. Хмельницького з тими ж таки поляками та будували структури козацької держави. В. Липинський писав: “Ії (шляхти. – *І. Г.*) поважна частина, що складала понад 1000 осіб, узяла участь у повстанні свого народу. І була не десь збоку, не здалеку, а там, де повинна стояти шляхта, якщо хоче бути шляхтою, – на чолі свого народу!”¹³⁵.

Звідси В. Липинський висновував наступну логічну тезу. Якщо за Хмельниччини шляхта відіграла провідну роль, то таку ж роль вона повинна відіграти і в часах новітнього відродження України. Необхідно лише співпрацювати зі своїм українським народом, перейматися його економічним, культурним і політичним інтересом, – так, як це відбувається з польською шляхтою під німецьким впливом на заході етнічної Польщі. “У Познанському [воеводстві], – зазначав В. Липинський, – польський шляхтич це сила, не тому, що він шляхтич, громадянин цієї землі, а тому, що він вріс у народ і творить із цим народом одне тіло, спільну культуру, спаяну спільним життям; а той другий, лорд, чужий власник народної землі й народної праці, – це паразит, це непотрібний наріст, який раніше чи пізніше слід усунути з тіла народу”¹³⁶.

В. Липинський запроваджує в суспільну свідомість думку про існування паразитичної і корисної праці шляхтича. Корисний він – коли працює задля корінного народу і дармоїд, якщо дбає лише про особистий інтерес. І робити цю корисну працю має бути в інтересі шляхти задля інстинкту самозбереження. Хочеш, щоб тебе визнали своїм селяни, працею для їхньої потреби. Не хочеш – тебе визнають чужим і зметуть з землі, на котрій жили твої предки. Ідеолог консерватизму намагався мобілізувати потенційні кадри правого руху засобами залякування негативними наслідками тієї шляхти, яка не робитиме правильних висновків і не зможе відродитися до суспільного життя в нових умовах, до суспільного життя серед української спільноти. Бути корисним народу означало давати гроші на просвітні, культурні та політичні цілі, бути спонсорами й меценатами для економічного і суспільно-політичного зростання українського села. В’ячеслав Казимирович застосовує моральний імператив, закликає землевласників до етичного чину. В. Липинський підкреслював: “А коли майбуття цієї спільної для нас і для нашого народу культури ми зробимо нашим майбуттям, тоді з цієї землі нас не вирве жодна сила, бо ми вже будемо не тягарем, не болячкою, а органічною частиною – не пустоцвітом, а плодом нашої землі і зерном, що запліднює нашу рідну землю, бо, спираючись на виконані суспільні обов’язки, – матимемо право, сильніше за будь-які параграфи”¹³⁷.

¹³⁵ Там само.

¹³⁶ Там само. – С. 223.

¹³⁷ Там само. – С. 225.

Але справа не лише в пасивному визнанні прерогативи українства на своїй землі. Питання полягало в іншому, у відновленні духу пасіонарності серед шляхетства. Не просто участь у громадсько-політичному житті серед українців, а участь на чолі, в керівництві, у проводі українським рухом. В. Липинський писав: “Якщо ми хочемо зберегти нашу моральну позицію в країні, то повинні мобілізувати наші найкращі сили й воювати в перших лавах за права народу, з яким живемо”¹³⁸. Про лідерські функції, які має взяти на себе шляхта в українському русі, в іншому місці своєї “Шляхти...” В. Липинський писав так: “Адже від тих, яким багато дано, багато й вимагається, і шляхта, якщо вона хоче залишатись на своїй позиції, якщо хоче бути шляхтою, то має бути не джурами походу народів до світла й культури, а мусить іти у їхніх перших лавах!”¹³⁹.

Де у першу чергу шляхта-землевласник може показати свою потрібність селянину? Передусім це царина культури в широкому засягу. Причому культура ця має бути на народно-селянській основі, зрозуміла селянинові й потрібна для підняття його культурно-освітнього рівня. Для поширення економічних знань сам В. Липинський разом з В. Доманицьким видавав для селян кооперативні брошури, вкладаючи у видання власні гроші. Він складає для Б. Грінченка списки популярних польських брошурок для свого селянства, які можна використати з метою української просвіти. Ще необхіднішими для народу були популярні книжки з історії. Тому і береться В'ячеслав Казимирович готувати друге видання “Історії України” Миколи Аркаса. Селянин має сам відчувати, що шляхта тепер стала працювати для нього, робити корисну справу, і він це не може не оцінити й не буде тепер сприймати цю шляхту “відрізаними куснями” в селянському житті. “Що скажемо їм, – закликав В. Липинський, – коли вони поглянуть на історію своїх культурних інституцій, своїх «Просвіт», своїх видавництв, своїх наукових товариств і коли побачать, що там немає шляхетських імен; коли побачать, що ті, які колись не хотіли давати землю селянинові, твердячи, що йому потрібна лише «культура», потім самі, залишивши землю у своєму володінні, не дали ламаного шеляга для піднесення цієї культури!”¹⁴⁰.

Цей шлях до культури шляхта має здійснювати спільно з українською інтелігенцією, яка, власне, до цього часу цю культуру створювала сама, майже без допомоги з боку меценатів-землевласників. Нечисленні винятки лише підтверджували правило – верхні шари суспільства в Україні підтримували

¹³⁸ Там само. – С. 227.

¹³⁹ Там само. – С. 233.

¹⁴⁰ Там само. – С. 229, 231.

здобутки лише польської і російської культур. “Тож ми починаємо культурну працю,— підсумовував цю думку В. Липинський,— над нашим народом нарівні з українською інтелігенцією, як рівня з рівнею, одночасно інформуючи наше суспільство про всі вияви українського національного життя і всі заходи української інтелігенції”¹⁴¹.

Розмежування з Польщею. Вирішення польського питання в Україні на далеку перспективу

Найбільше дісталось В. Липинському критичних стріл перед світовою війною від етнічно “своїх”. Поляки, всі польська суспільна думка мобілізувалися у відсічі молодому ідеологу, і не випадково. Він зумів вправним інтелектуальним ходом вибити з-під ніг ґрунт ідейно-політичного панування над польськокультурним соціумом в Україні. Якщо етнографічним українцям, “відроджуючись” від русифікації, необхідно було відмежовуватися від світу загальноімперської російської інтелігенції, то В. Липинський своїм гаслом територіалізму сприяв розмежуванню польської і української інтелігенції по правий бік Дніпра. Зрештою, звісно, цей концепт дозволяв вирішити остаточно й проблему українсько-російського політико-культурного розмежування, бо культурне виокремлення українців зі світу російської цивілізації так само уможлиблювала формула територіалізму.

Каменем розмежування стали не мова й культура, а національно-державний інтерес, належність до політичного інтересу певної спільноти. Першими, хто розпочав таке від’єднання від імперського моря річпосполитської культури Польщі, були хлопомани. В. Антонович і його соратники відмовилися брати участь у польському повстанні 1863 р., бо те повстання ставило завданням відбудову історичної Польщі до 1772 р., у тому числі і коштом України. Тоді В. Антоновича підтримали лише кілька десятків хлопоманів, решта пішли відбудовувати Річ Посполиту і, як П. Свенцицький, один з авторів тексту гімну “Ще не вмерла України...”, залишили межі Росії і переселилися до Австрії. Виходячи з лав польської інтелектуальної еліти, В. Антонович ставив хрест на державних польських інтересах на правобережних територіях України. Проте, залишаючи лави поляків, він закликав відразу приєднатися до української інтелігенції на культурній основі, яку остання лише будувала, коли польська вже мала свою розбудовану цивілізованість. В. Антонович пропонував полякам лишати свою станову групу, фактично зрікатися власності на землю і ставати, як усі діячі початку українського відродження, різночинцями. Володимира Антоновича В. Липинський за традицією вважав

¹⁴¹ Липинський В. Від редакції. – С. 253.

більше культурником¹⁴², бо українство середини ХІХ ст. ще не було політичним через свою нечисленність і слабосилість. Політичними, на його думку, були передусім аспірації поляків за відновлення держави у 1863 р. В. Липинський писав: “Хлопомани, які в 60-ті роки належали до т. зв. «Громади» в університеті, з Антоновичем на чолі, як «народовці» в тодішньому значенні цього слова, відкидали будь-яку політику, а отже, й суто політичну боротьбу за державну Польщу; їх метою був народ, лише народ”¹⁴³. Таку польську політичність В. Антонович та його однодумці відкинули, але чи означало це, що хлопомани не вели української політичної акції? Усе ж лише культурництвом і чистим народництвом діяльність В. Антоновича не можна назвати. Це вже була політична українська акція, яка назовні не могла набути політичних рис через зрозумілі тодішні обставини у Російській імперії. Не був “лише народ” метою В. Антоновича. Метою була й культурна окремішність України від Росії і Польщі – а це вже було суто політичне українське завдання. Творення кадрів української інтелігенції як окремої од відповідного російського суспільного прошарку, політика соборності земель і “нова ера” – все це теж було політичною справою. Останнє вже належало не просто до народної справи, а до національно-державних пріоритетів.

В. Липинський творив іншу, куди привабливішу перспективу. Нічого шляхетичам міняти не потрібно, ламати свій устрій і сталий триб життя не вимагається. Навіть відмовлятися від звичної польської мови спілкування також не треба. Необхідним був лише інтелектуальний переворот у свідомості – відмова від підтримки польського державного панування на Правобережжі і перехід до підтримки ідеї свого політичного панування в парі з українськими селянами на цих землях. Це був перший шлях, який з часом безповоротно мав привести до цілковитої українізації польського елементу між Бугом і Дніпром. Цим, власне, В. Липинський і став таким небезпечним для польської національно-демократичної (державницької) ідеології, котра лежала в основі діяльності всіх польських партій в Росії, Австро-Угорщині та Німеччині. В. Липинський про це писав так: “У наших прагненнях ми відрізняємося від них (хлопоманів. – І. Г.) лише тим, що тепер нас уже не розділяють, як ділили колись Антоновичів і Свенцицьких, політичні переконання. Бо сьогодні не лише ми, а вже ніхто тут у нас не думає про Польщу «від моря до моря», ніхто вже нині не бореться за ту державну історичну Польщу: *нині вже немає Польщі на Україні, бо Польща є там, де є польський народ*; і цю істину ствер-

¹⁴² Про проблему належності В. Антоновича до політичного спектра українського руху див.: *Гирич І.* Між наукою і політикою: Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. – С. 11–52.

¹⁴³ *Липинський В.* Шляхта на Україні. – С. 207.

дили самі поляки – здавна поступовці, а нещодавно навіть і вшехполяки”¹⁴⁴. Далі в окремих статтях він ще раз розтлумачує це розуміння: “В інтересі кінцевого мирного життя українців і поляків на українській землі треба цю фікцію Польщі на Україні знищити”¹⁴⁵. Мир може запанувати в українсько-польських відносинах тоді, коли український народ, піднявшись у культурних і громадсько-політичних надбаннях на рівень цивілізованих народів, буде визнаний таким польською стороною. І це має в перспективі статися, вірив В. Липинський: “Та ще дозволяє нам сподіватись, що в польським народі, як станемо йому рівними по силі, матимем колись не ворога, а брата”¹⁴⁶.

Допоки існує польський державний інтерес і Україна сприймається поляками як інтегральна частина Польщі, Україна завжди перебуватиме у стані холодної війни з західним сусідом; вона не зможе порядкувати на своїй землі. Ця земля за умов постійних територіальних зазіхань Польщі залишиться під загрозою безкінечної війни і міжнаціональної ворожнечі. Але самі поляки як представники іншої національності можуть і повинні лишатися в Україні, просто вони мусять відмовитися мислити в Україні польськими національно-державними (вшехпольськими) інтересами. Іншого майбутнього, як перейматися українським державним інтересом, у представників польської культури немає. Тим інтересом, яким живе на той момент мешканець села в Україні. Триматися за віджилі цінності зовнішньої шляхетської культури немає сенсу, бо за нею немає майбутнього і в корінній Польщі, де відбувається прискорена модернізація суспільства, яка демократизує його основи. “Немає, тож, Польщі, – писав В. Липинський, – а є нині лише поляки на Україні, й вони, звісно, залишаються. Ми ж, місцева шляхта, українська за духом і з походження, котрі були поляками лише за шляхетською культурою й державними традиціями, сьогодні – коли шляхетська культура в Польщі занепадає і Сенкевич там дедалі більше поступається Виспянському, а водночас коли польська «державна» тут у нас уже цілком згасла – ми мусимо вибирати між новітньою польськістю і нашим народом, який відроджується”¹⁴⁷.

Шляхта в Україні має перестати бути заручницею не властивої їй ідеї – залишатися станом володіння чужої держави на українських землях. Вона має усвідомити, що належність до польської культури зовсім не означає автоматичної належності й до польської держави. В. Липинський закликає перейнятися думкою, “що ми є громадянами цієї країни, а не орендарями й сторо-

¹⁴⁴ Там само. – С. 209.

¹⁴⁵ Липинський В. Слідами Потоцького. – С. 412.

¹⁴⁶ Його ж. На чисту воду. – С. 422.

¹⁴⁷ Його ж. Шляхта на Україні. – С. 211.

жами чийхось «станів володіння», і що як її громадяни маємо обов'язки щодо неї і щодо місцевого населення – народу – тоді зможемо сміливо, з чистим сумлінням... сказати новітнім аматорам правління «Литвою і Руссю», тим пророкам національних егоїзмів, які хочуть водити нас за носа: не дозволимо вам, панове, правити собою і не втручайтеся до наших справ!»¹⁴⁸. Про розрив з польською державною ідеєю польського населення України, але нерозривний зв'язок з польською культурою В. Липинський далі пише так: «Відмова від політичної ідеї єдності з етнографічною Польщею аж ніяк не означає розриву культурної єдності. – Для поляків, що живуть у нашому краї, Варшава перестала бути тільки паном розпорядником... але й далі лишається духовною матір'ю, що задовольняє польські національно-культурні потреби»¹⁴⁹.

В. Липинський став на позицію принципового протистояння неоколоніальній політиці польських національно-державних сфер. Розвінчуючи плани відновлення польської держави на українських землях, він безкомпромісно воював з прихильниками відновлення національного визиску на Правобережжі Ф. Равітою-Гавронським, Є. Пашковським, Бартошевичем, С. Здзеховським та іншими, за якими стояла стара традиція польської національної ідеї у трактуванні ідеолога нацдемівства Романа Дмовського. До них звертав В. Липинський своє гнівне: «Бо хто сіє вітер, пожне бурю – нехай це добре запам'ятають собі панове Гавронські й ті, що висувають як очільників свого народу новітніх колонізаторів Русі-України!»¹⁵⁰.

Ідейні супротивники В. Липинського з польського табору підозрювали його в бажанні зукраїнізувати всіх українських поляків. Власне, таку мету ідеолог українського консерватизму не відкидав, і це варто визнати. Але він, як той, хто сформулював перше визначення української політичної нації, розумів і закликав інших сприймати поліетнічність не як ваду суспільства, а як перевагу. Він, власне, ту історичну біду і розбрат між поляками і українцями хотів перетворити на нову позитивну якість, вічний «боляк» зробити великим досягненням української ситуації. В. Липинський, за сучасною термінологією, визнавав подвійну національну самоідентифікацію, а може, навіть і множинну самоідентифікацію. Формулу середньовіччя: «генте рутенус – націоне полонус» (народжений українцем – політично поляк) переробив у нову якість на користь української політичної нації: «генте полонус – націоне украинєнсіс» (уроджений поляком – політично українець). Тому й писав

¹⁴⁸ Там само. – С. 221.

¹⁴⁹ Липинський В. Два шляхи. – С. 261.

¹⁵⁰ Його ж. Критичний відгук. – С. 331.

він, звертаючись до ідеологічних супротивників: “Ми подаємо свій голос у цій справі не для українізаторських цілей, у яких нас постійно підозрюють люди, хворі, мабуть, на манію величчя, – повторюємо, нам, українцям, ідеться тільки про те, щоб зазначити в тих торгах своє «ми є» й запевнити, що не дамо себе перетягти ні на ту, ні на другу сторону, бо знаємо, що наше місце тільки серед нашого народу і нашими союзниками можуть бути тільки ті, хто прагне добра цьому народові”¹⁵¹.

В. Липинському опоненти закидали особисті образи на Польщу та запал неофіта, який валить старі кумири через те, що сам колись був в їхньому таборі. Так, М. Здзеховський закидав “нам особисто «ненависть до Польщі» і «жадобу помсти» за колишнє, історичне польське поневолення України”¹⁵². “«Запал неофіта повинен мати свої границі». Мої панове, – відповідав В’ячеслав Казимирович, – говорити вам про етично-моральний обов’язок віддавати працю на користь тих мас народних, з котрих тяжкої кривавиці живеш; говорити вам про це «почуття історії», про цей «категоричний імператив», котрий наказує кожному поколінню в народі переймати на себе всю спадщину – і гріхи і заслуги – попередніх та надолужувати гріхи невсипущою працею на занедбаній ниві народній... все це речі і поняття для вашої теперішньої вшехпольської психології крамарів патріотизму недоступні... З того часу, коли я почав жити громадським життям, з часів гімназії, я брав і беру по мірі сил участь в житті *мого* (виділення В. Липинського. – *І. Г.*) українського народу, причому «*gorliwość neofity*» не заважала мені, одначе, працювати в польсько-українським «*Przegląd i Krajow*’ім», котрий найголовнішою своєю метою ставив вироблення якогось певного і сталого польсько-українського «*modus vivendi*», якоїсь тривкої польсько-української згоди на нашій Україні”¹⁵³.

В. Липинський відчував майже цілковите несприйняття своїх ідей з боку польської еліти як у коронному краї, так і “на кресах”. Час Єжи Гедройця настане лише через півстоліття. А поки перед Україною і Польщею поставало марево нової війни, війни, яка відродить Другу Річ Посполиту, а згодом і поховає її на уламках чергової українсько-польської війни часів Другої світової. Передбачення польсько-українського конфлікту 1918–1921 рр. подибуємо у статті-рецензії В’ячеслава Казимировича на книжку Леона Василевського. Він з цього приводу зазначав: “Коли його [Л. Василевського] пророкування здійсняться, тоді розгориться власне найгостріша польсько-українська боротьба, – боротьба не за національні кривди, а за право українського народу

¹⁵¹ *Його жс.* Між молотом і ковадлом. – С. 359.

¹⁵² *Його жс.* На чисту воду. – С. 421.

¹⁵³ *Його жс.* Дещо про неофітів. – С. 392–393.

бути господарем на своїй, визискуваній також і поляками, національній території”¹⁵⁴. На жаль, сумні пророцтва В. Липинського збулися, і сталося це дуже скоро. Коріння подій на Волині 1943 р. були закладені ще в конфліктах Хмельниччини, у польській політиці щодо Правобережжя напередодні Першої світової війни.

Поняття “нація”, “територіалізм”, “самостійність” у історіософії В. Липинського

Ідея територіалізму В. Липинського вирішувала два ключових завдання національної справи, яких не могла вирішити традиційна народницька національно-демократична думка. По-перше: ця ідея давала змогу подолати проблему неструктурованості суспільства в національному сенсі, бо українцями оголошувалися всі мешканці української землі, без огляду на їхнє етнічне походження, але на українській культурній основі. У результаті теоретично додалося постійне ментальне протиставлення між українцями, з одного боку, і поляками, росіянами та євреями – з другого. В умовах, коли економічно всі неукраїнські етнічно спільноти мали у своїх руках усі економічні й політичні важелі управління в Україні, питання збройного подолання цього “внутрішнього окупанта”, за інтегральною ідеологією націоналізму, завжди було приречене для українців на поразку. Територіалізм за сучасною термінологією означав перемогу ідеї політичної нації¹⁵⁵ в Україні. По-друге: територіалістична ідея вирішувала проблему будівництва самостійної держави, бо вона проводила відразу у свідомості державні кордони між Україною, з одного боку, та Росією і Польщею – з другого. Останні були головними зацікавленими сторонами у триванні колоніального статусу України. Отже, територіалізм В. Липинського був семантичним синонімом поняття “самостійність”. Про це ідеолог нашого консерватизму писав так: “Засадничим знаменем політики незалежності є, як ми зазначали вище – територіалізм”.

В. Липинський у своїй політичній теорії здобуття власної держави приділяв виняткову увагу двом різновидам національної політики: територіальній і екстериторіальній (про це вже йшлося вище у розділі про взаємини В. Липинського з Є. Чикаленком). Перевагу в українському випадку він віддавав територіальній політиці. Про різниці між обома цими напрямками він писав: “Головна ж різниця політики територіальної від національно-екстериторіаль-

¹⁵⁴ Його ж. Кілька уваг з приводу книжки д. Василевського. – С. 478.

¹⁵⁵ У його працях можна знайти коротку формулу політичної нації – “не визнаємо принципу «Україна для українців», бо обстоюємо натомість гасло «Україна для її громадян»” (Липинський В. Для з’ясування. – С. 317).

ної лежить в тому, що, коли перша стремить перш за все до політичної емансипації національної території, то друга дбає про побільшення національних прав без огляду на територію. Коли перша свої відносини до держави опирає на відносинах даної території до держави, то друга рахує на силу свідомих національних одиниць в державі, на цифрову силу нації”¹⁵⁶. Політика територіальна більше підходила, за В. Липинським, Україні через культурно-цивілізаційну слабкість українців, їхню низьку політичну свідомість, недостатню опірність у конкуренції із сильнішими сусідами. Інша ситуація з потужними націями, хоч би навіть такими, котрі так само, як і українці, не мали тоді своєї держави. “Але бувають випадки, – казав В. Липинський, – коли екстериторіальна національна політика для даної нації являється кориснішою. Ведуть її звичайно нації заможні і нації сильної культури, які через те не легко піддаються денаціоналізації. Ведуть її *par excellence* жиди, що не посідають власної території. Починають вести її останніми часами поляки, котрих значна... частина живе на чужих територіях і то як паразитні для сих територій класи”¹⁵⁷.

Тобто екстериторіалістами були нації, які сподівалися, навіть за відсутності держави, контролювати не свої етнічні території та проводити щодо них великодержавну політику. Як поляки стосовно українських, білоруських та литовських земель або угорці щодо тих самих українців, словаків, хорватів, румунів. Екстериторіалісти у своїй політичній роботі спиралися на розбудовану культурну мережу: свої національні школу, пресу, літературу, церкву, адміністративні органи, національно свідомих підприємців та широкі народні маси. Українці були або цього повністю позбавлені, або мали лише в ембріональному стані, та й то тільки в Галичині, зачатки шкільництва, кооперації, прообраз національної церкви, окремі пресові органи. Але Наддніпрянщина цього не мала майже зовсім, а отже, і збільшити свою культурно-політичну присутність у регіоні українці не могли, натомість вони тільки втрачали свої впливи серед населення міст і містечок через агресивну поведінку інших, сильних в культурному сенсі націй.

Власне, ця слабкість українського суспільного життя і була головною причиною виставлення діячами національного відродження гасла автономної України в межах федералізованої Росії, а не гасла української самостійності, як це було у поляків, а почасти прибалтів і фінів. Процес українського винародовлення, попри кількісне збільшення українського руху, місцями набув ще прискореніших темпів через збільшення обертів капіталістичного роз-

¹⁵⁶ *Його ж.* Кілька уваг з приводу книжки д. Василевського. – С. 478.

¹⁵⁷ Там само.

витку, який приносив на периферію, в село економічну нівеляцію та міський (російський або польський) уклад побутового життя. Врятуватися від остаточної національної смерті можна було не сподіваннями на федералізм, а лише через досягнення української незалежності. Про це В. Липинський писав: “Процес державної асиміляції... має відтепер поширитись і на українські селянські та робітничі народні маси. І якби Росія була державою національностей (як Австро-Угорщина. – *І. Г.*), а не державою національною, то цей процес державної асиміляції її народів, в тому числі і українського, треба було б вважати процесом зовсім нормальним і навіть з огляду на скріплення сильної держави – процесом бажаним... Росія – це державна організація народу російського... і тому зріст держави є зростом нації, асиміляція державна є разом з тим асиміляцією національною”¹⁵⁸.

Територіальна політика урівнює всі етноси і нації в одну націю. В. Липинський писав: “Отож нині серед нас, котрі люблять свій народ і край, немає вже «поляків», «русинів» і «поляків-русинів», нині, сповнені почуття своєї національної індивідуальності, ми хочемо бути *українцями*; у наших серцях б'ється не роздвоєне польсько-українське, а лише одне українське серце, ми хочемо працювати для добра своєї Вітчизни безпосередньо, а з нею для всього Людства. Певні, що в Народях-Націях, ото ж і в Народі-Нації польській матимемо не ворога, а союзника!”¹⁵⁹. Отже, бачимо, територіалістичний підхід В. Липинського дозволяв досягти національного паритету в претензіях кожної зацікавленої етнічної сторони на представництво українських інтересів. Між усіма мешканцями української землі встановлювався консенсус, нейтралізувалися претензії лише етнічної, за кров'ю, з походження, людності. Бо українець – це вищий щабель національного буття. Це поняття не тотожне з природним біологічним українцем від народження. Русин має усвідомити себе політичним українцем, як і особа польського, російського чи єврейського походження. І тоді на вищому рівні вони зливаються в рівноправну спільноту українців.

Нація для В. Липинського – поняття виключно політичне. Саме нація ставить і вирішує проблему будівництва держави. І тоді, коли це стає нагальним завданням проводу і самого народу, останній перестає бути етнографічною масою і перетворюється на націю. Нація будується з усіх етносів української землі. У цьому немає прерогативи лише українського етнічного субстрату. “Ми б хотіли, – зазначав В. Липинський, – щоб кожна з них (йдеться про етноси. – *І. Г.*), самостійно розвиваючи своє духовне «я», завжди, однак, мала

¹⁵⁸ Липинський В. Другий акт. – С. 426.

¹⁵⁹ Його ж. Шляхта на Україні. – С. 211.

на меті загальні інтереси нашого краю, щоб ми – вважаючи себе в національному аспекті за русинів, поляків, росіян, євреїв – усі були «українцями» у значенні громадянства нашого краю”¹⁶⁰. Головною умовою національної належності є ні мова¹⁶¹, ні культура, ні кров, а відчуття своєї національної належності – свідомий вибір. “Суспільна вартість людини вимірюється не паспортними рубриками, і ними не окреслюється її почуття національної приналежності”, – писав В. Липинський¹⁶².

Але принципово неправильно, як це роблять деякі нинішні історики та історики класичної державницької школи української історіографії, протиставляти територіалізм В. Липинського народницько-національній історіографії як взаємовиключні філософії. Насправді В. Липинський доповнював традиційну схему української історії за М. Грушевським постулатом, що підсилював, а не заперечував етнонаціональну складову. Не випадковими виглядають і консультації В’ячеслава Казимировича зі львівським професором, і науково-літературне співробітництво, і планування своїх праць як спільних з М. Грушевським проєктів. Територіалізм В. Липинського мав приводити до поступової, а не гвалтовної українізації неукраїнських етносів в Україні¹⁶³. Він приводив до побудови ціннісних критеріїв, які культуру титульної нації робили основною для інонаціональних мешканців України. Територіалізм був стратегією для досягнення спільної з національно-демократичним табором мети, але стратегією з більшою варіативністю, багатшими культурологічними можливостями і підходами, толерантною стосовно усталених культурних традицій різних етносів української землі.

Для перемоги національного проєкту необхідна послідовна, наполеглива, безкомпромісна боротьба з чужими національними міфами та національно-державними ідеями в Україні. Національна ідея слугує меті мобілізації етносу під прапор певної держави і провідної нації. Якщо не протиставити коло-

¹⁶⁰ *Його ж.* Два шляхи. – С. 261.

¹⁶¹ Про мову як не головний визначник національності В. Липинський писав: “Але мова це не душа народу, а лиш її знаряддя. І коли завмирає душа народна, то мусить завмирати і мова” (*Липинський В.* Другий акт. – С. 427). Тобто “душу” в цій цитаті треба розуміти як відчуття належності до нації. Якщо немає такого відчуття і згасає опір винародовленню, помре з часом і мова народу.

¹⁶² *Його ж.* Шляхта на Україні. – С. 231.

¹⁶³ У програмі Хліборобсько-демократичної партії В. Липинський визнавав, що остаточна мета культурної праці – повсюдна українізація населення. “Визнаючи врешті, що справи освіти і культури мусять розвиватись еволюційно, партія наша, – писав він, – стоїть за повільну українізацію нашого культурно-національного життя по наших зденационалізованих городах і за частинне, в мірі потреби, вживання ще деякий час російської мови для вислову українських по духу і на пряму ідей (виділення наше. – І. Г.)” (*Липинський В.* Матеріали до програми. – С. 549).

ніальним за характером для українців польській та російській національним ідеям своєї української, програв українців у царині ідей буде однозначний, а отже, збережеться і імперське панування над українською територією. Однією з таких негативних ідей-міфів була теорія “триєдиної Польщі”. “Польща, Литва і Україна, – писав В. Липинський, – після цієї теорії мали бути нероздільними частинами одного цілого з правом самостійного і всестороннього розвитку. Ця теорія, як історичний пережиток вікового спільного державного життя, була настільки сильна, що ще недавно, всього в 63-м році, були... люди, котрі готові були за неї свої голови покласти”¹⁶⁴.

Абсолютно аналогічною за побудовою і спрямуванням для України була російська теорія-міф про “триєдину Русь”. З нею В. Липинський полемізував у листах до Є. Чикаленка, про що писалося вище. Її політичним завданням, попри зовнішній академічно-філологічний характер, було так само закріпити на ідейному рівні панівне становище російської культури в Україні і зберегти імперське панування Росії на українських теренах. Якщо польський міф спрямовувався на колонізованих правобережців, то російський міф – на лівобережну інтелігенцію. В. Липинський з приводу нього зазначав: “Не будучи прихильниками філології в політиці, а вже рішучо противлячись всякому теоретичному затемнюванню дійсних, реальних потреб життя, ми думаємо, що, як нація рівновартна, ми мусимо стати нацією рівноправною в відносинах до всіх наших сусідів без виїмку – і ... психологічний підклад теорії «триєдиної Русі» для нас зовсім зрозумілий”¹⁶⁵. Якщо програєш в ідейній боротьбі, то збройної війни вже й не потрібно. Національна свідомість є сумою певних національних упереджень, переконань, які формуються на рівні науки або квазінауки історичними міфами через публіцистику і засоби масової інформації. Завданням будь-якої держави або громадськості, яка від цієї держави хоче звільнитися, є індоктринація широкого загалу певним набором історичних міфів. На жаль, українська еліта і значною мірою інтелігенція були інфіковані до 1917 р. чужинськими, передусім російськими, міфами, що стало однією з причин низької мобілізаційної здатності української з походження інтелігенції, її неспроможності об’єднатися під національно-державним українським прапором.

“В житті недержавних націй, – писав В. Липинський, – боротьба ідей відіграє величезну роль. З ідеї вони черпають силу до свого національного відродження тоді, коли народ, здавалося, вже вмер. Ідея – се потім одинока їхня зброя, бо, звичайно, не фізичною силою розпоряджають отсі горстки

¹⁶⁴ Липинський В. На чисту воду. – С. 420.

¹⁶⁵ Там само. – С. 421.

піонерів нового життя відродженого по довгім сні неволі народу. І тому нації недержавні мусять пильно слідити за тим, якою ідейною зброєю воюють проти них нації пануючі, бо часто в сій боротьбі ідей криється їх будучність – їх упадок або перемога”¹⁶⁶.

Шкідливим для українців було провокаційне ширення поляками ідеї самостійної Польщі та України, коли друге гасло було лише зовнішнім проявом удаваної прихильності до українців, але не мало реальної перспективи здійснення. В такому разі поляки мали б визнавати політику територіалізму і відмовитися від своїх претензій на землі “історичної Польщі”. Проте цього не відбувалося. Щодо українців це було лише гасло, без наповнення його відповідним змістом. А отже, реально ППС не хотіла бачити Україну самостійною, вона лише бавилась гаслом, шукаючи союзників і прихильників своєї діяльності. Липинський зазначав: “Незвичайно шкідливе кидання кличів «самостійності Польщі і України» на деяких вічах у Львові і то в такій формі, в якій сі кличі взаємно один одного виключають. Виключають, бо власне першим і засадничим знаменем політики незалежності є те, що вона мусить бути політикою *територіальною*. І коли говориться у Львові про «самостійну Україну», то значить, що після сієї політичної програми там немає місця для Польщі і навідворот”¹⁶⁷. Здавалося б, В. Липинський мав би вітати пропаганду гасла української самостійності, та ще й поляками, у той час коли більшість українських партій це гасло відкидали і стояли на позиціях федералізму. Але для В’ячеслава Казимировича на першому місці завжди були моральний імператив, політика чистих рук.

Для здобуття самостійності Україною важливим є функціонування такої думки на рівні ідеї і впровадження її в якомога ширші народні верстви. Якщо немає відповідної ідейної обробки мас, завоювання держави “з коліс” виявиться справою майже неможливою для здійснення. Неодмінно потрібен підготовчий період формування відповідної суспільної думки. “Держави не повстають ніколи зразу, – писав В. Липинський. – Процес творення держав є найтяжчим і найбільше болючим процесом зо всіх звісних в історії процесів суспільного життя. Вимагає він надзвичайно довгої, свідомої і планової підготовчої акції. І тут перед кожним, що стремить до державної незалежності свого народу, стає питання засобів, якими він має йти до своєї цілі, стає питання національної політики”¹⁶⁸. Метою національної політики є здобуття незалежності. А здобути незалежність неможливо без послідовної і плано-

¹⁶⁶ Липинський В. Кілька уваг з приводу книжки д. Василевського. – С. 469.

¹⁶⁷ Там само. – С. 477.

¹⁶⁸ Там само. – С. 477–478.

мірної національної політики. Своєї держави треба хотіти і за неї треба активно боротися. Без енергії і бажання здобути державу її теж не збудувати. Уже в цій роботі В. Липинського, де викладено міркування, породжені читанням книжки Л. Василевського, бачимо багато зародків тих думок, які були згодом розвинені в “Листах до братів-хліборобів”. Так само багато думок, розвинених зрілим В. Липинським, знаходимо розкиданими по його, на жаль, нечисленних статтях дореволюційного періоду. З другого боку, його суспільно-політичні твори до 1917 р. показують нам, куди, в якому напрямку могла рухатися ідеологічна, суспільно-політична та історіософська думка В. Липинського після краху його сподівань на П. Скоропадського як уособлення українського монархізму. Яким би був синтез філософії батька українського консерватизму, якщо тезою була передреволюційна творчість, а антитезою – запереченням-протиставленням еліти і народу – була його творчість 1920-х років. Можливо, на новому рівні осмислення проблеми співвідношення еліт і народної маси В. Липинський зміг би відшукати той консенсус, той баланс, який ми спостерігаємо у творах, написаних між 1908 і 1917 рр.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ
(1908–1917)

[1908]

НА УВАГУ НАШИМ ВИДАВНИЦТВАМ

Матеріал до нашої популярно-наукової літератури

Питання про популярну українську літературу, про поширення серед нашого народу в загальнодоступній формі здобутків науки – це одне з питань найбільше пекучих для сучасного моменту нашого життя. Націоналізація нижчої школи на Україні – діло у всякім разі недалекої будучини; потребу її зрозуміли навіть такі малосвідомі елементи, як праві українські селяни в Державній думі, а факт цей являється найкращим доказом життєвої необхідності ідеї націоналізації і поруч з тим запорукою, що ця життєва потреба буде задоволена. Отже, стоячи тепер перед фактом більше чи менше скорої, повної чи часткової, націоналізації народної школи, ми зараз мусимо поставити собі питання, чи стане нам матеріалу перш за все для самої школи, а потім і на те, щоб задоволити цю потребу в дальшій, позашкільній освіті, яку неминуче мусить витворити оця оновлена школа. На першу частину цього питання сміливо можна дати категоричну відповідь: підручників для української нижчої школи без сумніву стане, стане теж на перші часи і матеріалу для самоосвіти. Але не забуваймо, що факт націоналізації школи може значно прискорити темп еволюції розумового розвитку широких селянських мас і він зробить те, що тої літератури, котрої вистачає на сьогодні і вистане на перші часи існування української школи, зовсім вже не вистачатиме в недалекій будучині, коли зразу витвориться значний контингент сільського українського читача з різнорідними вимогами. Слабенький початок цієї еволюції ми вже і тепер помічаємо. Широкі народні маси, перейшовши через горнило революції, перейшовши через фазу великих надій та ілюзій, опинились тепер перед суворою дійсністю і побачили, що треба шукати інших засобів до боротьби, щоб здобути кращу долю, і що боротьбу цю треба оперти на міцніших підвалинах. *Широкий кооперативний рух – рух суспільного єднання, з одного боку, а з другого – велика потреба науки, на першій порі хоч практичних хліборобських відомостей, і як відгук на цю потребу – усі ті численні хліборобські журнали, що починають що далі, то все більше у нас*

ширитись – все це прояви “поглибшення” визвольного руху, а zarazом і початок тієї еволюції народження читача наукової літератури серед широких народних мас, про яку ми згадували. Націоналізація нижчої школи цю еволюцію, кажемо удруге, значно прискорить, і, щоб факт цей не заскочив несподівано українське громадянство, справу популярно-наукової літератури відкласти не можна, бо літературу цю за один день значно збільшити не вдасться, а незаспокоєна потреба народна в такій літературі знайде собі вихід в напрямку, зовсім для розвитку нашого народу небажаному.

Річ у тім, що коли ми не дамо українському читачеві української книжки, то він мусить звернутися до книжки російської; тоді прийдеться нам бути свідками русифікації вже не офіційної, урядової, а русифікації, так би сказати, “культурної”. Суть її запевне останеться та сама: вона буде витворювати такі самі типи недоуків, людей духово покалічених, але, незважаючи на це, боротися з цим лихом народним буде тоді значно трудніше. Нагальну потребу популярної української літератури дуже добре відчуває українське громадянство, і можна сказати, що найбільша частина його суспільної енергії та праці іде на заспокоєння цієї потреби. Наші “Просвіти” і такі видавництва, що повстали останніми часами, як бібліотека “Молодість” у Києві, видавництво “Український учитель” в Полтаві і старе відоме видавництво “Благотворительное общество” у Петербурзі та “Вік” у Києві, власне мають на меті видавати популярні книжки для дітей і для дорослих. Книжки цих видавництв своїм змістом можуть задовольнити найбільші вимоги, і вони нічим не уступають популярним виданням у інших народів, – біда тільки та, що книжок цих все ж таки дуже мало і через те багато галузей науки в нашій популярній літературі або зовсім не зачеплено, або оброблено дуже мало. Одною з причин цього факту треба вважати те, що у нас сливе що нема *перекладної* популярної літератури і що ми надто вже обмежуємо себе, випускаючи в світ переважно оригінальні твори. А між тим кожний народ переходив і мусив переходити через таку, так би сказати, фазу “перекладної літератури” – безпосереднього позичання у інших народів їхніх культурних здобутків (згадаймо хоча би наукову літературу російську). Через таку саму фазу, мабуть, прийдеться перейти і нам саме тепер, коли за короткий час треба надолужити те, що інші народи мали змогу витворювати за багато літ.

Придержуючись цього погляду, маємо на думці оцим коротеньким оглядом звернути увагу наших просвітних інституцій та видавництв на популярну літературу польського народу, що далеко випередив нас на цьому полі. На початку зараз зазначимо, що, говорячи про культурні здобутки польського народу, ми маємо на думці *справжній* польський народ – народ селян, робітників та працюючої інтелігенції – що живе у Польщі і що зумів витворити у

себе таку інституцію, як відома “Шкільна матиця”, і конче потрібну для такої інституції широку популярну літературу. Запевне, не все з цієї літератури можна перекладати на українську мову: на деяких галузях знання національна культура кладе свій такий сильний відбиток, що відповідні книжки для інших народів непридатні, винятком являються науки природничі, в широкому розумінні того слова, якими ми й займемося в цьому огляді, зазначивши, що ми вибрали книжки найбільше популярні, а до того змістом своїм призначені переважно для селян.

Загальний, так би сказати, погляд на цілу природу, що нас оточує, дає цикл з чотирьох книжок відомого польського популяризатора *д[обродія] Бжезинського*. Книжки ці мають такі заголовки: 1) “Про те, що є в середині землі” (“O wnętrzu ziemi”, 104 стор[інки])^a; 2) “Про моря та суходоли” (“O morzach i lądach”, 1903 р[ік], 142 стор.); 3) “Про воздух та що в ньому діється” (“O powietrzu i zjawiskach w niem zachodzących”, 1903 р., 184 стор.); 4) “Рослини, звірі та люди на земній кулі” (“Rośliny, zwierzęta i ludzie na kuli ziemskiej”, 1907 р., 126 стор.). Заголовки цих чотирьох книжок говорять про їх зміст; всі вони багатоілюстровані і, доповняючи одна другу, дають навіть зовсім не приготованому читачеві ясне представлення про Землю та життя людське на Землі. Ці чотири книжки дають змогу читачеві користуватись та розуміти і іншу популярно-природничу літературу; з неї вибираємо тільки те, що доповнює попередні книжки та визначається гарним і доступним викладом.

Коротеньку популярну *фізику* написав д. *Промик* п[ід] з[аголовком] “Цікаві з'явища на світі” (“Ciekawe zjawiska w świecie”, 80 стор.); *астрономічні* відомості подають: *Бжезинський*, “Про затміння сонця та місяця” (“O zaćmieniu słońca i księżyca”, 38 стор.) і *Умінський*, в своїх книжечках: “Про сонце” (“O słońcu”, 1907 р., 30 стор.); “Подорож на місяць” (“Wycieczka na księżyc”, 1907 р., 30 стор.); і “Про падаючі з неба зорі та каміння” (“O gwiazdach i kamieniach spadających z nieba”, 1907 р., 29 стор.). З інших книжок по природознавству зазначимо такі: *Умінський*, “Про кам'яний вугілля” (“O węglu kamiennym”, 32 стор.); *Піотровський*, “Звідки взялися каміння на наших полях” (“Skąd się wzięły kamienie na naszych polach”, 32 стор.) – це дуже популярно написана *геологія*; автор розказує про геологічні епохи, про те, як повстав верхній шар землі, як повстали скали, верстви землі і врешті – чорнозем. Про *палеонтологію* є і книжечка *Умінського* “Про звірів перед потопом” (“Zwierzęta przedpotopowe”, 73 стор.). *Ботаніці* присвячені: *Струмпф*, “З яких частин складається рослина” (“Z jakich części składa się roślina”, 70 стор.); *Скинська*, “Що мож-

^a Всі перелічені далі книжки видані у Варшаві, і дістати їх можна в “Польській книгарні”, ул[иця] Варецька, 14.

на бачити крізь побільшуюче скло” (“Co można widzieć przez szkła powiększające”, 48 стор.) – про мікроскоп. *Зоологічні* відомості подані в книжках: *Бжезинський*, “Найважливіші та найцікавіші сосуни” (“Najciekawsze i najważniejsze zwierzęta ssące”, 1906 р., 198 стор.); “Наші вороги та приятелі поміж птахами” (“Nasi wrogowie i przyjaciele wśród ptaków”, 132 стор.). *Умінський*: “Звірі, що щезають або вже щезли” (“Zwierzęta ginące i zaginione”, 29 стор.) – тут говориться про відносини людини до звірів, про нищення звірів і т[ак]е ін[ше], “Підземні житла звірів” (“Podzemne mieszkania zwierząt”, 48 стор.). *Стефановська*, “Про материнську любов серед звірів” (“Miłość macierzyńska w świecie zwierzęcym”, 64 стор.) і “Що робиться в уликах” (“Co się dzieje w ulach”, 82 стор.) – про життя бджіл. Всі ці книжки, за малими винятками, мають дуже гарні малюнки.

Врешті в особну групу виділимо популярні відомості *про людину*. *Анатомія людського тіла* дуже гарно розказана в багатоілюстрованій книжці *Бжезинського* “Про тіло людини” (“Ciało człowieka”, 152 стор.). *Історії культури* від найдавніших часів присвячені оці книжки: *Поплавська*, “Про життя передісторичних людей” (“Pogadanki o życiu i rozwoju ludzi przedhistorycznych”, 97 стор.). *Умінський*, “Про залізо і яка з його користь” (“O żelazie i pożytku z niego”, 37 стор.); “Огонь на службі у людини” (“Ogień na usługach człowieka”, 32 стор.); “Яка користь людям од звірів” (“Co człowiek zawdzięcza zwierzętom”, 30 стор.) – в цих трьох книжках розказано про життя людини в найдавніших часах та про те, яку велику роль в історії розвитку культури відіграли вогонь, залізо і звірі. Від цих книжок можна перейти до книжок про життя нижчих людських порід: *Умінський*, “Про диких жителів Австралії” (“Dzicy mieszkańcy Australji”, 1907 р., 79 стор.); “Про диких жителів Полінезії” (“Dzicy mieszkańcy Polinezji”) і почасти: “Нансен серед крижаного моря” (“Nansen wśród lodów północy”, 42 стор.).

Потім, подавши *історію давніх народів* в книжках: Р. М., “З життя давніх народів: халдейців, асирійців, фінікійців” (“Z życia ludów starożytnych”, 53 стор.) і “Про єгиптян” (“Egiptojanie”, 46 стор.) – популярної історії Греції та Риму бракує – можна перейти до *описів життя сучасних народів*, йдучи від дальших до ближчих, більш-менш в такому порядку: *Сосновський*, “Бразилія та її жителі” (87 стор.); *Бжезинський*: “Сполучені Штати Північної Америки” (“Stany zjednoczone Ameryki Północnej”, 98 стор.); “Про Китай та китайців” (“O Kraju Chińskiem i Chińczykach”, 50 стор.); “Про турків, їхні звичаї та віру” (“Turcy, ich obyczaje i religia”, 48 стор.), *Можуцька*, “Франція і її учителі” (92 стор.); “Швейцарія, її природа та мешканці” (111 стор.); “Голландія”, 1907 р. (60 стор.); “Бельгія”, 1907 р. (49 стор.); “З далекої півночі: про Норвегію, Швецію, Данію, Ірландію” (120 стор.). *Антошка*: “Про словаків” (“Nasi pobratymcy Słowacy”, 60 стор.); “Про полудневих славян: болгарів, сербів,

чорногорців, герцеговинців, босняків” (112 стор.). Книжки ці тепер мають багато гарних малюнків. Коли до цього додати ще дві книжки про *гігієну*: *Бжезинський*, “Як виховувати дітей на здорових та сильних людей” (“Jak wychować dzieci na zdrowych i silnych ludzi”, 48 ст[орінок]) і *Промик*, “Як ми себе годуємо і як треба годуватися” (“Jak się żywimy”, 144 стор.) – цю книжку треба б було трохи переробити відповідно до наших обставин – то будемо мати все, що можна було б зараз взяти з польської популярно-наукової літератури.

Переходимо тепер до *підручників* для шкільної молоді. Підручником *географії* могли б бути, сполучені в одну, оці книжки: *Промик*, “Про світ” (“Stopniowe opisanie świata”, 1906 р., 76 стор. з мал[юнками]) і *Бжезинський*, “Ілюстрована мандрівка по Європі” (“Wędrowka obrazkowa po Europie”, 2 карти, 82 стор.).

Зразком же для популярної географії України могла б бути дуже гарно написана книжка *С.* “Про царство Польське” (“Opisanie Królestwa Polskiego”, 152 стор.). З книжок для дітей зазначимо цікаво написану книжку “Спомини коня” (“Pamiętnik konia”, 72 стор.) і *Карпінгтон*, “Помічники людини” – це змінений трохи переклад з англійської мови *М. Г.* (“Pomocniki człowieka”, 1907 р., 109 стор.) – обидві ці книжки вчать дітей обходитися по-людськи з домашніми звірами.

Врешті спинимось трохи довше над *читанкою* для дітей д. *Бжезинського* під заголовком “Дарунок для молоді” (“Podarunek dla młodzieży”, 1907 р., 477 стор., 113 мал.). Книжка ця торік вийшла *десятим* виданням, в кількості 100 000 примірників, з яких вже досі розійшлося коло 80 тисяч; та й справді написана вона і складена незвичайно добре. В книжці тій вісім розділів.

Перший з них має заголовок: “В хаті та на подвір’ї” – починається він байкою про кота, що хтів би, не працюючи, рибку їсти, потім вірш про “щоденну працю” і далі коротенька стаття про життя кота, а за нею знов іде статейка, в якій коротко та ясно описана анатомія котячого тіла з відповідними дуже гарними малюнками. Від знаного кота молодий читач переходить до невідомого лева та тигра, потім йдуть знов миші, собаки, коні, худоба і т. ін., – все це всуміш з байками та віршиками, з яких звичайно починається оповідання про нову річ чи нового звіра. Ці живо написані оповідання перериваються популярно-науковими статейками про кожумяцтво, про те, як роблять мило та свічки і т. і[н].; ці статейки звичайно приточені до оповідання про того звіра, який дає матеріал для різних виробів, напр[иклад], про кожумяцтво розказано в оповіданні про худобу і т. і.

З “хати та подвір’я” читач переходить до другого розділу: “Город та поле” – тут ми маємо відомості з ботаніки, зоології, перемішані з практичними ста-

тейками про хазяйство (“звідки береться пошесть на картоплю”), про садівництво (“як треба щепити дерево”), про бджільництво і т. і., знов-таки статті ці подані всуміш з віршами відомих польських поетів. Таким же методом написані і дальші розділи: III – “У лісі”; IV – “Над водою”; V – “Багатства нашої землі (геологія, мінералогія і т. і.)”; VI – “Воздух та небо (фізика, астрономія, розказані в прегарних легко написаних статтях)”; VII – “З життя людей (людські породи, історія культури, оповідання та вірші з суспільною мораллю і т. і.)”; врешті розділ VIII і останній – “Про давні часи”, де подано в окремих статтях оповідання з історії польського народу. Над книжкою цею задержались ми трохи довше, бо думаємо, що вона своїм добрим ск[л]адом може служити зразком для наших читанок, в яких почувається у нас велика потреба.

Наприкінці ще кілька слів про книжки, призначені для *народного учителя*. На першому місці треба поставити тут книжку д. Бжезинського “Оповідання про природу та промисли” (“Z dziedziny przyrody i przemysłu”, IV вид[ання], 1906 р., 426 стор., 420 мал.); в цій книжці поданий багатоілюстрований матеріал для розмов про землю, про мінерали, їх походження, як їх добують та поробляють; про воздух, сонце та взагалі про весь світ; про відносини людини до звірів, про звірів та рослин і врешті про фабричні та ручні вироби. Невеличка, популярно написана книжка д. Вериги “Що з чого виробляється” (“Co się z czego robi”, 146 стор.) дає короткі відомості про те, як робляться найбільш знані речі та страви. Поминаючи інші, так само призначені для учителя книжки, як, напр., д. Гейльперна “Розмова про тайни природи” (“Pogadanki o tajemnicach przyrody”, в двох частинах), бо книжки ці надто великі, думаємо, що якби перекласти книжку д. Бжезинського та Вериги, то наш народний учитель мав би в них незвичайно багатий матеріал для розмов з учнями.

На цьому і кінчимо цей коротенький огляд польської популярної літератури, повторюючи, що з неї ми вибрали тільки те, що змістом і формою найбільше підходить до наших відносин і що зовсім здатне (може, тільки з дрібненькими змінами) до перекладу на українську мову. Думаємо, що якби наші “Просвіти” та наші видавництва заходились коло перекладу хоч частини цих книжок, то тим вони б багато посунули наперед справу збільшення популярно-наукової української літератури.

Закопане

“ІСТОРІЯ УКРАЇНИ” МИК[ОЛИ] АРКАСА

Історія України-Русі. З 210 малюнками і портретами.
Написав Микола Аркас. С[анкт]-Петербург, 1908 р.
вел. 8°. XVI++384+2 нenum[ерованих] ст[орінки] +
9 карт + 12 нenum[ерованих] ст[орінок] родоводів

“Історія України-Русі”, написана д. Аркасом і виправлена до друку д. Доманицьким, придбала собі чималу популярність на Україні. Приваблива та пишна, як на українські видавництва, зовнішня сторона книжки: гарна обкладинка і велике число малюнків, а поруч з сим, і недорога ціна її спричинилися до того, що книжка ся швидко розходить ся серед ширших кругів нашого народу. Кажучи *серед ширших* кругів, маємо на думці переважно трохи заможніші та більше освічені верстви, бо для широких мас “Історія” ся, поки що, буде недоступна і ціною і викладом: для них зістануться більше відповідними популярні монографії і коротенькі історії нашого народу, що появились останніми часами.

Для читача того вона перш за все буде зрозуміла своєю мовою – простою, селянською мовою, яку сей читач чує або чув, перебуваючи на селі. Правда, стрічаються в книжці русицизми, але думаємо, що се тепер, в той перехідний час, книжці вартості не відбирає, а навпаки, робить її більше приступною.

Сама форма викладу легка і зовсім відповідна для популярної історії. Легенди, яких у книжці багато, оживляють виклад, особливо в давнім періоді нашої історії, і зацікавлюють читача, не шкодячи здебільшого вірному освітленню фактів, бо автор звичайно відмежує легенду від історичної можливості; винятком являються легендарні оповідання про молодість Мазепи (ст. 260) та ще такі легендарні подробиці, як те, що печенізький князь зробив собі чашу з черепа Святослава (ст. 30), що Темучин родився з шматком запеклої крові в руках (ст. 79), у яких автор не зазначив ясно їх легендарності.

“Історія” написана в спокійнім, об’єктивнім тоні, – вона має навіть, можна сказати, трохи літописний характер, який, з одного боку, значно улегшує

читання неприготованому читачеві і не вадить популярному викладу, але, з другого, подекуди переходить вже в хроніку, як, напр[иклад], в оповіданні про Данила Галицького (ст. 84–86); се оповідання, а також взагалі цілий “Галицький” період переповнені іменами та зайвою часом хронологією; те ж саме треба сказати про початки Литовської держави (ст. 94) і про такі зовсім зайві хронологічні дати, як рік від’їзду Петра I у Францію, рік, коли він вернувся, дата шлюбу дочки Скоропадського (ст. 303) або ж сі всі дати в оповіданні про Мазепу (ст. 260) і багато інших, які тільки непотрібно обтяжують пам’ять і псують цілість оповідання.

Цілості та рельєфності оповідання шкодить теж нерівномірність, з якою автор трактує поодинокі епізоди і факти. Візьмем, напр[иклад], розділ “Устрій і відносини” “Московського” періоду: на чотирьох (322–326) стор[інках] автор перелічує всяких урядовців в Гетьманщині і тільки 20 рядків присвячує еволюції селянства за період від 1687 до 1764 р.! Надто багато місця уділяє теж автор опису всяких церемоній; такі, напр[иклад], оповідання про церемонію обрання гетьманом Розумовського (317 с.), про подорож Катерини II в 1787 р. на Україну не тільки надто широкі, але, як особливо се останнє, в популярній історії зовсім зайві.

Зате улегшує читання і дуже корисним для того читача, за якого ми згадували і якого ми все маємо на оці, розглядаючи книжку, – являється поділ історії на періоди, а далі на дрібні розділи, які і зазначені на боках сторінок. Правда, поділ на періоди, як зрештою всякий поділ в історії, надто схематичний, але се ще популярній історії не вадить; вада авторського поділу се його штучність. Почнем з найдавнішого періоду. Періодом “Скито-сарматським” можна б було назвати період в історії, скажемо, українських степів, але не українського народу, який зі скитами та сарматами дуже мало мав спільного. “Київський” і “Галицький” періоди краще б було сполучити в один; се штучне відокремлення відбивається на розділі “Устрій і відносини” “Галицького” періоду, де автор мусить мало не дослівно повторювати те, що казав вже у відповіднім розділі “Київського” періоду, напр[иклад], про дружину (с. 91) і т. ін. Коли ж відокремлювати “Галицький” період, то у всякім разі не від 1087 р., бо ж Галич сам став столицею тільки з 1144 р., а якесь ширше значення придбав тільки з часів повстання Галицько-Волинської держави за Романа Мстиславовича, отже, приблизно з 1200 р. Те ж саме треба сказати про період Литовський та Польський. Литовський період краще б було розпочати не від 1320 р., а від 2-ої половини XIV ст., тобто від часів прилучення українських земель до Литви, як се зрештою зазначає сам автор, кажучи на ст. 90, що доба для українсько-руських земель починається від часів князювання Любарта. Відокремлення “Польського” періоду, надто спеціально від

1501 р. – зовсім штучне, і се знов-таки відбивається на оповіданні автора про устрій і відносини “Литовського” періоду, у яким автор мусить забігати наперед, кажучи, напр[иклад], що в сім періоді були вже гетьмани “коронні, литовські і польні” (ст. 112). Краще б вже було розпочати “Польський” період від 1569 р., себто від Люблінської унії. Поділ на останні три періоди: “Руїну” від 1663 р., “Московський” від 1687 р. і “Україна під владою Російської та Австрійської держав” від 1764 р. – зовсім довільний; через сей поділ історія Правобічної та Західної України, починаючи від Андрусівської умови 1667 р. до часу розділу Польщі і прилучення Правобічної України до Росії в 1793 р., а Західної до Австрії в 1772 р., вийшла дуже розшматованою та скороченою. “Руїна” довела до того, що Україну поділено між Росією та Польщею, отже, “Московським” від 1687 (?) до 1764 р. можна назвати тільки період в історії Лівобічної України; під владою же Російської та Австрійської держави ціла Україна опинилася тільки з часів розділів Польщі – приблизно від 1793 р., а не від 1764 року.

Переходячи до самого змісту, перш за все мусимо зазначити, що автор дуже мало та надто вже побіжно говорить про соціальну еволюцію українського народу. Се вражає тим більше, що фактичний бік історії оброблений у автора дуже повно та широко, подекуди навіть з зайвими подробицями. Соціальну еволюцію автор представляє в кінці кожного періоду в розділі “Устрій і відносини”. Всі ці розділи відносно до періодів, які вони обіймають, дуже коротенькі і дуже неповні, за винятком, може, розділу “Устрій і відносини” в “Польським” періоді, який, правда, теж дуже коротенький, але все ж повніший від інших. Сей розділ, а також гарно змальований устрій Січі Запорозької (ст. 128–129), показують, що автор міг би дати живішу картину суспільного життя українського народу.

Другим браком в “Історії” д. Аркаса, і браком великим з огляду на того майбутнього малосвідомого її читача, се надто вже коротеньке оповідання про історію українського відродження; сі 13 сторінок (371–384), які воно займає, що уміщені зараз за надто вже докладно розказаною історією кубанських козаків, з маленькою, на одній сторінці (372), передмовою про стан України в кінці XVIII віку, – десь губляться в сій, як-не-як, великій “Історії”; вони не лишають в уяві читача ясного представлення про сей такий важний і так міцно зв’язаний з сучасним моментом процес відродження українського народу і роблять тому “Історію” нескінченою, недоказаною.

Взагалі у автора не видно якогось суцільного погляду на цілу історичну еволюцію українського народу; т[ак] звана “історіософія” автора доволі нестійна та неясна, і се погано відбивається особливо на давнім періоді нашої історії, який, без відповідного научно-угрунтованого освітлення, виходить неясним та незрозумілим.

Візьмем хоча б оповідання про початки руської держави. Автор, як видно, в головних рисах придержується норманської теорії. Правда, розказавши про варязьких виходців, що “почали собою довгу низку українсько-руських князів” (ст. 16), автор зараз же додає, що се легенда і “чи руські князі були справді з варягів, чи вони – нащадки давнішніх тубільських, славянських (а на ст. 17 сказано навіть: “полянських”), князів... так ми й досі не знаємо”. Але далі, розказуючи про Володимира, автор вже зовсім ясно каже, що Володимир, охрестившись, “починає втрачати свою варязьку вдачу, як втратила її і дружина його” (ст. 38), що “зовсім пославянилася” – “так само (?), – пояснює автор, – пославянилося серед Дунайських Славян і монгольське плем’я Болгари” (ст. 38). Оскільки річ іде тільки про саме походження руських князів, то таку неоднотайність авторові можна ще вибачити, але через сю неоднотайність і через якусь нерішучість в виборі тої чи іншої теорії автор дуже неясно говорить про походження українського народу, про те, який був національний характер Київської держави і врешті через сю неясність все змішує терміни: “руський” і “український”.

Про походження назви “руський” на ст. 14 знаходимо таке: “Поляне були найбільш розвинуте плем’я поміж *Славян Руських*^а. Ще при кінці VIII віку по Р[ізду] Х[ристовому] звали їх Греки «Русами»... Се була здавна вже добре впорядкована Славянська держава” і тільки! Але, перелічуючи на ст. 10 всі слов’янські племена, автор ні одним словом не згадує, які ж саме племена звалися “руськими” (на ст. 93 принагідно “руськими” автор зве кривичів та дреговичів), і з яких східнослов’янських племен витворився український народ. Справді далі на ст. 61 сказано, що українці – “південні (?) Славяне”, а “північна Росія (?)” з часів Андрія Боголюбського “починає відрізнятися від полуденної і починає зватися спочатку «Великим Князівством Московським», а далі – «царством Московським»” і що “тоді ж таки у XII столітті південна Русь вперше у літописах починає зватися «Україною». Після погрому Київ... зносили північної Русі, чи «Великоросії», як її стали звати пізніше, з Руссю південною, або «Україною» – пориваються більш як на півтисяч літ: кожна з них живе своїм особним життям, має особну свою історію... і аж... через 600 літ, знову вся (?) Україна починає жити одним життям з Великоросією” (ст. 61). До сього треба додати, що Україною на ст. 2 і на ст. 111 автор зве тільки південну Подніпрянщину, а одночасно “українською” зве також автор і Київську державу (ст. 50), від якої, між іншими, “по всіх наших землях”, каже автор, “осталося спільне ім’я руське”, а знов же се ім’я: “руський” часом у автора означає “московський” (“Руські (Московські) і Українські

^а Курсив наш.

князі”, ст. 83), часом “український” (“Данило, король руський (український)”, ст. 86). Не наводимо більше прикладів, бо і з сих кількох цитат видно, що читачеві дуже важко буде розібратися в сій термінології та ясно представити собі початки історичного життя українського народу. Ще більше затемнює справу карта 4-та, на якій читач знайде Малу, Червону, Чорну і Білу Русь, але не буде знати, де саме в ті часи (за князів київських та галицьких) жив український народ; а се все, знов-таки з огляду на читача, вихованого на офіційній російській історії – одна з більших хиб в “Історії” д. Аркаса.

Зате доброю прикметою її вважаємо, що автор зумів розказати історію свого народу з великим почуттям любові до нього; се почуття передається і читачеві, воно будить в нім національну свідомість та національну самоповагу. Шкода тільки, що се загальне добре враження псують трохи деякі стилістичні недогляди автора, як-от, напр[иклад], переказані без жодного пояснення слова царя Миколи I до отамана Гладкого, що “поклав до ніг Цареві військові клейноди та грамоти і з товаришами своїми прохав царської ласки. – «Бог Вас простить, рідний край прощає, і я прощаю», – промовив Царь” (ст. 365); далі надто вже об’єктивно змальована картина добровільної невольницької служби Гладкого і його товаришів, за яку він одержує “полковницький чин”, а старшина “Георгіївські хрести” (ст. 366) і врешті, зовсім вже без потреби, розказано, з докладною навіть хронологією, кінець блискучої кар’єри Гладкого, що “помер, маючи 70 літ життя” – “з чином генерал-майора” (ст. 368). Недоглядом теж треба пояснити малюнок, уміщений на ст. 294, який прославляє того “Первого”, що “розпинав нашу Україну”, кажучи словами Шевченка. Таких речей, власне з огляду на національну самоповагу, не слід би було уміщати без пояснення в популярній історії.

З дрібних помилок, які, може, і не дуже важні в популярній історії, але яких все краще уникнути, зазначимо ось які: на ст. 1-й сказано, що Україна простягається до 60° довжини, коли звичайно прийнято рахувати до 59°. Сказати категорично, що Південний Буг (чому не просто: Бог, як звуть сю ріку селяни) “притоків з правого боку не має” (ст. 2) – не можна. Житомир лежить у Волинській губернії, а не в історичній “Волині”, яку, мабуть, має автор на оці, перечисляючи українські землі (ст. 3). Підляшшя залічено чомусь не до українських земель, а до земель, суміжних з Україною (ст. 4). Само пояснення до андрофагів: “людоїди” (ст. 7) треба б було ще пояснити. Готська міграція сталася в II і, переважно, в III стол[ітті], а не в I-м і II-м, як каже автор (ст. 9). Дуліби не “східне”, а західне слов’янське плем’я (ст. 9). Коротка міграція аварів через українські степи сталася в VI віці, отже, “панування” (?) їх не могло тягтися до VIII в[іку] (ст. 9).

“Усі сі Сармати, Алани, Готи, Гунни та інші... осілися по той бік Карпатів по всій Західній Європі” (ст. 9) – сказано надто загально. Говорити про “католицтво” та “православ’є” перед розділом церкви в 1054 р. – не можна, як се зрештою і зазначає далі, на ст. 66, сам автор; отже, ледве чи можна сказати, що по 905 році з православних “стали обидва князівства: польське і чесько-моравське – католицькими” (ст. 10).

“Лучане у Галичині” (ст. 11) – ніколи не були. Казати категорично, що поляни “збудували Новгород” (ст. 11) – не можна^a. Кочові народи займали степи не тільки “на схід сонця від Славян” і не тільки “між Дніпром та Каспійським морем” (ст. 11), а і на полудень і по сей бік Дніпра. Слов’яни на ст. 12 змальовані у автора надто вже добрими. “Богинь” (ст. 13) у слов’ян не було^b. В літописній легенді про вбивство Аскольда і Діра (ст. 17) не зазначено, чому саме їх убито; не зазначено теж, чому стався похід Ігоря на деревлян (ст. 21) і чому його на те підмовила дружина. На ст. 27 вжито ім’я “Сфенкел” замість уживаного в інших місцях “Свенельд”. “Молода дружина” складалася з чорних клобуків, берендіїв і торків (ст. 62) хіба тільки випадково – як загальне право сього не можна представляти. Зиряни і перм’яки, через недогляд, стали північними слов’янами (ст. 66).

В руках Володимирка опинилося не “три чверті Галичини” (ст. 70), а ціла Галичина, тобто тодішнє князівство Галицьке. Не знати, що треба розуміти під “громадою” (на ст. 91), яка була “зовсім демократична та самовладна”; коли вона означає “суспільство” в 1087–1340 рр., то йому такі прикмети трудно надавати. “Летигола” – се тільки теперішні латиші, а не і литвини (ст. 93). Боротьбу між погансько-литовською і християнсько-руською партією у Литві зараз по смерті Мендовга (ст. 94) – трудно припустити; хоча й проф[есор] Антонович в своїм “Очерку ист[ории] Вел[икого] Кн[язівства] Лит[овського]” держався того погляду, але новіші дослідники, як проф[есор] Грушевський^c, з сим не згоджуються.

Те, що Вітен в кінці XIII в. “зумів з’єднати Руський і Литовський народ” (ст. 95), і що у його війську “було багато Українців” – се вимагає пояснення. В кінці XIII в. до Литви справді належала вся кривицько-дреговицька територія, але з українських земель могли належати тільки деякі північні волості. Збирання ж “руських” земель починається тільки з Гедиміна, як се і зазначає сам автор на 96 стор[інці]. Литовський статут був написаний білоруською, а не, як каже автор, українською (ст. 99) мовою; поміж вищими верствами

^a Грушевський М. Іст. Укр.-Руси, т. I, ст. 164.

^b Грушевський М. Очерк Іст. Укр. Нар., вип. I, ст. 25.

^c Іст. Укр.-Руси, т. IV, ст. 12, прим. 3.

(а не народом, як каже автор на ст. 104) литовськими теж поширилась не українська, а скорше білоруська мова. Сватання Ягайла з Ядвігою було ділом не стільки “ксьондзів” (ст. 102), скільки панів малопольських. Сказати, що в кінці XIV в. “у Литві запанували Поляки” (ст. 104) – не можна, польський вплив поширився значно пізніше. Городельський акт 1413 р. дарує спеціальні прерогативи тільки *литовській* католицькій аристократії, а не, як каже автор, і українській (ст. 105), тоді ще православній; власне від того часу через се неоднакове становище сих двох елементів починається у Литві національний розлом^а. Свидригайло в своїй боротьбі зовсім не “покладався на народ” (ст. 106) український, тільки на князів та панів українських, народ же в сій боротьбі панів українських з панами польськими та литовськими не брав ніякої участі^б. “Литовсько-українські князі та бояре сварилися із польськими панами” не стільки “за землю” (ст. 108), якою польські пани ще тоді (за Казимира Ягайловича) у Вел[икому] кн[язівстві] Литовським не могли навіть володіти, скільки за політичну перевагу.

На нічим не опертою фразеологією являються слова автора, що з кінцем т[ак] зв[аного] “Литовського” періоду, т[об]т[о] з кінцем XV в. почався “осібний, щиро-народний, демократичний напрямок в нашій історії” і що з того часу “усим керує народна воля” (ст. 111). Розділ “Устрій і відносини” Литовського періоду, можна сказати, найбільше неповний та більше неясний від інших відповідних розділів; в нім самім стрічаються такі суперечності, як, напр[иклад], на ст. 112 сказано, що земля у Вел[икому] кн[язівстві] Литовському “була поділена на невеличкі дачки (хутори) десятин по 80 кожна” (??), а на ст. 113 вже говориться що “багато городів, сіл і містечок роздано заможним українським родам”; так само в однім місці сказано, що за Ягайла “замість удільних князівств – настали воеводства” (ст. 112), а на слідуєчій сторінці ся подія перенесена вже в часи Казимира IV.

У Польщі селяне були прив’язані до землі постановою Піотрковського статуту 1496 р.; зі зростом панщини закріпощення селянства було вже завершене на соймах у Торуні 1519 р. (а не 1521, як каже автор на ст. 117) і в Бидгощі 1520 р. по всіх землях польської держави, виключаючи Подніпрянщину, яка тим впливам підлягає тільки з 1569 р.; приклад Чехії і Угорщини не відіграв в сім процесі, як думає автор (ст. 117), великої ролі.

Те, що Україна, “колись пишний та багатий край”, в початках XVI ст. “через князів своїх, бояр та панів польських і литовських зробився пустинею” (ст. 117), – се, щонайменше, анахронізм.

^а Ibid., ст. 182.

^б Ibid., ст. 206.

Міркування, що, мовляв: “якби і т[ак] д[алі]” – для історії взагалі не годяться, а особливо, коли за ними йдуть такі неможливі гіпотези, що “якби не запанувало на Україні польське право”, то “Україна зробилася б селянською самостійною, оружною державою під рукою литовських князів” (ст. 119–120); чому б сі литовські князі мали бути кращі від польських і всяких інших – незрозуміло.

Богдан Ружинський був не “польський” (ст. 130), а український шляхтич. Зборовського покарано не за те саме, що й Підкову, як се можна здогадуватися з оповідання автора (ст. 134). Чому спеціально унія церковна “одірвала Україну навіки від Литви (ст. 134) – незрозуміло. Косинський ледве чи розпочав повстання проти шляхти тому, що, як каже автор, він “збагнув, що республіку... помирити із шляхетством не можна” (ст. 136); у нього на те були більше реальні причини. На с[торінці] 139 варто б було пояснити, що значать “судові роки”. Наливайко за підмовою кн[язя] Острозького не міг нападати *взагалі* “на панські маєтки” (ст. 139), а тільки на маєтки нелюбих Острозькому і православним панам – панів уніатів та католиків.

Відрізнати повстання “справді народне” від несправді народного, опираючись тільки на “число волоцюг”, що брали в нім участь, як се робить автор, оцінюючи повстання Наливайка (ст. 140) – ледве чи можна. Правительство польське звертається до козаків за поміччю проти молдавського господаря не в “1600 р.” (ст. 142), а в 1599 р. Такі подробиці, як перелічування того, що пограбували козаки, вертаючи з ліфляндського походу (ст. 143) – зайві в популярній історії. Те, що великороси чимало відрізнялись від українців в початках XVII в. (як зрештою і тепер), зовсім нічого не пояснює в їх взаємних політичних відносинах, як се припускає автор (ст. 144). В битві під Цецорою було не “саме лишень польське військо” (ст. 148), а і частина козаків, зрештою сам автор згадує про Михайла і Богдана Хмельницьких. Перед Сагайдачним козаків “позбавлено було автономії” (ст. 148), але тільки юридично, бо фактично вони тоді широко нею користувалися. По повстанні Тараса реєстр не було збільшено до 8000 (ст. 153), бо козаки мусили пристати тоді на Куруківські умови, тобто на 6000-ий реєстр. Орендаренка козаки не “обрали собі за гетьмана” (ст. 153), а він був назначений урядом. В “Речі Посполитій” три народності, справді, були поєднані (ст. 163), але зовсім не “як рівні” навіть “*de jure*”. У Почаєві в початках XVII ст. не могло ще бути якоїсь визначнішої школи (ст. 169).

Король у 1646 р. обіцяв збільшити реєстр не “аж до 20 000” (ст. 173), а тільки до 12000. Оповідання про те, що Хмельницький перед битвою під Жовтими Водами “виправив у ліс кінних козаків і звелів їм покопати там ями, нарубати і понакидати дерева” (ст. 176) – анахронізм, така засідка справді

була зроблена, але під час Корсунської битви, як про се далі й розказує автор. Не всі “шляхтичі православні” поховалися “по монастирях” (ст. 181), багато (до 2000) брало участь в повстанні. Легенду про те, що “православні Львовяне... вирізали усіх” (ст. 184), хто сховався у замку, – краще б було зовсім поминути або принаймні зазначити легендарність сього оповідання. Взагалі у автора в оповіданні про польсько-українські війни XVII, XVIII ст. надто багато “крові”; те, що українці “вирізали ляхів (або шляхту) та жидів” повторюється 10 разів (ст. 153, 157, 178, 179 – 2 рази, 180 – 2 рази, 183, 184, 344); в популярній історії краще б було такі вислови обминати, так само без потреби відомий афоризм: “Лях, жид та собака – віра одинака” – повторюється аж два рази (179 і 343 ст.); про насильства поляків на с[торінці] 160 розказано надто вже сильно; такі факти, що “дітей козацьких у казанах варили, жінкам вирізували груди”, може, і мали місце, але загальними не були, зрештою було і без того досить інших фактичних причин до повстання.

Гетьмана, коли він вертав з-під Зборова, зовсім не так весело вітали, як розказує автор (ст. 194): татарський розгром надто вже тоді дався людям узнаки. В оповіданні про Переяславську умову (205 ст.) є деякі суперечності, напр[иклад], в пункті 4-м у автора ясно зазначено “право приймати послів та зноситися з чужоземними державцями”, а далі автор говорить, що про се право “не було сказано ясно”; так само в пункті 5-м перелічені стани: духовний, шляхетський, міщанський, козацький і посполитий, а далі говориться, що в умові було признано тільки два стани: козацький та міщанський; краще б було перекласти, а не переказувати Переяславські “статті”.

Розказуючи про смерть Виговського (ст. 223), автор не каже, хто саме його покарав на смерть, чи Тетеря, чи поляки, але далі на с[торінці] 233 сказано хибно, що се зробив Тетеря; Тетеря відіграв в сім епізоді тільки ролю виказчика, а приказав розстріляти Виговського, щирого прихильника Польщі – Чарнецький. Дорошенко *спершу* покинув Многогрішного наказним гетьманом, і *тільки тоді* той, користуючись нагодою, оголосив себе гетьманом, а не навпаки, як сказано у автора (ст. 239). Куницький не був настановлений “замість Ханенка” (ст. 252), бо Ханенко перестав бути гетьманом в 1674 р., а Куницького польський уряд назначив наказним гетьманом тільки над тою горсткою козаків, що брала участь у віденським поході Собеського (1683 [р.]); так само плани польського уряду заселити спустошену Україну починають здійснюватись тільки від часу соймової постанови 1685 р. Згін Самойловича стався 1679 р., а сей другий згін, який в оповіданні автора (ст. 352) припадає на 1683 р., ледве чи був можливий в таких розмірах, які надає йому автор; до того ж Палій, що, по словам автора, перейшов тоді з правого на лівий бік Дніпра, якраз в сей самий час (у 1683 або 1684 р.), навпаки, з Запорожжя

перейшов на правобічну Україну^а. Собеський не тільки не “мало звертав уваги” (ст. 256) на українські справи, а навпаки, він більше, ніж інші польські королі, сими справами займався – доказом власне відродження при нім козащини на Правобережжі. Через недогляд Боплан опинився серед українських письменників XVII в. (ст. 258).

Перелічувати у “Московським” періоді (1687–1764) полки на Правобічній Україні (ст. 321) та говорити про тамошні “одписані на булаву” маєтності – се анахронізм; читач може подумати, що справді в ті часи вся Україна була вкупі. Через те треба теж пояснити, що гетьман Розумовський поділив на повіті тільки Лівобічну Україну (ст. 322).

Те, що шляхта на Лівоб[ічній] Україні в XVIII ст. мала право “вибирати короля” (ст. 326) – треба б було пояснити або й зовсім сей пункт Литовського статуту поминути, натомість краще б було ширше розказати про те, як витворилася ся шляхта на Лівоб[ічній] Україні, бо без того вислів автора, що “вищі верстви людності... поласились на те московське дворянство” (ст. 330), виходить незрозумілим. Автор помиляється, кажучи, що перед 1764 р. московський “уряд не збирав ніяких податків з України” (ст. 331), зрештою сам він наперед, на с[торінці] 307, про сі податки “у царську казну” говорив. Народні аграрні рухи 1877, 1896 і 1904 р. ледве чи можна схарактеризувати як “бажання вернути козащину” (ст. 347). Замість назви “Новоросія”, яку вживає автор (напр., ст. 369), краще б, може, було вживати назву: “Степова Україна”. Не зовсім вірно скасування кріпацтва у Росії автор приписує почину самого тільки уряду (371 ст.). Польської мови, в кінці XVIII в. і далі, вживало не тільки “галичанське панство” (ст. 372), а й “правобережне”; московської – не “українське” взагалі, а переважно “лівобережне”. Протиставлення України і Галичини як чогось окремого (“і на Україні, і у Галичині”, ст. 372), а надто в історії часів відродження, не помагає поширенню почуття національної єдності серед широких кругів українського народу.

Врешті ще кілька важніших, не зазначених в кінці книжки друкарських помилок: “Бела” (ст. 3), м[а]б[уть], зам[ість] Белз. “Шейнока” зам[ість] Шайноха (ст. 10). “Вересень” зам[ість] вживаного всюду “жовтня” (ст. 218). Рік заведення кріпацтва 1763 зам[ість] 1783 (ст. 227). Київська козащина в 1856 зам[ість] 1855 р. (ст. 347). В родоводі Габсбургів Йосиф II від 1763 зам[ість] від 1780 р. На с[торінці] 351 (16 зн[изу]) “Лівобережжі” зам[ість] Правобережжі. Знищення Січі Запорозької “4 липня” зам[ість] 5 червня 1775 р. (ст. 355).

До книжки додано 4 родоводи, 210 малюнків та 9 карт.

^а Антонович В. Послѣдніе времена козач. на прав. ст. Дн. (Ар. Ю.-З. Р., ч. III, т. II), ст. 65.

Про малюнки зазначимо, що малюнки до “Київського”, а почасти і “Галицького” періодів, як се вже зауважила критика, “стилізовані на московський кшталт”, особливо на ст. 18, 21, 55 і 58; се неприємно вражає свідомого інтелігентного читача, а несвідомому може дати неясне представлення про давні часи нашої історії.

Карти, виконані з зовнішнього боку гарно, на превеликий жаль, по змісту дуже неточні. Перш за все всі вони зроблені надто схематично, за винятком карти 8-ої і 9-ої, і окрім сих двох та ще карти 2-ої, мають багато помилок. В карті 1-ій (“де живе український народ”) українці не доходять до Карпат, зате опинилися над Дунаєм; на півночі границя теж не вірна. В карті 3-ій (“Східна Європа у IX в. по Хр[истові]”) дуліби і чехи опинились надто на півночі; існування білих хорватів на південь від Перемишля – дуже гіпотетичне; турки у степах нижнього Дніпра з’являються після печенігів у другій полов[ині] XI в., отже, в IX в. їх там не могло бути. Карта 4-та (“Східна Європа за князів Київських і Галицьких у X–XIV віці по Хр[истові]”) обіймає надто великий період, вона, очевидно, має представляти відносини тільки XI–XIII вв., але і в такому разі є в ній помилки: Червона Русь з Заходу дуже урізана, Гродно опинилось в Пінсько-Турівському князівстві, етнографічні назви перемішані з політичними і т. ін. В карті 5-ій східна границя невірна і карта ся надто схематична. В карті 6-ій (“Україна в XVI і XVII в.”) стільки фактичних та до того ще й друкарських помилок, що нею зовсім не можна користуватися. В карті 8-ій (“Запорозькі землі за Дунаєм”) не пояснено, де ж саме сі запорозькі землі.

ЩЕ В СПРАВІ “ІСТОРІЇ УКРАЇНИ” М. АРКАСА

В № 192 “Рада” д[обродій] Піснячевський в своєму фейлетоні порушує важну справу національно-культурного значення “Історії” д. Аркаса, твору для нашої переходнової доби досить типічного.

Привід до цього фейлетона дали д. Піснячевському рецензії на згадану “Історію” проф. Грушевського і моя, поміщені в VIII кн[изі] “Л[ітературно-]н[аукового] вісника”.

З огляду на ширше значення порушеної д. Піснячевським справи, вважаю потрібним спростувати чисто суб’єктивну гадку д. Піснячевського, неначе б я в своїй рецензії “накинувся на творця і на редактора історії України-Руси мокрим рядом”, а значить, і саму “Історію” признав нічого не вартою.

Таких висновків на підставі моєї рецензії, поміщеної у “Віснику”, зробити не можна тому, що в ній я *тільки показую* (а не “висловлюю”) *фактичні*, на мою думку, хиби та *фактичні* заслуги (форма викладу та особливо мова і т. і.) *популярної* історії д. Аркаса. Підкреслюю слово “*популярної*” тому, що з наукового боку хиб в “Історії”, як це зазначає проф. Грушевський, можна знайти значно більше; але, дивлячись на цю “Історію” як на книжку популярну, а не як на “науковий підручник”, я цих всіх хиб не зазначував, а натомість звернув увагу на шкодливі в популярній книжці “навіть типографські помилки”, про які згадає д. Піснячевський. Коли ж тепер мова зайшла про національно-культурне значення та заслуги “Історії” д. Аркаса, то, щоб не давати приводу до хибного товмачення моїх поглядів як рецензента (як це зробив д. Піснячевський), мушу пояснити, що *вважаю появу цієї “Історії” явищем в нашому національному житті безумовно відрадным, а для справи національного відродження корисним*, хоч, особисто, не солідаризуюсь зовсім з її хаотичною ідеологією і з деякими, несимпатичними для мене, рисами та тенденціями, що подекуди проскакують у книжку (напр[иклад], вся оця “різанина”, оповідання про Гладкого і т. ін.).

Відрадным явищем – появу “Історії” д. Аркаса, називаю тому, що вона свідчить про зріст національної свідомості серед тих верстов українського народу, що досі стояли оддалік від свідомого національного життя; а корис-

ною цю “Історію” вважаю не тільки тому, що немає кращої, як каже в кінці своєї статті д. Піснячевський, але й тому, що вона з своєю специфічною ідеологією служить переходом від ідеології “отечественных исторій” і всяких інших “Ерусланъ Лазаревичей” (ідеології дуже ще міцно закоренілої в верствах середньої української буржуазії) до ідеології сучасного *свідомого* українства.

Мені здається, що “Історія” д. Аркаса поширяться там, куди майбутня, *добра*, відповідно до ідеології *теперішньої більшості* свідомих українців популярно написана “Історія” (а її нам дуже і дуже треба!), не хутко ще дійде або, може, й ніколи не дійде. Серед цих верстов українського народу, серед цих запущених, кажучи словами д. Піснячевського, “рідних перелогів”, які тільки й можна орати “плугами старої системи”, бо для “нових” вони ще, або, може, й зовсім, не здатні, будитиме вона безперечно (як на це маємо докази) національну свідомість. Бажаючи національного відродження *цілого* українського народу, а не тільки певних, перейнятих однаковим світоглядом сучасного українства, його частин, думаю, що діло яке робить і довго ще робитиме “Історія” д. Аркаса, – діло для цього відродження корисне.

“БРАТЯ МАЛОРОССЫ”

В одному з своїх поетичних творів Т. Шевченко каже про двох близнят, що мають родитись на Вкраїні: “Сю ніч будуть в Україні // Родиться близнята // Один буде, як той Гонта”... обороняти своїх братів, а другий буде помагати ворогам свого народу (“Великий льох”).

Близнята, котрих бачив в своїй творчій уяві наш Великий Пророк, вже родилися... Народився на Україні рух національного відродження, шириться серед українського народу національна свідомість, а з нею росте національна самоповага. Прокидається забита, зацькована, своїми і чужими обплъована душа народна. Росте жадоба кращого людського життя і розходиться “по всій Україні” велике, могутнє бажання “правди і волі”.

Але... “сю ніч будуть в Україні родиться близнята”, – бо віки недолі, віки безпросвітної темряви і духового поневіряння не минають безслідно для тих народів, що їх пережили. Лишають вони по собі на довгі літа чад і смрад, засмічують чисту душу народну сміттям зневіри в свої власні сили, сміттям національної тупості і рабського гордування всім своїм рідним, своєю власною душею, – витворюють психологію невільників.

І коли для таких народів починає сходити зоря нового життя, коли помаленьку починають падати історичні *зовнішні* пута, то тоді, поруч з новим, окрімшним і повноправним людським життям народу, що встає з мертвих, прокидаються в ньому ж таки всі темні сили, починають бряжчати *внутрішні* пута – спадщина довгого лихоліття, сліпа кара за неповинні, може, історичні гріхи.

Ці темні сили, що досі тільки мовчки дивились на занепад власного народу, тепер, коли він прокидається, самі нападаються на нього, самі – власними руками – намагаються знищити те, що осталося живого по довгих літах історичної “руїни”. Та й не диво: відродження українського народу – це моральна смерть його синів відступників. І починають завзято свою роботу “людські шашелі”, виховані в атмосфері національного гниття, намагаються знищити нові, молоді, “зелені парості”, що починають “тихо, любо” рости собі “од коріння”...

Перед нами лежить зараз номер “Почаевских извѣстій”, газетки, що цілими тисячами розходиться по нашій Волині, котру можна найти у нас скрізь,

в кожному селі, – та, мабуть, не тільки у нас, а й по всій правобічній Україні. В цьому номері на першій сторінці поміщена відозва, ширена у нас дуже запопадливо, – відозва настільки цікава, що вважаємо не зайвим подати її в цілості читачам “Ради”.

“Братья малороссы! – починається відозва. – На Волыни есть дорогое для всѣх насъ мѣсто, находится оно въ запустѣніи, забыто всѣми. Это козацкія могилы подъ Пляшевой. Въ 1651 году здѣсь была страшная битва между козаками и поляками. Наши дѣды козаки пошли на смерть, только бы освободить родной край отъ польской неволи, а вѣру православную – отъ гоненій. Болѣе тридцати тысячъ козаковъ легли тогда на поляхъ подъ Пляшевой. Тѣлами ихъ покрыта была земля на нѣсколько верстъ, никто не рѣшался ихъ похоронить, боясь поляковъ. И долго еще бѣлѣли тѣ поля отъ костей козацкихъ, какъ отъ снѣга. То была великая и послѣдняя жертва за нашу волю. Хотя поляки и торжествовали побѣду, но черезъ три года Малороссія присоединилась къ Русскому царству. Великій грѣхъ намъ забывать жертву этихъ мучениковъ-козаковъ, сложившихъ свои кости за нашу вѣру, наше счастье и волю. Поляки поставили своимъ воинамъ около Берестечка нѣсколько памятниковъ и до сихъ поръ, хоть загинула ихъ Польша, служатъ благодарственнымъ молебны за побѣду надъ хлопами. А надъ могилами нашихъ героевъ нѣтъ даже простого деревяннаго крестика, да и земля та принадлежитъ частному лицу. Такъ дальше нельзя оставлять тѣхъ могилъ. 1) Постараемся ихъ выпросить или выкупить, какъ дорогое для насъ мѣсто. 2) Поставимъ тамъ памятникъ и часовню. 3) Каждый годъ всѣмъ народомъ будемъ собираться на тѣхъ могилахъ и поминать храбрыхъ дѣдовъ нашихъ, жизнь за насъ и за вѣру положившихъ”.

Далі в цьому самому номері находимо статтю “На козацкихъ могилахъ” д. А. Віталія, в котрій навіть вживається слово “Україна” (“по всей Украинѣ”), оцей страхополох, що спати спокійно не дає д[обродійці] Забужній^а; далі знов вірші панотця Стефановича, українською мовою написані, п[ід] заг[оловком] “Про що плакалы-говорилы козацьки могылы”, і т. ін. ...

Сумні гадки навівають оці вірші о. Стефановича, – вірші, перейняті, як-не-як, любов’ю до рідного народу та його минувшини і поміщені в... органі “Союза русскаго народа”. Сумно та боляче тим, в кого жива душа народна, дивитись на все оце знущання з пам’яті краших синів народу, дивитись, як викликають великі події з могил забутих, як викликають діла і славу дідів на те, щоб останками споминів, що жевріють ще в душах онуків, легше було цих онуків до “Союза русскаго народа” принадити, щоб ще повніше окутати їх темрявою та недолею, проти котрої боролися, – і в боротьбі цій голови положили, – діди їхні під Берестечком.

^а “Рідна Земля”. Розказала Марія Забужна. – Київ, 1907, кор. ст. 8.

Сум і сором бере не за “чужих”, але сумно і боляче за тих своїх братів рідних, оцих “близнят”, що намагаються всіма силами помагати ворогам свого народу. І коли першим тільки й можна сказати: геть з нечистими руками від наших, дорогих для нас, споминів, від нашої минувшини! – то другим, вірячи в їх щиру прив’язаність до рідного народу, хочеться нагадати слова нашого Пророка:

“Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу, та читайте
Од слова до слова;
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми,
Все розберіть, та й спитайте
Тоді себе: що ми?
Чиї діти? Яких батьків?”

І коли ви кажете, що й досі над могилами козацькими і хрестика навіть нема, то спитайте себе спершу: а чому його там нема? Чому ростуть діти наші, про минувшину свого народу не знаючи? Чому їм кожної днини в церкві, в школі і скрізь з рідною мовою доводиться зазнавати всякої халепи?

Тоді тільки, давши собі на це щиру відповідь, ведіть народ свій, якщо вам на це стане совісті, в ряди “Союза русскаго народа” і намагайтесь повернути ті часи, коли саме загинула пам’ять про всі наші народні Берестечка. – А їх у нас було багато!

Тепер ви згадали оце одне Берестечко 1651 року; та й правда, було воно, були Кумейки, була й Кодня...

Але не забувайте того, що було далі, і розкажіть всю правду.

“Не минайте ані титли, ніже тії коми!” – але не на те, щоб ненависть до сусідніх народів ширити, не на те, щоб людоджерні думки сіяти, а щоб показати всю історичну правду, показати синам, як “батьки їх помилялись” та як, не вважаючи на всі Полтави і Берестечка, і всі Батурини і Кодні, запопадливо служили вони тому, хто дужчий.

Але бути нам *собою* ніхто не має права боронити, і не боронитимуть нам певне цього ті з братів наших москалів та ляхів, котрі самим собі і іншим народам добра бажають, а з тими темними силами серед них, що покручів з нас поробити хотять, ми тільки собою будучи, можемо боротися. І помиляються наші панотці, думаючи, що з “істинно-польською колонізацією” можна боротись “істинно-руськимь обрусніємь”, та закликаючи народ під “союзницькі” стяги.

Поминаючи вже всякі інші докази і життєві факти, котрих тільки сліпі не бачать, най подумайте вони, чи можна народ від польщення, а значить, від

відступництва вдержати, самому йому до цього відступництва шлях показуючи? і чи можна, будучи “истинно-русскимъ” та рідним народом гордуючи, навчити цей народ себе самого шанувати і ляхами чи недоляшками не ставати?

Тим більше, що батьки та діти наші кров свою і за Москву, і за Варшаву проливали, і коли тепер одні з нас, до Москви прихилияючись, Переяславську раду згадуватимуть, то недоляшки наші їм Гадяцьку умову покажуть. Бо були у нас і Брюховецькі, і Тетері, і по дідах наших не тільки слава в спадщині лишилася.

А панотцям нашим не слід надто забувати, що духовенство українське не тоді найбільшу славу придбало, коли, піддобрюючись польським верховодам, унію заводило, або пару сот літ пізніше, теж піддобрюючись, “обрусьніємъ” свого народу займалося, а тоді, коли в Братствах з неволею польською, а в другій половині XVII ст. з закріпощенням свого народу боролосся...

Та, мабуть, довго ще житимуть поруч себе віщувані Шевченком “близнята”, бо, кажемо ще раз, довге лихоліття надовго калічить людські душі. Але “на те лихо, щоб з ним битись”, а чим більше лихо, тим сильніша та завзятіша й боротьба мусить бути. І саме про потребу безупинної боротьби з тим великим нашим лихом народним, з оцим, ширеним чужими і своїми, національним роздвоєнням чи навіть “розтроєнням” нашим, хотілося б нам наприкінці нагадати тій частині українського громадянства, що шанує свою національну повагу.

Перш за все треба це лихо добре пізнати, і не слід його легковажити, як це досі, на жаль, у нас робиться. Нам випадково, в однім волинським селі, довелось бачити, як селяне *зачитували* згадане число “Поч[аевскихъ] извѣстій”, а така, наприклад, брошура, як “Рідна Земля”, теж незвичайно у нас скрізь поширена. Хто ж читав цю, написану гарною і популярною українською мовою книжку, в котрій правда так перемішана з безсоромною брехнею, що малоосвічений читач одного від другого не відрізнити, той знатиме, як така “література”, ширячись в народі, робить помаленьку своє погане діло національного самоприниження та самоганьбування.

І хоч, на місці писак з “Почаевскихъ извѣстій” і “самої” д. Забужної, ми б не дуже раділи з того, що ці писання, в котрих хоч одним боком зачеплена історія України, у нас з охотою читають, і хоч це врешті не на їхній млин вода, проте поширення “ідей” цієї літератури для розвитку нашого народу безумовно шкідливе.

Перш за все ця література сіє моральну отруту: тенденційним підбором та перекручуванням історичних фактів вона прищеплює нашому народові ідею добровільної денационалізації, оцього “хахляцького” (як у д. Забужної) гордування своєю народністю, прищеплює та ширить цю історичну болячку

нашого народного організму, що давніше на цілім Правобережжі (на Холмщині ще й досі) плодила всяких недоляшків, – оцих “поляків-русинів з роду”, – а тепер прибрало в Галичині іншу форму, так званого “москвофільства” і в цій новій одежі під проводом знов “руських малороссовъ” починає оце ширитись і у нас.

Але, поруч з прищеплюванням цієї моральної отрути, роблять ці писання та їхні автори ще інше, може, й гірше діло. При страшенно слабенькій національній свідомості наших народних мас і нашої інтелігенції, вони, дотикаючись своїми брудними руками до наших народних споминів і до нашої минувшини, опоганюють цим цю минувшину в очах всіх противників “союза”, тобто в очах кращої частини нашого громадянства. І в результаті серед цієї ворожої “істинно-руськимъ” ідеям частини нашого народу витворюється ґрунт незвичайно здатний, з одного боку, для полонізації, а з другого – для “обрусьня”, тільки в іншій формі, котре, щоб відрізнити від “правого” – “істинно-руського обрусьня”, ми б назвали обрусенієм “лівим”, а воно ж так само калічить народну душу і так само, тільки з іншого боку, гальмує всесторонній, широкий розвиток нашого народу.

Тож боротися з роботою “близнят” наших треба всіма силами.

Розуміється, найкращим способом боротьби було б поширення національної свідомості серед *всіх класів і всіх верств* українського народу; тоді неминучі партійні різниці не сходилися б, так, як частенько тепер, з різницями в переконаннях національних, і коли відродження українського народу має стати ділом всенародним, а не ділом партійним, то, раніше чи пізніше, прийдеться коло цього заходитись.

Але тим часом нам хочеться тільки пригадати необхідність боротьби з “союзницькими” ідеями серед мас нашого селянства, бо цього відкладати не можна. І, бачачи, як вороги наші зловживають наші національні спогади та традиції для своїх цілей, ми не вагаємось ще раз нагадати нашій інтелігенції про нагальну потребу ширення національної свідомості серед народних мас.

З одного боку, ми мусимо якнайшвидше заповнити великий брак популярної літератури зо всіх галузей українознавства, спеціально з історії нашого народу, а з другого, мусимо подбати про те, щоб ця майбутня популярна література і та, котру вже маємо, розходилася серед народу, а не спочивала собі любісенько по книгарських полицях та інтелігентських бібліотеках.

Вороги наші, чужі та свої, використовують кожну хвилину та всі умовини, і в результаті, тоді, коли всяку чорносотенну літературу можна найти у нас скрізь в кожному селі, то українська книжка все ще у нас велика рідкість.

А час не жде. Не забуваймо, що ми можемо прогавити незвичайно важний момент в житті нашого народу і можемо дозволити поширитись заразі, котра на нашому ослабленому історичною руїною організмові може прибрати широкі розміри, надовго продовжити нашу “срамотню давнюю годину” і надовго відсунути від нас вільне, розумне, людське життя.

[1909]

**SZLACHTA
NA UKRAINIE**

Udział jej w życiu narodu
ukraińskiego na tle jego
dziejów

**ШЛЯХТА
НА УКРАЇНІ**

Її роль в житті народу
українського на тлі його
історії

PRZEDMOWA

Za osnowę do niniejszej książeczki posłużyła mi pogadanka, wygłoszona przeze mnie w dniu 4 sierpnia 1908 roku w jednym z miast Prawobrzeżnej Ukrainy. Zdecydowałem się ogłosić drukiem ten szkic pobieżny, pragnąc: 1) zwrócić uwagę społeczeństwa polskiego na Ukrainie na konieczność jasnego uświadomienia sobie swego stanowiska względem ruchu odrodzeniowego narodu ukraińskiego i, 2) dać przyczynek do określenia tego stanowiska, przedstawiając je tak, jak je sobie wyobraża ta część spolszczonej w dziejach szlachty ukraińskiej, która obecnie, nawiązując dawne tradycje, za ukraińską się uważa. Należąc sam do owej części, nie występuję jednak bynajmniej w jej imieniu, lecz przedstawiam tylko swe osobiste, żadnymi programami partyjno-politycznymi nie objęte, na daną sprawę poglądy. Oczywiście nie roszczę też żadnych pretensji do całkowitego wyczerpania tak zawiłej i skomplikowanej kwestji, jak całokształt stosunków polsko-ukraińskich, pragnę bowiem tylko, podając tę – wygłoszoną w nielicznym gronie słuchaczy – pogadankę do wiadomości szerszego ogółu, wywołać przez to szerszą dyskusję, na której wyświeetlenie kwestji naszego tu – rdzennych mieszkańców Ukrainy – do jej narodu stosunku, mającej tak ważne dla nas i dla naszego kraju znaczenie, zyskać tylko może.

Tu jednak spotykamy się niestety z pewną trudnością, mianowicie z brakiem u nas odpowiednich dla takiej dyskusji organów prasy; prasa bowiem ukraińska jest za mało wśród społeczeństwa polskiego na Ukrainie rozpowszechnioną, a tutejsza prasa polska tak, jak się ona obecnie przedstawia, jest dla takiej dyskusji przez swą jednostronność nieodpowiednią. Pozostaje więc, w braku odpowiedniego organu periodycznego, jaki na przykład posiadają już w postaci miesięcznika „Litwy” – Litwini, wydawanie od czasu do czasu nieperiodycznych, specjalnie tylko danej kwestji poświęconych i tę samą może, co i niniejsza książeczka, ogólną nazwę „Szlachta na Ukrainie” noszących almanachów.

Ogłaszając więc drukiem ten przyczynek do wyświeetlenia naszego stosunku do kraju i jego narodu, zwracam się z propozycją i prośbą zarazem do tych Szanownych Czytelników i Czytelniczek, którym kwestja ta leży na sercu i dla których nie jest obojętną przyszłość tej naszej ziemi, o nadsyłanie mi dla takiego almanachu przeznaczonych – w formie artykułów lub listów – swych sądów o danej sprawie, ponieważ, zaznaczam, sprawa ta tylko przy obfitości materiału naleyćcie wyświeetloną być może.

Zaturce na Wołyniu, poczta Kisielin.

W Sierpniu 1908 roku.

Autor

ПЕРЕДМОВА

Основою нинішньої книжечки послужила мені доповідь, виголошена мною дня 4 серпня 1908 року в одному з міст Правобережної України. Я вирішив оголосити друком цей побіжний шкіц, прагнучи: 1) звернути увагу польського суспільства на Україні на необхідність чіткого усвідомлення собі свого ставлення до руху відродження українського народу і 2) дати додатковий матеріал до окреслення цього ставлення, представляючи його так, як його уявляє собі та частина історично сполонізованої української шляхти, котра нині, продовжуючи давні традиції, вважає себе українською. Сам належаючи до цієї частини, я, однак, зовсім не виступаю від її імені, а викладаю лише свої особисті, не обмежені жодними партійно-політичними програмами, погляди на цю справу. Звісно, я не маю також жодних претензій щодо цілковитого охоплення такого складного й запутаного питання, як цілість польсько-українських стосунків, а лише прагну, подаючи цю – виголошену для нечисленного гурту слухачів – доповідь до відома ширшого загалу, викликати цим ширшу дискусію, яка лише піде на користь висвітленню питання нашого, народжених тут мешканців України, – ставлення до її народу, що має таке важливе значення для нас і для нашого краю.

Однак тут, на жаль, ми стикаємося з певною проблемою, а саме з браком у нас відповідних для такої дискусії органів преси; адже українська преса надто мало поширена серед польського суспільства на Україні, а місцева польська преса, якою вона є зараз, не надається для такої дискусії через свою односторонність. Тому, через брак відповідного періодичного органу, який, наприклад, уже мають литвини у вигляді місячника “Литва”, залишається час від часу видавати неперіодичні альманахи, присвячені лише цьому питанню, і можливо, з такою ж, як і ця книжечка, загальною назвою “Шляхта на Україні”.

Отож, оголошуючи друком ці матеріали для висвітлення нашого ставлення до краю і його народу, звертаюся із пропозицією і водночас із проханням до тих шановних читачів і читачок, які беруть до серця це питання і яким небайдуже майбутнє цієї нашої землі, про надіслання мені своїх міркувань про цю справу у формі статей чи листів, призначених для такого альманаху, оскільки, зазначу, належним чином висвітлити її можна лише за наявності великого матеріалу.

Затурці на Волині, пошта Киселин.

У серпні 1908 року.

Автор

W garść ziemię tę ściśnij, toć zgłiszczcie człowiecze.
Och! krwią ci zapachnie i łzami pociecze.

Bohdan Zaleski, „Polańskie Mogiły”

I

Tragiczne, krwawe i smutne zarazem są dzieje kraju naszego i narodu kraj ten zamieszkującego. Kraj nasz, owa “ziemia obiecana, mlekiem i miodem płynąca”, którego przeznaczeniem, zda się, było stać się rajem ziemskim dla ludzi, był od zarania dziejów i prawie do naszych czasów widownią krwawych, śmiertelnych zapasów. Południowa, stepowa część jego był to trakt olbrzymi, przez który, to słabnąc, to wzmagając się, przelewał się wiekami całymi ze wschodu na zachód potok hord barbarzyńskich, rozpoczęty gdzieś w dziejów pomroku może przez starożytnych Scytów i zakończony wreszcie w XVIII wieku upadkiem potęgi tatarskiej.

W sąsiedztwie tych hord najeźdźczych i w ściślejszej od nich zależności przeznaczyły losy żyć narodowi ukraińskiemu^a.

^a By uniknąć nieporozumienia, chcę zaraz na wstępie wyjaśnić używaną przeze mnie terminologię. Oto terminów: Ukraina, Ukrainiec, ukraiński używam nie dla oznaczenia li tylko południowych ziem ruskich byłej Rzeczypospolitej polskiej i ich mieszkańców (jak to się dzieje w literaturze polskiej), a używam ich w znaczeniu narodowym, t. j. narodem ukraińskim nazywam naród przez Polaków “rusińskim”, przez Rosjan “małoruskim” zwany, przez Ukrainę zaś rozumiem kraj, który naród ten zajmuje, a którego rdzeń stanowią gub. Wołyńska, Podolska, Kijowska, Połtawska, Czernihowska, Chersońska, Katerynosławska, a Wschodnia Galicja i Bukowina w Austrii. Nazwy tej używać należy przede wszystkim dla tego, że tak pragnie nazywać siebie sam naród “rusiński” w osobie uświadomionej narodowo swej części. Nazywa zaś on siebie ukraińskim dla tego, że pierwotna, najdawniejsza nazwa Ruś, Rusin, ruski, jako pozostałość po dawnym państwie ruskim, obecnie wśród ludu naszego tu nad Dnieprem, zaginęła; przywłaszczyło zaś ją sobie w czasach politycznego i kulturalnego upadku narodu ukraińskiego państwo Moskiewskie, nazwawszy się ruskiem, rosyjskiem. Począwszy więc od XVII wieku, t. j. od czasu gdy naród ukraiński zaczyna żyć wspólnym życiem państwowym z narodem rosyjskim, dla odróżnienia go od tego ostatniego zaczynają wchodzić w użycie terminy urzędowe, oficjalne: “Małorossija” i “małorossijskij”, które powoli wyciskają pierwotną nazwę: Ruś, ruski. Pozostaje ona wreszcie tylko w ziemiach, które, przechowawszy dłużej dawne ruskie tradycje, w skład państwa rosyjskiego wcale nie weszły, jak w Galicji, lub które jego wpływom stosunkowo późno zaczęły podlegać, jak na Podlasiu i Chełmszczyźnie.

I dla tego dziś pierwotna nazwa “Rusin” jest to dla ludu naszego tu u nas nazwa niezrozumiała, a “ruski” oznacza u niego “rosyjski”. Nazwa Ukraina, Ukrainiec, w życiu narodu wyrobiła się znacznie później, ale spopularyzowana i ugruntowana, począwszy od w. XVI, przez najbujniejszy wytwór narodu ukraińskiego – Kozaczyznę, a w czasach najnowszych przez ruch odrodzeniowy, szybko się ona wśród mas ludowych przyjmuje: przyjęła się więc ona w Galicji, przyjmie się tem bardziej i u nas w pierwotnej swej kolebce. Oznaczając zaś jasno i dobitnie osobną, odrębną i od Polaków i od Rosjan narodowość, nie daje powodu do żadnych w tej kwestji nieporozumień.

У жмені землю цю стисни, це ж людське попелище.
О! Кров'ю запахне тобі й сльозами потече.

Богдан Залеський, “Полянські могили”

I

Трагічною, кривавою і водночас сумною є історія нашої країни й народу, який у ній живе. Країна наша, та “обітована земля, що плине молоком і медом”, призначенням якої, здавалося б, було стати земним раєм для людей, була від непам'ятних часів і майже до нашого часу ареною кривавої, смертельної боротьби. Її південна, степова частина – то був велетенський шлях, яким, то слабнучи, то посилюючись, плинув протягом століть зі сходу на захід потік варварських орд, започаткований десь у півмороку історії чи не давніми скитами й завершений, врешті, у XVIII столітті з падінням татарської потуги.

По сусідству з цими агресивними ордами й у тісній залежності від них судилося долею жити українському народові^а.

^а Аби уникнути непорозуміння, хотів би на самому початку з'ясувати вживану мною термінологію. Отож терміни Україна, українець, український я використовую не лише для означення південних земель колишньої польської Речі Посполитої і їх мешканців (як це є в польській літературі), а застосовую їх у значенні національному, тобто українським народом я називаю народ, званий поляками “русинським”, а росіянами “малоросійським”. Під Україною ж я розумію край, заселений цим народом, осердя якого становлять Волинська, Подільська, Київська, Полтавська, Чернігівська, Херсонська, Катеринославська губернії, а також Східна Галичина й Буковина в Австрії. Цю назву слід використовувати передусім тому, що так прагне називати себе сам “русинський” народ в особі своєї національно свідомої частини. А українським він називає себе тому, що первісна, найдавніша назва Русь, русин, руський, як спадок давньої руської держави, тепер пропала серед нашого люду тут, над Дніпром; її, натомість, привласнила собі за часів політичного й культурного занепаду українського народу Московська держава, назвавшись руською, російською. Отож, починаючи з XVII ст[оліття], тобто від часу, коли український народ починає жити спільним державним життям з російським народом, для відрізнєння від цього останнього починають входити у вжиток урядові, офіційні терміни “Малоросія” і “малоросійський”, які поступово витісняють первісну назву Русь, руський. Вона, врешті, залишається лише в землях, які, довше зберігши давні руські традиції, взагалі не увійшли до складу російської держави, як Галичина, чи котрі порівняно пізно почали підлягати її впливам, як Підляшшя і Холмщина.

Тому нині первісна назва “русин” тут, у нас, нині незрозуміла для нашого народу, а “руський” для нього означає “російський”. Назви Україна, українець у житті народу виробилися значно пізніше, але, спопуляризовані та вкорінені, починаючи з XVI ст., найбуйнішим виворотом українського народу – козацтвом, а в новітні часи рухом відродження, вони швидко сприймаються народними масами; отож вони прийнялися в Галичині, тим більше приймуться і в нас, у своїй первісній колісці. Означаючи виразно й зрозуміло окремий, відмінний і від поляків, і від росіян народ, не дають приводу до жодних непорозумінь щодо цього питання.

Opierając się plecyma o pra-kolebkę swoją, lesistą i bagnistą północną połąć kraju, naród ukraiński, kilkakrotnie w dziejach party jakąś siłą wewnętrzną, rozpościerał się na południe, rzucał się z zapalem młodzieńczym w stepy i, kilkakrotnie zmiażdżony, zdruzgotany nowym wylewem barbarzyństwa, cofał się do pierwotnej kolebki, pod lasów i błot osłonę...

Niezrachowane klęski-czambuły,
Wojny, pożogi, głody, pomory –
Pasma niedoli w Twój żywot wsnuły...

– mówi o narodzie ukraińskim jeden z jego, w języku polskim piszących, synów –
Tomasz Olizarowski –

W dziwnym na świecie istniesz sposobie:
Grobem w kolebce, kolebką w grobie,
I jesteś jako na łące trawa,
Mogąca przeżyć wsze ziemiotwory,
A której dojrzeć kosa nie dawa.
Lub jesteś jako wciąż darte z kory
Drzewo rosnące na ziemi płodnej;
Któreby mogło w doli swobodnej
Wysoko podnieść czoło w obłoki,
A cień ramiony żywić szeroki;
Ale zmuszone obracać soki
Na pnia nagiego nowe okrycie,
Byle zachować jakiebądź życie,
Nie dba o kwiecie, ani o liście,
A każde wiosny wesołe przyjście
Uschłą gałęzią posępnie wita...^a

Trudno zaprawdę o ściślejsze i o piękniejsze zarazem przedstawienie treści dziejów narodu ukraińskiego. W te ciągle śmiertelne zapasy z wylewającymi się z Azji hordami włożył on całą swą siłę i fizyczną i twórczo-duchową. Pod ich wpływem upadło państwo kijowskie, pod ich wpływem powstała Sicz i kozaczyzna, pod ich wreszcie wpływem ukształtowuje się duch i charakter narodu, którego zasadniczymi cechami są fatalizm i smutek jakiś. Nie dziw więc, że poświęciwszy wszystkie swe siły walkom anarchicznym, walkom czysto żywiołowym na śmierć i życie z pohańcami, naród ukraiński nie zdołał wytworzyć w późniejszych czasach swej własnej organizacji państwowej i nie dziw też, że wyczerpany i zmęczony stał się on łupem sąsiadów, którzy, wzniosłszy za jego plecyma silne państw budowy, zawładnęły wreszcie i nim samym i jego piękną żyzną ziemią...

---

^a Topir-Góra, cz. 7. Dzieła przez Autora Bruna (T. A. Olizarowskiego), t. II, Wrocław, 1852.

Спираючись плечима на свою праколиску, лісисту й болотисту північну частину країни, український народ, який протягом історії кілька разів штовхала якась внутрішня сила, поширився на південь, з молодечим запалом кидався у степи й, кілька разів знівечений, розбитий новою хвилею варварства, відступав до первісної колиски, під захист лісів і боліт...

Незліченні поразки від орди,
Війни, пожежі, голод і мор –
Смуги недолі в життя Твоє вплели...

– каже про український народ один із його синів, які пишуть польською мовою, – Томаш Олізаровський –

Дивним на світі існуєш чином:
Труною в колисці, колискою в гробі,
І ти мов на луці трава,
Що пережити може земні всі творіння,
Достигнути ж їй коса не дає.
Або ж мов усе обдерте від кори
Дерево, що на плодючій росте землі,
Яке б могло за вільної долі
Високо піднести крону до хмар,
А тінь широку живить раменами;
Та змушене обертати соки
На голого стовбура нове покриття,
Щоб зберегти бодай якесь життя,
Не дбає про квіти воно, ні про листя,
А кожний весни веселий прихід
Похмуро вітає галузям сухим...^a

Справді важко стисліше, а водночас краще викласти зміст історії українського народу. У цю постійну смертельну боротьбу з ордами, що напливали з Азії, він вклав усю свою фізичну і творчо-духову силу. Під їх впливом впала київська держава, під їх впливом виникли Січ і козацтво, під їх впливом, врешті, формується дух і характер народу, основоположними рисами якого є фаталізм і якийсь сум. Не дивно, отож, що, присвятивши усі свої сили анархічній боротьбі, боротьбі суто стихійній не на життя, а на смерть з язичниками, український народ не спромігся витворити в пізніші часи своєї власної державної організації, не дивно також, що, вичерпаний і знесилений, він став здобиччю сусідів, які, збудувавши за його плечима сильні держави, заволоділи врешті і ним самим, і його гарною родючою землею...

^a Topir-Góra, cz. 7. Dzieła przez Autora Bruna (T. A. Olizarowskiego), t. II, Wrocław, 1852.

Od ogólnego poglądu przejdźmy do szczegółów.

Około VIII wieku naszej ery zakończyło się w ogólnych zarysach rozsiedlenie się tych plemion słowiańskich, z których wytworzył się później naród ukraiński. Na prawym brzegu Dniepru w okolicach Kijowa siedzieli Polanie, plemię, któremu sądzonem było zająć przodujące stanowisko wśród innych plemion ukraińskich i stworzyć organizację państwa ruskiego w pierwszych czasach istnienia narodu. Na zachód od Polan siedzieli Drewlanie, przodkowie dzisiejszych “Poliszków”, na wschód za Dnieprem Siwerianie, na południe od Polan nad Dnieprem Ulicze, wyparci jednak prędko z siedzib pierwotnych przez koczownicze hordy Pieczeniegów; na wschód od Uliczów nad Dniestrem siedzieli Tywercy, wreszcie na północ od Tywerców, a na wschód od Drewlan, na dzisiejszym Wołyniu mieszkało plemię Dulebów.

Organizacja pierwotna owych plemion słowiańskich z biegiem czasu okazała się niewystarczającą. Z pośród chaosu słowiańszczyzny poczynają się wyodrębniać jednostki państwowe, łączące plemiona odrębne. W łonie plemion słowiańskich budzi się myśl polityczno-narodowej organizacji. Tak powstaje wśród plemion lechickich Polska, ku Gnieznu ciążąca, następnie zaś wśród wyżej wymienionych plemion ukraińskich, powstaje nowe społeczeństwo organizowane, nowe państwo – Ruś – ze stolicą w Kijowie.

Nie będę się tu rozwodził nad teorjami powstania państwa ruskiego, zaprowadziłoby to nas zadaleko. Z tych dziejów zamierzchłych weźmiemy fakta same. Otóż faktem jest, że w wieku X mamy już sformowane państwo ruskie, organizację polityczno-państwową plemion wschodnio-słowiańskich, opartą na systemie miast z siedzącymi w nich ruskimi książętami i ruskimi drużynami. Maksimum swego rozwoju dosięgło państwo kijowskie za czasów Włodzimierza Wielkiego, który spoił luźną naogół organizację państwową nowym cementem: wprowadzeniem chrześcijaństwa i z niem greckiej, bizantyjskiej kultury.

Czasy następne po Włodzimierzu są czasami rozszerzania się, wzmacniania i przenikania w głąb społecznych i kulturalnych form, wyrobionych przez państwo ruskie, ale zarazem są czasami rozkładu samego państwa. Szczególnie prędko następuje ten rozkład w wieku XII. W tym czasie właśnie centrum i kolebka państwa ruskiego – ziemia kijowska – szybko upada. Głównymi przyczynami tego upadku było wyniszczenie owej prastarej ziemi polańskiej przez hordy koczowników – Turańców, następnie walka między książętami o “stół kijowski” i wreszcie decentralizacja ówczesnego życia polityczno-państwowego. Państwo ruskie poczęło się rozpadać na drobniejsze, lepiej do zmienionych warunków zewnętrznych przystosowane organizmy; powstają więc nowe centra życia państwowego w zachodniej połaci państwa kijowskiego i poczynają powoli oddzielać się od niego ziemie północne, wielkorusyjskie, które dotychczas były tylko prowincjami Kijowa. Szczegól-

Від загального огляду перейдімо до деталей.

Близько VIII ст. н. е. в основному закінчилося розселення тих слов'янських племен, з яких згодом витворився український народ. На правому березі Дніпра в околицях Києва сиділи поляни, плем'я, якому судилося зайняти провідне місце серед інших українських племен і створити організацію руської держави в початковий період існування народу. На захід від полян сиділи деревляни, предки нинішніх “поліщуків”, на схід за Дніпром – сіверяни, на південь від полян над Дніпром – уличі, швидко витіснені, однак, зі свого первісного осідку кочовими ордами печенігів; на схід від уличів над Дністром сиділи тиверці, врешті на північ від тиверців, а на схід від деревлян, на нинішній Волині жило плем'я дулібів.

Первісна організація цих слов'янських племен з плином часу виявилася недостатньою. З-посеред хаосу слов'янщини починають виділятися державні утворення, що об'єднували окремі племена. В лоні слов'янських племен зароджується думка про політично-національну організацію. Так серед лехіцьких племен виникає Польща, яка тяжіє до Гнєзна, потім серед названих вище українських племен виникає нове організоване суспільство, нова держава – Русь – зі столицею у Києві.

Не зупинятимусь тут на теорії виникнення Руської держави, бо це б завело нас задалеко. З цієї прадавньої історії візьмемо лише факти. Отож, фактом є те, що в X столітті ми вже маємо сформовану Руську державу, політично-державну організацію східнослов'янських племен, базовану на системі міст з пануючими в них руськими князями й руськими дружинами. Найвищого свого розвитку Київська держава досягла за часів Володимира Великого, який скріпив загалом німечну державну організацію новим цементом: запровадженням християнства і з ним грецької, візантійської культури.

Подальші часи після Володимира є часами розширення, зміцнення і проникання углиб суспільних і культурних форм, вироблених руською державою, та водночас це часи розкладу самої держави. Особливо сильно цей розклад відбувається у XII столітті. В цей час швидко занепадає центр і колыска Руської держави – Київська земля. Головними причинами цього занепаду було винищення цієї прадавньої полянської землі ордами кочовиків – туранців, потім боротьба між князями за “київський стіл” і, врешті, децентралізація тодішнього політично-державного життя. Руська держава почала розпадатися на дрібніші організми, краще пристосовані до зміни зовнішніх умов; отож виникають нові центри державного життя у західній частині Київської держави й поступово починають відділятися від неї північні, великоросійські землі, які доти були лише провінціями Києва. Особливо небезпечним для Києва і для всієї Руської держави як організації передусім українських пле-

nie niebezpiecznym dla Kijowa i dla całego państwa ruskiego, jako organizacji przede wszystkim plemion ukraińskich, okazał się właśnie ów wzrost nowych centrów życia państwowo-społecznego w prowincjach północnych państwa kijowskiego, prowincjach, w których na podłożu fińskim, skolonizowanym przez plemiona należące do grupy wielkoruskiej, wytwarzała się zwolna nowa narodowość, narodowość rosyjska i nowa organizacja tej narodowości – państwo moskiewskie.

Z powstałych na północy nowych ognisk życia państwowego, wytworzonych przez budzącą się do życia tego młodą narodowość rosyjską, najlepsze warunki rozwoju posiadał w pierwszych czasach Włodzimierz na Kłaźmie i, począwszy od roku 1169, gdy Andrzej Bogolubski zburzył Kijów w tym celu, aby zniszczyć jego wpływ i znaczenie, jako stolicy dawnego państwa ruskiego, rozpoczyna się wzrost tego nowego narodowego i państwowego organizmu i ostateczny upadek Kijowa, a z nim i odrębnego samodzielno-państwowego życia narodu ukraińskiego. Życie to jednak po ostatecznym spustoszeniu Kijowa przez hordy mongolsko-tatarskie pod wodzą Batuchana w r. 1240 przenosi się jeszcze na jakiś czas na zachód, przybiera formy państwa Halicko-Wołyńskiego.

Ziemie zaś naddnieprzańskie tracą zupełnie wszelką organizację państwową, wracają one do stanu rozdzielonego, przedpaństwowego; mieszkańcy tych prowincji, jako t. zw. “ludzie tatarscy”, żyją pod bezpośrednim panowaniem tatarskich baskaków i zatracają wszelką pamięć swego życia państwowego, zatracają swoje imię zbiorowe, które z czasem przyswoi sobie państwo moskiewskie, gdy nazwie się ruskim, a historycy tego nowego państwa przyswoją sobie i samo państwo ruskie, twierdząc w historjach oficjalnych, że było to oddawna państwo “ruskie”, w znaczeniu wielkorosyjskiem.

Państwo Halicko-Wołyńskie, w którego formy wcieliła się dalsza myśl twórczo-państwowa narodu ukraińskiego, przetrwało niedługo. Organizowane przez księcia Romana, doszedłszy maksimum rozwoju za syna jego Danyła, zaczęło ono, głównie pod wpływem uniemożliwiającego wszelki rozwój zewnętrzny sąsiedztwa wszechmocnej wówczas tatarszczyzny, szybko chylić się ku upadkowi. Jednocześnie zaś rozpoczyna się walka o nie między sąsiednimi narodami: Litwą i Polską, walka, która skończyła się tem, że księstwo Halickie w połowie wieku XIV dostało się Kazimierzowi i Polsce^a, a Wołyń został przy Lubarcie i Litwie.

Ten pierwszy podział ziem ukraińskich jest faktem ogromnie ważnym w dziejach narodu ukraińskiego; od tego czasu bowiem zaczyna się okupacja ziem ukraińskich przez państwo polskie, okupacja mająca tak ogromne znaczenie w życiu obydwóch narodów. A jednocześnie z tym rozpoczynającym się pochodem Polski w ziemie ukraińskie, odbywało się w dalszym ciągu spokojne i powolne zajmowanie

^a Por. *Smoleński*, Dzieje narodu polskiego. Wyd. II, str. 56.

мен виявився саме цей розвиток нових центрів державно-суспільного життя в північних провінціях Київської держави, провінціях, де на фінському ґрунті, колонізованому племенами, належними до великоруської групи, поволі ви-творювалася нова національність, національність російська, і нова організація цієї національності – Московська держава.

З посталих на півночі нових вогнищ державного життя, витворених молодю російською національністю, що прокидалася до цього життя, найкращі умови розвитку мав на перших порах Володимир-на-Клязьмі, й, починаючи з 1169 року, коли Андрій Боголюбський зруйнував Київ з метою знищити його вплив і значення як столиці давньої Руської держави, починається під-несення цього нового національного й державного організму й остаточне падіння Києва, а з ним і окремишнього самостійно-державного життя україн-ського народу. Однак це життя після остаточного спустошення Києва монго-ло-татарськими ордами під проводом Бату-хана 1240 року переноситься ще на якийсь час на захід, набирає форм Галицько-Волинської держави.

Наддніпрянські землі, натомість, цілком втрачають будь-яку державну організацію, вони повертаються до розділеного, додержавного стану; меш-канці цих провінцій, т. зв. “татарські люди”, живуть під безпосереднім пану-ванням татарських баскаків і втрачають будь-яку пам’ять про своє державне життя, втрачають своє збірне ім’я, яке з часом привласнить собі Московська держава, коли назветься Руською, а історики цієї держави привласняють собі і саму Руську державу, твердячи в офіційних історіях, що це віддавна була “Русская”, в сенсі великоросійська, держава.

Галицько-Волинська держава, у форми якої втілилася подальша творчо-державна думка українського народу, проіснувала недовго. Організована князем Романом, вона досягла вершини розвитку за його сина Данила й по-чала, головню під впливом сусідства всемогутньої на той час татарщини, що унеможлиблювало будь-який зовнішній розвиток, швидко хилитися до зане-паду. Одночасно починається боротьба за неї між сусідніми народами: Лит-вою і Польщею, боротьба, яка закінчилася тим, що Галицьке князівство в середині XIV століття дісталось Казимирові й Польщі^a, а Волинь залишила-ся у Любарта й Литви.

Цей перший поділ українських земель є фактом надзвичайно важливим в історії українського народу; адже від цього часу починається окупація україн-ських земель Польською державою, окупація, що має таке величезне значен-ня в житті обох народів. А водночас із цим розпочатим походом Польщі в українські землі надалі відбувалося спокійне й повільне зайняття цих земель

^a Пор. *Smoleński, Dzieje narodu polskiego*. Wyd. II, str. 56.

tych ziem przez Litwę, zapoczątkowane jeszcze w zaraniu wieku XIV na ruinach rozgromionego państwa kijowskiego.

Stojąc niżej pod względem kulturalnym od zdobywanych ziem słowiańskich, ukraińsko-białoruskich – Litwini przyjmowali ich kulturę i, dając im tylko książąt swojej dynastji, nie zmieniali i nie niszczyli istniejących stosunków społecznych. Hasłem tych nowych władców było: *“my staryný ne rúchajem, a nowyný ne uwodým”*; dając zaś faktyczną obronę od hord tatarskich; zawładnęli oni w ostatniej ćwierci XIV wieku całą wschodnią Ukrainą, o zachodnią zaś toczyła się walka z Polską, walka, w której naród ukraiński podtrzymywał przeciwko Polsce zukrainizowanych już litewskich swych książąt.

Walka ta zakończyła się zupełnie niespodziewanie czysto dyplomatycznym, głównie przez grożące Polsce od potęgi krzyżackiej niebezpieczeństwo wywołanym, aktem: małżeństwem polskiej królowej Jadwigi z synem i następcą Olgierda na tronie wielkoksiążęcym – Jagiełłą.

Ze strony polskiej najwięcej przyczynili się do tego małżeństwa panowie małopolscy, którzy, pomijając mniej ważne wówczas dla nich względy natury ogólnopaństwowej, mieli nadzieję zyskać przez to dla siebie dostęp do szerokich, żywnych, mlekiem i miodem płynących przestrzeni Ukrainy.

To też akt Krewski, poprzedzający ślub, a wydany przez Jagiełłę 15 sierpnia 1385 roku, twierdzi wyraźnie, że Jagiełło przyłącza wszystkie swoje ziemie, to znaczy i Ukrainę, do Polski^a. Polska więc drogą dyplomatycznych zabiegów zyskała od razu ogromne obszary. Zwycięstwo to jednak istniało tylko na pergaminie, wprowadzić je w życie było niezmiernie trudno.

W Wielkiem Księstwie Litewskiem przeciwko nowemu porządkowi rzeczy powstała gorąca opozycja, na czele której stanął Witold, syn zamordowanego przez Jagiełłę, Kiejstuta Gedyminowicza. Między Litwą, Białorusią i Ukrainą z jednej strony, a Polską z drugiej, rozpoczęła się zawzięta walka o przewagę polityczną, a co za tem idzie i o losy samego Wielkiego Ks. Litewskiego. Główniejszymi etapami tej walki jest t. zw. Unia Horodelska w 1413 roku, która wróciła zachwianą poprzednimi aktami samodzielność polityczną Wielkiemu Księstwu Litewskiemu, wprowadzając tylko zależność wielkiego księcia od króla polskiego, i następnie zwycięstwo Polski, a z niem dalszy podbój ziem ukraińskich, mianowicie przyłączenie do Polski zachodniego Podola w 1440 r., podczas gdy wschodnie, czyli późniejsze województwo Braclawskie, pozostaje i nadal przy Litwie. Zawładnąwszy Podolem, Polska zapragnęła zdobyć i Wołyń, lecz bezskuteczna osada Łucka i energiczny opór ruskiego księcia Świdrygiełły zniszczyły te plany

^a Ibidem, str. 68.

Литвою, започатковане ще на зорі XIV століття на руїнах розгромленої Київської держави.

Стоячи в культурному плані нижче за приєднані слов'янські – українсько-білоруські землі, литвини приймали їх культуру і, даючи їм лише князів своєї династії, не змінювали й не нищили існуючих суспільних відносин. Гаслом цих нових володарів було: *“ми старини не рухаєм, а новини не уводим”*; надаючи, натомість, фактично оборону від татарських орд, вони в останній чверті XIV століття заволоділи всією Східною Україною, а за Західну точилася боротьба з Польщею, боротьба, в якій український народ підтримував вже зукраїнізованих литовських своїх князів проти Польщі.

Ця боротьба закінчилася цілком несподівано суто дипломатичним актом, викликаним головно загрозою Польщі з боку могутніх хрестоносців: одруженням польської королеви Ядвіги з сином і наступником Ольгерда на великокняжому троні – Ягайлом. З польського боку найбільше сприяли цьому подружжю малопольські пани, які, оминаючи не такі важливі в той час для них міркування загальнодержавного характеру, сподівалися отримати, таким чином, доступ до широких, родючих просторів України, що плинули медом і молоком.

Отож Кревський акт, що передував шлюбіві, виданий Ягайлом 15 серпня 1385 року, виразно стверджував, що Ягайло приєднує усі свої землі, тобто і Україну, до Польщі^a. Таким чином Польща дипломатичним шляхом здобула відразу величезні простори. Ця перемога, однак, існувала лише на пергаменті, впровадити її в життя було надзвичайно складно.

У Великому князівстві Литовському проти нового порядку речей виникла запекла опозиція, на чолі якої став Вітовт, син убитого Ягайлом Кейстута Гедиміновича. Між Литвою, Білоруссю і Україною, з одного боку, та Польщею з другого, розпочалася завзята боротьба за політичну перевагу, а отже, і за долю самого Великого князівства Литовського. Найголовнішими етапами цієї боротьби є т. зв. Городельська унія 1413 року, яка повернула Великому князівству Литовському політичну самостійність, порушену попередніми актами, запроваджуючи лише залежність великого князя від польського короля, і наступна перемога Польщі, а з нею і подальше захоплення українських земель, а саме приєднання до Польщі Західного Поділля 1440 року, в той час як Східне, тобто пізніше Брацлавське воєводство, і надалі залишається при Литві. Оволодівши Поділлям, Польща забажала здобути й Волинь, однак безрезультатна облога Луцька й енергійний опір руського князя Свидригайла зруйну-

^a Ibidem, str. 68.

i Wołyń aż do Unii Lubelskiej pozostał posiadającą szeroką autonomię prowincja W. Ks. Litewskiego.

Ale jednocześnie z tą walką zewnętrzną między Litwą a Polską, w samym W. Ks. Litewskim odbywał się znacznie ważniejszy w skutkach przewrót wewnętrzny. Objawem zaś najważniejszym tego przewrotu był rozdział w W. Ks. między elementem litewskim z jednej strony, a ruskim, t. j. białoruskim i ukraińskim, z drugiej; następnie rozdział między magnatami książętami, a rzeszą szlachecką.

Złożone w swych sferach rządzących i uprzywilejowanych z etnograficznie i społecznie różnych, lecz dotychczas organicznie wspólną myślą polityczno-państwową spojonych elementów, W. Ks. Litewskie zaczęło się obecnie rozkładać na grupy sobie wrogie i o dążeniach przeciwnych. Przede wszystkim wytworzył się w nim niezadowolony element białorusko-ukraiński, dawniej zupełnie równouprawniony, teraz zaś od czasów Jagiełły i Witolda odsunięty na plan drugi przez rodowitych Litwinów. Dawniejsi bowiem książęta ukraińscy, lub zukrainizowani litewscy są teraz systematycznie usuwani przez nowotworzącą się warstwę katolickich litewskich magnatów. Więc na przykład po śmierci księcia kijowskiego Semena Olelkowicza stół wielkoksiążęcy dostaje się nie w ręce jego prawego następcy brata Michała, lecz zostaje zniesioną sama udzielność księstwa i w Kijowie, już nie jako udzielny władca, lecz jako zwykły namiestnik, zasiada magnat litewski Gasztowt. Dzięki temu i tym podobnym faktom stosunki między Litwą a Rusią w W. Ks. Litewskim ogromnie się zaostrzyły. Rozumie się rozdział ten starali się wykorzystać dla swoich celów politycy polscy. A zatem, gdy następca Witolda, Świdrygiełło, któremu, jak powiada Długosz, „wszystkie kraje Ruskie wiernie i z dziwną przychylnością podlegały”^a, chciał znów wrócić przynależne miejsce panom ukraińskim i białoruskim, przeciwko temu powstała arystokracja litewska i, idąc za podszeptem polityków polskich, wybrała przeciwko Świdrygielle wielkim księciem Zygmunta Kiejstutowicza. Między obiema stronami zaważyła walka, a walka miała być tem ostrzejsza, że podział etnograficzny, narodowościowy został pogłębiony i znacznie wzmożony coraz wyraźniej się zarysowującym podziałem religijnym.

Jagiełło bowiem, jak wiadomo, utrwalił w Litwie panowanie katolicyzmu i ta, katolicka już teraz arystokracja litewska, otrzymawszy wraz z nową wiarą i nowe przywileje^b, tem silniej występować poczęła przeciwko twardo jeszcze wówczas przy wschodnim „błahocestju” stojącej arystokracji ukraińsko-białoruskiej. Wkrótce stosunki zaostrzyły się do tego stopnia, że przyszło do walki orężnej.

^a Długosz, *Dzieła*, wyd. Ał. Przeddziecki, t. IV, str. 520.

^b Por. *Smoleński*, *ibid.*, str. 69.

вали ці плани, і Волинь аж до Люблінської унії залишалася провінцією Великого князівства Литовського, що мала широку автономію.

Та одночасно з цією зовнішньою боротьбою між Литвою і Польщею, у самому В[еликому] князівстві Литовському відбувся значно важливіший за своїми результатами внутрішній переворот. А найважливішим виявом цього перевороту був поділ у Великому князівстві [Литовському] між литовським елементом, з одного боку, і руським, тобто білоруським і українським, з другого; далі поділ між магнатами-князями і рештою шляхти.

Складене у своїх керівних і привілейованих колах з етнографічно і суспільно різних, та доти органічно з'єднаних спільною політично-державною думкою елементів, В[елике] князівство Литовське тепер почало розкладатися на ворожі між собою групи з протилежними прагненнями. У ньому передовсім утворився незадоволений білорусько-український елемент, давніше цілком рівноправний, а тепер, від часів Ягайла й Вітовта, відсунутий на другий план родовитими литвинами. Адже давніших українських чи зукраїнізованих литовських князів тепер систематично усувала новостворена верства католицьких литовських магнатів. Наприклад, по смерті київського князя Семена Олельковича великокняжий стіл не потрапляє до рук його законного наступника брата Михайла, а відбувається ліквідація самого удільного князівства, і в Києві вже не як удільний володар, а як звичайний намісник сідає литовський магнат Ґаштовт. Завдяки цьому і подібним фактам стосунки між литвинами і русинами у В[еликому] князівстві Литовському дуже загострилися. Звісно, польські політики намагалися використати цей поділ у своїх цілях. Отож, коли наступник Вітовта, Свидригайло, котрому, як каже Дługosz, “усі Руські краї вірно і з дивовижною прихильністю корилися”^a, хотів знову повернути належне становище українським і білоруським панам, проти цього повстала литовська аристократія і, дослухаючись до нашіптувань польських політиків, замість Свидригайла обрала великим князем Зигмунта Кейстутовича. Між обома сторонами закипіла боротьба, тим затятіша, що етнографічний, національний поділ поглибився і значно посилювався релігійним поділом, який виступав чимраз виразніше.

Адже Ягайло, як відомо, утвердив у Литві панування католицизму, і ця, тепер вже католицька литовська аристократія, отримавши разом з новою вірою і нові привілеї^b, почала ще сильніше виступати проти українсько-білоруської аристократії, яка тоді ще твердо обстоювала східне “благочестіє”. Невдовзі стосунки загострилися такою мірою, що дійшло до збройної боротьби.

^a Długosz, *Dzieła*, wyd. Al. Przezdziecki, t. IV, str. 520.

^b Поп.: *Smoleński*, *ibid.*, str. 69.

1 Września 1435 roku litewsko-polskie wojsko pod wodzą Zygmunta spotkało się koło Wilkomierza ze Świdrygiełłą, podtrzymującymi go książętami i bojarstwem ukraińskim i białoruskim. Świdrygiełło został pobity; samych tylko książąt 42-ch dostało się do niewoli, a wielu bardzo głowę na pobojuwisku złożyło^a i usłane trupami paniąt ukraińskich, przez ich potomków zapomniane, pole nad rzeką Świętą pozostało w historii niemym świadkiem ostatecznego rozgromu i ostatniego wysiłku szanującego swą godność narodową kwiatu ówczesnej arystokracji ruskiej. “Od tego bowiem czasu – mówi Długosz – wszystkie miasta i zamki Ruskie odstąpiły książęcia Świdrygiełły, a przeszły pod władzę i panowanie wielkiego książęcia Zygmunta”^b i od tego czasu walk takich, w którychby ławą zwartą występywali kniaziowie i ziemianie ukraińscy w obronie zagrożonej Ojczyzny, w dziejach Ukrainy-Rusi nie spotykamy już wcale. Potomkowie Świdrygiełłowych rycerzy – późniejsza szlachta i magnaci ukraińscy – wkrótce innym silniejszym bogom służyć poczęli i wyrzekli się sponiewieranej, zgębnionej ojczyzny swojej...

Naumyślnie trochę dłużej zatrzymaliśmy się nad faktem rozdziału narodowościowego w W. ks. Litewskim, bo fakt ten miał ogromne znaczenie w życiu słowiańskich narodów. Z jednej strony umożliwił on przeprowadzenie Unii Lubelskiej i zagarnięcie Ukrainy przez Polskę, z drugiej zaś zwrócił uwagę na ziemie ukraińskie drugiej sąsiadki Litwy – Moskwy.

Element bowiem ruski, widząc się pokrzywdzonym w W. ks. Litewskim, zaczął się zwracać w osobie kilku rodzin książęcych o pomoc do współwyznawczej Moskwy, a to oczywiście nie uszło bacznej uwagi książąt moskiewskich i zrodziło ich stałe od tego czasu plany, zmierzające do zagarnięcia Ukrainy i ziem białoruskich W. księstwa Litewskiego. To też w r. 1493 książę moskiewski nadaje sobie po raz pierwszy w stosunkach z W. ks. Litewskim tytuł “Gosudaria wsieja Rusi”^c i to był pierwszy w stosunku do państw ościennych etap tej polityki “zbierania ziem ruskich”, której oddźwięk widzimy obecnie w pobożnych życzeniach pewnych sfer rosyjskich, marzących o “przyłączeniu” Wschodniej Galicji i Bukowiny...

Otóż arystokracja litewsko-katolicka, złamawszy przy pomocy Polski element białorusko-ukraiński, sama znalazła się w przykrej pozycji. Z jednej strony chciała ona zachować autonomię Litwy, z drugiej zaś dla rządzenia tą Litwą potrzebną jej była pomoc polska. Tymczasem obok arystokracji pojawia się na Litwie nowa klasa, klasa drobniejszego ziemiaństwa, która powoli zaczyna wyłamywać się z pod przemocy magnatów i która całą siłą dąży do unii z Polską, z tą Polską – krajem złotej wolności szlacheckiej – Polską, w której już nie ma przywilejów

^a Hruszewski M. *Istoria Ukrainy-Rusy*, t. IV, str. 218.

^b Długosz, *ibid.*, str. 523.

^c Hruszewski M., *ibidem*, str. 277.

1 вересня 1435 року литовсько-польське військо під проводом Зигмунта зустрілося під Вількомиром зі Свидригайлом та українськими і білоруськими княжатами й боярами, які його підтримували. Свидригайла розбили; до неволі потрапило самих лише княжат 42, а дуже багато полягли на полі битви^a. І всіяне трупами українських панів, забуте їхніми нащадками поле над річкою Святою залишилося в історії німим свідком остаточного розгрому й останнього зусилля цвіту тодішньої руської аристократії, що шанував свою національну гідність. “Саме від того часу, – каже Длugoш, – усі руські міста і замки покинули князя Свидригайла, а перейшли під владу й панування великого князя Зигмунта”^b, і від того часу ми взагалі не зустрічаємо в історії України-Руси таких битв, у яких би українські князі і зем’яни виступали б такою щільною лавою на захист zagrożеної Вітчизни. Нашадки Свидригайлових лицарів – пізніша українська шляхта й магнати – незабаром почали служити іншим, сильнішим богам і зреклися своєї оскверненої, пригнобленої Вітчизни...

Ми зумисно трохи довше затрималися над фактом національного поділу у В[еликому] князівстві Литовському, бо цей факт мав величезне значення в житті слов’янських народів. З одного боку, він уможливив здійснення Люблінської унії і загарбання України Польщею, а з другого, привернув увагу до українських земель другої сусідки Литви – Москви.

Адже руський елемент, почуваячись покривдженим у В[еликому] князівстві Литовському, почав звертатися, за посередництва кількох княжих родин, по допомогу до єдиновірної Москви, і це, звісно, не пройшло повз пильну увагу московських князів і породило їхні постійні з того часу плани, скеровані на загарбання України й білоруських земель В[еликого] князівства Литовського. Отож 1493 року московський князь уперше присвоює собі у зносінах з В[еликим] князівством Литовським титул “государя всея Русі”^c, і це був перший щодо сусідніх країн етап тієї політики “збирання руських земель”, відголос якої бачимо нині в побожних бажаннях певних російських кіл, що марять про “приєднання” Східної Галичини і Буковини...

Отож литовсько-католицька аристократія, зламавши за допомогою Польщі білорусько-український елемент, сама опинилася у прикрій ситуації. З одного боку, вона хотіла зберегти автономію Литви, а з другого – їй для правління тією Литвою потрібна була польська допомога. Тим часом поруч з аристократією у Литві з’являється новий клас, клас дрібнішого зем’янства, який

^a Грушевський М. Історія України-Руси, т. IV, с. 218.

^b Długosz, *ibid.*, str. 523.

^c Грушевський М. Цит. пр., с. 277.

magnackich, a są tylko przywileje szlacheckie. Opierając się na tej właśnie rzeszy nowokreowanej na wzór polski szlachty litewskiej i dzięki spowodowanemu poprzednimi walkami wewnętrznymi politycznemu osłabieniu W. ks. Litewskiego, udało się Zygmuntowi Augustowi przeprowadzić Unię Lubelską w 1569 roku. I nic tu już nie pomógł bezsilny protest magnatów litewskich, którzy, pragnąc w ostatniej chwili zerwać obrady, wyjechali z Lublina w nocy w wilję sejmu^a. Unia została zawarta.

Najgłówniejszym i najdonioślejszym w skutkach aktem Unii Lubelskiej było przyłączenie (“wcielenie”^b więc właściwie, a nie “unia”) do Korony ukraińskich ziem W. ks. Litewskiego. Na samym sejmie zostało przyłączone Podlasie i Wołyń, następnie Braclawszczyzna i wreszcie ziemia Kijowska. Litwa zaś z prowincjami białoruskimi otrzymała pewną autonomię, którą zachowała aż do upadku Rzeczypospolitej.

Przy tem “wcieleniu” do Polski Wołyń i innych ziem ukraińskich mieszkańcom ich zawarowane zostały rozmaite prawa: język urzędowy (mieszanina białorusko-ukraińsko-polska) pozostał ten sam, szlachcie “wiary greckiej” zawarowane były jednakowe prawa z katolikami, miejscowe urzędy miały być rozdawane tylko miejscowym obywatelom. Wszystkie te jednak “pisane” prawa były niczem w porównaniu z faktami życia zupełnie odmiennymi i daleko ważniejszymi.

Unia Lubelska, przyłączając do Polski ziemie ukraińskie, otworzyła tamę, i w ziemie nowe, dawno upragnione, rzucili się koloniści i kulturtregerzy polscy, wnosząc z sobą polski język, polskie obyczaje, polską słowem kulturę. Pod ich wpływem polonizacja miejscowej, tutejszej szlachty ukraińskiej i w ogóle warstw wyższych, która się odbywała powoli i dotychczas za pośrednictwem Litwy, teraz przybrała szerokie rozmiary. Szlachcic ukraiński polszcząc się, powoli wyzbywał się swej narodowości, a z tą zmianą narodowości rósł przedział między szlachcicem a nieszlachcicem, między szerokimi masami ludowymi, które się nigdy wynarodowić nie dadzą, a nieliczną warstwą ponadludową, od pnia macierzystego zwołną się odrywającą. Szlachcic ukraiński, upodabniając się mową, religią i całą kulturą zewnętrzną do obcych przybyszów, stawał się dla swego narodu przedstawicielem innej, obcej kultury, obcej narodowości; z miejscowego obywatela, związanego tysiącami nitkami ze swą ziemią “*ziemianina*”, stawał się on powoli na tej ziemi swojej kierującym się li tylko osobistymi względami *kolonistą*. I słusznie o tych polskich kolonistach, w których zamieniła się powoli za bardzo nielicznymi wyjątkami szlachta ukraińska, powiedział polski historyk profesor Szujski: “Ko-

^a Por. *Smoleński*, *ibid.*, str. 108.

^b Por. *Smoleński*, *ibid.*, str. 108.

помалу починає вивільнятися з-під влади магнатів і який з усіх сил прагне до унії з Польщею, з тією Польщею – країною золотої шляхетської вільності – Польщею, у якій уже немає магнатських привілеїв, а є лише привілеї шляхетські. Спираючись саме на цю масу нововитвореної на польський взірець литовської шляхти і завдяки викликаному попередньою внутрішньою боротьбою політичному ослабленню В[еликого] князівства Литовського, Сигізмундові Августові вдалося 1569 року запровадити Люблінську унію. І тут уже нітрохи не допоміг безсилий протест литовських магнатів, котрі, прагнучи в останню мить зірвати засідання, виїхали з Любліна вночі напередодні сейму^a. Унію було укладено.

Найголовнішим і найважливішим за результатами актом Люблінської унії було приєднання (“включення”^b, отже, власне, не “унія”) до Корони українських земель В[еликого] кн[язівства] Литовського. На самому сеймі було приєднано Підляшшя і Волинь, потім Брацлавщину і врешті Київську землю. Литва ж з білоруськими провінціями отримала певну автономію, що збереглася аж до падіння Речі Посполитої.

При цьому “включенні” до Польщі Волині й інших українських земель їхнім мешканцям було гарантовано різні права: урядова мова (білорусько-українсько-польська мішанина) залишилася тією самою; шляхті “віри грецької” гарантували однакові права з католиками; місцеві уряди мали роздавати лише місцевим громадянам. Однак усі ці “писані” права були нічим порівняно з цілком інакшими і значно важливішими життєвими фактами.

Люблінська унія, приєднуючи до Польщі українські землі, відкрила шлязи, і в нові віддавна жадані землі кинулися польські колоністи й культуртрегери, приносячи з собою польську мову, польські звичаї, словом, польську культуру. Під їхнім впливом полонізація місцевої, тутешньої української шляхти і взагалі вищих верств, яка й досі поволі відбувалася за посередництва Литви, тепер набрала широкого масштабу. Український шляхтич, полонізуючись, поволі позбувався своєї національності, з цією зміною національності поглиблювався розлам між шляхтичем і нешляхтичем, між широкими народними масами, які ніколи не дадуть себе денаціоналізувати, і нечисленною вищою верствою, що поволі відривалася від материнського кореня. Український шляхтич, уподібнюючися мовою, релігією і всією зовнішньою культурою до чужих прибульців, ставав для свого народу представником іншої, чужої культури, чужої національності; з місцевого громадянина, пов’язаного тисячами ниток зі своєю землею “зем’янина”, він поволі ставав на своїй землі *колоністом*, що керується лише особистими інтересами. Слушно сказав про цих польських колоністів, на яких поволі перетворилася, за дуже

^a Пор. *Smoleński*, *ibid.*, str. 108.

^b Пор. *Smoleński*, *ibid.*, str. 108.

lonista niesie ojczyznę ze sobą, najbliższe jego interesa są dlań miarą interesów państwa. Kolonizacyjna polityka zabija projekt wojny tureckiej Władysława IV, kolonizacyjna sprowadza bunt kozaków i przypiera jego krwawe rozwiązanie, kolonizacyjna rzuca rękawicę konstytucji 3-go maja. Zawsze ona jedna: krótkowidząca, pełna indywidualnej pychy i ciasno pojętego interesu”^a.

Początek XVII stul. jest to właśnie, powtarzamy, czas rozkwitu owej szlacheckiej polskiej kolonizacji Ukrainy i czas rozpoczynającej się na wielką skalę polonizacji ukraińskiej szlachty. Proces ten odbywał się względnie spokojnie. Ówczesnemu szlachcicowi ukraińskiemu, którego za nielicznymi wyjątkami już zupełnie pozyskał dla swojej “kolonizacyjnej polityki” szlachcic z Polski rdzennej, mogło się wydawać, że wszystko jest w porządku; że porzuciwszy własny swój naród, ów “misera contribuens plebs”, tę “nędzną Ruś”, mówiąc słowami jej “apostoła” Benedykta Herbesta^b, upodobił się on do imponującej mu swą wyższą ogładą szlachecką, a z góry go jako “Rusina” traktującej, szlachty polskiej; i mogło mu się w tem olśnieniu zewnętrznym blaskiem kultury szlacheckiej wydawać, że ten “nędzny” naród jego, coraz bardziej już tylko przez “chłoptwo” i “hultajstwo kozackie” reprezentowany, mocno wzięty w narzucone mu z zewnątrz karby państwowe, nie przypomni już nigdy o swoim istnieniu, nie zaśpiewa już nigdy dum nienawiści pełnych o szlachcie swojej, która porzuciła go, wedle jego prostego, “chłopskiego” rozumienia, “*dla państwa wetykoho, dla łakomstwa neszczásnoho*”.

Mylił się jednak bardzo ówczesny szlachcic ukraiński.

Wśród narodu, z rycerzy, z kozaków wolnych, osadców stepowych swobodnych, w chłopów pańskich przez *swoich panów z pomocą obcą* obróconego, rozległ się pomruk niezadowolenia i protestu, – z początku cichy, utajony: bunty Kosińskiego, Nalewajki... a wreszcie krzyk rozpacz, straszne, tytaniczne zerwanie pętów niewoli: Chmielnicznyna!..

I stanęli przeciwko sobie wyobraziciele i przedstawiciele dwóch potęg ówczesnych: Iwán Bohún i książę Jarema Wiszniowiecki. Iwán Bohún, uosobienie wolnego, nieznoszącego kajdanów kozactwa, tego jedyne go już teraz reprezentanta “ciemnego jak ta czarna ziemia, w którą go przemocą wciśnięto, lecz posiadającego siłę tytaniczną tej matki ziemi”^c, narodu ukraińskiego – i książę Jarema Wiszniowiecki, bożyszczę szlachty polskiej, owych, w rozumieniu narodu ukraińskiego obcych “lahiw” i swoich “nedolaszkiw”, ówczesnych i terażniejszych.

^a *Szujski J.* Opowiadania i roztrząsania historyczne. Warszawa, 1882, str. 410.

^b Autor broszury p. t. “Wiary kościoła rzymskiego wywody y greckiego niewolstwa historya, dla iedności. Z kościelney dłuższej historyey dla Rusi nawrócenia pisaney”, wypisał to x. Benedykt Herbest.

^c Por. *Hruszewski M.* Literaturno-naukowy Wistnyk, 1907, t. XXXIX, str. 210.

нечисленними винятками, українська шляхта, польський історик професор Шуйський: “Колоніст несе батьківщину зі собою, його найближчі інтереси є для нього мірою інтересів держави. Колонізаційна політика вбиває проект [анти]турецької війни Владислава IV, колонізаційна [політика] спричиняє бунт козаків і зумовлює його кривавий розв’язок, колонізаційна [політика] кидає рукавичку Конституції 3 травня. Вона завжди однакова: короткозора, сповнена індивідуальної пихи і вузько зрозумілого інтересу”^a.

Початок XVII століття це, власне, повторюємо, час розквіту тієї шляхетської польської колонізації України і час початку широкомасштабної полонізації української шляхти. Процес цей відбувався порівняно спокійно. Тодішньому українському шляхтичеві, якого, за нечисленними винятками, вже цілковито здобув для своєї “колонізаційної політики” шляхтич з корінної Польщі, могло здаватися, що все гаразд; що, покинувши свій власний народ, той “*misera contribuens plebs*”^{*}, ту “убогу Русь”, кажучи словами її “апостола” Бенедикта Гербеста^b, уподібнився до польської шляхти, що імпонувала йому своїм вищим шляхетським блиском і зверхньо трактувала його як “русина”; і йому в цьому засліпленні зовнішнім блиском шляхетської культури могло здаватися, що той його “убогий” народ, репрезентований вже чимраз більше лише “хлопством” і “козацьким гультьятством”, міцно затиснутий накинутими йому ззовні державними карбами, вже ніколи не нагадає про своє існування, вже ніколи не заспіває сповнених ненависті дум про свою шляхту, яка, за його простим, “хлопським” розумінням, покинула його “*для панства великого, для лакомства нещасного*”.

Однак тодішній український шляхтич дуже помилявся.

Серед народу, з лицарів, з вільних козаків, незалежних степових осадників перетвореного на панських селян *своїми панами за чужою допомогою*, пролунав глухий гомін невдоволення і протесту, – спочатку тихий, зачасний: бунти Косинського, Наливайка... а врешті крик розпачу, страшне, титанічне розірвання пут неволі: Хмельниччина!..

І стали супроти себе речники й представники двох тодішніх потуг: Іван Богун і князь Ярема Вишневецький. Іван Богун, втілення вільного козацтва, що не терпить кайданів, цього єдиного вже представника “темного, як та чорна земля, в яку його силою втиснули, але наділеного титанічною силою тієї матері-землі”^c українського народу – і князь Ярема Вишневецький –

^a *Szujski J. Opowiadania i roztrząsania historyczne. Warszawa, 1882, str. 410.*

^{*} Численну нещасну чернь (латин.). – *Ред.*

^b Кс[ьондз] Бенедикт Гербест – автор брошури “*Wiary kościoła rzymskiego wywody y greckiego niewolstwa historia, dla iedności. Z kościelnej dłuższej historiey dla Rusi nawrócenia pisaney*”.

^c Пор.: Грушевський М. Літературно-Науковий вістник, 1907, т. XXXIX, с. 210.

Sam typowy “nedolaszok”, zlaszony i na katolicyzm przez Jezuitów świeżo nawrócony, potomek kniazia Konstantego Wiszniowieckiego, tego samego, który, podczas Unii Lubelskiej pod grozą konfiskaty majątku zmuszony do przysięgi, przed Sejmem imieniem narodu ukraińskiego głos zabrał: “Przyłączamy się do Polski – mówił on – jako naród wolny i swobodny, gdyżśmy jest naród tak przeciwy, jako żadnemu narodowi na świecie naprzód nic^a nie damy”.

Kniaź Jarema czynami swymi zadał kłam tym słowom.

Jako dobrowolny najemnik państwa obcego, kolonistów obcych, starał się on ten swój naród, ten “*wolny i swobodny*”, zdławić i w służbę pokornego, *niewolnika* obcego narodu zamienić. Przełał on między narodem swym, a sobą i swymi potomkami z ciała i ducha: szlachtą polską na Ukrainie – morze krwi, morze tak wielkie i szerokie, że do dziś dnia wyschnąć ono nie może, że do dziś dnia dzieli ono dwie warstwy – synów rodzonych – narodu jednego.

Lecz może kniaź Jarema położył wielkie zasługi dla Państwa polskiego, któremu tak wiernie służył, może podniósł on potęgę i świetność Polski – narodu? Bynajmniej. Polska jako państwo od czasu wojen kozackich szybko chyli się ku upadkowi, twierdzi historiografia polska; Polska zaś jako naród zawdzięcza księciu Jeremiu, z krwi obcej synowi swemu, absolutne bankructwo swej idei tak zwanego “posłannictwa kulturalnego” na wschodzie i zawdzięcza może tę nienawiść plemienną, która po dziś dzień dzieli dwa bratnie słowiańskie narody. “Sława” księcia Jeremiego “nie przyniósłszy żadnego rzeczywistego pożytku swojej teraźniejszości – mówi polski historyk Szajnocha – nie przejdzie też zapewne w przyszłość daleką”^b, a tego sądu historii o głośnym chłopów pogromcy nie zmienia zrodzone później “wielkie” “Ogniem i Mieczem” Sienkiewicza^c...

Nie będę tu dokładnie opowiadał przebiegu walki bratobójczej, zbyt smutne i zbyt znane są to dzieje. Przyjrzyjmy się tylko faktom w krótkości.

W roku 1648 wybuchło powstanie Chmielnickiego, a już w 1654 Chmielnicki wyczerpany i zgorzkniały zawiera sojusz z Moskwą. Powtarzam: sojusz, bo nie było to bezwzględne poddanie się, jak chcą tego historycy rosyjscy – wszak Chmielnicki pozostał nawet w dalszym ciągu lennikiem Porty Otomańskiej^d – lecz tylko sojusz zaczepno odporny, zwrócony przeciw Polsce głównie, taki sam, jaki chciał

^a Czyli: pierwszeństwa nad sobą.

^b *Szajnocha K.* Dwa lata dziejów naszych, t. II, str. 196. Warszawa, 1900. Do tej pięknej monografii odsyłamy ciekawego czytelnika pragnącego zapoznać się z historycznym obliczem ks. Jeremiego.

^c O Wiszniowieckim u Sienkiewicza por. *Feldman W.* Współczesna literatura polska. Wyd. 5-te, 1908, str. 193.

^d *Kostomarov M.* Bohdan Chmielnickij dannik Ottomanskoj Porty. Dzieła, Ks. V, 1905.

кумир польської шляхти, тих, у розумінні українського народу, чужих “ляхів” і своїх “недоляшків”, тодішніх і нинішніх.

Сам типовий “недоляшок”, спольщений і щойно навернений на католицизм єзуїтами, нащадок князя Костянтина Вишневецького, того самого, який під час Люблінської унії, під загрозою конфіскації маєтків, змушений присягати перед сеймом, від імені українського народу виголосив: “Приєднуємося до Польщі як народ вільний і незалежний, бо ми народ такий праведний, що жодному народові на світі наперед нічого не дамо”^а.

Князь Ярема своїми діями спростував ці слова.

Як добровільний найманець чужої країни, чужих колоністів, він намагався той свій народ, “вільний і незалежний”, придушити й перетворити на покірного слугу, невільника чужого народу. Він пролив між своїм народом і собою та своїми, тілом і духом, нащадками – польською шляхтою на Україні – море крові, море таке велике й широке, що воно не може висохнути донині й донині ділить дві верстви – рідних синів – одного народу.

Та, може, князь Ярема має великі заслуги перед Польською державою, якій так вірно служив, може, підніс він потугу і блиск Польщі – народу? Аж ніяк. Польща як держава від епохи козацьких воєн швидко хилиться до занепаду, стверджує польська історіографія; Польща ж як народ завдячує князеві Яремі, своєму синові, чужому за кров’ю, цілковитим банкрутством своєї ідеї так званої “культурної місії” на сході і завдячує, можливо, тією племінною ненавистю, яка донині ділить два братні слов’янські народи. “Слава” князя Яреми, “не давши жодної справжньої користі своїй сучасності, – каже польський історик Шайноха, – не перейде, очевидно, й у далеке майбуття”^б, і цього вироку історії щодо відомого погромника селян не змінить народження згодом “велика” [трилогія] “Вогнем і мечем” Сенкевича^с...

Не оповідастиму тут детально про перебіг братовбивчої війни, бо це надто сумні й надто відомі події. Коротко розглянемо лише факти.

1648 року вибухнуло повстання Хмельницького, а вже 1654 року Хмельницький, вичерпаний і зневірений, укладає союз із Москвою. Повторюю: союз, бо це не було безумовне підданство, як подають російські історики – адже Хмельницький навіть залишався надалі ленником Оттоманської Порту^д – а лише наступально-оборонний союз, спрямований головню проти Польщі,

^а Тобто: не дамо першості над собою.

^б *Szajnocha K.* Dwa lata dziejów naszych, t. II, str. 196. Warszawa, 1900. Зацікавленого читача, який прагне познайомитися з історичною постаттю князя Яреми, відсилаємо до цієї гарної монографії.

^с Про Вишневецького у Сенкевича пор.: *Feldman W.* Współczesna literatura polska. Wyd. 5-te, 1908, str. 193.

^д *Костомаров М.* Богдан Хмельницкий данник Оттоманской Порты. Сочинения, кн. V, 1905.

on w dwa lata później zawrzeć ze Szwecją, lecz mu śmierć w tym przeszkodziła. Inna rzecz, że sojusz ten potem w ciężką się zamienił niewolę.

Lecz i na ten sojusz tylko nie godziła się cała starszszyna kozacka. Umowy Perejasławskiej nie chciał podpisać kozak z ducha i dąžności, najwybitniejszy może wśród tej starszszyny przedstawiciel idei niepodległej Ukrainy, Iwan Bohún; nie podpisuje jej późniejszy sławny koszowy zaporožski Sirko i wielu innych. Jednak, nie bacząc na to, plany Moskwy, jeszcze w r. 1493 zrodzone, zaczęły się urzeczywistniać: Ukraina dostała się w mocne ręce polityków moskiewskich i rozpoczął się dla Ukrainy okres historyczny smutny i ciężki przez lud "Ruina" nazwany.

Pierwszym etapem tej "Ruiny" był podział Ukrainy między Moskwą i Polską przymierzem Andrusowskim w r. 1667 pomiędzy temi dwoma państwami zawartem; Moskwie dostała się Ukraina Lewobrzeżna, Polsce zaś Prawobrzeżna i od tego czasu odmiennie już płynie życie narodu po obu brzegach starego Dniepru.

Naród ukraiński zwalony przemożnymi siłami dwóch swoich sąsiadów znów głowę swą w jarzmo niewoli schylić musiał. Na lewym brzegu walka była silniejszą: więcej tam sił zgromadzonych było, tam naród ukraiński posiadał więcej zwartą masę ludową, a nadto silną warstwę przodującą, warstwę kulturalniejszą w osobie starszszyny kozackiej. To też od początku głównym celem polityki moskiewskiej był podział narodu na dwie warstwy sobie wrogie: zamożną starszszynę i masy kozacko-ludowe; faworyzując zaś ciągle to jedną, to drugą stronę, dopięła ona celu. *I jak dawniej szlachta ukraińska wyrzekła się dla przemożnej polskości narodu swego, tak teraz starszszyna kozacka razem z otrzymywanymi "prawami i przywilejami" klasowymi naród swój zdradzać poczęła i ostatecznie w rosyjskie "dwo-rianstwo" się zamieniła.* Lecz nim to nastąpi wrze walka zacięta z przemocą nowej budującej się na Ukrainie państwowości, przemocą, na widok której "i Lachy b zlakańs", powiedział Szewczenko.

Główniejszymi etapami tej walki, słupami znaczącymi tę drogę krzyżową, są fakta następujące: zaczęto od zsyłania na Sybir niepokornych hetmanów kozackich; na północ daleką poszli nie tylko Moskwy zacięci wrogowie, jak Doroszenko, Sirko, ale nawet jej zwolennicy: Mnohohrisnyj, Samojłowicz. Faworyzowano natomiast różnych sprzedawczyków bez czci i wiary, jak Brzuchowiecki na przykład, a jednocześnie prowadzono powoli a uparcie politykę wynarodowiania narodu ukraińskiego. *"Hetmanu i starszinie narod małorossijskij wsiakimi mierami i sposoby s wielikorossijskim narodom sojedyniat' i w nierazorwannoje i kriepkoje sogłasje priwodit' supružestwom i inym powiedienjem"*^a, głosiła instrukcja

^a Cyt. u Hruszewskiego M., Oczerk ist. ukr. nar., str. 280.

такий самий, який він через два роки хотів укласти зі Швецією, але смерть завадила йому в цьому. Інша справа, що цей союз згодом перетворився на тяжку неволю.

Але й на такий лише союз погоджувалася не вся козацька старшина. Переяславської угоди не хотів підписувати козак за духом і прагненнями, може, найвидатніший серед усієї старшини представник ідеї незалежної України, Іван Богун; не підписує її пізніший славний запорозький кошовий Сірко і багато інших. Однак, попри це, плани Москви, що виникли ще 1493 року, почали здійснюватися: Україна потрапила в міцні руки московських політиків і для неї почався сумний і тяжкий історичний період, названий народом “Руїною”.

Першим етапом цієї “Руїни” був поділ України між Москвою і Польщею за Андрусівським перемир’ям, укладеним між цими двома державами 1667 року; Москві дісталася Лівобережна Україна, а Польщі Правобережна, і від цього часу життя народу по обидва береги старого Дніпра текло вже по-різному.

Український народ, повалений переможними силами двох своїх сусідів, мусив знову схилити свою голову в ярмо неволі. На лівому березі боротьба була сильнішою: там зібралися більші сили, там український народ посідав згуртованішу народну масу, а крім того сильну провідну верству, верству культурнішу в особі козацької старшини. Тому від початку головною метою московської політики був поділ народу на дві ворожі між собою верстви: заможну старшину й козацько-народні маси; постійно фаворизуючи то одну, то іншу сторону, вона досягла мети. *І як давніше українська шляхта зреклася свого народу задля переможної польськості, так тепер козацька старшина, разом з отримуваними класовими “правами і привілеями” почала зраджувати свій народ і остаточно перетворилася на російське “дворянство”.* Та доки це станеться, точиться запекла боротьба з насильством нової державності, будованої на Україні, насильством, побачивши яке, як сказав Шевченко, “і ляхи б злякались”.

Головнішими етапами цієї боротьби, межовими стовпами, що позначили цю хресну дорогу, є такі факти: розпочато із вислання до Сибіру непокірних козацьких гетьманів; на далеку північ пішли не лише запеклі вороги Москви, такі як Дорошенко, Сірко, а навіть її прихильники: Многогрішний, Самойлович. Фаворизували, натомість, різних запродавців без честі й віри, наприклад, як Брюховецький, а водночас поволі і вперто здійснювалася політику денаціоналізації українського народу. *“Гетману и старшине народ малороссийский всякими мерами и способы с великороссийским народом соединять и в неразорванное и крепкое согласие приводит супружеством и иным поведением”*^а, – наказувала інструкція, видана царським намісником при ви-

^а Цит. за: Грушевский М. Очерк истории украинского народа, с. 280.

dana namiestnikom carskim przy obiorze hetmana Mazepy. Lecz Mazepa nie zechciał być posłusznym narzędziem w rękach namiestników moskiewskich i, zebrawszy sił ostatki, “zdradził” pokładane w nim polityki rządowej nadzieje.

Walka już jednak była nierówną; warstwy ludowe, nienawidzące faworyzowaną przez rząd rosyjski starszyznę, w części tylko poszły za Mazepą i Zaporozem. Ogół czekał. I przyszła Połtawa, a z nią rozgrom ostateczny narodu ukraińskiego. Baturyn, rezydencja hetmana, co do jednego mieszkańca wyrżnięty; Sicz zaporozska rozgromiona; tysiące zaporozców ścięto; 20 tysięcy kozaków ginie podczas przymusowych robót na kanale Ładożskim i przy budowaniu fortecy “św. Kresta” koło Derbentu...

Po takim krwi upuście można już było “Małuju Rossiju k rukam pribrat”^a, jak powiedział Piotr I. Hetman Połubotok, wezwany do Petersburga, umiera jako więzień w Petropawłowskiej fortecy; zdziesiątkowana starszyzna w milczeniu znosi wszelkie ograniczenia autonomii, a przetrzebione i najenergiczniejszych elementów pozbawione masy ludowe, przygniecione nadto popartym przez silną machinę państwową coraz większym uciskiem ekonomicznym, na żywiołowy nawet protest silniejszy już się zdobyć nie mogą. W ruinę ostateczną rozsypuje się powoli życie narodu...

Se toj *perwyj*, szczo rozpynaw naszu Ukrainu,
A *wtorąja* dokonąła wdowu syrotynu...

Dzieło niszczenia na wielką skalę przez Piotra I rozpoczęte, zakończone przez Katarzynę II zostało.

Nic nie pomogła petycja wszystkich ówczesnych stanów narodu ukraińskiego, a więc nowokreowanej szlachty ukraińskiej, kozactwa, mieszczaństwa i duchowieństwa o przywrócenie “Punktów Bohdana Chmielnickiego”, t. j. warunków umowy Perejaśławskiej, w r. 1767 do tak zw. “Komisji ułożenia” podana^b; nic nie pomogła tajna misja hr. Kapnista, który, wysłany przez lewobrzeżną szlachtę ukraińską jeździł w r. 1791 do Berlina z zapytaniem, czy może Ukraina liczyć na pomoc niemiecką, gdy powstanie z zamiarem zrzućenia “jarzma rosyjskiego”^c.

W r. 1783 ostatecznie została zniesiona na lewym brzegu Dniepru Hetmańszczyzna, a z nią wszelki ślad odrębności Ukrainy; jeszcze przedtem, bo w r. 1775 zniszczone zostało przez wojsko rosyjskie gniazdo ciągłego przeciwko Moskwie protestu – Sicz zaporozska. A jednocześnie także zniszczyła Katarzyna i wszelkie przejawy życia narodu ukraińskiego na Prawobrzeżnej, “polskiej” Ukrainie.

^a Por. Hruszewski M. Oczerk..., str. 301.

^b Por. Hruszewski M. *ibid.*, str. 312.

^c Hruszewski M. Oczerk..., str. 314 i Zapysky Nauk. Tow. im. Szewczenka, t. IX; por. Dembiński B., Tajna misja Ukraińca w Berlinie, “Przegląd Polski”, r. XXX, t. 3, Kraków, 1896.

борах гетьмана Мазепи. Але Мазепа не захотів бути покірним знаряддям у руках московських намісників і, зібравши рештки сил, “зрадив” покладені на нього сподівання урядової політики.

Однак боротьба вже була нерівною; народні верстви, ненавидячи фаворизовану російським урядом старшину, лише частково пішли за Мазепою і Запорожжям. Загал чекав. І прийшла Полтава, а з нею остаточний розгром українського народу. Батурин, резиденцію гетьмана, вирізано до ноги; Запорозьку Січ розгромлено; тисячу запорожців страчено; 20 тисяч козаків гинуть під час примусових робіт на Ладозькому каналі і при будівництві фортеці “св. Хреста” біля Дербента...

Після такого кровопускання вже можна було “Малую Россию к рукам прибрать”^а, як сказав Петро І. Гетьман Полуботок, викликаний до Петербурга, вмирає як в’язень у Петропавловській фортеці; здесятована старшина мовчки зносить усі обмеження автономії, а частково знищені й позбавлені найенергійніших елементів народні маси, пригноблені, окрім того, сильною державною машиною і чимраз більшим економічним утиском, уже не можуть здобутися навіть на стихійний сильніший протест. Життя народу поволі розсипається у цілковиту руїну...

Се той *первий*, що розпинав нашу Україну,
А *вторая* доконала вдову-сиротину...

Справу знищення, з великим розмахом започатковану Петром І, закінчила Катерина ІІ.

Нітрохи не допомогла петиція усіх тодішніх станів українського народу, а саме новотвореної української шляхти, козацтва, міщанства й духовенства про повернення “Пунктів Богдана Хмельницького”, тобто положень Переяславської угоди, подана 1767 року до т. зв. “Комісії уложення”^б; нітрохи не допомогла таємна місія графа Капніста, який на доручення лівобережної української шляхти 1791 р. їздив до Берліна з питанням, чи може Україна розраховувати на німецьку допомогу, коли повстане, аби скинути “російське ярмо”^с.

1783 року на лівому березі Дніпра остаточно ліквідовано Гетьманщину, а з нею будь-який слід окремішності України; ще раніше, 1775 року, російські війська знищили вогнище постійного протесту проти Москви – Запорозьку Січ. Одночасно Катерина знищила також і всі прояви життя українського народу на Правобережній, “польській” Україні.

^а Пор. Грушевський М. Очерк истории украинского народа, с. 301.

^б Пор. Грушевский М. Очерк..., с. 312.

^с Грушевский М. Очерк..., с. 314 і Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. ІХ; пор.: Dembiński B. Tajna misja Ukraińca w Berlinie, “Przegląd polski”, r. XXX, t. 3, Kraków, 1896.

Na prawym brzegu Dniepru, na tej “polskiej” Ukrainie, również od czasów Chmielnickiego nie ustawała walka. Po ostatnim groźnym wybuchu, w morzu krwi zatopionym, t. zw. powstaniu Palija (w początku samym XVIII wieku), przejawiała się ona w czysto żywiolowych, anarchicznych, pozbawionych wszelkiej myśli głębszej i będących wyrazem li tylko protestu przeciwko przemocy, ruchach hajdamackich. Polska, jako państwo, za słabą już była, by dać sobie z nimi radę i dopiero po upadku Polski, po dostaniu się Prawobrzeżnej Ukrainy w ręce rosyjskie, zdławione zostały te przejawy samoobrony narodowej, a z nią i ostatnie przeblyski życia narodu ukraińskiego.

I naród ukraiński, jak niegdyś w wieku XVII, znów w ziemię przemocą wdeptany został. Znów go niemego, krwią zbroczonego do pługa wprzęgnięto i znów kazano mu wytwarzać w pocie czoła “bogactwa” na hodowlę obcej “wyższej” kultury przeznaczone. I zdało się, że naród ukraiński przestał istnieć, że samo imię jego zostało już ostatecznie wykreślone z listy narodów żyjących; zdało się, że nad narodem tym, który tyle krwi za swobodę swą przelał, na wieki już usypano mogiłę wielką, nad nią słup z orłem dwugłowym postawiono, a dla pewności na słupie tym ku wiadomości wszystkich napisano: “*nie było, niet i byt’ nie może*”^a.

Było to jednak złudzenie wielkie, bo “*ne wmyrąje duszá násza*” – nie umierają idee, w imię których ludzie krew swą przelewali. Równocześnie ze zdławieniem ostatnich przeblysków samodzielnego polityczno-społecznego życia ukraińskiego narodu rozpoczęło się jego odrodzenie kulturalne.

Zwiastunką tego odrodzenia, na Lewobrzeżnej Ukrainie zapoczątkowanego, była napisana w r. 1798 już nie tradycyjną martwą mieszaniną makaroniczną, lecz żywym i bogatym językiem ludu, “Eneida” Kotlarewskiego. Prędko jednak młody ruch odrodzeniowy, oparłszy się na świeżych jeszcze i nieprzebrzmiałych historycznych tradycjach, na uczuciu przywiązania do kraju rodzinnego, na poczuciu łączności ze swoim narodem zrusyfikowanej z wierzchu inteligencji, przyjął szersze wśród tej inteligencji rozmiary. W nauce wyraził się on studjowaniem historii i przeszłości swego narodu, badaniem jego życia obecnego, skrzętnem wreszcie zbieraniem wytworów nadzwyczaj bogatej ludowej poezji ukraińskiej. A jednocześnie z tą mrówczą pracą cierpliwych badaczy dziejów zamierzchłych, z tworzącem się dziełem wielkiem gorących miłośników Ludu, odgrzebujących we wnętrzu jego, zatraconą przez warstwy wyższe – Duszę Narodu, rozwijała się i wkrótce kwiatem bujnym w “Dumach” Szewczenki zakwitła literatura ukraińska, odtwarzająca życie zmartwychwstałego Łazarza; literatura, która, sama z kolei kładąc swe piętno na kształtowaniu się nowoczesnej duszy ukraińskiej, odegrała tak wielką, przemożną rolę w dziejach odrodzenia narodu.

^a Słowa ministra Wałujewa.

На правому березі Дніпра, на тій “польській” Україні, також від часів Хмельницького не припинялася боротьба. Після останнього грізного вибуху, потопленого в морі крові, т. зв. повстання Палія (на самому початку XVIII ст.), вона виявлялася в суто стихійних, анархічних, позбавлених будь-якої глибокої думки гайдамацьких рухах, що були виключно виявом протесту проти насильства. Польща як держава була вже надто слабкою, аби впоратися з ними, і щойно після падіння Польщі, коли Правобережна Україна потрапила в російські руки, ці прояви національної самооборони були придушені, а з ними й останні проблiski життя українського народу.

І український народ, як колись у XVII столітті, знову було втоптане в землю насильством. Його, німого, залитого кров'ю, знову впрягли у плуг і знову наказали йому творити в поті чола “багатства”, призначені на поживу чужої “вищої” культури. І видавалося, що український народ перестав існувати, що навіть ім'я його остаточно викреслено зі списку живих народів; видавалося, що над цим народом, який пролив стільки крові за свою волю, вже навіки насипано високу могилу, над нею поставлено стовп із двоголовим орлом, а для певності на цьому стовпі для загального відома написали: *“Не было, нет и быть не может”*^a.

Однак це була велика ілюзія, бо *“не вмирає душа наша”* – не вмирають ідеї, в ім'я котрих люди проливали свою кров. Одночасно з придушенням останніх проблiskів самостійного політично-суспільного життя українського народу почалося його культурне відродження. Провісницею цього відродження, започаткованого на Лівобережній Україні, була написана 1798 року, вже не традиційною мертвою макаронічною мішаниною, а живою і багатою мовою народу “Енеїда” Котляревського. Однак невдовзі молодий рух відродження, спершися на ще свіжі й незабуті історичні традиції, на почуття прив'язаності до рідного краю, на відчуття зв'язку зі своїм народом зрусифікованої назовні інтелігенції, набув ширших розмірів серед цієї інтелігенції. У науці він виявився у вивченні історії і минувшини свого народу, дослідженні його нинішнього життя, врешті дбайливим збиранням творів надзвичайно багатой української народної поезії. А водночас з цією мурашиною працею терплячих дослідників далекої минувшини, з витворюваною великою справою палких шанувальників народу, які викопували в його глибинах втрачену вищими верствами Душу Народу, розвивалася і незабаром завітгла буйним квітом у “Думах” Шевченка українська література, що відтворювала життя воскреслого Лазаря; література, котра, своєю чергою кладучи відбиток на формування новітньої української душі, відіграла таку велику, потужну роль в історії відродження народу.

^a Слова міністра Валуєва.

Jako sąd postronny, przytoczę tu zdanie o literaturze ukraińskiej polskiego pisarza p. Jana Bełcikowskiego z jego artykułu pod tytułem: “Sto lat rozwoju literatury ukraińskiej”^a.

“Dzięki wprost podziwu godnej jednorodności geniusza literackiego Ukrainy – mówi p. Bełcikowski – w literaturze tej imponuje najbardziej pewna granitowa wytrzymałość, jakaś zacięta solidarność istnie gromadzkiej, wiecowej natury między nowymi a dawnymi laty. Stąd piękno tego “ognia ły” nie w oddzielnym leży utworze, nie na jednym spoczęło człowieku. Piękno tej odradzającej się idei Siczy-monasteru w owej anielskiej wierności prawu świętemu, utajonemu w ludzie”.

Mówiąc zaś o Szewczence, powiada p. Bełcikowski: “Nową epokę w rozwoju literatury ukraińskiej stanowi działalność Szewczenki. Potęgą swego wielkiego talentu, ten jak go nazwano “ostatni kobzarz i pierwszy wielki poeta nowej wielkiej literatury świata słowiańskiego” ukoronował te idee, które do niego ujawniały się żywiołowo – idee demokratyzmu i narodowości – opartych na poszanowaniu człowieka i praw jego i na miłości człowieka jako brata”. Wreszcie kończy: “Literatura ukraińska nie uświęciła żadnego morderstwa, nie znała etyki podwójnej. Raz, raz tylko jeden umysł wyższy o nożu pomyślał hajdamackim, ale wnet się zawstydził (a mówi tu o Szewczence). Chociaż może i miał prawo tak pomyśleć. Wszak zabroniono mu pisać i czytać i rysować. Poza tem literatura ukraińska jest bez zarzutu”.

Z nielicznych na razie i w sobie zamkniętych kółek inteligencji, z dziedziny literatury, nauki i folkloru idea odrodzenia narodu ukraińskiego, pragnąca przede wszystkim dla tego narodu wyższych i doskonalszych form życia zbiorowego, przeszła prędko w dziedzinę polityki.

W r. 1845 pod przewodnictwem Szewczenki, Kulisza i Kostomarowa zawiązuje się w Kijowie t. zw. “Bractwo św. Cyryla i Metodego”, którego głównym celem było utworzenie federacji narodów słowiańskich obok innych reform społeczno-politycznych. Stowarzyszenie to wkrótce jednak zostało wykryte przez rząd i w 1847 r. Szewczenko został zesłany jako żołnierz do kraju Orenburskiego, Kostomarow do Saratowa, Kulisz do Tuły, i wszystkim im zabroniono wszelkiej działalności literackiej.

Rozbity młody ruch ukraiński odzywa się znowu w r. 1861 i 1862 i grupuje się koło miesięcznika “Osnowa”. Lecz i tu wkrótce zgnieciony przez rząd, podlega srogim, nigdzie i nigdy w społeczeństwach cywilizowanych niestosowanym, ograniczeniom. Rząd zrozumiał, że ruch ukraiński grozi ogromnem dla Rosji biurokratyczno-centralistycznej niebezpieczeństwem; podstawą polityki rządowej stały się

---

^a Literatura i Sztuka (dodatek do warsz. “Nowej Gaz[ety]”), № 18, 21 czerwca 1908 r.

Як незалежний погляд наведу тут думку про українську літературу польського письменника п. Яна Белціковського з його статті під заголовком “Сто років розвитку української літератури”^а.

“Завдяки просто дивовижній однорідності літературного генія України, – говорить п. Белціковський, – в цій літературі найбільше імponує певна гранітна витримка, якась затята солідарність справді громадської, вічевої природи між новими і давніми роками. Звідси краса того «полум’я сліз», яку ми бачимо не в окремому творі, не в одній людині. Краса цієї відроджуваної ідеї Січі-монастиря – у тій ангельській вірності святому праву, схованому в народі”.

Про Шевченка п. Белціковський зауважує: “Нову епоху в розвитку української літератури становить діяльність Шевченка. Силою свого великого таланту цей, як його назвали, «останній кобзар і перший великий поет нової великої літератури слов’янського світу» увінчав ті ідеї, які до нього проявлялися стихійно – ідеї демократизму й народності, базовані на повазі до людини і її прав, на любові до людини як брата”. Врешті закінчує: “Українська література не освятила жодного вбивства, не знала подвійної етики. Раз, лише єдиний раз, вищий розум подумав про гайдамацький ніж, але відразу ж засоромився (мова про Шевченка). Хоча, можливо, і мав право так подумати. Адже йому заборонили писати, читати й малювати. Поза тим українській літературі нічим дорікнути”.

З нечисленних досі і замкнутих у собі гуртків інтелігенції, з поля літератури, науки і фольклору ідея відродження українського народу, скерована передовсім на прагнення вищих і досконаліших форм колективного життя для цього народу, швидко перейшла у галузь політики.

1845 року під керівництвом Шевченка, Куліша і Костомарова в Києві виникає т. зв. “Братство св. Кирила і Мефодія”, головною метою якого було утворення федерації слов’янських народів та інші суспільно-політичні реформи. Однак це товариство невдовзі розкрив уряд, і 1847 року Шевченка заслали як солдата до Оренбурзького краю, Костомарова до Саратова, Куліша до Тули, і всім їм заборонили будь-яку літературну діяльність.

Розгромлений молодий український рух знову оживає 1861–1862 року і групується навколо місячника “Основа”. Але і його невдовзі придушує уряд, він зазнає суворих обмежень, яких ніде й ніколи не застосовують у цивілізованих суспільствах. Уряд зрозумів, що український рух загрожує величезною небезпекою для бюрократично-централістичної Росії; підставою урядової політики стали засади, виголошені у т. зв. “записці” київського генерал-губернатора Дундукова-Корсакова, де той твердив: якщо український рух

^а Literatura i Sztuka (додаток до варш. “Nowej Gaz[ety]”), № 18, 21 червня 1908 р.

zasady wygłoszone w t. zw. "zapisce" kijowskiego generał-gubernatora Dundukowa-Korsakowa, w której ten ostatni twierdził, że jeśli ruch ukraiński przejdzie od inteligencji do mas ludowych, jeśli te masy znajdą w literaturze ukraińskiej organ dla swego rozwoju kulturalnego, to wtenczas słowo ukraińskie krok za krokiem zniesie wszystkie granice, zniesie wszystkie przeszkody, jakiego mu zechciał stawiać rząd rosyjski^a.

Zgodziwszy się z tą myślą, rząd w swym stosunku do ruchu ukraińskiego zwrócił całą energię na zakneblowanie ust ukraińskiej inteligencji. Cyrkularz 1863 r. i dopełniający go cyrkularz 1876 r. (t. zw. prawo Józefowicza) zabronił wszelkiej literatury ukraińskiej prócz beletrystyki i to tylko oryginalnej. Co zaś do tej ostatniej, to cenzura wyprawiała z nią istne orgie, n. p. stale wykreślało się słowa: "Ukraina", "kozak", "Sicz"^b; z dzieł zaś naukowych, pisanych oczywiście tylko po rosyjsku, cenzura stale wyrzucała nazwy: "Ukraina", "ukraiński", zamieniając je terminami: "jużnoruski", "małorossijski" lub czemś podobnem.

I to trwało aż do niedawna. Z 230 rękopisów podanych do cenzury w Kijowie (a więc do żądań tej cenzury już odpowiednio przystosowanych), w latach od 1891–1894, uzyskało pozwolenie tylko 80, a i te zostały znacznie obcięte i zmienione.

Natomiast cenzura puszczała swobodnie utwory ujemnej wartości literackiej, ośmieszające język ukraiński i kulturę ukraińską w oczach ludu i inteligencji; aprobatę więc uzyskiwały takie utwory jak: "Diwka czornobrywka i sorok rozbijnykiw", wszelkie "Sceny i raszkazy iż małorossijskiego byta" i t. d.

O przewożeniu zaś literatury ukraińskiej z Galicji, rozumie się, nie mogło być i mowy.

W polityce działało się to samo. W latach 70-tych rząd centralny zarządał od policji kijowskiej spisu t. zw. "Ukrainofiłow" i wszyscy oni znajdowali się potem pod dozorem policji; język ukraiński w ustach inteligenta świadczył już o jego "niebłagonadiożności".

Nic dziwnego, że skrępowany takimi "prawami" ruch ukraiński w Rosji osłabł i przycichł na czas jakiś. Inteligencja, gnębiona i dziesiątkowana systematycznie, upadła na duchu, wytrwały nieliczne, o żelaznej energii i woli, jednostki. Lud zaś, pozbawiony wszelkiej kultury, *która może rozwijać się tylko na gruncie narodowym*, coraz bardziej pogrążał się w ciemnocie i lud ten, niegdyś na swej ziemi wolny i swobodny, obdarzony z natury wielkimi zdolnościami, obecnie, zapadając coraz bardziej w nędzę ekonomiczną, znajdując się w uniemożliwiających wszel-

^a Por. *Hruszewski M.* Ukrainstwo w Rossii..., 1906, str. 13.

^b Ibidem, str. 16 i nst. (Do książeczki tej lub do "Oczerka ist. ukr. naroda", wyd. 2-gie, którego ostatnim rozdziałem jest wzmiankowana broszura, odsyłam ciekawego czytelnika, chcącego się bliżej zapoznać z dziejami ruchu odrodzeniowego w ostatnich czasach).

перейде від інтелігенції до народних мас, якщо ці маси знайдуть в українській літературі орган для свого культурного розвитку, тоді українське слово крок за кроком змете всі границі, змете всі перешкоди, які йому схотів би ставити російський уряд^a.

Погодившись із цією думкою, уряд у своєму ставленні до українського руху спрямував усю свою енергію на затикання рота українській інтелігенції. Циркуляр 1863 року й доповнення до нього в циркулярі 1876 року (т. зв. закон Юзефовича) заборонили будь-яку українську літературу, крім белетристики, та й то лише оригінальної. Що ж до цієї останньої, то цензура влаштувала з нею справжній оргії, наприклад, постійно викреслювали слова “Україна”, “козак”, “Січ”^b; а з наукових праць, писаних, звісно, лише по-російськи, цензура постійно викидала назви “Україна”, “український”, замінюючи їх термінами “южнорусский”, “малороссийский” і подібними.

Так тривало зовсім донедавна. Із 230-ти рукописів, поданих до цензури у Києві (отже, вже відповідно пристосованих до вимог цієї цензури) у 1891–1894 рр. дозвіл отримали лише 80, та і їх значно обрізали і змінили.

Натомість цензура вільно пропускала твори сумнівної літературної вартості, які висміювали українську мову й українську культуру в очах народу й інтелігенції; схвалення, отож, отримували такі твори, як “Дівка-чорнобривка і сорок розбійників”, усілякі “Сцены и рассказы из малороссийского быта” і т. д.

А про перевезення української літератури з Галичини, звісно, не могло бути й мови.

У політиці відбувалося те саме. У [18]70-ті роки центральний уряд зажадав від київської поліції список т. зв. “українофілів”, і всі вони перебували потім під наглядом поліції; українська мова в устах інтелігента вже свідчила про його “неблагонадёжность”.

Нічого дивного, що скутий такими “правами” український рух у Росії послабшав і на якийсь час притих. Пригноблена й систематично знищувана інтелігенція зневірилась, витримали лише нечисленні особи з залізною енергією і волею. Натомість народ, позбавлений усілякої культури, *яка може розвиватися лише на національному ґрунті*, дедалі глибше поринав у темряву, і цей народ, колись вільний і незалежний на своїй землі, обдарований від природи великими здібностями, тепер, поринаючи усе більше в економічні злидні, перебуваючи у зовнішніх умовах, що унеможливають будь-який розвиток, а всередині позбавлений своїх культурніших верств (які, живучи з його фізич-

^a Пор. Грушевський М. Українство в России..., 1906, с. 13.

^b Там само, с. 16 і далі (зацікавленого читача, який бажатиме ближче ознайомитися з історією новітнього руху відродження, відсилаю до цієї книжечки чи до “Очерка истории украинского народа”, вид. 2, останнім розділом якого є згадана брошура).

ki rozwój warunkach zewnętrznych, a wewnątrz pozbawiony swych warstw kulturalniejszych (które, żyjąc z jego wysiłku fizycznego, przeważnie obce, niezrozumiałe dla niego duchem i językiem, “wyższe” kultury wzbogacają), doszedł do takiego stopnia zaniku kultury i upadku, w jakim go widzimy obecnie.

Ale jak niegdyś po rozgromie tatarskim, życie ukraińskie przeniosło się z Kijowa do księstwa Halicko-Wołyńskiego, tak teraz, podczas tego nowego “łycholittia”, ruch ukraiński przeniósł się z nad Dniepru do Galicji i tam, przy korzystniejszych zewnętrznych warunkach, przy jakiej takiej swobodzie konstytucyjnej, wykazał, że naród ukraiński wcale nie umarł, że chce żyć i że żyć będzie.

W Galicji odrodzenie narodu ukraińskiego rozpoczęło się tak samo, jak i nad Dnieprem jeszcze w końcu XVIII wieku pośród inteligencji, nie zmoskwiczonej już tam, a spolszczonej. Ruch ten, z początku bardzo słaby, prędko jednak przybrał cechy poważne. Już bowiem w r. 1816 metropolita Lewicki, za inicjatywą swego kanonika Mogilnickiego, podaje memoriał o wprowadzenie języka ukraińskiego do szkół początkowych. W 1830 zaś roku ruch odrodzeniowy opiera się na szerszych podstawach, przyjmuje większe rozmiary. Zapoczątkowany kółkiem akademików teologów we Lwowie, na czele którego stanęli Szaszkiewicz, Hołowacki i Wagilewicz, podlega on jednak wkrótce srogim represjom rządu austriackiego. Rząd tłumi wszelkie przejawy budzącego się ruchu, konfiskuje zupełnie niewinne almanachy literackie, jak “Zorjá”, “Rusałka Dnistrowa”; a nawet modlitewniki, o ile one nie są pisane martwym językiem cerkiewnym.

Polityka rządu zmieniała się jednak radykalnie w 1848 r., gdy w Rusinach ówczesnych rząd zapragnął znaleźć pomoc przeciwko rewolucyjnemu ruchowi polskiemu. “Nie bez udziału Stadiona”^a zaczęła się polityczna organizacja Rusinów, błędem jest jednak twierdzenie pewnych “socjologów” i “polityków”, że Rusini dopiero przez Stadiona zostali w Galicji “stworzeni”; przecież nawet posiadający, w mniemaniu owych mężów, taką nadzwyczajną moc tworzenia narodów rząd austriacki wiedział doskonale o istnieniu Rusinów na długo przedtem, zanim ich “stworzył”.

Otóż owi, organizujący się politycznie w r. 1848 przy pomocy Stadjona, Rusini odznaczali się duchem nadzwyczaj lojalnym i konserwatywno-austriackim; “Rusini” ci są to w prostej linii przodkowie wczorajszych “moskalofilów” czyli “starorusinów”, a dzisiejszych “Rosjan galicyjskich”, w rodzaju Hlibowickich, Wergunów i Dudykiewiczów, występujących i gościnnie bardzo witanych na niedawnym zjeździe słowiańskim. *Nie oni bynajmniej są pionierami odrodzenia narodu ukraińskiego w Galicji*, narodu, który, jak tu, tak i za Zbruczem, odzyskując z postępem uświadomienia poczucie swej godności narodowej, nie na niewolni-

^a Por. Hruszewski M. Oczerk..., wyd. 1, str. 356.

них зусиль, збагачують переважно чужі, незрозумілі для народу духом і мовою, “вищі” культури), дійшов до такої міри зникнення культури і занепаду, в якому ми його бачимо нині.

Але, як колись після татарського розгрому українське життя перенеслося з Києва до Галицько-Волинського князівства, так тепер, під час цього новітнього “лихоліття”, український рух перенісся з-над Дніпра до Галичини й там, за сприятливіших зовнішніх умов, за такої-сякої конституційної свободи, показав, що український народ зовсім не помер, що він хоче жити і що житиме.

У Галичині відродження українського народу розпочалося, так само як і над Дніпром, ще в кінці XVIII століття поміж інтелігенції, там уже не змосковщеної, а спольщеної. Цей рух, спочатку дуже слабкий, незабаром, однак, набрав поважного розмаху. Бо вже 1816 року митрополит Левицький, з ініціативи свого каноніка Могильницького, подає меморіал про впровадження української мови до початкових шкіл. А 1830 року рух відродження, спираючись на ширшу базу, набирає більших розмірів. Започаткований гуртком академіків-теологів у Львові, на чолі якого стали Шашкевич, Головацький і Вагилевич, він, однак, невдовзі зазнає суворих репресій з боку австрійського уряду. Уряд придушує всі прояви руху, що пробуджується, конфіскує цілком невинні літературні альманахи, такі як “Зоря”, “Русалка Дністрова”, і навіть молитовники, якщо вони не написані мертвою церковною мовою.

Політика уряду, однак, радикально змінилася 1848 року, коли уряд забажав знайти в тодішніх русинах допомогу проти польського революційного руху. “Не без участі Стадіона”^а розпочалася політична організація русинів. Хибним, однак, є твердження певних “соціологів” і “політиків”, що русинів у Галичині “створив” щойно Стадіон; адже навіть австрійський уряд, що володів, на думку мужів, такою надзвичайною силою у творенні народів, чудово знав про існування русинів задовго до того, як “створив” їх.

Отож згадані русини, зорганізовані політично 1848 року за допомогою Стадіона, відзначалися надзвичайно лояльним і консервативно-австрійським духом; ці “русини” є прямими предками вчорашніх “москвофілів” чи “старорусинів”, а нинішніх “галицьких росіян” на кшталт Глібовицьких, Вергунів і Дудикевичів, котрі виступали й були дуже гостинно прийняті на нещодавньому слов’янському з’їзді. Однак зовсім не вони є піонерами відродження українського народу в Галичині, народу, котрий як тут, так і за Збручем, повертаючи з розвитком самосвідомості почуття своєї національної гідності, будує своє майбутнє і теперішнє життя не коштом невідомого плазуван-

^а Пор. Грушевський М. Очерк..., вид. I, с. 356.

czem płaszczeniu się przed sąsiadami i wprasaniu się do nich w “pidsusidki” za cenę wyrzeczenia się swej indywidualności, lecz na samodzielnych, odrębnych, w głębinach ludu i w mroku dziejów tających się niewzruszonych podstawach, przyszłość i życie swoje buduje.

Ruch odrodzeniowy, zapoczątkowany w Galicji, jak widzieliśmy, w końcu XVIII w., wznowił się ze stokroć większą siłą w końcu lat 50-ch pod wpływem, płynących kędyś od kozackich stepów, dum Szewczenki i pod wpływem odrodzenia narodowego na Ukrainie naddnieprzańskiej. Wchłaniając chciwie wieści z nad Dniepru, ówczesna młodzież lwowska z lubością wsłuchuje się w echa przeszłości sławnej minionej, idealizuje walczącą niegdyś w obronie swego narodu kozacyznę; “Kobzar” Szewczenki staje się dla tej młodzieży galicyjskiej ewangelją. Oni też pierwsi na prastarej Rusi Halickiej, *manifestując jedność budzącego się do nowego życia całego narodu ukraińskiego*, przyjmują nową narodową – lecz w tej samej kolebce, co i stara “ruska” nazwa i tak samo nie miejscową, bo w ziemi polańskiej nad Dnieprem zrodzoną i wyrosłą – nazwę Ukraińców, i od nich, a nie od Stadionowskich “Rusinów”, datuje się szybki i potężny rozwój narodu ukraińskiego w Galicji.

Obecnie rozwój ten przybrał szerokie bardzo rozmiary i do niedawna nieuświadomione, narodowo obojętne masy chłopca “rusińskiego” stały się narodem w pełnym znaczeniu tego słowa.

Liczne instytucje kulturalno-społeczne, jak np. Proświta (Tow[arzystwo] oświaty ludowej) lwowska, założona w 1868 roku, a licząca obecnie przeszło 21.000 członków, mająca 42 filje, do 2000 czytelników po wsiach, ponad półtora tysiąca różnych instytucji ekonomicznych, jak to kas, domów ludowych, śpiżniarzy i sklepów, spółek mleczarskich itd., następnie liczne instytucje naukowe z “Tow[arzystwa] naukowego imienia Szewczenki” na czele, 7 katedr na Uniwersytecie lwowskim, 5 gimnazjów, wreszcie obracające milionami koron instytucje ekonomiczne, wymownie chyba o tem świadczą. Jednocześnie z rozwojem narodowym posunęła się dość daleko dyferencjacja partyjna, a więc mamy tam Ukraińców klerykalno-konserwatywnych, grupujących się koło dziennika “Rusłana” i tygodnika “Osnowa”, wychodzącego pod patronatem metr. hr. Szepetyckiego; mamy najliczniejszych t. zw. narodowców z ich organami “Diło” i “Swoboda”, mamy mniej licznych radykałów, na czele których stoi znany organizator Siczy na Pokuciu, Tryłowski; mamy wreszcie robotniczą partję socjalno-demokratyczną. Dyferencjacja polityczno-społeczna jest już więc, jak widzimy, dość daleko posunięta, co świadczy wymownie o szerokim rozwoju ruchu narodowego.

Największym chyba teraz wrogiem rozwoju narodowego Ukraińców, pomijając t. zw. wszechpolaków, są moskalofile, czyli, jak oni sami siebie obecnie nazywają, “Rosjanie galicyjscy”.

ня перед сусідами і напрошування до них у “підсусідки” ціною зречення своєї індивідуальності, а на самостійних, відрубних, непорушних засадах, що ховаються в глибинах народу і в мороці історії.

Рух відродження, започаткований у Галичині, як бачимо, в кінці XVIII століття, відновився із стократ більшою силою в кінці 50-х років [XIX ст.] під впливом дум Шевченка, народжених десь у козацьких степах, і під впливом національного відродження на Наддніпрянській Україні. Жадібно вбираючи вісті з-над Дніпра, тодішня львівська молодь зачаровано вслухалася у відгомін славного минулого, ідеалізувала козаччину, що колись воювала, захищаючи свій народ; “Кобзар” Шевченка стає для цієї галицької молоді Євангелієм. Так само першими на прадавній Галицькій Русі вони, *маніфестуючи єдність усього українського народу, що прокидався до нового життя*, приймають нове національне ім’я українців – в тій самій колисці, що і старе “руське” ім’я, так само не місцеве, бо народжене і зросло з полянських земель над Дніпром, і від них, а не від Стадіонових “русинів” датується швидкий і потужний розвиток українського народу в Галичині.

Нині цей розвиток набрав дуже широкого масштабу, й донедавна несвідомі, національно байдужі маси “русинських” селян стали народом у повному значенні цього слова.

Чи не найкрасномовнішим свідченням цього є численні культурно-громадські інституції, такі як львівська “Просвіта” (тов[ариство] народної освіти), заснована 1868 року, яка нині нараховує понад 21 000 членів, має 42 філії, до 2000 читалень по селах, понад півтори тисячі різних економічних інституцій, таких як каси, народні доми, зерносховища і крамниці, молочарські спілки і т. д., далі численні наукові інституції на чолі з “Науковим товариством імені Шевченка”, сім кафедр у Львівському університеті, п’ять гімназій, врешті економічні інституції, в обігу яких перебувають мільйони корон. Одночасно з національним розвитком досить далеко пішла партійна диференціація, отож є там українці клерикально-консервативні, згруповані навколо часопису “Руслан” і тижневика “Основа”, що виходить під патронатом митрополита гр[афа] Шептицького; найчисленнішими є т. зв. народовці з їхніми органами “Діло” і “Свобода”, є не такі численні радикали, очолювані знаним організатором “Січей” на Покутті Трильовським; є, врешті, робітнича соціал-демократична партія. Отже, політично-суспільна диференціація є вже, як бачимо, досить розвинутою, що виразно свідчить про широкий розвиток національного руху.

Чи не найбільшим тепер ворогом національного розвитку українців, не беручи до уваги т. зв. вшехполяків, є москвофіли чи, як вони самі себе зараз називають, “галицькі росіяни”.

Potomkowie owych organizowanych przeciwko Polakom Stadionowskich Rusinów, pełni następnie czci bałwochwalczej dla biurokratycznej “Matuszki Rossji”, która tak skutecznie potrafiła zdławić u siebie wszelkie polskie powstania i która zapewniała swym “zarubieżnym braciom” dobrze płatne posady “obrusi-tielej” w Chełmszczyźnie przeważnie, a dla reszty “rublów” nie skąpiła nigdy, stanowili oni zawsze element reakcyjno-sprzedajny wśród społeczeństwa “rusińskiego” w Galicji. Do niedawna nazywali się oni “starorusinami” lub “moskalofilami”, obecnie zaś, po znanych zeszłorocznych “rosyjskich” wystąpieniach p. Markowa w parlamencie austriackim i żądaniu wprowadzenia języka rosyjskiego zamiast ukraińskiego w Galicji, nazwali oni siebie oficjalnie Rosjanami i jako tacy występują oni teraz wszędzie, zaczynając od parlamentu austriackiego, a kończąc na zjazdach w Pradze i tylko w tutejszym “Dzienniku Kijowskim”, uprawiającym ze wzruszającą stałością politykę jątżenia przeciwko Ukraińcom, zwą się dlategoś stale skromnie “starorusinami”.

Rosjanie ci, jak to wymownie poświadczyły wybory do parlamentu, odbywające się na zasadzie powszechnego prawa głosowania, wśród ludu w Galicji zwolenników prawie nie mają. Są oni bowiem w narodzie ukraińskim *ideowo* takim samym przeżytkiem historycznym i takim samym żywym zabytkiem w przeszłość już bezpowrotną odchodzących smutnych i ciężkich czasów rozkładu, upadku i demoralizacji, jak i ich rodzeni z ducha bracia, ci wszyscy “gente Rutheni, natione Poloni”, od Wiszniowieckich i innych począwszy, a na ukraińskiej krwi wszechpolakach, “na Rusi” zrodzonych i przez tę “Rus” wyhodowanych, skończywszy. Znaczenie zaś i siłę pewną posiadają oni dzięki znajdującej się w ich ręku milionowej instytucji, t. zw. “Narodnego Domu”, który został przez cesarza darowany w roku 1849 Stadionowskim “Rusinom” za wierność tronowi i pomoc przeciwko Polakom; głównie jednak odgrywają oni pewną rolę polityczną, jako narzędzie w rękach wszystkich wrogów rozwoju narodowego Ukraińców, a więc między innymi dzięki silnemu poparciu obecnie rządzących w Galicji sfer polskich. I zapewne nie pomylę się, twierdząc, że jedną z ważniejszych przyczyn obecnego nieporozumienia polsko-ukraińskiego i zaostrzenia się walki^a ostatnimi czasy jest właśnie to poparcie, jakiego doznają “zarubieżnyje Rosjanie” od rządzących sfer galicyjskich (wybory do ostatniego sejmiku etc.).

Mówiąc zaś o sferach rządzących, mam tu na myśli partję narodowo-demokratyczną, inaczej wszechpolską zwaną, i sympatyzujących z nią teraz zachodnio-galicyjskich konserwatystów, t. zw. krakowskich stańczyków, do których należał i namiestnik hr. Andrzej Potocki. Bo co się tyczy miejscowego obywatelstwa,

^a O stosunkach polsko-ukraińskich w Galicji w ogóle vide: *Hruszewski M.* Iz polsko-ukr. odnoszenij Galicji. Pet., 1907, wyd. 2. Dane statystyczne etc. por. *Bujak Fr.* Galicja, t. I, Lwów, 1908.

Нашадки тих, організованих проти поляків, Стадіонових русинів, згодом сповнені поганського поклоніння бюрократичній “Матушке России”, котра так дієво зуміла придушити в себе всі польські повстання і котра надала своїм “зарубежным братьям” прибуткові посади “обрусителей” переважно на Холмщині, а для решти ніколи не шкодувала “рублів”, вони завжди становили реакційно-продажний елемент серед “русинського” суспільства в Галичині. Донедавна вони звалися “старорусинами” чи “москвофілами”, а тепер, після голосних минулорічних “російських” виступів п. Маркова в австрійському парламенті й вимоги запровадити в Галичині російську мову замість української, вони офіційно назвали себе росіянами і як такі виступають тепер всюди, починаючи від австрійського парламенту й закінчуючи з’їздами у Празі, і лише в місцевому “Dzienniku Kijowskim”, який зі зворушливою постійністю провадить політику інтриг проти українців, чомусь усе ще скромно зветь себе “старорусинами”.

Ці росіяни, про що виразно засвідчили вибори до парламенту, які відбуваються на засаді загального права голосування, майже не мають прихильників серед населення Галичини. Адже *ідейно* для українського народу вони є таким самим історичним пережитком і такою самою живою пам’яткою тих сумних і тяжких часів розкладу, занепаду й деморалізації, що безповоротно минають, як і їх рідні за духом брати, усі ті “gente Rutheni natione Poloni”*, починаючи від Вишневецьких та інших і закінчуючи української крові вшехполяками, народженими “на Русі” і тою ж “Руссю” вигодуваними. А певне значення й силу вони мають завдяки багатомільйонній інституції, що перебуває в їхніх руках, т. зв. “Народному домові”, подарованому цісарем 1849 року Стадіоновим “русинам” за вірність трону й допомогу проти поляків. Однак головню вони відіграють певну політичну роль, як зняряддя в руках усіх ворогів національного розвитку українців, отже, поміж іншого, завдяки сильній підтримці польських сфер, які тепер керують Галичиною. Мабуть, не помилюся, стверджуючи, що однією з найважливіших причин нинішнього польсько-українського непорозуміння й загострення боротьби^а останнім часом є власне, та підтримка, яку одержують “зарубежные россияне” від галицьких панівних сфер (вибори до останнього сейму та ін.).

Кажучи про панівні сфери, я маю на думці національно-демократичну партію, звану також вшехпольською, і солідарних з нею тепер західногалицьких консерваторів, т. зв. краківських станьчиків, до яких належав і намісник

* Русин за походженням, поляк за національністю (латин.). – Ред.

^а Про польсько-українські стосунки в Галичині загалом див.: Грушевський М. Из польско-украинских отношений Галиции. Петербург, 1907, изд. 2. Статистичні відомості та ін. пор.: Bujak F. Galicja, t. I, Lwów, 1908.

szlachty wschodnio-galicyskiej, czyli t. zw. Podolaków, to, usuwani powoli od polityki polskiej przez stańczyków i wszechpolaków, w polityce zaś ukraińskiej nie biorąc udziału, poczynają oni spełniać wśród stron wojujących niemilą, lecz, należy to wyznać, przez swą taką jak dotychczas działalność zupełnie zasłużoną rolę kozła ofiarnego...

Rosjanie więc galicyjscy, będąc niebezpiecznymi dla rozwoju narodu ukraińskiego, jako choroba wewnętrzna, zatruwająca organizm i paraliżująca w pewnym stopniu rozwój narodowy, przyszłości jednak mieć nie mogą i znikną ostatecznie z rozwojem ruchu ukraińskiego tu u nas, rozwojem, który wkrótce zada kłam wszystkim ich twierdzeniom.

Ruch zaś ukraiński u nas, z powiewem nawet naszej “rosyjskiej swobody”, rozwinął się nadzwyczaj intensywnie, jeśli przyjąć pod uwagę poprzednie nieznane gdzieindziej prześladowania.

Obecnie u nas, na naszej Ukrainie, gdzie parę lat temu nie było *specyficznie* ukraińskiego prawie nic^a, mamy w Kijowie 4 pisma ukraińskie: dziennik “Rada”, tygodniki “Ridnyj Kraj” i “Słowo” i miesięcznik “Literaturno-naukowyj Wistnyk”; mamy “Proświty” czyli Tow. oświaty ludowej, w Kijowie, Kamieńcu, w Żytomierzu, w Odesie, Czernihowie, Mikołajewie, w Katerynosławiu, w Nowoczerkasku, w Melitopolu, w Hrubieszowie, w Siedlcach i wreszcie w Katerynodarze, stolicy kozaków czarnomorskich, potomków dawnych Zaporozców. W Kijowie zostało założone Naukowe Towarzystwo, które wydało już pierwszy tom swych prac naukowych^b. Ruch zaś studencki, zmierzający do otrzymania katedr ukraińskich na uniwersytetach kijowskim, charkowskim i odeskim, został poparty, jak wiadomo, tysiącnymi podpisami ze wszystkich stron szerokiej Ukrainy.

Wreszcie wzmógł się bardzo ruch wydawniczy i liczba wydanych książek w ostatnim trzechleciu przewyższa może cały poprzedni na tem polu dorobek.

W życiu politycznem zamanifestowali siebie Ukraińcy utworzeniem swojej Hromady w pierwszej i drugiej Dumie, z których druga posiadała nawet swój organ “Ridnu Sprawu”, a wreszcie, czego się najmniej można było spodziewać, i w tej trzeciej Dumie za podpisami 37 posłów (przeważnie z prawicy) została podana petycja o wprowadzenie języka ukraińskiego do wszystkich szkół początkowych na Ukrainie.

W petycji tej czytamy: “Główną przyczyną tak rażącego upadku oświaty wśród ludności ukraińskiej jest zupełny tu brak łączności między szkołą i ludem. Wykształcenie ludu nie w tym języku, w którym on myśli, czuje i mówi i w którym bezpośrednio wyraża się jego całe życie duchowe, nie może być trwałem. Język ojczys-

^a Oczywiście mam tu na myśli skrępowane specjalnemi ograniczeniami *formy zewnętrzne* życia narodowego; jako siła wewnętrzna, utajona istniało ono zawsze.

^b Oczywiście już w języku ukraińskim.

гр. Андрій Потоцький. Бо, що стосується місцевого громадянства, східногалицької шляхти чи т. зв. подоляків, то станьчики і вшехполяки помалу відсувають їх від польської політики, й, не беручи участі в українській політиці, вони серед протилежних сторін починають виконувати неприємну, хоча, слід визнати, цілком заслужену завдяки своїй дотеперішній діяльності, роль цапа-відбувайла...

Отож галицькі росіяни, будучи небезпечними для розвитку українського народу, як внутрішня хвороба, що отрує організм і, до певної міри, паралізує національний розвиток, не можуть, однак, мати майбутнього й остаточно зникнуть з розвитком українського руху тут, у нас, розвитком, який невдовзі покладе край усім їхнім твердженням.

А український рух у нас, з подумом навіть нашої “російської свободи”, розвинувся надзвичайно інтенсивно, якщо зважити на попередні нечувані переслідування.

Тепер у нас, на нашій Україні, де кілька років тому майже не було нічого *специфічно* українського^a, ми маємо в Києві 4 українські видання: щоденник “Рада”, тижневики “Рідний край” і “Слово” й місячник “Літературно-науковий вісник”; “Просвіти”, чи товариства народної освіти, маємо в Києві, Кам’янці, Житомирі, Одесі, Чернігові, Миколаєві, Катеринославі, Новочеркаську, Мелітополі, Грубешові, Седльцах і, врешті, в Катеринодарі, столиці чорноморських козаків, нащадків давніх запорожців. У Києві засновано Наукове товариство, яке вже видало перший том своїх наукових праць^b. А студентський рух, спрямований на відкриття українських кафедр у Київському, Харківському й Одеському університетах, як відомо, підтримали тисячі підписів з усіх кінців широкої України.

Врешті, дуже посилюється видавничий рух, і кількість виданих книжок за останні три роки перевищує, мабуть, увесь попередній доробок на цій ниві.

У політичному житті українці заманіфестували себе утворенням своєї Громади у першій і другій Думі, з котрих друга мала навіть свій орган “Рідна справа”, а врешті, чого найменше можна було сподіватися, і в третій Думі за підписами 37-ми депутатів (переважно з правих) було подано петицію про запровадження української мови в усіх початкових школах в Україні.

У цій петиції читаємо: “Головною причиною такого вражаючого занепаду освіти серед українського населення є цілковита відсутність тут зв’язку між школою і народом. Освіта народу не тою мовою, якою він думає, відчуває і говорить, і в якій безпосередньо висловлюється усе його духовне жит-

^a Звісно, я маю на увазі скуті спеціальними обмеженнями *зовнішні форми* народного життя; як внутрішня, зачасна сила, воно існувало завжди.

^b Зрозуміло, вже українською мовою.

ty jest to najpotężniejszy czynnik oświaty ludowej i czynnik ten musi być zastosowanym w ukraińskiej szkole, jeśli rzeczywiście ma się na widoku oświatowe potrzeby ludu”^a, a dalej: “Myśl ta jest dobytkiem nie tylko inteligentnych warstw ukraińskiego społeczeństwa, lecz głęboko weszła w świadomość masy ludowej, sam lud ją żywo odczuwa; odpowiedzi pytanych w tej kwestji włościan nie pozwalają o tem wątpić. Jedno z takich badań zostało przeprowadzone jeszcze w 60-tych latach w Połtawie; niedawno zostało ogłoszone szczegółowe badanie, przeprowadzone w Zołotonoszkim powiecie, Połtawskiej gubernii. Pytani co do jednego włościanie, wyjąwszy kilka jednostek, wypowiadali się za koniecznością szkoły i książki w ojczystym ukraińskim języku”^b.

Nie mówiąc więc ani o nastrojach, ani o nadziejach na przyszłość, przytoczyłem tu tylko fakta same, które jednak, zdaje mi się, stwierdzają z dostateczną siłą ten pewnik niezbity, że *naród ukraiński żyje, chce żyć i żyć będzie jako naród samodzielny*; i, że, jeśli nie zgniotły go potęgi Batuchanów, kaźnie Jeremiów Wiszniowieckich, krwawe orgie rządów Piotrowych, zgnilizna i pęta Rosji biurokratycznej, to teraz *nie ma już takiej siły*, by rozwój tego narodu wstrzymała; teraz, gdy wszystkie nawet najwięcej arystokratyczne społeczeństwa się demokratyzują – jak to widzimy na przykład w społeczeństwie polskim, tam w Polsce – teraz, gdy lud na całym świecie zyskuje prawo mówienia i stanowienia o sobie.

I my o tym pewniku nie zapominajmy. Pamiętajmy, że naród ukraiński się budzi, i że my, inteligencja i obywatelstwo miejscowe, *musimy zająć wobec ruchu tego określone i jasne stanowisko* – stanowisko wrogie, lub przyjazne, bo z nijakiego, jakie dotychczas przeważnie zajmowaliśmy, wypchnie nas żywiołowy rozwój tego związanego, skrępowanego dotychczas narodu. A stanowisko swe wobec budzącego się narodu ukraińskiego musimy określić jeszcze, i tem bardziej, dlatego, że *my szlachta tutejsza, miejscowa – synowie rodzeni tej ziemi i krew z krwi i kość z kości narodu tego jesteśmy!*..

^a “Objasnitel'naja zapiska k przedłożeniju 37 czlienow Gos. Dumy etc.”, str. 2 (tamże ciekawy szczegół: na przestrzeni Czernihowskiego, Horodniańskiego i Sośnickiego pow. w 1768 r. (za Hetmańszczyzny) było 134 szkoły: 1 na 746 mieszkańców. W r. 1875 na tejże samej przestrzeni 52 szkoły: 1 na 6.730 mieszkańców!).

^b Ibidem, str. 3.

тя, не може бути тривкою. Рідна мова – це найпотужніший чинник народної освіти, і цей чинник мусить бути застосованим в українській школі, якщо справді мати на увазі освітні потреби народу”^а, і далі: “Ця думка є здобутком не лише інтелігентних верств українського суспільства, а й глибоко увійшла у свідомість народних мас, сам народ живо її відчуває; відповіді запитаних з цього приводу селян розвіюють будь-які сумніви. Одне з таких обстежень проводилося ще в 60-тих роках у Полтаві; нещодавно оприлюднили детальне дослідження, здійснене в Золотоніському повіті Полтавської губернії. Запитані селяни усі до єдиного, за винятком кількох осіб, висловлювалися про konieczність потреб школи і книжки рідною українською мовою”^б.

Отож, не кажучи ні про настрої, ні про сподівання на майбутнє, я навів тут лише факти, котрі, однак, як мені видається, з достатньою силою стверджують незаперечну істину, *що український народ живе, хоче жити й житиме як самостійний народ*; і що, якщо його не роздавили легіони Батиїв, страти Ярем Вишневецьких, криваві оргії Петрового правління, гниль і пута бюрократичної Росії, то *тепер уже немає такої сили*, яка б стримала розвиток цього народу; тепер, коли всі, навіть найаристократичніші суспільства демократизуються – як це бачимо, наприклад, у польському суспільстві, там у Польщі – тепер, коли народ у всьому світі здобуває право говорити і вирішувати за себе.

Тож не забуваймо цієї істини. Пам’ятаймо, що український народ прокидається, і що ми, місцева інтелігенція і громадяни, *мусимо зайняти щодо цього руху чітку й виразну позицію* – позицію ворожу чи приязну, бо з ніякої, яку ми переважно займали досі, нас виштовхне стихійний розвиток цього зв’язаного, скутого досі народу. А своє ставлення до українського народу, що прокидається, ми мусимо визначити ще й тому, що *ми тутешня, місцева шляхта – рідні сини цієї землі, кров з крові і кістка від кістки цього народу!*..

^а “Объяснительная записка к предложению 37 членов Государственной думы etc.”, с. 2 (там само цікава деталь: на території Чернігівського, Городнянського і Сосницького пов[ітів] у 1768 р. (за Гетьманщини) було 134 школи: 1 на 746 мешканців. У 1875 р. на тій же території було 52 школи: 1 на 6730 мешканців!).

^б Там само, с. 3.

My chcemy żyć! – nie życiem gadu w zimnym trupie,
Lecz życiem ludzi wolnych na swobodnej ziemi...
Dopóki szlachta w stanu trzyma się skorupie,
Widmami tylko ciesząc się fantastycznymi,
Dopóty nic wspólnego z wami nas nie łączy,
A bratem naszym – kmieć, z którego krew się sączy.

Leonard Sowiński, Na Ukrainie. Tragedya.

II

Mówiąc, żeśmy krew z krwi i kość z kości narodu ukraińskiego, mam na myśli nie tylko nasze pochodzenie rasowe, lecz to poczucie przynależności do pewnej grupy etnicznej, które się urabia na gruncie nie tyle wspólnego pochodzenia rasowego, ile historii, w szerokim znaczeniu tego słowa, na gruncie życia wspólnego i wynikających stąd wpływów wzajemnych; na tle wreszcie przywiązania do kraju rodzinnego, do ojczyzny, w *ścisłym, a nie państwowym znaczeniu tego wyrazu*.

Bo kwestja rasowego pochodzenia szlachty ukraińskiej, niezależnie od tego, czy się ona za ukraińską, polską, lub rosyjską uważa, jest kwestją wchodzącą, właściwie mówiąc, w dziedzinę antropologii i tylko badania antropologiczne w tym kierunku, w rodzaju ogłoszonych ciekawych badań p. Talko-Hryncewicza^a, mogą nam dać w przyszłości pewną odpowiedź na to pytanie. Tu na kwestję przynależności narodowej szlachty ukraińskiej prawobrzeżnej, szlachty, która obecnie, z nielicznymi wyjątkami, w wyższych swych sferach za polską się uważa, postaram się spojrzeć z punktu widzenia historycznego, postaram się, o ile na to

---

^a I. Talko-Hryncewicz: *Szlachta ukraińska*, studjum antropologiczne (Materiały Antropol[ogiczno]-archeologiczne, wyd. Akademii Umiejętności w Krakowie, t. II, Krak., 1897, str. 56–115). P. Talko-Hryncewicz, wychodząc w swej pracy z założenia, opartego na historii, że „*szlachta polska na Rusi jest pochodzenia miejscowego z pewną przymieszką krwi polskiej, z niejakim odsetkiem wsiąklej doń krwi niemieckiej i zapewne żydowskiej*” (str. 57), na podstawie przeprowadzonych w tym kierunku badań antropologicznych dochodzi do wniosku, iż „*szlachta ukraińska mniej się wyróżnia od ludu ukraińskiego, niż szlachta (przedstawiciele większej posiadłości ziemskiej) w Lubelskiem, dawniej widocznie ponad włościan wywyższona, a być może przez to posiadająca w sobie więcej i obcych pierwiastków, niż ukraińska*” (str. 86). Następnie konstatuje autor, iż praca jego „*wykazała wspólność krwi, łączącą szlachtę ukraińską z ludem ukraińskim taką samą, jak drobnej szlachty łomżyńskiej z jej włościanami*” (str. 114). Wreszcie wyjaśnia, że „*zachodząca różnica między szlachtą a ludem nie leży w ich odmiennem pochodzeniu, lecz raczej w warunkach zewnętrznych, które, nie zmieniając budowy zasadniczej ustroju i ich kształtów – przyczyniać się mogły do udoskonalenia pierwotnego typu rozwinięciem składowych jego części u szlachty*” (str. 115). Naumyślnie przytoczyłem tu kilka ustępów z pracy p. Talko-Hryncewicza, gdyż, o ile mi wiadomo, jest to bodaj jedyny dotychczas przyczynek rzucający pewne światło na obchodzącą nas tu kwestję.

Ми хочемо жити! Не життям гада в холодному трупі,
А життям людей вільних на вільній землі...
Допоки шляхта у становій тримається шкаралупі,
Примарами лише тішачись фантастичними,
Доти нічого спільного з вами нас не єднає,
А брат наш – селянин, з якого точиться кров.

Леонард Совінський, “В Україні“ (трагедія)

II

Кажучи, що ми кров з крові і кістка від кістки українського народу, я маю на увазі не лише нашу кровну спорідненість, а те відчуття приналежності до певної етнічної групи, яке витворюється на ґрунті не так спільного походження, як історії у широкому розумінні цього слова, на ґрунті спільного життя і пов’язаних з ним взаємовпливів; на тлі, врешті, прив’язання до рідного краю, до вітчизни у *вузькому, а не державному значенні цього вислову*.

Бо питання расового походження української шляхти, незалежно від того, вважає вона себе українською, польською чи російською, є питанням, що належить, власне кажучи, до галузі антропології, і лише антропологічні дослідження в цьому напрямку, на кшталт оприлюднених цікавих досліджень п. Талька-Гринцевича^a, можуть у майбутньому дати нам певну відповідь на це питання. Тут я спробую подивитися з історичної точки зору на питання національної приналежності української правобережної шляхти, шляхти, яка тепер, за незначними винятками, у вищих сферах вважає себе польською,

---

^a I. Talko-Hryncewicz: Szlachta ukraińska, studium antropologiczne (Materiały Antropologiczno-archeologiczne, wyd. Akademii Umiejętności w Krakowie, t. II, Kraków, 1897, str. 56–115). Пан Талько-Гринцевич, виходячи у своїй праці з постулату, базованого на історії, що “польська шляхта на Русі є місцевого походження з певним домішком польської крові, з якимось відсотком прониклої в неї німецької крові й, мабуть, жидівської” (с. 57), на підставі здійснених у цьому напрямі антропологічних досліджень доходить висновку, що “українська шляхта менше відрізняється від українського народу, ніж шляхта (представники великої земельної маєтності) у Люблінському воєводстві, давніше явно вивищена над селянами, і, можливо, тому, остання має в собі більше чужих елементів, ніж українська” (с. 86). Далі автор констатує, що його праця “виявила таку саму спільність крові, що поєднує українську шляхту з українським народом, як дрібну ломжинську шляхту з її селянами” (с. 114). Врешті, з’ясовує, що “наявна різниця між шляхтою і народом впливає не з їх різного походження, а радше із зовнішніх умов, котрі не міняючи основ побудови устрою і їх типів, могли спричинитися до удосконалення первісного типу шляхом розвитку його складових частин у шляхти” (с. 115). Я спеціально навів тут кілька фрагментів з праці п. Талька-Гринцевича, бо, наскільки мені відомо, це чи не єдине досі дослідження, що кидає певне світло на питання, яке ми розглядаємо.

dane historyczne pozwolą, wykazać, jak się kształtowała w ciągu historii owa klasa społeczna i następnie w jakim charakterze narodowym występowała ona w dziejach.

Nie zapuszczając się w przeszłość zamierzchłą, dla braku danych przede wszystkim, – spojrzymy na szlachtę ukraińską w połowie wieku XVI, a więc w czasie poprzedzającym Unię Lubelską, t. j. w czasie, gdy “Polacy należący do Korony nie posiadali w W. Księstwie (a zatem i w ziemiach ukraińskich Księstwa Litewskiego) praw obywatelstwa”^a.

Szlachta wtenczas w owych ziemiach ukraińskich jest bez wyjątku prawie ruską, powiedzielibyśmy dziś ukraińską. Z pochodzenia: ukraińska przede wszystkim, zapewne litewsko-białoruska w części, z domieszką może krwi turańskiej od granic południowych, narodowo jest ona wedle ówczesnego wyrazu ruską. A więc ruskiemi są książęta: Ostrogscy, Zasławscy, Koreccy, Zbarascy, Wiszniewieccy, Czartoryjscy, Różyńscy, Sokolińscy, Puzyny, Czetwertyńscy i inni; ruską jest, tworzącą się wpośród zamożnego bojarstwa, na wzór polski, warstwa ziemiańska, ci wszyscy Chodkiewicz, Sapiehy, Chaleccy, Tyszkiewicz, Chrebtowicze, Hornostaje, Hulewicze, Aksaki, Kisiele, Babińscy, Bereżecy, Woronicze, Prezowsy, Olizary, Kierdeje, Zahorowsy, Niemirycze, Jakuszyńscy, Jełowiccy, Mikulińscy, Jackowsy, Szaszkiewicz^b i t. d. i t. d.; ruskiemi są i ruskiemi pozostaną aż do naszych czasów rzesze bojarów drobniejszych^c, jak na przykład owa późniejsza szlachta zaściankowa owrucka; ruską wreszcie jest tworząca się warstwa kozacka, która bynajmniej nie składała się wówczas, jak sądzą laicy, z samych tylko bezdomnych siczowych rycerzy, lecz posiadała w swem łonie (w połowie w. XVI “in statu nascendi”) takich, znanych nam z testamentu^d, Tyszków Wolewaczów, który to Tyszek Wolewacz, “obywatel i kozak czechryński” w r. 1600 zapisuje żonie i synom majątek ciągnący się na kilka mil kwadratowych, nie licząc ruchomości, a umacniający ten testament swą pieczęcią pan Mychajło Ławrykowicz, ataman Czechryński, jak i następca jego pan Chwedir Kuźmiński, też nie musieli być “chudopachołkami”.

Inny natomiast widok przedstawiają ziemie ukraińskie Korony, a więc Ruś Czerwona i Podole zachodnie, wreszcie, znajdujące się pod silnym wpływem polskim, litewskie wówczas Podlasie. Tam w owym czasie proces polskiej koloniza-

^a Por. *Jabłonowski Al.* Źródła dziejowe, t. XXII, Ukraina, str. 110.

^b Wykazy ruskich rodów dla połud. Ukrainy, vide: *Al. Jabłonowski*, *ibid.*, str. 579–597, 601–608, 613–622, 625–633; dla Wołynia – tegoż autora *Źr. Dz.* t. VI, Przedmowa; dla Wołynia i Podola, t. XIX, str. 106 i nast. Dla Ukrainy w ogóle: *Hruszewski M.* *Istoria Ukrainy-Rusy*, t. VI, rozdz. III.

^c *Jabłonowski Al.* *Źr. Dziejowe*, t. XXII, str. 638–639 i 647.

^d *Jabłonowski Al.*, *ibid.*, str. 452.

спробую, наскільки дозволять історичні відомості, показати, як цей суспільний клас формувався протягом історії, а далі в якому національному характері він у історії виступав.

Не заглиблюючись у прадавні часи, передовсім через брак відомостей, – погляньмо на українську шляхту в середині XVI століття, тобто в часи перед Люблінською унією, тобто в епоху, коли “поляки, які належали до Корони, не мали у В[еликому] князівстві [Литовському] (а отже, і в українських землях князівства Литовського) громадянських прав”^a.

У цей час шляхта згаданих українських земель є майже виключно руською, сьогодні ми б сказали українською. З походження: передовсім українська, очевидно частково литовсько-білоруська, з домішкою, мабуть, туранської крові на південних границях, а національно вона, за тодішніми поняттями, є руською. А відтак, руськими є князі: Острозькі, Заславські, Корецькі, Збаразькі, Вишневецькі, Чарторийські, Ружинські, Соколинські, Пузини, Четвертинські та інші; руською є зем’янська верства, що формується, за польським взірцем, серед заможного боярства, усі ті Ходкевичі, Сапіги, Халецькі, Тишкевичі, Хребтовичі, Горностаї, Гулевичі, Аксаки, Киселі, Бабинські, Бережецькі, Вороничі, Презовські, Олізари, Кердеї, Загоровські, Немиричі, Якушинські, Словицькі, Микулинські, Яцковські, Шашкевичі^b і т. д. і т. д.; руськими є і руськими залишаються аж до наших часів маси дрібніших бояр^c, як, скажімо, та пізніша дрібномаєткова овруцька шляхта; руською, врешті, є утворювана козацька верства, котра зовсім не складалася тоді, як твердять неуки, із самих лише бездомних січових лицарів, а мала у своєму лоні (в середині XVI століття “*in statu nascendi*”) таких, як відомий нам із заповіту^d Тишко Волевач, котрий, як “громадянин і чигиринський козак” 1600 року записує дружині й синам маєток, що тягнеться на кілька квадратних миль, не рахуючи рухомого майна. Чигиринський отаман, пан Михайло Лаврикович, котрий посвідчив цей заповіт своєю печаткою, як і його наступник пан Хведір Кузьминський, також не мали бути “худобахолками” – безрідними злидарями.

Інакше, натомість, виглядають українські землі Корони, тобто Червона Русь і західне Поділля, врешті, литовське тоді Підляшшя, що було під сильним польським впливом. У той час процес польської колонізації, передусім

^a Пор. *Jabłonowski A. Źródła dziejowe*, t. XXII, Ukraina, str. 110.

^b Переліки руських родів південної України див.: *Jabłonowski A.*, *ibid.*, str. 579–597, 601–608, 613–622, 625–633; Волині – того ж автора *Źródła dziejowe*, t. VI, przedmowa; Волині і Поділля – т. XIX, с. 106 і наступні. Для України загалом: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. VI, розд. III.

^c *Jabłonowski A. Źródła dziejowe*, t. XXII, Ukraina, str. 638–639, 647.

^d *Ibidem*, str. 452.

cji, a przede wszystkim proces polonizacji, widzimy już znacznie posunięty. Obok spolszczonych ruskich rodów magnackich, owych Lipskich z Goraja, Czuryłów ze Stojan, Strusów z Komarowa, Drohojowskich, Daniłowiczów, Dzieduszyckich, Tarnawskich, widzimy tam już rody polskie oddawna na Rusi Czerwonej osiadłe i z pierwszymi spokrewnione: Odrowążów, Buczaickich, Jazłowieckich i inne późniejszej kolonizacji^a. Te same stosunki dają się spostrzec pomiędzy szlachtą średnią i drobną. A więc “naprzód i przede wszystkim rody i domy, używające na szczycie znaku herbowego Sas, bez wyjątku, chyba sama Ruś”, powiada historyk “polskiej” Ukrainy p. Aleksander Jabłonowski^b. To samo da się powiedzieć o herbie Korczak, a nie zapominajmy, że herbu Sas jest rodzin do 60, a Korczak przeszło 40^c. Ruskimi bez zastrzeżeń są również herby: Kierdeja, Saława, Hołobok. “Reszta zaś rodów, notorycznie staroruskich, przystosowała pierwotne swe znaki pieczętno do postaci wykształconych już herbów polskich, lub poprzybierała była sobie wprost takowe”^d mówi dalej p. Jabłonowski, jeśli zaś do tego dodamy również zdanie p. Jabłonowskiego, że “rody notorycznie ruskiej czy wołoskiej krwi nosiły nieraz arcypolskie z brzmienia nazwiska”^e, to dokładne określenie pochodzenia szlachty czerwonoruskiej będzie nadzwyczaj trudne.

W każdym razie to jedno zdaje się nie ulegać wątpliwości, że szlachta ta, przeważnie ukraińska z pochodzenia, była już w owych czasach, w wyższych swych sferach, bardzo spolszczoną, w niższych zaś pozostała na Rusi Czerwonej ukraińską aż do czasów naszych tak jak i pokrewna jej szlachta owrucka, barska, i. t. d.

Co się zaś Podola zachodniego tyczy, to wtenczas gdy było ono we władaniu Litwy, za Koryatowiczów napływał tam potok szlachty wołyńskiej, czysto ukraińskiej oczywiście; gdy zaś Podole zachodnie zostaje do Korony przyłączone, wzrasta się napływ szlachty polskiej, której lwia część stanowi owa, zaszczerpiona na ukraińskim gruncie, polska, czy też spolszczona szlachta czerwonoruska^f. Jednocześnie z tą kolonizacją, następowało polszczenie się szlachty podolskiej; ukraińską w znaczeniu świadomości narodowej najdłużej pozostała tu drobna szlachta koło Baru osiadła, owi Wołodyjowscy, Karaczowscy, Wasiutyńscy, Kozłowscy, Łastowieccy, Jarmolińscy, Radziejowscy, Popowscy i wielu, wielu innych^g, podobnych w tem do takiej samej drobnej szlachty w wojew. Braclawskiem koło Chmiel-

^a *Jabłonowski Al.* *Źr. dziejowe*, t. XVIII. Ruś Czerwona, str. 287 i dalsze.

^b *Ibid.*, str. 339.

^c Wykaz tych rodzin u *Hruszewskiego M.* “*Istorja*”, t. VI, s. 611.

^d *Źr. dziej.*, t. XVIII, str. 339.

^e *Ibid.*, str. 351.

^f *Por. Hruszewski M.* “*Istorja*”, t. VI, str. 249.

^g Szczegóły i wykaz dokładny u *Hruszewskiego M.* “*Barskoje Starostwo*”. K., 1894, str. 179 i nast.

процес полонізації, уже зайшов досить далеко. Побіч спольщених руських магнатських родів, таких як Липські з Горая, Чурили зі Стоян, Струсі з Комарова, Дрогойовські, Даниловичі, Дідушицькі, Тарнавські, бачимо там вже й польські роди, віддавна осілі на Червоній Русі і споріднені з першими: Одоровонжів, Бучацьких, Язловецьких та інших з пізнішої колонізації^a. Ті самі стосунки можна зауважити між середньою і дрібною шляхтою. Отож “спочатку й передусім роди й доми, які використовують у клейноді гербовий знак Сас, без винятку, очевидно, є руссю”, – каже історик “польської” України п. Александр Яблоновський^b. Те саме можна сказати про герб Корчак; і не забуваймо, що гербу Сас є до 60 родин, а Корчак – понад 40^c. Руськими, безумовно, є також герби Кердея, Салава, Голобок. “Решта ж родів, завідомо староруських, пристосувала свої первісні печатні знаки до вигляду вже сформованих польських гербів або ж прибрала собі точно такі самі”^d, – пише далі п. Яблоновський, а якщо до цього додати також думку п. Яблоновського, що “роди безумовно руського чи волоського походження не раз мали прізвища, архіпольські за звучанням”^e, точно окреслити походження червоноруської шляхти буде надзвичайно складно.

В кожному разі одне можна стверджувати безсумнівно, що ця шляхта, переважно українська з походження, на той час була вже у своїх вищих сферах дуже спольщеною, натомість у нижчих залишалася на Червоній Русі українською аж до наших часів, так як і споріднена з нею овруцька, барська та інша шляхта.

Що ж до Західного Поділля, то на той час, коли ним володіла Литва, за Коріатовичів, туди скеровувався потік волинської шляхти, звісно, суто української; коли ж західне Поділля було приєднане до Корони, посилюється наплив польської шляхти, левову частку якої складає згадана польська, що прищепилася на українському ґрунті чи сполонізована червоноруська шляхта^f. Одночасно з цією колонізацією відбувалося спольщення подільської шляхти; тут українською в сенсі національної свідомості найдовше залишалася дрібна шляхта, осіла навколо Бару, ті Володийовські, Карачовські, Васютинські, Козловські, Ластовецькі, Ярмолинські, Радзейовські, Поповські та багато, багато інших^g, подібних у цьому до такої ж дрібної шляхти, осілої біля

^a Jabłonowski A. Źródła dziejowe, t. XVIII, Ruś Czerwona, str. 287 i далі.

^b Ibidem, str. 339.

^c Перелік цих родин див.: Грушевський М. “Історія”, т. VI, с. 611.

^d Jabłonowski A. Źródła dziejowe, t. XVIII, str. 339.

^e Ibidem, str. 351.

^f Пор. Грушевський М. “Історія”, т. VI, с. 249.

^g Деталі і докладний перелік див. Грушевський М. Барское староство, К., 1894, с. 179 і далі.

nika osiadłej. Ta cecha charakterystyczna, że wszędzie rzesze drobnej szlachty pozostały bardzo długo, często i do naszych czasów, wierni dawnej, pierwotnej swej narodowości, jak owi bojarzy owrucy, co to nie tylko ku szlachectwu, lecz i ku kozactwu się rwą^a, świadczy, że potok szlacheckich kolonistów polskich, który z ukraińskich ziem Korony i z rdzennej Polski rzucił się następnie po Unii Lubelskiej w dalsze ziemie ukraińskie, nie był tak silny i tak głęboki, by nawet tylko warstwę szlachecką całą do dna poruszyć; płynął on po jej wierzchu tylko, zakreślając niejako rozmiary przyszłych zdobyczy polskości “na Rusi”, które, w rezultacie, nie tylko w tych dalszych ziemiach, ale na całym tej Rusi obszarze *polegały, śmiem twierdzić, więcej na procesie polszczenia wyższych warstw szlachty ukraińskiej, niż na wprowadzeniu w nią trwałych^b elementów czysto i rdzennie polskich^c.*

Na Ukrainie bowiem święciła tryumfy *szlachecka kultura polska, a nie pług polski*. Bo pług, który się w stepy opuszczone i puszcze przedwieczne worywał, powiedzmy to sobie otwarcie, dzierżył w swym ręku nie szlachcic polski, ani zlaszony ukraiński, dzierżył go w swych dłoniach krzepkich ukraiński chłop; a żeby chłopu tego do chodzenia za owym pługiem zachęcić, by osadnika nowego zważyć, by być, jednym słowem, dobrym osadcą (a takich właśnie z pośród szlachty nęciła południowo-wschodnia przeważnie Ukraina i tacy też tamtędy szli najwięcej), na to trzeba było ten lud znać, nie być od niego tak dalekim językiem, zwyczajem i obyczajem, jakim musiał być szlachcic rdzennie polski; osadcą też w tej części Ukrainy bywał, wedle wszelkiego prawdopodobieństwa, świeżo z wierzchu zlaszony szlachcic czerwonoruski, podlaski, lub wreszcie, czystej krwi i narodowości jeszcze wówczas ruskiej, jakiś zbiedzony ziemianin, czy nawet książę wołyński, jak ów na przykład Kozika, zastawnik wsi Skryłowiec, w woj. kijowskiem położonej^d.

Stamtąd też, z Wołynia, z Rusi Czerwonej, z Podlasia, z Podola “polskiego” napływali w stepy ukraińskie z nowymi “królewietami” i nowi osadcy i gdy królewietą później w dziejach często się mieniali, oni pozostawali przeważnie ci sami, głębiej w grunt miejscowy korzenie puścili.

Wśród masy więc szlachty ukraińskiej w ziemiach dawnego W. Ks. Litewskiego w końcu XVI i pocz. XVII w. tworzył się zaczyn, rozwodniony elementem ukraińsko-polskim, z ukraińskich ziem Korony przeważnie; w zaczynie tym szlachta rdzennie polska ginęła, przepadała jako rasa, natomiast przewodziła jako

^a Jabłonowski Al. Żr. dz., t. XXII, str. 388.

^b A więc wojsko, księża, urzędnicy niżsi etc., jako elementa nie stale, *nie osiadłe* (niemniej przeto na polonizację kraju wpływ mające) w rachubę tą nie wchodzi.

^c Por. dla przykładu: Szajnocha K. Jak Ruś polszczała, Szkice historyczne, t. IV.

^d Por. Jabłonowski Al. Żr. dz., t. XXII, str. 123.

Хмільника у Брацлавському воєводстві. Ця характерна риса, що всюди маси дрібної шляхти дуже довго, часто й до наших часів, залишалися вірними своїй давній, первісній національності, як згадані овруцькі бояри, які тяжили не лише до шляхетства, але й до козацтва^a, свідчить, що потік польських шляхетських колоністів, які після Люблінської унії ринули з українських земель Корони і з корінної Польщі в дальші українські землі, не був таким сильним і глибоким, щоб зрушити до дна навіть лише всю шляхетську верству; він плив по її поверхні тільки, мовби окреслюючи розміри майбутньої польської здобичі “на Русі”. В результаті не лише в цих дальших землях, але й на всьому просторі цієї Русі ці зміни *полягали*, насмілюся стверджувати, *більше у процесі колонізації вищих верств української шляхти, аніж у запровадженні в неї тривких^b елементів, суто й докорінно польських^c*.

Адже на Україні тріумфувала польська шляхетська культура, а не польський плуг. Бо плуг, що зорював покинуті степи й одвічні пуші, скажемо відверто, тримав у своїх руках не польський і не сполонізований український шляхтич, його тримав у своїх міцних долонях український селянин; а щоб цього селянина заохотити ходити за тим плугом, щоб привабити нового осадника, щоб бути, одним словом, добрим осадчим (а саме таких з-посеред шляхти переважно вабила південно-східна Україна і саме такі туди переважно йшли), потрібно було знати цей народ, не бути таким далеким від нього мовою, звичаями й поведінкою, яким був корінний польський шляхтич; тому осадчим у цій частині України бував, найімовірніше, щойно поверхово полонізований червоноруський чи підляський шляхтич або ж, врешті, чистої крові й національності ще руський, якийсь збіднілий зем'янин або навіть волинський князь, як, наприклад, Козіка, заставник села Скрилівці у Київському воєводстві^d.

Звідти ж, з Волині, з Червоної Русі, з Підляшшя, з “польського” Поділля напливали в українські степи з новими “королєнятами” й нові осадчі, і, коли королєнята згодом часто мінялися протягом історії, то другі залишалися переважно на місці й пускали в місцевий ґрунт міцні корені.

Отож серед маси української шляхти на землях давнього В[еликого] кн[язівства] Литовського в кінці XVI і на початку XVII ст. творилася закваска, розбавлена українсько-польським елементом, переважно з українських земель Корони; у цьому заквашеному тісті корінна польська шляхта гинула,

^a Jabłonowski A. Źródła dziejowe, t. XXII, str. 388.

^b Отож військо, ксьондзів, нижчих урядовців та ін., як елементи не сталі, *не осіли* (хоча вони й мали вплив на полонізацію краю), можна тут не враховувати.

^c Пор. для прикладу Szajnocha K. Jak Ruś polszczała, Szkice historyczne, t. IV.

^d Jabłonowski A. Źródła dziejowe, t. XXII, str. 123.

przedstawicielka kultury państwowej, szlacheckiej, do której tak się garnęła szlachta ukraińska. Na Ukrainie wówczas żywioł rdzennie polski odgrywał mniej więcej taką samą rolę, jaką obecnie odgrywa żywioł rdzennie rosyjski: liczebnie i rasowo słaby – ton jednak życiu ówczesnemu nadawał. Rdzeń sam jednak, podłoże, na którym rozwinęły się dalsze szlachty ukraińskiej dzieje, było i pozostało ukraińskim, chociaż *zewnątrznie* szlachta ta niebawem polską się stać miała.

Większość kniaziów, panów i ziemian południowej Ukrainy, czyli wojew. kijowskiego i bractawskiego “aż do końca wojen kozackich – powiada p. Jabłonowski – (a więc przez cały czas owej najintensywniejszej polskiej kolonizacji, dodamy od siebie), trzymała się Błahocestia”^a, czyli nie zrywała ostatecznie ze swoim narodem; a i ci, co już zerwali, na przykład ów pierwszy “naprawdę”, jak mówi p. Jabłonowski, biskup kijowski, Józef Wereszczyński, był to także przecie “Rusin chełmski z rodu”^b.

W ogóle w czasach owej najintensywniejszej polskiej kolonizacji, w końcu XVI i pocz. XVII w., sama szlachta ukraińska swe pochodzenie manifestowała jeszcze, jak to później zobaczymy, dość wyraźnie i spolszczyła się ona wtenczas, gdy właśnie ustała ta kolonizacja polska, *spolszczyła się pod wpływem faktów zupełnie odmiennych, niż napływ obcoplemiennych pierwiastków*. Faktami zaś tymi i bezpośrednią przyczyną ostatecznej polonizacji szlachty ukraińskiej były przede wszystkim wojny kozackie.

Kiedy minęła burza kozacka, “Wołyń – mówi historyk polski Bartoszewicz – ujrzał się odnowionym, koronnym i katolickim. Przeszłość znikła, ulotniła się, koloryt wołyński pobladł, a obecność ukazała oczom Korony nową zupełnie prowincję”^c. A przecież nikt twierdzić nie będzie, że podczas wojen kozackich odbywał się przypływ elementów polskich: *koronnych i katolickich* na Ukrainę – miał raczej miejsce fakt przeciwny.

Źródeł więc polonizacji ukraińskiej szlachty należy szukać gdzieindziej, o nich powiemy dalej, tutaj chodziło nam tylko o zaznaczenie, że podłoże, na którym rozwinęła się historia szlachty ukraińskiej już pod panowaniem polskim, było ukraińskie. Chmielniczyszna, Ruina, nawała turecka, wielkie w tem podłożu poczyniły zmiany: szlachta musiała z całej prawie Ukrainy uciekać i tylko “post hosticum”, w początkach XVIII w., rozpoczyna się nowa szlachecka kolonizacja Ukrainy. Kolonizacja ta jednak znacznie słabszą od poprzedniej w w. XVI i pierwszej połowie XVII w. była.

Przedewszystkiem ruch kolonizacyjny może jeszcze mniej napływał z Polski rdzennej. Bo na dawne nieponętne teraz zgłiszczu wracali przede wszystkim dawni

^a Jabłonowski *Al. Żr. dz.*, t. XXII, str. 546.

^b *Ibid.*, str. 560.

^c Cyt. u Jabłonowskiego *Al. Żr. dziejowe*, t. VI, str. CIX.

пропадала як раса, натомість вела перед як представниця державної, шляхетської культури, до якої так тягнулася українська шляхта. В той час на Україні корінний польський елемент відігравав більш-менш таку роль, яку тепер відіграє корінний російський: кількісно й расово слабкий, він, однак, задавав тон тодішньому життю. Однак сам корінь, основа, на якій розвинулася подальша історія української шляхти, були й залишилися українськими, хоча *назовні* ця шляхта незабаром мала стати польською.

Більшість князів, панів і зем'ян південної України, тобто Київського і Брацлавського воєводств, “аж до кінця козацьких воєн (а отже, протягом усього часу тієї найінтенсивнішої польської колонізації – додамо від себе), – каже п. Яблоновський, – трималися Благочестя”^a, тобто не поривали остаточно зі своїм народом; але й ті, що вже порвали, наприклад, той перший “справжній”, як каже п. Яблоновський, київський біскуп Юзеф Верещинський, був усе-таки “холмським русином з роду”^b.

Узагалі в часи тої найінтенсивнішої польської колонізації, в кінці XVI і на початку XVII ст., сама українська шляхта, як ми це далі побачимо, ще досить виразно маніфестувала своє походження і *спольщилася вона тоді, коли, власне, ця польська колонізація припинилася, спольщилася під впливом цілком інших фактів, аніж наплив чужоплемінних елементів*. А цими фактами й безпосередньою причиною остаточної полонізації української шляхти були передусім козацькі війни.

Коли минула козацька буря, “Волинь, – говорить польський історик Бартошевич, – відчула себе оновленою, коронною і католицькою. Минуле зникло, випарувалося, волинський колорит збляк, а дійсність показала очам Корони цілком нову провінцію”^c. Але ж ніхто не стверджуватиме, що під час козацьких воєн відбувався наплив польських елементів – *коронних і католицьких* в Україну – мав місце радше протилежний факт.

Отож джерела полонізації української шляхти слід шукати деінде, про них ми скажемо далі, тут нам ішлося лише про те, щоб зазначити, що ґрунт, на якому розвинулася історія української шляхти вже під польським пануванням, був українським. Хмельниччина, Руїна, турецька навала спричинилися до значних змін цього ґрунту: шляхта мусила тікати майже з усієї України, і лише “post hosticum”^{*}, на початку XVIII ст., розпочинається нова шляхетська колонізація України. Колонізація ця, однак, була значно слабшою за попередню – XVI й першої половини XVII ст.

^a Jabłonowski A. Źródła dziejowe, t. XXII, str. 546.

^b Ibidem, str. 560.

^c Цит. за: Jabłonowski A. Źr. dziejowe, t. VI, str. CIX.

* Після ворогів (латин.). – Ред.

ich właściciele, a więc tło pozostawało w istocie to samo, jeśli zaś teraz nastąpił świeży dopływ szlachty rdzennie polskiej, to też i na miejscu zrodziła się nowa warstwa szlachty pochodzenia ukraińskiego, że wspomniemy tu tylko o nobilitowanej starszyźnie kozackiej, Polsce przychylniej, począwszy od Nosaczów, Sokołowskich, Bułhów, Muraszków, Iskrzyckich, Złotarzewskich, Sulimów, Zarudnych, Leśnickich, Zabuskich, Jasnoborskich, Górskich^a, do owych kozaków dworskich, co tłumić hajdamacyznę pomagali^b; że wspomniemy wreszcie o owej rzeszy oficjalistów wszelkiego rodzaju, w ręce których przeważnie dostały się rozpadające się w końcu w. XVIII latyfundja pańskie, a którzy, wedle słów hr. Henryka Rzewuskiego znającego chyba miejscowe stosunki i świeże jeszcze stosunkowo tradycje, składali się, jak w majątkach Prota Potockiego, między innymi “z popowiczów a mieszcuchów”^c. Jeśli w tych słowach jest trochę przesady, to nie wiele w każdym razie, szczególnie jeśli zważymy, że w drugiej połowie w. XVIII, właśnie kiedy rozpadały się fortuny owe, kolonizacja z Polski była słabą bardzo, gdyż kolonistów nie mogło nęcić ówczesne, na t. zw. “kresach”, życie w obliczu ciągłych napadów hajdamackich. Największy więc udział w likwidacji fortun królewiat ukraińskich musieli wziąć potomkowie ich niegdyś osadców i żywiol w ogóle miejscowy, który z nabyciem fortuny polszczył się jednocześnie, gdyż, wobec przewagi polskiej kultury w rzeszy szlacheckiej, wszystko co się na wierzch wybiło i do szlachty weszło, tem samem polskiem, jeśli nie “gente”, to “natione” stawało.

Później już w w. XIX o jakimś większym przyplywie elementu polskiego na Ukrainę, wobec radykalnie zmienionych warunków politycznych, nie może być i mowy. Dane więc historyczne (ostatnie słowo powie nam antropologia) pozwalają twierdzić, że szlachta miejscowa, obecnie przeważnie polska, jest warstwą, chociaż pochodzenia niejednolitego, *jednak o silnej, absolutnej przewadze krwi miejscowej, ukraińskiej*.

Pochodzenie jednak, powtarzamy, nie oznacza jeszcze bynajmniej przynależności narodowej; wszak owi Dzikie, Zalescy, Brzozowscy, Lassoty, jedni z pierwszych kolonistów polskich na Ukrainie, byli później gorliwymi wyznawcami obrządku wschodniego^d, a więc do narodu ukraińskiego się zaliczali; wszak później cała masa szlachty czysto ukraińskiej w szlachtę polską się zamieni i wiernie służyć będzie szlacheckiemu narodowi.

^a Volumina Legum, v. IV, f. 220, 337, 614, 617, 684.

^b Kraszewski I. Polska w czasie trzech rozbiorów, t. II. Warsz., 1902, str. 328. Por. Marczyński W. Statystyka gub. podolskiej, t. I, str. 107.

^c Pamiętniki Soplicy (Paryż, 1841), t. III, str. 13.

^d Por. Jabłonowski Al. Żr. dz., t. XXII, str. 546.

Передусім колонізаційний рух, може, ще слабше йшов із корінної Польщі. Бо на старі непривабливі тепер згрища поверталися перш за все їхні давні власники, отож тло, по суті, залишалося тим самим, якщо ж тепер стався свіжий доплив шляхти з корінної Польщі, то й на місці зародилася нова верства шляхти українського походження. Згадаймо тут хоча б про зведену у шляхетство козацьку старшину, прихильну до Польщі, почавши від Носачів, Соколовських, Булиг, Мурашків, Іскрицьких, Золотаревських, Сулим, Зарудних, Лесницьких, Забуських, Ясноборських, Гурських^a, і до тих двірських козаків, що допомагали придушувати Гайдамаччину^b. Згадаймо, врешті, про ту масу розмаїтих службовців, до рук яких переважно потрапили панські латифундії, що розпадалися в кінці XVIII ст., і котрі, за словами гр. Генрика Жевуського, що справді знав місцеві стосунки і ще досить свіжі традиції, склалися, як у маєтках Прота Потоцького, зокрема, “з поповичів і міщухів”^c. Якщо в цих словах є трохи перебільшення, то в кожному разі небагато, особливо як зважити, що в другій половині XVIII ст., коли, власне, розпадалися ці маєтності, колонізація з Польщі була дуже слабкою, оскільки колоністів не могло вабити тодішнє життя на т. зв. “кресах”, zagrożене постійними гайдамацькими нападами. Отож найбільшу участь у ліквідації статків українських королєнат мали взяти нащадки тих колишніх осадників і взагалі місцевий елемент, який, набуваючи майно, водночас польщився, оскільки, з огляду на перевагу польської культури в шляхетській масі, усе, що вибилося нагору й увійшло до шляхти, ставало, таким чином, польським, коли не “gente”, то “natione”.

Згодом, уже в XIX ст., про якийсь більший вплив польського елементу на Україну, з огляду на радикально змінені політичні умови, не може бути й мови. Отож історичні відомості (останнє слово скаже нам антропологія) дозволяють твердити, що місцева шляхта, тепер переважно польська, хоча й різна за походження, має, однак, *сильну, абсолютну перевагу місцевої, української крові*.

Проте походження, повторюємо, ще зовсім не означає національної приналежності; адже ті Дзика, Залеські, Бжозовські, Ляссоти, одні з перших польських колоністів на Україні, були згодом палкими сповідниками східного обряду^d, тобто зараховували себе до українського народу; однак згодом уся маса суто української шляхти перетвориться на польську шляхту й вірно служитиме шляхетському народові.

^a Volumina Legum, v. IV, f. 220, 337, 614, 617, 684.

^b Kraszewski J. Polska w czasie trzech rozbiorów, t. II. Warszawa, 1902, s. 328. Поп.: Marczyński W. Statystyka gub. podolskiej, t. I, str. 107.

^c Pamiętniki Soplicy. Paryż, 1841, t. III, str. 13.

^d Поп.: Jabłonowski A. Żr. dziejowe, t. XXII, str. 546.

Dzieje przynależności narodowej, czyli, mówiąc ścisłej, dzieje wynarodowienia się szlachty ukraińskiej, nie stanowią w tym względzie wyjątku. Taki sam los spotkał szlachtę czeską, która, zniemczoną będąc zupełnie, obecnie jednak, z przebudzeniem się narodu czeskiego, do swej narodowości powraca, taki sam los, mówiąc ogólnie, spotykał szlachtę narodów, które wcześniej swój byt państwowy utraciły i przez obce państwa pochłonięte zostały, że wspomnę tu jeszcze o szlachcie fińskiej, norweskiej i t. d.

Przyjrzyjmy się w krótkości tym szlachty ukraińskiej dziejom. A więc w owym przełomowym w. XVI i do poł. XVII szlachta ukraińska stwierdza dość wyraźnie swą przynależność do narodu ukraińskiego. Nawet w silnie spolszczonej już Rusi Czerwonej taki sławny wśród Polaków i do szpiku kości zlaszony Stanisław Orzechowski, którego przydomek: „gente Ruthenus natione Polonus”, wszedł u nas w tak szerokie później użycie, nie zapiera się bynajmniej i, podpisując się na dziełach swoich: Orzechowski Rusin^a, zaznacza wyraźnie swe pochodzenie; a swą narodowość ukraińską (ruską) stwierdzają czynem całe rzesze szlachty średnio zamożnej, że nie mówię już o drobnej, jeszcze w początkach w. XVII broniąc zawzięcie od unii władcy przemyskie po śmierci „błahoczystywego” Kopystyńskiego w r. 1610^b.

Cóż mówić dopiero o ziemiach ukraińskich W. Księstwa. Tam, nie zważając na szybki postęp polonizacji, szlachta woj. Braclawskiego protestuje w r. 1576 w poselstwie do króla przeciwko temu, aby pozwy z kancelarii królewskiej były pisane do niej w języku polskim, mało tego, pozwanych do króla nie puszcza i na przyszłość wyraźnie żąda, aby wszystkie listy do niej pisane były „pismem ruskim”, odpowiednio do aktu r. 1569, potwierdzającego miejscowe prawa^c. To samo żądanie powtarza w r. 1632 szlachta wołyńska na sejmie konwokacyjnym w Warszawie, w osobnym punkcie stanowiąc: *“Jako dawne prawo mieć chciało i jako dotąd w zwyczaju było, wszystkie przywileje, listy, mandaty i insze wszystkie sprawy Kijowskiego, Wołyńskiego, Braclawskiego województw, ruskim językiem w kancelaryach J. K. M. pisane i wydawane być mają, sub nullitate wszystkich sprawy, którą by kto inakszym charakterem z kancelaryi wyniósł; gwoili czemu ma być zawsze przy kancelaryi koronnej pisarz urodzenia szlacheckiego, osiadły i przysięgły, który by tego ruskiego pisania we wszystkim doglądał”*^d. O to samo dopominają się Wołynianie na sejmiku swego województwa jeszcze w r. 1638^e.

^a Kubala L. Stan. Orzechowski, str. 51.

^b Hruszewski M. „Istoria”, t. VI, str. 589; por. Łoziński W. Prawem i lewem, t. I, str. 294 i nast.

^c Hruszewski M. Ibidem, str. 283.

^d Cyt. u Jabłonowskiego Al. Żr. dz., t. VI, str. CV.

^e Jabłonowski Al. Ibid.

Історія національної приналежності, точніше кажучи, історія денаціоналізації, української шляхти не є в цьому плані винятком. Така сама доля спіткала чеську шляхту, яка, будучи цілковито знімченою, зараз, однак, з пробудженням чеського народу, повертається до своєї національності. Загалом кажучи, така сама доля спіткала шляхту народів, які рано втратили своє державне існування і були поглинуті чужими державами – можемо згадати тут ще про фінську, норвезьку шляхту і т. ін.

Розглянемо ж стисло цю історію української шляхти. Отож в уже згаданому переломному XVI і до середини XVII ст. українська шляхта досить виразно ствердила свою приналежність до українського народу. Навіть у дуже спольщеній уже Червоній Русі такий славний серед поляків і до мозку кісток сполонізований Станіслав Ожеховський, прізвисько якого “gente Ruthenus natione Polonus” згодом набуло у нас такого широкого вжитку, зовсім не відмовляється їй, підписуючися під своїми творами “русин Ожеховський”^a, виразно зазначає своє походження; а свою українську (руську) національність стверджують дією усі маси середньозаможної шляхти, не кажучи вже про дрібну, на початку XVII ст. завзято захищаючи від унії Перемишльське воєводство по смерті “благочестивого” Копистенського 1610 року^b.

Що вже казати про українські землі В[еликого] князівства [Литовського]. Там, незважаючи на швидкий розвиток полонізації, шляхта Брацлавського воєводства 1576 року у посольстві до короля протестує проти того, аби позови з королівської канцелярії писали їм польською мовою, мало того, не пускає викликаних на суд до короля і надалі виразно вимагає, щоб усі листи до неї писали “руським письмом”, відповідно до акта 1569 р., що підтверджував місцеві права^c. Цю ж вимогу повторює 1632 року волинська шляхта на конвокаційному сеймі у Варшаві, наголошуючи в окремому пункті: “Як давнє право хотіло мати і як досі у звичаї було, усі привілеї, листи, мандати й усі інші справи Київського, Волинського, Брацлавського воєводств мають писати й видавати в канцеляріях Й[ого] К[оролівської] М[илості] руською мовою, sub nullitate* жодної справи, яку б хтось інакшим способом з канцелярії виніс; а задля цього при коронній канцелярії завжди повинен бути писар шляхетного походження, осілий і записаний, який би в усьому тильнував це руське письмо”^d. Цього ж домагаються волинці на сеймику свого воєводства ще 1638 року^e.

^a Kubala L. Stanisław Orzechowski, str. 51.

^b Грушевський М. “Історія”, т. VI, с. 589; пор. Łoziński W. Prawem i lewem, t. I, str. 294 і далі.

^c Грушевський М. “Історія”, т. VI, с. 283.

* Без винятку (латин.). – Ред.

^d Цит. за: Jabłonowski A. Żr. dziejowe, t. VI, str. CV.

^e Ibidem.

Lecz przede wszystkim i szczególnie swą przynależność narodową manifestowała szlachta ukraińska swem gorącem, już za czasów polskich, przywiązaniem do obrządku wschodniego. Wspominaliśmy już o szlachcie czerwonoruskiej, o szlachcie kijowskiej i braclawskiej przytaczaliśmy w tym względzie zdanie p. Jabłonowskiego, co się zaś szlachty wołyńskiej tyczy, to wystarczy przypomnieć o istnieniu owej sławnej Akademii kniaziów Ostrożskich w Ostrogu na Wołyniu i o tym intensywnym ruchu umysłowym, dążącym do wzmocnienia zagrożonej wiary, a więc i narodowości, przez nią w końcu w. XVI wywołanym.

Wkrótce jednak wśród kniaziów i panów wołyńskich nastąpiła dezercja z pod starych sztandarów. Dezercja ta wywołała między innymi ów “Lament domu książąt Ostrożskich” – utwór literacki, skargami przepełniony i przestrogę dla synów kniazia Konstantego zawierający:

Pamiętajcie, żeście s kniaźat ruskich Ostrożskich wyszły,
Ich wiru, dilynost' i pobożnost' mijte na mysły^a

Przestroga ta jednak nie pomogła... Już syn kniazia Konstantego książę Janusz został katolikiem, a za wnuczki jego księżny Anny Alojzy na miejscu sławnej Akademii “błahocestywej” – kolegium jezuickie stanęło. Miał więc rację Mellecjusz Smotrycki, skarżąc się w swoim “Trenosie” na masową dezercję z obozu “błahocestja” kniaziów i panów ukraińskich i z goryczą w sercu wyliczając długi rejestr “synów wyrodków św. Cerkwi wschodniej”^b. Lecz średnio zamożna szlachta, nie mówiąc już o drobnej, długo jeszcze wierną wierze swych ojców pozostała.

Ale niestety sam już ten wschodni obrządek był ostatnią nicią, wiążącą jeszcze szlachtę ukraińską z narodem swoim – polszczy się ona coraz bardziej. Przecież ów “Trenos” przez wiernego syna Cerkwi wschodniej Smotryckiego po polsku został napisany; po polsku też pisze swe wspomnienia, nienawiścią do kozaków przepełnione, również “syn cerkwi greckiej”, “zakonu ruskiego” latopisiec Jerlicz, a cóż mówić o innych, którzy się już razem z wiarą i wszelkiej łączności (w pojęciu ówczesnem) z narodem swoim wyparli. Powstanie Chmielnickiego i wojny kozackie przyspieszyły, właściwie mówiąc, zakończyły ów proces polonizacji szlachty ukraińskiej.

Nie będąc już w większej swej części związaną silną spójnią duchową z rdzeniem narodu, ujrzała się ona nagle w swym bycie zagrożoną. Zdumionym jej oczom ukazał się raptem jej własny naród rozszałały gniewem niewolnika, więzy swe targającego, jej własny lud z mieczem karzącym w ręku, z mieczem na swą brać starszą, która, *mając w swych rękach siłę światła i bogactwa potęgę, do takiego*

^a Hruszewski M. “Istorja”, t. VI, str. 497.

^b Hruszewski M. “Istorja”, t. VI, str. 594 i następne.

Однак передусім і особливо українська шляхта маніфестувала свою національну приналежність своєю палкою, вже за польських часів, прив'язаністю до східного обряду. Ми вже згадували про шляхту червононоруську, щодо київської та брацлавської шляхти, наводили думку п. Яблоновського. Що ж до волинської шляхти, то досить нагадати про існування в Острозі на Волині тієї славетної Академії князів Острозьких і про той інтенсивний розумовий рух, скерований на зміцнення загроженої віри, а отже, й національності, започаткований нею в кінці XVI століття.

Небавом, однак, серед волинських князів і панів відбулося дезертирство з-під давніх прапорів. Це дезертирство спричинило, між іншим, той “Лямент дому княжат Острозьких” – літературний твір, сповнений скаргами, що містить пересторогу для синів князя Костянтина:

Пам'ятайте, жесьте з княжат руських Острозьких вийшли,
Їх віру, дільність і побожність мійте на мисли^a.

Однак ця пересторога не допомогла... Уже син князя Костянтина князь Януш став католиком, а за його внучки Анни Алоїзи на місці славної “благочестивої” Академії постала єзуїтська колегія. Отож мав рацію Мелетій Смотрицький, скаржачись у своєму “Треносі” на масове дезертирство з табору “благочестя” українських князів і панів і з гіркотою в серці перелічуючи довгий реєстр “синів виродків св. Церкви східної”^b. Але середньозаможна шляхта, не кажучи вже про дрібну, ще довго залишалася вірною вірі своїх батьків.

Але, на жаль, уже й той східний обряд був останньою ниткою, яка ще пов'язувала українську шляхту зі своїм народом – вона полонізується чимраз більше. Адже й сам “Тренос” був написаний вірним сином східної Церкви Смотрицьким по-польськи; по-польськи пише також свої спогади, сповнені ненависті до козаків, так само “син грецької церкви”, “закону руського” літописець Єрлич, а що вже казати про інших, які вже разом із вірою зреклись й усякого зв'язку (в тодішньому розумінні) зі своїм народом. Повстання Хмельницького й козацькі війни прискорили, точніше кажучи, завершили цей процес полонізації української шляхти.

Вона, вже переважно не будучи пов'язаною сильним духовним зв'язком із серцевиною народу, несподівано відчула загрозу своєму існуванню. Її вражені очі раптом побачили її власний народ, шалений невільничий гнів якого розривав рабські пута, її власний люд з караючим мечем у руці, з мечем,

^a Грушевський М. “Історія”, т. VI, с. 497.

^b Там само, с. 594 і далі.

stanu poniżenia dojsć mu pozwoliła! I wylękała szlachta ukraińska z całą siłą ślepego instynktu rzuciła się pod skrzydła opiekuńcze państwowości polskiej; do reszty wszystkie więzy, łączące ją z bratem młodszym, owym “dzikim niewolnikiem (z kultury przez nią samą okradzionym!), stargała. Od czasu tego przestała ona być w masie szlachtą ukraińską. Stała się ona natomiast częstką wielkiego szlacheckiego narodu polskiego, i narodowi temu szlacheckiemu wierną, może nawet zanadto wierną, aż do końca jego polityczno-państwowego istnienia i potem jeszcze pozostała.

Pomimo jednak tej wierności wielkiej nie była już ona nigdy w pełnem znaczeniu tego słowa: *sobą*. Dwoistość jakaś prześladowała i prześladowuje ją od tego czasu, dotychczas. Bo polską, polską *w narodowym, a nie w szlachecko-państwowem* znaczeniu tego słowa, szlachta ukraińska stać się nie mogła; wytworzyła ona ów specyficzny w Polsce typ szlachcica, owego “gente Ruthenus, natione Polonus” – Ukraińca z rodu, Polaka z narodowości – typ, który nawet w szlacheckim narodzie polskim zawsze się trochę odmiennym czuł, typ, który “korniarzem” prawdziwym w żaden sposób stać się nie mógł, i tę “indywidualność” swoją przez czas cały trwania Rzeczypospolitej zawsze w ten lub inny sposób manifestował. A to się działo, powtarzam, za życia narodu szlacheckiego. Cóż dopiero gdy ów naród szlachecki konać począł i gdy się narodził natomiast Naród, cały już Naród, ze swym i chłopem i mieszczaninem i panem naród Polski! Gdy się to stało, gdy u łoża Polski konającej stanął jej przyszły anioł stróż: konstytucja 3 Maja, to wtenczas owa polska szlachta z Ukrainy... do Targowicy się rzuciła i obcą przemoc, by uratować naród szlachecki, wzywać poczęła, bo narodowi szlacheckiemu, *jemu i tylko jemu jednemu* wierną była...^a

Lecz mógłby kto powiedzieć, że to są dawne, zamierzchłe dzieje... Mieliśmy jednak ich świeże powtórzenie, i to niedawno bardzo. Bo oto, gdy szlachcic rdzennie polski p. Dmowski w Dumie demokratyczną pewną reformę popierać chciał, reformę, która, jak to wykazuje Poznańskie, gdzie chłop polski bardzo dzielnie swej polskiej ziemi broni, wcale by szkodliwą dla narodu polskiego nie była, wtenczas szlachta ukraińska, *owa polska szlachta z Ukrainy*, nagle o “kraju” swoim sobie przypomniła, o szlacheckim “stanie posiadania” w tym kraju nam prawała i “krajowe” stronnictwa tworzyć poczęła.

Ale niestety i w kraju, już jako szlachta w kraju tym *polska*, sumienia spokojnego mieć nie mogła.

Bo od czasu Żółtych Wód i Korsunia, a nawet i Beresteczka i Kodni, szlachtę ukraińską, która narodu się swego wyrzekła, aż po dziś dzień dręczą jakieś wyrzu-

^a Por. Nanke C. Szlachta wołyńska wobec konstyt. trzeciego maja. Lwów, 1907; Kraszewski I. Polska w czasie trzech rozbiorów, etc.

занесеним на своїх старших братів, котрі, *маючи у своїх руках силу світла й міць багатства, дозволили йому дійти до такої міри приниження!* І злякана українська шляхта з усією силою сліпого інстинкту кинулася під опікунчі крила польської державності, до решти розриваючи всі стосунки, що єднали її з молодшим братом, тим “диким невольником”, обікраденим нею самою від культури. Від цього часу вона у своїй масі перестала бути українською шляхтою. Натомість вона стала частиною великого польського шляхетського народу й вірною цьому шляхетському народові, можливо, навіть занадто вірною, залишалася аж до кінця його державно-політичного існування, та й пізніше.

Однак, попри цю велику вірність, вона вже ніколи не була в повному значенні цього слова *собою*. Якесь роздвоєність переслідувала й переслідує її відтоді й донині. Адже польською, польською у національному, *а не в шляхетсько-державному* розумінні цього слова, українська шляхта стати не могла; вона витворила той специфічний у Польщі тип шляхтича, того “gente Ruthenus, natione Polonus” – українця за народженням, поляка за національністю – тип, котрий навіть у шляхетському польському народі завжди почувався трохи відмінним, тип, який жодним чином не міг стати справжнім “коронним” і цю свою “індивідуальність” так чи інакше маніфестував протягом усього часу існування Речі Посполитої. І це діялося, повторюю, за часів шляхетської нації. Що вже казати про час, коли згадана шляхетська нація почала конати й коли, натомість, народився Народ, уже весь Народ, зі своїм і селянином, і міщанином, і паном – польський Народ! Коли це сталося, коли біля смертної постелі Польщі, що конала, став її майбутній ангел-хоронитель – конституція 3 Травня, то в цей час згадана польська шляхта з України кинулася до... Тарговиці й почала закликати чужу силу, щоб урятувати шляхетський народ, бо була вірною шляхетському народові, *йому й лише йому єдиному*^а.

Хтось, звісно, міг би сказати, що це давні, забуті події... Але ми мали їх свіже повторення, і то зовсім недавно. Бо саме коли корінний польський шляхтич п. Дмовський хотів підтримати в Думі певну демократичну реформу, що, як видно з Познанського [воєводства], де польський селянин дуже успішно захищає свою польську землю, зовсім не зашкодила б польському народові, в той момент українська шляхта, *та сама польська шляхта з України*, несподівано згадала про свій “край” і, кажучи нам про шляхетський “стан володіння” у цьому краї, почала творити “крайові” об’єднання.

Та, на жаль, і в цьому краї, уже як *польська шляхта* в ньому, не могла мати чистого сумління.

^а Поп.: Nanke C. Szlachta wołyńska wobec konstytucji trzeciego maja. Lwów, 1907; Kraszewski I. Polska w czasie trzech rozbiorów, etc.

ty sumienia – jakieś niejasne męczące poczucie niespełnionych obowiązków. Przywidiuje się jej ciągle mara krwawa: *chłop ukraiński z nożem w ręku!*.. A ukazała się ta mara po raz pierwszy w owym “wielkim strachu” Pilawieckim. Potem na “Ruinach” ukraińskich żałośnie zawodziła. Później znów nożem w Humanu błysnęła i szlachcie wylęklej podczas owych buntów wołyńskich w roku 1785 się śniła^a. I znów śniła się w r. 1855 w “kozaczyźnie kijowskiej” podczas wojny krymskiej^b. Śniła się tak niedawno w postaci nożów zakopanych w mogile Szewczenki^c, że o czasach teraźniejszych już nie wspomnę... Ciężko bowiem mści się Nemesis dziejowa i smutne są dzieje “bytów zatraconych”!..

Lecz nie wszystka szlachta ukraińska naród swój zdradziła; ku jej czci znalazła się wśród niej garstka, która i w doli, i w niedoli wierną narodowi swemu pozostała. Dzieje tej garstki nielicznej, te nasze, szlachty ukraińskiej wiernej swemu narodowi, dzieje, nam – którzy ich z ducha potomkami być pragniemy – za przykład służyć, i, badając je, wmyślając się w nie, mamy mocną nadzieję, że garstka nasza wnet zwiększać się pocnie, że wkrótce będzie nas cały zastęp, który śmiało i odważnie na opuszczonem stanowisku stanie i credo swoje śmiało głosić będzie: *nie chcemy być obcymi wśród narodu tego, którego rodzonimi braćmi jesteśmy* – to jest credo nasze; *pracować wspólnie z tym bratem naszym nad odrodzeniem zbiedzonej, znękaney Ojczyzny naszej, bez nienawiści ku komukolwiek, lecz i nie w jarzmie form obcych, chcemy* – to są cele nasze!..

Z bracią naszą szlachtą ukraińską, za polską się uważającą, rozstaliśmy się w dziejach już dawno bardzo. Może jeszcze za czasów owych religijnych, równoznacznych obecnym narodowym, niesnasek w w. XVI i pocz. XVII; lecz ostatecznie i na długo rozstaliśmy się za powstania Chmielnickiego. Nie wszystka bowiem wtenczas szlachta ukraińska do klasztorów prawosławnych się chowała i, po majątnościach swych ukraińskich rzewnie płacząc, “nad Wisłę” daleką uciekała, lub wreszcie, jak ów Kisiel, u którego “*kozaćki kistki ładnym miasom porosły*”, w niemożliwe do przeprowadzenia kompromisy się zabawiła; część jej pokazna, bo przeszło 1000 głów wynosząca, wzięła udział w powstaniu narodu swego. I nie gdzieś z boku, z daleka, ale tam gdzie szlachta, jeśli szlachtą być chce, stać powinna, na czele narodu swego!

Pełno ich było w otoczeniu Chmielnickiego; stał tam szlachcic Wyhowski, obok kozaka Bohuna; Chmielecki, syn sławnego Tatarów postrachu – Stefana, wojewody kijowskiego, obok Neczaja; Krzyczewski obok Krywonosa; Zdanowicz,

^a O rzekomych buntach wołyńskich i wynikłej stąd “trwodze ukraińskiej”, por.: *Kalinka W.* Sejm czteroletni (Krak., 1895), t. I, str. 433 i dalsze do 517.

^b Por. Pamiętniki *Tadeusza Bobrowskiego*, t. II, str. 52.

^c *Biłyk*. Trwoga nad mogiłą Szewczenka. “Kijewska Starina”, 1886, Nr. 4.

Адже від часу Жовтих Вод і Корсуня, та навіть Берестечка й Кодні, українську шляхту, яка зреклася свого народу, донині мучать якісь докори сумління – якесь невиразне прикре відчуття невиконаних обов'язків. Їй усе ввижається кривава кара: *український селянин із ножем у руках!..* А вперше ця кара з'явилася в тому пилявецькому “великому страху”. Потім жалібно квилала на українських “Руїнах”. Згодом знову блиснула ножем в Умані і снілася зляканій шляхті під час волинських бунтів 1785 року^а. І знову ввижалася 1855 р. в “київській козаччині” під час Кримської війни^б. Ввижалася зовсім недавно в образі ножів, закопаних у могилі Шевченка^с, отож про наші часи я й не згадуватиму... Тяжко-бо мститься історична Немезида, й сумною є історія “загублених життів”!..

Однак не вся українська шляхта зрадила свій народ; до її честі, знайшлася серед неї жменька, вірна і в долі, і в недолі своєму народові. Історія цієї жменьки, це наша історія, історія української шляхти, вірної своєму народові, історія, яка нам – що прагнемо бути їх духовними нащадками – служить прикладом, і, вивчаючи її, замислюючися над нею, ми дуже сподіваємося, що наша жменька от-от почне зростати, що небавом буде нас ціла лава, яка сміливо й відважно займе покинуті позиції і сміливо заявлятиме своє *credo: не хочемо бути чужими серед того народу, якому є рідними братами – це наше credo; бажаємо працювати спільно з цим нашим братом над відродженням нещасної, знедоленої нашої Вітчизни, без ненависті до будь-кого, однак і не в ярмі чужих форм – ось наша мета!..*

З нашими братами, українською шляхтою, яка вважає себе поляками, ми вже давно розійшлися в історії. Можливо, ще в часи тих релігійних, що дорівнюють нинішнім національним, незгод XVI й початку XVII століття; та остаточно й надовго ми розійшлися за повстання Хмельницького. Адже тоді не вся українська шляхта ховалася до православних монастирів і, ревно ридаючи за своїми українськими маєтностями, втікала “над Віслу” далеку чи, врешті, як той Кисіль, у якого “*козацькі кістки лядським м'ясом поросли*”, бавилася неможливими для здійснення компромісами; її поважна частина, що складала понад 1000 осіб, узяла участь у повстанні свого народу. І була не десь збоку, не здалеку, а там, де повинна стояти шляхта, якщо хоче бути шляхтою, – на чолі свого народу!

Їх було повно в оточенні Хмельницького; там шляхтич Виговський стояв поруч із козаком Богуном; Хмелецький, син славного Стефана, грози татар,

^а Про згадані волинські бунти й постану звідси “українну тривогу” див.: *Kalinka W. Sejm czteroletni*. Kraków, 1895, t. I, str. 433 і далі до 517.

^б Пор. *Bobrowski T. Pamiętniki*, t. II, str. 52.

^с *Билык*. Тревога над могилою Шевченка. “Киевская старина”, 1886, № 4.

Pietraszewski, Hulanicki, Statkiewicz – kasztelan nowogrodzki, Mikuliński – starożytnego rodu braclawskiego potomek, Odyniec, Sokolnicki, Jurkiewicz, Paszkowski, Głowacki i Paszkiewicz i wielu, wielu innych^a. Nie potrafili oni wtenczas wprowadzić sprawy narodu swego, nie potrafili utrzymać się na wysokości, na którą wzniósł ich rękami mocnymi naród ukraiński. Lecz i niewielu z nich głowę całą z pobojuwiska wyniosło: zginął święty Chmielecki; przez Czarnieckiego rozstrzelany został wierny Polski przyjaciel – Wyhowski, a jeszcze przedtem przez Kalinowskiego pod Krasnem – Tysza i Hawratyński; zginął Krzyczewski i Zieleński, lecz krew ich w morzu krwi chłopskiej rozcieńczona, nie została darmo przelana, nie giną darmo wielkie wysiłki narodów, z nich potem nowe życie urasta...

Ale nie tylko mieczem, nie tylko siłą materialną szlachta ukraińska, narodowi swemu wierna, w w. XVII naród swój broniła: dawała mu ona w tych czasach ciężkich i wiedzę swoją, rozum swój. Wszak jednym z twórców “umowy Hadyackiej”, między Ukrainą a Polską zawartej – umowy, która Ukrainie rozległe prawa “Wielkiego Księstwa Ruskiego”, włączając w to nawet i dwie Akademie z “prerogatywami y wolnościami... iako Akademia krakowska” gwarantowała – był ów pan możny, w naukach biegły, w Holandji wykształcony, niegdyś potężny w obcej Rzeczypospolitej podkomorzy kijowski, potem zwykły w narodzie swym pułkownik kozacki: Jerzy Niemirycz; a pomagała mu w pracy, dla dobra Ojczyzny podjętej, szlachta ukraińska można: Sulimowie, Łobodowie, Neczaje, Głowaccy, Chmieleccy, Mrozowiccy^b.

Gdy zaś ruina nastała, gdy słabnąć zaczęło życie narodu, to i mniej szlachty widzimy w tem ż. ciu, lecz jest ona zawsze! Jest więc opromieniony bohaterstwem męczeństwa, święty r. 1702 w Łucku, Daniel Bratkowski, podczaszy wendeński, autor dzieła satyrycznego, w polskim języku napisanego, pod tytułem: “Świat po części przejrzany”. Święty zaś on na mocy wyroku sądu polowego został za swój udział w narodowym, kozacko-ludowym powstaniu Palija. I nie był on w tem powstaniu ze szlachty sam jeden; prócz niego spotykamy bowiem: Onackich, Kerekeszów, Klityńskich, Niżyńskich, Wereszczaków wreszcie.

A w tym strasznym wieku XVIII – wieku rozpanoszenia się królewiat większych i mniejszych, wieku fanatycznie zaślepionej konfederacji barskiej, wieku Targowicy i Hajdamacyzny – widzimy w tym wieku przecież takie jednostki, jak ów szlachcic Józef Kwaśniewski, który naród swój od przemocy broni, który w czasach, poprzedzających wybuch straszej zemsty ludowej – wedle słów pamięt-

^a Por. *Rolle J. Chmielnicki w Czehrynie*. “Przegląd Polski”, rocznik XXX, t. 3, Kraków, 1896 r.

^b *Rolle* (Dr. Antoni J.). Szkice i opowiadania, Serya V, str. 208.

київського воєводи, – поруч із Нечаєм; Кричевський поруч із Кривоносом; Зданович, Петрашевський, Гуляницький, Статкевич – новгородський каштелян, Микулинський – нащадок давнього брацлавського роду, Одинець, Сокольницький, Юркевич, Пашковський, Гловацький і Пашкевич та багато, багато інших^a. Їм, щоправда, тоді не вдалося покерувати справою свого народу, не змогли вони втриматися на висоті, на яку поставив їх сильними руками український народ. Однак і небагато їх вийшли живими з ратного поля: загинув страчений Хмелецький; Чарнецький розстріляв вірного друга Польщі Виговського, а ще раніше, під Красним, Калиновський Тишу й Гавратинського; полягли Кричевський і Зеленський, але їхня кров, розчинившись у морі селянської крові, не пролилася марно, великі зусилля народів не пропадають даремно, з них виростає потім нове життя...

Та не лише мечем, не лише матеріальною силою вірна своєму народові українська шляхта захищала свій народ у XVII столітті: вона давала йому в ті тяжкі часи і свої знання, свій розум. Адже одним із творців Гадяцької унії, укладеної між Україною і Польщею, угоди, що гарантувала Україні широкі права “Великого князівства Руського”, включаючи навіть дві Академії з “прерогативами й вольностями... як Академія краківська”, – був той маєтний пан, досвідчений у науках, який здобув освіту у Голландії, колись могутній у чужій Речі Посполитій київський підкоморій, потім звичайний у своєму народі козацький полковник – Юрій Немирич; а допомагала йому в праці, розпочатій на добро Вітчизни, маєтна українська шляхта: Сулими, Лободи, Нечаї, Гловацькі, Хмелецькі, Мрозовицькі^b.

Коли ж настала руїна, коли життя народу почало слабшати, то в цьому житті бачимо й менше шляхти, але вона є завжди! Є ж, осяяний героїчним мучеництвом, страчений 1702 р. в Луцьку Данило Братковський, венденський підचाший, автор сатиричного твору, написаного польською мовою, під заголовком “Світ, по частинах переглянутий”. А стратили його за вироком польового суду за його участь у національному, козацько-народному повстанні Палія. Він був не єдиним шляхтичем у цьому повстанні; адже, крім нього, ми зустрічаємо: Онацьких, Керекешів, Клітинських, Ніжинських, врешті Верещаків.

А в тому страшному XVIII столітті – столітті всесилля більших і менших королєнат, столітті фанатично засліпленої Барської конфедерації, столітті Тарговиці й Гайдамаччини – все-таки бачимо й таких особистостей, як, скажімо, шляхтич Юзеф Кваснівський, який захищав свій народ від насиль-

^a Пор.: *Rolle J. Chmielnicki w Czehrynie*. “Przegląd Polski”, rocznik XXX, t. 3, Kraków, 1896.

^b *Rolle J. (Dr. Antoni J.). Szkice i opowiadania*, Serya V, str. 208.

nikarza ówczesnego Polaka Lippomana – “duchownych miejscowych od prześladowania zasłaniał”^a, a prześladowających zaś, unitów przeważnie, “do niezwłocznego wyjazdu do miejsc swoich zniewolił”^b. I za to potrafili mu być wdzięczni owi “krwiożerczy” hajdamacy: sam Zalizniak dowództwo mu nad ludem powstającym ofiarował^c. I chociaż Kwaśniewski ofiarowanego dowództwa nie przyjął, nie było go jednak w liczbie tych, którzy później ze smutnej pamięci panem Stempkowskim w Kodni hajdamaków katowali; a i to w owym mrocznym w. XVIII za zasługę poczytywanem być winno.

Przy końcu wreszcie w. XVIII, w odchodzących mrokach jego, świtem i zorzą nowego życia, zwiastunem odrodzenia, był ów, mówiąc słowami Rollego, “ostatni potomek jednego ze szczepów zasłużonego rodu”^d, rodu, który swe zasługi i wielkość i potęgę bujnej Ukrainie zawdzięczał, i tej matce Ukrainie, ten jego świadomy swego obowiązku potomek, *dług swój rodowy, jak umiał, chciał spłacić*. Mówię zaś tu o księciu Auguście Dobrogoście Jabłonowskim – przez lud kniaziem Mykołą inaczej zwanym – o tym szlachetnym marzycielu, który swe młode życie i fortunę swą całą oddał jednej ukochanej idei wskrzeszenia dawnej potęgi, a sławy kozackiej...

Było już jednak zapóźno i było jeszcze zawcześnie. Polska szlachecka w gruzy się waliła, a z nią w rozsypkę poszła i kozaczyzna przez szlachcica wznowiona. Książ Mykoła umierał samotny i zapomniany. Potomek rodu szlacheckiej Polsce zasłużonego w chłopskiej ukraińskiej chacie, na rękach kozaka przyjaciela umierał; a tą śmiercią i życiem swym z narodem swoim pojednany, z ludem swoim znowu złączony – z tęsknotą tylko może do nieziszczonych przez winy przodków nadziei – w wieczność odchodził... Lecz nie umarła z nim ta idea, której służył – idea wolnej Ukrainy, wskrzeszenia sławy minionej i swych grzechów historycznych odkupienia. Teraz bowiem dopiero, po śmierci jego, w zaraniu w. XIX, wśród szlachty ukraińskiej szerzyć się ona poczęła...

Upadek polityczny Polski, jako państwa, zmienił zasadniczo warunki istnienia szlachty polskiej na Ukrainie i przystosowanie się do owych zmienionych warunków stanowi treść historii tej szlachty w w. XIX.

Z początku – w pierwszej ćwierci w. XIX – znalazła się ona w pozycji znacznie lepszej, niż za czasów “polskich” dzięki poparciu potężnego “pańszczyźnianego” państwa rosyjskiego. Lecz wkrótce warunki i w państwie rosyjskiem i w życiu samej szlachty zmieniać się poczęły. Ostatnie konwulsje Polski historycznej, Pol-

^a *Lippoman J.* Bunt Hajdamaków na Ukrainie r. 1768 (przedrukowany u *Mościckiego H.*: *Z dziejów Hajdamaczyzny*. Warszawa, 1907), str. 37.

^b L. c.

^c *Ibid.*, str. 40.

^d *Rolle J.* Opowiadania, ser. IV, t. 1. “Jeden ze szczepów zasłużonego rodu”. Warszawa, 1884.

ства, який у часи напередодні вибуху страшної народної помсти – за словами тодішнього хроніста поляка Ліппомана – “духовних місцевих від переслідувань боронив”^a, а переслідувачів, переважно уніатів, “до негайного виїзду до своїх місць змусив”^b. І за це йому зуміли висловити вдячність ті “кровожерні” гайдамаки: сам Залізняк пропонував йому очолити повсталий люд^c. І хоча Квасневський не прийняв запропонованого командування, його, однак, не було й серед тих, котрі згодом разом із пріснопам’ятним паном Стемпковським катували в Кодні гайдамаків; уже це в тому похмурому XVIII ст. слід вважати заслугою.

Врешті наприкінці XVIII ст., коли його морок розвіювався, світлом і зорею нового життя, провісником віднародження був той, кажучи словами Ролле, “останній нащадок однієї з гілок заслуженого роду”^d, роду, який завдячував буйній Україні своїми заслугами, величчю і могутністю, і цій матері-Україні той його нащадок, свідомий свого обов’язку, *хотів сплатити, як умів, свій родовий борг*. Ідеться про князя Августа Доброгоста Яблоновського – якого народ звав іще князем Миколою, – про того шляхетного мрійника, який віддав своє молоде життя і все своє майно одній улюбленій ідеї відродження давньої могутності й козацької слави...

Було, однак, уже запізно й було ще зарано. Шляхетська Польща розсипалася на порошок, а з нею розвалилась і козаччина, відновлена шляхтичем. Князь Микола помирав самотнім і забутим. Нащадок заслуженого у шляхетській Польщі роду вмирав у селянській українській хаті, на руках товариша-козака; і, поєднаний цією смертю і своїм життям зі своїм народом, знову єдиний зі своїм людом – відходив у вічність, тужачи, може, хіба що через несправджені з вини предків сподівання... Та не вмирала з ним та ідея, якій він служив – ідея вільної України, відродження давньої слави і спокутування своїх історичних гріхів. Адже лише після його смерті, на світанку XIX ст. вона почала ширитися серед української шляхти...

Політичний занепад Польщі як держави засадничо змінив умови існування польської шляхти на Україні, і пристосування до цих змінених умов становить зміст історії цієї шляхти у XIX ст.

Спочатку – в першій чверті XIX ст. – вона опинилася у значно кращому становищі, ніж за “польських” часів, завдяки підтримці потужної “кріпацької” російської держави. Та небавом умови й у російській державі, і в житті самої шляхти почали змінюватися. Останні конвульсії історичної Польщі,

^a *Lippoman J. Bunt Hajdamaków na Ukrainie r. 1768* (передруковано з *Mościckiego H.: Z dziejów Hajdamaczyzny. Warszawa, 1907*), str. 37.

^b *Ibidem*.

^c *Ibidem*, str. 40.

^d *Rolle J. Opowiadania, ser. IV, t. 1. “Jeden ze szczepów zasłużonego rodu”, Warszawa, 1884.*

ski szlacheckiej udzieliły się i szlachcie polskiej na Ukrainie. Powstanie 1831 r., podjęte w imię Polski “od morza do morza”, znalazło wśród niej wielu zwolenników. Zmiażdżona potem i zdziesiątkowana, zaczęła ona powoli schodzić z areny życia publicznego i nie tyle strasznymi były dla niej represje rządowe, ile rodzące się w tym życiu siły nowe, prądy nowe, które w społeczeństwach jednolitych, udzielając się całemu narodowi, rodzą postęp, tworzą kulturę.

Tu, gdzie szlachta była oddzieloną od ogólnego życia społecznego nie tylko swą odrębną narodowością i kulturą, nie tylko warunkami historycznie wytworzonymi, lecz i środkami sztucznymi, – znalazła się ona poza tem życiem. Wciśnięta przez rząd w pozycję “de jure” bezprawnych “ziemlewładcielcew”, przez jakąś ironię dziejową “*polskiego proischożdienja*” nazwanych, otoczona, wyrobiona wiekami całymi, nieufnością ludności miejscowej, zamknęła się ona w sobie i wytworzyła wreszcie specyficzną filozofję życiową – nie klasową nawet, ale kastową jakąś – w której za bohaterstwo narodowe uważanem było utrzymanie się przy władaniu ziemi, uprawianej pracą chłopu ukraińskiego, i oddzielenie się możliwie kompletne murem chińskim od życia otaczającego. Było to jednak powolne samobójstwo – atrofia organu społecznego, który się zbytecznym okazał. Brak powietrza zgniliznę powodować zaczął i jednostki, grupy całe, do życia stworzone, musiały uciekać z tego więzienia, musiały dróg nowych szukać, *na innych szerszych podstawach – a nie tylko na posiadaniu ziemi – istnienie swe, rację bytu swego oprzeć.*

A w czasie owym już w życie wchodził nowy potężny czynnik: lud; nie wystarczały już więc przeżyte formy życia narodu szlacheckiego. I podczas gdy część szlachty ukraińskiej, za pomocą smutnych naprawdę, przez swą tragiczną jałowość, wielotomowych á la Duchiński bredni, stara się udowodnić, że lud na Ukrainie jest polski i że przez to szlachta ma prawo być i pozostać polską – część inna, uczuciem prawdy i sympatją może jakąś atawistyczną kierowana, daje się porwać życiu wartkiemu, silnemu, życiu wszelkich złud i tonów fałszywych pozabawionemu – życiu odradzającego się narodu ukraińskiego. A pomogły tu z początku dawne tradycje, wielkich czynów wspomnienia.

Ów romantyzm, który wszędzie swych adeptów do badania ludu i przeszłości jego pobudzał, ów romantyzm, który odegrał taką ogromną rolę w dziejach odrodzenia narodów słowiańskich, tu też – na Lewobrzeżnej i Prawobrzeżnej Ukrainie – spełnił swe wdzięczne zadanie. I, jak z wierzchu zruszczeni na lewym tam brzegu, tak tu znów zewnątrznie spolszczeni na prawym – poeci i powieściopisarze, a za nimi etnografowie i historycy przeszłość jednego i w swej mocy niespożytej jednolitego po obu brzegach dniewprowych narodu swego badać poczęli i oczom ich przedstawiła się ona w całej pełni. Zobaczyli oni ten naród swój bohatersko o swą

Польщі шляхетської, відбилися і на польській шляхті на Україні. Повстання 1831 р., підняте в ім'я Польщі “від моря до моря”, знайшло серед неї чимало прихильників. Розчавлена потім, зазнавши величезних втрат, вона поволі почала сходити з арени суспільного життя, і для неї не такими страшними були урядові репресії, як нові сили, що народжувались у цьому житті, нові течії, які в монолітних суспільствах, поширюючись на весь народ, породжують поступ, творять культуру.

Тут, де шляхта була відокремлена від загального суспільного життя не лише своєю іншою національністю й культурою, не лише умовами, витвореними історично, але й штучними засобами, – вона опинилася поза цим життям. Втиснута урядом у позицію *de jure* безправних “землевладельцев”, мовби за іронією історії названих “*польскато проісхожденія*”, оточена виробленою століттями недовірою місцевого населення, вона замкнулася в собі і врешті витворила специфічну життєву філософію – навіть не класову, але якусь кастову – у якій національним героїзмом уважалося утримати володіння землею, яку обробляв своєю працею український селянин, і якомога повніше відокремитися китайським муром від навколишнього життя. Однак це було повільним самогубством – атрофією суспільного органу, який виявився зайвим. Брак повітря почав викликати загнивання, і особи й цілі групи, створені для життя, мусили втікати з цієї в'язниці, шукати нових шляхів, *оперти своє існування, рацію свого буття на інших, ширших засадах – а не лише на володінні землею.*

А в той час у життя входив уже новий потужний чинник – народ; отождережитих форм життя шляхетського народу вже не вистачало. І в той час, коли частина української шляхти, за допомогою дійсно сумних, з огляду на їхню трагічну безплідність, багатотомних фантазій á la Духинський, намагається довести, що люд на Україні є польським і що тому шляхта має право бути й залишатися польською – інша частина, керована відчуттям правди і може, якоюсь атавістичною симпатією, піддається впливам справжнього, сильного життя, позбавленого всіляких ілюзій і фальшивих тонів – життя відродженого українського народу. І спочатку допомогли в цьому давні традиції, спомини про великі звершення.

Цей романтизм, який всюди спонукав своїх adeptів до вивчення народу і його минулого, цей романтизм, який відіграв таку величезну роль у історії відродження слов'янських народів, і тут – на Лівобережній і Правобережній Україні – виконав свою вдячну роль. І як там, на лівому березі, зовні зросійщені, так і тут, на правому, поверхово спольщені – поети й повістярі, а за ними етнографи й історики почали досліджувати минуле свого народу – єдиного й монолітного за своєю невикористаною силою по обох берегах Дніпра,

“wołę i swobodę” niegdyś walczący, usłyszeli jego dumy o latach minionych rze-
wne, ujrzeni duszę jego.

Na lewym brzegu, gdzie mniej się stargał w przeszłości związek ludu ze
stojącymi ponad nim warstwami, poczęło się Narodu odrodzenie; a tu na “pols-
kiej” Ukrainie oddawna od pnia macierzystego oderwani synowie szlacheccy po-
czuli jednak i wskrzesili swą łączność, swój zespół duchowy z narodem swym.
Olizarowski jego niedolę malował, Goszczyński jego walki krwawe opowiadał,
Malczewski smutek ojczystej Ukrainy w “Maryę” swą zaklął, Gośławski – w Podolu
rozkochany – na podolską tylko nutę w tym chórze ukraińskim śpiewał, zaś
“kozak” Czajkowski w powieściach swych wymarzoną, wyśnioną – z dziejami i
duchem rzeczywistego “kozackiego narodu” wcale niezgodną – stworzywszy koza-
czyznę, marzenia swe w życie wcielić zapragnął. Lecz, nosząc w swej duszy
żywiłowe do Matki-Ukrainy przywiązanie, błdził on z niem w mrokach przed-
świtu od Polski do Turcji, od Turcji do Rosji i pozostał w dziejach naszego odrodze-
nia zwiastunem tylko lepszej przyszłości – *Wernyhora* szlachty ukraińskiej – wcie-
leniem jej skołatanego ducha, szukającego swej *prawdziwej* – kędyś w dziejach
dawno zagubionej – ojczyzny. Nie mógł ją jeszcze odnaleźć Czajkowski i upadł,
przywalony brzemieniem żywego wówczas jeszcze i dopiero późniejszym życiem
wyczerpanego spadku historycznego, odziedziczonych po poprzednich szlache-
ckich, z Polską państwową związanych, pokoleniach.

Bo ta prawdziwa Ojczyzna-Ukraina dopiero budzić się wtenczas w sercach
synów szlacheckich poczyniała. Wszak ów “Bojan polański”, Bohdan Zaleski,
pierwszy poczuł dopiero, że ma on nie polskie tylko, lecz już polsko-ukraińskie
serce, i tem również dziejami poprzednich pokoleń przepełnionem sercem, “ruską
nutą”, a “polską mową”, uderzając w “pięć strun” swej gęśli, na “Kwincie-Ukrai-
nie” “rad za sercem” najczęściej jednak przygrywał. Zmuszony zaś żyć na obczy-
źnie, tęsknotą bolesną trawiony, uwierzył on wreszcie, iż

Pan Bóg zapowiedział w cudzie,
Ze Ukrainiec nie na Ukrainie,
I wiek przepłacze swój, i marnie zginie.

Kochał on bowiem szczerze tę swą “Ukrainę daleką”, i nie w poezji jeno, a tak
jak syn rodzony kochać tylko może. “Zowiesz mnie Panie – pisze on do p. R.,
Ukraińca z Galicji, wydawcy pism Szewczenki – “sąsiadem” waszym. Zaprawdę
mylisz się. Jam brat wasz, brat jeśli nie rodzony, to przyrodni po matce, którą nie
mniej od was miłuję. Ruś – toż moja matczyna. W imię tego braterstwa powta-
rzam jeszcze raz ku pokoleniom rusińskim: Szczęść Boże!”^a.

^a “Sioło”. Lwów, 1866, zesz. 1, str. 178–179.

й воно постало перед їхніми очима в усій повноті. Вони побачили цей свій народ, який колись героїчно боровся за свою “волю і свободу”, почули його палкі думи про минулі літа, побачили його душу.

На лівому березі, де в минулому менше порушився зв’язок люду з верствами, що стояли над ним, почалося відродження Народу; а тут, на “польській” Україні, шляхетські сини, здавна відірвані від материнського кореня, однак, відчули й воскресили свій зв’язок, свою духовну спільність із власним народом. Олізаровський змальовував його недолю, Гощинський оповідав про його криваву боротьбу, Мальчевський смуток рідної України відобразив у “Марії”, Гославський, закоханий у Поділля, співав у цьому українському хорі лише подільську партію, а “козак” Чайковський, створивши у своїх повістях вимріяну, у снах побачену козацьчину, цілком далеку від історії і духу справжнього “козацького народу”, прагнув втілити свої мрії в життя. Та, плекаючи у своїй душі стихійну прив’язаність до Матері-України, він блукав з нею у досвітньому мороці від Польщі до Туреччини, від Туреччини до Росії і залишився в історії нашого відродження провісником лише кращого майбуття – *Вернигорою* української шляхти – втіленням її збаламученого духу, який шукав своєї *справжньої* – загубленої колись давно в історії – вітчизни. Чайковський іще не міг її знайти й упав, пригнічений тягарем іще живого тоді й вичерпаного лише пізнішим життям історичного досвіду, успадкованого від попередніх поколінь шляхти, пов’язаних із польською державністю.

Бо та справжня Вітчизна-Україна тоді щойно починала прокидатись у серцях шляхетських синів. Адже той “поляньський Боян”, Богдан Залеський, щойно тоді першим відчув, що має не лише польське, а вже польсько-українське серце, і цим, переповненим також історією попередніх поколінь, серцем, “руською нотою” і “польською мовою”, вдаряючи у “п’ять струн” своїх гуслі, на “Квінті-Україні” найчастіше, однак, вигравав “рад за серцем”. Змушений жити на чужині, переслідуваний болісною тугою, він врешті повірив, що

Господь Бог заповів у чуді,
Що українець не в Україні
І вік проплаче свій, і марно згине.

Адже він щиро любив ту свою “Вкраїну далеку”, і не лише в поезії, а так, як тільки може любити рідний син. “Звеш мене, Пане, – пише він до пана Р., українця з Галичини, видавця творів Шевченка, – вашим «сусідом». Насправді ти помиляєшся. Я ваш брат, брат якщо й не рідний, то природний по матері, яку люблю не менше за вас. Русь – це ж моя матуся. В ім’я цього братерства повторюю ще раз русинським поколінням: Дай, Боже!”^a.

^a “Sioło”. Lwów, 1866, zesz. 1, str. 178–179.

A obok, lub na czele raczej tych pisarzy “Szkoły Ukraińskiej” – owej, mówiąc słowami Michała Grabowskiego “czerni hajdamackiej”, należącej jednak do literatury z *tradycji państwowych i z języka polskiej* – szedł, torując im swą działalnością drogę, jeden z najbardziej może zasłużonych twórców naszego odrodzenia w pierwszej ćwierci XIX w. – Adam Czarnocki, pod imieniem Zorjana Dołęgi Chodakowskiego znany. I sprawiedliwie tego niezmordowanego o chłódzie i głodzie zbieracza pieśni i podań ludowych, jednego z najpierwszych etnografów ukraińskich, duchowego protoplastę późniejszych chłopomanów określił w 40 lat później chłopoman Paulin Święcicki, jako “plemiennego wieszczą naszego”, który “pierwszy rozwinął chorągiew przyszłości, pierwszy wskazał nam cel jej ostateczny – lud, pierwszy jął się pracy wiekowej”^a.

Gdy zaś ci wieszczę nasi – “plemienni” jeszcze tylko, a nie “narodowi” – lud nasz nam pokazali, gdy nas go kochać uczyli, znalazł się wówczas człowiek, który również szlachcicem będąc, jeszcze o krok jeden na drodze powrotu do utraconej ojczyzny postąpił; szlachcic ten bowiem już “*ne prychożych jazykom*”, lecz tym językiem, który “*do nas promowláv w kołysci, roskázuwaw w stepach, z mohýł špiwáv nam*”^b – to są słowa jego – opowiadał nam dzieje narodu swego i brać swą nie do pieśni-uczucia, lecz do czynu wzywał:

Wilnych wnuky złuczim ruky,
A syła wse zmoże!...
I werne właśť, i sławu daśť
Wilne Zaporozhe!^c

– śpiewał, chodząc od dworów szlacheckich do chat chłopskich, Tymko Padurra; ów “Tymko serdeczny”, “dusza zaporozńska”, “linnik wędrowny”. Zawiodły go jednak nadzieje. Lud ukraiński, na panów ciężką robiąc pańszczyznę, nie przyjął tych “pańskich” z ducha piosneczek, a polskich panów na Ukrainie – może ich “chłopska” forma straszyla; bo nie mogły się do walki wspólnej zjednoczyć – w starych formach szlacheckiej Polski i kozackiej Ukrainy – owe dwa światy odrębne, które w te właśnie formy w dziejach się przyoblekli, wszelki łącznik między sobą “ogniem i mieczem” zniszczyły. I Tymko zresztą – starym, polsko-szlacheckim hołdując tradycjom – sam, chociażby tylko wprowadzanym *do literatury ludowym językiem* swych utworów, te tradycje zrywał. Był to bowiem, jak się często w czasach przełomowych zdarza, człowiek do dwóch epok należący, przeżytek i pionier zarazem, człowiek sprzeczności...

^a Ibid., str. 8. Por. *Domanicki W.* Pionier ukraińskiej etnografii. Zapysky Nauk. Tow. im. Szewczenka, t. LXV, 1905 r.

^b “Do Zemlakiw”, *Pyśma Tymka Padurry*. Lwów, 1874, str. 91.

^c Ibidem, str. 67.

А поруч чи, радше, на чолі тих письменників “Української школи” – тієї, кажучи словами Михайла Грабовського, “черні гайдамацької”, яка, однак, належала до польської *за державними традиціями й мовою* літератури – ішов, торуючи їм шлях своєю діяльністю, один з, може, найзаслуженіших творців нашого відродження у першій чверті XIX ст. – Адам Чарноцький, відомий під іменем Зоряна Доленги-Ходаковського. І справедливо цього невтомного в холоді й голоді збирача народних пісень і переказів, одного з найперших українських етнографів, духовного попередника пізніших хлопоманів Павлін Свенцицький через 40 років назвав “пророком нашого племені”, котрий “першим розгорнув хоругву майбуття, першим указав нам його кінцеву мету – народ, першим узявся за вікову працю”^a.

Коли ж ці наші пророки – ще тільки “племінні”, а не “національні” – показали нам наш народ, коли вчили нас любити його, тоді знайшлася людина, яка, так само будучи шляхтичем, ступила ще один крок на шляху повернення до втраченої вітчизни; адже цей шляхтич уже “не прихожих язиком”, а тим, котрий “до нас промовляв в колисці, розказував в степах, з могил співав нам”^b – це його слова, – оповідав нам історію свого народу й закликав свою братію не до пісні-почуття, а до дії:

Вільних внуків злучим руки,
А сила все зможе!..
І верне власть, і славу дасть
Вільне Запороже!^c

– співав, ходячи від шляхетських дворів до селянських хат, Тимко Падура; той “Тимко сердечний”, “душа запорозька”, “лірник мандрівний”. Однак його надії не справдилися. Український народ, відробляючи для панів тяжку панщину, не прийняв цих “панських” за духом пісеньок, а польських панів на Україні, можливо, лякала їх “селянська” форма; бо вони не могли об’єднатися для спільної боротьби – у старих формах шляхетської Польщі й козацької України – ці два окремі світи, які, власне, втілюючись в історії саме в ці форми, “вогнем і мечем” знищили будь-який зв’язок між собою. І Тимко, врешті, – вклоняючися давнім, польсько-шляхетським традиціям – сам зривав із цими традиціями хоча б лише запроваджуваною *до літератури народною мовою* своїх творів. Адже це була людина, як часто трапляється в переломні часи, належна до двох епох, пережиток і водночас піонер, людина суперечностей...

^a Ibidem, str. 8. Пор.: Доманицький В. Піонер української етнографії. Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. LXV, 1905.

^b “До зм’яків”, Письма Тимка Падурри. Львів, 1874, с. 91.

^c Там само, с. 67.

Przyszło powstanie 1831 r. Ocknął się po raz ostatni w dziejach naród szlachecki; ocknął się, by strupieszają, do życia niezdolny, w gruzy się rozpaść; a na gruzach tych, na rumowisku żyznem, miało zakwitnąć nowe życie, życie już nie szlacheckich narodów. I szlachta polska, ginąc tam w Polsce za Polskę, zadanie swe dziejowe spełniła: sama, z pola schodząc, rodzącym się synom ludu polską kulturę i ducha narodowego przekazała; tu zaś u nas na Ukrainie szlachta polska, która już ludu swego nie miała, bo ludu się swego dawno wyrzekła, tylko śmierć swą dziejową powstaniem 31 r. przyspieszyła. A jednocześnie tu u nas na Ukrainie w roku 31 dziwnem losu zrządzeniem ginąca szlachecka Polska “od morza do morza” raz jeszcze, budzącą się w sercach synów szlacheckich, Ukrainę ludową zwięciżyła.

I poszły syny szlacheckie z Ukrainy na tułaczkę daleką, nie za Ukrainę – matkę rodzoną, lecz za umierającą ideę Polski państwowej, niegdyś na tejże samej Ukrainie na trupach kozackich, chłopskich i szlacheckich ich przodków nawet budowanej.

Jednak na obczyźnie dalekiej, gdzieś hen nad Seną i Tamizą przyszła dla nich chwila zastanowienia; stanęła im przed oczyma Ukraina ojczysta i swój do niej stosunek badać oni poczęli. Bo oto co czytamy w odezwie gromady “Humani”, stowarzyszenia demokratycznego emigrantów polskich, w 1836 r. na wyspie Jersey koło Anglii zawiązanego i nazwanego tak na pamiątkę tego tu naszego nędznego miasteczka, które niegdyś straszną scenę zemsty ludowej widziało. “Rozpamiętywanie błędów ojców naszych, za które dziś Ojczyzna i my srogą chłostę nieba ponosim – piszą członkowie gromady – kazało nam palec do najboleśniejszych z ran przyłożyć. Dzieci Humania, szlachta, nam godziło się wziąć imię tego teatru okropności, aby przed niebem, Ojczyzną i ludźmi pokorną ekspiację za winy ojców spełnić. Nam godziło się przybrać nazwisko Humania, abyśmy z ludnością Ukrainy, z ludnością grecką (prawosławną. – L.) zawarli przymierze odrodzenia, sojusz przyszłości; abyśmy we wspólnej pamiętce zatarli wspólne cierpienia, abyśmy za prześladowanie ludu Ukrainy, za wywołane najstrasniejsze reakcje, tem samem nazwiskiem obmyli wspólną nienawiść, zmazali krwawe pamiątki”^a.

Słowa te zostały napisane, powtarzam, w r. 1836. Napisała je “szlachta, dzieci Humania” pod wpływem przywiązania do kraju rodzinnego, zrozumienia błędów historycznych i zapoznania się bezpośredniego z nowymi zachodnimi demokratycznymi prądami, t. j. pod wpływem tych samych przyczyn, które 20 lat później zrodziły u nas na Ukrainie dalszy etap rozwoju świadomości narodowej wśród szlachty ukraińskiej, t. zw. “Chłopomanję”.

^a Cyt. u *Szpotańskiego S.*, “Lud Polski”. Lw., 1907, str. 30.

Почалося повстання 1831 р. Востаннє в історії прокинувся шляхетський народ; прокинувся, аби струхлявілим, не здатним до життя, розпастися на порох; і на цьому поросі, на родючих руїнах, мало розквітнути нове життя, життя вже не шляхетських народів. І польська шляхта, гинучи там, у Польщі, за Польщу, виконала своє історичне завдання: сходячи сама з кону, вона передала народжуваним синам народу польську культуру й національний дух; а тут, у нас в Україні, польська шляхта, яка вже не мала свого народу, бо давно вже його зреклася, лише прискорила свою історичну загибель повстанням [18]31 року. А водночас [18]31 року тут, у нас на Україні, волею долі шляхетська Польща “від моря до моря”, гинучи, ще раз перемогла народну Україну, що прокидалась у серцях шляхетських синів.

І пішли шляхетські сини з України в далеке вигнання, не за Україну – рідну матір, а за гинучу ідею державної Польщі, колись будованої у тій самій Україні на козацьких, селянських і навіть на шляхетських трупах їхніх предків.

Однак на далекій чужині, десть геть над Сеною і Темзою, прийшла і до них мить роздумів; постала перед їхніми очима рідна Україна, й вони почали розмірковувати про своє ставлення до неї. Бо ось що читаємо у відозві громади “Умань” демократичного товариства польських емігрантів, заснованого 1836 р. на острові Джерсі біля Англії і названого так у пам’ять про те наше вбоге містечко, що бачило колись страшну сцену народної помсти: “Повернення думками до помилок наших батьків, за які сьогодні Вітчизна й ми несемо сувору кару небес, – пишуть члени громади, – змусило нас доторкнутися до найболючішої з ран. Дітям Умані, шляхті, нам випадало прибрати ім’я цього театру жорстокостей, аби перед Богом, Вітчизною і людьми понести покірну спокуту за провини батьків. Нам подобало прибрати назву Умані, щоб укласти з народом України, народом грецьким (православним. – В. Л.) перемир’я відродження, союз майбутнього; щоб ми у спільній пам’яті стерли спільні страждання, щоб ми за переслідування народу України, за викликані найстрашніші реакції, цією самою назвою змили взаємну ненависть, затерли криваві пам’ятки”^а.

Слова ці, повторюю, були написані 1836 р. Їх написала “шляхта, діти Умані” під впливом прив’язаності до рідного краю, розуміння історичних помилок і безпосереднього знайомства з новітніми західними демократичними течіями, тобто під впливом тих самих причин, які через 20 років викликали у нас в Україні наступний етап розвитку національної свідомості серед української шляхти, т. зв. “хлопоманію”.

^а Цит за: Szpotański S., “Lud Polski”. Lwów, 1907, str. 30.

Ale nim to nastąpi, ów rozwój odrodzenia narodowego szlachty ukraińskiej, pozbawiony na razie wszelkiej głębszej myśli społeczno-politycznej, przejawiał się u nas między innymi w owych niewinnych utworach Spiridjona Ostaszewskiego, który, pisząc swoje *“Piw kopy kazok”* *“mowoju starých Humańciw”*, powiada: *“My Ukraińci znajmo w szczo naszi didy dawno wóryły – Słuchajmo kazok, jakí starí lude roskazuwały – Uczínsia písni Naroda, to nas do czohoś dowede”*^a. I zaznajamiał on czytelników swych z podaniami ludowymi w rymowaną formę przez niego ubranymi i w języku ukraińskim – *“mowoju starych Humańciw”* – oddanymi.

A jednocześnie w tym samym języku układa swoje pieśni Antoni Szaszkiewicz^b, słynny *“król bałagułów”*, tych bałagułów, co to, formy pańskie odrzuciwszy, w świętę się ubrali, i zamiast *“pańskiej”* polszczyzny lub francuszczyzny, dla kontrastu *“chłopskiego”* języka ukraińskiego między sobą używać zaczęli. Bałagulszczyzna, z początku nie pozbawiona może nawet pewnej idei, wkrótce, stawszy się *“modną”*, wyrodziła się w zabawę rozpróżnioną młodzieży obywatelskiej; smutna to więc naogół karta naszych tu, szlacheckich dziejów; to też, nie myśląc bynajmniej ją idealizować, chcę tylko zaznaczyć fakt ów, że, gdy szlachcic na Ukrainie, chociażby tylko zewnątrz, *“pańskości”* zechciał się pozbyć, to się Ukrainiec w nim z siłą żywiołowa zbudził – w formach może nieraz wysoce niekulturalnych, to prawda, lecz objaw ten niemniej przeto pozostanie znamionnym.

Bałaguli jednak – a właściwie pewna ich część, do starszego może, pamiętającego przedpowstaniowe czasy, pokolenia należąca – w rozwoju świadomości narodowej wśród spolszczonej szlachty ukraińskiej odegrali pewną rolę, jako epigoni dawniejszych, z przed 31 r. ukrainofilów i kozakofilów à la Czajkowski, a poprzednicy późniejszych chłopomanów. Tym ostatnim zostawili oni w spuściźnie formy same: świtki na plecach szlacheckich i zwyczaj używania języka *“chłopskiego”*, ukraińskiego, ci zaś w te formy martwe – *treść i ducha żywego włali*.

Wiele się u nas swego czasu o chłopomanii mówiło i pisało; imiona Antonowiczów, Rylskich, Poznańskich, Święcickich, Nowickich, postrachem dla jednych, przedmiotem podziwu i uwielbienia dla drugich się stały. Dziś, gdy się na ten ruch z punktu widzenia historycznego zapatrujemy, gdy uczestnicy jego już w tej ziemi, którą tak bardzo ukochali, spoczęli – dziś widzimy jasno, że był on przede wszystkim *koniecznym*. Był on bowiem *logicznem i konsekwentnem zakończeniem rozwoju świadomości narodowej wśród szlachty ukraińskiej, wyraźnym już zupełnie objawem jej odrodzenia narodowego*. Bo odrodzenie to – przez kniazia Mykołę zwiastowane, przez Zaleskich, Czajkowskich, Olizarowskich, Padurę rozpoczęte,

^a Ostaszewski Sp. Piw kopy kazok. Wilno, 1850, str. 5–6.

^b Buszczyński St. Pieśni Antoniego Szaszkiewicza. Kr., 1890.

Та перш ніж це станеться, той розвиток національного відродження української шляхти, наразі позбавлений будь-якої глибшої суспільно-політичної думки, виявлявся у нас, зокрема, в тих невинних творах Спиридїона Осташевського, який, пишучи свої “Півкопи казок” “мовою старих гуманців”, каже: “Ми, українці, знаймо, в що наші діди давно вірили – Слухаймо казок, які старі люде розказували – Учїмся пісні народу, то нас до чогось доведе”^а. Він знайомив своїх читачів з народними переказами, викладеними ним у віршованій формі українською мовою – “мовою старих гуманців”.

Одночасно тою ж мовою складає свої пісні Антоній Шашкевич^б, славний “король балагулів” – тих балагулів, котрі, відкинувши панські форми, убрались у свити й, замість “панської” польської чи французької, для контрасту почали використовувати між собою “селянську” українську мову. Балагульщина, спочатку не позбавлена, може, навіть певної ідеї, невдовзі, ставши “модною”, виродилася в забаву пустої обивательської молоді; отож загалом це сумна сторінка нашої тут, шляхетської історії; зовсім не збираючись її ідеалізувати, хочу лише зазначити той факт, що коли шляхтич на Україні, хоча б лише зовні, бажає позбутися “панськості”, то в ньому зі стихійною силою прокидається українець – можливо, не раз у формах дуже некультурних, це правда, та це явище все-таки залишається знаменним.

Однак балагули – точніше, їхня певна частина, можливо, аж до старшого покоління, яке пам’ятає часи перед повстанням – відіграли певну роль у розвитку національної свідомості серед спольщеної української шляхти, як епігони давніших, перед [18]31 р., українофілів і козакофілів à la Чайковський, і попередники наступних хлопоманів. Цим останнім вони залишили у спадок тільки форми: свитки на шляхетських плечах і звичай уживання “селянської”, української мови, а останні влили в ці мертві форми *зміст і живий дух*.

Свого часу в нас багато говорили й писали про хлопоманство; імена Антоновичів, Рильських, Познанських, Свенцицьких, Новицьких для одних стали жупелом, а для інших предметом зачудування й обожнення. Нині, коли ми дивимося на цей рух з історичної точки зору, коли його учасники вже спочили в тій землі, яку так сильно любили – нині ми виразно бачимо, що він був передусім *конечно необхідним*. Адже він був *логічним і послідовним завершенням розвитку національної свідомості серед української шляхти, уже цілком виразним виявом її національного відродження*. Бо це відродження – пророковане князем Миколою, започатковане Залеськими, Чайковськими,

^а Осташевський Сп. Півкопи казок. Вільно, 1850, с. 5–6.

^б Buszczyński S. Pieśni Antoniego Szaszkiewicza. Kraków, 1890.

rozwijane dalej przez gromadę “Humań” na emigracji i przez Ostaszewskich, Szaszkiewiczów w kraju, a przyspieszone szczególnie przebudzeniem się do nowego życia samego rdzenia narodu ukraińskiego i duchem Szewczenki przede wszystkim – musiało się wreszcie zakończyć takim społecznym objawem, świadomości narodowej pełnym, jakim było wystąpienie chłopomanów i musiało doprowadzić do owego *credo* ówczesnej szlachty za ukraińska się już uważającej – *spowiedzi Włodzimierza Antonowicza*.

“Los chciał, że urodziłem się na Ukrainie jako szlachcic, – mówi Antonowicz w swej spowiedzi – w dzieciństwie miałem wszystkie przyzwyczajenia paniczów i podzielałem wszystkie klasowe i narodowe uprzedzenia tych, wśród których wychowałem się. Ale gdy nadszedł dla mnie czas uświadomienia siebie, wtenczas zbadałem chłodno swe stanowisko społeczne w kraju, zważyłem wszystkie jego braki, jak również dążenia tego społeczeństwa, wśród którego los mi żyć przeznaczył, i zobaczyłem, że stanowisko społeczeństwa tego jest moralnie bez wyjścia, o ile ono nie pozbędzie się swych egoistycznych poglądów, swych butnych pretensji do kraju i jego narodu. Zobaczyłem, że Polacy-szlachta, zamieszkujący Prawobrzeżną Ukrainę, mają wobec sądu swego sumienia dwa wyjścia: albo pokochać naród wśród którego żyją, przejąć się jego dążeniami, wrócić do narodowości porzuconej niegdyś przez ich przodków, i usilną pracą a miłością w miarę sił swoich wynagrodzić zło, wyrządzone temu narodowi, który wykarmił wiele pokoleń wielmożnych kolonistów... lub, jeżeli nie starczy im na to siły moralnej, wynieść się do ziemi polskiej, zaludnionej ludem polskim, żeby (tu, na Ukrainie. – L.) nie zwiększać sobą liczby darmozjadów i żeby przed sobą samym oczyścić się ze smutnego zarzutu, że jestem również kolonistą-plantatorem, że pośrednio lub bezpośrednio... żyję z cudzej pracy... że należę do liczby tych, którzy chcą zdusić rozwój narodowy ludu miejscowego i że niewinnie przyjmuję na siebie część odpowiedzialności za ich uczynki. Rozumie się – powiada Antonowicz – wybrałem pierwsze... bom więcej ukochał naród swój, niż swoje szlacheckie narowy i marzenia”^a.

Czyż słowa te nie są logiczną konsekwencją i dalszym tylko etapem deklaracji gromady “Humań”? Czy nie znać tu tego samego uczucia głębokiej miłości do kraju rodzinnego, które było w Zaleskim, Czajkowskim, Padurze? Jedna jedyna i tylko jedna jest między nimi różnica, a różnicą tą jest “credo” polityczne: *odmienne zapatrywanie się na Polskę państwową, Polskę “od morza do morza” i wynikające z tego zapatrywania odmienne poczucie obowiązków względem kraju rodzinnego*.

^a Spowiedź W. Antonowicza po raz pierwszy została wydrukowaną w ówczesnym organie Ukraińców – “Osnowie” (styczeń 1862 r.), skąd też ten wyjątek w tłumaczeniu podaje.

Олізаровськими, Падурою, розвинуте далі громадою “Умань” в еміграції та Осташевськими, Шашкевичами на батьківщині, а особливо прискорене пробудженням до нового життя самої серцевини українського народу й найперше духом Шевченка – мусило врешті закінчитися таким суспільним явищем, сповненим національної свідомості, яким був виступ хлопоманів, і мусило привести до того *credo* тодішньої шляхти, яка вже вважала себе українською, – *сповіді Володимира Антоновича*.

“Доля хотіла, щоб я народився на Україні як шляхтич, – каже Антонович у своїй сповіді. – У дитинстві я мав усі звички паничів і тривалий час поділяв усі станові й національні упередження тих, серед кого виховувався. Та коли для мене надійшов час усвідомлення себе, тоді я холоднокровно оцінив своє становище у краю, зважив усі його вади, всі прагнення суспільства, серед якого мені випало жити, і побачив, що становище цього суспільства є моральною безвихіддю, якщо воно не відмовиться від своїх егоїстичних поглядів, своїх бундючних претензій щодо краю і його народу. Я побачив, що поляки-шляхта, які заселяють Правобережну Україну, мають перед судом власного сумління два виходи: або полюбити народ, серед якого живуть, перейнятися його інтересами, повернутися до національності, покинутої колись їхніми предками, і старанною працею й любов’ю в міру своїх сил спокутувати зло, завдане тому народові, який вигодував багато поколінь вельможних колоністів... або, якщо їм забракне для цього моральної сили, переселитися у землю польську, заселену польським народом, аби (тут, в Україні. – *В. Л.*) не збільшувати собою кількості дармоїдів і щоб нарешті позбутися перед самим собою сумного докору, що й я також колоніст, також плантатор, що й я посередньо чи безпосередньо... живу з чужої праці... що належу до табору тих, котрі прагнуть придушити народний розвиток тубільців і що безвинно поділяю відповідальність за їхні вчинки. Зрозуміло, – каже Антонович, – я вибрав перше... бо я полюбив свій народ більше, аніж свої шляхетські звички і мрії”^а.

Чи ж ці слова не є логічним наслідком і лише наступним етапом декларації громади “Умань”? Чи ж не помітно в них того самого почуття глибокої любові до рідного краю, яке було в Залеського, Чайковського, Падури? Між ними є лише одна-єдина різниця, і цією різницею є політичне “*credo*”: *інакший погляд на державну Польщу, Польщу “від моря до моря”, й інакше почуття обов’язків щодо рідного краю, яке впливає з цього погляду*.

^а Сповідь В. Антоновича була вперше опублікована в тодішньому органі українців – “Основи” (січень 1862 р.), звідки я й беру цей уривок.

Chłopomani, należący w latach 60-ch do t. zw. “Hromady” w uniwersytecie, z Antonowiczem na czele, jako “ludowcy”, w ówczesnym tego słowa znaczeniu^a, odrzucali wszelką politykę, a więc i czysto polityczną walkę o Polskę państwową; ich celem był lud, sam lud tylko. I tem różnili się oni, nie tylko od swoich poprzedników, ale i rówieśników nawet, od owej kijowskiej uniwersyteckiej młodzieży powstańczej z przed 63 roku, młodzieży, nad którą miał się rozegrać niebawem ostatni akt “nemesi” dziejowej.

Bo znaczna część tej młodzieży uniwersyteckiej, która do powstania 63 r. poszła, nie uwierzyła bredniom Duchińskich o polskości Ukrainy^b, przeciwnie, “nazwała się”, jak mówi uczestnik powstania p. Gozdawa w swojej broszurze “*O sprawie ruskiej*” – “*tem, czem istotnie była – Rusinami*”^c, a drugi powstaniec Paulin Świącicki, dowódca jednego z oddziałów młodzieży w powstaniu kijowskim, dokładnie opisuje młodzież ową. Przedstawiwszy organizację kijowskiej młodzieży uniwersyteckiej z przed 1863 r., która tworzyła t. zw. “Ogół”, podzielony na pięć gmin (Korona, Litwa, Wołyń, Podole, Ukraina), powiada on: “Członkowie gmin Podolskiej, Wołyńskiej i Ukrainskiej, uważając się za obywateli kraju, nie zrzekali się przewodztwa ziemiom, czyniąc wszystko, co krajowcy czynić byli obowiązani. Więc najpierw: nie oddzielając się od ludu, nazywali się *Rusinami i reprezentantami interesów Rusi*”^d; ponieważ zaś wieki dokonały przeobrażenia się ponadludowego żywiołu szlachty i uswoiły mu cywilizację ogólną, zwaną polską, a państwowo wzięte, ziemie te były składową częścią Rzeczypospolitej Polskiej – obywatele zatem trzech prowincji, obok swej nazwy Rusinów, zatrzymali *ogólne* Polaków miano i zwali się Polakami-Rusinami. Dowodem, że połączenie takie miało miejsce jest to, że młodzież uniwersytecka trzech prowincji obok pracy nad *interesami ogólnymi Polski*, podejmowała jeszcze z całą usilnością szczególne ziemi swej interesa: zajęła się oświatą ludu, zakładając dlań szkoły, w których nawet nie uczono języka polskiego; w Kijowie urządzono wzorową szkołę o trzech klasach, w której językiem wykładowym był język ukraiński; komitet szkolkowy wypracował elementarz ukraiński; rada pedagogiczna szkoły, pod zawiadownictwem komitetu zostająca, również wypracowała kilka podręcznych książek dla ludu w ojczystej jego mowie; zawiązanem zostało Towarzystwo przyjaciół ludu, którego członkowie mówili *po ukraińsku*. Słowem czyniono wszystko, co przystało na obywateli państwa w ogóle i swej ziemi w szczególności”^e. “Polacy-Rusini tem się

^a Por. Bobrowski T. Pamiętniki, t. II, str. 229.

^b Mamy tu na myśli tylko tę młodzież, a nie ogół powstańców r. 63 z Ukrainy.

^c Gozdawa. O sprawie ruskiej, Kraków, 1870, str. 32.

^d Podkreślenia wszędzie nasze.

^e “Sioło, pismo zbiorowe poświęcone rzeczom ludowym ukraińsko-ruskim” (redaktor P. Świącicki). Lwów, 1866, zesz. II, str. 161–162.

Хлопомани, які в [18]60-ті роки належали до т. зв. “Громади” в університеті, з Антоновичем на чолі, як “народовці” в тодішньому значенні цього слова^a відкидали будь-яку політику, а отже, й суто політичну боротьбу за державну Польщу; їх метою був народ, лише народ. І цим вони різнилися не лише від своїх попередників, а навіть і від ровесників, від тієї київської університетської повстанської молоді з-перед [18]63 року, над якою небавом мав розігратися останній акт історичної Немезиди.

Бо значна частина цієї університетської молоді, яка пішла на повстання [18]63 року, не повірила вигадкам Духінських про польськість України^b, навпаки, “назвала себе, – як пише учасник повстання п. Гоздава у своїй брошурі “*Про руську справу*”, – тим, ким справді була – русинами”^c, а інший повстанець Павлін Свенцицький, командир одного з підрозділів молоді в Київському повстанні, детально описує цю молодь. Розповівши про організацію київської університетської молоді з-перед 1863 р., котра складала т. зв. “Загал”, поділений на п’ять гмін (“Корона”, “Литва”, “Волинь”, “Поділля”, “Україна”), він каже: “Члени Подільської, Волинської і Української громад, уважаючи себе громадянами краю, не зрікалися проводу земель, роблячи все, що зобов’язані робити громадяни. Отож найперше: не відділяючи себе від народу, вони називали себе русинами й репрезентантами інтересів Русі^d; оскільки ж віки спричинилися до перетворення шляхти на понаднародну силу й засвоєння нею загальної цивілізації, званої польською, а під державним оглядом ці землі були складовою частиною Польської Речі Посполитої – то громадяни трьох провінцій, поруч зі своєю назвою русинів, отримали загальне ім’я поляків і звалися поляками-русинами. Доказом того, що таке поєднання мало місце, є те, що університетська молодь трьох провінцій, окрім праці на загальну користь Польщі, докладала також усіх сил на особливу користь свого краю: зайнялася освітою народу, засновуючи для нього шкілки, у яких навіть не вчили польської мови; в Києві влаштували вірцеву трикласну школу, мовою викладання в якій була українська; шкільний комітет розробив український буквар; педагогічна рада школи, якою відав комітет, також опрацювала кілька підручників для народу його рідною мовою; було засновано Товариство друзів народу, члени якого розмовляли по-українськи. Словом, робилося все, що личить громадянам держави загалом і свого краю зокрема”^e. “Поля-

^a Пор.: Bobrowski T. Pamiętniki, t. II, str. 229.

^b Маємо тут на увазі лише цю молодь, а не загал повстанців 1863 р. з України.

^c Gozdawa. O sprawie ruskiej, Kraków, 1870, str. 32.

^d Виділення всюди наші. – В. Л.

^e “Siolo, pismo zbiorowe poświęcone rzeczom ludowym ukraińsko-ruskim” (redaktor P. Świącicki), Lwów, 1866, zesz. II, str. 161–162.

tylko różnili od członków Hromady (na czele której stał właśnie Antonowicz. – L.), że ci ostatni nie chcieli *nic wiedzieć o zespoleniach państwowych* i tylko pracę nad ludem uważali za cel swój ostateczny, resztę pozostawiając Opatrzności; gdy przeciwnie pierwsi myśleli zawsze o wyswobodzeniu się z pod władzy moskiewskiej i o federacji z Litwą i Koroną. *Kto między dwoma tymi ogółami widzi różnicę inną – jest w błędzie*^a.

Dalej przytacza autor fakt ciekawy, który miał miejsce na pewnym zebraniu w czasach poprzedzających wybuch powstania: “jeden z deputowanych Korony, w mowie uniósł się tak daleko, że wypowiedział, iż Korona rządzi, a Ruś i Litwa słuchać jej mają. Na to oświadczenie wystąpił nieodżałowany Stefan Bobrowski i w porywającej mowie zgromił zachcianki koroniarzy rządu Litwą i Rusią, dodawszy, że gdy na zdanie deputowanego godzą się patrijoci Korony, w takim razie Ruś nie chce mieć nic z nią wspólnego i pomocnej ręki nie poda temu, który za wdzięczność chowa dla niej chęć panowania bezprawnego nad równymi sobie”^b. Wreszcie kończy: “Zbliżał się pamiętny kwiecień. Wierni wypowiedzianemu wyznaniu wiary Polacy-Rusini powstałi w imię odzyskania wolności sfederowanych trzech ziem, a dowodem ich łączności z ludem jest “Złota Hramota”, której wróg nawet nic zarzucić nie zdołał. Młódź bohaterska, największa kraju nadzieja, własną krwią zapłaciła za żdrożności ojców. W miłości powstała, niosąc serce ludowi – zemsta za krzywdy wiekowe nóż w niem utopiła...”^c. Lecz, dodamy od siebie, krwią swoją bohaterską, *w imię dobra tego ludu przelaną, łączność naszą i jedność z tym ludem stwierdziła, przypieczętowała*.

I my dziś, po 40 latach przymusowego milczenia, łączności tej, krwią jednych (chłopomani poległi ze “Złotą Hramotą” w rękę), a życiem pełnem ofiary, pracy i poświęcenia drugich (Rylski, Antonowicz, Święcicki, Poznański i inni) uświęconej, zapierać się nie chcemy. Dziś, po przerwie 40-letniej, my, szlachta ukraińska, znów zyskaliśmy prawo stanowienia o sobie, i dziś podejmujemy śmiało sztandar ojców naszych. A tem tylko w dążeniach naszych od nich się różnimy, że nie dzielą już nas dzisiaj, tak jak dzieliły wówczas Antonowiczów i Święcickich, przekonania polityczne. Bo nie tylko my, ale nikt już tu u nas dzisiaj o Polskę “od morza do morza” nie myśli, nikt już dziś o tę państwową historyczną Polskę nie walczy: *nie ma już dziś Polski na Ukrainie, bo Polska jest tam, gdzie jest lud polski*; pewnik zaś ten potwierdzili sami Polacy – postępowi oddawna, a niedawno i wszechpolacy^d nawet, stwierdziła go szlachta polska na Ukrainie, tworząc stronictwa *krajowe*.

^a I. c.

^b Ibidem, str. 164.

^c I. c.

^d Por. najnowsza “historjozoficzno-geograficzna” teorię p. R. Dmowskiego w jego dziele: “Niemcy, Rosya i kwestya polska”. Lwów, 1908, str. 39 i 261.

ки-русини лише тим відрізнялися від членів «Громади» (яку очолював власне Антонович. – *В. Л.*), що ці останні й *чути не хотіли про державні об'єднання* і вважали своєю кінцевою метою лише роботу з народом, віддаючи решту Провидінню; в той час як перші, навпаки, завжди думали про визволення з-під московської влади й про федерацію з Литвою і Коронаю. *Хто бачить іншу різницю між цими двома силами – той помиляється*^а.

Далі автор наводить цікавий факт, що мав місце на певному зібранні в часи перед вибухом повстання: “Один з депутатів Корони у промові зайшов так далеко, що заявив: Корона керує, а Русь і Литва мають її слухати. На цю заяву відповів світлої пам’яті Стефан Бобровський і в запальній промові розбив забаганки коронних про керування Литвою і Руссю, додавши, що як на цю думку депутата пристають патріоти Корони, то Русь не хоче мати з нею нічого спільного й не подасть руки допомоги тому, хто за вдячністю приховує бажання незаконно панувати над рівними собі”^б. Врешті закінчує так: “Наближався пам’ятний квітень. Вірні висловленому визнанню віри поляки-русини повстали в ім’я повернення свободи трьох федеративних земель, а доказом їх єдності з народом є «Золота грамота», якій навіть ворог не міг нічого закинути. Героїчна молодь, найбільша надія країни, заплатила власною кров’ю за гріхи батьків. Вона повстала з любов’ю, несучи серце народові – ніж в нього вгородила помста за віковічні кривди...”^с. Додамо, однак, від себе, що своєю героїчною кров’ю, пролитою *в ім’я добра цього народу, вона ствердила й припечатала нашу спільність і єдність із цим народом*.

І нині, після 40 років вимушеного мовчання, ми не хочемо відрікатися від цієї спільності, освяченої кров’ю одних (хлопоманів, полеглих із “Золотою грамотою” в руці) і сповненим жертвності, праці й посвяти життям інших (Рильський, Антонович, Свенцицький, Познанський та інші). Нині, після 40-річної перерви, ми, українська шляхта, знову здобули право вирішувати за себе, і нині ми сміливо піднімаємо прапор наших батьків. У наших прагненнях ми відрізняємося від них лише тим, що тепер нас уже не розділяють, як ділили колись Антоновичів і Свенцицьких, політичні переконання. Бо сьогодні не лише ми, а вже ніхто тут у нас не думає про Польщу “від моря до моря”, ніхто вже нині не бореться за ту державну історичну Польщу: *нині вже немає Польщі на Україні, бо Польща є там, де є польський народ*; і цю істину ствердили самі поляки – здавна поступовці, а нещодавно навіть і вшех-поляки^д, її ствердила польська шляхта на Україні, створюючи *крайове об’єднання*.

^а Ibidem.

^б Ibidem, str. 164.

^с Ibidem.

^д Пор. найновішу “історіософічно-географічну” теорію п. Р. Дмовського у його творі “Niemcy, Rosya i kwestya polska”. Lwów, 1908, str. 39, 261.

Niema więc Polski, a są dziś tylko na Ukrainie Polacy, i ci oczywiście pozostaną. My zaś szlachta tutejsza, z ducha i pochodzenia ukraińska, którzy Polakami z kultury tylko szlacheckiej i tradycji państwowych byliśmy, dziś – gdy ta kultura szlachecka w Polsce zamiera i Sienkiewicz tam Wyspiańskiemu coraz bardziej ustępuje, a gdy jednocześnie “państwo” polskie już zupełnie tu u nas wygasło – *między nowoczesną polskością i odradzaającym się naszym narodem wybierać musimy*. Ginie bowiem bezpowrotnie ten nasz typ Polaka “gente Ruthenus”, ginie z romantycznym *Wernyhora*, który dla nowej Polski jest już zupełnie niepotrzebny^a, a na Ukrainie przez innego *realnego i żywego Wernyhora* zastąpiony został; ten zaś obecny – a tak nam bliski – *Wernyhora*, to już nie dawny fantastyczny, sztuczny od początku do końca, chłop Ukraińiec Polski szlacheckiej pragnący, a żywy zmartwychwstały nasz lud na swojej ziemi swoją przyszłość budujący!..

Wybierać więc powtarzam musimy...

Dla nas, którzy czujemy, iżemy z ludu i kraju tego wyrosli; którzy ducha poprzednich naszych pokoleń, z tą ziemią i narodem zasługami i błędami nawet – boć je odkupić trzeba – spojonych, w sobie mamy, i którym bliższe i droższe są te opuszczone nasze stepowe mogiły od odnawianego obecnie do gruntu Wawelu – dla nas wybór jest jasny!

I niech nam nie mówią, że my do swego ludu, do pnia swego macierzystego wracając, z Polską walczymy; nie polskość bowiem, jeno swe polskie-szlacheckie przeżytki, które nas nie tylko na tej naszej ziemi, lecz i w Polski nawet dziejach “kolonistami” zrobiły, *w sobie zwalczamy*; i w tem zrzucaniu z siebie zgniłych historycznych łańchmanów na *Polsce* właśnie *prawdziwej* się wzorujemy. Bo, gdy tam hen nad Wisłą buduje się wspólnymi wszystkimi siłami młoda Polska ludowa – Polska przyszłości, to i my, *z żywymi chcąc kroczyć naprzód, a swój tu lud i swój kraj kochając*, też do budowania *jego przyszłości* zabrać się pragniemy i w budowaniu tem stare szlachecko-państwowe sztandary, tak jak oni nad Wisłą, tak i my tu nad Dnieprem precz odrzucamy...

Niema już więc dziś między nami, którzy naród i kraj swój kochamy – “Polaków”, “Rusinów” i “Polaków-Rusinów”, dziś w pełni poczucia swej indywidualności narodowej *Ukraińcami* być chcemy; i nie rozdwojone polsko-ukraińskie, jeno jedno ukraińskie serce w piersiach naszych bije, a dla dobra Ojczyzny swej bezpośrednio i z nią dla całej Ludzkości pracować chcemy, pewni, że w Ludach-Narodach, a więc i w Ludzie-Narodzie polskim nie wroga, lecz sprzymierzeńca mieć będziemy!

^a O stanowisku naszych romantyków w obecnym ruchu polskim por. R. Dmowski, *Myśli nowoczesnego Polaka*. Lwów, 1907, str. 164–165, – z jednej strony i ewolucję stosunku P. P. S. do Ukrainy w ostatnich czasach – z drugiej.

Немає, тож, Польщі, а є нині лише поляки на Україні, й вони, звісно, залишаться. Ми ж, місцева шляхта, українська за духом і з походження, котрі були поляками лише за шляхетською культурою й державними традиціями, сьогодні – коли ця шляхетська культура в Польщі занепадає і Сенкевич там дедалі більше поступається Виспянському, а водночас коли польська “державна” тут у нас уже цілком згасла – *ми мусимо вибирати між новітньою польськістю і нашим народом, який відроджується*. Адже той наш тип поляка “gente Ruthenus” гине безповоротно, гине з романтичним *Вернигорою*, котрий для нової Польщі є цілком зайвим^а, а в Україні його замінив інший, *реальний і живий Вернигора*; а цей останній – такий близький нам – *Вернигора* – це вже не давній фантастичний, штучний від початку до кінця, український селянин, що прагне шляхетської Польщі, а наш живий, воскреслий народ, який буде на своїй землі своє майбутнє!..

Отож ми, повторюю, мусимо вибирати...

Для нас, хто відчуває, що ми зросли з цього народу і краю; хто має в собі дух наших попередніх поколінь, поєднаних з цією землею й народом заслугами і навіть помилками – бо їх треба спокутувати – і яким ближчими й дорожчими є ті покинуті наші степові могили за відновлюваний зараз від підмурівків Вавель – для нас вибір є зрозумілим!

І нехай нам не кажуть, що ми, повертаючись до свого народу, до свого материнського кореня, воюємо з Польщею; адже ми *поборюємо в собі* не польськість, а лише свої польсько-шляхетські пережитки, які зробили нас “колоністами” не лише на цій нашій землі, а навіть в історії Польщі; і в цьому скиданні з себе дірявого історичного лахміття ми йдемо на *Польщу*, власне, *правдиву*. Бо коли там над Віслою спільними зусиллями всіх постає молода народна Польща – Польща майбуття, то й ми, бажаючи *йти з живими вперед і люблячи тут свій народ і край*, також прагнемо взятися до будівництва його *майбуття* і відкидаємо геть у цьому будівництві старі шляхетсько-державні штандарти, як вони над Віслою, так і ми тут, над Дніпром...

Отож нині серед нас, котрі люблять свій народ і край, немає вже “поляків”, “русинів”, і “поляків-русинів”, нині, сповнені почуття своєї національної індивідуальності, ми хочемо бути *українцями*; у наших серцях б’ється не роздвоєне польсько-українське, а лише одне українське серце, ми хочемо працювати для добра своєї Вітчизни безпосередньо, а з нею для всього Людства. Певні, що в Народах-Націях, отож і в Народі-Нації польській матимемо не ворога, а союзника!

^а Про позицію наших романтиків у нинішньому польському русі див.: *Dmowski R. Myśli nowoczesnego Polaka. Lwów, 1907, str. 164–165*, – з одного боку, і про еволюцію ставлення ППС до України останнім часом – з другого.

“...Jako element historycznie cywilizacyjny mogliśmy zachować nawet na pewien czas stanowisko przewodnie, lecz bynajmniej nie imponujące, – i tylko pod warunkiem przestrzegania najściślejszego równouprawnienia nie tylko cywilnego ale społecznego i obyczajowego w stosunkach z ludnością miejscową i oddawania jej posług, które w społeczeństwach prawidłowo i zdrowo uorganizowanych, a świadomych zadań i celów społecznego życia – więcej cywilizowane, więcej doświadczone i bogatsze warstwy zwykłe i winne mniej szczęśliwie uposażonym oddawać!”

Tadeusz Bobrowski, “Pamiętniki”

III

Przedstawiwszy w poprzednich dwóch rozdziałach w pobieżnym zarysie dzieje narodu ukraińskiego i stanowisko w tych dziejach szlachty ukraińskiej, temat swój, o ile mi na to szczupłe rozmiary niniejszej książeczki pozwoliły, wyczerpałem. Chciałbym jednak przy końcu powiedzieć jeszcze słów parę o obecnem społecznem stanowisku ogółu szlachty, bez względu na to czy się ona za polską lub ukraińską uważa, tu u nas na Prawobrzeżnej Ukrainie, zaznaczając po raz drugi, że mam tu na myśli inteligencję i właścicieli ziemskich – szlachtę osiadłą i nieosiadłą, ale tylko *miejscową i tutejszą*, i tą “tutejszością” – wspólną nam ziemią macierzystą, z którejś tu wszyscy, czy się za Ukraińców czy Polaków uważamy, wyrosli – związaną, a od przybyszów z Polski rdzennej, psychiką i duchem, zwyczajem i obyczajem, i językiem nawet – żargonem “kresowym” – się różniącą.

Ważną chwilę dziejową przeżywamy obecnie my, którzy “z *didiw pradidiw*” w tym kraju i wśród tego ludu naszego żyjemy i kto wie, czy od tej chwili nie zawisł los naszych przyszłych pokoleń. Duszeni i gnębieni przez ostatnich lat 40, zyskaliśmy obecnie prawo mówienia i stanowienia o sobie. Zbudziło się u nas życie nowe i znów do życia tego przystosować się nam trzeba, jeśli tylko żywymi ludźmi, a nie zabytkami muzealnymi być chcemy. Wybierać więc między rozmaitymi kierunkami w tym życiu się budzącymi – jak już zaznaczałem – musimy.

Jakież są główne dotychczas kierunki myśli społeczno-politycznej wśród tutejszej szlachty na Prawobrzeżnej Ukrainie?

Zaczynając od prawicy, widzimy naprzód kierunek *polsko-konserwatywny* przez stronnictwo krajowe reprezentowany; następnie kierunek drugi, również *polski*, kierunek najliczniejszy, który się da objąć nazwą ogólną “*narodowo-demokratycznego*” ze swym organem “Dziennikiem Kijowskim” na czele; trzeci wreszcie, najmniej liczny, przez młodsze pokolenie głównie reprezentowany, kierunek *ukraińsko-demokratyczny*, nie mający jakiejś jednej wspólnej cechy politycznej,

“...Як елемент історично-цивілізаційний, ми на певний час могли навіть зберегти керівне становище, хоч зовсім не імпонує, – й лише за умов найретельнішого дотримання рівноправності не лише громадянської, але й суспільної і звичаєвої у стосунках з місцевим населенням і надання йому послуг, які у правильно й розумно організованих суспільствах, свідомих завдань і цілей суспільного життя – більш цивілізовані, досвідченіші й багатші верстви зазвичай і мають надавати нещасливим верствам!”

Тадеуш Бобровський, “Щоденники”

III

Виклавши в попередніх двох розділах у загальних рисах історію українського народу і позицію в цій історії української шляхти, я вичерпав свою тему, наскільки мені дозволили це невеликі розміри цієї книжечки. Хотів би, однак, наприкінці сказати ще кілька слів про теперішнє суспільне становище загалу шляхти, без огляду на те, вважає вона себе польською чи українською, тут у нас, на Правобережній Україні, вдруге зазначаючи, що мені йдеться про інтелігенцію і землевласників – осілу й неосілу шляхту, але виключно *місцеву й тутешню*, і цією “тутешністю” – спільною для нас материнською землею, з якої тут всі, вважаємо ми себе українцями чи поляками, вирости – пов’язану й від прибульців з корінної Польщі психікою і духом, звичаями і традиціями, і навіть мовою – “кресовим” наріччям – відмінну.

Ми, котрі “з дідів-прадідів” живемо в цім краю й серед цього нашого народу, переживаємо тепер важливу історичну мить, і хто знає, чи від цієї миті не залежить доля наших майбутніх поколінь. Придушувані й гноблені протягом останніх 40 років, тепер ми здобули право говорити й вирішувати за себе. У нас прокинулося нове життя, і нам знову треба пристосуватися до цього життя, якщо лише ми хочемо бути живими людьми, а не музейними пам’ятками. Отож, як я вже зауважив, ми мусимо вибирати між різними напрямками, що намічаються в цьому житті.

Які ж головні на цей час напрямки суспільно-політичної думки серед тутешньої шляхти на Правобережній Україні?

Починаючи від правіці, ми найперше бачимо *польсько-консервативний* напрямок, репрезентований крайовим об’єднанням; далі другий напрямок, також польський, напрямок найчисленніший, який можна окреслити загальною назвою “*національно-демократичного*”, зі своїм органом “Dziennik Kijowski” на чолі; врешті третій, найнечисленніший, репрезентований пере-

a podziałowi partji ukraińskich mniej więcej odpowiadający. Kierunku postępowego *polskiego* nie wymieniam tu dla tego, że wśród elementów miejscowych ma on niezmiernie małą liczbę zwolenników (gdyż demokratyzm i postęp w konsekwencji prowadzą je do ukraińskości), a reprezentowany jest głównie przez polskie żywioły inteligenckie, przeważnie napływowe, opierające się na tutejszych również napływowych polskich żywiołach robotniczych; jako taki ma on oczywiście przyszłość zapewnioną, lecz, jako przez żywioły napływowe, a nie od wieków tu osiadłe, reprezentowany, w zakres naszego tu, z natury rzeczy żywszego stosunku do kraju i jego narodu, a więc i w zakres naszego szerszego życia społecznego nie wchodzi.

Głównym jednak dotychczas kierunkiem politycznym, pomijając mniej licznych krajowców, jest wśród naszej szlachty kierunek "narodowo-demokratyczny", łączący w sobie żywioły dość różnorodne, od patryotów starej, jeszcze chyba przedpowstańczej, daty począwszy, do "nowoczesnych Polaków" na kształt pruski urobionych, a popularnie "wszechpolakami" zwanych. Oni to, ci wszechpolacy, z żywiołem inteligenckim, w części większej również napływowym, na czele, prym w tej grupie szlachty – biernej z natury – trzymają i przez swą prasę ton całej tej grupie nadają.

Przyjrzyjmy się im bliżej. Gdy się czyta "Dziennik Kijowski", który niegdyś miał ochotę podobno stać się "pośrednikiem między narodem Polskim a ludem (?) Ruskim", gdy się wsłuchuje w hasła naszych tutejszych, na glebie ukraińskiej bujnie rozradzających się narodowych demokratów, to zdaje się, że my szlachta na Ukrainie kiedyś w dziejach podobne chwile już przeżyliśmy. Zdaje się, że te hasła już słyszeliśmy; że już mówiono nam kiedyś o "hajdamackiej", "kozacko-hultajskiej" kulturze, że kulturę tę starano się nam już kiedyś, jak i teraz, o ile możliwości zohydzić^a; że nawoływano nas, abyśmy w imię kultury "wyższej" i lep-

---

^a A że to nie jest *niestety* frazesem tylko, i że "idea" oczerniania młodego ruchu odrodzeniowego narodu ukraińskiego i jątżenia przeciwko Ukraińcom jest stale i uparcie propagowana przez kierowników polskiej (a więc przedewszystkiem szlacheckiej) opinii publicznej na Ukrainie, stwierdza to miejscowa prasa polska. Więc na przykład choćby w ciągu ostatnich dwóch miesięcy (czerwiec, lipiec) w "Dzienniku Kijowskim" (nar.-dem.) znajdujemy 3 "większe" artykuły tej "szczytnej idei" poświęcone (N. 120, 127, 134), nie licząc znajdujących się prawie w każdym numerze pomniejszych "informacji", zaczerpniętych z takich wiarogodnych źródeł, jak "istinno-russkij" "Galiczanin" (por. nap. N. 158). W "Kraju" petersburskim (organ tutejszych "krajowców") w tym samym czasie mamy 4 "poważne" artykuły (N. 144, 150, 174, 176) tym samym duchem "polityki realnej" owiane, również nie licząc drobniejszych. Innych zaś artykułów, w których by się kwestja przynajmniej możliwie bezstronnie przedstawiała, *nie było wcale*. Nie dziw więc, że na takim tle nawet chaotyczne i niewyraźne "Pro memoria" "Naszej Przyszłości" (Maj, Kijów.) mogło się wydać optymistom, przynajmniej w *końcowym ustępie*, zapowiedzią lepszej przyszłości, ale już w czerwcu artykułem "Ukraiinizm w przedświtach" "Nasza Przyszłość" postarała się "na

важно молодшим поколінням, *українсько-демократичний* напрямок, що не має якоїсь однієї спільної політичної риси, але більш-менш відповідає поділові українських партій. Не згадую тут *польського* прогресивного напрямку, бо серед місцевих елементів він має мізерну кількість прихильників (оскільки демократизм і прогресивність в принципі ведуть їх до українськості), а репрезентують його, головним чином, польські інтелігентські сили, переважно приїжджі, спираючись на тутешні, також приїжджі, польські робітничі сили; як такий він, звісно, має певне майбутнє, однак, репрезентований напливовими силами, а не одвічно осілими тут, не входить до сфери нашого, місцевого, природно ближчого ставлення до краю і його народу, а отже, не входить і до сфери нашого ширшого суспільного життя.

Однак досі головним політичним напрямком, поминаючи не таких численних крайовців, серед нашої шляхти є національно-демократичний, що поєднує в собі досить різні сили, починаючи від патріотів старої, мабуть, ще доповстанської дати, й до “новочасних поляків”, сформованих на прусський кшталт і популярно званих “всехполяками”. Вони, ці “всехполяки” на чолі з інтелігентським елементом, переважно також напливовим, грають першу скрипку в цій групі шляхти – від природи пасивної – і через свою пресу задають тон усій цій групі.

Пригляньмося до них ближче. Коли читаєш “Dziennik Kijowski”, який колись начебто збирався стати “посередником між польським народом і руським людом (?)”, коли прислухаєшся до гасел наших тутешніх національних демократів, які буйно квітнуть на українському ґрунті, то здається, що ми, шляхта на Україні, колись уже переживали подібні моменти в історії. Здається, що ми вже чули ці гасла; що колись нам уже мовлено про “гайдамацьку”, “козацько-гультьайську” культуру, що цю культуру, як і тепер, колись уже намагалися зробити для нас огидною, наскільки можливо^a; що нас закликали,

^a А що це, *на жаль*, не лише слова, і що “ідея” очорнення молодого руху відродження українського народу і роз’ятрювання проти українців постійно й улерто пропагується керівниками польської (отож передовсім шляхетської) громадської думки в Україні, підтверджує місцева польська преса. Наприклад, лише протягом останніх двох місяців (червень, липень) у “Dzienniku Kijowskim” (нац[іонал]-дем[ократичному]) подибуємо 3 “більші” статті цієї “провідної ідеї” (№ 120, 127, 134), не враховуючи дрібніших “інформацій”, що є майже в кожному номері, почерпнутих із таких вірогідних джерел, як “істинно-руський” “Галичанин” (пор., напр., № 158). У петербурзькому “Краї” (орган тутешніх “крайовців”) за цей же час маємо 4 “поважні” статті (№ 144, 150, 174, 176), просякнуті тим самим духом “реальної політики”, також не враховуючи дрібніших матеріалів. Натомість інших статей, у яких питання подавалося б принаймні безсторонньо, *не було взагалі*. Отож не дивно, що на такому тлі навіть хаотичне й невизначне “Pro memoria” “Naszej Przyszłości” (травень, Київ) оптимістам могло здатися, принаймні в *кінцевому абзаці*, заповіддю кращого майбутнього. Але вже у червні у статті “Українізм перед світанком” “Nasza Przyszłość” постаралася “на май-

szej wszelkiej łączności z tą “niższą” kulturą miejscową się wyzbywali, abyśmy się czempredziej obcymi narodowi ukraińskiemu stawali i abyśmy przybyszom ze stron obcych, którzy nam te piękne słówka mówili, gnębić naród ukraiński pomagali. I nie pomylimy się bardzo, gdy porównamy chwilę obecną z początkiem w. XVII. Wtenczas “ekspansja”, czyli drugimi słowy zaborczość państwa polskiego, a więc szlachty rdzennie polskiej, kazała jej ziemie ukraińskie pod wpływ swój podbijać, a dziś “egoizm narodowy” każe jej wszelkimi siłami ów “stan posiadania” utrzymać. Wtenczas kulturtreger obcy wszelkimi siłami i środkami szlachcica ukraińskiego dla polityki swej zdobyć chciał i... zdobył; a dzisiejszy obrońca stanu posiadania również szlachcica ukraińskiego w swym ręku utrzymać pragnie, i, jak widzimy... trzyma. Czem się skończyła dla nas nasza polityka w w. XVII, o tem my niestety dobrze wiemy: wstał z kozaczyzną Chmielnicki, za nim poszedł chłop ukraiński i gdy oni przez reakcję w objęciach Moskwy się znaleźli, to myśmy w rezultacie i naród swój, i siebie, i państwo polskie, któreśmy służyli – zgubili. A dokąd dziś zamierzają prowadzić nas prorocy “egoizmu narodowego”? Jakie cele wskazują nam “nowocześni Polacy”? Oto w “myślach” jednego z nich, świeżo trzecim nakładem dla pożytku łaknącego ogółu wyszłych, czytamy: “Jeżeli Rusini mają zostać Polakami, to trzeba ich polonizować; jeżeli zaś mają zostać samoistnym, zdolnym do życia i walki narodem ruskim, trzeba im kazać zdobywać drogą ciężkich wysiłków to, co chcą mieć, kazać im hartować się w ogniu walki”^a tak, jak zahartowali się (poprzedza to twierdzenie autor przykładem) Czesi w walce z Niemcami^b. Program jasny i nawet, jak widzimy, pewnej “pedagogicznej” w stosunku do owych Rusinów wartości nie pozbawiony. Otóż, gdyby ten program miał kiedykolwiek u nas się urzeczywistnić, to my szlachta tutejsza, miejscowa, którzy się najwięcej z tym ludem stykamy, *my, którzy z tym ludem od wieków na jednej ziemi żyjemy i którzy przeważnie jednego rodu i jednej krwi z nim jesteśmy*, my prze dewszystkiem musielibyśmy być owymi... pedagogami. No i wtenczas – o tem należy pamiętać – skutki tej “sui generis” pedagogicznej działalności na sobie przede wszystkim ponosić byśmy musieli tak... jak Niemcy w walce z Czechami, że pozwolę tu sobie dalej rozwinąć zdanie p. Dmowskiego.

przyszłość” rozwiązać te lekkomyślne iluzje. Gdy do tego wszystkiego dodamy jeszcze mające wielki popyt “na kresach” utwory znanego i zasłużonego ukraińszercy p. Fr. Rawity-Gawrońskiego (autora “nieśmiertelnego” “Un danger pour l’Europe”), to będą to wszystkie źródła, z których tutejsi Polacy “gente” i “natione” czerpią przeważną część swych wiadomości o życiu narodu, na którego ziemi i wśród którego mieszkają. Te zaś pisma polskie (“Głos Kijowski”, “Świt”), które inną formę współżycia z Ukraińcami obrały, niestety już nie istnieją.

^a Dmowski R. Myśli nowoczesnego Polaka, wyd. 3, powiększone. Lwów, 1907, str. 100.

^b Ibid., str. 99.

аби ми в ім'я “вищої” і кращої культури позбувалися всіх зв'язків з тією “нижчою” місцевою культурою, щоб ми якомога швидше ставали чужими українському народові і щоб допомагали прибульцям з чужих країв, які мо-
вили нам гарні слівця, гнобити український народ. Не дуже помилимося,
коли порівняємо нинішній момент з початком XVII ст. В той час “експансія”
чи, інакше кажучи, загарбництво польської держави, тобто корінної польської
шляхти, штовхала її на підкорення українських земель своєму впливові, а
нині “національний егоїзм” наказує їй всіма засобами втримувати цей “стан
володіння”. Тоді чужий культуртрегер всіма силами й засобами намагався
здобути українського шляхтича для своєї політики і... здобув; а нинішній
захисник стану володіння так само прагне втримати українського шляхтича
у своїх руках і, як бачимо... утримує. Чим закінчилася для нас наша політика
в XVII ст., це ми, на жаль, добре знаємо: піднявся із козацтвом Хмельниць-
кий, за ним пішов український селянин, і коли вони через реакцію опинили-
ся в обіймах Москви, то ми в результаті втратили і свій народ, і себе, і Польську
державу, якій служили. Куди ж тепер збираються вести нас пророки
“національного егоїзму”? Які цілі вказують нам “новітні поляки”? Ось що
читаємо серед “думок” одного з них, щойно виданих третім накладом для
вжитку спраглою загалу: “Якщо русини мають стати поляками, то їх слід
полонізувати; якщо ж мають залишитися самостійним, здатним до життя і
боротьби руським народом, треба наказати їм здобувати те, що хочуть, шля-
хом тяжких зусиль, наказати їм гартуватися в полум'ї боротьби”^a так, як за-
гартувалися (це твердження автор попереджає прикладом) чехи в боротьбі з
німцями^b. Програма чітка і навіть, як бачимо, не позбавлена певної “педаго-
гічної” щодо цих русинів вартості. Отож, якби ця програма мала колись у нас
втілитися, то ми, тутешня, місцева шляхта, ті, хто найбільше стикається з
цим народом, *ми, хто одвічно живе з цим народом на одній землі і є пере-
важно одного роду й однієї крові з ним*, передусім ми мусили б бути цими...
педагогами. Але тоді – і про це слід пам'ятати – наслідки цієї “*sui generis*”^{*}
педагогічної діяльності передусім мали б відбитися на нас так... як на німцях
у боротьбі з чехами, – дозволю тут собі розвинути думку п. Дмовського.

бутнє” розвіяти ці легковажні ілюзії. Коли до цього всього додати ще творіння знаного й
заслуженого україножера п. Ф. Равіти-Гавронського (автора “безсмертного” “Un danger pour
l'Europe”), що користуються великим попитом “на кресах”, то це будуть всі джерела, з кот-
рих тутешні “gente” і “natione” поляки черпають переважну частину своїх відомостей про
життя народу, на землі якого і серед якого вони живуть. Ті ж польські часописи (“Głos
Kijowski”, “Świt”), які обрали іншу форму співжиття з українцями, на жаль, уже не існують.

^a Dmowski R. Myśli nowoczesnego Polaka, wyd. 3, powiększone. Lwów, 1907, str. 100.

^b Ibidem, str. 99.

* Свого роду (латин.). – Ред.

Ale tak źle jeszcze nie jest i zapewne nie będzie. Hasło to bowiem, zapożyczone prawdopodobnie od jakiegoś, silnie widać o swej nadzwyczajnej “wyższości kulturalnej” przekonanego, “działacza narodowego” i naturalnie korespondenta “od Słowa Polskiego” z Kut lub Kołomyi, wprowadzone następnie do programu “polityki narodowej” przez najwybitniejszego w Polsce polityka i z tym programem przesadzone i rozpowszechniane tu u nas na Ukrainie – dziwnie jakoś, żeby nie powiedzieć więcej – brzmi na tej naszej Ukrainie, kędyś w okolicach Pilawiec i Humania. I możemy mieć niepłonną nadzieję, że nasi – jeśliby tacy ku wstydowi naszemu jeszcze się znaleźli – godni następcy różnych Jareków i Stempkowskich swej “nowoczesnej” ochocie “tępienia chłopstwa”^a w żaden sposób dla braku sił odpowiednich przede wszystkim – pofolgować nie będą mogli, a zakończywszy już tu u nas swą dziejową ewolucję różnymi wyrodkami z czasów pańszczyźnianych, w tę najnowszą “pedagogiczną” fazę swego rozwoju chyba tylko może we Wschodniej Galicji – a i to nie na długo zapewne – wejdą. Od tych to panów właśnie wyraźnie i raz na zawsze odgraniczyć się nam trzeba; polska zaś prasa tutejsza, wszechpolskie szerząc idee, właśnie nas szlachtę tutejszą do połączenia się z nimi i do wstąpienia w ich ślady prowadzi. Bo ta “taktyka” względem “bratniego narodu”, stale wpajana tutejszej polskie pisma czytającej szlachcie, nie zważając na swą bezdenną, z jakiejś manii wielkości rodzącą się naiwność, jest w teorii nawet złą i szkodliwą. Budzi ona bowiem u nas reminiscencje tych haniebnych dla nas czasów, gdyśmy za narzędzie w obcych rękach do zdławienia naszego narodu służyli i tem samem powiększa tę przepaść między nami a ludem naszym wówczas wytworzoną, która, jeśli tylko po ludzku – *społecznie* żyć chcemy, zasypaną być bezwarunkowo musi. Zwalczać więc te szerzące się u nas idee i dowieść, że nic z nimi wspólnego nie mamy, powinniśmy.

Sądzę, że łatwo nam to przyjdzie; wszak my tu na Ukrainie mamy może mniej “nowoczesne” ale za to szlachetniejsze i szczytniejsze tradycje. Na wstępie właśnie do tego rozdziału przytoczyłem myśl – jednego może z najświatlejszych u nas w drugiej połowie XIX w. ludzi – Tadeusza Bobrowskiego, wypowiedzianą o obowiązkach szlachty na Ukrainie i o jej stanowisku, jakie mogła zająć ona przed wybuchem powstania i pod warunkiem spełniania tych obowiązków. Dziś warunki znacznie się zmieniły, zmieniły się też z natury rzeczy po 50 latach i nasze zapatrywania się na rozmaite poszczególne kwestje; podstawowa jednak zasada Tadeusza Bobrowskiego, głosząca konieczność spełniania swych obowiązków społecznych, i dla nas pozostała ta sama, a sądzę, że, jako jedna z lepszych i jaśniejszych naszych tradycji, żywo się jeszcze tu u nas wśród szerszego ogółu przechowała. Wcielić ją tylko w życie potrzeba. A gdy się to stanie, gdy wskrze-

^a Por. *Szajnocha K.* Dwa lata dziejów naszych, t. II, str. 200.

Але так погано ще не є і, мабуть, не буде. Адже це гасло, запозичене, очевидно в якогось “національного діяча”, дуже, як видно, переконаного у своїй надзвичайній “культурній вищості”, і, звісно, кореспондента “Słowa Polskiego” з Кутів чи Коломиї, включене потім до програми “національної політики” найвидатнішим у Польщі політиком і з цією програмою пересажене сюди й поширюване тут у нас в Україні, – якимось дивно, щоб не сказати більше, звучить у цій нашій Україні, десь в околицях Пилявців чи Умані. І можемо мати небезпідставну надію, що наші – якби такі на наш сором іще знайшлися – гідні наступники різних Ярем і Стемпковських жодним чином не зможуть вдовольнити своє “сучасне” бажання “нищення хлопства”^а перетворившись через брак відповідних сил і, завершивши вже тут, у нас, свою історичну еволюцію різними виродками з панщизняних часів, увійдуть у цю найновішу “педагогічну” фазу свого розвитку хіба що, може, у Східній Галичині, та й то, мабуть, ненадовго. Власне від цих панів нам і слід раз і назавжди виразно відмежуватися; місцева ж польська преса, поширюючи вшехпольські ідеї, саме нас, тутешню шляхту, закликає об’єднатися з ними й наслідувати їх. Бо ця “тактика” щодо “братнього народу”, постійно нав’язувана тутешній шляхті, яка читає польські часописи, попри свою безмежну наївність, викликану якоюсь манією величчя, навіть теоретично є поганою і шкідливою. Адже вона будить в нас ремінісценції тих ганебних для нас часів, коли ми були знаряддям у чужих руках для придушення нашого народу, і тим самим збільшує прірву між нами й нашим народом, утворену в ті часи, котра, якщо лише ми хочемо жити по-людськи – *суспільно*, – має бути безумовно засипана. Тому ми повинні поборювати ці поширювані в нас ідеї й довести, що ми не маємо з ними нічого спільного.

Гадаю, що нам це легко зробити; адже ми тут, в Україні, маємо, може, не такі “новітні”, зате шляхетніші й величніші традиції. У вступі саме до цього розділу я навів думку – може, одного з найвидатніших у нас у другій половині XIX ст. людей – Тадеуша Бобровського, сказану про обов’язки шляхти на Україні і про її позицію, яку вона могла зайняти перед вибухом повстання й за умови виконання цих обов’язків. Нині ці умови значно змінилися, природно, змінилися також протягом 50 років і наші погляди на різноманітні окремі питання; однак основна засада Тадеуша Бобровського про необхідність виконання своїх суспільних обов’язків залишилася такою ж самою і для нас, і я вважаю, що, як одна з кращих і світліших наших традицій, ще збереглася живою тут у нас серед ширшого загалу. Її лише слід втілити в життя. А коли це станеться, коли ми зможемо воскресити успадковану від наших батьків

^а Поп.: Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych, t. II, str. 200.

simy odziedziczoną po ojcach naszych ideę, że *obywatelami tego kraju, a nie dzierżawcami i stróżami* czyichś *“stanów posiadania”* jesteśmy, i że jako obywatele jego obowiązki względem niego i ludu-narodu miejscowego mamy – to wtenczas śmiało, z sumieniem czystym, możemy, idąc w ślad za bratem Tadeusza powstańcem Stefanem Bobrowskim, rzec nowoczesnym amatorom rządzenia *“Litwą i Rusią”*, tym prorokom egoizmów narodowych, którzy nas za nos chcą wodzić: *rządzić wam panowie sobą nie pozwolimy i do spraw naszych się nie mieszajcie!*

Bo my tu mamy sprawy nasze, *specjalnie nasze*, i o nich właśnie chcę jeszcze parę słów powiedzieć.

Nie będę tu jednak mówił o polityce, bo ona jest zresztą zmienną: dziś na przykład instynkt klasowy, instynkt a nie rozum, każe niektórym z nas propagować ideę łączenia się przeciwko masom ludowym ukraińskim z *“istinnoruskim”* obywatelem u nas, tym samym, co to ziemię w r. 31 i 63 przodkom naszym konfiskowane, otrzymał. A cóż będzie – zapytam – jutro, jeśli jutro zbankrutuje polityka tego obywatela *“czynownika”*, z tą ziemią chyba tylko rentą – którą, gdzieś w Petersburgu siedząc, z niej pobiera – związanego; czy my wtenczas rdzenni i stali tej ziemi mieszkańcy, prócz licznych swoich jeszcze i jego, tego zdobywcy-kolonisty względem ludu naszego popełnione winy na barki swe przyjąć zechcemy?

Tak samo dziś pod łaskawą dyрекcją wszechpolskich przybyszów śpiewamy hymny pochwalne *“egoizmowi narodowemu”*. A cóż będzie – zapytam znów – jutro, jeśli jutro brat *“młodszy”*, naśladowując *“starszego”* i *“kulturą wyższego”*, teorję egoizmu narodowego od niego przejmie? [*“Inguszel”*] *zaś, jako stała rubryka w budzecie gospodarczym obywatela na Ukrainie w zaraniu w. XX, prędko to gospodarstwo nie tylko moralnie, lecz materialnie i ekonomicznie poderwać mogą.*

Nie o polityce więc, która się często zmienia, chcę mówić tutaj, a o tem czemś, czem narody i pokolenia całe żyją; chcę mówić o *kulturze* kraju i narodu, o współdziałaniu klas wszystkich w tem życiu kulturalnem – w życiu, które jedno jedyne zwierze bezmyślne w człowieka zamienić może, które jedno jedyne pomyślność krajowi i wszystkim jego mieszkańcom zapewnić może; o *pracy wspólnej ku wspólnemu dobru skierowanej przypomnieć tu jeszcze chcę.*

Bo wszędzie przecież dziś jesteśmy świadkami walki klasowej i, jako współzawodnictwo i współdziałanie, nie hamulcem, lecz dźwignią życia społecznego jest ona. U nas jednak dzieje się inaczej, bo nigdzie walka ta nie przyjmuje tak ohydnych z jednej i drugiej strony form, nigdzie nie jest ona tak wprost eksterminacyjną jak u nas, nigdzie wreszcie, że weźmiemy stosunki agrarne, takiej przepaści między panem-obywatelem a chłopem, jak u nas, niema. Dlaczego? – Dlatego, że u nas dzieli te dwie warstwy narodu jednego nie tylko stan majątkowy, lecz przepaść historyczna i wytworzona tą historją kultura obca, i dlatego, że u nas te bogact-

ідею, що ми є громадянами цієї країни, а не орендарями й сторожами чийсь “станів володіння”, і що як її громадяни маємо обов’язки щодо неї і щодо місцевого населення – народу – тоді зможемо сміливо, з чистим сумлінням, йдучи услід за братом Тадеуша, повстанцем Стефаном Бобровським, сказати новітнім аматорам правління “Литвою і Руссю”, тим пророкам національних егоїзмів, які хочуть водити нас за носа: *не дозволимо вам, панове, правити собою, і не втручайтеся до наших справ!*

Бо в нас є тут наші справи, виключно наші, і саме про них я хочу сказати ще кілька слів.

Не говоритиму тут, однак, про політику, бо вона, зрештою, є мінливою: сьогодні, наприклад, класовий інстинкт, інстинкт, а не розум, наказує декому з нас пропагувати ідею об’єднання проти українських народних мас з “істинно-руським” обивателем у нас, тим самим, який отримав землю, конфісковану в наших предків [18]31 й [18]63 року. А що ж буде, – спитаю, – завтра, якщо завтра збанкрутує політика цього обивателя “чиновника”, зв’язаного з цією землею хіба що рентою, яку він з неї – сидючи десь у Петербурзі – збирає; чи тоді ми, корінні й постійні мешканці цієї землі, окрім численних своїх, забажаємо взяти на свої плечі ще і його, здобичника-колоніста, провини щодо нашого народу?

Так само нині під милостивим правлінням вшехпольських прибульців співаємо хвалебні гімни “національному егоїзмові”. А що ж буде, – спитаю знову, – завтра, якщо завтра “молодший” брат, наслідуючи “старшого” й “культурно вищого”, перейме від нього теорію національного егоїзму? А “інгуші”, як постійна рубрика в господарському бюджеті громадянина в Україні на початку ХХ ст., можуть швидко підірвати це господарство не лише морально, але й матеріально й економічно.

Отож я хочу поговорити тут не про політику, яка часто змінюється, а про щось таке, чим живуть народи й цілі покоління; хочу поговорити про культуру країни й народу, про співучасть усіх класів у цьому культурному житті – в житті, яке одне-єдине може перетворити нерозумну тварину на людину, яке одне-єдине може запевнити добробут країні і всім її мешканцям; *а ще хочу нагадати тут про спільну працю, спрямовану на спільне добро.*

Адже ж усюди нині ми є свідками класової боротьби, і вона, як співзмагання і співдія, є не гальмом, а рушієм суспільного життя. У нас, однак, діється інакше, бо ніде ця боротьба не набуває таких огидних з одного і з іншого боку форм, ніде вона не є такою просто винищувальною, як у нас, ніде, врешті, якщо взяти аграрні стосунки, немає такої прірви між паном-громадянином і селянином, як у нас. Чому? – Тому, що в нас ці дві верстви одного народу розділяє не лише майновий стан, а й історична прірва і витворена цією істо-

wa materialne, które lud rękami swemi (gdyż przecie my ani orzem ani siejem) dla nas wytwarza, i które gdzieindziej na tworzenie kultury *narodowej, wspólnej klasom wszystkim i wszystkie klasy uszlachetniającej*, idą, to u nas te bogactwa materialne idą na tworzenie obcej temu ludowi i krajowi kultury i, mało tego, z tą obcą kulturą przeciwko temu ludowi się zwracają.

Jest to więc u nas walka już nie klas dwóch narodu jednego, a walka dwóch organizmów: organizmu życiodajnego, fizycznie twórczego, przez masy milionowe reprezentowanego, z organizmem materialnie nieprodukcyjnym, a więc z pracy pierwszego żyjącym, z organizmem – z punktu widzenia pierwszego – pasożytniczym. Głębsze więc znaczenie, niż się to napozór wydaje, kryje się w tych prostych słowach chłopskich: *“naszczo panam cia zemla?”*.

A walki takie zwykle straszne i zacięte bywają, że przypomniemy tu tylko sobie tyloletnią walkę narodu irlandzkiego z lordami angielskimi; walkę, która tyle sił i krwi nawet strony obie kosztowała i która się wreszcie niedawno (1903) zwycięstwem Irlandczyków, a wywłaszczeniem lordów skończyła. Wywłaszczenie zaś to odbywa się w Anglii, w tej Anglii, która już o rewolucjach dawno zapomniała i w której mniej niż w innych krajach liczne są partje, wywrotowemi zwane.

Gdy zaś równocześnie spojrzymy na naród polski w Poznańskim, gdy zobaczymy, jak w narodzie tym pan, chłop, mieszczanin, robotnik tak silną wspólnie opokę tworzą, że jej państwo pruskie dać rady nie może, to zauważymy chyba ową ogromną różnicę między szlachcicem polskim w kraju polskim i lordem angielskim w kraju irlandzkim. Zobaczymy, że teraz, obecnie w Poznańskim szlachcic polski to siła, nie dlatego, że szlachcicem, obywatelem ziemskim on jest, a dlatego, że w naród wrósł, i z tym narodem jedno ciało, kulturą wspólną, życiem wspólnem spojęne, tworzy; a ów drugi, ów lord, obcy posiadacz narodowej ziemi i narodowej pracy, to pasożyt, to narośl bezużyteczna, która prędzej czy później z ciała narodu usuniętą być musi. I jeśli my sami siebie, powtarzam: *sami siebie* wywłaszczyć z tej ziemi naszej, jak się wywłaszczyli w Irlandji lordowie angielscy, nie chcemy, to my prawo do tej naszej ziemi nie pługiem, często gęsto przez ingusza, lub “strażnika” dozorowanym, osiąść powinniśmy, lecz na *społecznej użyteczności* naszej ugruntować je musimy, i prawo to wtenczas tylko posiadziemy, *jeśli się z tą ziemią naszą duchem i kulturą zespolimy*, jeśli jej życiem, a nie tylko ochłapami cudzymi żyć będziemy.

Streszczam się: myśmy powinni naszymi siłami umysłowemi i materialnemi, które w tym kraju w ogromnej części dzierżymy i reprezentujemy, *popierać kulturę miejscową, kulturę kraju i ludu tego, kulturę, która tylko ukraińską być może*, a to tem bardziej, że kultura ta, jak to wykazują dzieje nasze, *obcą nam nie jest*, że część jej pokazała, życiem wiekowem na tej ziemi i dzięki pracy na nas ludu naszego wytworzoną, w sobie mamy; zwrócić więc nagromadzony w nas od wieków kapitał

рією чужа культура, і тому, що в нас ті матеріальні багатства, які народ своїми руками (адже ми не оремо й не сіємо) витворює для нас і які деінде йдуть на витворення *культури національної, спільної для всіх класів, що ушляхетнює всі класи*, то в нас ці матеріальні багатства спрямовуються на творення чужої цьому народові й країні культури. Мало того, з цією чужою культурою вони обертаються проти цього народу.

Отже, у нас це вже боротьба не двох класів одного народу, а боротьба двох організмів: організму життєдайного, фізично творчого, репрезентованого мільйонними масами, з організмом матеріально непродуктивним, тобто таким, який живе з праці першого, з організмом – з точки зору першого – паразитичним. Отож у таких простих селянських словах: “*Нащо панам ця земля?*” криється глибше значення, ніж це здається на перший погляд.

А ця боротьба зазвичай буває страшною і затятою, якщо згадати, скажімо, таку багатолітню боротьбу ірландського народу з англійськими лордами; боротьбу, яка коштувала таких сил і навіть крові обом сторонам і яка, врешті, нещодавно (1903) завершилася перемогою ірландців і відчуженням маєтків лордів. Це відчуження маєтків відбувається в Англії, в тій Англії, котра вже давно забула про революції і в котрій партії, звані революційними, є не такими численними, як у інших країнах.

Коли водночас ми поглянемо на польський народ у Познанському [воєводстві], коли побачимо, як у цьому народі пан, селянин, міщанин, робітник спільно творять таку міцну твердиню, з якою прусська держава не може впоратися, то, мабуть, зауважимо ту величезну різницю між польським шляхтичем у польських краях і англійським лордом у ірландських землях. Побачимо, що зараз, тепер у Познанському [воєводстві] польський шляхтич це сила, не тому, що він шляхтич, громадянин цієї землі, а тому, що він вріс у народ і творить із цим народом одне тіло, спільну культуру, спаяну спільним життям; а той другий, лорд, чужий власник народної землі й народної праці, – це паразит, це непотрібний наріст, який раніше чи пізніше слід усунути з тіла народу. І якщо ми не хочемо самі себе, повторюю: *самі себе* позбавити цієї нашої землі, як позбавили себе в Ірландії англійські лорди, то ми повинні посісти право на цю нашу землю не плугом, часто-густо пильнованим інгушем чи “стражником”, а мусимо ґрунтувати його на нашій *суспільній користі*, й лише тоді здобудемо це право, *коли поєднаємося з цією нашою землею духом і культурою*, коли її життям, а не тільки чужими крихтами, будемо жити.

Підсумовую: нам слід власними розумовими й матеріальними силами, величезною частиною яких ми володіємо та які репрезентуємо в цьому краю, *підтримувати місцеву культуру, культуру цього краю і народу, культуру, яка може бути лише українською*, тим більше тому, що ця культура, як засвідчує

narodowego znoju i narodowej pracy temu narodowi obowiązek mamy. A gdy przyszłość tej, wspólnej nam i ludowi naszemu kultury zrobimy naszą przyszłością, to wtenczas nie wyrwie nas z tej ziemi żadna siła, bo my już nie ciężarem, nie bolączką, lecz częścią organiczną – nie “pustoćwitom”, lecz płodem naszej ziemi i ziarnem, ziemię tę naszą rodzimą zapładniającem będziemy, bo oparte na spełnionych obowiązkach społecznych – mocniejsze od paragrafów wszelkich – będziemy mieli prawo.

I że to nie są gromkie, lecz puste frazesy, że prawda ta w życie wcielać się poczyną i że ją poczynają rozumieć pokrewni nam, nasi bliscy sąsiedzi, postaram się to wykazać faktami. Bo oto co czytamy w “Programie stronnictwa krajowego Litwy i Białej Rusi” (stronnictwa, które, nawiasem mówiąc, wielce się różni od naszych krajowców): “Obcą nam być winna wszelka ciasna, nacjonalistyczna lub egoistyczna polityka – a uznać nam należy konieczność i korzyść pokojowego współżycia narodowości, nasz kraj zamieszkujących i ich zgodnej wspólnej pracy dla ogólnego dobra, spełnianej wśród wzajemnego szacunku i zaufania, i z uznaniem odnośnych odrębności narodowych i kulturalnych, oraz pełni praw do własnego samodzielnego rozwoju. Do tego dołączyć się winna wspólna praca wszystkich dla ekonomicznego, kulturalnego i społecznego dźwignięcia całego kraju i wszystkich jego mieszkańców”^a. Twórca zaś tego stronnictwa p. R. Skirmunt dowodzi, “że żywioł polski na Litwie i Białej Rusi zlał się do tego stopnia duchowo z pierwotną ludnością tych ziem, że dziś niepodobieństwem jest orzec, z jakiego narodu poszczególne rodziny pochodzą”. Jego zdaniem, należy “dążyć do porozumienia z bratnimi narodami i wspólnie zmierzać do odrodzenia”^b; w innym zaś miejscu mówi on: “my musimy starać się pracować wspólnie i zgodnie z ludnością rdzenną kraju tego – niepolską, z którą nas łączy krew i pochodzenie”^c. Jednostki zaś idą jeszcze dalej, bo na przykład w korespondencji “Z nad Niemna”, pomieszczonej w “Kraju”^d, czytamy: “wśród naszej inteligencji ziemiańskiej zarysował się nowoczesny “Białorusin”, t. j. Polak z inteligencji, znajdujący potrzebę szerzyć ideę białoruskiej odrębności. Świeżo w tym kierunku wypowiedział się na łamach “Kurjera Litewskiego” pan Olgierd Jeleński. Jest to jeden z tych szczerých pracowników, co siły swego umysłu poświęcają tworzeniu słowników, gramatyk i literatury białoruskiej”. Wreszcie p. Futurus na szpaltach tego samego “Kurjera Litewskiego” znacząco przypomina, “że lud białoruski w Mińszczyźnie i Mohylowszczyźnie, oraz lud rusiński w Grodzieńskim i Polesiu budzi się do

^a Kraj (petersburski, jeszcze jako tygodnik), 1907 r., N. 21.

^b Kraj, 1906, N. 21.

^c Kraj, 1907, N. 25.

^d [Kraj,] 1906, N. 45.

наша минушина, *не є нам чужою*, що значну її частину, витворену одвічним життям на цій землі й завдяки праці на нас нашого народу, ми маємо в собі; отож ми зобов'язані повернути нагромаджений в нас віками капітал народних тяжких зусиль і народної праці цьому народові. А коли майбуття цієї спільної для нас і для нашого народу культури ми зробимо нашим майбуттям, тоді з цієї землі нас не вирве жодна сила, бо ми вже будемо не тягарем, не болячкою, а органічною частиною – не пустоцвітом, а плодом нашої землі і зерном, що запліднює цю нашу рідну землю, бо, спираючись на виконані суспільні обов'язки, – матимемо право, сильніше за будь-які параграфи.

І що це не голосні, але порожні фрази, що ця правда починає втілюватися в життя і що її починають розуміти споріднені з нами найближчі сусіди, спробую довести фактами. Бо ось що написано в “Програмі крайового об'єднання Литви й Білої Русі” (об'єднання, яке, до речі, дуже різниться від наших крайовців): “Нам повинна бути чужою будь-яка вузька, націоналістична чи егоїстична політика – нам, натомість, слід визнати конечну потребу і користь мирного співіснування народів, які населяють наш край, і їхньої дружньої спільної праці для загального добра, що виконуватиметься серед взаємної поваги й довіри, з визнанням відповідних національних і культурних відмінностей, а також повного права на власний самостійний розвиток. До цього має долучитися спільна праця всіх для економічного, культурного й суспільного піднесення всього краю і всіх його мешканців”^a. А творець цього об'єднання п. Р. Скірмунт доводить, що “польський елемент на Литві й Білій Русі до такої міри духовно злився з первісним населенням цих земель, що нині неможливо визначити, з якого народу походять окремі родини”. На його думку, “слід прагнути до порозуміння з братніми народами й спільно прямувати до відродження”^b. В іншому місці він каже: “ми мусимо намагатися працювати разом і у згоді із корінним населенням цього краю – непольським, із яким нас єднає кров і походження”^c. Окремі особи йдуть іще далі, бо, наприклад, у кореспонденції “З-над Німана”, вміщеній у “Kraju”^d, читаємо: “Серед нашої зем'янської інтелігенції означився новітній «білорус», тобто польський інтелігент, який побачив потребу пропагувати ідею білоруської окремішності. Нещодавно в цьому напрямку висловився на шпальтах «Kurjera Litewskiego» пан Ольгерд Єленський. Це один із тих щирих трудівників, які присвячують свої розумові зусилля творенню білоруських словників, граматик і літератури”. Врешті п. Футурус на шпальтах того ж “Kurjera Litewskiego” виразно

^a Kraj (петербурзький, ще як тижневик), 1907, № 21.

^b Kraj, 1906, № 21.

^c Kraj, 1907, № 25.

^d Kraj, 1906, № 45

narodowej samowiedzy. Obudzenie się jego zupełne, przy systemie powszechnego obowiązkowego nauczania stanie się kwestią niedługiego czasu”^a. Wiadomym jest wreszcie fakt, że w drugiej Dumie “niektórzy posłowie mińscy zastrzegli się, że są «tutejszymi», w przeciwstawieniu do Polaków. Ma to oznaczać, że uważają się za Białorusinów z polską kulturą”^b. Hasło zaś, że “jeżeli chcemy zachować nasze moralne stanowisko w kraju, powinniśmy mobilizować najlepsze nasze siły i walczyć w pierwszym szeregu za prawa ludów z którymi żyjemy”^c – rozbrzmiewało dość często podczas wyborów do tej drugiej Dumy. A na Litwie ziemianie tamtejsi przemysłiwają już nad wprowadzeniem teorii w życie i projektują utworzenie związku obywateli wszelkich stanów “dla pracy realnej”, której celem byłoby “podniesienie kultury i uświadomienie ludu”^d i praca ta prawdopodobnie wielkie korzyści Litwie i narodowi litewskiemu przyniesie, bo może słusznie twierdzi Litwin Józef Herbaczewski, że “tylko w połączeniu kultury ludowej z kulturą szlachecką trzeba szukać prawdziwej nieklamanej Idei narodowej”^e.

To wszystko są to fakty z życia wzięte. Cóż znaczą one? A znaczą to, że szlachta litewska i białoruska zaczyna jasno pojmować swoje obecne stanowisko, że nowe warunki nowych ludzi i nowe idee, nowemu życiu przyświecające, rodzą; że wreszcie, zapatrując się na te fakty z punktu widzenia historycznego, na Litwie i Białej Rusi rozwija się proces odrodzeniem narodowym zwany, który w Czechach, dalej posuniętych, sprawił, że zniemczona szlachta czeska, owi Szwarcenbergi i inni, obecnie w życiu kulturalno-narodowym czeskim czynny udział biorą.

My szlachta ukraińska, o *tradycjach i przekonaniach demokratycznych*, kwestję naszej przynależności narodowej rozwiązałyśmy w dziejach naszego odrodzenia – jak to w poprzednim rozdziale zaznaczałem – już dawno, jeszcze za czasów Antonowicza i Ryłskiego, a obecnie nad rozwiązaniem jej, innemi wprawdzie pobudkami się kierując, zaczyna pracować i szlachta dotychczas za polską się uważająca i to w tej części Rusi-Ukrainy, gdzie żywioł polski jest najsilniejszy i licznie i kulturalnie, a mówię tu o Galicji. Bo oto w N. 210 “Słowa Polskiego” r. b. (1908) czytamy: “Gdy lud polski na Wschodzie dopiero w ostatnich czasach narodowo się uświadamia, a w miastach jest ludność przeważnie polską, przeto najbardziej eksponowaną w kwestyi ruskiej jest szlachta wschodnio-galicyska, określana zwykle jako Podolacy... W tych warunkach dzieje się tu coś podobnego jak z tymi książkami niemieckimi, którzy zasiadają na tronach państwów

^a Kraj, 1907, N. 5

^b Kraj, 1906, N. 24.

^c Kraj, 1906, N. 14.

^d Kraj, 1907, N. 36.

^e Herbaczewski Józef Albin. *Odrodzenie Litwy wobec idei polskiej*. Kraków, 1905, str. 11.

нагадує, що “білоруський люд на Мінщині й Могильовщині, а також русинський люд на Гродненщині й Поліссі прокидається до національного самосвідомлення. Його повне пробудження, за системи обов’язкової загальної освіти, стане питанням найближчого майбутнього”^a. Відомим, врешті, є факт, що в Другій думі “деякі мінські послы застерегли, що вони є «тутешніми», на відміну від поляків. Це має означати, що вони вважають себе білорусами з польською культурою”^b. А гасло, що “якщо ми хочемо зберегти нашу моральну позицію в країні, то повинні мобілізувати наші найкращі сили й воювати в перших лавах за права народів, з якими живемо”^c – досить часто лунало під час виборів до цієї другої Думи. А в Литві тамтешні зем’яни вже розмірковують над втіленням теорії в життя і проєктують створення союзу громадян усіх станів “для реальної праці”, метою якої було б “піднесення культури й свідомості народу”^d, і ця праця очевидно принесе велику користь Литві й литовському народові, бо, мабуть, слушно твердить литвин Юзеф Гербачевський, що “лише в поєднанні народної культури з культурою шляхетською слід шукати справжню й безсумнівну національну ідею”^e.

Усе це факти, взяті з життя. Що ж вони означають? А означають те, що литовська й білоруська шляхта починає виразно розуміти свою нинішню ситуацію, що нові умови породжують нових людей і нові ідеї, які слугують новому життю; що, врешті, розглядаючи ці факти з історичної точки зору, у Литві й Білій Русі розвивається процес, що зветься національним відродженням, який у розвинутішій Чехії спричинився до того, що германізована чеська шляхта, ті Шварценберги й інші, тепер беруть активну участь у чеському культурно-національному житті.

Ми, українська шляхта з демократичними традиціями й переконаннями, питання нашої національної приналежності вирішили в процесі нашого відродження – як я зазначав у попередньому розділі – вже давно, ще в часи Антоновича й Рильського, а тепер над його вирішенням, хоча й керуючись іншими мотивами, починає працювати й шляхта, яка досі вважає себе польською, і то в тій частині Русі-України, де польський елемент є найсильнішим і чисельно й культурно, я маю на увазі Галичину. Бо ось що читаємо у № 210 часопису “Słowo Polskie” за 1908 р.: “Коли польське населення на Сході національно усвідомлює себе лише в останні часи, а в містах населення є переважно польським, то на перший план у руському питанні виходить

^a Kraj, 1907, № 5.

^b Kraj, 1906, № 24.

^c Kraj, 1906, № 14.

^d Kraj, 1907, № 36.

^e Herbaczewski Józef Albin. Odrodzenie Litwy wobec idei polskiej. Kraków, 1905, str. 11.

bałkańskich; oto poczuwają się zagnęta do różnych bałkańskich patryotyzmów. Jest to stanowisko dynastyczne. Dlatego to niedawno jeden z najwybitniejszych Podolaków wypowiedział zdanie, że sam nie wie, czy jest więcej Polakiem, czy Rusinem”. Gdy ze słów tych “wszechpolską” ironię odrzucimy, to będą znaczyć one, że nawet szlachta wschodnio-galicyska zaczyna wreszcie potroszę rozumieć swe niewyraźne i nienormalne stanowisko, i że “jeden z najwybitniejszych Podolaków” zaczyna wreszcie zastanawiać się nad tem, czy Polakiem on jest, czy Ukraińcem. Miejmy więc nadzieję, że hr. Andrzej Szeptycki, p. Władysław Fedorowicz i przedwcześnie przed kilku laty zgasły kn. Lew Sapieha nie będą stanowić tam w Galicji – pod względem swych przekonań narodowych – wyjątków; i, jeśli ruch ten dalej w tym kierunku pójdzie, jeśli szlachcic wschodnio-galicyski otwarcie i szczerze, z postępem swego uspołeczniania się i “uobywatelniania”, *a nie dla żadnych brudno-karjerowiczowskich celów ubocznych*^a, nazwie się Ukraińcem, to będzie to zbawiennem dla niego, jako jednostki społecznej, a korzystnem nie tylko dla Ukrainy lecz i dla Polski nawet. Ukraina bo zyska w nim obywatela nie tylko z prawami, lecz i obowiązkami równymi, a Polska straci w jego osobie kolonistę, dla którego, że jeszcze raz przytoczę zdanie pr. Szujskiego, “najbliższe jego interesa są miarą interesów państwa”, czyli – powiedzmy w danym wypadku – narodu, a za nie teraz naród polski mimowoli odpowiedzialność ponosić powinien...

Zaznaczam jednak i podkreślam wyraźnie, że *nie o zmianę poczucia przynależności narodowej tu chodzi*. Swoje bowiem przekonania w tym względzie – czy z ukraińskimi tradycjami i swoim tu krajem, czy też z tradycjami polskimi i “mazurską” (jak u nas mówią) tam ziemią, związani się czujemy – *wzajemnie szanować* powinniśmy. Chodzi mi tylko o zwrócenie uwagi na to, że wszędzie myśl nowa się budzi; i u nas się ona wreszcie zbudzić powinna. Powtarzam: określić swe stanowisko wobec budzącego się narodu ukraińskiego powinniśmy, bo pamiętajmy, że “*rozkujujsia nezabarom zakowani lude*”, że jeśli nie dziś to jutro oni nas o nasze czyny pytać będą. I spytają nas wtedy: wy, coście ziemi naszej taki szmat wielki posiadli, wy, którzy pracą i potem naszym przez wieki całe żyliście – coście dla nas i dla tej matki-ziemi naszej zrobili? – Cóż my im na to odpowiemy? Co powiemy im, gdy zaglądna oni do historii swych instytucji kulturalnych, swych “Proswit”, swych wydawnictw, swych towarzystw naukowych i gdy zobaczą, że niema tam nazwisk szlacheckich; gdy zobaczą, że ci, co to niegdyś chłopu ziemi dawać nie chcieli, twierdząc, że jemu “*kultura*” tylko jest potrzebna, sami potem, ziemię w swem posiadaniu zatrzymawszy, dla podniesienia tej kultury szeląga złamanego nie dali!

^a Por. *Bujak Fr.* Galicya, 1908, str. 86.

східногалицька шляхта, яку зазвичай звать подоляками... В цих умовах тут відбувається щось подібне, як з тими німецькими князьками, які сидять на тронах маленьких балканських країн; отож вони несподівано відчують приналежність до різних балканських патріотизмів. Це позиція династична. Тому нещодавно один з найвидатніших подоляків висловив думку, що сам не знає, чи він більше поляк, чи русин". Якщо викинути з цих слів "вшехпольську" іронію, то вони означатимуть, що навіть східногалицька шляхта врешті починає помалу розуміти свою невиразну й ненормальну позицію, і що "один з найвидатніших подоляків" врешті починає розмірковувати над тим, чи він поляк, чи українець. Отож сподіваймося, що гр. Андрій Шептицький, п. Владислав Федорович і передчасно померлий кілька років тому кн. Лев Сапіга не становитимуть там у Галичині – під оглядом своїх національних переконань – винятків; і якщо цей рух далі йтиме в такому напрямку, якщо східногалицький шляхтич відверто і щиро, в міру зростання своєї суспільності і громадянськості, *а не для жодних побічних брудно-кар'єристських цілей*^а, назветься українцем, то для нього це буде спасінням як для суспільної одиниці і корисним не лише для України, а навіть і для Польщі. Адже Україна здобуде в ньому громадянина не лише з правами, а й з рівними обов'язками, а Польща втратить у його особі колоніста, для котрого, наведу ще раз думку проф. Шуйського, "його найближчі інтереси є мірою інтересів держави", або – скажемо в даному випадку – народу, а зараз за нього мимоволі мусить відповідати польський народ...

Значу, однак, і виразно підкреслю, що *тут ідеться не про зміну відчуття національної приналежності*. Адже свої переконання у цьому сенсі – чи ми чуємося зв'язаними з українськими традиціями і своїм краєм тут, а чи з польськими традиціями й "мазурською" (як у нас кажуть) землею там – ми повинні *взаємно* шанувати. Я хочу лише звернути увагу на те, що всюди прокидається нова думка; і в нас вона врешті повинна прокинутись. Повторюю: ми повинні окреслити свою позицію щодо українського народу, який пробуджується, бо пам'ятаймо, що "*розкуються незабаром заковані люде*", що як не сьогодні, то завтра вони питатимуть нас про наші вчинки. І тоді запитують нас: ви, що посіли такий великий шмат нашої землі, ви, котрі цілими століттями жили нашою працею і потом – що ж ви зробили для нас і для тієї нашої матінки-землі? – І що ми їм на це відповімо? Що скажемо їм, коли вони поглянуть на історію своїх культурних інституцій, своїх "Просвіт", своїх видавництв, своїх наукових товариств і коли побачать, що там немає шляхетських імен; коли побачать, що ті, які колись не хотіли давати землю селянинові, твердячи, що йому потрібна лише "*культура*", потім самі, залишивши

^а Пор.: *Бижак F. Galicya*, 1908, str. 86.

Lecz na szczęście nasze żyjemy w czasach, w których wiele jeszcze zrobić możemy – i wiele krzywd naprawić i zasług wiele położyć względem kraju naszego zdołamy. Pamiętajmy jednak, że chwila jest ważna, że od niej przyszłość zawisa.

I w tak ważnej chwili nie uciekajmy przed czynem, zasłaniając się tem, że innym językiem mówimy, że inną religję wyznajemy, bo my właśnie takimi argumentami zasłaniać się nie możemy. Toż przypomnijmy sobie tylko, ileśmy razy język nasz *towarzyski* – bo w stosunkach z otaczającym nas ludem stale i od wieków jednego tylko języka ukraińskiego, od kolebki do grobu słyszanego i tak dobrze nam znanego, używaliśmy – począwszy od XVI w. zmieniali. Naszą starą narodową ruszczyznę porzuciliśmy dla państwowej polszczyzny, polszczyznę znów zamieniliśmy w końcu XVIII i pocz. XIX st. na wszechwładną wówczas francuzczyznę, a równorzędnie – jak na to mamy liczne świadectwa^a – używaliśmy często, języka ukraińskiego nie tylko w stosunkach z “chłopem” ale i w domu i w stosunkach towarzyskich; począwszy zaś od początków XIX st., z szeregów się odrodzeniem narodowym, pisać nawet – jak o tem wyżej była mowa – w języku tym rozpoczęliśmy... A zresztą, wszak nie mową, lecz czynami stwierdza się przywiązanie do Ojczyzny i spłaca się długi względem niej zaciągnięte; Bratkowski – w polskiej tylko literaturze znany i polskiego języka jako towarzyskiego używający – głowę swą pod miecz katowski, ręką polskiej państwowości kierowany, za Ojczyznę swą Ukrainę dał; a z drugiej strony, w dziejach Polski wielu najlepszych jej synów widzieliśmy, którzy *zewnątrznie* tylko, w formach się wynarodowiwszy, polskiego języka albo wcale nie znali, albo bardzo źle nim władali (jen. Bosak-Hauke z czasów powstania i inni). Co się zaś religii tyczy, to liczna – wyznająca wschodni obrządek – szlachta nasza, z jednym z jej ostatnich przedstawicieli prawosławnym Spasowiczem, jako polska do dziejów przejdzie; ci zaś przy boku Chmielnickiego stojący rzymsko-katolicy wskutek odmiennej religii od narodu swego, z którym razem żyli i walczyli, oddzieleni być przecież nie mogą. Wszak wreszcie nie rubrykami pasportowemi mierzy się społeczna wartość człowieka i określa się jego poczucie przynależności narodowej. To ostatnie bowiem w normalnych warunkach historycznych opiera się przede wszystkim na odrębnym, danej tylko narodowości właściwym, układzie psychicznym, zależnym od tak potężnych i stale działających czynników, jak otaczająca przyroda i otaczający jednostkę jednolity w swej masie żywioł ludowo-narodowy; ten zaś układ psychiczny, jak to łatwo sprawdzić możemy przez porównanie i szczere samych siebie zbadanie, jest i pozostanie – niezależnie od tego za kogo siebie uważać będzie-

^a Por. Giller A. Historia powstania 1831 r., t. IV, str. 205–206; Buszczyński S. Podole, Wołyń i Ukraina, str. 51. “Wiadomości Polskie”, N. 30, 1858; etc.

землю у своєму володінні, не дали ламаного шеляга для піднесення цієї культури!

На наше щастя, ми живемо в часи, коли ще можемо багато зробити – й здатні виправити багато кривд і добре послужити нашому краю. Пам’ятаймо, однак, що момент є дуже важливим, що від нього залежить майбутнє.

І в такий важливий момент не уникаймо вчинків, виправдовуючися тим, що ми говоримо іншою мовою, що визнаємо іншу релігію, бо саме такими аргументами не можемо виправдовуватися. Нагадаймо ж лише собі, скільки разів нашу *товариську* мову – бо у стосунках з навколишнім людом ми постійно й одвічно вживали тільки українську мову, яку чули від колиски й до могили, ми змінювали, починаючи від XVI ст. Нашу давню національну руську ми полишили задля державної польської, а польську наприкінці XVIII й на поч[атку] XIX ст. знову поміняли на всемогутню тоді французьку, а паралельно – про що є численні свідчення^a – часто використовували українську мову не лише у стосунках із “хлопом”, а й удома і в товариських стосунках; а з початку XIX ст., з поширенням національного відродження, ми навіть почали – про що вже мовилося вище – писати цією мовою... Зрештою, все-таки не мовою, а вчинками стверджується любов до Вітчизни і сплачуються борги щодо неї; Братковський – відомий лише в польській літературі, який уживав у товариському житті польську мову – склав свою голову під мечем ката, керованим рукою польської державності, за Вітчизну свою Україну; з іншого ж боку, ми бачили в історії Польщі багатьох її найкращих синів, які лише зовні, формально денаціоналізувавшись, або взагалі не знали польської мови, або володіли нею дуже погано (ген. Босак-Гауке з часів повстання та інші). Що ж до релігії, то численна наша шляхта, яка визнавала східний обряд – з одним із останніх її представників православним Спасовичем, увійде до історії як польська; натомість через інакшу релігію усе-таки не можна відокремити від свого народу тих римо-католиків поруч із Хмельницьким, які з ним жили й воювали. Адже, все-таки, суспільна вартість людини вимірюється не паспортними рубриками, і ними не окреслюється її почуття національної приналежності. Бо це останнє за нормальних історичних умов спирається передусім на окремий, властивий лише для даної національності психологічний склад, залежний від таких потужних і постійно діючих чинників, як навколишня природа й суцільний у своїй масі народно-національний елемент, що оточує особу; а цей психологічний склад, як ми можемо легко перевірити шляхом порівняння і щирого вивчення самих себе, є і залишиться – незалежно від того, ким ми себе вважатимемо – українським,

^a Поп.: Ciller A. *Historja powstania 1831 r.*, t. IV, str. 205–206; *Buszczyński S.* Podole, Wołyń i Ukraina, str. 51; “*Wiadomości Polskie*”, № 30, 1858; etc.

my – ukraińskim, tak jak ukraińskiem jest otaczające nas morze ludowe, z któregośmy wyszli i w którym nie od wczoraj ale od wieków całych żyjemy i tak jak ukraińskimi są ojczyście stepy, pola i lasy – cała nasza ukraińska przyroda.

I w tej tak ważnej chwili nie mówmy jeszcze, że kultura ukraińska jest “nizka”, “słaba”, “nie rozwinięta”, bo my, dzierżąc w znacznej części siły materialne i umysłowe tej ziemi i narodu, tego mówić przede wszystkim *nie mamy prawa* i... nie powinniśmy jeszcze dla tego, by kiedyś nie powiedziano o nas, iż my słabi i małowarci na gotowe tylko przychodzić umiemy, iż przyjęliśmy niegdyś gotową, silniejszą kulturę polską i że przyjmujemy i ukraińską, gdy się ona jako gotowa i silna narzucić nam potrafi. Wiele bo się wymaga od tych, którym wiele jest dano i szlachta, jeśli na stanowisku swem chce stać, jeśli szlachtą chce być, to nie ciurami pochodu narodów ku światłu i kulturze, lecz w pierwszych ich szeregach iść powinna!

Strzeżmy się wreszcie, by kiedyś w dniu porachunku historycznego wolny i swobodny – jak ongi – naród ukraiński nie potwierdził o nas, swej szlachcie, ze smutkiem i goryczą w sercu słów proroka swego:

Raby, pidniżky, hriaz Moskwy,
Warszawśke smittia waszi pany!

Zmyjmy czymprędzej z siebie to, jeszcze dotychczas zasłużone, piętno, i przyłóżmy rąk swoich do budowy Narodu i Kraju naszego przyszłości! A wtenczas prędej dla Narodu i Kraju tego – a więc i dla nas – owa chwila oczekiwana, utęskniona nadejdzie, gdy, mówiąc słowami wieszczki naszego:

...Zabudet'sia sramotnia
Dawniaja hodyna,
I ożywe dobra sława,
Sława Ukrainy!

так само, як українським є народне море навколо нас, з якого ми вийшли і в якому живемо не від учора, а протягом цілих століть, як українськими є рідні степи, поля й ліси – вся наша українська природа.

І в цей, такий важливий момент, не кажімо також, що українська культура є “низькою”, “слабкою”, “нерозвинutoю”, бо ми, значною мірою володіючи матеріальними й розумовими силами цієї землі й народу, в першу чергу *не маємо права* так говорити і... не повинні ще й тому, щоб колись не сказали про нас, що ми, слабкі й маловартісні, вміємо приходити лише на готове, що колись прийняли готову, сильнішу польську культуру і що приймемо й українську, коли вона зможе нав’язати себе нам як готова й сильна. Адже від тих, яким багато дано, багато й вимагається, і шляхта, якщо вона хоче залишатись на своїй позиції, якщо хоче бути шляхтою, то має бути не джурами походу народів до світла й культури, а мусить іти у їхніх перших лавах!

Стережімося, врешті, аби колись у день історичного порохунків вільний і незалежний – як колись – український народ не сказав про нас, свою шляхту, зі смутком і гіркотою в серці слів свого пророка:

Раби, подножки, грязь Москви,
Варшавське сміття – ваші пани!

Змиймо якнайшвидше з себе те, досі ще заслужене, тавро і докладімо своїх рук до будівництва майбуття нашого Народу і Краю! І тоді ця очікувана, жадана мить настане швидше для цього Народу і Краю – а отже, і для нас – коли, кажучи словами нашого пророка:

...І забудеться срамотня
Давня година.
І оживе добра слава,
Слава України!

**NASZE STANOWISKO
NA RUSI-UKRAINIE**

Zagajenie prywatnego
zebrania w K[ijowie]
w lutym 1909 r.

**НАШЕ СТАНОВИЩЕ
НА РУСИ-УКРАЇНІ**

Вступне слово
на приватному зібранні
у К[иєві] в лютому 1909 р.

Szanowni Państwo!

Pierwszym punktem porządku dziennego jest kwestja naszego programu, kwestja ujęcia w formę logiczną tych uczuć i tej idei, która nas tu wszystkich przywiodła, która nam tu wszystkim przyświeca.

Jakież są hasła nasze? jaką jest nasza idea?

Pytanie to uważam za kardynalne, – bo program, forma sama z idei bezpośrednio wypłyną, do treści się same przystosują.

Zebraliśmy się tu, proszę Państwa, synowie wszyscy tej ziemi naszej, synowie jednej matki Ukrainy. Stoimy tu obok siebie Ukraińcy o kulturze polskiej i Polacy “gente Rutheni” na tej Ukrainie zrodzeni. Wspólną więc nam jest jedna Ojczyzna i wspólną nam jest jedna kultura, dzieli zaś nas poczucie przynależności narodowej. I w tej wspólności i w tym podziale odbijają się w nas dzieje tej naszej ziemi – jej niedola, jej ruina długoletnia, w której utraciła ona wielu, wielu i to nie najgorszych swych synów.

Nie będę tu mówić jak się to stało, bo tu o chwilę obecną mi chodzi. Pragnąłbym, byśmy w chwili tej nie w słowa się bawili, lecz w czynów stal uderzyli i dlatego streszczać się będę.

Bo, proszę Państwa, żyjemy w chwili osobiwej... Osobiwą jest ona dla kraju naszego – *dla Ukrainy*; osobiwą jest ona dla kraju, z któregośmy kulturę i język przyjęli – *dla Polski*, osobiwą jest ona wreszcie dla naszego więzienia wspólnego, dla tej zmory, która nam tu wszystkim żyć nie daje – *dla Rosyi*.

Stanowczo bowiem psuje się coś w tem wielkiem więzieniu narodów. Potężna, wielka próba odnowienia, odbudowania państwa Rosyjskiego na nowych podstawach w morzu krwi zatopioną została, i próba ta wszystkie “rosyjskie” narody zawiodła. Teraz następuje rozkład, zgnilizna, i z góry i z dołu... Państwo, które podbojami rośło, które nie na narodzie żadnym, a więc i nie narodzie rosyjskim, lecz na systemie samodierżawno-biurokratycznym się budowało, dziś – gdy ten system zbankrutował – upada razem z systemem.

I nie podźwigną go zapewne narody podbite, bo przecież w życie tych narodów wżerała się Rosja gwałtem i rozbojem, przepokupstwem i deprawacją. Do nas na Ukrainę przyszła ona po Perejasławskiej umowie w 1654 r., w formie demokratycznego cezaryzmu; przyszła, by za pomocą mas ludowych pobić kulturalniejsze i panowaniu obcemu przeciwne warstwy wyższe, by zaprząć je do swego rydwanu, a potem warstwy te w swe sługi pokorne obróciwszy i opieką swą otoczywszy, oddać im w nagrodę lud własny na pożarcie. I gdy do chłopą naszego Rosja przemawiała jako “car wostocznyj prawosławnyj”, który lud od “panów” uchroni, to jednocześnie panom lewobrzeżnym “rangi i majetnosti” za posłuszeństwo obiecywała, a panów prawobrzeżnych Targowicą kupiła. W rezultacie zdeprawo-

Шановне панство!

Першим пунктом порядку денного є питання про нашу програму, питання про надання логічної форми тим почуттям та ідеям, які зібрали нас тут, які надихають нас усіх.

Якими ж є наші гасла? Яка наша ідея?

Це питання я вважаю за найголовніше, бо програма, форма сама безпосередньо впливають з ідеї, до її змісту самі достосовуються.

Зібралися ми тут, шановні пані та панове, як сини нашої землі, сини єдиної матері України. Стоїмо ми тут поряд: українці польської культури і поляки “gente Rutheni”, на цій Україні народжені. Отже, маємо одну спільну Вітчизну і спільну для нас єдину культуру, а ділить нас тільки почуття національної приналежності. І в цій спільності, й у цьому поділі відбивається в нас історія нашої землі: її недоля й багаторічна руїна, протягом якої вона втратила багато, дуже багато, і то не найгірших своїх синів.

Я не розповідатиму, як це сталося, бо нині мене цікавить сьогоднішня. Я б хотів, щоб у ці хвилини ми не гралися словами, а вдарили крицею наших дій, і тому я буду небагатослівним.

Адже, шановне панство, ми живемо в особливий час... Він особливий для нашого краю – для *України*; особливий він і для краю, мову й культуру якого ми прийняли, – для *Польщі*, особливим він є, зрештою, і для нашої спільної в'язниці, для того кошмару, що всім нам тут не дає жити, – для *Росії*.

Адже в цій великій тюрмі народів щось остаточно розладнується. Могутню, велику спробу оновлення, відбудови держави російської на нових засадах утоплено в морі крові, й ця спроба не виправдала сподівань всіх “російських” народів. Нині насуваються розпад і гниття, і згори, і знизу... Держава, що зростала коштом загарбань і будувалася на основі не якогось народу, а отже, й не російського народу, а самодержавно-бюрократичної системи, сьогодні, коли ця система збанкрутувала, занепадає разом із системою.

І її, безперечно, не підтримають завойовані народи, бо ж у життя тих народів Росія вдиралася силою і розбоям, підкупом і розтлінням. До нас, в Україну, вона прийшла після Переяславської угоди 1654 р. у формі демократичного цезаризму; прийшла, щоб, зіпершись на народні маси, розгромити вищі, культурні верстви, які були проти чужоземного панування, запрягти їх до свого ридвана, а потім, обернувши ті верстви в покірних слуг і оточивши їх своєю опікою, віддати їм на розправу власний народ як нагороду. І коли до нашого селянина Росія промовляла як “цар східний, православний”, що захистить народ від “панів”, то водночас лівобережним панам вона обіцяла “ранги й маєтності” за послух, а правобережних панів купила Тарговицею.

wała ona naród zupełnie i doprowadziła go do takiego stanu upadku, w jakim go widzimy obecnie.

Polska w tym procesie podboju przez państwo rosyjskie była szczęśliwszą. Posiadając życiem państwowem wyrobioną kulturę, posiadając polityczno-państwową ideę i synów wiernych, którzy tej idei zginąć nie dali, wyszła ona z procesu "obrusienia" (w szerokim znaczeniu tego słowa pojętego) obronną ręką. W łonie jej jednak odbył się innego rodzaju wielki przewrót wewnętrzny.

Z państwa bowiem podbojowego, które mieczem o bramy Kijowa uderzało i które od morza do morza sięgać pragnęło – stała się Polska *narodem*; wróciła ona i wraca coraz bardziej do swej kolebki pierwotnej, Polski etnograficznej; grupuje się ona koło rdzenia narodu: ludu polskiego, by rósć i rozwijać się dalej na tej skale niespożytej, na tym jedynym niewzrószonej i trwałym fundamencie. Umarła Polska szlachecko-państwowa, narodziła się Polska ludowo-narodowa; niezmienną i trwałą pozostała tylko idea; idea Kościuszków, Mickiewiczów, idea wolnego, swobodnego narodu!..

Nie umarła jednak, nie bacząc na ruinę ciężką, straszliwą, i nasza ukraińska idea! Polewała i ona Sybir krwią swych synów wiernych, a chociaż się zdawało, że z Mazepą konać poczęła, odrodziła się jednak w XIX st. Iskra, geniuszem Szweczenki wzniecona, pożar żądz wolności w uśpionej duszy narodu wznieciła. I zbudził się do życia nowego nasz naród żywcem pogrzebany – ogień wybuchnął z gaszonego, lecz nieugaszonego popieliska! Ruch ukraiński zdobywa coraz więcej adeptów, idea nasza przyświecać poczyną już nie jednostkom, lecz całym grupom społecznym i za tą ideą życia świadomego, życia ludzkiego pójdzie nasz naród, bo nie było w dziejach przykładu, by narody, które ducha swego, istoty swej nie zatraciły, żywcem pogrzebać się dały.

Żyjemy więc, proszę Państwa, w chwili osobiwej: chwili wzmożonego rozkładu państwa Rosyjskiego, chwili przeradzania się, "*uludowiania się*", że tak powiem, polskiej kultury i samego pojęcia polskości, chwili wreszcie narodowego odrodzenia Ukrainy. I te trzy czynniki działają z siłą przemożną na nas synów Ukrainy, w polskiej kulturze wychowanych i w państwie rosyjskiem mieszkających; wpływają na kształtowanie się życia naszego, na rozwój naszych tu społecznych kierunków.

A więc mamy kierunek z Rosją państwową związany, kierunek który od Targowicy swój początek wieździe i który zachowując polskie formy chce je pogodzić z ideą rosyjską w kraju naszym ukraińskim i chce na spółce, na złączeniu się z rosyjskim elementem reakcyjnym – istnienie swe i polskość swą oprzeć. – Jest to kierunek konserwatywno-krajowy.

Drugi kierunek u nas bodaj najliczniejszy nie może się pogodzić z faktem śmierci Polski państwowej. Pragnąłby on tu, na naszej Ukrainie, być zawsze "na kresach" i tymi "kresami" jak za dawnych czasów rządzić, zapominając, że nie można wal-

В результаті вона довела народ до цілковитого розтління і того занепаду, в якому ми його бачимо тепер.

Польща в тому процесі загарбання російською державою була щасливіша. Мавши державне життя, вона виробила культуру, а мавши державно-політичну ідею й вірних синів, які не дали тій ідеї загинути, вона вийшла з процесу “обрусення” (в широкому значенні цього слова) переможницею. Проте в її лоні відбувся інший великий внутрішній переворот.

Адже Польща, будучи загарбницькою державою, що біла мечем у брами Києва і прагнула сягати від моря до моря, стала *народом*; повернулася вона й повертається щораз швидше до своєї первісної колиски – етнографічної Польщі; групується навколо народного стрижня – польського люду, щоб рости й розвиватися далі на тому ще не пройденому шляху, на тому єдиному непорушному і тривкому підмурку. Вмерла Польща шляхетсько-державна й народилася Польща народно-національна, незмінною й неприминальною лишилася тільки ідея – ідея Костюшок і Міцкевичів, ідея вільного, нескутого народу!..

Але не вмерла, незважаючи на тяжку і страшну руїну, й наша українська ідея! Поливала й вона Сибір кров'ю своїх вірних синів і, хоча здавалося, ніби з Мазепою почала гинути, все ж відродилася в ХІХ ст. Іскра, роздмухана генієм Шевченка, розпалила вогонь прагнення свободи у приспаній душі народу. І наш живцем похований народ пробудився до нового життя, вогонь вибухнув на тліючому, але не погаслому попелищі! Український рух здобуває щораз більше прихильників, наша ідея починає вже надихати не одиниці, а цілі суспільні групи, і за тією ідеєю свідомого, людського життя піде наш народ, бо не було в історії прикладу, щоб народи, які не втратили свого духу та сутності, дали поховати себе живцем.

Адже ми, шановне панство, живемо в особливий час: час щораз більшого розкладу російської держави, час переродження, “*ународнення*”, так би мовити, польської культури й самого уявлення про польськість, врешті, час національного відродження України. І ці три чинники діють із нездоланною силою на нас, синів України, вихованих у польській культурі, що живуть у російській державі; впливають на формування нашого життя й напрями розвитку нашого суспільства.

Отже, ми маємо напрям, пов'язаний із державною Росією, напрям, який бере свій початок від Тарговиці, і зберігаючи польські форми, хоче узгодити їх з російською ідеєю в нашому українському краї й хоче зіперти своє існування і свою польськість на союз, на єднання з російським реакційним елементом. Це консервативно-крайовий напрям.

Другий напрям, мабуть, найчисленніший у нас, не може змиритися з фактом смерті державної Польщі. Його представники хотіли б тут, у нашій

czyć z koniecznością dziejową i że nie w *podbijaniu* “kresów” leży prawdziwa, w duszy Polski cierpiącej wyśniona, wielka polska idea... Jest to kierunek narodowo-demokratyczny, czyli wszechpolski, kierunek jeszcze nieźródniczkowany, który jednak siłą rzeczy, dzięki słabości elementu polskiego tu u nas, będzie dążył do zgody z reakcjonizmem państwowo-rosyjskim przeciwko wspólnemu z ich punktu widzenia wrogowi: wolnemu i nie pragnącemu być ani rosyjskim ani polskim sługą, zmartwychwstającemu narodowi ukraińskiemu.

Trzeci kierunek ogólnem mianem polskiego postępu ochrzczony, nie utożsamiający polskości z wszechpolskością, waha się narazie między specyficznie rosyjskim kosmopolityzmem, a sympatjami do ukraiństwa; – kierunek to t. zw. “inteligenci”, pozbawiony gruntu – mas ludowych polskich, jest na ogół mglisty i dość chwiejny.

Czwarty wreszcie kierunek, kierunek nasz, któremu niech mi wolno będzie, nazwawszy go dla odróżnienia od innych “*krajowo-demokratycznym*”, chwil kilka poświęcić.

Pewna część nas tu w tej sali zebranych, z pochodzenia do spolszczonej szlachty ukraińskiej należących, uważamy się za Ukraińców. Czy znaczy to jednak, byśmy pragnęli zukrainizować wszystką spolszczoną szlachtę ukraińską tu u nas? – Bynajmniej! – Poczucie bowiem przynależności narodowej tylko z uczucia wypływa i tylko uczuciem, a nie pochodzeniem, kulturą lub językiem się mierzy. Wszak Irlandczycy, po angielsku mówiący i angielską kulturą do szpiku kości przesiąknięci, za Irlandczyków jednak, a nie za Anglików się uważają; wszak w dziejach odrodzenia Finlandji szwedczona szlachta Fińska ogromną rolę odegrała i gdy jedna jej część do narodowości swych przodków powróciła, druga, dla Finlandji a nie dla Szwecji pracując, szwedzką jednak z kultury i narodowości pozostała.

My – szlachta miejscowa tutejsza, od wieków na tej ziemi osiadła, z narodem ukraińskim pochodzeniem, krwią i potem, którymiśmy tę Ojczyznę naszą wspólnie polewali, związani jesteśmy; z Polską łączą nas język towarzyski, kultura i tradycje państwowe. I gdy dziś część nas, na tych tradycjach państwowo-kulturalnych i języku wspólnym się opierając, za polską narodowo się uważa – my, którzy Ukraińcami jesteśmy, zabronić jej tego nie mamy prawa. Lecz również i oni nie mają prawa zabronić nam po synowsku kochać nasz kraj ojczysty, nie mają prawa, uznając tylko polskie, negować nasze miejscowe, tutejsze ukraińskie tradycje i nie mają wreszcie prawa, w imię tego, że się dziadowie nasi swego narodu wyparli, kazać i nam być obcymi dla sponiewieranego narodu naszego i to w chwili, gdy naród ten pomocy naszej – swych synów potrzebuje. Renegatami jednak nie są oni, i renegatami nie jesteśmy my! Jesteśmy bowiem tu wszyscy wytworem tylko tych specjalnych warunków, w jakich kraj nasz się znajduje; dalszym ciągiem niejednolitych, *przepełowionych* jego dziejów.

Україні, завжди бути “на кресах” і порядкувати тими “кресами”, як за давніх часів, забуваючи, що не можна боротися з історичною необхідністю і що не в *загарбанні* “кресів” полягає справжня, вимріяна в стражденній душі Польщі велика польська ідея... Це національно-демократичний, або вшехпольський, напрям, ще не визначений, проте під тиском обставин, унаслідок слабкості польського елемента тут, у нас, він матиме тенденцію йти на союз із державно-російською реакційністю проти спільного з їхнього погляду ворога: вільного, відродженого українського народу, що не хоче бути ані російським, ані польським слугою.

Третій напрям, під загальною назвою польського поступу, не ототожнює польськості із вшехпольськістю і поки що вагається між суто російським космополітизмом і симпатіями до українства; цей, так званий “інтелігентський” напрям позбавлений ґрунту – польських народних мас – і загалом туманний та досить хисткий.

І, нарешті, четвертий напрям – це наш напрям, тож дозвольте мені, назвавши його, щоб відрізнити від інших, *крайово-демократичним*, присвятити йому кілька хвилин.

Певна частина тих, хто зібрався у цій залі і належать з походження до спольщеної української шляхти, вважають себе українцями. Але чи означає це, що ми прагнули б тут, у нас українізувати всю спольщену українську шляхту? Аж ніяк! Адже відчуття національної приналежності впливає з почуттів і вимірюється тільки почуттями, а не походженням, культурою чи мовою. Таж ірландці, розмовляючи англійською мовою й наскрізь пронизані англійською культурою, вважають себе, проте, ірландцями, а не англійцями; таж в історії відродження Фінляндії пошведчена фінська шляхта відіграла величезну роль, і якщо одна її частина повернулася до національності своїх предків, друга, працюючи для Фінляндії, а не для Швеції, все-таки й далі лишилася шведською за культурою й національністю.

Ми, місцева тутешня шляхта, з давніх-давен живемо на цій землі й пов’язані з українським народом походженням, кров’ю й потом, що ними ми поливали нашу спільну Вітчизну; з Польщею нас поєднують мова спілкування, культура й державні традиції. І якщо сьогодні частина з нас, спираючись на ті державно-культурні традиції й на спільну мову, вважає, що вони поляки за національністю, ми, українці, не маємо права заборонити їм цього. Але нехай і вони не мають права забороняти нам любити по-синівському наш рідний край, не мають права, визнаючи тільки польські, нехтувати наші місцеві, тутешні українські традиції і не мають, зрештою, права, через те, що наші діди зреклися свого народу, й нам казати бути чужими нашому впослідженому народові, і то саме тоді, коли цей народ потребує нашої допомоги, допомоги

Lecz, proszę Państwa, nie jesteśmy tu wszyscy, czy się za Ukraińców, czy się za Polaków uważamy – kolonistami; wszyscy tu jesteśmy obywatelami kraju jednego i wszyscy tu obowiązki względem kraju tego i ludu naszego, z którego pracy fizycznej żyjemy, mamy.

U was, panowie Polacy, praca dla dobra kraju i ludu naszego na poczuciu tylko obowiązku społecznego się opiera, u nas Ukraińców prócz tego i z poczucia przynależności narodowej wypływa, – istota jednak, pozostaje ta sama.

I na tej pracy wspólnej opiera się nasz wspólny program społeczny, wypływa z niej nasz wspólny kierunek, który nazwą krajowo-demokratycznego oznaczyłem. Jakie formy w stosunku do trzech czynników społecznych w kraju naszym działających – Rosji, Polski i Ukrainy – przyjąć on powinien?

A więc w stosunku do państwa rosyjskiego, widząc jak zgubnym dla narodów podbitych był system na centralizmie państwowym oparty, musimy z natury rzeczy popierać wszelkimi siłami *decentralistyczne* dążenia ludu i inteligencji ukraińskiej, od żądania autonomji Ukrainy począwszy. Tembardziej, że my tu mamy tradycje niepodległościowe; ojcowie nasi za te tradycje krew swą przelewać umieli i my te tradycje w formie żądań autonomicznych powinniśmy przekazać narodowi ukraińskiemu, narodowi, który w wielkiej części, wraz z warstwami wyższymi, i te tradycje polityczne zatracił.

Lecz w swej pracy dla ludu ukraińskiego, głównie do podniesienia jego kultury duchowej dopomóc winniśmy. Nie negujemy oczywiście pracy ekonomicznej – to jest podstawa, fundament, lecz *tylko fundament*, na nim dopiero gmach pełnego, prawdziwie *ludzkiego* życia budować należy. I to koniecznie, bo już dawno wiadomem było, że “nie o chlebie tylko człowiek żyje”; a biorąc nasze teraźniejsze realne stosunki, nie zapominajmy, iż dopomagając do wytwarzania się li tylko ekonomicznie zadowolonej warstwy włościańskiej, a nie dając jej kultury życia duchowego, dopomagamy tworzeniu się twierdzy ciemnoty, opory najstraszniejszej reakcji. O tem zaś, że kultura, życie duchowe tylko na gruncie narodowym i w formach narodowych wśród mas rozwijać się może, o tym chyba Państwu przypominać nie potrzebuję.

Popierać więc kulturę *narodową ukraińską*, przyspieszyć tę chwilę, gdy kraj nasz przestanie być wielkim śmietnikiem narodów, ich “kresami” i “okrainami”, a swem własnem narodowo-świadomem, ludzkim życiem żyć pocznie – chcemy.

Do obecnego jednak ruchu ukraińskiego przychodzimy ze swemi ideami, ze swemi pojęciami. Zwracamy się w swej pracy do Matki Ukrainy jej synowie nie po zdobycze i nagrody dla siebie, lecz przychodzimy do naszej opuszczonej ojczyzny z podarunkiem synowskim – z tym dobytkiem kulturalnym, któryśmy na jej ruinach i z jej dotychczas uszczerbkiem u obcych bogów zdobywali. Zwrócić na-

своїх синів. Однак і ці поляки не є ренегатами, і ми не є ренегатами! Ми всі є витвором тільки тих особливих умов, у яких перебуває наш край, продовженням його нецілісної, *поділеної навпіл* історії.

Тільки, шановне панство, ми тут усі – байдуже, вважаємо себе за українців чи за поляків – аж ніяк не є колоністами, бо всі ми громадяни одного краю і всі маємо обов'язки перед краєм і перед нашим народом, з фізичної праці якого живемо.

У вас, панове поляки, праця для добра нашого краю й народу спирається лише на почуття суспільного обов'язку, а в нас, українців, окрім цього, впливає ще й з почуття національної приналежності, але сутність лишається та сама.

І на цій спільній праці ґрунтується наша спільна суспільна програма, з неї випливає наш спільний напрямок, який я назвав крайово-демократичним. Яких форм він повинен набути стосовно трьох суспільних чинників, що діють у нашому краї: Росії, Польщі та України?

Отже, у стосунку до російської держави ми, пересвідчившись, якою згубною для підкорених народів була система, зіперта на державному централізмові, повинні усіма силами підтримувати *децентралізаційні* устремління українського народу та інтелігенції, почавши від прагнення автономії України. Тим більше, що маємо традиції боротьби за незалежність; наші батьки вміли проливати кров за ці традиції, а ми ці традиції у формі прагнення автономії повинні передати українському народові, народові, котрий у своїй більшості, разом із вищими верствами, ці політичні традиції втратив.

Наша допомога має полягати в праці для українського народу, головню задля піднесення його духовної культури. Ми не нехтуємо, звичайно, економічною працею, бо це підстава, фундамент, але *тільки фундамент*, на якому слід зводити будівлю повноцінного, справді *людського* життя. І то неодмінно, бо давно вже відомо, що “не хлібом єдиним живе людина”, а взявши до уваги наші теперішні реальні відносини, не забуваймо, що, допомагаючи створювати тільки економічно задоволену селянську верству й не даючи їй культури духовного життя, ми допомагаємо творенню твердині темряви, опори найстрашнішої реакції. А про те, що культура, духовне життя можуть розвиватися серед мас тільки на національному ґрунті і в національних формах, думаю, нагадувати панству немає потреби.

Отже, підтримуючи *українську національну* культуру, ми прагнемо наблизити ту хвилину, коли наш край перестане бути великим смітником народів, їхніми “кресами” та “окраїнами”, а почне жити своїм власним національно свідомим людським життям.

А втім, до теперішнього українського руху ми приходимо зі своїми ідеями, зі своїми уявленнями. До Матері-України ми, її сини, звертаємось у своїй

gromadzony w nas kapitał pracy fizycznej ludu naszego w formie kultury naszej temu ludowi chcemy.

Nie assimilujemy się więc, nie poddajemy się biernie działaniu masy, lecz przychodzimy do niej ze swym czynem, ze swym słowem. I to jest właśnie ten łącznik między *nami Ukraińcami w polskiej kulturze wychowanymi i wami Polakami ukraińskiego pochodzenia*. Bo my, Ukraińcami siebie nazywając, nie z obozu do obozu przychodzimy, nie zaprzańcami, swej przeszłości nie wypierającymi jesteśmy, jeno w duszy swej iskrę świadomości narodowej wzniecamy, a dla dobra narodu swego tę przeszłość obracając, na tym gruncie jedności kulturalnej i wspólnej przeszłości dziejowej pracować razem możemy.

A więc popierać samodzielność kulturalną i polityczną narodu ukraińskiego pragniemy, – i z tego wypływa nasz stosunek do Polski.

Bo popierając ideę samodzielności polityczno-kulturalnej narodu ukraińskiego, osłabiając przez to istniejącą państwowość rosyjską, nie możemy wskrzeszać umarłej państwowości polskiej, państwowości, która w rezultacie krom szkody politycznej nic obydwom narodom nie przyniosła i którą w jej formie historycznej “od morza do morza” sami Polacy już jako przeżytek odrzucają. Zwalczając więc wszelkie zakusy pewnej części społeczeństwa polskiego do rządzenia nami szlachtą tutejszą i narodem ukraińskim, popierać jednocześnie wszelkimi siłami chcemy dążenia narodu polskiego do życia wolnego, do życia samodzielnego, dążenia *takie same*, jakie popieramy w narodzie ukraińskim. Wierzmy przy tem, że jedni bez drugich nic zrobić nie potrafimy, że bez połączenia sił rozbici zostaniemy, że musimy dla zdobycia lepszej doli iść ręką w rękę. Lecz czy możliwą jest zgoda, – czy da się zasypać ta przepaść, którą wykopała między tymi narodami historia?

Proszę Państwa, to od nas zależy! Powtarzam z naciskiem całym: *to od nas zależy*, a postaram się zaraz to twierdzenie udowodnić.

Bo rzućmy tylko okiem na to wielkie laboratorium nienawiści i walki polsko-ukraińskiej – na Galicję! Kto tam walczy: czy naród polski z narodem ukraińskim? – Bynajmniej! Walczą tam szerokie masy ludu ukraińskiego pod komendą swych fanatycznych często przewodców ze swemi klasami wyższemi, a w pierwszym rzędzie ze swą spolszczoną szlachtą, która lud swój porzuciwszy i wszelkiej łączności z nim się wyparłszy, zrobiła ze swego interesu klasowego *interes narodowy polski*.

I cóż tam dziś widzimy? Stańczyk, konserwatysta Bobrzyński, przedstawiciel szlachty zachodnio-galicyskiej, szlachty, która tam w Polsce dla ludu swego pracowała i siłę tego ludu poznała, pragnie zgody z Ukraińcami, a t. zw. podolacy, czyli szlachta wschodnio-galicyska przeciwko temu wraz z wszechpolakami protestują i polska młodzież we Lwowie zgniłemi jajami namiestnika obrzuca.

праці не задля здобутків і нагород для себе; до нашої покинутої вітчизни ми йдемо з синівським подарунком – з тим культурним набутком, який ми вибудували досі на її руїнах та зі шкодою для неї у чужих богів здобували. Ми хочемо повернути нашому народові нагромаджений у нас у формі культури капітал його фізичної праці.

Отже, ми не асимілюємося, не піддаємося пасивно тискові мас, а приходимо до них зі своєю дією, зі своїм словом. І саме це є сполучною ланкою між нами, українцями, в польській культурі вихованими, і вами, поляками українського походження. Бо ми, називаючи себе українцями, не переходимо з табору до табору, не є відступниками, не зрікаємося своєї минувшини, а тільки роздухуємо у своїй душі іскру національної свідомості і, обертаючи ту минувшину в добро для свого народу, можемо працювати разом на ґрунті культурної єдності та спільного історичного минулого.

Отже, ми прагнемо сприяти культурній і політичній самостійності українського народу, – і звідси випливає наше ставлення до Польщі.

Адже, підтримуючи ідею культурно-політичної самостійності українського народу і ослаблюючи таким чином наявну російську державність, ми не можемо воскрешати померлої польської державності, державності, яка врешті-решт, крім політичної шкоди, нічого не дала обом народам і яку в її історичній формі “від моря до моря” вже й самі поляки відкидають як пережиток. Борючись, отже, з усілякими претензіями певної частини польського суспільства керувати нами, тутешньою шляхтою і українським народом, ми водночас хочемо підтримати всіма силами прагнення польського народу до вільного, самостійного життя, – *такі самі* прагнення, які ми підтримуємо в українського народу. При цьому ми віримо, що одні без одних нічого не зможуть зробити, що без поєднання зусиль ми будемо розбиті, що в боротьбі за кращу долю ми повинні йти пліч-о-пліч. Та чи можлива згода, чи вдасться засипати прірву, яку викопала між цими народами історія?

Шановне панство, це залежить від нас! Повторюю з усім притиском: *це залежить від нас*, і я спробую зараз довести це твердження.

Бо лише киньмо оком на цю велику лабораторію польсько-української ненависті й боротьби – на Галичину! Хто там воює – невже польський народ з українським народом? Аж ніяк! Там борються широкі маси українського народу під командою часто фанатичних проводирів зі своїми вищими класами, передусім зі своєю спольщеною шляхтою, що, покинувши свій народ і зрікшись усякого зв'язку з ним, перетворила свій класовий інтерес у *польський національний інтерес*.

І що ж ми там бачимо сьогодні? Станьчик, консерватор Бобжинський, представник західногалицької шляхти, яка там, у Польщі, працювала для свого

Sprawdziła się bowiem co do tej szlachty wschodnio-galicyskiej przepowiednia wojewody kijowskiego Adama Kisiela, który, zastanawiając się nad losem swych współbraci pożarem powstania Chmielnickiego przestraszonych, zapytywał przyszłość wtedy ciemną: “azali my (a mówił on o szlachcie ukraińskiej) mamy iść za pachołków do panów górnych (polskich) senatorów?” I tak się tam w Galicji stało: potomkowie dawnych bojarów halickich narzędziem i pachołkami już nie senatorów, lecz różnych szowinistycznych krzykaczy, którym o teki i posady austrijackie chodzi, się stali.

I dla tego słabe tam są na zgodę widoki, bo, proszę Państwa, walka ludu ze swemi wyższymi warstwami, które mu nic nie dając, interesów obcego silniejszego narodu li tylko bronią, jest straszną – a przykład Irlandja z jej wynalazkiem bojkotem i terrorem agrarnym.

Czy my tu na Prawobrzeżnej Ukrainie do tego samego mamy doprowadzić? czy porzuciwszy nasz lud ukraiński na pastwę Poczajowa, ze swych interesów stanowych mamy zrobić interes narodowy polski i wołać do wyczerpanego straszną walką z niebezpiecznym wrogiem teutońskim narodu polskiego: podtrzymujcie nas, bo my tu polskość “na kresach” bronimy?

I jeśli tak się stanie, jeśli spolszczony szlachcic ukraiński ze swego stanowego interesu i ze swego lenistwa społecznego zrobi interes narodowy polski, a przewodztwo nad sobą przedstawicielom i obrońcom “interesów narodowych” – wszechpolakom odda i, mówiąc słowami Kisiela, ich “pachołkiem” się stanie, to wtenczas o zgodzie nie może być mowy, i wtenczas albo oni nas przy pomocy rządzących sfer rosyjskich (boć przecie sił wszechpolskich nie starczy) niszczyć będą, albo my ich wraz z najazdem moskiewskim się pozbędziemy, – lecz wtenczas znów między dwoma bratnimi narodami przepaść straszna na wieki całe wykopaną zostanie.

Ale my jesteśmy pewni, że się inaczej stanie, bo nie wierzymy, by potomkowie tych, którzy w powstaniach “za naszą i waszą wolność” walczyli, co ze “złotą hramotą” do ludu ukraińskiego szli, by ci dziś żandarma rosyjskiego dla obrony polskiego “stanu posiadania” wołali, by sztykami rosyjskimi swych miedz bronić pragnęli!

Wierzmy natomiast, że nie będzie u nas walki między narodami polskim i ukraińskim, bo my właśnie dó tej walki nie dopuścimy. Bo pracując wspólnie i my, którzy się za Ukraińców uważamy i panowie, którzy Polakami jesteście dla dobra ludu ukraińskiego – pokażemy narodowi ukraińskiemu, że my swój obowiązek społeczny spełniamy, że my od pracy, od obowiązków swych się nie uchylamy i że w pracy tej razem idąc, my imienia ukraińskiego, a panowie imienia polskiego dla celów swych stanowych nie nadużywamy.

народу й пізнала його силу, прагне згоди з українцями, а так звані подоляки, або східногалицька шляхта, протестують проти цього разом із вшехполяками, і польська молодь у Львові закидає цього намісника тухлими яйцями.

Справдилося, отже, щодо цієї східногалицької шляхти пророцтво київського воєводи Адама Киселя; він, замислившись над долею шляхтичів, наляканих полум'ям повстання Хмельницького, запитував тоді невідоме майбутнє: “Невже ми (він говорив про українську шляхту) маємо йти пахолками до панів високих (польських) сенаторів?” І саме так і сталося в Галичині: нащадки давніх галицьких бояр стали знряддям і пахолками, але вже не сенаторів, а різних шовіністичних крикунів, які жадають австрійських портфелів і посад.

І тому там дуже непевні перспективи згоди, бо, шановне панство, боротьба народу зі своїми вищими верствами, які нічого йому не дають, а тільки захищають інтереси чужого й сильнішого народу, дуже страшна, і за приклад тут править Ірландія з її винаходами: бойкотом і аграрним терором.

Чи й тут, на Правобережній Україні, ми повинні довести до того самого? Невже, покинувши наш український народ на пожертву Почаєву, ми повинні перетворити свій становий інтерес у національний польський інтерес і закликати польський народ, виснажений страшною боротьбою з небезпечним тевтонським ворогом: підтримуйте нас, бо ми тут, “на кресах”, боронимо польськість?

І якщо справді так станеться, якщо спольщений український шляхтич перетворить свій становий інтерес і свої суспільні лінощі в національний польський інтерес, а провід над собою віддасть представникам і оборонцям “національних інтересів” – вшехполякам і, за словами Киселя, стане їхнім “пахолком”, тоді про згоду не може бути й мови і тоді або вони нас нищитимуть із допомогою урядових російських кіл (бо ж вшехпольських сил не вистачить), або ми їх позбудемося разом з московською навалюю, – але тоді знову на цілі віки буде викопана страшна прірва між двома братніми народами.

Але ми впевнені, що станеться інакше, бо не віримо, щоб нащадки тих, хто під час повстань боровся “за нашу і вашу свободу”, хто із “золотою грамотою” йшов до українського народу, сьогодні закликали російського жандарма обороняти польський “стан посідання” й прагнули російськими багнетами охороняти свої межі!

Натомість ми віримо, що в нас не буде боротьби між польським і українським народами, бо ми, власне, до неї не допустимо. Адже, працюючи спільно для добра українського люду, і ми, що вважаємо себе українцями, і ви, панове, що є поляками, покажемо українському народові, що ми виконуємо свій суспільний обов'язок, що ми від праці, від своїх обов'язків не ухиляємося і,

A pracą tą panowie nauczycie lud ukraiński szanować imię polskie, my zaś ze swym narodem żyjąc i walcząc, pokażemy mu, że jednak nie wszystka spolszczona szlachta ukraińska obcą z ducha narodowi swemu się stała.

I tem rozbijemy zachcianki nacjonalistów z jednej i drugiej strony, pragnących na przeciwieństwach klasowych oprzeć walkę narodowościową. Zadamy pracą wspólną kłam słowom nacjonalistów polskich i nacjonalistów ukraińskich, którzy by chcieli wmówić swoim narodom, że każdy Ukrainiec to hajdamaka, a każdy Polak to szlachcic pasożyt. Pokażemy natomiast narodowi polskiemu cierpiący tu nad Dnieprem naród ukraiński, a narodowi ukraińskiemu cierpiący hen nad Wisłą naród polski. I pokażemy im wspólne drogi do wspólnego celu – woli i swobody wiodące. A dając narodowi ukraińskiemu kulturę, dopomagając, by stał się on *równym* starszemu bratu swemu – kroczyć będziemy ku temu celowi jako równi z równymi, wolni z wolnymi!!

йдучи разом у цій праці, ми ймення українського, а ви, панове, польського ймення не надуживатимемо для своїх станових цілей.

А ця праця, панове, навчить український люд шанувати польське ім'я, ми ж, живучи й борючись разом зі своїм народом, покажемо йому, що все-таки не вся спольщена українська шляхта стала своєму народові духовно чужою.

І цим ми розіб'ємо забаганки націоналістів і з одного, і з другого боку, що прагнуть зіперти міжнаціональну боротьбу на класових суперечностях. Спільною працею спростуємо слова і польських, і українських націоналістів, які хотіли б переконати свої народи, нібито кожен українець – гайдамака, а кожен поляк – шляхтич-паразит. Натомість ми покажемо польському народові, що тут, над Дніпром, страждає український народ, а українському народові – що там, над Віслою, страждає народ польський. І покажемо їм спільну дорогу, яка веде до спільної мети – волі й свободи. А даючи українському народові культуру, допомагаючи йому стати *рівним* зі своїм старшим братом, ми йтимемо до тієї мети як рівні з рівними і вільні з вільними!!

OD REDAKCJI

[Przeglądu Krajowego]

Oddajemy w ręce Wasze, czytelnicy, pierwszy numer naszego pisma, pragniemy siać ziarna gorącej miłości do naszego kraju, do ludu kraj ten zamieszkującego.

Chcemy budować życie nowe, opierając się na lepszych z popiołów wskrzeszanych tradycjach naszego społeczeństwa.

Stajemy dziś przed Wami z płomienną żądzą czynu, który nasze siły słabe przerasta, który musi być pracą pokoleń całych, aby nad krajem naszym zaświtała kiedyś dni lepszych jutrzeńka, zatryumfowała prawda, zgoda, zapanował dobrobyt ogólny.

Odwieczni mieszkańcy tej ziemi pragniemy przyczynić się do jej duchowego i kulturalnego odrodzenia. Przodkowie nasi dawali krajowi i ludowi miejscowemu to, co w owych czasach dawać byli obowiązani: życie i mienie, gdy w obronie kraju przed dziczą pogańską stawali mężnie i chętnie. To były czyny Żółkiewskich i Chmieleckich...

Dziś inne mamy obowiązki; przede wszystkim walczyć musimy z nowymi kraju wrogami: ciemnotą, bezradnością i nieuświadomieniem ludu. Do walki tej zobowiązuje nas nasze stanowisko uprzywilejowane: ta siła kulturalna i materialna, którą z naszego kraju i pracy fizycznej ludu czerpiemy.

Do pracy więc dobro ogólne mającej na celu wzywać będziemy, pragnąc zjednoczyć około pisma naszego wszystkich tych, którzy istotnie za obywateli Ukrainy się uważają, a nie za czasowych jej mieszkańców i przybyszów. Pragniemy by wspólnie obmyślane były te środki i formy pracy, które ku wytkniętemu przez nas celowi prowadzą.

Niegdyś przed laty czterdziestu jeden z wybitnych działaczy na naszej niwie kulturalnej Paulin Świąciecki powiedział o społeczeństwie naszym: "Wśród ludu ukraińskiego żyjemy od wieków, ani siebie od niego, ani jego od nas oddzielić nie możemy; kochamy go i drogiem jest dla nas to wszystko, co on umiłował. Wraz z nim kochamy ziemię rodzinną, wraz z nim wzdychamy do dni szczęśliwszych".

Te złote słowa są dziś i naszych uczuć wyrazem, bo to co w sercach starszego pokolenia gorzało i w duszach naszych płonąć nie przestaje.

ВІД РЕДАКЦІЇ

[Przeglądu Krajowego]

Читачі, ми віддаємо у Ваші руки перший номер нашого часопису і прагнемо сіяти зерна палкої любові до нашого краю й до народу, що живе в цьому краю.

Ми хочемо будувати нове життя, спираючись на найкращі, воскреслі з попелу традиції нашого суспільства.

Ми постаємо сьогодні перед Вами з палким прагненням діяльності, що виходить за межі наших слабких сил і має бути працею цілих поколінь, щоб над нашим краєм засяяла коли-небудь зоря ліпших днів, перемогла правда і згода, запанував загальний добробут.

Споконвічні мешканці цієї землі, ми прагнемо докласти рук до її духовного й культурного відродження. Наші предки давали цьому краєві й місцевому народові те, що й мали давати тієї пори: своє життя і набуток, коли мужньо й охоче ставали на оборону краю від варварів і поган. То були звияти Жулкевських і Хмелецьких...

А сьогодні ми маємо інші обов'язки й повинні боротися передусім з новими ворогами краю: темнотою, безпорадністю й несвідомістю народу. До цієї боротьби нас зобов'язує наше привілейоване становище: та культурна й матеріальна сила, яку ми черпаємо з нашого краю й фізичної праці народу.

Отже, ми закликатимемо до праці, що має за мету загальне добро, прагнути об'єднати навколо нашого часопису всіх, хто справді вважає себе громадянами України, а не її тимчасовими мешканцями і прибульцями. Ми прагнемо спільно міркувати над тими засобами й формами праці, що ведуть до мети, яку ми поставили перед собою.

Років десь сорок тому один з видатних діячів на нашій культурній ниві Павлін Свенцицький сказав про наше суспільство: "Ми відвіку живемо серед українського народу й не можемо відокремити ані себе від нього, ані його від нас; ми любимо його, і нам дороге те все, що любить він. Разом з ним ми любимо рідну землю, разом з ним сподіваємося щасливіших днів".

Сьогодні ці золоті слова виражають і наші почуття, бо те, що горіло в серцях старшого покоління, не погасло і в наших душах.

Jesteśmy dziś tylko w tem szczęśliwszem położeniu, że lud ukraiński, nasz lud, bo nie tylko wspólność pożycia nas z nim łączy, lecz i w większości wypadków węzły krwi jednej – w naród się przeistoczył.

Podajemy więc pracę kulturalną nad ludem naszym równorzędnie z inteligencją ukraińską jak równi z równymi, informując jednocześnie społeczeństwo nasze o wszelkich przejawach narodowego życia ukraińskiego i wszelkich zapoczątkowaniach inteligencji ukraińskiej.

W piśmie naszym pracować będziemy my, polacy i ukraińcy (rusini) o kulturze polskiej, we wspólnych – z formami polskiej kultury związanych – tradycjach wychowani. Zachowywać więc będziemy kontakt z kulturą polską, zdążając równomiernie z ruchem narodowym ludu naszego. Dla wszechstronnego zaś wyświeatlenia życia kraju naszego chętnie głosu udzielać będziemy Polakom i Ukraińcom poza naszą grupą stojącym.

Pamiętając zaś o potrzebach rdzennej ludności Ukrainy i wyświeatlając przytem stanowisko i interesy warstw polskich u nas, w tej liczbie i polskich mas pracujących, inne mniejszości narodowościowe uważać będziemy za swych równouprawnionych współobywateli bez wszelkich niechęci i uprzedzeń pomnąc zawsze o tem, że na Ukrainie mieszkamy i że od pełnego rozwoju kulturalnego narodu ukraińskiego – naszych warstw ludowych – zależy przyszłość i dobrobyt wszystkich kraju mieszkańców.

W dziedzinie stosunków polityki narodowej, stwierdzając istniejący już fakt zróżniczkowania żywiołu kulturalnie polskiego u nas, sądzymy, że ten żywioł polski w kraju naszym, przeważnie ze szlachty złożony, zajmie tu stanowisko identyczne ze stanowiskiem szlachty szwedzkiej w Finlandji, która, dla ludu swego i kraju z pożytkiem wielkim pracując, w jednej swej części szwedzką narodowo pozostała, podczas gdy druga do narodowości swych przodków powróciła.

Co do osadników polskich spotykanych na Podolu i w innych okolicach kraju, to podkreślamy, że stojąc na gruncie obywatelstwa Ukrainy i uważając ich za swych współobywateli, pamiętać zawsze będziemy o ich potrzebach narodowo-kulturalnych na równi z identycznymi potrzebami ludu ukraińskiego.

Przeświadczeni zaś o tem jesteśmy, że odradzający się lud-naród ukraiński w ludzie-narodzie polskim winien mieć nie wroga, lecz sąsiada, przyjaciela i brata.

Szerząc nasze hasła czynić to będziemy w rozwadze i spokoju bez hałaśliwych wystąpień i zatargów, bez szczepienia nienawiści do inaczej niż my myślących – idea bowiem nasza nie potrzebuje takiej obrony i obwarowania...

Але наше сьогоднішнє становище щасливіше тим, що український люд – наш люд, бо нас поєднує з ним не тільки спільність проживання, а в більшості випадків і кровні зв'язки – вже перетворився в народ.

Тож ми починаємо культурну працю над нашим народом нарівні з українською інтелігенцією, як рівня з рівнею, одночасно інформуючи наше суспільство про всі вияви українського національного життя і всі заходи української інтелігенції.

У нашому часописі працюватимемо ми, поляки і українці (русини) польської культури, виховані у спільних традиціях, пов'язаних із формами польської культури. Отже, ми зберігатимемо зв'язок із польською культурою, водночас не відстаючи від національного розвитку нашого народу. А задля всебічного висвітлення життя нашого краю ми охоче надаватимемо голос полякам і українцям, що перебувають за межами нашої групи.

Пам'ятаючи про потреби корінної людності України й висвітлюючи становище та інтереси польських верств у нас, зокрема й польських трудящих мас, інші національні меншини ми вважатимемо за своїх рівноправних співгромадян без будь-якої неприяності та упереджень, завжди пам'ятаючи про те, що живемо в Україні і що від повного культурного розвитку українського народу – наших народних верств – залежить майбутнє і добробут усіх мешканців краю.

У царині відносин національної політики ми, підтверджуючи вже наявний у нас факт розшарування польських за культурою елементів, вважаємо, що ці польські елементи в нашому краї, складаючись переважно зі шляхти, займають тут становище, тотожне зі становищем шведської шляхти у Фінляндії, працюючої з великою користю для свого народу і краю, одна частина якої лишилася шведською в національному аспекті, а друга частина повернулася до національності своїх предків.

Що стосується польських поселенців, які живуть на Поділлі та в інших околицях краю, ми наголошуємо: перебуваючи на ґрунті громадянства України і вважаючи їх за своїх співгромадян, ми завжди пам'ятатимемо про їхні національно-культурні потреби на рівні з такими самими потребами українського народу.

Ми переконані, що відроджуваний український народ повинен мати в польському народі не ворога, а сусіда, друга і брата.

Ми поширюватимемо свої гасла розважливо і спокійно, без галасливих виступів і конфліктів, без прищеплення ненависті до тих, хто мислить інакше, ніж ми, бо наша ідея не потребує такого захисту й такого зміцнення...

DWIE DROGI

Niedawno między “Krajem” petersburskim a “Dziennikiem Kijowskim”, rzecznikami dwóch grup społeczeństwa polskiego na Rusi-Ukrainie, toczyła się ciekawa polemika o hasła programowe o to, jakim powinno być stanowisko tego społeczeństwa w naszym kraju, jakimi drogami kroczyć ma jego rozwój.

“Po okresie chaosu – pisał w №8 “Kraj” – mgła opada i ukazują się znowu w pełni sił żywotnych realne grupy społeczne, które niepodobna sprowadzić do jednego mianownika stronniczypolitycznego pod pozorem jedności narodowej. Łudzi ten pozór coraz mniejsze zastępy, jakkolwiek apostołowie zjednoczenia bezwzględnie czynią, co mogą, by nadal utrzymać oplakane złudzenia. Reklama z jednej strony, terror moralny z drugiej, grają tu dotąd rolę, bałamucąc jednych i onieśmielając drugich. Ocknęli się przede wszystkim t. zw. “krajowcy”, czyli organizatorowie polskiego stronnictwa krajowego na Rusi... zerwali z polityką przeciwstawiania żywiołu polskiego innym współrzednym w imię nie tyle odrębności narodowej, co haseł konstytucyjnych, zabarwionych radykalizmem swoiście rosyjskim, i – jak twierdzi “Kraj”... zyskują w kraju coraz liczniejszych zwolenników. Świadczy o tem wymownie zarówno udział ziemian polskich z Podola w pracach przygotowawczych dla ostatniego zjazdu Związku ziemian i rolników, jak szereg uchwał co do udziału w zjeździe”.

“Nieproszonym opiekunom” ostrą odpowiedź daje w N53 “Dzien[nikiem] Kijowskim”. Stwierdziwszy, że obawa redakcyi “Kraju”, “byśmy się nie stali krzewicielami domowej wojny”, jest złudzeniem, “Dz[iennikiem] Kij[owskim]” pisze: “z naszymi współobywatelami innych narodowości pracujemy wszędzie, gdzie tylko pole do pracy otworem stoi”. Co się zaś tyczy Związku, to przecież “z równą apatyą odnoszą się do Związku obywatele rosyjanie, jak i polacy... Ten stan patologiczny powołani jesteście badać tylko «my» i to nie tylko «my» polacy, a «*my*» polacy i rosyjanie *tubylcy*, i skoro przyjdziemy do przekonania, że związek nie jest niepotrzebnym... to z pewnością potrafimy go należycie ocenić”...

A więc o co właściwie chodzi? Czy o to że “krajowcy” już przystąpili do “Związku ziemian i rolników”, a kierownicy opinji z “Dz[iennikiem] Kijow[skim]” zamierzają to uczynić po uprzednim zbadaniu wespół z obywatelami rosyjanami jego stanu patologicznego; – bo pozatem “zerwanie z polityką przeciwstawiania

ДВА ШЛЯХИ

Недавно між петербурзьким “Krajem” і “Dziennikiem Kijowskim”, речниками двох груп польського суспільства на Русі-Україні, точилася цікава полеміка про програмні гасла і про те, яким має бути становище цього суспільства в нашому краї, якими шляхами повинен відбуватися його розвиток.

“Після періоду хаосу, – писав у № 8 «Краї», – туман розвіявся й реальні суспільні групи знову постали в повноті своїх життєвих сил, тож не випадає зводити ті групи до єдиного партійного знаменника під приводом досягнення національної єдності. Цей привід вводить в оману щоразу менші кількості людей, дарма що апостоли абсолютного єднання роблять усе можливе, щоб і далі підтримувати ту жалюгідну ілюзію. З одного боку, реклама, а з другого – моральний терор і досі відіграють свою роль, баламутячи одних і позбавляючи впевненості інших. Прокинулися передусім так звані «крайовці», або ж організатори польського крайового об’єднання на Русі... Припинили політику протиставлення польських течій іншим рівносильним течіям в ім’я не так національної відрубності, як конституційних гасел, забарвлених суто російським радикалізмом, і, – як стверджує «Краї», – здобувають у країні щораз більше прихильників. Про це красномовно свідчить і участь польських землевласників із Поділля у підготовчій праці для останнього з’їзду Союзу землевласників та хліборобів, і низка ухвал про участь у цьому з’їзді”.

“Непроханим опікунам” дано гостру відповідь у № 53 “Dzien[nika] Kijow[skiego]”. Ствердивши, що страх редакції “Краї”, “щоб ми не стали проповідниками громадянської війни”, цілком безпідставний, “Dz[iennik] Kij[owski]” пише: “З нашими співгромадянами інших національностей працюємо всюди, де лиш є відкрите для праці поле”. А що стосується Союзу, то “до того Союзу ставляться з однаковою байдужістю і російські, і польські громадяни... Такий патологічний стан покликаний досліджувати тільки «ми», і то не тільки «ми», поляки, а й *«ми», поляки і тутешні росіяни*, і, тільки-но дійдемо переконання, що цей Союз не є непотрібним... з упевненістю зможемо належно оцінити його”...

А про що, власне, йдеться? Чи про те, що “крайовці” вже вступили до “Союзу землевласників і хліборобів”, а керівники громадської думки з “Dz[iennika] Kijow[skiego]” ще тільки збираються вступити, попередньо до-

żywiolu polskiego innym współrzędnym” – dobytek myśli politycznej, osiągnięty “podczas ostatnich przesilen”, jak się zdawało, tylko przez redakcję “Kraju”, obecnie i dla “Dz[iennikiem] Kij[owskim]” jest już “dawno odkrytą Ameryką”.

Którymże to żywiołom w kraju naszym tak zgodnie przestają się “przeciwstawiać” te dwa najpoczytniejsze organy, dwie kuźnie polskiej myśli politycznej na Ukrainie? – “Kraj” nie nazywa ich po imieniu, przypuszczając zapewne, że wszyscy wiedzą z jakich “żywiółów współrzędnych” składa się tak bardzo przez niego protegowany “Związek”. Szczęśliwym jest “Dziennik Kijowski”; jego “my” – to “polacy i rosyjanie tubylcy”, oni “*tylko*” są powołani do badania potrzeb kraju, wyrokowania o jego przyszłości... Droga więc, opartą na “nieprzeciwstawianiu się” żywiołom współrzędnych, w “sojuszu ziemlewładców i ziemlediełców Jugo-Zapadnego Kraja” już zjednoczonych, pragną prędzej czy później poprowadzić społeczeństwo polskie na Rusi kierownicy jego publicznej opinii.

Dokąd wiedzie ta droga? – Na pytanie to nie mamy zamiaru dawać w tym miejscu odpowiedzi; nie pragniemy bowiem występować w roli “nieproszonych opiekunów”, a za proroków się nie uważamy bynajmniej. Jedno tylko my, odwieczni tej ziemi naszej Rusi-Ukrainy mieszkańcy, w tradycjach miejscowych, z polską kulturą związanych, wychowani, chcemy i mamy prawo zaznaczyć, że na drodze w tym kierunku wiodącej nie widzimy słupów wytycznych – tradycji naszych, nie widzimy w niej naszej przeszłości, tej przeszłości, “która – jak twierdzi “Kraj” – dotąd żyje na dnie psychiki społeczeństw miejscowych i stanowi jakby tło, na którym kreślą dzieje współczesne nowe jakieś wzory, zdradzające pokrewieństwo niewątpliwe z dawnymi”.

Pomijając już to, że największe miejscowe pismo polskie o takiej “szczególniejszej sytuacji «*lokalnej*»”, którą “Kraj” tak obrazowo przedstawił, “nie ma najmniejszego pojęcia i nie słyszało nawet o niej wcale” i że widocznie dla ludzi żyjących “nowoczesnymi” polityczno-narodowymi hasłami ta przeszłość gdzieś głęboko widocznie jest już u nas ukryta, jeśli się jej w życiu naszym teraźniejszym dopatrzyć nie mogą, – sądzymy, że i “Kraj” zapewne tej przeszłości dokładnie nie zna i nie widzi, skoro taką drogę na przyszłość swym czytelnikom wskazuje.

Boć nie “sentencje wojewody Kijowskiego Kisiela” – szlachcica Rusina, który swe imię narodowe szanował, a Kraj – Ruś swoją prawdziwie kochał – widać w tych hasłach głoszonych obecnie przez Polaków – “Jugo-Zapadnego Kraju tubylców”. Sentencje te bowiem w dziejach naszych rzeczywiście potrafił prawie doszczętnie wyniszczyć jednej krwi z Kisielą, ale już innej narodowości, także szlachcic Jarema; lecz i ten dzisiaj w “nowoczesne” formy się przyoblekłszy, zupełnie przestał być do siebie podobny, zmarniał, skarłowaciał, postrachu nawet tak jak ongi nie wzbudza...

слідивши разом з російськими громадянами його патологічний стан; до того ж “припинення політики протиставлення польських течій іншим рівно-сильним течіям” – здобуток політичної думки, досягнений “під час останніх криз”, як здавалося, тільки редакцією “Крају”, – нині й для “Dz[iennika] Kij[owskiego]” вже є “давно відкритою Америкою”.

Тож яким течіям у нашому краю так узгоджено припиняють “протиставляти себе” ті два найпопулярніші видання, дві кузні польської політичної думки в Україні? – “Крај” не називає їх, припускаючи, напевне, що всі знають, із яких “рівносильних течій” складається “Союз”, що його він так ревно захищає. “Dziennik Kijowski” щиріший, бо його “ми” – це “поляки і тутешні росіяни”, “тільки” вони покликані досліджувати потреби краю, визначати його майбутнє... Отже, керівники громадської думки польського суспільства на Русі прагнуть рано чи пізно повести це суспільство шляхом “непротиставлення” рівносильним течіям, які об’єдналися у “Союзе землевладельцев и земледельцев Юго-Западного края”.

Куди ж веде той шлях? Відповідати на це питання тут ми не маємо наміру, бо не прагнемо виступати в ролі “непроханих опікунів” і аж ніяк не вважаємо себе за пророків. Одне лиш ми, споконвічні мешканці цієї землі, нашої Русі-України, виховані на місцевих традиціях, пов’язаних із польською культурою, хочемо й маємо право зазначити, – що на шляху, який веде в тому напрямі, ми не бачимо дороговказів – наших традицій, не бачимо на ньому нашої минувшини, тієї минувшини, “що, – як стверджує «Крај», – і досі живе на дні психіки місцевих суспільств і становить немов тло, на якому сучасна історія креслить нові візерунки, що засвідчують безперечну спорідненість із давніми”.

Не кажучи вже про те, що найбільша місцева польська газета “не має найменшого уявлення й навіть не чула нічого” про цю “специфічну *«локальну»* ситуацію”, так образно змальовану “Крајем”, і що в нас, мабуть, для людей, які живуть “новочасними” національно-політичними гаслами, та минувшина, здається, вже десь глибоко захована, якщо в нашому теперішньому житті її не можна побачити, ми вважаємо, що й “Крај”, напевне, не знає й не бачить ясно тієї минувшини, якщо вказує своїм читачам такий шлях до майбутнього.

Адже в гаслах, що їх виголосили тепер поляки – “тубільці «Юго-Западного края»”, аж ніяк не видно “думок київського воєводи Киселя”, русина-шляхтича, що шанував своє національне ім’я і щиро кохав свій край – Русь. Бо в нашій історії ті думки спромігся майже дощенту знищити Ярема, теж шляхтич, однієї крові з Киселем, проте вже іншої національності; але сьогодні й цей Ярема, набувши “новочасних” форм, анітрохи не схожий на себе, змарнів, здрібнів і навіть такого страху, як колись, уже не наганяє...

Jeśli się jednak do przeszłości zwracamy, jeśli o niej mówimy, to dokładnie i sumiennie badać ją należy, a zobaczymy wtenczas, że nie z samych Jarearów i nie z samych “krzykaczy pospolitego ruszenia” składało się na Rusi-Ukrainie społeczeństwo narodowe, czy też kulturalnie polskie; były w niem inne żywioły o odmiennych od różnych Jarearów tradycjach i dążnościach. Wszak zdanie Rusina kozaka Chmielnickiego, jakoby “pokój i polak mieszkac na Ukrainie wespół nigdy nie mogą”, które “Kraj” po kilkakrotnie i z pewnym naciskiem powtarza, zrodziło się wtenczas, gdy na Ukrainie nastali, mówiąc słowami kozackimi “nie owi-to Lachowie co przedtem bywali i bijali Turki, Moskwę, Niemcy i Tatary; nie Żółkiewscy, nie Chodkiewiczowie, Koniecpolscy, Chmieleczy; ale “Tchorzowscy” “Zajackowscy”; gdy zamiast, na Siczy Zaporozkiej wespół z przedstawicielami ludu swego wychowanych, mężnych rycerzy ukraińskich, którzy swój obowiązek ówczesny, kraj broniąc, spełniali, – nastali różni Czaplińscy, o futury swe tylko i rentujące się wysoko potasze dbali; którzy z Ukrainy bujnej jej, “miód i mleko” wypijali, a wzamian, ze swego uprzywilejowanego stanowiska ówczesnych “ziemlewszczyców” korzystając, przeciwko jej obrońcom, jej synom – ojczyźnie swej wiernym występowali.

I dziś, jeśli społeczeństwo polskie chce dowieść potomkom Chmielnickich (nie wśród “żywiołów współrzędnych” Związku dziś ich szukać należy), że się ich ojcowie mylili, to musi względem kraju swego i narodu ukraińskiego wrócić do swych, nie na psychologii Czaplińskich opartych, lecz lepszych i szczytniejszych tradycji...

Tradycyi tych, powtarzamy, w drodze, którą wskazują nam “Kraj” i “Dziennik Kijowski” nie widzimy wcale. Pragnąc zaś szczerze, by nie sprawdzało się to twierdzenie o Polakach przez Chmielnickiego wyrzeczone, a przez “Kraj” obecnie przypomniane; pragnąc, by odżyły natomiast słowa tego kozackiego Hetmana o “Lachach pobratymstwo z Kozakami trzymających” i wierząc wreszcie że wraz z odradzającą się narodowo szlachtą ukraińską zmartwychstaną najlepsze i najszlachetniejsze sentencje Kisielów – drogą tą nie pójdziemy, swoją zaś odmienną drogę od tych tradycji wyprowadzić pragniemy.

I na tem opiera się nasza “idea krajowa”. *Kulturalnie* jest ona bowiem dalszym tylko etapem przenikania na Ruś-Ukrainę cywilizacji zachodniej, która do nas, nowe idee niosąc, w szacie polskiej przychodziła; *politycznie* zaś jest ona wytworem historycznej ewolucji pożytecznego ongi dla kraju naszego “imperjalizmu” polskiego, idącej z biegiem czasu i stosownie do nowych potrzeb w kierunku coraz dalej posuniętej decentralizacji i zakończonej wreszcie ideą zupełnego w stosunku do Polski rdzennej politycznego separatyzmu.

Jest to w pewnych historycznych warunkach proces konieczny, bo chociaż nam powiedzą że wandejczyk Clemençeau, jest jednak pomimo wszystko francuzem,

Та якщо ми таки звертаємось до минувшини, якщо говоримо про неї, її слід докладно й сумлінно досліджувати, і тоді ми побачимо, що не з самих Ярем і не з самих “галасливих прихильників посполитого рушення” складалося на Русі-Україні суспільство національно чи так само культурно польське; були в ньому й інші течії з традиціями і прагненнями, які відрізнялися від традицій і прагнень різних Ярем. Адже думка русина-козака Хмельницького, мовляв, “мир і поляк ніколи не можуть ужитися разом в Україні”, – яку “Крај” по кілька разів і з певним притиском повторює, народилася тоді, коли в Україні утвердились, говорячи козацькими словами, “не ті ляхи, що перед тим були й били турків, Москву, німців і татар”; не Жулкевські, Ходкевичі, Конєцпольські й Хмелецькі, а всілякі “Тхожовські” і “Зайончковські”; коли замість вихованих на Запорозькій Січі разом із представниками свого народу мужніх українських лицарів, що, боронячи край, виконували свій тогочасний обов’язок, утвердились усілякі Чаплинські, що дбали тільки про свої хутори й поташ, який дорого коштував, і пили “мед і молоко” щедрої України, а натомість, користуючись своїм привілейованим становищем тодішніх “землевладельцев”, виступали проти її оборонців, проти вірних синів своєї вітчизни.

І сьогодні, якщо польське суспільство хоче довести нащадкам Хмельницьких (шукати їх сьогодні належить аж ніяк не серед “рівносильних течій” Союзу), що їхні батьки помилялися, то має у ставленні до свого краю та українського народу повернутися до своїх найкращих і найпіднесеніших традицій, а не традицій, зіпертих на психологію Чаплинських...

Повторюємо, на шляху, який указують нам “Крај” і “Dziennik Kijowski”, ми зовсім не бачимо тих традицій. Тому, широко прагнучи, щоб не справдилася та думка про поляків, яку висловив Хмельницький і про яку тепер нагадує “Крај”, прагнучи, щоб здійснилися натомість слова того козацького гетьмана про “ляхів, що тримають побратимство з козаками”, і, зрештою, вірячи, що разом з національним відродженням української шляхти воскреснуть найкращі й найшляхетніші думки Киселів, ми не підемо тим шляхом, бо хочемо, зіпершись на ці традиції, прокласти свій, відмінний шлях.

Саме на це й спирається наша “крайова ідея”. Культурно вона є тільки дальшим етапом проникнення на Русь-Україну західної цивілізації, що, несучи нові ідеї, приходила до нас у польських шатах; політично вона є витвором історичної еволюції корисного тоді для нашого краю польського “імперіалізму”, яка відбувалася з плином часу і пристосовувалась до нових потреб у напрямі щораз більшої децентралізації й дійшла нарешті до ідеї повного політичного сепаратизму стосовно корінної Польщі.

За певних історичних умов цей процес необхідний, бо, хоч нам і кажуть, що вандеєць Клемансо, однак, незважаючи ні на що, є французом, ми все-

to wiemy przecież dobrze, że francuz, włoch i niemiec szwajcarski są politycznie i społecznie-obywatelsko przede wszystkim i wyłącznie szwajcarami. I gdy w Prowansie na przykład widzimy w stosunku do Francji pewien decentralizm literacko-kulturalny, natomiast jedność i centralizm polityczny, to u nas jesteśmy świadkami zjawiska odwrotnego, zjawiska, które właśnie w Szwajcarii w pełni rozwoju zaobserwować możemy.

Historyczna bowiem państwowa idea Polski, owa dawna Polska “od morza do morza” ostatecznie i raz na zawsze dzięki swej niemocy wewnętrznej, jako pewien program polityczny istnieć u nas przestała. Musimy to sobie otwarcie i wyraźnie powiedzieć. Wyrzeczenie się jednak idei politycznej jedności z Polską etnograficzną nie oznacza bynajmniej zerwania jedności kulturalnej. – Dla Polaków nasz kraj zamieszkujących Warszawa przestaje tylko być panem rządzącym – centrem politycznym, pozostaje jednak karmicielką duchową, polskie potrzeby narodowo-kulturalne zaspokajającą.

To samo zresztą odnosi się do wszystkich grup narodowościowych nasz kraj zamieszkujących. Pragnęlibyśmy, by każda z nich swoje “ja” duchowe samoistnie rozwijając, zawsze jednak ogólne interesy kraju naszego miała na celu; byśmy – za Rusinów, Polaków, Rosjan, Żydów etc. narodowo się uważając – wszyscy “Ukraińcami” w znaczeniu obywatelstwa kraju naszego byli.

Bo pamiętamy zawsze, że kraj nasz Ruś-Ukraina jest krajem o ludności mieszananej z ogromną przewagą nieuświadomionej jeszcze narodowo ludności ukraińskiej; wiemy dobrze, że na gruncie tym rozwinąć się może straszna walka narodowościowa, która ciemnotę i nieuświadomienie ludu naszego wyzyskując, na długo życie naszego kraju jadem wszechnienawiści zatruć może. I pewni jesteśmy, że będzie to walka nie budująca lecz niszcząca, bo naprzeciw przewagi kulturalnej, politycznej i ekonomicznej naszych mniejszości narodowościowych stanie przewaga liczbowa i siła naszego ludu niespożyta, z fanatyzmem rozpaczy i bezwzględem poświęceniem się jego przywódców narodowych połączona.

Pamiętajmy wreszcie, że w tej walce bezcelowej żaden “egoizm narodowy”, na naszym gruncie wyrosły, nie zwycięży; przenosząc zaś walkę narodowościową z terenu kraju naszego na stosunek wzajemny między tymi narodami, których przedstawiciele u nas “na kresach” mieszkają, opóźniać ona tem samem będzie rozwój wszechstronny samych “metropolji”, którym “kresowcy” owi w ich mniemaniu służyć by pragnęli. O tem poważnie pomyśleć winni ci, co teorie egoizmów narodowych zaszczerpić by u nas koniecznie chcieli i co tradycje tu nasze kulturalne zapoznając, na dobrowolnem wydzielaniu się społecznem z kraju naszego przyszłość swoją budują.

My zaś, którzyśmy łączności obywatelskiej z krajem naszym nie zatracili, dwie drogi wyraźnie widzimy obecnie przed sobą: drogę zapoznania potrzeb Ukrainy w

таки добре знаємо, що швейцарські француз, італієць і німець у політичному й суспільно-громадянському аспектах передусім і виключно швейцарці. Й коли у Провансі, наприклад, ми бачимо стосовно Франції певний літературно-культурний децентралізм, зате політичні єдність і централізм, у нас ми є свідками зворотного явища, явища, яке, власне, тільки у Швейцарії можна побачити в його повному розвитку.

Історична державна ідея Польщі, отієї давньої Польщі “від моря до моря”, внаслідок своєї внутрішньої неспроможності перестала в нас існувати як певна політична програма остаточно, раз і назавжди, тож ми повинні відкрито й виразно сказати собі про це. Проте відмова від політичної ідеї єдності з етнографічною Польщею аж ніяк не означає розриву культурної єдності. – Для поляків, що живуть у нашому краї, Варшава перестала бути тільки паном розпорядником, тобто політичним центром, але й далі лишається духовною матір’ю, що задовольняє польські національно-культурні потреби.

Це саме твердження стосується, зрештою, і всіх інших національних груп, що живуть у нашому краї. Ми б хотіли, щоб кожна з них, самостійно розвиваючи своє духовне “я”, завжди, однак, мала на меті загальні інтереси нашого краю, щоб ми – вважаючи себе в національному аспекті за русинів, поляків, росіян, євреїв і т.д. – усі були “українцями” у значенні громадянства нашого краю.

Бо пам’ятаємо завжди, що наш край Русь-Україна – край із мішаною людиною, де існує величезна перевага українського населення, яка ще не усвідомлює себе національно, й добре знаємо, що на цьому ґрунті може розвинути страшна міжнаціональна боротьба, яка, скориставшись темнотою й несвідомістю нашого народу, надовго може затруїти життя нашого краю отрутою загальної ненависті. Ми впевнені, що та боротьба буде спрямована не на будівництво, а на руйнування, бо проти культурної, політичної та економічної переваги наших національних меншин постане чисельна перевага й невичерпна сила нашого народу, поєднана з фанатизмом розпачу й абсолютною самовідданістю його національних проводирів.

Пам’ятаймо, зрештою, що в тій марній боротьбі жоден “національний егоїзм”, який виріс на нашому ґрунті, не переможе, а коли міжнаціональна боротьба з території нашого краю пошириться на відносини між тими народами, представники яких живуть у нас “на кресах”, вона гальмуватиме через це і всебічний розвиток самих “метрополій”, яким оті “кресовці”, як їм здається, хотіли б прислужитися. Над цим повинні серйозно замислитися ті, хто волів би неодмінно прищепити в нас теорію національних егоїзмів і, не визнавши тут наших культурних традицій, будує своє майбутнє на добровільному суспільному розриві зв’язків із нашим краєм.

imię “metropolji” i potrzeb ludu ukraińskiego w imię “wyższych kultur” – drogę *waśni*, łączącej chwilowych zwycięzców przeciwko zwyciężonemu i drogę *zgody*, opartej na pracy dla dobra kraju, dla osiągnięcia lepszej dla niego przyszłości, niemożliwej bez wszechstronnego rozwoju ludu ukraińskiego – drogę, łączącą wszystkich bez różnicy narodowości obywateli, a nie kolonizatorów Rusi-Ukrainy, jej lud prawdziwie miłujących. I opierając się na naszych szczytniejszych w tym kraju tradycjach kulturalnych, po przeszłości odziedziczonych i w przyszłość zawsze patrząc, my obieramy tę drugą...

Ми ж, хто не втратив громадянської пов'язаності з нашим краєм, нині виразно бачимо перед собою два шляхи: шлях ознайомлення з потребами України в ім'я “метрополії” і потребами українського народу в ім'я “вищих культур” – шлях *розбрату*, що об'єднує тимчасових переможців проти переможеного, і шлях *згоди*, зіпертої на працю для добра краю, для досягнення кращого майбутнього для нього, неможливого без усебічного розвитку українського народу, шлях, що об'єднує не колонізаторів Русі-України, а всіх її громадян, – без огляду на їхню національність, – які справді люблять її народ. Спираючись на наші найшляхетніші, успадковані від минувшини культурні традиції в цьому краї і завжди дивлячись у майбутнє, ми обираємо другий шлях...

ДАНИЛО БРАТКОВСЬКИЙ – СУСПІЛЬНИЙ ДІЯЧ І ПИСЬМЕННИК КІНЦЯ XVII СТОЛІТТЯ

Втяжкому та сумному становищі опинилась Україна в кінці XVII століття. Знесилена попередньою довгою боротьбою за своє визволення, побачивши на одну хвилину зорю кращого життя, мусила вона нарешті, через нещасливі історичні обставини, скоритись дужчим сусідам.

Рік 1667, коли Україна була поділена між Росією та Польщею, показав, що всі зусилля народні скинути з себе ярмо неволі пропали марно. Боротьбу треба було починати ізнову та вести її, доки стане народної сили. Але боротися довелось вже тепер на два боки – з подвійним ворогом, і через те боротьба ся не має вже суспільного характеру: інакше проявляється вона на Лівобережжі, інакше на Правобережжі, відповідно до неоднакових політичних обставин. – На Лівобережжі козацька старшина, поховавши з “посліднім козаком” Дорошенком ідею Вільної України, починає продавати московському урядові себе і свій народ за “ранги і маєтності”. Новий гетьман Мазепа веде далі політику свого попередника Самойловича і, за його ширу та запопадливу “службу великому государю”, тогочасний російський уряд наділяє великим довір’ям та ласкою і гетьмана, і прихильну до нього старшину. “Поспільство”, притиснуте і своїми панами, і чужими воеводами, не має вже сили боротися; заклики Петрика Іваненка повстати проти панів-старшини та гнобителів-москалів не змогли розворушити народні маси; зате маси сі заздрим оком поглядають на покинуте ними колись Правобережжя, що здається їм тепер обітованою землею, і слухної години вертаються цілими ватагами на старі селища.

Такою слухною годиною для нової колонізації був час, коли на Правобережжі почала відроджуватись пригноблена козаччина. Чудна доля випала сій новій силі народній, що почала заселяти запустілі старі козацькі гнізда. Відновлена заходами польського короля Собеського та коронного гетьмана Яблоновського, що, все маючи на оці війну з “невірними”, знали, як у такій війні можуть козаки їм у пригоді стати, ся нова козаччина в перші часи була жменькою недобитків старого козацтва, з домішкою всяких чужих елементів.

Серед цих недобитків знайшлися, проте, люди, що зуміли вивести сю молоду силу на стару дорогу споконвічних козацьких ідеалів, вивести її з пущі нетрів Овруцького Полісся в просторі степи і з цих степів покликати пригноблений український народ по всій Україні до нової боротьби з гнобителями...

Початок новій козаччині дав подільський полковник Остап Гоголь, старий хмельничанин, що перший дістав в 1675 р. від Собеського титул гетьмана сієї козаччини і, покинувши свій сплюндрований Брацлав, оселився з жменею козаків в Дилерськім старостві на Поліссі. Одночасно процес відродження козаччини відбувався і в степах суміжних з Поліссям. Від 1684 р. степи сі офіційно переходять до козаків. На чолі тієї “степової” козаччини стають полковники: Самусь, Іскра, Абазин та Палій; останній, найбільше талановитий, скоро придбав собі велику повагу серед товаришів і, прилучивши до себе поліських або “лісових” козаків, стає найголовнішим та найвиразнішим заступником відродженої козаччини. Палій починає з того, що всім, хто оселяється на території його полку, дає козацькі права.

Народ з Лівобережжя, з Волині, з Червоної Русі і Поділля цілими масами починає збігатися до Палія, і слава про нього як про заступника народних прав, про “козацького батька”, починає швидко ширитись по всій Україні. В перші часи своєї діяльності (1683–1688 рр.) Палій, щоб дати розростись та зміцнитись свіжій колонізації, уникає боротьби з Польщею.

Полковник “його королівської милості” завзято воює турків та татар і своїми щасливими походами ще збільшує свою популярність.

Але, придбавши собі через колонізацію значні сили, Палій починає заохочуватись коло того, щоб здійснити свої плани, які багато де в чім нагадують давнішу козацьку політику. Бажаючи поєднати роз’єднані частини України в одну цілість, він хоче, зразу забезпечивши себе протекцією Москви, відбити від Польщі Правобережну Україну “по Случ” і прилучити її до Лівобережжя. В 1688 р. Палій вперше звертається до Мазепи з проханням прийняти Білоцерківщину та Хвастівщину під “царську протекцію” і залічити її до “гетьманського регіменту”. Але тут виявилась протилежність інтересів московського уряду і козацької лівобічної старшини з інтересами широких народних мас.

Московський уряд, якого увага звернута була тепер на північ і для якого інтереси українського народу були, само собою, й геть-то байдужі, не хотів задля цих інтересів порвати з Польщею; Мазепа ж хитрував на два боки: з одного боку, йому хотілося б приєднати правобічну Україну, а з другого – він, заступник нового українського панства, ненависного поспільству, боявся такого популярного серед того поспільства супротивника, як Палій. Врешті

переговори сі скінчилися на тому, що Палієві пропоновано покинути оселений ним край і перейти зі своїм полком на Запорозжя.

Певно, що на таке нівечення своїх планів Палій не міг пристати, і йому доводилось самому робити далі задумане діло. Щасливо визволившись з біди, в яку він попав, коли поляки дізнались про його зносини з Мазепою, Палій з подвійною енергією прямує до своєї цілі. Він починає забирати все більші та більші простори України під “козацький присуд”; користуючись безладдям, що панувало серед тодішньої шляхти, він виганяє шляхтичів з їхніх маєтків, повертає їхніх селян в козаків або зганяє цілі села в свою Хвастівщину.

В його політиці все ясніше стає знати бажання вигнати шляхту за козацькі межі – “Случ та Дністер”, знищити панщину і надати усій людності козацькі права. Такому бажанню мусила шляхта правобічної України дати енергічну одсіч, і в 1691 р. спалахнула перша іскра, з якої кілька літ пізніше мала скоїтись велика пожежа.

Боротьба ся мала бути тим більше завзята, що національні домагання Палія: поєднати розділену Україну в одну цілість, скинути польське панування і повернути в ній належне місце українському елементу – не тільки не могли вже знайти ніякого спочуття у загалу тодішньої української шляхти на Правобережжі, але, навпаки, ще доливали оливи до вогню.

Серед тієї шляхти якраз тоді процес колонізації досяг незвичайної сили та небувалих досі розмірів. Продавши “задля панства великого, для лакомства нещасного” свою віру і тодішній синонім віри – національність, ся шляхта вже тоді почала ставати на своїй рідній землі “вельможними колоністами”, що тільки й думали про свою наживу та про веселе, безжурне життя паразитів. Сі свіжоспечені “польські” пани, сі Немиричі (що тоді з православних та аріан почали ставати католиками), Пясочинські і “имже нъсть числа”, щоб доказати свою “польськість” та “справжнє” шляхетство, стають заподатливими пропагаторами католицизму і польськості. Для тієї шляхти відроджена козаччина, що знов почала ставати на чолі українського народу, була двічі ненависна: перш за все, як протест проти гніту соціального, а вдруге, як свідощтво живучості того народу, що, здавалося їм, вони своїм відступництвом, своєю зрадою навіки приспали і повернули в німих рабів “шляхетних вибранців”. Проте серед тієї шляхти знайшлись одиниці, що не порвали зв'язку зі своїм народом, для яких життя і доля того народу не зробилися ще чимсь чужим, далеким, непотрібним...

Поміж цими одиницями своєю вдачею звертає на себе увагу людина, якої життя та діяльність здається ясною точкою на сірім і бруднім тілі тодішнього шляхетського безголов'я.

Людина та – Данило Братковський, підчаший^а венденський, шляхтич Волинського воєводства^б.

Братковські належать до старої української шляхти; жили вони в Брацлавських та Волинських воєводствах, і тоді як інші українські шляхетські родини на Правобережжі польшилися, Братковські міцно держалися православ'я, а з ним і своєї народності. Один з прабатьків Данила в 1619 р. підписався разом з іншими шляхтичами, заступниками Луцького братства. Батько Данила – Богдан був в 1675–1677 рр. старостою того ж таки братства.

Данило, вихований замолоду в дусі “строного благочестія”, згодом придбав значну, як на той час, освіту – можна навіть здогадуватись (пор. його вірш “Хтось до Автора” – “Świat po części przeyrzany”), що він побував за границею, а саме в Італії. В ті часи се був, як каже Величко: “чоловік вчений, поет дуже добрий”.

В 1697 р. Братковський написав і видав у Кракові книжку під заголовком “Świat po części przeyrzany” – “Світ переглянутий по частям”; повний заголовок цієї книжки і деякі вірші з неї в українському перекладі д. В. Доманицького знайдуть читачі далі.

^а Підчаший – почесний земський уряд.

^б Про Братковського як про *суспільного діяча* найбільше писав В. Антонович в передмові до II-го тому, III-ої часті “Архива Юго-Западной Россіи” (Київ, 1868 р.) ст. 114–119 і 128–130 (там же подані відповідні акти), а також в своїй статті “Даніиль Братковскій, историческій очеркъ начала XVIII ст.” (“Киевлянин”, 1867), якої нам не довелося бачити. Костомаров в “Мазепі” т. I, ст. 107–108 (цитую по укр[аїнському] перекладу. Львів, 1895) коротко говорить про Братковського, опираючись переважно на звістках про нього “Літописі” Величка, де в чому хибних (напр., подорож Бр[атковського] до Мазепи віднесена до 1701 р., тоді, коли вона сталася в 1700 р. і т. ін.). Слідом за Антоновичем згадують про Братковського і Драгоманов в статті “Евреи и Поляки въ Юго-Западномъ Краѣ” (“Вѣстникъ Европы”, 1875 р., т. VII) ст. 146–147 (тут хибно Братковського названо шляхтичем Брацлавського воєводства), а також в “Переднім слові” до “Громади” (Женева, 1878) ст. 11; і D-r Antoni (Rolle) в “Nieszczęśliwy Władysław”, ст. 189 (в “Opowiadaniach”, серія IV, т. II, Варш[ава], 1884). Про Братковського як *письменника*, крім коротенького змісту його книжки, поданого у Антоновича (“Арх. Ю.-З. Р.”, т. II, ч. III, ст. 115), згадують про нього кількома словами: Bentkowski F. Historia literatury polskiej (Варш[ава], 1814), т. I, ст. 592 (хибно зве Братковського скарбником брацлавським); Juszyński (Hieronim). Dykcjonarz poetów polskich (Краків, 1820), т. I, ст. 31, і Bohomolec Fr. в “Rozrywki uciészne y dowcipne z przydatkiem wielu nowych zabawnych historyjek” в однім томі (Варшава, 1763) в розд. II на с[тор.] 86–[8]9, і в другім томі (без року і місця) на ст. 59–62 передруковує всякі вірші Братковського, з дрібними та зовсім незначними відмінами. До того треба ще додати коротеньку бібліографічну згадку про книжку Бр[атковського] у Estrajchera в його “Бібліографії польській XVII ст.” (т. XIII, ст. 322), де книжку сю схарактеризовано як: “fraszki drobne z domowych stosunków” (sic!), і врешті прізвище Братковського серед прізвища інших польських сатириків XVII ст. згадує д. Нейверт-Новачинський в газетнім фейлетоні варшавської “Nowej Gazety” р. 1907 (червень).

Твір сей – гостра сатира в жартівливій формі на сучасне суспільство; “в сім «світі», – каже автор в передмові, – перемішана правда з жартами” (Author do tych xiąg). Книжку свою присвятив Братковський тодішньому королеві Августові II-му. Але та посвята зовсім розминається із змістом книжки; в тих коротеньких віршах, що з них вона складається, яскраво змальовано сучасне життя, а на тім тлі виразно бачимо думки автора – його світогляд. Автор кількома рисами малює тут хиби державного ладу сучасної Польщі; в шляхетській Річпосполитій для вбогих немає місця, каже він (“Машкара”); їх працею користується всякий, хто тільки хоч трохи вибився вгору; до бідного жовніра зі скарбу Річпосполитої “ледве десятий гріш доходить” (“Про плату жовнірам”). Оборона Річпосполитої в страшенному занепаді: на військо грошей шляхта не хоче давати, а “посполите рушення” нічого не варте (“Посполите рушення”), і виходить, що кримці, тобто кримські татари, без найменшого клопоту беруть на Україні оподатковані голови українського люду (“Про поголовне на Волині”). На соймі вельможні послали тільки про своє і дбають, а громадські справи, інтереси виборців – для них зовсім байдужі (“Про наказ”). Ще більше вражають автора хиби шляхетського суспільства: нічим не обмежена сваволя (“Про соймик” “O wolney Eleksye w koronie Polskiey”); химерна рівність, при якій убогий там, де пан, не сяде (“Aequalitas”); перевага в сім суспільстві грошей, багатства, а не особистих заслуг людини (“Добрий віршописець”, “Диспут убогого з паном”, “Світ”) і, як наслідок цього, страшенна продажність шляхти, що проявляється і в суспільнім, і в приватнім житті (“Бенкет на соймику”, “Соймик”, “Вибір депутата”).

Автор боляче відчуває соціальну кривду (“Пан над косарем”, “Про птаха неробу”) і, малюючи ту неправду, що панує на світі, подає як на той час дуже радикальні думки про те, як її позбутися; “не буде-бо хлопів – ти мусиш се знати” (“Про жовніра молодожона”) – се каже шляхтич XVII віку! Одночасно гострим моралізаторським тоном обертається він до “вельможних” та замовляє їх, щоб вони, скинувши полуду з очей, сповняли свої обов’язки, які накладає на них їхнє багатство та “вельможність” (“Вельможний просить хліба”, “Нові палаци”). Гніт національний, що тяжів тоді над українським елементом, одбивається у віршику: “До Русина і Кальвіна”. “Коли Русин, каже Братковський, – хоче чогось дійти, то мусить або притаїтись, або підлещуватись, а як дійшов свого, то, значить, не впізнали, що він Русин”. Дістається від Братковського і православному духовенству за його “мздоїмство” (“gratia gratis data”). Деякі риси сучасного побуту Братковський уміє змалювати дотепним віршиком, немов призначеним для тих, “хто саму правду не прийняв би радо” (“Author do tych xiąg”). Але особливо вражає нас в сій книжці незвичайна, як на той час, симпатія та любов її автора до селянина,

до того пригніченого хлопа, який для Братковського, як сам він каже, ближчий та миліший від вельможного пана (“Автор до себе”).

Така “хлопоманія”, якої не могло вибачати шляхетське суспільство і два віки пізніше, тим більше вражала і дратувала шляхту в XVII ст. Погляди, з якими виступає автор в своїм “Світі”, відразу ставили його в ворожі відносини до загалу суспільства; з того ж таки часу й починається боротьба Братковського з сим суспільством.

Спочатку Братковський веде сю боротьбу зовсім легальними способами. Видаючи в 1697 році свою книжку в числі більш 4000 примірників, як се ми знаєм з його заповіту, він немовби хоче переконати шляхту, – хоче, кинувши тій шляхті правду в вічі, повернути її на добру путь. Не досягнувши своєї цілі тим способом, Братковський переходить до більш активної боротьби. Живучи та обертаючись серед шляхтичів – людей найближчих до нього, поміж якими він зріс та до яких своїм станом належав, він починає організовувати серед них опозиційні елементи. Йому повелось з’єднати таким чином православних, тобто свідоміших національно шляхтичів, і в 1699 р. ся шляхта, не вважаючи на те, що її було небагато, спромоглась завести до наказу послам Волинського і Київського воеводств вимагання, щоб сойм дав запоруку свободи православ’я.

Але сойм не звернув уваги на ті домагання, та й не було там кому ті домагання обстоювати, адже ж вже в 1696 р. в соймі був всього один православний посол на всю Річпосполиту (Жабокрицький, чашник брацлавський), а тепер самі депутати, яким дано сей наказ, не тільки його не виконали, але й ще голосували за постановами, що прямували до знищення православ’я.

Сі соймові конституції 1699 р. “забороняли селитись у визволенім від турків Кам’янці православним нарівні з жидами; займати виборчі магістратські уряди в містах та містечках дозволялось тільки уніатам; відновлено було попередню постанову, якою тільки уніатські церкви та духовенство вільне було від військових одбутків, на шкоду православним. Нарешті все Поділля одібрано від київської православної митрополії та віддано львівському уніатському єпископові”^а.

Реляційні соймики правобічної України, на яких посли повідомляли про свою діяльність в соймі, байдуже вислухали сі постанови, і посли на сих соймках не зустріли ніякої опозиції. Та опозиції тій не було звідки й взятись. Духовенство православне, особливо вищі його верстви, було вкрай здеморалізоване. Шляхти, що не відцуралась ще православ’я і своєї народності,

^а Volum. legum. T. VI, ст. 35, § 19 і 21; T. IV, ст. 474, § 58; цитую по Антоновичу: “Арх. Ю.З. Р.”, т. II, передмова, 117 ст.

перш за все було дуже небагато, а до того вона мало чим відрізнялась від своїх вже спольщених братів. Тяганина по судах, “заїзди”, бажання пожитися і побільшити маєтки – ось чим тільки й жила та шляхта. Серед неї зовсім не випадково трапляються такі, ще православні тоді, Гулевичі, що задля особистої помсти доносять на луцького православного владика Жабокрицького, нібито він хоче наVERTати уніатів на православ'я, – і се саме тоді, коли сей єпископ одержав право висвячувати парохів у православні парафії правобічної України, тобто одержав змогу підвести з занепаду православну церкву. Сі ж самі Гулевичі обвинувачують, зрештою зовсім безпідставно, того ж таки Жабокрицького в тім, що він зноситься з Палієм, і вкінці той православний владика, для якого церковні маєтності та особистий спокій були дорожчі від інтересів церкви, переходить в 1701 р. на більше певну, з погляду польського уряду і тодішнього суспільства, унію. Тоді ж таки, перемінивши вже кілька разів віру, востаннє вже переходить на унію і другий православний єпископ на Правобережжі – львівський владика Іосиф Шумлянський. Він же кілька літ перед тим з усієї сили повставав проти висвячення на луцького єпископа Жабокрицького тільки тому, щоб не втратити доходів з маєтків луцького єпископства, якими він завідував по смерті свого брата.

Серед такого зледащилого загалу, не вважаючи навіть на незвичайну енергію, пощастило Братковському зібрати в двох воєводствах (Волинським і Київським) тільки 54 підписи православних шляхтичів під протестом, в яким ганьбили вони поведження послів на соймі та домагалися суду над ними за те, що вони не виконали наказу. Але й з протесту того нічогосінько не вийшло. Всі три ґроди волинські: луцький, володимирський і крем'янецький зреклися завести його у свої книжки; заведено сей протест тільки в овруцькі книги, і то дякуючи тільки особистому впливу пана Ремігіяна Сурина, якого не дурно ж кілька літ раніше один шляхтич лаючись обізвав писарем не “земським київським”^а, а “козацьким”.

Справа з протестом на сім і стала.

Вона, та й саме життя, показали Братковському, що на останки української православної шляхти нема чого покладатись, – треба було тепер в іншій місці підмоги шукати або, склавши руки, перестати змагатись і зріктись мовчки своїх планів та замірів. Братковський, видима річ, вибрав перше.

Саме в той час його попередня діяльність, не вважаючи на свою легальність, до того обурила шляхту, що він мусив з рідної Волині перебратися до Львова. Там, мабуть, вперше зародилась в його голові думка звернутись

^а Сурин займав тоді сей уряд.

за підмогою до Мазепи, з яким він зрештою був, як каже Величко, “здавна знайомий”.

В ті часи український гетьман придбав собі велику популярність по всій Україні, а особливо з повагою ставилось до сього великоможного українця “польське” Правобережжя. Станова, шляхетська політика Мазепи, за яку ліво-бічне поспільство прозвало сього улюбленця Петра – поляком, придбала йому прихильність і спочуття правобічної української шляхти.

До дужого гетьмана звертається, в особі короля Собеського, польський уряд, бажаючи прихилити його на сторону Польщі; посередниками в сих переговорах виступають Василь Іскрицький, заступник нобілітованої козацької правобічної старшини, та Іосиф Шумлянський, уніатський львівський єпископ – обидва завзяті прихильники ідей Галяцької умови. Одночасно до Мазепи як до найдужчого заступника українського православ'я звертається єпископ Жабокрицький з проханням, щоб Мазепа заступився за нього перед київським митрополитом Ясинським. Жабокрицький бажав, щоб митрополит висвятив його на луцького єпископа, а він дуже добре знав, що у Ясинського, який свою митрополію одержав за запомогою Мазепи, багато важить протекція гетьмана. Не забуваймо, що поруч з тими заступниками українського панства, для яких Мазепа, звичайно, був своїм, близьким чоловіком, до протекції Мазепи – гетьмана козацької України – звертається в перший час своєї діяльності і заступник голоти, поспільства – козак Палій. Отже, не диво, що до Мазепи в 1700 році їде Братковський, надіючись, що гетьман допоможе йому в боротьбі за визволення українського народу на Правобережжі.

Гетьман якраз тоді вернувся від царя з Москви, де його вітали так ласкаво, як ніколи перше; вернувся обдарований орденом св. Андрія Первозванного... та заходився приборкувати вільнолюбних запорожців, що кривим оком дивилися на політику московського уряду і козацької старшини, яка тягла руку за сим урядом. Одночасно Мазепа, користуючись замиренням з турками та спокійнішими часами, заподадливо будує нові церкви і виступає скрізь як щирий заступник благочестія. Мабуть, ся сторона діяльності Мазепи дуже була до вподоби такому “благочестія святого непохитному борцеві”, як Братковський; але Братковський був ще до того і борцем за національні та соціальні права українського народу, і те, що він побачив на лівобічній Україні “під регіментом Мазепи”, мусило розвіяти всі надії, які він покладав на гетьмана.

“Поспільство”, до якого з такою любов'ю та симпатією ставиться Братковський в своїх творах, тут, на Лівобережжі, “нові” пани закріпощали не згірше, як на добре знанім йому Правобережжі. Старшина козацька, обертаючи за допомогою московського уряду се “поспільство” в своїх кріпаків, по-

турає політиці того уряду; а сю політику національного закріпощення українського народу як не можна краще характеризують слова “підполковника” Левашова до людності міста Кишенки: “Тоді вам, бісові діти, «хохли» свої вгору підіймати! – кричав Левашов. – Вже ви у *нашій торбі!*”^a. Та й сам гетьман писав якраз тоді до Приказу: “І козаки і селяни – всі ремствують на мене, всі кричать в один голос: ми зовсім пропащі, а гублять нас москалі! У кожного одна думка – утекти за Дніпро...”^b Братковський, таким чином, бачив, що Мазепа – *царський улюбленець* в підлеглий йому Україні не в силі захистити народ від московського кривосуду; тим більше Мазепа – *шляхтич* не міг нічого допомогти Братковському в його боротьбі з ладом шляхетської Річпосполитої, що до того, якраз в ті часи, була в приязних відносинах з Росією.

Нічого не вдіявши, Братковський вертався на Правобережжя, але тут вже чекала його помста. По дорозі у Львів, у містечку Олиці на Волині, дізнавшись, мабуть, про його подорож до Мазеви, його схопили “відступники православ’я святого”, як каже Величко, тобто та шляхта українська, для якої покинута їми народність була найбільше ненависна і з якою вони найдужче боролись.

Братковському пощастило збутися нової біди, але сей полон довів вже його до краю. Зневірившись в українськiм зледащiлiм панствi, зневірившись в безсилiм в своїй химерній могутності гетьмані, Братковський, як до останнього захисту, рішив вдатися до Палія, ймення якого голосно лунало тоді по всій Україні. Се був саме час, коли змагання українського шляхтича – заступника панства, і змагання українського козака – заступника голоти, поспільства, могли стрінутись та з’єднати сі два стани громадянства для спільної боротьби проти спільного ворога. Недавно видані сеймові конституції 1699 р., обмежуючи, як вже знаємо, свободу православ’я, тобто українського елементу, скасували осiбною постановою відроджене козацтво і, таким чином, лягали однаковим тягарем і на свiдому українськy шляхту, і на українське козацтво. Козацтво се тепер для Річпосполитої, що, замиривши в Карловиці (1699 р.) з турками, здихалася на якийсь час турецької небезпеки, було зовсім непотрібне.

До того ж три роки перед тим помер протектор козаччини Собеський, а шляхта та католицьке духовенство почали уперто домагатися від уряду скасування ненависного козацтва. Одночасно Палій з усе більшою енергією прямував до того, щоб відвоювати від Польщі правобічну Україну. “Я оселився в вільній козацькій Україні, на яку не має права Річпосполита, тільки я –

^a Костомаров. “Мазепа” (укр. пер. Львів, 1895), т. I, ст. 83.

^b Костомаров. Ibidem, ст. 82.

щирий козак і гетьман мого народу!” – одказав Палій присланим до нього від київського католицького єпископа комісарам^a, які, опираючись на соймові постанови та універсали коронного гетьмана, домагались, щоб їм повернено було Хвастів. При таких обставинах конфлікт був неминучий...

По невдалій пробі зрадою схопити Палія і таким же невдалім поході 1700 р. відносини між козацтвом і поляками стали ще більше напружені. Шляхта рішучо стала домагатися, щоб коронний гетьман вигнав Палія з Річпосполитої і щоб видано було соймові постанови, які б загрожували карою всякому, хто має зносини з Палієм або заступається за нього. В квітні 1701 р. гетьман Фелікс Потоцький видав універсал, в якому говорилося, що козацький полковник Палій “бажає йти слідом Хмельницького, який запалив вогнище селянської війни”. Видно, сучасники дуже добре розуміли значення подій, що мали незабаром розвернутись перед їхніми очима. Розумів тим більше сі події і такий освічений чоловік, як Братковський; він розумів, що настав час боротьби не на життя, а на смерть, що для компромісів вже місця немає, і от, ідучи слідом своїх попередників, що, забувши на той час свої станові інтереси, приставали до народного повстання Хмельницького, пристав і він – шляхтич – до “хлопського” повстання Палія.

Знаючи про постанову шляхти домагатись суду над учасниками повстання, Братковський рішив забезпечити перше свою родину. А для того він викупив з застави в р. 1701 свій невеличкий маєток – частину села Свищева на Волині і даровою грамотою передав його двом своїм синам, Іванові та Олександрові. Невдоволений заставник, якому, мабуть, добре жилося в Свищеві та який не хотів відтіля забиратися, вносить з сього приводу протест до луцького гроду, де між іншим каже, що Братковський “тільки через свою нерозсудливість” (*sola temeritate*) нахваляється, вигнавши його зі Свищева та віддавши свій маєток, самому їхати до Палія. Статечний шляхтич ніяк не міг зрозуміти, як се можна їхати до Палія та ще до того “себе *impossessionatum* чинити” (збутися маєтку), і він зараз же додає, що Братковський, мабуть, насправжки не хоче сього зробити, а так тільки здуру дражниться (*chimerice*). Але помилявся пан Семіховський (так звали того заставника); Братковський, забезпечивши свою родину, рушив до Палія.

Палій саме тоді почав енергійно лаштуватись до війни. Він кличе до себе всіх, хто хоче записуватись в козаки. На його поклик обзиваються насамперед найбільше пригноблені – селяни; вони цілими ватагами збираються з Лівобережжя, з Волині, з Полісся. Обзивається і чутке на кожну боротьбу за волю Запорозжя. Кошовий Гордієнко, сей запеклий ворог московського уря-

^a *Otwinowski. Pamiętniki do panowania Augusta II (Poznań, 1838),* ст. 18.

ду, завзятий і невтомний борець за свободу свого народу, зноситься з Палієм і шле йому на підмогу своїх запорожців. До Палія звертається і православне духовенство, що лишилося після того, як єпископ Жабокрицький перейшов на унію, без пастиря і без захисту. Палій кличе на військову нараду до Хвастова інших правобічних козацьких полковників; на нараду прибуває наказний гетьман часів Собеського – Самусь, прибуває на сю нараду і Братковський.

Знаючи дуже добре найбільше болючу сторону того становища, в яким опинився тоді пригнічений український елемент на Правобережжі, він береться скласти відозву до усієї православної людності Річпосполитої і в тій відозві яскраво малює насильство, що терпить православ'я, та кличе до повстання за пригноблену віру. З сею відозвою в руках рушив Братковський з Хвастова зазивати шляхту, міщан, духовенство до повстання. А повстання якраз саме спалахнуло. Привід до нього дали поляки, почавши виганяти козаків з їх сіл та містечок.

У відповідь на се зворушилось козацтво. Палій виступив зі свого Хвастова, а Самусь, оголосивши себе “під регіментом” Мазепи, оповістив селянам довічну волю та визволення від панів. В країні почався рух, що нагадував собою колишню Хмельниччину; “величезні ватаги хлопів, – каже сучасник Отвіновський, – кидали міста, села, свої хати, збиралися з жінками та дітьми... і валками без ліку поспішали в козацький табір”...

Козацькі полковники, порадившись, порішили розділити свої сили: Палій обложив Білу Церкву, а Самусь рушив в ту частину Київського воеводства, яка була ще в руках шляхти. Одночасно пасинок Палія – Семашко пішов в Брацлавщину і Побережжя. Розбивши поляків під Бердичевом, Самусь опанував мало не всю Київщину, і там відразу повстали селяни.

До повстання прилучилась і частина шляхти. Мабуть, не помилялися потім судді Братковського, кажучи, що він багато причинився до повстання; і справді, крім дрібної овруцької шляхти, яка все спочувала козакам, ми стрічаємо в повстанні багато православних українських шляхтичів та міщан, на яких, дуже можливо, великий вплив мала відозва Братковського. Сі всі Онацькі, Мацеєвські, Керекеші, Клитинські, Ніжинські, Верещаки не тільки самі беруть діяльну участь в повстанні, але й часто виступають як його проповідники та агітатори.

Тим часом почала озброюватись польська та спольщена українська шляхта. Боячись козацького наскоку, Волинь виставила під проводом Ледуховського “посполіте рушення”, яке тим разом, маючи на оці небезпеку козацько-хлопського повстання, зібралось дуже швидко і, отаборившись під Заславом, мало на думці рушити далі в Київщину на підмогу Білій Церкві. На

Волинь в той час старався перебратись і Братковський, щоб і тут заохочувати до повстання селян, які “збунтувавшись скрізь аж до Буга, – каже той самий Отвіновський, – готові були пристати до козаків і тільки чекали ватажків”. Вважаючи на чимале польське військо і бажаючи, щоб його не впізнано, Братковський, скинувши шляхетський кунтуш, переодягся в просту одежу. Але се не допомогло. Під Заславом один з відділів польського війська задержав його; Братковського потрусили і знайшли при нім відозву і листи, які служили доказом, що він теж причетний до повстання. Після допиту Братковського посаджено в тюрму.

Ледуховський тим часом у своїм таборі завів військовий суд, який почав судити всіх запідозрених в повстанні. Певно, що найгостріше накинувся той суд на селян та “енергічно” почав карати винних і невинних. Одночасно Ледуховський скликав до Луцька соймик Волинського воеводства, який мав обмірковувати усякі засоби боротьби з козаками. На сім соймику Ледуховський одержав від шляхти дозвіл судити Данила Братковського військовим судом, не вважаючи на те, що він шляхтич. Братковський знав дуже добре, яка доля його чекає, і він спокійно готовився покласти свою голову за дорогу йому справу. Ще сидючи в тюрмі, перед судом, він написав заповіт. В заповіті сім він все майно своє відписує дітям та просить їх поховати його в луцькій братській церкві, роздати милостиню вбогим, яким “дати 10 золотих замість похоронного обіду, бо його нема кому зварити”, і, як віруючий християнин, призначає гроші на сорокоусти за свою душу. “Синам і дочкам моїм наказую, щоб вони тієї віри держалися, за яку я вмираю”, – каже далі Братковський і врешті наказує старшому синові “віддати 30 золотих родичам того хлопа, у якого я казав пограбувати шкапу в чагарях, а якщо він родичів не має, то віддати сі 30 зол[отих] на півтора сорокоуста за його душу до святого місця Чесного Хреста”^а. Перед смертю не забуває Братковський сього, може єдиного, гріха перед сим “хлопом”, за волю і віру якого він умирає, а тим часом шляхта волинська під Заславом цілими сотнями саджає сих хлопів на паль і збирається судити того одного з-поміж себе, що осмілився полюбити того хлопа і повстати в оборону спільної з сим хлопом віри і народності.

Суд по звичаю предложив Братковському зібрати “інквізицію”, тобто свідків на свою руч; Братковський зрікся тієї пільги і сміливо заявив перед судом, що він справді зносився з Палієм і Самусем. Але “щоб ще ясніше виявився такий *безбожний* вчинок обвинуваченого” і щоб дізнатись, чи обвинувачений “в *сім загонистім* (zapamiętały) вчинку” мав спільників, суд присудив взяти Братковського на диби.

^а Тепер село Волинської губ[ернії], Володимирського повіту.

Братковський видержав перший ступінь муки, а від дальших його увільнили, бо він зовсім знесилів, – та й не диво, тоді був він чоловік літній, адже ж в заповіті своїм він згадує про внуків.

15 падолиста 1702 року військовий суд вичитав Данилові Братковському присуд на смерть, а на другий день ранком він “посеред ринку луцького, через ката за сім разів мордерсько зістав стятий”...

Повстання Палієве теж приборкано, відроджену козаччину зламано, а разом з нею зламано надовго й вільне українське життя на Правобережжі.

На Лівобережжі старшина козацька, схаменувшись, пробувала пошукати свободи, але за попередні гріхи, за продажність, за закріпощення козацтва її чекала... Полтава.

Усією Україною знов заволоділа українська шляхта і, обернувшись тепер уся як єсть на лівім боці старого Дніпра в “рабів, подножків, грязь Москви”, а на правім в “варшавське сміття”, приспала навіть і пам’ять про свою кращу минувшину, про ті покоління, що колись в XV віці уміли накладати головами над рікою Святою^a в оборону *своєї* “Русі”, про тих шляхтичів, що в XVI віці наукою і словом, а в XVII з шаблею в руках разом з Хмельницьким боронили право свого народу; забули вони і про останнього “могікана” сих борців – Братковського.

Але тепер, коли український народ знов прокидається до нового життя, до кращої долі, сей “хлопоман” XVII століття неначе воскресає перед нашими очима; його сатира, неначе вчора написана, з такою ж силою кличе “вельможних” до поправи, а його життя показує сим “вельможним”, що... можна, аби тільки хіть, сповнити свій суспільний обов’язок^b.

---

^a В битві над р. Святою, 1 вересня 1435 р., вел[икий] кн[язь] лит[овський] Жигимонт з польсько-литовським військом розбив кн[язя] Свидригайла, заступника “руського” елементу в Вел[икому] кн[язівстві] Литовським і українських князів та бояр, що його піддержували. Самих князів у неволю взято 42, а багато загинуло в битві.

^b Ім’я Братковського недавно (14 лютого 1908 [року]) нагадала киянам вистава “Останньої ночі”, – драми М. П. Старицького, надрукованої вперше у “Київській старині” (т. LXVII, кн. 1 р. 1899; ст. 50–92). Головною постаттю цієї драми являється Братковський в останніх хвилинах свого життя, напередодні страти. Від історичної драми, твору поетичного в першій мірі, годі, розуміється, вимагати абсолютної історичної вірності, проте, при нагоді, звернемо тут увагу на деякі історичні неточності, які, зрештою, зовсім не відіймають ані історичної, ані тим більше літературної вартості сій прегарній і, в загальних рисах, історично вірній п’єсі.

Поминаючи те, що автор зве Братковського Степаном, а не Данилом, і підчасим львівським, а не венденським, він представляє його, в останніх хвилинах життя, людиною ще молодою; тим часом з заповіту Братковського (“Арх. Ю.-З. Р.”, № 164) ми знаємо, що він тоді мав вже онуків, отже, молодим не міг бути. Далі, в пояснюючій примітці до драми (“Кіев[ская] стар[ина]”, *ibidem*, ст. 50), автор приписує Братковському, людині “руської віри”,

---

“напрямок сочиніанський”; секти і твори самого Брат[ковського] не дають підстави для такої гадки, з них тільки видно, що Братковський, по своїх релігійних переконаннях, був гарячий прихильник “благочестія”, отже, *тільки* “руської віри”. В сій же примітці і далі в самій драмі автор згадує “єдиного” сина Братковського, тоді, коли в заповіті згадуються дочки й *сини*, а надто *старший* син. Історично невірно, на нашу думку, змальована постать ксьондза, що в драмі занадто вже спочуває Братковському. Коли ми пригадаємо, яку велику роль відгравала віра в тодішній польсько-українській боротьбі, і коли зважимо те, що тільки спільністю віри (а по-тодішньому і національності) можна пояснити участь вищих українських верстов в народних, соціальних в великій мірі, рухах, то важко буде припустити таке спочуття з боку представника і пропагатора (а таким мусив бути присланий в тюрму до Братковського ксьондз) пануючої віри до борця за православну віру.

Врешті одна маленька подробиця: в драмі, в одному місці, змальована картина незвичайно щасливого родинного життя Бр[атковськ]ого і всюду підкреслюється його велика любов та прив’язаність до жінки; тим часом вірші Бр[атковськ]ого, в яких частенько-таки дістається жіноцтву, і сей, надто вже, рівняючи до інших, коротенький, неначе для форми тільки написаний уступ заповіту, присвячений жінці, дають деяку підставу інакше уявляти собі і родинне життя, і взаємні відносини Братковського і його дружини.

DANIEL BRATKOWSKI

Historja naszego kraju ma wiele jeszcze kart niejasnych, niewyświetlonych, należycie niezbadanych. Nic dziwnego. Wszak zajmowali się nią do niedawna przeważnie nie Ukraińcy, a więc Rosjanie lub Polacy. Ruś-Ukrainę traktowali oni tylko jako jedną z prowincji państwa polskiego, czy też państwa rosyjskiego i największą uwagę zwracali na fakty natury ogólnopaństwowej, traktując pobieżnie życie miejscowe w jego przejawach oryginalnych, świadczących o samodzielności życia narodu ukraińskiego, odrębności, indywidualności Ukrainy.

Jedną właśnie z takich mało jeszcze zbadanych kart historii naszej ojczyzny, są dzieje szlachty ukraińskiej (rusińskiej), warstwa, która odegrała jednak tak wielką rolę – pozytywną czy negatywną jest to rzecz inna – w dziejach swego kraju i narodu. Warstwa ta wprawdzie już bardzo dawno, bo od XVI wieku poczynawszy, zaczęła się wyodrębniać od swego narodu, przyjęła ona narodowość obcą – na prawym brzegu Dniepru polską, na lewym, w czasach późniejszych, rosyjską. Jako polska już i rosyjska zaciężyła ona bardzo na losach swego narodu, pozbawiła go bowiem warstw więcej oświeconych, a wzbogaciwszy sobą obce kultury, lud swój oddała na pastwę ciemnoty, wynarodowienia; jako też obca duchowo swemu narodowi wchodzi ona w zakres dziejów obcych – polskich i rosyjskich, ale tylko jedna połowa, – drugą pozostaje ona na zawsze, chcąc czy nie chcąc, związana z krajem swoim i jej rola dziejowa w tym kraju prędzej czy później wyświetlona być musi przez historyków Rusi-Ukrainy.

Ale poza tą szlachtą wynarodowioną pozostaje zawsze część, która narodowości swych przodków się nie wypierała i smutne losy swego narodu wiernie z nim dzieliła. Dzieje tej części szlachty nie tylko z pochodzenia, ale i z narodowości ukraińskiej na Ukrainie Prawobrzeżnej są prawie nieznane i wiele tajemnic w sobie jeszcze kryją. Przyczynę tego zjawiska wytłumaczyć łatwo. Historycy polscy, pomijając oczywiście tych nielicznych, którzy wielkie zasługi dla zbadania przeszłości naszego kraju położyli, jak naprzykł. prof. Aleksander Jabłonowski w pierwszym rządzie, przeważnie mówiąc autentycznymi niestety słowami jednego z nich *“poważnie narodu ruskiego (ukraińskiego) nie traktują”*: drugimi słowy nie uważają go wcale za naród, lecz za jakąś bezkształtną masę ludową o jakichś dzikich instynktach, *“o wrodzonej złości chłopskiej”*, że powtórzymy często spotykane zdanie. Wedle tych historyków walka polsko-ukraińska w wieku naprzy-

ДАНИЛО БРАТКОВСЬКИЙ

В історії нашого краю є ще дуже багато незрозумілих, невисвітлених, не досліджених належно сторінок. І нічого дивного. Адже нею донедавна займалися переважно не українці, а росіяни чи поляки. Русь-Україну вони трактували лише як одну з провінцій Польської або Російської держави й найбільшу увагу приділяли фактам загальнодержавного характеру, побіжно трактуючи місцеве життя у його оригінальних проявах, що свідчили про самостійність життя українського народу, окремішність, індивідуальність України.

Однією саме з таких мало ще досліджених сторінок історії нашої вітчизни є історія української (руської) шляхти, верстви, котра, однак, відіграла таку велику роль – позитивну чи негативну, це вже інша річ – у історичному минулому свого краю й народу. Верства ця, щоправда, вже дуже давно, бо від XVI ст., почала відокремлюватися від свого народу, вона прийняла чужу національність – на правому березі Дніпра польську, а на лівому, в пізніші часи, російську. Вже як польська й російська, шляхта дуже обтяжила долю свого народу, бо позбавила його освіченіших верств, а збагативши собою чужі культури, віддала свій народ на поживу темряві, денаціоналізації. А як духовно чужа своєму народові, вона входить до обширу чужих історій – польської і російської, але лише однією половиною, бо другою, бажаючи того чи не бажаючи, вона назавжди залишається пов'язаною зі своїм краєм, і її історична роль у цьому краї рано чи пізно має бути висвітленою істориками Русі-України.

Та поза тією денаціоналізованою шляхтою завжди залишається частка, яка не зрікалася національності своїх предків і віддано ділила сумну долю зі своїм народом. Історичне минуле цієї частки шляхти на Правобережній Україні, української не лише з походження, а й за національністю, є майже невідомим і ще приховує у собі чимало таємниць. Причину цього явища пояснити дуже легко. Польські історики, – звісно, за винятком тих небагатьох, котрі багато зусиль доклали до висвітлення минулого нашого краю, як, наприклад, передусім проф. Александр Яблоновський – здебільшого, на жаль, за висловом одного з них, *“поважно не трактують руського (українського) народу”*. Інакше кажучи, взагалі не вважають його народом, а якоюсь безформною народною масою з якимись дикими інстинктами, *“із вродженою*

kład XVII to jest to walka nie dwóch narodów, lecz walka chłopów-kozaków ze szlachtą, walka socjalna toczona w łonie jednego społeczeństwa. Oczywiście część szlachty ukraińskiej, biorąca z pobudek czysto narodowych czynny udział w tych walkach, stojąc po stronie ukraińskiej, sprawiała by w tem “prostem a jasnym” postawieniu kwestyi rażący dysonans, to też wspomnieni historycy (a należą oni do najpopularniejszych i przez nich wiadomości “historyczne” dostają się do publiczności) starannie wszelkie tego rodzaju fakty pomijają. Z drugiej zaś strony historycy rosyjscy, stojąc przeważnie (znów z nielicznymi bardzo wyjątkami) na stanowisku “jedinstwa russkawo naroda”, podkreślają w dziejach Ukrainy, a więc i w dziejach szlachty ukraińskiej, przeważnie “wspólną” stronę religijną (prawosławję), pomijając narodową, która by ich tezie przeczyła. W rezultacie ta warstwa szlachecka, która pozostała wierną swej narodowości, znalazła się poza nawiasem historii, uległa zapomnieniu, – ale do czasu oczywiście. Zbyt bowiem wyraźne ślady życia pozostawiła po sobie by móc być ku wstydy swych potomków zupełnie zapomniana.

Jedną z takich zapomnianych do niedawna wśród tej szlachty postaci był Daniel Bratkowski, podczaszy wendeński, szlachcic województwa wołyńskiego, człowiek o wybitnych zdolnościach ze wszech miar zasługujący na wspomnienie.

Po raz pierwszy obszerniejsze studjum poświęcił Bratkowskiemu zmarły niedawno historyk Ukrainy prof. Antonowicz, obecnie w lutowym zeszycie “Literaturno-Naukovo Wistnyka” ukraińskiego miesięcznika wychodzącego w Kijowie, znajdujemy artykuł o Bratkowskim p. W. Lipińskiego i wiersze jego podane w tłumaczeniu ukraińskim p. W. Domanickiego. Do tego artykułu odsyłamy czytelnika (znajdzie on tam źródła i bibliografię) tu zaś podamy w streszczeniu to, co się samego Bratkowskiego tyczy, przypuszczając, że czytelnicy “Przeglądu Krajowego” nie wezmą nam za złe tego skrętnego notowania faktów odnoszących się do dziejów naszego kraju.

Bratkowsy – to stara ruska (ukraińska wedle terminologii teraz przyjętej) szlachta, ród oddawna w woj. Bracławskim i Wołyńskim osiadły: wśród przodków Daniela p. Lipiński wymienia jednego, podpisanego w 1619 r. wraz z inną szlachtą w poczie Łuckiego Bractwa i ojca Daniela – Bohdana, który był starostą tego Bractwa w 1675 i 1676 roku. Tu dopełnimy nieco te dane o rodzie Bratkowskich, wiadomościami zaczerpniętymi ze “Źródeł Dziejowych” Al. Jabłonowskiego i Herbarza Ad. Bonieckiego. Otóż Bratkowsy jak wiele bardzo naszych rodzin szlacheckich pochodzą z Rusi Czerwonej z ziemi Przemyskiej i p. Al. Jabłonowski zalicza ich do szlachty gniazdowej p-tu Stryjskiego noszącej przezwisko Puha-czów. W r. 1508 Fed’ko i Michajło Bratkowsy posiadają tam 6 wsi. Bardzo wczesnie jednak spotykamy ich już w województwie Bracławsk., w r. 1629 należą

селянською злістю”, якщо повторити поширене твердження. За цими істориками, польсько-українська боротьба, наприклад, у XVII столітті, – це боротьба не двох народів, а боротьба селян-козаків проти шляхти, соціальна боротьба, що точилася в лоні одного суспільства. Звісно, частина української шляхти, яка з суто національних мотивів брала діяльну участь у цій боротьбі, стоячи на українському боці, викликала б у цій “простій і зрозумілій” постановці питання різкий дисонанс. Саме тому згадані історики (а вони належать до найпопулярніших, і від них ці “історичні” відомості потрапляють до громадськості) старанно оминають усі подібні факти. З другого ж боку, російські історики, які переважно (знову-таки за дуже нечисленими винятками) стоять на позиціях “єдінства руссава народа”, підкреслюють у історії України, а отже, й в історичному минулому української шляхти, здебільшого “спільну” релігійну сторону (православ’я), оминаючи національну, яка б суперечила їхній тезі. У результаті ця шляхетська верства, яка залишилася вірною своїй національності, опинилася поза історією, зазнала забуття, – певна річ, лише тимчасово. Адже вона залишила після себе надто виразні сліди існування, аби, на сором своїх нащадків, бути цілком забутою.

Однією з таких донедавна забутих постатей серед цієї шляхти був Данило Братковський, венденський підчаший, шляхтич Волинського воєводства, людина великих здібностей, яка з усяких поглядів заслуговує на пам’ять.

Уперше велику розвідку присвятив Братковському нещодавно померлий історик України проф. [Володимир] Антонович. Нині у лютневому зошиті “Літературно-наукового вісника”, українського місячника, що виходить у Києві, знаходимо статтю п. В[’ячеслава] Липинського про Братковського та його вірші, подані в українському перекладі п. В[асиля] Доманицького. До цієї статті відсилаємо читача, який знайде там бібліографію та джерела, а тут коротко викладемо те, що стосується власне Братковського, припускаючи, що читачі “Przeglądu Krajowego” з розумінням поставляться до цього скрупульозного переліку фактів з історії нашого краю.

Братковські – це давня руська (українська, за прийнятою нині термінологією) шляхта, рід, віддавна осілий у Брацлавському й Волинському воєводствах. Серед предків Данила п. Липинський згадує одного, підписаного в 1619 р. разом з іншою шляхтою в перелікові Луцького братства, і Данилового батька Богдана, який був старостою вказаного братства у 1675 і 1676 роках. Тут ми дещо доповнимо ці дані про рід Братковських відомостями, взятими з “Źródło Dziejowych” Ал[ександра] Яблоновського і “Гербівника” Ад[ама] Бонецького. Отож Братковські, як і дуже багато наших шляхетських родин, походять із Червоної Русі, з Перемишльської землі, і п. А. Яблоновський залічує їх до гніздової шляхти Стрийського повіту, що мала прізвисько Пугачі. 1508 року Федько й Михайло Братковські володіють там шістьма селами.

już oni do “starych” ziemian tamtejszych. Na Wołyniu Bratkowskich spotykamy po raz pierwszy w aktach w roku 1643, mianowicie Andrzeja właściciela Świeszczowa (jest to zapewne stryj Daniela): wedle p. Ad[ama] Bonieckiego gałęź ta jest herbu własnego, a nie “Sas” jak inni Bratkowscy.

Ród Bratkowskich dłużej od innych zachował swój obrządek i zajmował, jak n. p. ojciec Daniela – Bohdan, starosta Bractwa Łuckiego, wybitne stanowisko wśród wyznawców “błahocestja”. W czasach ówczesnych, gdy obrządek najczęściej rozstrzygał o narodowości (ale nie zawsze, – wielka część naprz[ykład] szlachty, która brała udział w powstaniu Chmielnickiego, była, jak stwierdza między innymi D-r Antoni J., wyznania rzymsko-kat.) miało to dla ich przekonań narodowych wielkie znaczenie. Zresztą, kulturalnie byli Bratkowscy, jak cała szlachta ówczesna prawobrzeżna, zupełnie spolszczeni. To też i Daniel, chociaż Rusin i “błahocestja” gorliwy wyznawca tylko polskiego używał w swych utworach języka, ale to znów nie przeszkadzało mu bynajmniej walczyć i nawet ponieść śmierć w imię dobra swego narodu. To na pozór dziwne zjawisko da się łatwo wytłumaczyć u narodów, które wcześniej swą własną państwowość zatraciły, a jednak na tyle jeszcze sił żywotnych zachowały, by się całkowicie w morzu obcej państwowości nie rozpuścić. Kultura bowiem i teraz jeszcze, a dawniej tem bardziej, od życia państwowego jest w wielkim stopniu zależną. Pouczające w tej mierze co do naszych stosunków przykłady może ciekawy czytelnik odnaleźć w cennym i pięknym dziele p. Al. Jabłonowskiego “Akademja Kijowsko-Mohilańska”; dowie się on, że tacy, na przykład, wybitni działacze rusińscy (ukraińscy), należący do wyższej warstwy duchowieństwa prawosławnego, jak metropolita Dyonizy Bałaban, rektor kolegium mohilańskiego Joannicy Galatowski, władca czernihowski Łazarz Baranowicz, archimandryta pieczarski Innocenty Gizel i t. d., znajdowali się pod bardzo silnym wpływem kultury polskiej, niemniej przeto uważali się nie za Polaków, lecz za Rusinów i brali czynny, a wysoce wybitny udział w ówczesnym życiu swego narodu...

Ale wróćmy do Bratkowskiego. Był on, jak twierdzi autor studjum, bardzo wykształcony; na podstawie niektórych jego wierszy o charakterze autobiograficznym można przypuszczać, że wykształcenie swe otrzymał za granicą, a mianowicie we Włoszech. Dopełniając znów dane, przytoczone przez p. L[ipiński], podamy tu charakterystykę Bratkowskiego, którą kreśli w swym Herbarzu p. Adam Boniecki, opierając się na materjale, dostarczonym przez “Summarjusz wyroków tryb. Lubelskiego, wojew. Braclawskiego”.

Daniel Bratkowski, pisze p. Boniecki, dobrze zasłużony królowi Janowi Kazimierzowi w różnych okazjach wojennych i funkcjach publicznych, osobiwie będąc

Дуже рано, однак, ми зустрічаємо їх уже у Брацлавськ[ому] воєводстві: 1629 р. вони вже належать до “старих” тамтешніх зем’ян. На Волині вперше надибуємо Братковських у актах 1643 р., а саме, Андрія, власника Свищева (очевидно, це дядько Данила: за А. Бонецьким, це гілка герба власного, а не “Сас”, як інші Братковські).

Рід Братковських довше від інших зберіг своє віросповідання і займав, як, наприклад, батько Данила Богдан, староста Луцького братства, чільну позицію серед сповідників “благочестія”. За тодішніх часів, коли найчастіше релігійний обряд свідчив про національність (але не завжди – наприклад, велика частина шляхти, яка брала участь у повстанні Хмельницького, як стверджує серед інших д-р Антоні Й. [Ролле], була римо-кат[олицького] віросповідання), це мало велике значення для їхніх національних переконань. Утім, як уся тодішня правобережна шляхта, Братковські були цілковито культурно спольщені. Отож і Данило, хоч і був русином і палким сповідником “благочестія”, послуговувався у своїх творах лише польською мовою, що, знову-таки, зовсім не заважало йому воювати й навіть загинути задля блага свого народу. Це, здавалося б, дивне явище легко пояснити у народів, котрі рано втратили свою державність, але зберегли ще стільки життєвих сил, щоб не розчинитися повністю в морі чужої державності. Адже культура ще й нині, а тим більше у давнину, значною мірою залежить від державного життя. Такого роду повчальні приклади щодо цих наших стосунків допитливий читач може знайти в цінній і гарній праці п. А. Яблоновського “Киево-Могилянська академія”. Він довідається, що такі, скажімо, видатні русинські (українські) діячі, які належать до вищої верстви православного духовенства, як митрополит Діонісій Балабан, ректор Києво-Могилянського колегіуму Іоанкій Галятовський, чернігівський владика Лазар Баранович, архімандрит печерський Інокентій Гізель і т. ін., перебували під дуже сильним впливом польської культури, проте через це не вважали себе поляками, але русинами, і брали діяльну та надзвичайно видатну участь у тодішньому житті свого народу...

Та повернімося до Братковського. Він, як стверджує автор розвідки, був дуже освіченим; на підставі деяких його поезій автобіографічного характеру можна припустити, що свою освіту він здобув за кордоном, а саме в Італії. Доповнюючи відомості, наведені п. Л[ипинським], процитуємо тут характеристику, яку в своєму “Гербівнику” подав п. Адам Бонецький, спираючись на матеріал з “Сумарію вироків Люблінського триб[уналу] Брацлавського воев[одства]”.

Данило Братковський, пише п. Бонецький, “добре служив королеві Янові Казимирові в різних військових оказіях і публічних функціях, особливо коли

przydanym legacji do Moskwy, której był sekretarzem, otrzymał w nagrodę od króla Michała urząd podstolego bractwskiego 1669 r., następnie był podczaszym wendeńskim 1688 r. ... Oskarżony o branie udziału w buncie kozaków, skazany na śmierć, poniósł ją w r. 1702. O wybitnej jego inteligencji i niepoślednich zdolnościach poetyckich i satyrycznych świadczy jego dzieło, wydane w Krakowie r. 1697, p. t. „Świat po części przejrany”. Jest to spory tomik o 83 kartkach, zawierający wiersze, będące najczęściej ostrą satyrą na ówczesne stosunki społeczne. Poniżej podajemy kilka wierszy Bratkowskiego w oryginale, by czytelnik sam mógł o nich swój sąd wydać.

Dzieło to miało się stać dla Bratkowskiego początkiem nieszczęść, które niebawem spadły na jego dobrze już siwizną przypruszoną głowę, ciężko zaciężąc na jego życiu indywidualnem, lecz zarazem zapewnić temu życiu wieczną pamięć tej potomności, która jak i Bratkowski narodowości swej się nie wyparła.

Płynięcie przeciwko prądom „ustalonej i ogólnie przyjętej opinii” nie było nigdy, a więc i w wieku XVII rzeczą korzystną; Bratkowski zaś bardzo się tej „opinii” naraził, ostro krytykując wady dobrze mu znanego ówczesnego społeczeństwa szlacheckiego na Rusi, które już w czasach owych, odgraniczając się obcą narodowością od swych mas ludowych i zwolniony się tem samem od wszelkich obowiązków społecznych, nakładanych przez poczucie narodowej łączności i więzy pokrewieństwa duchowego z żywiołem otaczającym, wiodło żywot niezbyt przykładowy i budujący. Wielka rzadkość obecnie książki, wydanej w 4000 egzempl. świadczy, że nie musiano się z nią zbyt delikatnie obchodzić; palenie zaś dzieł „destrukcyjnych” było szeroko praktykowane przez stróżów nietykalności „poglądów większości” w owych dawnych, dobrych czasach.

Po wydaniu więc swego dzieła, Bratkowski znalazł się odrazu na stopie wojennej z większością swej braci szlacheckiej, zanadto był on jednak o prawości bronionej przez się sprawy przeświadczony, by bez walki o nią z placu boju ustąpić. Wkrótce po wydaniu swego dzieła, rozpoczyna on szerszą akcję społeczną, organizując tę garstkę szlachty, która się jeszcze do narodowości ukraińskiej poczuwała. W r. 1699 udaje się tej garstce wnieść do instrukcji posłom Kijowskiemu i Wołyńskiemu województw swój najważniejszy wówczas postulat narodowy: żądanie zatwierdzenia przez sejm swobody „błahocestja”. Instrukcję tę jednak spotkał los, przez Bratkowskiego w jego doskonałej satyrze („Do Instrukcy”), którą poniżej podajemy, przewidziany. Ale mało tego, sejm 1699 r. nie tylko nie zatwierdził swobody „błahocestja”, lecz wydał postanowienie właśnie przeciwko niemu zwrócone. Jedno z tych postanowień między innymi orzekało, że w Kamieńcu Pod. żydzi i „ludzie religii greckiej disuniti mieszkają nie mają”. Przy ówczesnej, powtarzamy, identyczności narodowości z obrządkiem był to dla szlachty

був у складі посольства до Москви, в якому був секретарем, отримав у нагороду від короля Михайла 1669 р. уряд брацлавського підстоля, далі 1688 р. був венденським підчашим. ... Звинувачений в участі в козацькому бунті, був засуджений на смерть і страчений 1702 р.". Про його видатний розум і немалий поетичний та сатиричний хист свідчить його твір, виданий у Кракові 1697 р., під заголовком "Світ, по частинах переглянутий". Це поважний томик на 83 сторінки з віршами, які головним чином є гострою сатирою на тодішні суспільні стосунки. Нижче подаємо кілька віршів Братковського в оригіналі, аби читач сам склав собі уявлення про них.

Цьому творові судилося стати для Братковського початком нещастя, які незабаром упали на його вже досить припорошену сивиною голову, тяжко відбилися на його особистому житті, але водночас забезпечили цьому життю вічну пам'ять тих нащадків, котрі, як і Братковський, не відцуралися своєї національності.

Рух проти течії "усталених і загальноприйнятих поглядів" ніколи, отож і в XVII столітті, не був вдячною справою. А Братковський дуже наразився на ці "погляди", гостро критикуючи вади добре знаного йому тодішнього шляхетського суспільства на Русі, котре вже в ті часи, відмежовуючись чужою національністю від своїх народних мас і вивільнившись таким чином від будь-яких громадських зобов'язань, які накладало відчуття національної єдності й духовної спорідненості з навколишньою стихією, провадило не надто взірцеве й гідне життя. Велика рідкість у наш час – книжка, видана накладом 4000 примірників, свідчить, що не мусили обходитися з нею надто делікатно; спалення ж "деструктивних" творів за тих давніх, добрих часів широко практикувалося серед охоронців недоторканості "поглядів більшості".

Отож після видання свого твору Братковський одразу опинився у стані війни з більшістю своєї шляхетської братії. Проте він був надто переконаним у правоті справи, яку захищав, аби залишити поле бою без боротьби. Невдовзі після виходу в світ свого твору він розпочинає широку громадську акцію, організовуючи ту жменьку шляхти, яка ще вважала себе українською. 1699 року цій жменьці вдається внести до інструкції послам Київського й Волинського воєводств свій найважливіший на той час національний постулат: вимогу затвердження сеймом свободи "благочестія". Але цю інструкцію спіткала доля, передбачена Братковським у його блискучій сатирі "До інструкції", поданій нижче. Мало того, сейм 1699 р. не тільки не затвердив свободи "благочестія", а й прийняв ухвали, спрямовані саме проти нього. Одна з цих ухвал, між іншим, стверджувала, що в Кам'янці-Под[ільському] жида й "люди релігії грецької disuniti мешкати не повинні". За тодішньої, повторимо, ідентичності національності з релігійним обрядом це був тяж-

ukraińskiej cios wielki. To też wszystko co tylko do narodowości ukraińskiej jeszcze się wśród tej szlachty poczuwało, zakrzętało się energicznie, by przeciwko tym ograniczeniom zaprotestować^a.

Na czele protestujących stanął Bratkowski, ale nie bacząc na nadzwyczajną energię udało mu się zebrać zaledwie 54 podpisy protestującej szlachty Wołyńskiego i Kijowskiego województw. Protest ten jednak spotkał mniej więcej taki sam los, jak i poprzednią instrukcję. Wszystkie trzy grody wołyńskie: łucki, włodzimierski i krzemieniecki odmówiły się wciągnąć go do swych ksiąg, trafił on tylko do ksiąg owruckich i to tylko zawdzięczając wpływom tamtejszego możnego powietnika, trzymającego się również “błahocześcja”, pisarza ziemskiego kijowskiego Remigjana Suryna. Na tem skończyła się sprawa z protestem. Bratkowski zobaczył, że świadoma narodowo szlachta ukraińska jest już za słabą, by móc swe żądania poprzeć i przeprowadzić; żądania te jednak i sprawa swego narodu były dla Bratkowskiego zbyt drogie, by po tych kilku niefortunnych próbach skapitulować, postanowił on tylko, zmuszony do tego bezradnością społeczną i zubożeniem narodem szlachty ukraińskiej, szukać pomocy nie u niej już, a gdzieindziej.

W pierwszej chwili wybór jego padł na potężnego wówczas Hetmana Lewobrzeżnej Ukrainy – Mazepę, z którym łączyła go “dawna znajomość”; do Mazepy więc udał się w r. 1700 Bratkowski. Lecz Hetman lewobrzeżny nie wiele mógł dopomóc podczasemu wendeńskiemu, ciążyła na nim bowiem potężna ręka drugiego sąsiada; .alczyć na dwa fronty nie było możliwości... Bratkowski powrócił z niczem.

Na zawiedzionego w swych nadziejach Bratkowskiego napadli brutalnie na drodze powrotnej w Ołyce “odstępcy prawosławja świętego” – jak się wyraża kronikarz Wieliczko, t. j. ci ówczesni “gente Rutheni”, dla których szczególnie nienawistnym był porzucony przez nich naród ukraiński. Ten cios ostatni, ta zniewaga, zadana człowiekowi “dobrze zasłużonemu”, któremu – jak się sam w swym testamencie później wyraził – “nie o bunt żadne, które się w sercu moim nie znajdowały”, lecz o obronę swego narodu chodziło, – przepełniły czaszę cierpliwości Bratkowskiego.

Zrozpaczony, postanowił on chwycić się środków ostatecznych, – zwrócić się o pomoc do głośnego “bat’ka” kozackiego – Palija.

^a Tu przy sposobności zwracamy uwagę tych przygodnych czytelników, którzy lubują się w niedokładnem czytaniu między wierszami, że rzecz cała jest traktowana *historycznie, bez żadnych specjalnych sympatii dla “starożytnej wiary greckiej”*.

кий удар для української шляхти. Отож серед тієї шляхти усі, хто ще вважав себе українцями, енергійно заворушилися, щоб протестувати проти цих обмежень^а.

На чолі протестувальників став Братковський, та, попри надзвичайне завзяття, йому вдалося зібрати лише 54 підписи непокірної шляхти Волинського й Київського воєводств. Але й цей протест спіткала приблизно така сама доля, як і попередню інструкцію. Усі три волинські гроди – луцький, володимирський і кременецький – відмовилися внести його до своїх книг; він потрапив лише до овруцьких книг, та й то лише завдяки впливам тамтешнього могутнього повітника, який також дотримувався “благочестія”, київського земського писаря Ремігіяна Сурина. Цим і закінчилася справа з протестом. Братковський побачив, що національно свідома українська шляхта вже заслабка, аби підтримати власні вимоги й домогтися їх виконання. Але для Братковського ці вимоги і справа свого народу були надто дорогими, щоб він капітулював після цих кількох невдалих спроб; він тільки вирішив, змушений до цього соціальним безсиллям і національним збайдужінням української шляхти, шукати допомоги вже не в неї, а деінде.

Спочатку його вибір падає на могутнього на той час гетьмана Лівобережної України Мазепу, з котрим його зв'язувало “давнє знайомство”: отож 1700 р. Братковський звернувся до Мазепи. Та лівобережний гетьман не дуже міг допомогти венденському підчашому, бо над ним тяжіла могутня рука іншого сусіда; боротися ж на два фронти не був у змозі... Братковський повернувся ні з чим.

На обманутого у своїх сподіваннях Братковського на зворотному шляху в Олиці брутально напали “відступники святого православ'я”, – як висловився літописець Величко, тобто оці тодішні “gente Rutheni”, для яких особливо ненависним був кинутий ними український народ. Цей останній удар, ця зневага, завдана “добре заслуженому” мужеві, котрому – як він сам згодом висловився у своєму заповіті – йшлося “не про жодні бунти, яких у серці моєму не було”, а про захист свого народу, – переповнили чашу терпіння Братковського.

У розпачі він вирішив удатися до крайніх заходів – звернутися по допомогу до прославленого козацького “батька” – Палія.

---

^а При нагоді звертаємо увагу тих читачів, які полюбляють неухважно читати поміж рядками, що всю справу трактуємо *історично*, без особливих симпатій до “старовинної грецької віри”.

“Był to bowiem czas – pisze p. L[ipiński] – gdy dążenia szlachcica ukraińskiego, rzecznika warstw wyższych i dążenia kozaka ukraińskiego, rzecznika «hołoty, pospólstwa», mogły się spotkać i złączyć te dwa stany jednego narodu we wspólnej walce przeciwko wspólnemu wrogowi. Konstytucje r. 1699, ograniczając swobodę «błahocestja», ograniczały tem samem prawa żywiołu ukraińskiego w Rzeczypospolitej; znosząc zaś jednocześnie kozaczyznę, ciążyły zarówno na szlachcie i kozakach ukraińskich”. Na Ukrainie znów zanosilo się na burzę. O przyszłym stosunku dwóch bratnich narodów miały stanowić nie petycje, protesty, – nie droga porozumienia wzajemnego, lecz znów, niestety, miecz – siła brutalna.

Rozumiał to dobrze Bratkowski. Należąc do warstwy, która dobrowolnie znaczenie wszelkie w ówczesnem ukraińskiem życiu narodowem utraciła, uświadomił on sobie jasno, że teraz pozostaje mu do wyboru dwie drogi: albo pójść za większością swej braci szlacheckiej i znaleźć się w obozie przeciwników swego narodu, albo pójść do kozaka Palija, spaliwszy wszystkie mosty za sobą, zerwawszy z całym swem życiem poprzednim, w innem otoczeniu i w zupełnie odmiennych warunkach spędzonem. Wiedziony poczuciem obowiązku i miłością dla swego narodu, Bratkowski wybrał to drugie i, idąc w ślady swych poprzedników, którzy zapomniawszy na ten czas o swych interesach stanowych, szli do narodowego powstania Chmielnickiego, poszedł i on, szlachcic, do “chłopskiego” powstania Palija.

Wiedząc o srogich karach, dla powstańców wyznaczonych, i domyślając się jaki go los czeka, zabezpieczył Bratkowski przedtym swoją rodzinę. W r. 1701 wykupił on z zastawu swój majątek – Świszczów na Wołyniu i aktem darowizny przekazał go dwóm swym synom Iwanowi i Aleksandrowi. Wkrótce potem widzimy już Bratkowskiego na radzie wojennej u Palija w Chwastowie. Tam prawdopodobnie musiała powstać owa płomienna odezwa, przez niego napisana i przy nim później znaleziona, z którą wyruszył Bratkowski na Ukrainę wzywać szlachtę, mieszczan i duchowieństwo do powstania.

Powstanie też niebawem wybuchło. “Rzuciły się zaraz do Palija – mówi współczesny Otwinowski – okrutne gromady chłopstwa, opuszczali miasta, wsi i domy ich, a zabrawszy się z dziećmi, żonami, byłem i całem domostwem, niezliczonemi taborami szli do kupy... Już byli chłopci aż do Buga pobuntowali wszędy i tylko przewodców czekali”. Ale nie tylko chłopci szli do powstania, czynny w nim udział wzięło mieszczaństwo, przyłączyła się też do niego i garstka szlachty, zagrzana odezwą Bratkowskiego, który “do tak ciężkiej przeciwko Rzeczypospolitej *sedycie* – siłę ognia przydał”, jak mówi akt oskarżenia. Jego zaś miał nie-

Адже “се був саме час, – пише п. Л[ипинський], – коли змагання українського шляхтича – заступника панства і змагання українського козака, – заступника голоти, поспільства могли стрінутись та з’єднати ці два стани” одного народу у спільній боротьбі проти спільного ворога. Конституції 1699 р., обмеживши свободу “благочестія”, тим самим обмежили права українського елементу в Речі Посполитій; а ліквідувавши водночас козацтво, обтяжували однаково як шляхту, так і українських козаків*. В Україні знову збиралося на бурю. Майбутні стосунки двох братніх народів мали вирішуватись не петиціями, протестами, – не шляхом взаємного порозуміння, а знову, на жаль, мечем – брутальною силою.

Це добре розумів Братковський. Належачи до верстви, яка добровільно втратила будь-яке значення в тодішньому українському національному житті, він виразно усвідомив, що в нього залишаються на вибір два шляхи: або піти за більшістю своєї шляхетської братії і опинитися в таборі противників свого народу, або піти до козака Палія, спаливши за собою всі мости, порвавши з усім своїм попереднім життям, проведеним у іншому оточенні і в зовсім інших умовах. Братковський, яким керували почуття обов’язку й любові до свого народу, обрав цей другий шлях і, “йдучи слідом своїх попередників, що, забувши на той час свої станові інтереси, приставали до народного повстання Хмельницького, пристав і він – шляхтич – до «хлопського» повстання Палія”**..

Знаючи про суворі покарання для повстанців і передбачаючи долю, яка очікувала його, Братковський забезпечив перед цим свою родину. 1701 року він викупив з-під застави свій маєток – Свищів на Волині й дарчим актом переказав його двом своїм синам – Іванові й Олександрові. Невдовзі після цього ми вже бачимо Братковського на військовій раді в Палія у Хвастові. Очевидно, саме там виникла полум’яна відозва, написана ним і згодом знайдена при ньому, з котрою Братковський вирушив в Україну закликати шляхту, міщан і духівництво до повстання.

Це повстання небавом вибухнуло. “Кинулися відразу до Палія, – каже сучасник Отвіновський, – жахливі юрми селянства, покидали міста, села й домівки свої, а зібравшись, з дітьми, жінками, худобою і всім майном незліченнимивалками йшли разом... Вже були селяни аж до Бугу збунтувалися всюди й лише чекали на проводирів”. Та не тільки селяни приєднувалися до повстання, дієву участь у ньому брало міщанство, долучилася до нього і жменька шляхти, заохочена відозвою Братковського, який “до такої тяжкої

* Пор. з текстом публікації в “Літературно-науковому віснику”, що передує цій статті в даному томі. – *Ред.*

** В. Липинський цитує свою статтю у “Літературно-науковому віснику”. – *Ред.*

bawem spotkać los smutny – pod Zasławiem, w drodze na Wołyń ojczysty, został on schwytany przez oddział wojska, przeciwko kozakom zgromadzonego. Znalaziono przy nim odezwę i listy kompromitujące, wsadzono więc go zaraz do łuckiego więzienia; sejmik zaś, który niebawem w Łucku się zebrał, polecił oddać go pod sąd wojskowy i tem samem o losie więźnia rozstrzygnął.

Bratkowski, o słuszności i prawości swej sprawy głęboko przekonany, ze spokojem wyczekiwał śmierci. W więzieniu napisał on swój testament. Wyznaczywszy w nim legaty dla kilku cerkwi wołyńskich: Brackiej, św. Pokrowy i św. Michała w Łucku, do Zahorowa i Poczajowa, rozporządziwszy następnie majątkiem, pozostałym mu jeszcze w pieniądzach i zwykłym w owych czasach dobytku szlacheckim – “hatłasie, kitaiu, płutnie, kuntuszach, broni”, nie zapomniał Bratkowski i o jedynej może krzywdzie, młodszemu bratu wyrządzonej: “potym złotych trzydzieście, – pisze on – jeśli żadnego krewnego chłop ten w Pełhach nie ma – u którego szkapę pograbić kazałem w zaroślach (będąc w Malinie oddawałem one, ale wziąć nie chcieli) – czego syn mój starszy doyrzeć powinien będzie: jeśli krewni będą, to krewnym oddać, a jeśli nie będą, to na też miejsce święte, do Czesnoho Chresta, za duszę jego na półtora sorokousta ten syn mój oddać powinien”. Kończy wreszcie tymi słowy swą wolę ostatnią; “Synów i córki moje napominam, aby się tej wiary trzymali, dla której ja umieram, jeśli chcą mieć błogosławieństwo Boskie” – wiemy zaś, co znaczyło słowo “wira” w ustach człowieka ówczesnego (jeszcze dziś u włościan naszych: “wira polska”). Na testamentie skazańca jako przyjaciele nie zawahali się położyć swe podpisy Jan Wacław Bobrikiewicz i Daniel Hulewicz-Perekalski....

Przed sądem oskarżony do zarzucanego mu współudziału w powstaniu Palija się przyznał, od proponowanych mu ulg wszelkich się odmówił i na mocy wyroku sądu wojskowego Daniel Bratkowski dnia 16/26 listopada 1702 roku zrana “pośród rynku łuckiego” został ścięty.

Maszkary^a

Ach Polsko, Polsko, toż się zaćmiła!
Kiedy maszkary na siebie włożyła;
Kaptur na oczach, nie widzisz ubogich.
Walk, trwóg, ciemności nie uchodzisz srogich.
Zrzuć kaptur, a daj nędznym nie obłudnie.
Ciemność twa będzie jasność ni w południe.

^a Oznacza: maskę. Wiersze Bratkowskiego podajemy w pisowni współczesnej. Pełny tytuł dzieła Bratkowskiego brzmi: Świat po części przezyrzany. Do druku podany w Krakowie w drukarni Franciszka Cezarego I. K. M. y I. M. X. Biskupe Krakowskiego Xiążęcia Siewierskiego Typografa. Roku Pańskiego 1697. Jeden egzemplarz tego rzadkiego dzieła znajduje się w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie.

проти Речі Посполитої *sedyciej* – додав силу вогню”, як сказано в акті звинувачення. Його самого невдовзі спіткала лиха доля. Під Заславом, по дорозі на рідну Волинь, його схопив відділ війська, зібраного проти козаків. При ньому знайшли відозву й компрометуючі листи, отож одразу кинули до луцької в’язниці, а сеймик, який незабаром зібрався у Луцьку, доручив віддати його військовому суду й цим вирішив долю в’язня.

Братковський, глибоко переконаний у слушності й правоті своєї справи, спокійно чекав на смерть. У в’язниці він написав свій тестамент. У ньому визначив пожертви для кількох волинських церков: Братської, св. Покрови і св. Михайла в Луцьку, до Загорова й Почаєва, далі розпорядився маєтком, який ще залишався у нього в грошах і звичному на ті часи шляхетському майні – “атласі, китайці, полотні, кунтушах, зброї”. Не забув Братковський і про єдину, можливо, кривду, заподіяну молодшому братові: “потім злотих тридцять (віддати), – пише він, – якщо жодного кривого той селянин у Пелгах не має – у якого я казав забрати шкапу в чагарях (будучи в Малині, я їх віддавав, але не хотіли взяти) – що повинен допильнувати мій старший син: якщо кривні будуть, то кривним віддати, а як не будуть, то на те саме святе місце, до Чесного Хреста, за його душу на півтора сорокоусти той мій син повинен віддати”. Врешті закінчує свою останню волю такими словами: “Синам і донькам моїм нагадую, аби трималися тієї віри, за яку я вмираю, якщо хочуть мати благословення Боже”, – а ми знаємо, що означало слово “віра” в устах тодішньої людини (ще й нині в наших селян: “віра польська”). На тестаменті засудженого, не вагаючись, підписались як приятелі Ян Вацлав Бобрікевич і Данило Гулевич-Перекальський...

Перед судом звинувачений зізнався у співучасті в повстанні Палія, відмовився від усіх пропонувананих йому пільг. І за вироком військового суду вранці дня 16 (26) листопада 1702 р. Данила Братковського стратили “посеред Луцького ринку”.

Машкара^a

Ох, Польщо, Польщо, тебе вкрила хмара,
Як лиш машкару на себе убрала;
Каптур на очах, убогих не бачиш,
Бійки та чвари, темнота – не плачеш.
Скинь з себе каптур, на бідні зглянься люде, –
Сонце засяє, і ясно скрізь буде.

^a Означає: маски. Вірші Братковського даємо за сучасним [1909 р. – Ред.] правописом. Повний заголовок збірки творів Братковського такий: “Світ, по частинах розглянутий. Подано до друку у Кракові у друкарні Франциска Цезаря Його Королівської Милості та Його Князівської Милості Єпископа Краківського, княжича Северського, друкаря. Року Божого 1697”. Один примірник цього рідкісного твору знаходиться у Ягеллонській бібліотеці у Кракові.

Prawda

Prawda Mospanie czemu się zmieniała,
Że na wspak imię swoje obróciła.
Już teraz: da – praw. Da – “daj” po łacinie.
Wprzód *daj*, potem *praw* Lachu i Rusinie!

Moskiewskie pożałowanie

Nie dobry zwyczaj, ja z niego żartuję
Dajesz Moskału, a mówisz: “żałuję”;^a
Wszystko “żałuję”, acz bije, acz daje.
Od “żałowania” już drugi nie wstaje.

Do Instrukcyi

Przeto wielmożnych wszystko obieramy,
Że w Instrukcyę tylko nagwazdamy,^b
Iż szesćią koni zaledwie zawiezie, –
Aż ztamtąd jedną nam figę przywiezie.

O Żołnierskiej zapłacie

Biedni żołnierze, żal mi was w tej mierze,
Że lada djabeł pracę waszą bierze,
To deputaci, to bracia poborcy,
To subkolektor, to inni dozorczy;
Jeden drugiemu przez ręce podaje,
Grosz się wam ledwie dziesiąty dostaje,
W każdego rękę umniejszyć się musi,
Każdą niewinną wilk owieczkę dusi.

Elekcja deputacka

Sześć mis, do tego sześćdziesiąt półmisków.
Sto flasz, a tysiąc do tego kieliszków:
Lij! przelij! czołem bij przed każdym bratem,
Jeżeli chcesz być Panem Deputatem!

O pogłównym Wołyńskim

Dali Bóg prawda, pochlebować szkoda:
Już teraz lepsza chwała Bogu moda,
Że już głów swoich nie okupujemy.
Tylko pogłóne od dymu dajemy.
Przedtem po djable i okupowali,
I okupione Krymcy głowy brali.

---

^a rosyjskie: “żałował”.

^b znaczy: napchamy, napakujemy.

Правда

“Чого се, мосьпане, деь правда пропала?”
 – Бо навпаки зватись тепер вона стала, –
 Тепер уже да – прав; да – “дай” по латині, –
 Спершу дай, потім – *прав*, Ляше та Русине!

Московське “пожалуваніє”

Поганий звичай – я з нього кепкую:
 Даєш, Москалю, а кажеш: “жалую”;
 Чи б’є, чи дає: “жалую, мосьпане!”
 Од “жалування” інший і не встане.

До інструкції*

У нас все вельможних у Сейм обірають,
 А вони в наказ свій стільки напихають,
 Що шестеро коней везе ту цидулю,
 А звідтіл привозять... звичайно що: дулю.

Про плату жовнірам

Бідні жовніри, мене жаль проймає,
 Що кожен дідько ваш труд споживає:
 То депутати, то браття поборці,
 То субколектор**, то інші дозорці;
 Гріш до вас ледве десятий доходить,
 Довго по людях з рук в руки він ходить,
 В кожній руці він потрошки всихає...
 Так вовк з овечки користь собі має.

Вибори депутата

Шість мисок, до того копа полумисків,
 Сто пляшок та десять раз стільки келішків:
 Пий, лий, чолом бий перед кожним братом,
 Коли хочеш бути паном депутатом!

Про поголовне на Волині

Далебі то правда, – нарікати шкода, –
 Тепер уже краща зайшла у нас мода,
 Що своїх голів ми вже не одкупаєм,
 А тільки подимне од диму складаєм.
 Раніш, то до дідька на одкуп давали,
 А кримці і гроші, і голови брали.

* Тут змінено назву – у перекладі В. Доманицького – “Про наказ”. У вірші йдеться про інструкції послів на Сейм. – *Ред.*

** Subkolektor (польс.) – у XVI ст. заступник і помічник збирача податків. Згадуються лише в конституції 1578 р. – *Ред.*

Kraków Pan

Panem jest Kraków. Panem człeka głosi,
Z złotem, z pieniędzmi ku górze wynosi:
Gotowa kuchnia, gotowa piwnica,
Sługa, wyrostek, kucharka, szklennica.
Lutra, Kalwina, więc i.... Schizmatyka
Z pieniędzmi miewasz za matematyka.

Lwów Ojciec

Lwów – ojciec własny, synowi dodaje,
Kiedy synowi w mieszku dosyć staje.
Tylko najgorzej w nim jest na mazura:
Nie chce być ojcem, kiedy w mieszku dziura.
A Rusinowi kraj Ruski folguje:
Nie płaci workiem, to suknie zdejmuję.

Jednaka Rzecz

Ów rzecze temu, żeś ty wziął Mieszczankę,
A ja zaś (mówi) wziął dobrą Szlachciankę.
A ten odpowie: co tobie do tego?
Pij ty z kryształu, a ja z szkła prostego;
Wszak jeden trunek i smak w nim jednaki,
Tak dobrze w mieście, jako na wsi raki.

Gdzie jaki obyczaj

U nas na Rusi jak gościa przywita
Zaraz na stole piwo, aquavita;
Nim jeść zgotują tak pan gości podraczy,
Co mu jeść dadzą, drugi nie obaczy.
Dobrzeż to w Polsce, co w przód dyskutują
Włot – za siedem godzin objad nagotują.

O Prawnych

Jeżeli prawdę pisze Orzechowski,
Że pan Tarnowski kasztelan Krakowski
Twierdził już w życiu Króla Kazimierza:
“Prawnych nie było – dość było żołnierza.
Ludzie tak (pisze) po prostu sądzili:
Jest – jest, a nie – nie, przed sądem mówili.
Czy ci dziś, czyli przedtym lepiej było
Prawny niech przyzna, gdyż mu brać nie miło:
Nie miło mało, i bierze nie śmieje.
Ja i nie prawny wezmę gdy... dasz wiele.

Краків – пан

Краків – то пан наш (пани там усюди!) –
З золотом, з грішми – виводить у люди;
Кухня готова, готова кухарка,
Челядь, шиночок, і пляшка, і чарка, –
Кальвіна, Лютра, навіть схизматика
З грішми вважаєш за математика.

Львів – батько

Львів батько дбає про синову долю,
Як син той має в калитці уволлю,
А на мазура лихий він без міри,
Батьком бути зрікся: в калитці там діри...
Русин од нього полегкості має:
Не дасть з калитки – то сукню здіймає.

Однаково

Один до другого: “Узяв ти міщанку,
А я похвалюся – взяв добру шляхтянку!”
А другий до нього: “Тобі що до того?
Ти пий із кришталю, а я з шкла простого;
Один в ньому трунок і смак не інакий:
Хіба в селі гірші, як в городі, раки?”

Де який звичай

У нас на Україні як гостя вітають –
Горілку та пиво на стіл виставляють:
Поки там ще страва, то гість підкріпиться,
Яку дадуть страву – не буде й дивиться.
Та краще у Польщі, що перш диспутують –
І в мент, за годин сім обідать зготують.

Про сутяг

Якщо правда те, як пише Оріховський,
Що пан Тарновський, каштелян краковський,
Твердив вже за життя короля Казимира:
“Сутяги не було – вистачало й жовніра”.
Люди (як пише) так просто судили:
Так – так, а ні – ні, перед судом свідчили.
Чи час наш такий, чи колись було краще,
Хай сутяга визнає, хабар – то пропаще:
Пропаще, бо мало грошей у кишені.
Я, хоч не сутяга, візьму... злота жменю.

Aequalitas

Równość szlachecka u nas w Polsce wszędzie:
Ubogi przecie tam gdzie Pan nie siedzie.
W Niebie to równość, nie ta co u świata
Sługa, chłop, forys z panem się pobrata.

O Żołnierzu Nowożeńcu

Umiąłeś w wojsku rzesisto szafować,
Umiąłeś w wojsku cudzym dysponować,
Umiej że, bracie, dziś w domu rząd wodzić.
Już to nie skoro ze wsi do wsi chodzić,
Dostatnio w wojsku usarzu służyłeś,
W wojsku nabyłeś i w wojsku straciłeś.
Nie wielki teraz tobie posag dają,
Gdy majątności twojej nie wydają,
To tu usarzu trzeba zatknąć poły,
Porobka nie masz – sam Panie żeń woły.
Już tu usarskiej nie wołaj pieczeni,
Niech się pan usarz zo pługiem nie leni,
Niech pan osiadacz przerobi już troki
Na bicz i batóg by wołom bił boki;
Już to prawdziwa “Batohowska”^a stanie.
Miasto kopji za *istyk bierz* panie.
Chłopiec co wojsku bec, bec przekwintuje,
Niech teraz sob, sob wołom przyśpiewuje.
Nie będzie chłopków, tak Mospanie trzeba,
Będziesz-li robił – dorobisz się chleba.

---

^a Alluzje do klęski Batohowskiej poniesionej od kozaków w 1653 r. przez wojska polskie.

Рівність

Рівність шляхетську у Польщі всяк знає:
 Вбогий не сяде, де пан засідає;
 В небі – там рівність і нема вищих саном,
 Й хлопець при стайні як брат буде з паном.

Про жовніра-молодожона

Умів ти у війську грошима бряжчати,
 Умів кимсь надбане добро споживати,
 Умій тепер, брате, лад в хаті зробити –
 З села в село годі тобі вже ходити!
 Доволі у війську бешкетів ти діяв,
 Що в війську придбав був, то там і розвіяв;
 Не дуже щось віна навіз ти до хати –
 Твої пак маєтки не дуже видати.
 Тепер ти, гусарку, підтикай-но поли,
 Пахолка не маєш – жени воли в поле;
 Тепер вже, гусарку, забудь про печеню,
 Походиш за плугом – сховаєш в кишеню!
 Нехай пан осадчий розплута тороки,
 Сплете батіг добрий – воли гріти в боки,
 Тоді вже правдива Батоговська* стане;
 Замість списа – істик бери в руки, пане!
 Молодчик у війську “бец, бец!” все гукає,
 Тепер нехай “соб, соб!” волів поганяє.
Не буде-бо хлопів** – ти мусиш те знати!
 А будеш робити, то й хліб будеш мати!

* Натяк на Батоговську битву р. 1652 [у виданні було: 1653 – *Ред.*], коли Тиміш Хмельницький тяжко побив поляків і вбито було навіть гетьмана польського Калиновського.
 [– *Прим. В. Доманицького.*]

** Курсив мій. [– *Прим. В. Доманицького.*]

“UKRAINA CZY RUŚ?”

Pod tytułem powyższym znany i zasłużony badacz dziejów naszego kraju p. Aleksander Jabłonowski zamieścił w N 95 i 96 “Dziennika Kijowskiego” dłuższy artykuł o treści nie historycznej lecz publicystycznej, którego celem było przestrzec społeczeństwo polskie przed niebezpieczeństwem grożącym mu ze strony pomysłów “ukrainofilskich”.

Nie bacząc na to, że cały artykuł napisany został dla nieistniejącego powodu, gdyż, jak się okazało, nikt z Ukraińców o żadnej “zmianie prawnopaństwowej nomenklatury rusinów” ani myślał i pomijając to, że przestrzeganie przed ukrainofilstwem społeczeństwa, w którym wszechpolacy rządzą jest co najmniej przedwczesne, nie możemy pominąć głosu Szanownego Historyka, którego zdanie zbyt nauczyliśmy się cenić, by je lekceważącym zbywać milczeniem...

Na pierwszy rzut oka mogło by się wydawać, że cały artykuł ma cele wyłącznie, powiedzielibyśmy, filologiczne, mianowicie, że pragnie on zwrócić uwagę redakcji “Dz[iennika] Kij[owskiego]”, by “nie dopuszczała błędów na własnych łamach i stała na straży poprawności mowy w zakresie spraw południowo-ruskich”. Tak jednakże nie jest, bo zadanie to oczywiście spełnić może najzupełniej słownik Lindego i specjalnego studjum sprawie tej poświęcać nie warto; p. Jabłonowskiemu zaś w jego ostatnim artykule chodzi o coś znacznie więcej, – chodzi mu mianowicie o to, że lud o jakiejś nieznanej nazwie (“Rusinami” bowiem wedle pana Jabłonowskiego zwano “wszelaki lud ruski” a “narodem ruskim zwano zastępy ziemian głównie wyznania greckiego”), mieszkający w “Ziemiach ruskich” b. Rzeczypospolitej polskiej, zwanych jak mówi p. Jabłonowski, “w poważnej potrzebie” “Rusią południową” lub “Małorossyą”, rzadko “Małorusią”, zwykle zaś “Rusią”, mówiący językiem “południowo-ruskim”, czy “małoruskim”, raptem, “nie oglądając się na nadawanie sobie nazwy przez sąsiadów”, zapragnął mieć swoją własną i nawet podniósł hasło odrębności “narodowej” (cudzyśłów p. Jabłonowskiego), również nie zasięgnąwszy w tym względzie sąsiedzkiej opinii.

W poczuciu tej “absolutnej odrębności swego narodu, swego języka, swego kraju” lud ten w osobie uświadomionych narodowo swych synów, nazwał się narodem ukraińskim, szeroki zaś kraj swój – od błót poleskich do Morza Czarnego i od Karpatów aż do Donu – nazwał Ukrainą. W rezultacie wraz z szerzącą się świadomością wśród ludu ukraińskiego nazwę tą w stosunku do tego ludu i na-

“УКРАЇНА ЧИ РУСЬ?”

Під такою назвою відомий і заслужений дослідник історії нашого краю д[обродій] Александр Яблоновський помістив у № 95 і № 96 “Dziennika Kijowskiego” розлогу статтю, проте не історичну, а публіцистичну, метою якої було застерегти польське суспільство від небезпеки, що загрожує йому з боку “українофільських” ідей.

Незважаючи на те, що всю статтю написано з вигаданого приводу, бо ж, як виявилось, ніхто з українців навіть у гадці не мав ніякої “державноправової зміни номенклатури русинів”, а також на те, що засторога від українофільства, спрямована суспільству, де верховодять вшехполяки, принаймні передчасна, не можна не звернути уваги на голос Шановного Історика, думку якого ми надто навчилися цінувати, щоб обминати її легковажним мовчанням...

На перший погляд могло б видаватися, ніби цілі тієї статті суто, так би мовити, філологічні, а саме: автор прагне звернути увагу редакції “Dz[iennika] Kij[owskiego]” на те, щоб вона “не припускалася помилок на власних шпальтах і стала на сторожі правильності мови в царині південноруських справ”. Насправді це не так, бо таке завдання найкраще може виконати словник Лінде і окремої розвідки присвячувати цій справі не варто, але д. Яблоновського в його останній статті непокоїть щось значно більше, а саме: люд із якоюсь невідомою назвою (адже “русинами”, на думку д. Яблоновського, називають “усілякий люд руський”, а “народом руським називають групи землевласників головним чином грецького віровизнання”), що живе в “руських землях” колишньої польської Речі Посполитої, які, за словами д. Яблоновського, “в разі поважної потреби” називають “Південною Руссю” або “Малороссией”, дуже рідко “Малоруссю”, зазвичай же “Руссю”, й розмовляє “південноруською”, або “малоруською”, мовою, раптом, “незважаючи на те, які назви давали йому сусіди”, зажагнув мати власну назву й навіть висунув гасло “національної” (лапки в д. Яблоновського) відрубності, знову-таки не цікавлячись, що про це думають сусіди.

Відчуваючи “абсолютну відрубність свого народу, своєї мови і свого краю”, той люд в особі своїх національно свідомих синів назвався українським народом, а широкий свій край – від поліських боліт до Чорного моря і від Карпат аж до Дону – назвав Україною. В результаті водночас із розвитком свідо-

rodu powoli zaczęli używać i jego sąsiedzi, między innymi t. z. “pomysły ukraïnofilskiej twórczości przenikają, co zabawne nawet – mówi p. Jabłonowski, – potrochu i do nas”, – otóż przeciwko temu ostatniemu czuje się w obowiązku zaprotes-tować historyk b. Ziem Ruskich b. Rz[eczy]p[ospoli]tej Polskiej.

W imię kogo lub czego?

Bo nie dla tego chyba, by wśród samych “rusinów” łąd pewien co do ogólnej nazwy narodowej wprowadzić, panu Jabłonowskiemu chyba o to najmniej chodzi; zresztą jako historyk wie on na pewno jak się tworzą nazwy narodowe, wie on, że jest to proces długi i mozolny, który na tem zwykle polega, że wśród plemion pokrewnych jedno najdzielniejsze i najwięcej energiczne (w danym wypadku wśród plemion “południowo-ruskich” potomkowie Polanów dawnych – Ukraińcy) reszcie swą nazwą, jako ogólną-narodową nadaje, a mając w narodzie polskim po 1000 latach państwowego istnienia mazurów, pruskich, kaszubów, górali, którzy dotychczas nazwę “polaków” niechętnie przyjmują, wytykać odradzającym się dopiero po śnie wiekowym, Ukraińcom, że się ich nazwa z trudem przyjmuje – nie powinien.

Nie o to też sądzimy p. Jabłonowskiemu chodzi, odpowiedź zaś na postawione przez nas pytanie znajdziemy nie w artykule samym, lecz w liście panów Aleksandra i Władysława Jabłonowskich wystosowanym do “koła literatów i dziennikarzy polskich w Kijowie”, a w tym samym numerze “Dziennika Kij[owskiego]” co i zapytanie “Ukraina czy Ruś?”, pomieszczonym.

“Chwila obecna przysłoniła, niestety, mgłą bałamutnych pojęć to, co jasne, i zdawałoby się, niemożące podlegać zastrzeżeniom – czytamy w tym liście. – Zadaniem nas wszystkich mgłę tę rozwiać wniwecz i wykazać uwodną martwość ukazujących się w jej zgniłej atmosferze majaków.

Gdziekolwiek jesteśmy i jakkolwiek placówkę zajmujemy, obowiązani jesteśmy nie tracić z przed oczu całej Polski, całokształtu jej potrzeb, interesów i aspiracji. Stąd też nie mamy prawa poświęcać sił swoich jakimś wyłącznym i fikcyjnym interesom tej lub innej jednostki terytorjalnej, o tyle chyba, o ile wzmożenie jej życia polskiego zasili ogólne życie polskie.

Wszystkie zatem poczynania, stojące poza tym prostym i naturalnym poczynaniem pracy, powinny nas odstraszać od siebie. Na kresach Polski, gdzie pokus jest więcej, a fikcje wszelkie łatwiej się wytwarzają, dziennikarz polski powinien być o wiele czujniejszym, by nie zbłądzić i nie wejść na drogę, wiodącą w każdym razie do bezwiednego odstępstwa.

Obowiązkiem Waszym jest podobny stan rzeczy odmienić, sprawić, by siły polskie służyły Polsce, by ci, co piórem pracują przedtem, nim zaczną się przejmować sprawami parafji i zaścianka najbliższego, jego osobliwościami i szczególniejszemi aspiracyami, przejęli się najsamprzód jedną wielką rzeczą, jaką jest Polska.

Że to będzie jednym z zadań waszego “Koła”, że w niem się urobi czujny i niemarnujący sił swoich na fikcje odśrodkowe dziennikarz – mocno wierzymy”...

мості серед українського люду таку назву цього люду й народу поступово почали вживати і його сусіди, і, до речі, так звані “ідеї українофільської творчості проникають, що забавно навіть, – пише д. Яблоновський, – потроху й до нас”, і саме проти цього проникнення почувається зобов’язаним протестувати історик колишніх руських земель колишньої польської Речі Посполитої.

В ім’я кого або чого?

Таж, мабуть, не на те, щоб серед самих “русинів” запровадити певний лад щодо загальної національної назви, бо д. Яблоновського це хвилює найменше; зрештою, як історик він напевно знає, як творяться національні назви, знає, що це тривалий і важкий процес, який звичайно полягає в тому, що серед споріднених племен якась наймужніше й найенергійніше плем’я (в даному випадку серед племен “південноруських” нащадки давніх полян – українці) надає решті племен свою назву як загальнонародну, а маючи серед польського народу після тисячі років *державного* існування мазурів, пруських кашубів, верховинців-гуралів, які й досі неохоче приймають назву “поляків”, він аж ніяк не повинен дорікати українцям, які допіру тільки прокидаються після віковичного сну, що їхню назву важко засвоюють.

Думаємо, д. Яблоновському йдеться не про це, а відповідь на питання, яке ми поставили, ми знаходимо не в самій статті, а в листі панів Александра і Владислава Яблоновських, зверненому до “кола польських літераторів і журналістів у Києві” й опублікованому в тому самому номері “Dziennika Kij[owskiego]”, що й запитання “Україна чи Русь?”:

“На жаль, теперішня хвиля закрила імлюю каламутних уявлень те, що ясне і, здавалося б, не підлягає сумнівам, – читаємо ми в тому листі. – Наше спільне завдання – остаточно розвіяти ту імлу і вказати на облудну згубність привидів, що з’являються у її гнилій атмосфері.

Хоч де ми є і хоч які позиції займаємо, ми зобов’язані не втрачати з поля зору всієї Польщі, всієї сукупності її потреб, інтересів і сподівань. Тому ми не маємо права присвячувати свої сили якимсь винятковим та уявним інтересам тієї або тієї територіальної одиниці, хіба що тією мірою, якою зміцнення її польського життя підтримає загальне польське життя.

Тому ми повинні цуратися всіх починань, які виходять за межі таких простих і природних цілей нашої праці. На кресах Польщі, де більше спокус, а розмаїті вигадки створюються легше, польський журналіст повинен бути набагато пильнішим, щоб не зійти на манівці й не ступити на шлях, який шоразу веде до несвідомого відступництва.

Ваш обов’язок – усунути й виправити таку ситуацію, зробити так, щоб польські сили служили Польщі, щоб ті, хто працює пером, зосередилися, перш ніж перейматися справами найближчої парафії чи закутка, їхніми особливостями та конкретними сподіваннями, передусім на такій єдиній великій речі, якою є Польща.

A więc precz z *fikcjami ośrodkowymi*, precz z wyłącznymi i fikcyjnymi interesami tej lub innej *jednostki terytoryalnej*, precz ze *sprawami i aspiracjami parafji lub zaścianka*, niech żyje “jedyna wielka rzecz jaką jest Polska”!

Tu sprawa przedstawia się jasno: “jedinaja i niedielimaja”!

Lecz w takich warunkach nie tylko dla “Ukrainy”, ale i dla “Rusi” miejsca się nie znajdzie, więc po co stawiać dylematy, które jedno twierdzenie: “precz z parafjami”, – zasadniczo obala; po co stawiać nieistniejące pytania?

Dla tych, którzy czytali w pewnych organach prasy rosyjskiej artykuły o “separatyzmie ukraińskim” po odczytaniu listu powyższego mogą się nasunąć pewne przykre porównania i analogie, – my takich porównań robić nie chcemy, a jedno nas tylko dziwi niepomierne, to podpis Szanownego Historyka Rusi pod listem powyższym, podpis stwierdzający że i on przeciwko “prowincjonalizmowi” naszemu wystąpił i słowo “Ukraina”, które jest hasłem naszym, ze słownika polskiego wymazać pragnie.

Powtarzamy: zdanie szanownego Historyka nauczyliśmy się cenić, i pamiętamy dlatego jego słowa dzisiejsze i dawniejsze – z przed laty. Pamiętamy, że ongi zastanawiając się nad “*znaczeniem prowincjonalizmów w dziejach Polski*”^a, głosił on, że “potężny naród uorganizowany w państwo jednolitym nie bywa”, że “tworzy go wiele składowych części”. “Przyczyn różnorodności żywiołów narodu szukać należy nie tylko w samym historycznym prawie dziejowego tworzenia się narodu – pisał wtenczas p. Jabłonowski – lecz zarówno i w samej naturze: w warunkach geograficznych i pochodzeniu szczepowem”. Warunki te wytwarzają odrębne plemiona; “burze wieków jak huragany przechodzą ponad ich głowami – one w swym obrębie trwają niezachwianie; potężni zdobywcy niejednokrotnie całe szczepy zagarniają pod swój zwycięski miecz, lecz skoro tylko miecz wzniesiony zwiśnie, plemiona znów się rozpryskują i pędzą w scisłym zakresie odosobniony swój żywot... [Ż]e zaś warunki geograficzne i historyczne są stałe i nieochybne, różnorodność w szczepie już jako wynik owych jest *nieuniknioną koniecznością*”. I dlatego zabierając się do badania dziejów Rz[eczy]p[ospoli]tej polskiej, Szanowny Historyk nie zapomniał o tem, “jaką rolę w dziejach każdego narodu odegrały i odegrywać muszą pojedyncze prowincjonalizmy”, jasno zrozumiał on, “że jednym z ważniejszych zadań historyka narodu być winno ściśle zbadanie ich istoty, charakteru i kierunku ducha, gruntowne śledzenie ich żywota i postępu”. Tezie tej pozostał on wierny przez cały ciąg swej 50-letniej działalności naukowej i całe swe życie poświęcił badaniu jednego prowincjonalizmu “dawnej Rz[eczy]p[ospoli]tej polskiej”; “*przejął się on jego sprawami, osobliwościami i szczególniejszemi*

^a Pisma urywkowe, wierszem i prozą Józefa Prospera Gromadzkiego; wydał Antoni Syroczyński. Kijów, 1858. – “Uwagi nad znaczeniem prowincjonalizmów w dziejach Polski”, str. 159–217.

Ми твердо віримо, що саме це буде одним з завдань вашого «Кола» і що в ньому сформується чуйний і пильний газетяр, який не марнуватиме своїх сил на сепаратистські вигадки”.

А отже, геть *сепаратистські вигадки*, геть виняткові та уявні інтереси тієї або тієї *територіальної одиниці*, геть *справи і запити парафії чи закутка*, нехай живе така “єдина велика річ, якою є Польща”!

Тут справа вимальовується ясно: “єдина и неделимая!”

Але ж за таких умов не знайдеться місця не тільки для України, а й для Русі, тож навіщо формулювати дилеми, якщо їх принципово спростовує єдине твердження “геть парафії!”, навіщо ставити запитання, яких не існує?

Перед тими, хто читав у певних виданнях російські статті про “український сепаратизм”, після прочитання вищенаведеного листа можуть постати деякі прикрі порівняння й аналогії, але ми таких порівнянь робити не хочемо, і єдине, що незмірно дивує нас, – це підпис Шановного Історика Русі під тим листом, підпис, який підтверджує, що й він виступив проти нашого “провінціалізму” і прагне викреслити зі словника польської мови слово “Україна”, яке є нашим гаслом.

Повторюємо: ми навчилися цінувати думку Шановного Історика і тому пам’ятаємо його слова – і сьогоднішні, й давніші, виголошені багато років тому. Пам’ятаємо, що тоді, замислившись над “*значенням провінціалізмів у історії Польщі*”^a, він стверджував, що “могутній народ, організований у державу, не буває монолітним”, що “його творять багато складових частин”. “Причин різнорідності елементів народу треба шукати не тільки в процесі його суто історичного формування, – писав тоді д. Яблоновський, – а й у самій природі: географічних умовах і племінному походженні”. Ті умови вивторюють окремі племена; “бурі віків, мов урагани, пролітають над їхніми головами, а вони непохитно існують у своїх межах; могутні завойовники не раз підпорядковували своєму звияжному мечеві цілі племена, але, тількино піднятий меч опускався, племена незабаром знову роз’єднувалися і кожне з них жило своїм відокремленим життям... Оскільки географічні та історичні умови постійні й неминучі, різнорідність племен уже як результат тих умов є *неминучою необхідністю*”. Тому, беручись досліджувати історію польської Речі Посполитої, Шановний Історик не забув, “яку роль в історії кожного народу відігравали й повинні відігравати окремі провінціалізми”, і ясно зрозумів, що “одним з найважливіших завдань історика народу має бути точне дослідження їхньої сутності, характеру й духовного спрямування, ґрун-

^a Pisma urykwowe, wierszem i prozą Józefa Prospera Gromadzkiego; wydał Antoni Syroczyński. Kijów, 1858. – “Зауваги щодо значення провінціалізмів в історії Польщі”, с. 159–217.

aspiracjami” tak dalece, że zasłużył sobie u swoich i obcych, u przyjaciół i wrogów na miano *Historyka Rusi*.

Na dziełach jego wychowywały się i kształciły się pokolenia tych, dla których przeszłość kraju obcą się nie stała, których “sprawy i osobliwości” tego kraju rodzinnego obchodziły. I z dzieł tych czerpali oni nie tylko wiadomości suche, nie tylko cyfry i daty, lecz uczucie przywiązania do ziemi ojczystej, to uczucie miłości wielkiej, które kierowało ręką Aleksandra Jabłonowskiego, gdy przed laty 50 zabierał się on do badania dziejów swego kraju, dziejów swojej “prowincji”.

I gdy dziś zbudził się do życia nowy naród, którego dzieje nam nasz historyk opowiadał, gdy “polanie – dzisiejsi Ukraińcy” – mówiąc słowami p. Jabłonowskiego, jako dawniej “przewodniczenie we wszystkich odcieniach narodowego życia starej Rusi” objeli, gdy ukraińskim poczęło wśród tej “starej Rusi” zwać się wszystko, co swe imię narodowe szanuje, i gdy jednocześnie “nazwy sąsiadów” tylko dla niewolników duchowych tych sąsiadów pozostały, – to my wiedzieliśmy gdzie jest nasze miejsce, bośmy dzięki Historykowi naszemu mieli oczy na przeszłość kraju naszego otwarte... i dla tego jeszcze, że miejsce to wskazali nam życiem swem ludzie, którzy w gronie rówieśników i przyjaciół Aleksandra Jabłonowskiego byli.

I gdy dziś część nas, za głosem sumienia i rozkazem uczucia idąc do narodu swego powróciła i Ukraińcami się otwarcie nazwała, druga zaś swe imię polskie po historii odziedziczone z pietyzmem zachowując, obywatelstwa swego kraju się nie wyrzekła, bo znaczenie “prowincjonalizmów” “stałych i niezmiennych” pojęła, – ten, który wśród społeczeństwa polskiego pierwszy to znaczenie “prowincjonalizmów” podniósł i który badaniom życia swej “prowincji” całkowicie się oddał – dziś przeciwko nam wystąpił.

W imię czego – zapytujemy po raz drugi?

W imię Polski! – czytamy odpowiedź.

Lecz jakiej Polski? Dwie bowiem Polski staje i dawniej – w dziejach, i dziś przed nami: Polska właściwa, Piastów kolebka i wielka Rzeczpospolita szlacheckiego narodu.

I jeśli dziś w imię Polski zabrania się Ukraińcom być Ukraińcami a Polaków na Ukrainie zamieszkałych przed niebezpieczeństwem “ukrainofilstwa” t.i. miłości do Ukrainy, do kraju ojczystego, się przestrzega, to wyraźnie i po imieniu te Polskie nazywać należy.

Bo “Polska to jest wielką rzeczą”, my to o tem dobrze wiemy! Lecz taką samą wielką jest i Ukraina nasza – wielką jest bowiem każda idea wyzwolenie duchowe narodu mająca na celu. Ale w imię takich idei nie zabrania się innym pracownikom ducha “poświęcać sił swoich interesom” chociażby tylko “jednostek tery-

товне вивчення їхнього життя та поступу”. Він був вірний цій тезі протягом усієї своєї 50-річної наукової діяльності й усе своє життя присвятив дослідженню одного провінціалізму “давньої польської Речі Посполитої”; *“переймався його справами, особливостями й конкретними запитами”* такою великою мірою, що заслужив собі, й серед своїх, і серед чужих, і серед приятелів, і серед ворогів, титул *Історика Русі*.

На його працях виховувались і формувалися покоління тих, для кого минувшина краю не стала чужою, кого цікавили “справи і особливості” того рідного краю. З тих праць вони черпали не тільки сухі відомості, не тільки цифри й дати, а й почуття прив’язаності до рідної землі, те почуття великої любові, яке керувало рукою Александра Яблоновського, коли 50 років тому він починав досліджувати історію свого краю, історію своєї “провінції”.

І коли сьогодні народ, історію якого розповідав нам наш історик, прокинувся до нового життя, коли, за словами д. Яблоновського, “поляни – теперішні українці”, як і давніше, ведуть “перед в усіх аспектах національного життя старої Русі”, коли в тій “старій Русі” українським почали називати все, що шанує своє національне ім’я, й водночас “назви, що їх дали сусіди”, лишилися тільки для духовних невільників тих сусідів, то ми знали, де наше місце, бо завдяки нашому Історикові дивилися відкритими очима на минувшину нашого краю... а ще й тому, що на те місце вказали нам своїм життям люди, які належали до грона однолітків і приятелів Александра Яблоновського.

І коли сьогодні частина нас, ідучи за голосом сумління й наказом почуття, повернулася до свого народу й відкрито назвала себе українцями, а друга частина, з пієтетом зберігаючи своє польське ім’я, успадковане від історії, не зреклася громадянства свого краю, бо зрозуміла значення “сталих і незмінних” “провінціалізмів”, той, хто серед польського суспільства першим наголосив на значенні “провінціалізмів” і цілковито присвятив себе дослідженню життя своєї “провінції”, сьогодні виступив проти нас.

В ім’я чого? – запитуємо вдруге.

В ім’я Польщі! – читаємо відповідь.

Але якої Польщі? Адже й давніше, в історії, й сьогодні перед нами постає дві Польщі: власне Польща, колиска Пястів, і велика Річ Посполита шляхетського народу.

І якщо сьогодні в ім’я Польщі українцям забороняють бути українцями, а поляків, що живуть в Україні, застерігають про небезпеку “українофільства”, тобто любові до України, до рідного краю, то треба виразно називати ту Польщу її власним ім’ям.

Адже те, що “Польща – велика річ”, ми знаємо дуже добре! Але такою ж великою є кожна ідея, метою якої є духовне визволення народу. Але в ім’я

toryalnych”, nie grozi się im klątwami “bezwiednego odszczepieństwa” bo idee te takiej przymusowej, groźbę anathem zawarowanej, służby nie potrzebują... i dla tego nie wierzymy by nam tą prawdziwie wielką Polską grozić miano.

A więc umarłą Rzeczpospolitą szlachecką?

“O Ruś długi i zacięty spór” prowadziła ona – czytaliśmy u Aleksandra Jabłonowskiego, gdy zaś nastąpiło zwycięstwo i gdy “myśl polska – czytamy dalej – z jednej strony najżywotniej się zapłodniła na Ukrainie, przeniknęła tu wszystkie warstwy i porwała za sobą, o tyle z drugiej spotkała tu najżwawsze oddziaływanie i rzeczywistą tamę, wszystkie przeciwne polszczyźnie żywioły wystąpiły do zapamiętałej walki, wyniki której zbyt są wiadome” – mówi p. Aleksander Jabłonowski.

Tak, zbyt są niestety wiadome! Czyż warto dziś, gdy “miecz wzniesiony zwiśł”, w imię fikcji rany zabliznione rozjątrzać, czy warto powtarzać to, czego wyniki zbyt są nie tylko w przeszłości lecz i na przyszłość wiadome?

“Niema dziś Polski na Ukrainie, bo Polska jest tam, gdzie jest lud polski” – to jest stanowisko nasze i *tylko na tem stanowisku stojąc*, możemy ostatecznie rozwiązać pytanie: Ruś czy Ukraina?

Bo gdy widzimy, że dziś wśród ludu naszego “Ukrainą” nazywa się wszystko co się do życia, do przyszłości świetlanej rwie i gdy widzimy, że “Rusią” *nie tylko w imię Polski* nazywać się nam każą, to my tu bez względu na to, za kogo się narodowo uważamy, Ukrainę za hasło swoje stawiamy!

A ta Ukraina nasza to tylko z pyłu i namułu historycznego otrząśnięta ta sama Ruś, którą nam Aleksander Jabłonowski w swych dziełach pokazał. My zaś, tylko fikcji centralistycznych się wyzbywszy, pragniemy iść w ślady tych, którzy nas swoją pracą i życiem swem tę “prowincję” kochać nauczyli. I wśród tych nauczycieli naszych bez wątpienia jedno z najpierwszych miejsc należy się sędziwemu Historykowi, już nie “prowincji” w naszym rozumieniu, lecz kraju naszego – wszystko jedno czy on go Rusią czy Ukrainą sam nazywać będzie – niezmordowanemu badaczowi jego chmurnej przeszłości – Aleksandrowi Jabłonowskiemu.

таких ідей не забороняють іншим працівникам на духовній ниві “присвячувати свої зусилля інтересам” нехай навіть “територіальних одиниць”, не погрожують їм прокльонами “несвідомого відступництва”, бо ті ідеї не потребують такого примусового, підтриманого погрозами анафеми служіння... і тому ми не віримо, щоб ім’ям тієї справді великої Польщі нам погрожували.

А хіба шляхетська Річ Посполита не вмерла?

“Вона провадила тривалу й затягу боротьбу за Русь”, – читали ми в Александра Яблоновського, а коли прийшла мить перемоги, “польська думка, – читаємо ми далі, – з одного боку, найщедріше запліднилася в Україні, пронизала всі верстви й повела їх за собою, натомість із другого – натрапила на найзапекліший опір і очевидну перешкоду, всі неприхильні до всього польського елементи почали несамовиту боротьбу, результати якої відомі надто добре”, – пише д. Александр Яблоновський.

Так, на жаль, надто добре відомі! Чи варто сьогодні, коли “піднятий меч опустився”, в ім’я вигадки роз’ятрювати зарубцьовані рани, чи варто повторювати те, результати чого не тільки надто відомі в минулому, а й зрозумілі для майбутнього?

“Немає сьогодні Польщі в Україні, бо Польща там, де є люд польський”, – ось наша позиція, і, *тільки дотримуючись цієї позиції*, можна остаточно вирішити питання: Русь чи Україна?

Бо, коли ми бачимо, що сьогодні серед нашого люду Україною називають усе, що поривається до життя і до осяйного майбутнього, і бачимо, що нам наказують називатися Руссю *не тільки в ім’я Польщі*, ми, незважаючи на те, ким вважаємо себе національно, ставимо за своє гасло Україну!

А наша Україна – це очищена від історичного пороку й намулу та сама Русь, яку нам Александр Яблоновський зобразив у своїх працях. Тож ми, тільки-но позбувшись централістичних вигадок, прагнемо йти слідами тих, хто своєю працею і своїм життям навчив нас любити цю “провінцію”. І, без сумніву, серед тих наших учителів одне з найперших місць належить масти-тому Історикові – Історикові вже не “провінції” в нашому розумінні, а нашо-го краю, байдуже, називатиме він його Руссю чи Україною, невідомому до-слідникові його похмурої минувшини – Александрові Яблоновському.

HOHOL – ZALESKI

D waj wielcy Ukraińcy. – Jeden wielkiej miary pisarz rosyjski, drugi znany poeta polski.

Imieniem pierwszego rozbrzmiewa dziś Rosja cała. I słusznie: Hohol toć jej zdobycz kulturalna, to zdobycz w szerokie stepy ukraińskie pracą państwowości rosyjskiej. – Zdobyczą tą chełpi się dziś Rosja... a pewna jej część, potrząsając hałaśliwie nazwiskiem wielkiego *swego* pisarza, rzuca je w oczy jego braciom rodzonym, jako znak widomy zwycięstwa, jak groźne dla Ukrainy “memento”.

Czy słusznie?

“Bo u Hohola – pisze krytyk ukraiński Serhij Jefremow – były bezsprzecznie dwie dusze: ukraińska i rosyjska. Jedna młoda, świeża, owiana czarującymi wspomnieniami o dalekim, dla serca miłym kraju; druga starcza, chłodna, surowa, ze «służbowemi» dążnościami, z nadmiernem uwielbieniem oficjalnej państwowości...”. A syn ów kozaczy – potomek przez Sobieskiego nastanowionego hetmana nakaznego Ukrainy Prawobrzeżnej Ostapa Hohola – “sam nie wiedział, jaką jest dusza jego”... i to była jego tragedia, a zarazem tragedia ogromnej większości jego narodu.

Lecz i dla Hohola przychodziły chwile świadomości i... protestu.

“*Durni my, prawo, kak razsudit’ charaszeńko!* – pisał on do przyjaciela swego Ukraińca również Maksymowicza. – *Dla czewo i komu my żertwujem wsiem?*”.

Był to jednak protest czysto żywiołowy; konsekwencje logiczne potrafili wyprowadzić z niego dopiero ci, którym dziś grożą “starczą, chłodną, surową” duszą wielkiego rosyjskiego pisarza... Ale napróżno... Bujnego bowiem wzrostu tej drugiej “młodej i świeżej” duszy żadne groźby i żadne siły wstrzymać nie zdołają.

Toć i Zaleskim ongi grożono. Grożono wprawdzie inaczej, łagodniej, u Zaleskiego bowiem obydwie dusze cierpiały: i ta “młoda, świeża” ukraińska, czarem zadumanych stepów rodzinnych owiana, do życia się dopiero budząca, – i ta druga, siłą tradycji, po państwowości polskich odziedziczonych, wytworzona, i wraz z tą ojczyzną państwową pograżona w smutku wielkim upadku sławy minionej.

Ta druga zawiodła go na obczyznę daleką, a na obczyźnie znów pierwsza w nim wciąż rzewnie łkała:

ГОГОЛЬ – ЗАЛЕСЬКИЙ

Два великі українці. Перший – видатний російський письменник, другий – відомий польський поет.

Ім'я першого лунає тепер в усій Росії. І слушно: адже Гоголь – її культурний набуток із широких українських степів, здобутий працею російської державності. – Росія сьогодні пишається тим набутком... а певна частина тієї Росії, галасливо вимахуючи ім'ям *свого* великого письменника, кидає те ім'я у вічі його рідним братам як очевидний знак перемоги, як грізне для України “memento”...

А чи слушно?

“Бо в Гоголя, – пише український критик Сергій Єфремов, – були, безперечно, дві душі: українська і російська. Одна молода, свіжа, овіяна чарівливими спогадами про далекий, милий серцю край, а друга – стареча, холодна, сувора, зі «службовими» прагненнями, з надмірною любов'ю до офіційної державності...”. А цей козацький син, нащадок наказного гетьмана Правобережної України Остапа Гоголя, якого призначив Собеський, “сам не знав, яка його душа”... і то була його трагедія, а водночас і трагедія величезної більшості його народу.

Але і в Гоголя траплялися моменти усвідомлення цього і... протесту.

“Дурни мы, право, как рассудить хорошенько! – писав він до свого приятеля й теж українця Максимовича. – Для чего и кому мы жертвуем всем?”

Але то був суто стихійний протест, і логічні висновки спромоглися висунути з нього тільки ті, яким сьогодні загрожують “старечою, холодною, суворою” душею великого російського письменника... Але марно... Адже буйного розвитку тієї другої “молодої і свіжої” душі не зможуть стримати ніякі погрози й ніякі сили.

Таж і Залеським колись погрожували. Щоправда, погрожували інакше, м'якше, бо в Залеського обидві душі зазнавали мук: і та “молода, свіжа” українська, овіяна чаром рідних замріяних степів, що тільки-но прокидалася до життя, і друга, витворена силою традицій, успадкованих від польської державності, й разом з тією державною вітчизною занурена у великий смуток через занепад колишньої слави.

Ця друга душа завела його на далеку чужину, а на чужині вже його перша душа весь час ревно ридала:

Nużu, tużu na czużyni,
Kobzar staryj, biłeseńkij,
Hore ż, wiczne hore myni,
Szczu ne zabuw ridnoj neńki^a

I to była tragedia Zaleskiego, a zarazem tragedia wielu, od pnia macierzystego przez ideę obcej, zamierającej już państwowości oderwanych, jemu podobnych.

“Na czużyni” spotkali się dwaj wielcy Ukraińcy...

Spojrzeni sobie w oczy synowie rodzeni jednego narodu, przepaścią dwóch kultur obcych, dwóch państwowości sobie wrogich o panowanie nad *ich narodem* walczących rozdzieleni. I ujrzeni w sobie, gdzieś w najświętszych serca tajemnicach jedną wspólną, korzeniami hen nad Dnieprem ukochanym tkwiącą, rodzimą ukraińską duszę.

Nastąpiło zbliżenie. Rozmowa między poetą polskim a pisarzem rosyjskim toczyła się... *po ukraińsku*. Mamy jej ślad: liścik Hohola do Zaleskiego, zwykłą kartkę, że był i w domu nie zastał... a jednak mówi nam ona tak wiele:

Duże, duże było żałko – pisze Hohol – szczo ne zastaw Pana zemlaka doma. Czuwaw, szczo na Pana szchos' napalo, ne to sonisznycia, ne to zawijnycia (chaj prysnyt'sia ij łysyj did'ko), ta teper, spasybi Bohowi, Pan bucim każut' zowsim zdorow. Dajże Boże, szczo nadowho na sławu wsij kozac'kij zemli dawaw by czerneć 'koho chliba wsiakij bolizni i złydniam. Taj i nas by ne zabuwaw, pysulki w Rym sław. Dobre-b było, jakby i sam tudy koły nebud' prymandruwaw. Duże, duże błyż'kyj zemlak, a po serciu szczo błyżczij czym po zemli.

Mykoła Hohol”^b.

“A po serciu szczo błyżczij czym po zemli”... i miał rację Hohol; wspólną ziemię wstęgą Dnieprówą dzielili między sobą sąsiedzi, lecz serca jednego wspólnego wyjąć i rozdzielić nie zdołali. Pozostało ono młode, świeże, piękne jak ziemia, która ich wykarmiła, – silne, jak lud ich do życia się rwący i... jednakie u obydwoh.

Dziś, nie bacząc na gestą powłokę przesądów narodowych, przez pryzmat różnic kulturalnych, przeznależące do obcych państwowości “dusze i dzieła” – dwóch wielkich Ukraińców – widzimy w nich to ukraińskie serce, a czując je w swoich piersiach, mówimy śmiało: oni nasi.

^a Jeden z ukraińskich wierszy Bohdana Zaleskiego, wydanych w “Dziełach pośmiertnych” (Kraków, 1891), t. I, str. 117.

^b List ten po raz pierwszy został ogłoszony drukiem w “Gazecie Lwowskiej” Nr. 218 z r. 1899, w “Notatkach literacko-artystycznych”. Następnie przedrukowała go “Kijewska Starina” w t. LX [...] r. 1899. Podajemy go tu raz jeszcze jako przyczynek do charakterystyki Hohola z powodu jego jubileuszu.

Нуджу, тужу на чужині,
Кобзар старий, білесенький,
Горе ж, вічне горе мені,
Що не забув рідної неньки^а.

То була трагедія Залеського, а водночас і трагедія багатьох подібних до нього людей, відірваних від материнських коренів ідеєю чужої, вже вмирущої державності.

Ці два великі українці зустрілися “на чужині”...

Зазирали один одному у вічі рідні сини єдиного народу, розділені прірвою двох чужих культур, двох ворожих між собою державностей, які боролися за панування над *їхнім народом*, й побачили в собі, десь у найсвятіших глибинах серця, одну спільну рідну українську душу, що пустила коріння ген над улюбленим Дніпром.

Відбулося зближення. Розмова між польським поетом і російським письменником точилася... *українською мовою*. Є й слід тієї розмови – лист Гоголя до Залеського, звичайна картка, мовляв, був і не застав удома, а проте промовляє вона нам дуже багато.

“Дуже, дуже було жалко, – пише Гоголь, – що не застав пана земляка дома. Чував, що на Пана щось напало, не то сонішниця, не то завійниця (хай присниться їй лисий дідько), та тепер, спасибі Богові, Пан буцім, кажуть, зовсім здоров. Дай же, Боже, щоб надовго на славу всій козацькій землі давав би чернецького хліба всякій болізни і злидням. Та й і нас би не забував, писульки в Рим слав. Добре б було, якби і сам туди коли-небудь примандрував. Дуже, дуже близький земляк, а по серцю ще ближчий, чим по землі.

Микола Гоголь”^б.

“А по серцю ще ближчий, чим по землі”, – і Гоголь мав слухність; сусіди ділили між собою спільну землю Дніпровою смугою, а вийняти й поділити єдине спільне серце не змогли. Лишилося те серце молоде, свіже, гарне, як земля, що вигодувала їх, і сильне, пориваючи їхній люд до життя, і... однакове в обох.

Сьогодні, не звертаючи уваги на густу мережу національних упереджень, не дивлячись крізь призму культурних відмінностей і належних до чужих державностей “душ і творів” двох великих українців, ми бачимо в них це українське серце, а відчувавши його у своїх грудях, сміливо заявляємо: вони наші!

^а Один із українських віршів Богдана Залеського, виданий в “Dzielałach pośmiertnych” (Краків, 1891), т. I, с. 117.

^б Лист цей вперше було опубліковано у “Gazecie Lwowskiej” № 218 1899 р. в “Літературно-мистецьких нотатках”. Згодом передруковано в “Киевской старине” в т. 53 1899 р. Даємо його ще раз як матеріал до характеристики М. Гоголя у зв’язку з його ювілеєм.

KRAJ I NARÓD

Wiek XIX między wielu innymi hasłami i ideami społecznymi pozostawił nam po sobie w spuściźnie ideę nacjonalizmu, jako pewnej formy życia społecznego, opartej przede wszystkim na różnicach rasowych i narodowych. Hasła: *cujus regio – illius natio*, Francja dla francuzów, Niemcy dla Niemców, Rosja dla Rosjan legły w osnowę nie tylko polityki państwowej, – egoizm narodowy, prawo silniejszego, a z nimi zasada “ekspansji narodowej” i podboju “kresów” stały się dorobkiem nie tylko bismarkowskich mózgów, lecz rozpowszechniły się wśród mas, wytworzyły ideologię całych warstw, całych grup społecznych. Podobnie jak w wiekach średnich religia, tak teraz narodowość stała się alfą i omegą społecznego myślenia olbrzymiej większości ludzi.

Nic dziwnego zresztą, idea bowiem nacjonalizmu w początkach swego rozwoju posiadała rzeczywiście siłę olbrzymią; potrafiła ona dokonać cudów: wskrzesić narody umarłe i wyzwolić narody podbite, zjednoczywszy je pod hasłem ogólnonarodowym dla wywalczenia lepszej doli, lepszej przyszłości. Wiosna narodów minęła jednak prędko, sama zaś idea nacjonalizmu uległa z biegiem czasu wielkiej i kardynalnej zmianie.

Z idei wyzwolenie narodów mającej na celu, z idei walczącej o zaspokojenie tych potrzeb ludzkiego istnienia, które w szacie narodowej się przejawiają, stała się ona, po zaspokojeniu tych potrzeb, tylko formą, pod którą ukrywać się poczęły nie osiągnięte już wszechnarodowe postulaty, lecz poszczególne interesy tych grup narodu, które na gruncie hipertrofji uczucia narodowego pragnęły zaspokoić nie narodowe bynajmniej, lecz swoje własne potrzeby.

Był to już jednak początek zwyrodnienia idei, wkraśli się w nią bowiem elementy wewnętrznego rozkładu, przeczące jej głównym i kardynalnym zasadom. Bo idea, która, dobro narodów głosząc, stała się początkiem ucisku narodowego; idea, która zjednoczenie *całego* narodu mając na celu, stała się wyrazicielką dążeń tylko jednej jego części, istnieć już w swej czystej pierwotnej formie nie mogła. I powoli hasło wyzwolenia narodów przerodziło się w hasło egoizmu każdej poszczególnej narodowości, powoli siła, która potrafiła ongi łączyć narody, stała się siłą, która synów jednego narodu dzielić na wrogie obozy poczęła; ludzie zaś, którzy cechy indywidualno-narodowe wszędzie podkreślali i na różnicach naro-

КРАЙ І НАРОД

Поміж багатьох інших суспільних гасел та ідеалів XIX століття лишило нам по собі у спадщину ідею націоналізму як певної форми суспільного життя, зіпертої передусім на расових й національних відмінностях. Гасла *cujus regio – illius natio*, Франція для французів, Німеччина для німців, Росія для росіян – лягли в основу не тільки державної політики, національний егоїзм, право сильнішого, а з ними і принцип “національної експансії” й загарбання “кресів” стали доробком не тільки бісмарківських мозочків, а й поширилися серед мас, витворили ідеологію цілих верств, цілих суспільних груп. Як у середні віки релігія, так тепер національність стала альфою і омегою суспільного мислення величезної більшості людей.

Зрештою, нічого дивного, бо ідея націоналізму на початку свого розвою безперечно мала величезну силу і змогла здійснити дива: воскресити вмерлі й визволити пригноблені народи, об’єднавши їх під загальнонаціональним гаслом, щоб вибороти кращу долю, краще майбутнє. Однак Весна народів минула швидко, а сама ідея націоналізму зазнала з плином часу великих і важливих змін.

З ідеї, що мала на меті визволення народів, з ідеї, яка боролася за задоволення тих потреб людського існування, які виявляються в національних шахах, вона, задовольнивши ті потреби, стала тільки формою, під якою почали ховатися вже не утверджені загальнонародні постулати, а конкретні інтереси тих груп народу, які на ґрунті гіпертрофії національного почуття прагнули задовольнити аж ніяк не народні, а власні потреби.

То був уже початок виродження ідеї, бо в неї закралися елементи внутрішнього розпаду, які суперечили її головним і кардинальним засадам. Адже ідея, яка, проголошуючи благо народів, стала початком національних утисків; ідея, що, маючи за мету об’єднання *всього* народу, стала виразницею прагнень тільки однієї його частини, вже не могла існувати у своїй чистій первинній формі. Гасло визволення народів потроху виродилось у гасло егоїзму кожної окремої національності, мало-помалу сила, яка могла колись об’єднати народи, стала силою, що почала ділити на ворожі табори синів одного народу, а люди, які завжди наголошували на своєрідності національних рис і спирали свою ідеологію на національних відмінностях, стали в усіх народах разю-

dowych swą ideologię opierali, stali się we wszystkich narodach rażąco do siebie podobni, stali się w pełnym znaczeniu tego słowa kosmopolitami o jednakich cechach międzynarodowego nacjonalistycznego myślenia. Bo rodzonymi braćmi z ducha stali się “prawdziwy” francuz urządzający dreyfusiady i “prawdziwy” rosjanin urządzający pogromy, ludźmi wybitnie jednego typu stali się często najzawziętsi wrogowie: nacjonałiści dwóch walczących między sobą narodów.

Zasada etyki murzyńskiej: “dobrze jeśli ja ukradnę komu żonę i źle jeśli u mnie ukradną żonę” stała się międzynarodową zasadą “narodowego myślenia” kosmopolitycznych nacjonalistów.

Idea powtarzamy została zdeprawowana i to nie tylko tam, gdzie straciła ona wszelką rację bytu, u narodów posiadających możność pełnego narodowego rozwoju, lecz i u narodów uciśnionych, które, zdawało by się, lepsze i szczytniejsze jej hasła wyzyskać by jeszcze mogli.

Narody te bowiem, walcząc o swe wyzwolenie w imię egoizmu narodowego, stają odrazu na grunt ideologii narodowej swych wrogów i walka ich staje się walką nie o zniesienie wszelkiego narodowego ucisku, a o zamianę tylko ucisku, o zastąpienie “stanu posiadania” narodu w danej chwili silniejszego “stanem posiadania” narodu, który silnym ma się stać dopiero. A że narody obecnie nigdzie w masie zwartej na jednym terytorjum nie żyją więc dla mniejszości narodowościowych wzmożenie się w imię egoizmu narodowego sił uciśnionych na razie większości oznacza na przyszłość jeśli nie zagładę, to walkę zaciętą. Przykład zaś “wyzwolonych” Węgier, dążących później do zniszczenia rozsianych wśród nich słowian, i przykład “zjednoczenia” Niemiec zakończzonego ideologią pruską, zachęcającymi w tej mierze być nie mogły. W rezultacie walka o słuszne zupełnie prawa narodowe znajduje obecnie zaciętych wrogów wśród tych, którzy o te same prawa dla siebie z całem zaparciem się walczą.

I właśnie w owej niezdolności współczesnej idei nacjonalizmu do zjednoczenia sił ludzkich dla wywalczenia lepszej doli nawet dla uciśnionych narodów i w rozbudzaniu przeciwieństw i antagonizmów narodowościowych w obrębie jednego kraju, wśród jednej ziemi mieszkańców, leży zarodek śmierci tej idei, jej nieprzydatność i szkodliwość społeczna.

Dlatego też w krajach o ludności mieszanej (a takimi stają się obecnie wszystkie kraje na kuli ziemskiej), z budzącą się dopiero wśród mas świadomością narodową i z budzącymi się potrzebami i aspiracjami narodowymi, które zaspokojenia koniecznie wymagają, zjawia się niezbędna potrzeba zastąpienia starych i zużytych sztandarów nacjonalizmu innemi hasłami, które by mogły skupić obywateli danego kraju dla wywalczenia lepszej dla niego przyszłości, dla zdobycia dla jego mieszkańców praw wszystkich, w tej liczbie i praw narodowych.

че схожі між собою, стали в певному розумінні цього слова космополітами з однаковими рисами міжнародного націоналістичного мислення. Адже рідними духовними братами стали “справжній” француз, що влаштовує дрейфусіади, і “справжній” росіянин, що влаштовує погроми; людьми напрочуд однакового типу стали часто найлютіші вороги: націоналісти двох народів, що борються між собою.

Принцип негритянської етики: “Добре, коли я вкраду чийсь дружину, і погано, коли вкрадуть мою дружину”, – став міжнародним принципом “національного мислення” космополітичних націоналістів.

Отже, повторюємо, ця ідея стала занапащеною, і то не тільки там, де втратила всяку підставу існування, в народів, які мають можливість повного національного розвитку, а й у пригноблених народів, які, здавалося, ще могли б скористатися її кращими та піднесенішими гаслами.

Адже народи, які борються за своє визволення в ім’я національного егоїзму, одразу стають на ґрунт національної ідеології своїх ворогів, і їхня боротьба стає боротьбою не за скасування всякого національного гноблення, а лише за заміну гноблення, за заміну “стану володіння” того народу, що даної миті найсильніший, “станов володіння” народу, який ще має стати сильним. А що народи тепер ніде не живуть компактною масою на одній території, зміцнення в ім’я національного егоїзму сил нині пригнобленої більшості означає для національних меншин у майбутньому якщо не загибель, то запеклу боротьбу. Отож приклад “визволених” угорців, які згодом прагнули знищити розпорошених серед них слов’ян, і приклад “об’єднання” Німеччини, що скінчилося прусською ідеологією, аж ніяк не могли заохочувати. В результаті цілком справедлива боротьба за національні права має тепер затятих ворогів серед тих, які саможертвовно борються за ті самі права для себе.

Саме в оцій нездатності сучасної ідеї націоналізму об’єднати зусилля людей, щоб вибороти кращу долю навіть для пригноблених народів, і в пробудженні міжнаціональної неприязні та антагонізмів у межах одного краю, серед жителів єдиної землі, й лежить зародок смерті тієї ідеї, її суспільна непридатність і шкідливість.

Тому в країнах зі змішаною людністю (а такими стають тепер усі країни земної кулі), де серед мас тільки-но прокидається національна свідомість і пробуджуються національні потреби і прагнення, що неодмінно вимагають задоволення, з’являється доконечна потреба замінити старі й зужиті знамена націоналізму іншими гаслами, що могли б згуртувати громадян даної країни для боротьби за краще майбутнє для неї, для здобуття для її мешканців усіх прав, зокрема й національних прав.

Idea nacjonalizmu mniejszości: prawo panowania “uprzywilejowanych” narodów i idea nacjonalizmu większości: “czyj kraj tego i naród”, dziś już nie wystarczają, wniosły one bowiem wszędzie walkę i nienawiść, podzieliły one narody w krajach i kraje między zwycięskimi narodami, stworzyły walkę wszystkich przeciwko wszystkim. Zjednoczyć znów do wspólnej pracy dla ideałów wszechludzkich ludzi różnych narodowości zmuszonych żyć obok siebie i zaspokoić ich poszczególne potrzeby narodowe, pogodzić jednym słowem te dwa dziś często rozbieżne, lub przymusowo łączone pojęcia “kraju” i “narodu” – stało się celem nowej idei, która na naszym tu gruncie nazwę “krajowości” czy też “terytorjalizmu” przybrała.

Terytorjalizm więc przeciwstawiamy nacjonalizmowi, lecz bynajmniej nie samemu pojęciu narodowości i nie patriotyzmowi w szlachetnym tego słowa znaczeniu. To znaczy, że stojąc na gruncie przede wszystkim obywatelskości kraju naszego, nie chcemy w jego obrębie przeprowadzać żadnego nacjonalistycznego “zrównania”, nie chcemy wyłącznego panowania u nas jednej narodowości w imię jej przewagi ekonomiczno-kulturalnej lub też liczbowo-fizycznej, a więc nie pragniemy być czziemiś “kresami” – obiektem różnych “ekspansji narodowych”, lecz i nie wyznajemy zasady “Ukrainy dla ukraińców”, natomiast hasłem naszym jest: *“Ukraina dla jej obywateli”*. Narodowości jednak nie negujemy, przeciwnie, uznając w pełnym znaczeniu tego słowa zasadę samookreślenia narodowego wśród obywateli kraju naszego wyraźnie rozróżniamy Ukraińców, Polaków, Rosjan, Żydów, Niemców etc., i dla tego właśnie w imię ogólnej idei krajowej na gruncie wyłączności narodowej, na gruncie nacjonalistycznym stać nie możemy, jeśli sami sobie przeczyć nie chcemy.

I chociaż ojczyzną naszą jest dla nas Ukraina i chociaż jej obywatelami przede wszystkim jesteśmy, jako członkowie jednak poszczególnych narodowości, jako Ukraińcy, Polacy, Rosjanie jedności duchowej i kulturalnej z tymi współplemioncami naszymi, którzy poza obrębem kraju naszego mieszkają się nie wyrzekamy. Z tego też stanowiska naszego wypływają obowiązki nasze względem kraju naszego, jako obywateli względem ojczyzny i obowiązki narodowe względem tych narodów, za których członków uważać się pragniemy. I jako obywatele Ukrainy w zamian za spełnione względem niej obowiązki obywatelskie żądać od niej będziemy zabezpieczenia praw i potrzeb naszych, a w ich liczbie naszych w tym kraju potrzeb narodowych, jako zaś członkowie poszczególnych narodowości popierać będziemy ogólny nasz rozwój kulturalno-narodowy chociażby ogniska tego życia narodowego i poza obrębem kraju naszego się znajdowały.

Przez ogólne dobro Ukrainy do dobra jej obywateli, przez dobro jej obywateli do dobra tych narodów, do których ci obywatele należą, – tak pojmujemy naszą

Ідеї націоналізму меншості: право панування “привілейованих” народів – та ідеї націоналізму більшості: “чий край, того й народ” – сьогодні вже не досить, бо вони породили розмаїту боротьбу та ненависть, поділили народи в краях і краї між народами-переможцями, створили боротьбу всіх проти всіх. Об’єднання знову для спільної праці задля загальнолюдських ідеалів людей різних національностей, змушених жити поряд, і задоволення їхніх конкретних національних потреб, одне слово, узгодження таких двох сьогодні часто суперечливих або силоміць поєднаних понять, як “край” і “народ”, стало метою нової ідеї, яка на нашому ґрунті прибрала назви “крайовості” або “територіалізму”.

Отже, територіалізм ми протиставляємо націоналізмові, та аж ніяк не самому поняттю “національність” і не патріотизмові в шляхетному значенні цього слова. Це означає: стоячи на ґрунті передусім громадянства нашого краю, ми не хочемо в його межах здійснювати ніякого націоналістичного “зрівняння”, не хочемо виняткового панування в нас однієї національності в ім’я її економічно-культурної або чисельно-фізичної переваги, а отже, не прагнемо бути чиймись “кресами” – об’єктом різних “національних експансій”, але й не визнаємо принципу “Україна для українців”, бо обстоюємо натомість гасло “Україна для її громадян”. Однак ми не нехтуємо національності, навпаки, визнаючи в повному значенні цього слова принцип національного самовизначення, серед громадян нашого краю ми виразно розрізняємо українців, поляків, росіян, жидів, німців і т. ін., і саме тому в ім’я загальної ідеї всього краю не можемо, не суперечачи самим собі, стати на ґрунт національної винятковості, на націоналістичний ґрунт.

Хоча нашою вітчизною для нас є Україна й хоча ми передусім її громадяни, як представники конкретних національностей, як українці, поляки, росіяни ми однак не зрікаємося духовної та культурної єдності з тими нашими одноплемінниками, що живуть за межами нашого краю. З такої нашої позиції впливають наші обов’язки щодо нашого краю: це обов’язки громадян перед своєю вітчизною, а також національні обов’язки щодо тих народів, за представників яких ми прагнемо вважати себе. Як громадяни України ми взамін виконаних перед нею громадянських обов’язків вимагатимемо забезпечення наших прав і потреб, а серед них і наших національних потреб у цьому краї, а як представники конкретних національностей ми будемо підтримувати наш загальний культурно-національний розвиток, навіть якщо осередки того національного життя перебувають за межами нашого краю.

Через загальне добро України до добра її громадян, через добро її громадян до добра тих народів, до яких ті громадяни належать, – ось як ми розуміємо наш територіалізм і наш національний патріотизм і саме цим у націо-

krajowość i nasz patriotyzm narodowy i tem w polityce narodowej zasadniczo różnimy się od nacjonalistów, którzy, interes narodowy kładąc na pierwszym miejscu, nim mierzą swój stosunek do ogólnych potrzeb krajowych.

Jesteśmy bowiem stanowczymi przeciwnikami wszelkiej walki narodowościowej w imię idei nacjonalizmu prowadzonej; egoizm zaś narodowy i utrzymanie narodowego “stanu posiadania” – zasadnicze hasła nacjonalizmu – walkę tę u nas wywołać muszą. Bo gdy polak lub rosjanin na Ukrainie w imię egoizmu narodowego dążyć będzie do zachowania polskiego lub rosyjskiego stanu posiadania narodowo-kulturalnego, ekonomicznego i politycznego, to naruszeniem tego stanu posiadania będzie przede wszystkim rozwój narodowy ludu ukraińskiego lub też rozwój narodowy każdej z tych narodowości. Równocześnie w imię tego samego egoizmu narodowego dla ukraińca wszelki rozwój narodu polskiego i rosyjskiego na Ukrainie będzie zwiększeniem ich stanu posiadania, który on, w nacjonalistycznym rozumieniu interesu narodowego, usunąć jak najprędzej musi. W rezultacie wytworzy się walka wszystkich przeciwko wszystkim, a chwilowy tryumf zwycięzców strat w tej walce poniesionych nie okupi.

My zaś wierząc, że wszechstronny rozwój Ukrainy będzie zarazem rękojmią rozwoju wszystkich jej mieszkańców i wierząc, że ten rozwój tylko wspólnymi siłami może być osiągnięty, na miejsce poszczególnych interesów narodowych stawiamy wspólny interes krajowy. I wierzymy mocno, że polak na Ukrainie w imię obywatelstwa kraju popierający dążności narodowe swego współobywatela ukraińca i ukraińiec w imię tej samej idei popierający narodowe postulaty swego współobywatela polaka więcej dla swych idei narodowych zrobią niż zjednoczeni pod “wszechnarodowym” sztandarem krajowi i pozakrajowi nacjonaści. Bo, powtarzamy, do wspólnych celów należy dążyć wspólnymi siłami, a między ideaми narodowymi, negując wszelkie “egoizmy”, przeciwieństw nie widzimy wcale.

I dlatego pojęcia kraju i narodu w rozumieniu naszym nie wykluczają się wzajemnie i nie utożsamiają się przemocą, lecz łączą w jedną harmonijną i organiczną całość. Kraj bowiem, wedle pojmowania naszego, to forma zewnętrzna, to te otaczające nas stałe i niezmiennie od terytorjum danego zależne, zewnętrzne warunki, w których losy żyć nam wspólnie przeznaczyły, – naród zaś to idea, wcielenie myśli zbiorowej, życie wszechludzkie w szatę indywidualności narodowej obleczone, a więc wieczna zmiana i wieczny rozwój; rozwój zaś wszechstronny sądzimy – tylko w sprzyjających warunkach zewnętrznych w całej pełni odbywać się może i od nich jest w wielkiej mierze zależny. I dlatego idea krajowa, tak jak my ją pojmujemy, wytworzenie tych ogólnych warunków korzystnych mająca przede wszystkim na celu, rozwiązuje wedle nas zarazem kwestje narodowościowe, w obrębie danego terytorjum istniejące.

нальній політиці ми принципово відрізняємося від націоналістів, що, ставлячи національний інтерес на перше місце, міряють ним своє ставлення до загальних потреб краю.

Ми принципові противники всякої міжнаціональної боротьби, яку провадять в ім'я ідеї націоналізму, адже національний егоїзм та увічнення національного “стану володіння” – ці головні гасла націоналізму – мусять спричинити в нас цю боротьбу. Бо, коли поляк чи росіянин в Україні в ім'я національного егоїзму прагнутиме увічнити польський або російський стан національно-культурного, економічного й політичного володіння, то порушенням того стану володіння буде передусім національний розвиток українського народу або ж національний розвиток кожної з тих національностей. Водночас для українця всякий розвиток польського чи російського народу в Україні в ім'я того самого національного егоїзму буде зміцненням їхнього стану володіння, що його, коли дотримуватися націоналістичного розуміння національного інтересу, він повинен якнайшвидше усунути. В результаті виникне боротьба всіх проти всіх, а миттєвий тріумф переможців аж ніяк не виправдає втрат, зазнаних у тій боротьбі.

Натомість ми, вірячи, що всебічний розвиток України буде водночас запорукою розвитку всіх її мешканців, і вірячи, що той розвиток можна забезпечити тільки спільними зусиллями, на місце конкретних національних інтересів ставимо спільний інтерес краю. Ми твердо віримо, що поляк в Україні, який в ім'я громадянства країни підтримуватиме національні прагнення свого співгромадянина українця, і українець, який в ім'я тієї самої ідеї підтримуватиме національні постулати свого співгромадянина поляка, зроблять більше для своїх національних ідей, ніж об'єднані під “загальнонаціональним” знаменом націоналісти в краю й за його межами. Адже повторюємо: спільних цілей належить прагнути спільними зусиллями, а між національними ідеями, якщо знехтувати всякі “егоїзми”, ми не бачимо ніяких суперечностей.

Тому в нашому розумінні поняття “край” і “народ” не виключають на взаєм одне одного й не стають тотожними шляхом насильства, а поєднуються в одну гармонійну та органічну цілість. Бо ж край, згідно з нашим розумінням, – це зовнішня форма, ті сталі й незмінно залежні від даної території зовнішні умови, в яких доля призначила нам спільно жити, а народ – це ідея, втілення колективної думки, загальнолюдське життя, прибране в шати національної своєрідності, а отже, вічна зміна й вічний розвиток; на нашу думку, всебічний розвиток може відбуватися повною мірою тільки за сприятливих зовнішніх умов і суттєво залежить від них. І тому крайова ідея, як ми її розуміємо, має за свою мету передусім створення тих корисних загальних умов, і вона, на нашу думку, водночас вирішує й національні питання, що існують у межах даної території.

W jakich konkretnych formach politycznych wyobrażamy sobie urzeczywistnienie naszej idei i jak traktujemy ze stanowiska krajowego inne zjawiska życia społecznego i ekonomicznego naszego kraju – o tem mówić jeszcze będziemy, tu chodziło nam o zaznaczenie naszego stosunku do spraw narodowych, a w szczególności do nacjonalizmu, jako do pewnego określonego kierunku społecznego. Wyjaśniając zaś jak pojmujemy stosunek wzajemny do siebie pojęć kraju i narodu, chcieliśmy dać próbę rozwiązania naglącego pytania, które życie dziś stawia przed nami i które tak lub inaczej każdy z nas mieszkańców Ukrainy rozwiązać koniecznie musi.

У яких конкретних політичних формах ми уявляємо собі реалізацію нашої ідеї і як із позиції краю ми трактуємо інші явища його суспільного та економічного життя – про це ми ще будемо говорити, тут ми прагнули тільки засвідчити своє ставлення до національних справ, зокрема до націоналізму як до певного визначеного суспільного напрямку. Отже, з'ясовуючи, як ми розуміємо взаємовідносини понять “край” і “народ”, ми хотіли запропонувати спробу вирішення нагального питання, яке ставить сьогодні перед нами життя і яке так чи інакш неодмінно повинен вирішити кожен мешканець України.

SPRAWOZDANIA KRYTYCZNE

Fr. Rawita-Gawroński. Bohdan Chmielnicki. –

[T.] I, II. – Lwów, 1909, str. 483.

Pan prezes “Związku dziennikarzy polskich”, twórca i prezes “Ligi Narodowej”, mającej na celu kolonizowanie Rusi Halickiej chłopem mazurskim, autor “Un danger pour l’Europe” – książki ostrzegającej “Zachód” przed grożącym mu niebezpieczeństwem nawałnicy... ukraińskiej (!), wydał drugi tom swego “historycznego” dzieła p. t. “Bohdan Chmielnicki”.

Obszerną recenzję o tomie pierwszym zamieścił w “Kwartalniku Historycznym” (zesz. 4 z r. 1908) sędziwy historyk polski Tadeusz Korzon; w niej wykazał on błędy historyczne, od których roi się dzieło p. Gawrońskiego, tu ich więc powtarzać nie będziemy. Zresztą tom I, pomijając nową “naukową” teorię, noszącą wszystkie cechy oryginalnego talentu p. Rawity, o żydowskim (sic!) pochodzeniu Bohdana Chmielnickiego, odznacza się chyba tylko kopnięciem wielkiego historyka polskiego Szajnochy przez znacznie mniejszego historyka Gawrońskiego i również zupełnie oryginalną brutalną napaścią na nieżyjącego już prof. Włodzimierza Antonowicza “który – jak pisze Korzon – został obarczony przez p. Gawrońskiego wprost obelżywymi zarzutami, a przecież legitymować się przed czytelnikiem może badaniami, które źle czy dobrze wykonał, drukiem ogłosił i do literatury naukowej wprowadzić potrafił”^a.

Prócz tego tom I zawiera wynurzenia samego p. Gawrońskiego dotyczące jego pracy. A więc zabierając się do tak ważnej epoki w dziejach już nie tylko ukraińskiego ale i polskiego narodu, p. G[awroński] odrazu na wstępie zaznacza, że “o narodzie ruskim (ukraińskim. – L[ipiński]) *nie można poważnie mówić*” (str. 8), no i rzeczywiście pozostaje wierny tej tezie przez cały ciąg swej dwutomowej “niepoważnej” zaiste gadaniny.

“Do cytowania źródeł uciekałem się skąpo – mówi dalej «nowoczesny» historyk – prawie z konieczności... wolałem gdzie można było dać czytelnikowi rezul-

---

^a Przy sposobności przypominamy, że p. Gawroński w swej karierze historycznej niejednokrotnie zbyt “ściśle” korzystał z dzieł zelżonego przez niego prof. Antonowicza. Wykazano to p. Gawrońskiemu bardzo dokładnie w “Zapiskach Nauk[owego] Tow. im. Szewczenki”, w t. LXXV, r. 1907, str. 199.

КРИТИЧНИЙ ВІДГУК

Fr. Rawita-Gawroński. Bohdan Chmielnicki. –

Т. I, II. – Львів, 1909, 483 с.

Пан голова “Союзу польських журналістів”, засновник і голова “Національної ліги”, що має за мету колонізацію Галицької Русі мазурськими селянами, автор книжки “Un danger pour l’Europe”, яка застерігає “Захід”, що йому загрожує небезпека... лавини українців (!), видав другий том своєї “історичної” праці під назвою “Богдан Хмельницький”.

Розлогу рецензію на перший том опублікував у “Kwartalniku Historycznym” (вип. 4 за 1908 р.) сивоголовий польський історик Тадеуш Корзон, вказавши на історичні помилки, якими кишить праця Гавронського, тож тут ми не будемо переказувати їх. Зрештою, том I, якщо не згадувати про нову “наукову” теорію, в якій відобразились усі риси оригінального таланту д[обродія] Равіти, про єврейське (sic!) походження Богдана Хмельницького, відзначається хіба що зневажливою критикою великого польського історика Шайнохи з боку значно дрібнішого історика Гавронського і так само цілком оригінальним брутальним нападом на вже покійного професора Володимира Антоновича, “якому, – пише Корзон, – д. Гавронський робить відверто образливі закиди, хоч той усе-таки може виправдатися перед читачами дослідженнями, які він виконав погано чи добре, опублікував і спромігся запровадити до наукової літератури”^а.

Крім того, в томі I є одкровення самого Гавронського, які стосуються його праці. Отож, підступаючи до такого важливого періоду в історії не тільки українського, а й польського народу, д. Г[авронський] не тільки одразу зазначає у вступі, що “про народ руський (український. – В. Л.) не можна говорити поважно” (с. 8), а й вочевидь зберігає вірність цій тезі протягом своєї двотомної воістину “неповажної” балаканини.

“До цитування джерел я вдавався нечасто, – говорить далі «новочасний» історик, – майже з необхідності... прагнуч, де була змога, подати читачеві

---

^а Згадаймо при нагоді, що д. Гавронський у своїй історичній кар’єрі не раз занадто “ретельно” користувався з праць ображеного ним проф. Антоновича. На це докладно вказано Гавронському в “Записках Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка”, т. LXXV, 1907 р., с. 199.

taty moich rozważań i pracy...”. Co do pierwszego to tak, lecz w drugiej części swego zdania p. G[awroński] rozminął się nieco z prawdą, bo jak twierdzi Ta-deusz Korzon “autor dużo czerpał z monografii Kubali p. t. «Ossoliński» i Czerbaka p. t. «Plany wojny domowej». Własne rozumowania wysnuwa przeważnie z pamiętników, rzadko z dokumentów, których wiarogodności nie sprawdza”. W pierwszym tomie p. Korzon po usilnych poszukiwaniach znalazł u p. Rawity aż... “dwa udatne wypadki czynności krytycznej (!!)", stwierdził natomiast absolutną nieznajomość “wielu niezbędnych” dzieł traktujących o tym samym przedmiocie. Nic dziwnego – wedle p. Rawity przy badaniu “hajdamackich” dziejów wystarczą najzupełniej “własne rozważania”.

W drugim tomie p. Gawroński pozostaje wiernym sobie. Wyławiając z ówczesnych pamiętnikarzy wszystko, co się przeciwko kozakom i narodowi ukraińskiemu zwraca, wszystkie sądy odmienne pomija milczeniem, lub je z oburzeniem odrzuca. Oto przykład krytyki historycznej p. G-ego: “kozacy – powtarza on za Albrechtem Radziwiłłem z całą powagą i dziejopisarskiem namaszczeniem – w Brześciu Litewskim zakonnikowi św. Dominika język tyłem wyciągnęli” (sic! – str. 33). Gdy jednak *ten sam pamiętnikarz* mówi: “lubo w innych monarchjach bywają rebellje, nigdzie jednak tak sroga nie powstała, jako u nas w Polsce, *nigdzie bowiem tak nie uciemiężają poddanych jako u nas*”^a, to oburzony “dziejopis” chwytą w tej chwili za skalpel krytyki historycznej i “brednie” Albr[echta] Radziwiłła obala jednym śmiałym twierdzeniem, że Radziwiłł przez to chciał “widocznie przypodobać się biskupowi Władysławskiemu” (str. 33), który... również był tego samego zdania.

Współczesny zaś Franc[iszek] Rawita-Gawroński twierdzi, że w czasach owych na Ukrainie “nie tylko ucisku nie było, ale i poddaństwo w znaczeniu zobowiązań chłopu polskiego (?), nie istniało prawie” (str. 39). Z tego wniosek, że wszystko chyba ta wrodzona “złość hajdamacka” narobiła. I to ma być historia!

Pan Franciszek Rawita-Gawroński kozaków nie lubi, któżby śmiał o tem wątpić? A jednak uśmiercać aż po dwa razy na papierze raz tylko przez ówczesnych, mówiąc słowami Chmielnickiego, “zdzierców ukraińskich” uśmierconych ludzi, terazniejszemu “obrońcy kresów” występującemu w nieco odmiennej roli “historyka Rusi” naprawdę nie wypada. Widocznie jednak we “własnych rozważaniach” p. Rawity uśmiercanie “hajdamaków” zajmuje poważne miejsce, skoro stosuje się ono do pewnych osób aż po dwa razy. To nie są żarty, bo naprz., pułkownik czernihowski Nebaba ginie raz 16/6 Lipca w r. 1649 na str. 67 książki p. Rawity, a *po raz drugi* ginie na placu “pod szablami” znów 6 Lipca, ale już w r. 1651 i nie na 67, lecz na 179 stronicy dzieła laureata Krakowskiej Akademji Umiejętności!

^a Pamiętniki Albr. St. Radziwiłła. Poznań, 1839, t. I, str. 391.

результати своїх роздумів і праці...”. Щодо першої частини цього твердження, то це справді так, а от у другій частині д. Г[авронський] трохи розминувся з правдою, бо, як стверджує Тадеуш Корзон, “автор великою мірою черпав матеріал з монографій Кубалі «Ossoliński» і Чермака «Planu wojny domowej». Власні роздуми він висновує переважно з мемуарів і дуже рідко з документів, автентичності яких не перевіряє”. В першому томі д. Корзон після наполегливих пошуків знайшов у д. Равіти аж... “два випадки справжньої критичної слушності (!!)", натомість підтвердив абсолютну необізнаність автора з “багатьма необхідними” працями, присвяченими цій самій темі. Тут немає нічого дивного, бо, на думку д. Равіти, при дослідженні “гайдамацької” історії цілком вистачить “власних міркувань”.

У другому томі д. Гавронський лишається вірним собі. Виловлюючи в тогочасних мемуаристів усе, спрямоване проти козаків та українського народу, всі інші думки він обминає мовчанням або з обуренням відкидає. Ось приклад історичної критики д. Гавронського: “Козаки, – повторює він з усією повагою та історіографічним благоговінням за Альбрехтом Радзивіллою, – в Бресті Литовському ченцеві з ордену св. Домініка вирвали язика через зад” (sic! – с. 33). Але коли *той самий мемуарист* сказав: “Хоч і в інших монархіях бувають бунтівники, вони ніде не повставали так люто, як у нас у Польщі, *бо ніде так не поневолюють підданих, як у нас*”^а, обурений “історіограф” хапається тієї хвилини за скальпель історичної критики і “бридню” Альбр[ехта] Радзивілла спростовує єдиним сміливим твердженням, мовляв, Радзивілл хотів цими словами, “мабуть, сподобатися єпископові Владиславському” (с. 33), що... теж був тієї самої думки.

Отже, наш сучасник Франц[ишек] Равіта-Гавронський стверджує, що тієї доби в Україні “не тільки утисків не було, а й підданство у значенні зобов’язань польського (?) селянина майже не існувало” (с. 39). Звідси висновок, що те все, мабуть, природжена “гайдамацька злість” народила. І це має бути історія!

Д. Францішек Равіта-Гавронський козаків не любить, – хто посміє би сумніватися в цьому? А проте вбивати аж двічі на папері людей, убитих тільки раз руками тогочасних, за словами Хмельницького, “зديرників України”, нинішньому “оборонцю кресів”, що виступає в трохи відмінній ролі “історика Русі”, аж ніяк не випадає. Проте стає очевидним, що у “власних міркуваннях” д. Равіти вбивство “гайдамаків” займає поважне місце, якщо до певних осіб його застосовують аж двічі. То не жарти, бо, наприклад, чернігівський полковник Небаба гине першого разу 16 (6) липня 1649 р. на с. 67 книжки д. Равіти, а *вдруге* гине на плацу “під шаблями” знову 6 липня, але вже 1651 р., і не на 67-й, а на 179-й сторінці праці лауреата Краківської Академії наук!

^а Pamiętniki Albr. St. Radziwiłła. Poznań, 1839, t. I, str. 391.

W rzeczywistości zaś Nebaba zginął w Lipcu 1651 r. w bitwie z ks. Januszem Radziwiłłem, który mężnemu pułkownikowi czernihowskiemu kazał “moglię wielką usypać”. Wiadomość zaś pierwszą, zaczerpniętą z “bibl. *własnej*” (!), p. G[awroński] bardzo łatwo mógł sprostować sprawdzwszy krytycznie datę listu z pod Łojowa, który w swych *odpisach* nosi datę 1648 r., odnosi się zaś, jak i całe opowiedziane w nim zdarzenie (przytoczone przez G[awroński] w r. 1649), do r. 1651. Ale zapominamy, że przecież wedle zdania p. G[awroński] “o narodzie ukraińskim nie można poważnie mówić”.

Sądzymy, że jak na dzieło “historyczne” błędów tych wystarczy, nie będziemy nużyć siebie i czytelnika wykazywaniem ich wszystkich, – trzeba by bowiem drugi taki sam tom napisać. Zapytamy tylko wraz z Tadeuszem Korzonem: “Z takich materjałów i przy tak niedostatecznej krytyce, czyż można wydobyć zasadniczą odpowiedź na pytanie, kimże był w istocie ten zagadkowy człowiek (Chmielnicki), albo dotrzeć do prawdy naukowej w odtwarzaniu faktów i stosunków?”

Sądzymy, że o to ostatnie najmniej p. Gawrońskiemu chodzi, książka jego bowiem to nie tylko “historja”, lecz przede wszystkim publicystyka i to publicystyka najgorszego gatunku, publicystyka oparta na fałszowaniu dziejów, na podkreślaniu ich kart najciemniejszych, by na tradycjach walki i wzajemnego wyniszczania się budować dalsze życie dwóch bratnich narodów.

Zauważył to już Korzon, zaznaczając w swej recenzji, że p. G[awroński] “ulegając żywości uczuć i niecierpliwemu pośpiechowi naraził się na posądzenie o zapędy w agitatorstwie stronnictwem”. W jakich formach objawia się w tomie II-m Bohdana Chmielnickiego “żywość uczuć” p. Rawity zobaczymy poniżej, “uczucia” zaś te obchodzą nas w danym wypadku dlatego, że człowiek, który je żywi zajmuje wybitne stanowisko w swoim społeczeństwie, dlatego, że p. Rawita, który *tylko* swym ukraïnofobstwem się odznacza, jest *prezesem* związku dziennikarzy polskich “z trzech zaborów”, a więc jest głową widomą tych, którzy opinię publiczną w Polsce tworzą, że jest on prezesem “Ligi narodowej”, stowarzyszenia, któremu o “podstawowe dobro narodowe” chodzi, i dla tego wreszcie że jest on wybitnym przedstawicielem pewnej części “wschodnio-galicyjskiego” ziemiaństwa – obywatelom ziemskim na Rusi Halickiej, który z pracy narodu ukraińskiego i wśród narodu ukraińskiego żyjąc, stale ten naród lży i znieważa.

Bo czyż nie lżeniem i zniewagą – że weźmiemy tylko ostatnie dzieło p. Gawrońskiego – jest jego twierdzenie wyżej przytoczone, że o narodzie ruskim (ukraińskim) nie można poważnie mówić; albo czy nie zniewagą jest określanie walk polsko-ukraińskich XVII w. jako walki porządku społecznego ze swawolą, cywilizacji z barbarzyństwem, walki, która cofnęła “dzikie fale nowych Hunów do ich siedzib pierwotnych” (str. 133), – dopatrywanie się w ruchu narodowym

Насправді Небаба загинув у липні 1651 р. в битві з князем Янушем Радзивіллою, який звелів “насіпати високу могилу” мужньому чернігівському полковникові. А оте перше повідомлення, взяте з “*власної бібліотеки*” (!), д. Г[авронський] міг би дуже легко спростувати, критично перевіривши дату листа з-під Лоева, *копії* якого датовані 1648 р., проте він, як і вся описана в ньому подія (яку Г[авронський] приточив до 1649 р.), стосується 1651 р. Але ж ми забули, що, на думку д. Г[авронського], “про український народ не можна говорити поважно”.

Вважаємо, що, як на “історичну” працю, цих помилок вистачить, і не будемо втомлювати себе й читачів переліком їх усіх, – бо довелося б написати другий такий самий том. Запитаємо тільки разом з Тадеушем Корзоном: “Чи можна з таких матеріалів і при такій недостатній критиці отримати принципову відповідь на питання, ким, власне, був той загадковий чоловік (Хмельницький), або дійти до наукової правди у відтворенні фактів і відносин?”

Вважаємо, що це друге завдання для д. Гавронського має найменше значення, бо його книжка – не тільки “історія”, а передусім публіцистика, і то публіцистика найгіршого гатунку, публіцистика, зіперта на фальшуванні історії, на випинанні її найтемніших сторінок, щоб на традиціях боротьби і взаємного знищення будувати далі життя двох братніх народів.

На це звернув увагу ще Корзон, зазначивши у своїй рецензії, що д. Г[авронський], “підавши палкості почуттів і нетерплячому поспіхові, наразився на підозру в намаганнях здійснювати упереджену агітацію”. В яких формах виявляється в томі II “Богдана Хмельницького” ота “палкість почуттів” д. Равіти, ми побачимо нижче, а ці “почуття” обходять нас у даному випадку тому, що людина, яка плає їх, займає помітне становище у своєму суспільстві, тому, що д. Равіта, відзначаючись *тільки* своїм українофобством, є *головою* Союзу польських журналістів “трьох частин [поділеної Польщі]”, а отже, є відомим проводирем тих, хто витворює в Польщі громадську думку; крім того, є головою “Національної ліги”, товариства, яке дбає про “основне добро народу”, а також тому, що він є видатним представником певної частини “східногалицького” земляцтва – жителем Галицької Русі, що, живучи з праці українського народу й серед українського народу, постійно ображає і зневажає той народ.

Адже хіба не образою і зневагою – візьмімо тільки останню працю Гавронського – є його вищенаведене твердження, що про руський (український) народ не можна говорити поважно; і чи не зневагою є характеристика польсько-української боротьби XVII ст. як боротьби суспільного порядку зі сваволею, цивілізації з варварством, боротьби, що відкинула “дикі хвилі нових гунів до їхніх первісних осель” (с. 133), а також те, що в народному

przez Chmielnickiego wznieconym tylko “mętów społecznych” (str. 242) – “potwora”, który “leżał w głębi charakteru ruskiego społeczeństwa, w jego psychice” (str. 167) i t. d., bez końca...

Wszystkich epitetów używanych w walce z “barbarzyństwem” przez nowoczesnego przedstawiciela “cywilizacji” przytaczać tu nie będziemy, zbyt są one płytkie i prostackie, posłuchajmy tylko, co mówi ten nowoczesny “patryjota z pude Lwowa” o tym, kogo o barbarzyństwo nawet sam p. Gawroński posądzić jeszcze nie może – o przedstawicielu ówczesnej szlachty ukraińskiej wojewodzie kijowskim Adamie Kisielu, którego imię historycy polscy z szacunkiem zwykli dotychczas byli wymawiać.

Tego człowieka o wielkiej kulturze umysłowej, o duszy gorącej, która nie pozwoliła mu pójść pod komendę ówczesnych Gawrońskich i zaprzec się swego narodu, lecz zniewoliła go całe swe życie dla lepszej w jego rozumieniu przyszłości tego narodu poświęcić; człowieka o wybitnym zmyśle politycznym, przewidującym straszną przyszłość i dla tego pragnącego za wszelką cenę zgody i zażegnania burzy, chociaż mu to tylko obelgi ze stron obu przynosiło; człowieka wreszcie o wielkich dla Rzeczypospolitej ówczesnej zasługach, dla tego tylko, że nie chciał on być podobnym do zwykłych w owym czasie Jaremów i innych “królewiat ukraińskich” – tak charakteryzuje współczesny tej Rzeczypospolitej obrońca:

“Adam Kisiel, zły duch, który za pomocą sofistyki i słodko-brzmiących frazesów bałamucił od początku wojen kozackich obie strony: w jednej osłabiał ducha i usypiał czujność, zachęcając do pokoju, drugiej bezwiednie dodawał otuchy i zachęty” (str. 159). Kisiel “echo kozackiej obłudy” (str. 183) własną ręką powiadano napisał niektóre punkty szkodliwe (*zdanie p. Rawity!!*) Rz[eczy]p[ospoli]tej: aby Metropolita grecki miał miejsce w Senacie, aby Wojewoda i Kasztelan Kijowski byli obrządku wschodniego i kozacy nie od Rzptej, ale od samego króla zależni byli (str. 28). “Rzadko, ale przebłyskiwa u niego chęć ofiarowania swoich usług Chmielnickiemu” (str. 40) – mówi dalej o Kisielu p. Rawita z uczuciem niedowierzania, jakie *żywi zawsze każdy przybysz i kolonista względem rdzennych kraju mieszkańców*, wreszcie temi słowy kończy charakterystykę Kijowskiego Wojewody: “Kisiel, jeżeli wyraźnie po stronie kozaków nie stanął, to tylko dla tego, że kulturą umysłową zbyt się od nich różnił, a kozaczyzna nie mogła mu dać tego stanowiska, jakie sobie już zdobył w Rzeczypospolitej” (str. 194).

A więc doczekała się nareszcie szanująca swe imię narodowe schlachta ukraińska oceny ze strony tych, których państwowej idei niegdyś służyć pragnęła, p. Gawroński zaś swą charakterystyką potwierdził tylko znane prawo, że tylko zupełni niewolnicy i służalcy na pochwałę swych “panów” zasługują, a Adam Kisiel, chociaż Rzeczpospolitą jako formę państwową kochał, lecz swego narodu ukraińsk-

рухові, який ініціював Хмельницький, він добачає тільки “суспільних покидьків” (с. 242), “потвору”, яка “лежала в глибинах характеру руського суспільства, в його психіці” (с. 167) і т. д., кінця тому немає...

Усіх епітетів, що їх уживає в боротьбі з “варварством” новочасний представник “цивілізації”, ми подавати тут не будемо, бо вони надто неглибокі і простацькі, послухаймо тільки, що мовить той новочасний “патрійот з-під Львова” про того, кого у варварстві навіть сам д. Гавронський ще не може підозрювати, – про представника тогочасної української шляхти київського воеводу Адама Киселя, чиє ім’я польські історики доти були звикли вимовляти з повагою.

Отого чоловіка великої духовної культури, з палкою душею, яка не дозволила йому піти під команду тогочасних Гавронських і зректися свого народу, а спонукала його все своє життя присвятити ліпшому в його розумінні майбутньому того народу; чоловіка з великою політичною прозорливістю, що передбачав страхотливе майбутнє і тому прагнув за всяку ціну зберегти згоду й відвернути бурю, дарма що через це він тільки наражався на образи з двох боків; чоловіка, зрештою, що мав великі заслуги перед тодішньою Річчю Посполитою, сучасний оборонець тієї Речі Посполитої – і то тільки тому, що Кисіль не хотів бути подібним до звичайних у ті часи Ярем та інших “українських королів’ят”, – характеризує так:

“Адам Кисіль, злий дух, що за допомогою софістики й солодких фраз баламутив від початку козацьких воєн обидві сторони: в одній стороні він послаблював дух і присипляв пильність, заохочуючи до миру, а другій стороні неусвідомлено додавав надій і заохочень” (с. 159). Кисіль, “відлуння козацької облуди” (с. 183), написав, як сказано, власноруч деякі пункти, шкідливі *(на думку д. Равіти!)* для Речі Посполитої: щоб грецький митрополит мав місце в Сенаті, щоб воевода і каштелян київські належали до східного обряду, а козаки були залежні не від Речі Посполитої, а від самого короля (с. 28). “Рідко, але проблискують у нього бажання запропонувати свої послуги Хмельницькому” (с. 40), – говорить далі про Киселя д. Равіта з почуттям недовіри, *завжди властивим кожному прибульцеві й колоністові стосовно споконвічних мешканців краю*, а зрештою закінчує характеристику київського воеводи такими словами: “Кисіль, якщо не стояв безпосередньо на боці козаків, то тільки тому, що значно відрізнявся від них духовною культурою, а козаччина не могла здобути йому те становище, яке він уже забезпечив собі в Речі Посполитій” (с. 194).

Отже, українська шляхта, що шанує своє національне ім’я, нарешті дочекалася оцінки з боку тих, чийй державній ідеї вона колись прагнула служити, а д. Гавронський своєю характеристикою лише підтвердив відомий прин-

iego się nie wyrzekł i “pachołkiem panów górnych senatorów”, mówiąc jego własnymi słowami, być nie pragnął...

Taką jest dwutomowa publicystyczna praca p. Gawrońskiego. Zapytujemy teraz, co by powiedziało społeczeństwo polskie, gdyby ktoś o tak ważnym momencie dziejów polskich napisał dzieło podobne i gdyby w taki sposób à la Gawroński w niem naród polski traktował?

Bo to nie jest nawet Iłowajski, Iłowajski tylko fałszował dzieje, ale nie łżył i Iłowajski ma też nie tylko u polaków ale i u swego rosyjskiego społeczeństwa odpowiednią opinię, – p. Rawita zaś “prezesuje” w najrozmaitszych ogólno-narodowych stowarzyszeniach, książkę jego wychwalają wszystkie pisma, od najpoważniejszej i najwięcej rozpowszechnionej ilustracji polskiej “Tygodnika Ilustrowanego” poczynawszy, dzieła jego premjuje najwyższa instytucja naukowa polska, i sam p. Tadeusz Korzon, odmawiając ostatniemu dziełu p. Gawrońskiego wszelkiej naukowej wartości, zalicza je tem nie mniej do rzędu “popularnej” (sic!) literatury.

Oczywiście głęboko przekonani jesteśmy, że nie całe społeczeństwo polskie za p. Gawrońskim stoi i jego “żywe uczucia” podziela, ale niestety część jego znaczna, ta, co teraz w Polsce rządy dzierży w swem ręku: p. Franciszek Rawita-Gawroński to jej *urzędowy historyk Rusi*.

I dla tego właśnie z *przykrością wielką* na książkę jego zwracać musimy uwagę. Bo jeśli zważymy, że takimi dziełami karmi się społeczeństwo polskie tam, gdzie się ono najwięcej z narodem ukraińskim styka, t. j. w Galicji; jeśli zważymy, że z dzieł tych, jadem nienawiści zatrutych, to społeczeństwo czerpie wiadomości o bratnim narodzie, to zrozumiemy wówczas genezę “galicyjskich” stosunków, – nie te suche cyfry statystyczne: ilości szkół i cerkwi, gimnazjów i uniwersytetów, liczby posłów i profesorów, lecz tą psychologię społeczną, która leży na dnie duszy narodu i czynami jego bezwiednie kieruje; zrozumiemy, że w atmosferze podobnemi idejami przesyczonej, ustawicznem drażnieniem się wzajemnem, szczuciem obopólnem przeładowanej, trudno marzyć o porozumieniu jakimkolwiek, o naprawie opłakanych, na gruncie galicyjskim panujących, niemożliwych stosunków.

Bo kto sieje wiatr ten zbiera burzę – niech to sobie zapamiętają dobrze panowie Gawrońscy i ci, co nowoczesnych kolonizatorów Rusi-Ukrainy na czoło swego narodu wysuwają!

цип, що тільки абсолютні раби й лакузи заслуговують на похвалу своїх “панів”, тоді як Адам Кисіль, хоч і любив Річ Посполиту як державну форму, не зрікся свого українського народу й не прагнув бути, за його власними словами, “пахолком панів високих сенаторів”...

Ось такою є двотомна публіцистична праця д. Гавронського. Ми запитуємо тепер, що сказало б польське суспільство, якби хтось написав про такий важливий момент польської історії подібну працю і в ній отак à la Гавронський схаактеризував польський народ?

Це навіть не Іловайський, бо Іловайський тільки фальшував історію, але не вдався до образ, крім того, Іловайський не тільки в поляків, а й у свого російського суспільства заслужив належну оцінку; а от д. Равіта “головує” в найрізноманітніших загальнонаціональних товариствах, його книжку вихваляють усі періодичні видання, починаючи від найповажнішого й найпопулярнішого польського ілюстрованого журналу “Tygodnika Ilustrowanego”, його праці преміює найвища наукова польська інституція, і сам д. Тадеуш Корзон, заперечивши всяку наукову вартість останньої праці д. Гавронського, все-таки зараховує її до жанру “популярної” (sic!) літератури.

Безперечно, ми глибоко переконані, що не все польське суспільство стоїть за д. Гавронським і поділяє його “палкі почуття”, але це, на жаль, значна його частина, та, що тепер у Польщі тримає в своїх руках управління, тож д. Францішек Равіта-Гавронський – її офіційний історик Русі.

Власне, саме тому ми з великою прикрістю змушені привертати увагу до його книжки. Бо якщо зважити, що такою історією годують польське суспільство там, де воно найбільше стикається з українським народом, тобто в Галичині, якщо зважити, що з тих праць, отруєних трутизною ненависті, те суспільство черпає знання про братній народ, тоді зрозуміємо генезу “галицьких” відносин – не сухі статистичні дані: кількість шкіл і церков, гімназій та університетів, число депутатів і професорів, а суспільну психологію, що лежить на дні душі народу й неусвідомлено керує його діями; зрозуміємо, що в атмосфері, насиченій такими ідеями і ненастанними взаємними зачіпками, обтяжений обопільним цькуванням, важко мріяти про якесь порозуміння, про поліпшення плачевних неможливих стосунків, які панують на галицькому ґрунті.

Бо хто сіє вітер, пожне бурю – нехай це добре запам’ятають собі панове Гавронські й ті, що висувають як очільників свого народу новітніх колонізаторів Русі-України!

DLA WYJAŚNIENIA

Stanowczo nie mamy szczęścia do krytyków z przeciwnych obozów. Zamiast bowiem poważnej, rzeczowej dyskusji o poruszonej przez nas idei, o rzuconych w piśmie naszym hasłach – dyskusji tak potrzebnej dla wyświeatlenia tych ciężkich warunków, w jakich się kraj nasz obecnie znajduje i wyboru dróg *celowej* pracy, *na dalszą metę* zakrojonej działalności, usłyszeliśmy różne zarzuty i drobne insynuacyjki, lub, w braku lepszych argumentów, ordynarne – noszące wszelkie cechy literackiego bandytyzmu – oszczerstwa p. Jana Mańkowskiego z Sahinki^a, nie pragnącego poświęcać, że użyjemy jego własnych słów, “Swe własne tak skape środki moralne i materjalne (?) na eksperymenta, o które – jak to *jedynie słuszenie* w swym przedługim artykule zaznacza – nikt go nie prosi” i za które, w zastosowaniu ich do “krytyki”, nikt, z poważnie traktujących sprawy społeczne, z pewnością mu dziękować nie będzie. I chociaż p. Mańkowski wszędzie mówi o sobie w liczbie mnogiej, występując w imieniu “poważnego”, “zasłużonego”, mającego “wielkie czyny” za sobą, społeczeństwa polskiego na Ukrainie, to my jednak uwierzyć w to i utożsamiać osobę p. Mańkowskiego z tem społeczeństwem nie możemy. Inne bowiem mamy kryterjum co do wielkich czynów tego społeczeństwa w przeszłości, a w terażniejszości na tyle jesteśmy o jego wysokim poziomie kulturalnym przeświadczeni, że wystąpienie p. Mańkowskiego z Sahinki traktować będziemy jedynie jako produkt zupełnie indywidualnej twórczości i w najlepszym razie, jako jeden więcej dowód mądrości politycznej tego stronnictwa, którego lejbo-organ (“Głos Warszawski”) podobnymi “głosami z kresów” wojuje. Dla sprawiedliwości jednak zaznaczyć tu należy, że zarzut ten nie dotyczy naszych “kresowych” wszechpolskich organów, które postępują rzeczywiście mądrze, zachowując względem pisma naszego i naszego kierunku najrozumniejszą – dla niemających na swoją obronę lepszych argumentów – taktykę ścisłego milczenia.

Inaczej się rzecz ma na innych “kresach” w Litwie i Białejrusi. Tam wszechpolacy, wyszkoleni walką z warcholstwem “krajowem”, “litewskiem” i “białorus-

---

^a Oszczerstwem bowiem jest określanie niemiłych sobie przekonań społecznych (politycznych i narodowych) mianem “snobizmu”, “pychy”, “lenistwa”, “sprytnego karjerowiczostwa”, “durzenia siebie i drugich”, “tchórzostwa”; tłumaczenie ich pragnieniem “łatwego i taniego wywyższenia się bez pracy”, i wreszcie używanie w walce z przeciwnikami takich określeń, jak “podłość”, fakt podlegający jedynie kompetencji sądów literackich tam, gdzie one na szczęście dla ochrony od tego rodzaju “krytyków” istnieją.

ДЛЯ З'ЯСУВАННЯ

Нам категорично не щастить із критиками з протилежних таборів. Адже замість поважної, посутньої дискусії про ідею, яку ми висловили, про гасла, висунуті в нашій газеті, – дискусії, такої потрібної для висвітлення тих тяжких умов, у яких перебуває тепер наш край, і вибору шляхів *цілеспрямованої* праці, діяльності, розрахованої *надовго*, – ми почули різні закиди й дрібні інсинуації, або, за браком кращих аргументів, вульгарні, наділені всіма рисами літературного бандитизму наклепи д[обродія] Яна Маньковського з Сагінки^а, що не прагне присвячувати, скористаймося його власними словами, “свої такі вбогі моральні й матеріальні (?) засоби на експерименти, про які, – *слухно тільки* оце й зазначає він у своїй предовгій статті, – його ніхто не просив” і за які, коли застосувати їх до “критики”, безперечно, йому не подякує ніхто з тих, хто поважно трактує суспільні справи. І хоча д. Маньковський скрізь говорить про себе у множині, виступаючи від імені “поважного”, “заслуженого” польського суспільства в Україні, що має за собою “великі справи”, однак, ми не можемо повірити в це і ототожнити д. Маньковського з тим суспільством. Адже ми маємо інший критерій щодо великих справ того суспільства в минулому, а сьогодні такі переконані в його високому культурному рівні, що виступ д. Маньковського з Сагінки трактуватимемо лише як продукт цілком індивідуальної творчості, в найліпшому разі як ще один доказ політичної мудрості тієї партії, лейб-орган якої (“Głos Warszawski”) воює такими “голосами з кресів”. Але задля справедливості тут слід зазначити, що цей закид не стосується наших “кресових” вшехпольських органів, які чинять вочевидь розважливо, дотримуючись щодо нашої газети й нашого напряму найрозумнішої – для тих, хто не має на свій захист кращих аргументів, – тактики впертого мовчання.

Інакша ситуація на інших “кресах” – в Литві та Білорусі. Там вшехполяки, вишколені боротьбою з “крайовим”, “литовським” і “білоруським” бала-

^а Адже це наклеп – характеризувати немилі собі суспільні (й політичні, й національні) переконання такими словами, як “снобізм”, “ниха”, “ледачість”, “спритний кар’єризм”, “введення в оману себе та інших”, “боягузтво”, тлумачення їх як прагнення “легкого й дешевого звеличення без праці” і, нарешті, вживання в боротьбі з противниками таких характеристик, як “підлість”, факт, що підлягає тільки компетенції літературних судів там, де вони, на щастя, існують для охорони від такого роду “критиків”.

kiem”, odrazu przyszedli z pomocą swym zagrożonym u nas kolegom i zaatakowali nas ze strony “zasadniczej”, najwięcej widocznie dla nich ważnej i do “zasadniczego” zaatakowania łatwej, mianowicie ze strony... paszportowej. Otóż, nie pragnąc uprawiać względem przeciwników stosowanej względem nas taktyki skromnego milczenia, musimy wyświecić nasz stosunek do paszportów i (niech się Czytelnik nie dziwi) do tej “paszportowej ideologii”, której rzecznik wystąpił ostro przeciwko nam swego czasu na łamach wszechpolskiego “Gońca Wileńskiego”.

Zarzucono zaś nam ni mniej ni więcej, jak zbrodnię “pogubienia paszportów”; za przyczynę zaś tego oryginalnego zarzutu posłużył fakt utrakwizmu naszego pisma, wyrażający się we wspólnej pracy na łamach “Przeglądu Krajowego” – “Polaków i Ukraińców o kulturze polskiej, wychowanych we wspólnych – z formami polskiej kultury związanych tradycjach” (“Prz[egląd] Kraj[owy]” № 1, art. “Od Redakcji”).

Ponieważ zarzut ten był w pierwszej linii skierowany przeciwko nam, Ukraińcom “o kulturze polskiej” i ponieważ niejednokrotnie prócz tego zarzucano nam ze stron różnych chęć “zukrainizowania” tutejszego szlachecko-polskiego społeczeństwa, uważam za konieczne – jako jeden z Ukraińców “o kulturze polskiej” wyjaśnić nasze stanowisko w ogóle, a w “Przegl[ądzie] Krajowym” w szczególności, i zarazem w imieniu Redakcji – a więc i Ukraińców i Polaków – zaznaczyć nasz stosunek do “paszportów” wszelkiego rodzaju, i w tej liczbie do wszechpolskich paszportów naszego przeciwnika z “Gońca Wileńskiego” i jemu podobnych a la p. Jan Mańkowski u nas ideologów...

Wychowani “w formach kultury polskiej” uważamy się za Ukraińców. – Dlaczego? – Dlatego, że mamy na to takie samo prawo, jakie ma naprzykład nasz zwolennik paszportów z “Gońca Wileńskiego” uważać się za Polaka, jakie ma w ogóle każda jednostka ludzka być tym, kim chce być.

Lecz ta prosta i jasna zasada, zrozumiana i uznawana w społeczeństwach, które o systemie “paszportowym” dawno już zapomniały, u nas – przy pełni jego oficjalnego i nieoficjalnego panowania – musi być wyjaśniana, tłumaczona. Zadaniu temu, historyczno-społecznemu uzasadnieniu naszej – synów spolszczonej szlachty ukraińskiej za Ukraińców się uważających – ideologii, poświęciłem broszurę, do której, by się nie powtarzać, odsyłam ciekawego czytelnika^a. Tu tylko jeszcze nieco o paszportach.

“Pogubiliście paszporty” – woła do nas z “druzgocącą” ironją p. I. H. w “Gońcu Wileńskim”. – Ależ tak, panie I. H., nie zapieramy się tego bynajmniej, jeno do zdania Pańskiego zwiastującego świata o tej “zbrodni” naszej, wnosimy maleńką

^a Szlachta na Ukrainie. I. “Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów”. Kraków, 1909.

мутством, одразу прийшли на допомогу своїм колегам, що у нас опинилися під загрозою, й напалися на нас із “принципового” боку, мабуть, найважливішого для них і легшого для принципового нападу, а саме: з боку... паспортного. Отож не прагнучи відповідати опонентам застосованою до нас тактикою скромного мовчання, ми повинні пояснити своє ставлення до паспортів і (нехай читач не дивується) до тієї “паспортної ідеології”, речник якої свого часу гостро виступив проти нас на шпальтах вшехпольського “Gońca Wileńskiego”.

Нам закинули не більше й не менше, як злочин “загублення паспортів”; за причину того оригінального закиду правив факт двомовності нашої газети, що виявлялась у спільній праці на шпальтах “Przeglądu Krajowego” “поляків і українців польської культури, вихованих на спільних традиціях, пов’язаних із формами польської культури” (“Prz[egląd] Kraj[owy]”, № 1, ст[аття] “Від редакції”).

Оскільки той закид був скерований передусім проти нас, Українців “польської культури”, і оскільки, крім того, нам не раз закидали з різних боків прагнення “українізувати” тутешнє шляхетсько-польське суспільство, вважаю за необхідне – як один з українців “польської культури” – з’ясувати наші позиції загалом і зокрема в “Przeglądzie Krajowym”, а зараз і заявити від імені редакції, а отже, і українців, і поляків, про наше ставлення до різних “паспортів”, зокрема й до вшехпольських паспортів нашого опонента з “Gońca Wileńskiego” та подібних до нього ідеологів у нас à la д. Ян Маньковський...

Виховані у “формах польської культури”, ми вважаємо себе за українців. – Чому? Тому, що маємо на це таке саме право, яке має, наприклад, вважати себе за поляка наш прихильник паспортів з “Gońca Wileńskiego”, так само як кожен людський індивід має право бути тим, ким він хоче бути.

Але цей простий і ясний принцип, зрозумілий і визнаний у суспільствах, які давно вже забули про “паспортну” систему, в нас, дарма що він повною мірою панує офіційно й неофіційно, слід з’ясовувати і тлумачити. Цьому завданню, тобто історично-суспільному обґрунтуванню нашої – синів спольщеної української шляхти, що вважають себе за українців, – ідеології, я присвятив брошуру, до якої, щоб не повторюватись, я й відсилаю допитливого читача^а. Тут я тільки ще раз скажу дещо про паспорти.

“Ви загубили паспорти!” – кричить нам з “нищівною” іронією д. І. Г. в “Gońcu Wileńskim”. Справді так, добродію І. Г., ми аж ніяк не заперечуємо цього, тільки до вашого твердження, яке звістує світові про цей наш “зло-

^а Szlachta na Ukrainie. 1. “Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów”. Kraków, 1909.

poprawkę: bo *nie* “*pogubiliśmy*” – jak to Pan przypuszcza – lecz sami *świadomie i własnowolnie odrzuciliśmy precz* te “paszporty” szlacheckie – u nas, na Prawobrzeżnej Ukrainie, polskie – które swego czasu wydawała naszym pradziadom – Rusinom Rzeczpospolita szlachecka za cenę wyrzeczenia się swego ludu-narodu i z przywilejem nad tym ludem-narodem nieograniczonego panowania.

Wyrzekamy się zaś ich tem bardziej dla tego, że dziś – gdy już Rzeczpospolita szlachecka, przez samych że dziadów naszych pogrzebana, nie istnieje – dziś te paszporty z temi samemi “prawami” i z tym samym nad ludem naszym panowania przywilejem, ale nawet bez tych dawnych krwi, na polu bitwy przelewanej, obowiązków, przez nowych ziemi naszej “gospodarzy”, za cenę powolności i służalczości (“*przy tobie, panie, stoimy i stać chcemy!*”^a) tam, za Zbruczem, już dawno “wizowane” i *potwierdzone* zostały, a u nas... już są do “zawizowania” podane, a prędko zapewne i potwierdzone będą... Bo, czy się za Polaków, czy się za Ukraińców uważamy, nie chcemy być na tej ojców naszych ziemi z dzierżącymi dziś jej rządy w swych rękach mniej lub więcej “równouprawnionymi”, a przez to samo i “uprzywilejowanymi” plantatorami, lecz chcemy być jej świadomymi swych obowiązków społecznych obywatelami, dążącymi z jej ludem i z jej narodem do wspólnej lepszej upragnionej doli.

My zaś, którzyśmy wspólne z tym narodem imię Ukraińców przyjęli, zrobiliśmy to wiedzeni uczuciem przywiązania do tego narodu, uczuciem, które nigdy nie wygasło w piersiach, przynajmniej części spolszczonej ukraińskiej szlachty i które dziś z nieświadomej sympatji i niejasnego poczucia jedności, stało się, wraz z odrodzeniem naszego narodu, poczuciem świadomości narodowej, poczuciem świadomej i dobrowolnej z ludem naszym narodowej łączności.

I zrobiliśmy to jeszcze dla tego, iż sumienie nasze powiedziało nam, że w tej ciężkiej dla narodu naszego godzinie, od której być może przyszłość jego zawisła, każda, choćby skromna w miarę sił naszych, pomoc jest dla niego coś warta; obelgi zaś p. Mańkowskiego i jemu podobnych, na któreśmy w ich oczach zasłużyli, są dla nas najlepszym dowodem, że droga, którą idziemy, jest dobrą, i że do celu naszego prowadzi. Bo zaiste zbyt się z p. Mańkowskim różnimy w pojmowaniu “podłości” (daruje nam Czytelnik, że zmuszeni jesteśmy używać słów p. Jana Mańkowskiego z Sahinki), by wraz z nim plunąć w oczy temu narodowi, z którego pracy i potu się żyje, pogardliwem – “*w wieku XX narody już się nie tworzą!*” – a potem... w spokoju ducha i “bez rozgłosu” w dalszym ciągu wpisywać do ksiąg buchalteryjnych tradycyjne “wielkie czyny” plantatorów-kolonistów, wzbogaconych kosztem żywej ukraińskiej ziemi i kosztem znoju cierpliwego, ciemne-

^a Dewiza szlachty polskiej w Galicji.

чин”, додаємо маленьку поправку: адже ми не “загубили”, як припускає цей добродій, – а самі *свідомо і з власної волі відкинули геть* ті шляхетські “паспорти”, – в нас, на Правобережній Україні, польські, – які свого часу видавала нашим прадідам русинам шляхетська Річ Посполита за таку ціну, як зречення свого люду-народу, і з привілеєм необмеженого панування над тим людом-народом.

Ми зрікаємося їх тим паче тому, що сьогодні, коли шляхетська Річ Посполита, яку поховали наші діди, вже не існує, ті паспорти з тими самими “правами” і з тим самим привілеєм панування над нашим людом, але навіть без тих давніх обов’язків крові, пролитої на бойовищі, нові “господарі” нашої землі за ціну покори й лакейства (*“при тобі, пане, стоїмо і стояти хочемо”*^а) там, за Збручем, уже давно “завізовані” та *підтверджені*, а в нас... уже подані для “візування”, а невдовзі, мабуть, і підтверджені будуть... Бо, вважаємо ми себе за поляків чи за українців, ми не хочемо на землі наших батьків бути більш-менш “рівноправними” з тими, хто тепер утримує владу над нею у своїх руках, а отже, “привілейованими” плантаторами, а хочемо бути її громадянами, свідомими своїх суспільних обов’язків, громадянами, що разом з її людом і її народом палко прагнуть спільної кращої долі.

Отже, ми, що спільно з народом прийняли ім’я українців, зробили це, керуючись почуттям любові до цього народу, почуттям, яке ніколи не згасало в грудях принаймні частини спольщеної української шляхти і яке сьогодні з несвідомої симпатії й неясного відчуття єдності перетворилося, водночас із відродженням нашого народу, в почуття свідомого й добровільного національного єднання з нашим народом.

Зробили ми це сьогодні ще й тому, що наше сумління сповістило нам, що цієї тяжкої для нашого народу години, від якої, можливо, залежить його майбутнє, кожна, хоч яка скромна мірою наших сил, допомога чогось варта для нього, а образи д. Маньковського та йому подібних, що їх ми, на їхню думку, заслужили, правлять нам за найкращий доказ, що дорога, якою ми йдемо, добра і провадить до нашої мети. Бо воістину ми надто різнимось з д. Маньковським у розумінні “підлості” (нехай вибачить нам читач, що ми змушені вживати слова д. Яна Маньковського з Сагінки), щоб разом з ним плюнути у вічі тому народові, з праці й поту якого живемо, погордливіми: “у XX ст[олітті] народи вже не творяться!” – а потім, у спокої духу й “без розголосу” й далі записувати до бухгалтерських книг традиційні “великі справи” плантаторів-колоністів, збагачених коштом щедрої української землі й коштом тяжкої праці терплячого, темного, несвідомого, але, власне, саме тому

^а Девіз польської шляхти в Галичині.

go i nieuświadomionego, ale przez to właśnie dla nich *“sympatycznego, bo warcholstwem ukraińskiem niezarażonego”* ukraińskiego ludu...

Dziś cały naród polski, witając Czechów na swej ziemi i ze słuszną dumą pokazując im owoce swej na tej ziemi długoletniej ciężkiej pracy, jednocześnie naukę od swych blizkich pobratymców przyjmuje. Wiedząc zaś czym jest dla narodu pasożytniczy na jego ciele organizm, ustami jednego ze swych obywateli, w piśmie, które o *“warcholstwo”* nikt chyba z przeciwników naszych posadzić nie może^a, z wysokiem uznaniem podnosi ten fakt, iż *“prąd narodowej czeskiej kultury był tak silny, że oprzec mu się nie mogły nawet stare rody królewiat czeskich, które od stuleci zniemczone, jednak powróciły na łono narodu czeskiego. Schwarzenbergi, Deymy, Thuny, Sternbergi i tylu innych, których ojcowie mieli się jeszcze za Niemców, dziś walczą w szeregach narodowych, a to nie jak przywódcy, a więc nie dla zaspokojenia ambicji, ale ramię w ramię z chłopem i mieszczaninem, pod «rozkazami włościańskich i mieszczańskich przywódców»”*^b.

Dłaczegóż, – pytamy – nam tu, w naszej Ukrainie, od swego pnia narodowego również od stuleci oderwanym, nam, którzyśmy dziś z chwilą odradzenia się ukraińskiego narodu swą narodową z nim łączność uświadomiamy – odmawiają prawa być Ukraińcami? Dla czego to, co u jednych za zasługę się poczytuje, u nas, przy zupełnie analogicznych warunkach, mianem hańby się chrzci?

Czy może dla tego, że tu o zeznanie i naprawienie nie cudzych, lecz swych własnych błędów historycznych chodzi?

A jeśli tak, jeśli tu interesy własnej skóry główną odegrywają rolę, to łyzy oburzenia i gromy potępienia pp. Janów Mańkowskich będą to dla nas li tylko łyzy krokodyli i gromy zdemaskowanych pasożytów, oburzonych do głębi serca na *“warcholów”*, przeszkadzających im w ich *“cichej pracy”* wyzysku ukraińskiej ziemi i ukraińskiego narodu dla *takiej* kultury, która ustami tych panów różnych Jareków Wiszniewieckich – katów tego narodu – nazywa swymi *“rozumnymi, pełnymi poświęcenia bojownikami”*!

Z taką *“kulturą”* i takimi *“kulturträgerami”* nic wspólnego ani w przeszłości, ani w teraźniejszości, ani w przyszłości mieć nie pragniemy i względem niej zawsze i wszędzie w liczbie najzawziętszych *“warcholów”* znajdować się będziemy...

Występując więc przeciwko wszelkim przejawom ludożerstwa narodowego i negując przytem zasadę wszelkich oficjalnych i nieoficjalnych paszportów, *“ukrainizatorami”* być nie możemy i nimi nie jesteśmy. Bo sami walcząc o prawo narodowego *“samookreślenia”*, nie możemy tego prawa odmawiać drugim. I pamiętamy wreszcie, że przeszłości tu naszej negować nie można; ta przeszłość zaś nasza szlachecka od wieków już była niejednolita, dwoista. Nie możemy więc, wybierając

^a “Świat”, Nr. 33, str. 14.

^b Podkreślenie nasze.

для них “симпатичного, бо не зараженого українським баламутством” українського народу...

Сьогодні увесь польський народ, вітаючи чехів на своїй землі і з обґрунтованою гордістю показуючи їм плоди своєї багаторічної тяжкої праці на цій землі, водночас переймає й науку від своїх близьких побратимів. Знаючи, чим є для народу організм, що паразитує на його тілі, цей народ вустами одного зі своїх громадян у газеті, якої не може запідозрити в баламутстві навіть ніхто з наших опонентів^a, із високим визнанням підносить факт, що “течія народної чеської культури була така сильна, що опертися їй не могли навіть давні роди чеських королів’ят, які, онімечені вже кілька століть, повернулися в лоно чеського народу. Шварценберги, Дейми, Туни, Штернберги й багато інших, батьки яких ще вважали себе за німців, сьогодні борються в лавах народу, і то не як проводирі, а отже, не для задоволення честоловства, а пліч-о-пліч з селянином і міщанином, під «командою селянських і міщанських проводирів»^b”.

Чому, питаємо, нам тут, у нашій Україні, теж уже кілька століть відірваним від своїх національних коренів, нам, хто нині, у хвилину відродження українського народу, усвідомлює свою національну єдність із ним, відмовляють у праві бути українцями? Чому те, що в інших шанують як заслугу, в нас, за цілком аналогічних умов, називають ганьбою?

Може, тому, що тут ідеться про визнання й виправлення не чужих, а своїх історичних помилок?

А якщо так, якщо тут власні шкурні інтереси відіграють головну роль, то сльози обурення і громи осуду добродіїв Янів Маньковських будуть для нас лише крокодиличими слізьми і громами викритих паразитів, обурених до глибин душі “баламутами”, які перешкоджають їм у їхній “тихій праці” визиску української землі та українського народу для такої культури, яка вустами тих добродіїв називає різних Ярем Вишневецьких – катів цього народу – своїми “розумними, повними саможертвності борцями”!

З такою “культурою” і такими “культуртрегерами” ми не хочемо мати нічого спільного ані в минулому, ані в теперішньому, ані в майбутньому й стосовно неї завжди і всюди перебуватимемо в гурті найзавзятіших “баламутів”...

Отже, виступаючи проти всіх виявів національного людоджерства й нехтуючи при цьому принцип усяких офіційних і неофіційних паспортів, ми не є й не можемо бути “українізаторами”. Адже, самі борючись за принцип національного “самовизначення”, ми не можемо відмовити в цьому праві іншим. Ми, зрештою, пам’ятаємо, що заперечувати нашу минувшину не можна, адже

^a “Świat”, № 33, str. 14.

^b Підкреслення наше.

sami jej stronę ukraińską, zabronić innym snuć dalej jej tradycje polskie, szczególnie, że te tradycje nie przez samych tylko Jareków i Stempkowskich w przeszłości, a przez wszechpolskich kolonistów w teraźniejszości, były i są reprezentowane. Nie chcąc więc by nam broniono być Ukraińcami, by nas do “porządku paszportowego” przywoływano, nikomu – choćby nazwisko jego na *H* się zaczynało, a na *ko* się kończyło – uważać się za Polaka nie zabraniamy. Niech to sobie zapamiętają panowie polonizatorzy i niech nie zawsze drugich wedle siebie sądzą...

I właśnie uznając za niewzruszoną i obowiązującą tę zasadę *prawa na narodowe samookreślenie*, pracujemy wspólnie z Polakami w “Przeglądzie Krajowym”, złączeni wspólną ideą pracy dla dobra kraju naszego bez różnicy narodowości jego mieszkańców, ideą *terytorjalizmu w demokratycznym* tego słowa znaczeniu, ideą, której teoretycznemu uzasadnieniu i wskazywaniu dróg praktycznego jej zastosowania poświęcone jest pismo nasze. Pracując zaś dla urzeczywistnienia tej idei my, Ukraińcy, wierzymy, że ta praca nasza, sparzając Ojczyźnie naszej świadomych swych obowiązków pracowników i zmniejszając tem samem liczne szeregi jej wyzyskiwaczy, korzystną dla niej i dla narodu naszego będzie. A jednocześnie idea ta, utrwalając w imię powszechnie znanej zasady “*użyteczności społecznej*” element polski w naszym kraju, spełni zadanie tych pracujących z nami Polaków, którym chodzi o zachowanie na Ukrainie polskiej kultury i polskiej narodowości, a nie, na wyzysku narodu ukraińskiego opartego, wszechpolskiego “stanu posiadania”.

Z tego wszystkiego wynika nasz, i Polaków i Ukraińców, stosunek do wszelkich, paszportami uświęconych, ideologii. Odrzucamy je w pełni poczucia świadomości, że nowe, ludzkie życie naszego kraju nie może być budowane na starych formach przemocy, z której się wszelkie paszporty zrodziły. Na nowych podstawach dobra Ukrainy – tego kraju wielkiego od Bugu i Sanu, aż hen ku stepom rosyjskiego sięgającego Donu – i dobra tej Ukrainy ludu pracę naszą, ku przyszłości skierowaną, opieramy. I chociaż słyszymy groźne pomruki z północy i zachodu płynące, ufni jednak jesteśmy, że siły młode, do życia się rwące, zniszczą strupieszale formy wyzysku i niszczenia kraju naszego. Pewni jesteśmy, że dla wynędzniałej, długoletnią hodowlą organizmów obcych wyczerpanej Ukrainy i dla naszego, do ostatecznej ciemnoty i nieświadomości doprowadzonego ludu nastaną kiedyś dni lepsze. To nam dodaje otuchy do pracy i w tej drodze żmudnej i dalekiej przyświeca.

A z drogi tej nie zawrócą nas obelgi i przekleństwa tych, którzy ze starymi formami wyzysku Ukrainy, z nieuświadomieniem, z ciemnotą i z celowem oglupianiem jej ludu swe “wielkie czyny” i swe “zasługi społeczne” związali.

та наша шляхетська минувшина відвіку була немонолітна, двоїста. Тож ми, обравши українську сторону цієї минувшини, не можемо заборонити іншим і далі дотримуватися її польських традицій, надто коли зважити, що ті традиції в минулому не тільки Яреми і Стемпковські, а тепер не тільки вшехпольські колоністи представляли і представляють. Отже, не бажаючи, щоб нам забороняли бути українцями, щоб нас закликали до “паспортного порядку”, ми нікому, нехай навіть його прізвище починається на Г, а закінчується на –ко, не забороняємо вважати себе за поляка. Нехай панове полонізатори запам'ятають це собі й нехай не завжди судять інших за своєю міркою...

Визнаючи за непорушний і обов'язковий принцип *право на національне самовизначення*, працюємо з поляками в “Przeglądzie Krajowym”, об'єднані спільною ідеєю праці для добра нашого краю і його жителів, байдуже, яка їхня національність, ідеєю *територіалізму в демократичному* значенні цього слова, і наша газета присвячена теоретичному обґрунтуванню цієї ідеї і вказівками на шляхи її практичного застосування. Отже, працюючи для реалізації цієї ідеї, ми, українці, віримо, що наша преса, збільшуючи для нашої Вітчизни кількість працівників, свідомих своїх обов'язків, і зменшуючи тим самим густі лави її визискувачів, буде корисною для неї і для нашого народу. А водночас та ідея, зміцнюючи в ім'я загальновідомого принципу “*суспільної користі*” польський елемент у нашому краї, виконає завдання тих поляків, що працюють із нами і дбають про збереження в Україні польської культури й польської національності, а не вшехпольського “стану володіння”, зіптертого на визиск українського народу.

З цього всього й випливає наше, поляків і українців, ставлення до всяких освячених паспортами ідеологій. Ми відкидаємо їх, цілком усвідомлюючи, що нове людське життя нашого краю не можна будувати на давніх формах насильства, від якого й народилися всі паспорти. Наша спрямована в майбутнє праця спирається на нові підстави добра України – того краю великого від Бугу і Сяну аж ген до Дону, що сягає російських степів, – і добра народу України. Хоча ми й чуємо з півночі та заходу грізне бурчання, проте ми впевнені, що молоді сили, рвучись до життя, знищать трухляві форми визиску й нищення нашого краю. Ми впевнені, що для України, виснаженої й вичерпаної довгорічною годівлею чужих організмів, і для нашого народу, доведеного до остаточної темноти й несвідомості, настануть колись кращі дні. Це дає нам спонуку до праці і світить на тому важкому, далекому шляху.

З того шляху не завернуть нас образи і прокльони тих, хто пов'язав свої “великі справи” і свої “заслуги перед суспільством” із давніми формами визиску України, з несвідомістю, темнотою і навмисним позбавленням глузду її народу.

KWESTJA “LITWACKA” W POLSCE I U NAS

Kwestja t. zw. “litwacka” nabiera w Polsce coraz większego i donioślejszego znaczenia. Zapoczątkowana gwałtowną i jednostronną kampanją dziennikarską na szpaltach warszawskiego “Dnia”, zajęła ona umysły społeczeństwa polskiego i obecnie w oświeceniu poważnych organów prasy polskiej, przyjmuje barwy coraz wyraźniejsze i prawdziwsze. “Sprawa litwacka – pisze w № 37 «Społeczeństwo» – nie należy do rzędu tych zagadnień obojętnych, nad którymi bez zastanowienia można przejść do porządku dziennego. Istnieje rzeczywiście pewne niebezpieczeństwo, którego nie można zgoła bagatelizować”.

Jakiegoż rodzaju jest to niebezpieczeństwo? Da się ono w krótkości sprowadzić do dwóch przejawów stosunków żydowsko-polskich w Polsce: po pierwsze t. zw. “litwacy”, czyli element napływowy żydowski, w osobie swych działaczy, przeciwstawiają się, jako grupa obca, naturalnym i koniecznym dążeniom społeczeństwa polskiego do wyemancypowania się z pod wpływów postronnych, i w walce, którą prowadzi o to wyemancypowanie się społeczeństwo polskie, stają po stronie jego wrogów. Po wtóre pragną oni użyć dla swych, w ostatecznym rezultacie rasyfikatorsko-centralistycznych zakusów masę żydowską, od wieków w Polsce osiadłą i szczerze za obywateli Polski się uważającą.

Sprawa cała komplikuje się jeszcze tem, że element litwacki stanowi nie tylko grupę narodową, lecz i warstwową, składa się on bowiem przeważnie, jak pisze “Społeczeństwo”, z elementów “kupieckich, pieniężnych, lichwiarskich”. Po wtóre wchodzi tu w grę proces asymilacyjny wśród żydów polskich, który obecnie, z rozwojem wśród żydów tendencji antykrajowych musi ustać, lub zmniejszyć się w znacznym stopniu.

“W imię jakoby interesów narodowych – mówi dalej «Społeczeństwo», – a w gruncie interesów warstwowych, «litwacy» tworzą potęgę i przeciwstawiają się społeczeństwu polskiemu, przytem nie rozumieją, czy nie zdolni są zrozumieć, jego przyrodzonych praw narodowych, uznając tylko istniejące formy państwowe. W ciągu lat dwudziestu kilku, od dnia przybycia ich do Królestwa, “litwacy” zdołali utrwalić swój byt ekonomiczny, natomiast nie umieli się przejąć dążeniami społeczeństwa rdzennego, przeciwnie zdążyli zaszczepić ideje nacjonalizmu wśród

“ЛИТВАЦЬКЕ” ПИТАННЯ У ПОЛЬЩІ І В НАС

Так зване “литвацьке” питання набирає в Польщі щораз більшого й важливішого значення. Започатковане раптовою та однобічною журналістською кампанією на шпальтах варшавського “Dnia”, воно запанувало в думках польського суспільства і тепер у висвітленні з боку поважних органів польської преси набуває щораз виразніших і правдивіших барв. “Литвацька справа, – пише в № 37 “Społeczeństwo”, – не належить до тих питань, що їх можна байдуже проминути, не замислившись, і перейти до порядку денного. Тут вочевидь існує певна небезпека, якої не можна цілковито знехтувати”.

Яка ж та небезпека? Якщо узагальнити, вона зводиться до двох виявів єврейсько-польських відносин у Польщі: по-перше, так звані “литваки”, тобто зайшли єврейські елементи в особі своїх діячів, протиставляють себе як чужа група природним і необхідним прагненням польського суспільства визволитися з-під чужих впливів і в боротьбі, яку провадить польське суспільство задля того визволення, стають на бік його ворогів. По-друге, вони прагнуть використати для своїх в кінцевому результаті русифікаторсько-централістичних інтриг єврейську масу, яка споконвіку живе в Польщі і щиро вважає себе за її громадян.

Уся ця справа ускладнюється тим, що литвацькі елементи становлять не тільки національну групу, а й окрему верству, бо складаються, як пише “Społeczeństwo”, здебільшого з “купців, лихварів, грошовитих людей”. По-друге, тут ідеться ще й про асиміляційний процес серед польських євреїв, що тепер, коли серед євреїв почали розвиватися антикрайові тенденції, напевне, припиниться або значно уповільниться.

“В ім’я начебто національних інтересів, – пише далі «Społeczeństwo», – а по суті, інтересів своєї верстви «литваки» створили впливову групу і протиставляють себе польському суспільству, причому не розуміють або не здатні зрозуміти його природжених національних прав, визнаючи тільки наявні державні форми. За понад двадцять років від часу свого прибуття до Королівства [Польського] «литваки» спромоглися зміцнити своє економічне життя, натомість не змогли перейнятися прагненнями корінного населення, нава-

miejscowej ludności żydowskiej, widząc w tem środek dla odrodzenia narodu”. “Rezultaty działalności litwackiej – pisze «Prawda» – są ujemne podwójnie: raz, bo osłabiają asymilacyjny proces pośród żydów polskich, po wtóre są żywiołem stokroć bardziej obcym, niż ci żydzi, którzy tu żyją od dziada i pradziada”.

Otóż z tymi objawami destrukcyjnej i szkodliwej dla społeczeństwa polskiego agitacji “litwackiej” społeczeństwo to musi walczyć; “nie może ono biernie patrzeć na rozrost wrogo usposobionej wielotysięcznej kolonji, wciągającej w zakres swoich wpływów sfery żydów, oddanych dotychczas krajowi. Z drugiej strony nie może potęgować wewnętrznego konfliktu rasowego, który pochłonałby musiał wiele energii społecznej, niezbędnej do tworzenia lepszych warunków rozwoju” – pisze “Społeczeństwo”.

Wierzmy, że naród polski jest na tyle silny i wyrobiony, by walkę tę przeprowadzić skutecznie, hasło zaś, pod którem ma prowadzić się ta walka, najlepiej, wedle nas, określa warszawska “Nowa Gazeta”. *“Społeczeństwo ma prawo wymagać – pisze ona – ażeby ludność, żyjąca na tej ziemi, ożywioną była poczuciem obowiązków obywatelskich, nawet bez względu na stopień swego zaasymilowania się z otoczeniem”*.

Z hasłem tem, które jest zasada terytorjalizmu, zgadzamy się najzupełniej i tu u nas na Ukrainie staramy się zastosowywać je do naszych ukraińskich stosunków. To też niezmiernie się cieszymy, że powyższą cytate “Nowej Gazety” przedrukował w swym artykule naczelnym o kwestji litwackiej “Dziennik Kijowski”, w № 202, dając tem dowód, że się zgadza z nią całkowicie. Sądzymy, że chcąc być konsekwentnym, zechce “Dz[iennik] Kijowski” zastosować tę teorię i do naszych warunków, a przede wszystkim do siebie samego. Sądzymy, że, potępiając słusznie tych żydów, którzy, przeciwstawiając się dążeniom społeczeństwa polskiego, starają się wszelkimi siłami pociągnąć za sobą miejscową masę żydowską, potępi on i tych polaków u nas, którzy przeciwstawiając się tubylczemu społeczeństwu ukraińskiemu, starają się dla swej kolonizacyjnej polityki pozyskać żywioł polski, od wieków na Ukrainie osiadły i za jej obywateli się uważający. Sądzymy wreszcie, że stanowczo potępi on tych polaków – “litwaków” na Ukrainie, którzy nie tylko zwalczają dążności społeczeństwa ukraińskiego, na którego ziemi i z którego pracy żyją, lecz popierają wśród tego społeczeństwa objawy dla niego szkodliwe i rozkładowe, w rodzaju moskalofilstwa w Galicji. Bo przecież ci polacy u nas, to nie grupa narodowa, lecz stanowa, która tak samo jak litwacy w Królestwie “*zdołała utrwalić swój byt ekonomiczny, natomiast nie umiała się przejść dążeniami społeczeństwa rdzennego, przeciwnie zdążyła zaszczerpić ideę nacjonalizmu wśród miejscowej ludności polskiej, widząc w tem środek odrodzenia narodu*”.

Bo “litwakami”, sądzymy, nie należy nazywać tylko żydów rusyfikatorów w Królestwie Polskiem, lecz te wszystkie elementy bez różnicy ich narodowości, w

ки, зуміли прищепити місцевій єврейській людності ідеї націоналізму, вбачаючи в цьому засіб відродження народу”. “Результати литвацької діяльності, – пише «Prawda», – подвійно негативні: по-перше, тому, що ослаблюють асиміляційний процес серед польських євреїв; по-друге, литваки є елементом, у сто разів чужішим, ніж ті євреї, що живуть тут від діда й прадіда”.

Отож польське суспільство повинно боротися з цими виявами деструктивної і шкідливої для нього “литвацької” агітації; “воно не може пасивно дивитися на розростання вороже настроєної багатотисячної колонії, що втягує у сферу своїх впливів євреїв, доти відданих країні. З другого боку, воно не може поглиблювати внутрішнього расового конфлікту, що поглинув би багато суспільної енергії, необхідної для створення кращих умов розвитку”, – пише “Spółeczeństwo”.

Ми віримо, що народ польський народ такий сильний і досвідчений, що зможе успішно провадити цю боротьбу, а гасло, під яким повинна відбуватися та боротьба, найліпше, на нашу думку, охарактеризувала варшавська “Nowa Gaseta”. *“Суспільство має право вимагати, – пише вона, – щоб людність, яка живе на цій землі, була натхнена почуттям громадянських обов’язків навіть без огляду на ступінь своєї асиміляції з середовищем”.*

З цим гаслом, що є принципом територіалізму, ми цілковито погоджуємось і тут у нас, в Україні, намагаємось застосовувати його до наших українських відносин. Ми дуже тішимся, що подану вище цитату з “Nowej Gazety” передрукував у своїй першій статті про литвацьке питання “Dziennik Kijowski” в № 202, давши цим доказ, що цілковито згоден з нею. Ми вважаємо, що, прагнучи бути послідовним, “Dz[iennik] Kijowski” захоче застосувати цю теорію й до наших умов, а передусім до себе самого. Вважаємо, що, слухно засудивши тих євреїв, які, протиставляючи себе прагненням польського суспільства, намагаються з усієї сили потягти за собою місцеву єврейську масу, він засудить і тих поляків у нас, які, протиставляючи себе тутешньому українському суспільству, намагаються повернути до своєї колонізаційної політики польські елементи, що відвіку живуть в Україні і вважають себе за її громадян. Ми вважаємо, зрештою, що він гостро засудить тих поляків – “литваків” в Україні, – які не тільки борються з прагненнями українського суспільства, на чийй землі і з чийй праці вони живуть, а й підтримують серед того суспільства шкідливі для нього і спрямовані на його розпад вияви, скажімо, москвофілство в Галичині. Адже ці поляки в нас – не національна група, а станова, що, як і литваки в Королівстві [Польському], *“спромоглася зміцнити своє економічне життя, натомість не змогла перейнятися прагненнями корінного населення, навпаки, прагнула прищепити місцевій польській людності ідеї націоналізму, вбачаючи в цьому засіб відродження народу”.*

jakimkolwiek bądź kraju, które się rdzennej ludności tego kraju przeciwstawiają, które na jej ziemi i z jej pracy żyjąc, starają się jej rozwój naturalny powstrzymać, które wreszcie pod płaszczykiem reakcyjnych, czy też pseudo-postępowych dążeń wszechnarodowych (w przeciwstawieniu do ogólno-krajowych) swe pasożytnicze i kolonizatorskie dążności przykrywają...

To też czekamy od “Dziennika Kijowskiego” logicznych wniosków z jego słusznego anti-litwackiego stanowiska, i przypominamy mu, że jak społeczeństwo polskie w Polsce “jest – wedle słów ‘Społeczeństwa’ (№ 37) – w przededniu postawienia jasno kwestyi: *kto z Polską, a kto przeciw Polsce*”, tak też i rdzenne na Ukrainie społeczeństwo ukraińskie musi prędzej czy później zapytać: *kto z Ukrainą, kto przeciw Ukrainie* i z otrzymanych odpowiedzi wnioski odpowiednie w celach samozachowawczych wyciągnąć.

Бо “литваками”, на нашу думку, годиться називати не тільки євреїв-русифікаторів у Королівстві Польському, а всі елементи, без огляду на їхню національність, у будь-якій країні, які протиставляють себе корінній людиності тієї країни і які, живучи на землі тієї людиності і з її праці, намагаються загальмувати її природний розвиток і під прикриттям реакційних або псевдопоступових усенародних прагнень (протиставлених загальнокрайовим) приховують свої паразитичні й колонізаторські наміри...

Тож ми й чекаємо від “Dziennika Kijowskiego” логічних висновків з його слушної антилитвацької позиції й нагадуємо йому: як польське суспільство в Польщі “перебуває, – за словами «Społeczeństwa» (№ 37) – напередодні чіткого формулювання питання: *хто з Польщею, а хто проти Польщі*”, так і корінне українське суспільство в Україні повинно рано чи пізно запитати: *хто з Україною, а хто проти України* – і зробити з отриманих відповідей належні висновки з метою самозбереження.

[1910]

DO CZYTELNIKÓW

Rok blisko upływa od ukazania się odezwy “Przeglądu Krajowego”. Pozostaliśmy wierni zasadom w tej odezwie wyłożonym. “Odwieczni mieszkańcy tej ziemi, – pisaliśmy w pierwszym numerze naszego pisma z dnia 30-go kwietnia, – pragniemy przyczynić się do jej duchowego i kulturalnego odrodzenia”. “Do pracy więc dobro ogólne mającej na celu, – mówiliśmy dalej, – wzywać będziemy, pragnąc zjednoczyć około pisma naszego wszystkich tych, którzy istotnie za obywateli Ukrainy się uważają, a nie za czasowych jej mieszkańców i przybyszów”. Ten cel powyższy, przez nas wytknięty, mieliśmy przez cały niedługi czas istnienia “Przeglądu Krajowego” na względzie, wyświetlając w szeregu artykułów zasadniczych nasz, zarówno polaków jak i ukraińców, stosunek do ludu, z którym wspólność pożycia łączy jednych, węzły krwi i poczucie jedności narodowościowej – drugich. “Dwie drogi” widzieliśmy przed sobą: drogę starych błędów i nieuzasadnionych pretensji i drogę pracy dla dobra kraju, łączącą wszystkich pragnących odrodzenia ziemi ojczystej, czego osiągnąć, według nas, nie można bez wszechstronnego rozwoju ludu-narodu ukraińskiego. Tę drogę ostatnią wybraliśmy wiedzeni wyraźnie zeznawaniem poczuciem obowiązku względem Rusi-Ukrainy, tą drogą zśliśmy i dalej iść będziemy wytrwale. Hasła nasze społeczne, hasła demokratyzmu i postępu rozumieliśmy wyłącznie jako pracę nad kulturą i narodowym odrodzeniem ludu ukraińskiego, a nie jako hałaśliwe frazesy polityczne. Dalecy byliśmy, jesteśmy i nadal pozostaniemy od wszelkiej zakulisowej “roboty” politycznej, jako też gazeciarskich szumnych umów i sojuszków.

Sądziliśmy i sądzymy, że jedynym mostem nad przepaścią historyczną naród polski i ukraiński dzielącą może być zasada równoległego rozwoju, na uznaniu praw żywych organizmów narodowych, a nie przeżytków historycznych, oparta. Nie było naszym zamiarem jednak tworzyć jakąś “ugodę” polityczną między narodem polskim i ukraińskim, bo nie mieliśmy i nie mamy na to mandatów. Pragnęliśmy jedynie określić stosunek polaków miejscowych i ukraińców obrządku łacińskiego do odrodzającego się narodu ukraińskiego, przyczem pojednanie rozumieliśmy jako czyn, jako pracę żmudną nad odrodzeniem kulturalno-narodowym ludu ukraińskiego, jako przygotowanie gruntu do przyszłego tryumfu demokratyzmu, a tem samem do zgodnego współżycia i zupełnego równouprawnienia. Prawo bowiem do obywatelstwa kraju mieć mogą i będą ci tylko, którzy obowiąz-

ДО ЧИТАЧІВ

Минув майже рік після публікації відозви “Przeglądu Krajowego”. Ми залишилися вірними принципам, викладеним у тій відозві. “Споконвічні мешканці цієї землі, – писали ми в першому номері нашого часопису від 30 квітня, – ми прагнемо докласти рук до її духовного й культурного відродження”. “Отже, ми закликатимемо до праці, що має на меті загальне добро, – говорили ми далі, – прагнучи об’єднати навколо нашої газети всіх тих, хто справді вважає себе за громадян України, а не за її тимчасових мешканців і прибульців”. Цієї сформульованої вищезгаданої мети ми дотримувалися протягом усього недовгого часу існування “Przeglądu Krajowego”, висвітлюючи в низці принципових статей наше, і поляків, і українців, ставлення до народу, з яким поляків єднає співжиття, а українців – кривні зв’язки й почуття національної єдності. Ми бачили перед собою “два шляхи”: шлях старих помилок і необґрунтованих претензій, і шлях праці для добра краю, який об’єднує всіх, хто прагне відродження рідної землі, чого, на нашу думку, не можна досягти без усебічного розвитку українського люду-народу. Ми вибрали цей другий шлях, керуючись виразно усвідомленим почуттям обов’язку щодо Русі-України, цим шляхом ми йшли й невтомно йтимемо далі. Наші суспільні гасла, гасла демократизму й поступу, ми розуміємо тільки як працю над культурою й національним відродженням українського народу, а не як гучні політичні фрази. Ми були, є й далі будемо далекі й від усякої залаштункової політичної “роботи”, і від галасливих газетярських угод та союзів.

Ми вважали і вважаємо, що єдиним мостом над історичною прірвою, яка ділить польський і український народи, може бути принцип паралельного розвитку, зіпертий на визнання прав живих національних організмів, а не історичних пережитків. Проте ми не мали наміру створювати якусь політичну “угоду” між польським і українським народами, бо не мали й не маємо мандатів на це. Ми тільки прагнули охарактеризувати ставлення місцевих поляків та українців латинського обряду до українського народу, що відроджується, причому об’єднання розуміли як діяльність, як ретельну працю над культурно-національним відродженням українського народу, як готування ґрунту до майбутнього тріумфу демократизму, а тим самим до мирного співжиття й цілковитої рівноправності. Адже право на громадянство краю

ków swych względem tego kraju nie zapoznają i ku obcym organizmom historyczno-politycznym, ze szkodą Karmicielki – Ukrainy, nie ciążą.

Nawołując do pracy, byliśmy jednocześnie zmuszeni walczyć na łamach pisma naszego ze złą wolą, lub też zjadłością ukraiñożerczą naszych wrogów, nie cofających się nawet przed oszczerstwami. Obok otwartych i szczerych przeciwników naszych, którym, mimo różnic zasadniczych w poglądach, szacunku odmówić nie możemy, spotkaliśmy się z nieprzebiegającą w środkach agitacją potwarczą, przeciw usiłowaniom naszym wymierzoną, na którą jednak, słowo drukowane poważając i zawsze otwarcie głosząc hasła nasze, reagować nie zamierzamy. Walczyliśmy natomiast z tymi, którzy upartą ignorancję odrodzenia narodu ukraińskiego i potrzeb ludu ukraińskiego za kamień węgielny swej polityki uważają. Tę politykę zarówno dla obu narodów szkodliwą zwalczaliśmy i w dalszym ciągu zwalczać będziemy. Śmiało więc i otwarcie wypowiadając nasze wyznanie wiary narodowo-politycznej i społecznej, zyskaliśmy nie mało wrogów zaciętych. Zdobyliśmy jednak i grono wiernych przyjaciół pisma naszego, którzy nasze dążenia i cele w zupełności podzielają, szląc nam słowa uznania i zachęty.

Ufni, że koło druhów-czytelników naszych z dniem każdym powiększać się będzie, że idea nasza, idea prawdy i sprawiedliwości w stosunkach narodowo-społecznych w Ukrainie zwyciężyć musi, zakańczamy kalendarzowy rok naszego istnienia z wiarą w sercu, że, dopóki sił naszych i życia, niezłomnie na stanowisku wytrwamy i w roku przyszłym pracę naszą, w tej czy innej formie, dalej prowadzić będziemy.

можуть мати й матимуть тільки ті, хто не нехтує свої обов'язки перед цим краєм й не тяжіє, на шкоду Матері-Україні, до чужих історично-політичних організацій.

Закликаючи до праці, ми водночас були змушені боротися на шпальтах нашої газети зі злою волею та україножерською затятістю наших ворогів, що не цураються навіть наклепів. Поряд із нашими відвертими та щирими опонентами, яким, незважаючи на принципову відмінність поглядів, ми не можемо відмовити в повазі, ми зіткнулися й зі спрямованою проти наших зусиль неперебірливою в засобах наклепницькою агітацією, на яку ми, поважаючи друковане слово й завжди відверто виголошуючи свої гасла, не мали наміру реагувати. Натомість ми боролися з тими, хто вважає за наріжний камінь своєї політики затяте нехтування відродження українського народу та його потреб. Ми боролися й далі боротимемося з цією політикою, однаково шкідливою для обох народів. Отже, сміливо та відверто виголошуючи наше національно-політичне й суспільне кредо, ми нажили немало затятих ворогів. Але здобули й гроно вірних приятелів нашого часопису, які цілком поділяють наші прагнення й цілі, звертаючись до нас зі словами схвалення й заохочення.

Упевнені, що коло наших друзів-читачів ширшатиме з кожним днем, що наша ідея, ідея правди і справедливості у національно-суспільних відносинах в Україні, має перемогти, ми закінчуємо календарний рік нашого існування з вірою в серці, що, поки стане наших сил і життя, ми неситно стоятимемо на своїх позиціях і в тій або тій формі вестимемо нашу працю й наступного року.

MIEDZY MŁOTEM A KOWADŁEM

W takiej wysoce niebezpiecznej i fatalne skutki za sobą pociągającej pozycji znajdują się narody, które, swój byt samodzielny zatraciwszy, dwóm kulturom, dwóm obcym siłom państwowym podlegać w swej niemocy poczęły.

Do rzędu takich narodów należy naród ukraiński.

Począwszy gdzieś od wieku XVII, przez umowę Andruszowską 1667 r., którą zwycięzcy podzielili wyczerpaną Ukrainę między sobą, i, *mutatis mutandis*, aż do czasów dzisiejszych, toczy się na ciele narodu ukraińskiego walka dwóch kultur, reprezentujących na Ukrainie państwowość zwycięską – dzisiejszą i państwowość formalnie tylko, jak na Rusi Czerwonej, pokonaną – wczorajszą. Walka ta nie byłaby może straszną, gdyby walczący li tylko *własnymi* walczyli siłami, tragizm jej jednak dla narodu ukraińskiego polega właśnie na tem, że za narzędzie w tej walce służą jego własni synowie, że oni to stanowią awangardę dwóch wojsk nieprzyjacielskich, niosących przede wszystkim jemu samemu zagładę.

“Chołop” bojarów moskiewskich, hetman “lewobrzeżny” Briuchowiecki i “podnóżek królewski” – wedle własnego o sobie mniemania, a “ładskij zaprodaneć” w oczach swego narodu – hetman “prawobrzeżny” Tetera, mieli i mają po dziś dzień w Ukrainie swych spadkobierców duchowych. I ciągną się oni od “Ruiny” przez całą nieszczęsną historję Rusi-Ukrainy, jak pasmo krwi rubinowej, którą znaczył wyczerpany naród ukraiński swój ciężki pochód dziejowy.

“Oj ne schotiw że, ta toj Sawa, kozakam służyty – widkłonywsia do Laszenkiw w Polsce *panom* żyty!” – tak skarżył się w pieśni w sto lat po Teterach naród ukraiński na syna swego, znanego poplecznika Pułaskich, przeciwko którym Kreczetnikow z pułkami *ukraińskiej* także lewobrzeżnej “wolnicy” na ziemi ukraińskiej występował. A gdy podczas walki tych dwóch “panów” z piersi samego ludu ukraińskiego do nędzy ostatecznej doprowadzonego, wyrwał się ostatni krzyk rozpaczny – powstanie hajdamackie – to niedawni wrogowie o swych urazach zapomniawszy tego “wspólnego” wroga jego własnymi siłami zdławić pospieszili.

I później w roku 1831 byli lirnicy, którzy lud swój przeciwko zbuntowanym panom nawoływali, i byli również lirnicy, którzy wespół z tymi pokonanymi panami na Syberji ich losy dzielili. Bo nawet i pieśni – tego skarbu duszy narodowej – nie uszanowali dwaj walczący zwycięzcy, bo i tę pieśń przecudną w latach bólu z łona ludu wyległą, dla swych państwowo-politycznych celów obrócili.

МІЖ МОЛОТОМ І КОВАДЛОМ

У цій украї небезпечній позиції, яка тягне за собою фатальні наслідки, перебувають народи, що втратили самостійне буття і у своїй немочі почали підпорядковуватися двом культурам, двом чужим державним силам.

До низки таких народів належить і український народ.

Почавши десь від XVII століття, внаслідок Андрусівської мирної угоди 1667 р., згідно з умовами якої переможці поділили між собою знесилену Україну, і, *mutatis mutandis**, аж до нинішніх часів точиться на тілі українського народу боротьба двох культур, що представляють в Україні переможну нинішню державність і вчорашню державність, переможену тільки формально, як-от у Червоній Русі. Ця боротьба, може, була б не страшна, якби її учасники боролися тільки *власними* силами, але її трагізм для українського народу полягає саме у тому, що за знаряддя тієї боротьби правлять його власні сини, саме вони становлять авангард двох ворожих військ, які несуть згубу передусім саме йому.

“Холоп” московських бояр, “лівобережний” гетьман Брюховецький і “королівський підніжок” – згідно із власною думкою про себе, та “ляський запроданець” в очах нашого народу – “правобережний” гетьман Тетеря мали й мають донині в Україні своїх духовних спадкоємців. І тягнуться вони від “Руїни” протягом усієї нещасливої історії Русі-України як смужка рубінової крові, якою знесилений український народ позначив свій тяжкий історичний похід.

“Ой, не схотів же, та той Сава, козакам служити – відклонився до ляшенків в Польщу *паном* жити!” – так скаржився в пісні через сто років по Тетерях український народ на свого сина, відомого поплічника Пулаських, проти яких виступав на українській землі Кречетников – теж з *українськими* полками лівобережної “вольниці”. А коли під час боротьби тих двох “панів” з грудей самого українського народу, доведеного до остаточного зубожіння, вирвався останній крик розпачу – гайдамацьке повстання, недавні вороги, забувши про свої образи, поспішили задушити того “спільного” ворога його власними силами.

І згодом, 1831 року, були лірники, які закликали свій люд піднятися проти панів-бунтівників, а були й лірники, які разом з тими переможеними панами

---

* З відповідними змінами (*латин.*). – Ред.

Wéźmijmy wreszcie czasy ostatnie. Toć wszyscy wiedzą, jak otumaniony, sfanatyzowany obcą ideą narodową, która niestety szaty religijne przybrała, chłop ukraiński na Podlasiu (co znaczy: pod Lachami) “za Polskę” od bagnetów państwowych umierał. I dziś również świadkami jesteśmy, jak dziecko Dobrjański, za szpiegostwo na rzecz państwa rosyjskiego i narodowości rosyjskiej swój krok, względami natury “państwowej” podyktowany, w więzieniu galicyjskim pokutować będzie. A w prześladowaniach i walce hartuje się “polskość” katowanych chłopów podlaskich i “rosyjskość” nieszczęsnych, otumanionych galicyjskich Dobrjańskich.

Traci w ten sposób swych synów naród ukraiński i radują się z tego ci, którzy o niego samego między sobą przede wszystkim bój zawzięty toczą.

A gdyby swem własnem życiem żyć ten naród o duszy rozdartej zapragnął, to jak i dawniej bywało, wrogowie niedawni o swych urazach wzajemnych prędko zapomną węzłem wspólnego niebezpieczeństwa połączeni. I będą tam na Rusi Halickiej popierani przez przedstawicieli narodu polskiego ojcowie duchowi Dobrjańskich – różni “moskalofilscy” Dudykiewicze, a tu u nas na Ukrainie prawobrzeżnej wobec budzącego się ze snu wiekowego gospodarza tej ziemi podadzą sobie, na razie na przykład w “Sojuszu Ziemięwładzielców”, dłoń bratnią “śmiertelni wrogowie” o kawał Rusi-Ukrainy – ziemię Chełmską – tak zawzięcie walczący.

To co się całego narodu ukraińskiego tyczy, tyczy się oczywiście w równej mierze i jego warstw poszczególnych, między innemi szlachty ukraińskiej, o którą oddawna już spór między sobą wiodą reprezentanci dwóch państwowo-kulturalnych idei w Ukrainie.

Wystarczy tylko przypomnieć sobie te liczne tomy i stosy broszur przez Józefowiczów i Duchińskich wydane, w których każda ze stron walczących starała się udowodnić swój “stan posiadania” i, wychodząc z założenia, że szlachta ukraińska jest przeważnie pochodzenia ukraińskiego, anektowała ją na korzyść państwowości i narodowości rosyjskiej (teorja “jedinstwa ruskawo naroda”), lub państwowości i narodowości polskiej (teorja “dobrowolnego polonizowania się” szlachty ruskiej).

I znów jedną tylko wspólną cechę posiadały obydwie strony walczące: nieawiść do ruchu ukraińskiego, a w szczególności do tych “synów szlacheckich”, którzy *swemu* ukraińskiemu narodowi i *swej* ojczyźnie Ukrainie służyć tylko pragnęli.

Na tym punkcie panowała i panuje zgoda między pp. Pichnami i pp. Rawita-Gawrońskimi najrozmaitszych odmian i gatunków.

Dziś walka ta w innych tylko przejawia się formach, bo dziś, gdy już nie może być mowy o szlachcie, jako klasie uprzywilejowanej, jako kaście odrębnej, przed-

поділяли в Сибіру їхню долю. Адже два переможці, що воювали між собою, не вшанували навіть пісень, цього скарбу народної душі, бо використали для своїх державно-політичних цілей навіть прекрасні пісні, які в роки страждань вилились із народних грудей.

Візьмімо, нарешті, останні часи. Таж усі знають, що отуманений, сфанатизований чужою національною ідеєю, яка, на жаль, прибрала релігійні шати, український селянин на Підляшші (що значить: “під ляхами”) вмирав “за Польщу” від державних багнетів. Так само й сьогодні ми є свідками, як малий Добрянський спокутуватиме в галицькій в’язниці своє шпигунство на користь російської держави й російської національності, свій крок, продиктований “державною” орієнтацією. А в переслідуваннях і боротьбі гартується “польськість” катованих підляських селян і “російськість” нещасних, отуманених галицьких Добрянських.

У такий спосіб український народ втрачає своїх синів, і радіють із цього ті, які за сам той народ затято б’ються передусім між собою.

А якби той народ із роздертою душею зажагнув жити власним життям, то, як траплялося й раніше, недавні вороги, пов’язані спільною небезпекою, швидко забули б про взаємні образи. І будуть там, у Галицькій Русі, маючи підтримку представників польського народу, множитися духовні батьки Добрянських – різні “москвофіли” Дудикевичі, а тут у нас, на Правобережній Україні, побачивши, що господар цієї землі прокидається від вікового сну, подадуть одне одному, наразі, наприклад, у “Союзе землевладельцев”, братню руку “смертельні вороги”, що так завзято борються за шматок Русі-України – Холмщину.

Те, що стосується всього українського народу, очевидно, не меншою мірою стосується і його окремих верств, зокрема української шляхти, за яку вже віддавна сперечаються між собою представники двох державно-культурних ідей в Україні.

Тут досить лише пригадати ті численні томи і стоси брошур, які повидавали Юзефовичі та Духінські і в яких кожна зі сторін, що змагаються між собою, намагалася довести свій “стан посідання” і, виходячи із засновку, що українська шляхта має переважно українське походження, анексувала її на користь або російської державності й національності (теорія “єдства руського народу”), або польської державності й національності (теорія “добровольної колонізації” руської шляхти).

І тут обидві сторони, що борються між собою, знову мали тільки одну спільну рису: ненависть до українського руху, зокрема до тих “шляхетських синів”, які прагнули служити тільки *своєму* українському народові і *своїй* вітчизні Україні.

stawicielom zaborczej rosyjskiej i polskiej idei na Ukrainie chodzi o wykorzystanie dla swych celów tych tradycji kulturalno-społecznych, po historii odziedziczonych, które siłą dziejowej inercji żyją jeszcze w umysłach i sercach synów szlacheckich, chociażby nawet ci ostatni ze szlachtą, jako taką nic wspólnego mieć nie pragnęli. I dlatego w tych dzisiejszych targach o naszą skórę głos zabrać powinniśmy, ale nie po to bynajmniej, by obie strony walczące przekonać, by ich z błędnej, wedle naszego mniemania, drogi zawrócić, lecz li tylko, by stanowisko nasze w tej sprawie wyraźnie zaznaczyć. Bo demokratami będąc i w demokratyzmie ruchu ukraińskiego jego przyszłość upatrując, nie chodzi nam o anektowanie na jego korzyść warstwy szlacheckiej jako takiej; bo wierzymy, wraz z zasłużonym polskim pisarzem Prusem, że żadna idea narodowa, a więc i idea ukraińska nie jest karczmą, do której się zaprasza przechodniów; bo wierzymy wreszcie, że ta idea narodowa jest na tyle silna, by bez łaski czyjejs obejść się mogła. Nie dla celów więc ukrainizatorskich, o które podejrzewani jesteśmy stale przez ludzi, na manje wielkości widać cierpiących, głos w tej sprawie zabieramy, lecz jedynie, powtarzamy, chodzi nam, ukraińcom, o zaznaczenie w tych targach swego “jesteśmy” i zapewnienie, że ani na jedną ani na drugą stronę przeciągnąć się nie damy, bo wiemy, że nasze miejsce jest tylko wśród naszego narodu i że sprzymierzeńcami naszymi mogą być li tylko ci, którzy dobra tego narodu pragną.

Oczywiście mówić tu nie będziemy o kolonistach różnych gatunków, których Ukraina i Ukraińcy obchodzą tyle, ile oni nas; Bobrińskich więc ze strony rosyjskiej i pokrewnych im działaczy ze strony polskiej w rachubę tu nie bierzemy, w danym wypadku chodzi nam o ludzi, którym przywiązania do kraju i zasług względem niego odmówić nie można, ale których również do przyjaciół narodu ukraińskiego, gospodarza w tym kraju – zaliczyć nie jesteśmy w stanie. Bezpośrednim zaś powodem do poruszenia tej kwestji posłużyła polemika p. Z. L. Radziwińskiego z p. W. W. Szulginem, zawarta w broszurze p. Radziwińskiego wyszłej niedawno we Lwowie^a, polemika wielce dla naszych obecnych stosunków ciekawa i charakterystyczna.

W jednym ze swych przemówień w Dumie, wygłoszonem podczas sesji poprzedniej z powodu zmiany ordynacji wyborczej w t. zw. “Kraju Zachodnim”, p. Szulgin specjalnie zajął się szlachtą na Ukrainie prawobrzeżnej, dziś, jak wiadomo, przeważnie polską. Na podstawie zupełnie słusznych i zupełnie prawdziwych danych historycznych, świadczących o tem, że ta szlachta jest przeważnie pochodzenia ukraińskiego (ruskiego), p. Szulgin dochodzi do zupełnie niespodzie-

^a *Radziwiński Z. L.* Odpowiedź J. W. W. Szulginowi, posłowi wołyńskiemu do drugiej i trzeciej Dumy państwowej. Lwów, 1909.

Саме в цьому пункті панувала й панує згода між д[обро]д[іями] Піхнами і дд. Равіта-Гавронськими найрізноманітніших відмін і гатунків.

Сьогодні ця боротьба виявляється в інших лише формах, бо нині, коли вже не може бути мови про шляхту як привілейований клас, як окрему касту, представники агресивних російської та польської ідей в Україні прагнуть використати для своїх цілей ті успадковані від історії культурно-суспільні традиції, які силою історичної інерції ще живуть у головах і серцях шляхетських синів, навіть якщо ці сини зі шляхтою як такою не хочуть мати нічого спільного. Тому ми й повинні подати свій голос у тих сьогоднішніх торгах за нашу шкуру, але аж ніяк не для того, щоб переконати обидві сторони, які борються між собою, щоб вони зійшли з хибного, на нашу думку, шляху, а тільки для того, щоб виразно зазначити наші позиції в цій справі. Адже, будучи демократами і вбачаючи в демократизмі майбутнє українського руху, ми не прагнемо анексувати на його користь шляхетську верству як таку, бо віримо разом із заслуженим польським письменником Прусом, що жодна національна ідея, а отже, й українська ідея, не є корчмою, до якої запрошують перехожих; бо віримо, врешті, що та національна ідея досить сильна, щоб обійтися без чиєїсь ласки. Отже, ми подаємо свій голос у цій справі не для українізаторських цілей, у яких нас постійно підозрюють люди, хворі, мабуть, на манію величчя, – повторюємо, нам, українцям, ідеться тільки про те, щоб зазначити в тих торгах своє “ми є” й запевнити, що не дамо себе перетягти ні на ту, ні на другу сторону, бо знаємо, що наше місце тільки серед нашого народу і нашими союзниками можуть бути тільки ті, хто прагне добра цьому народу.

Річ очевидна, ми не будемо тут говорити про колоністів різних гатунків, що їх Україна та українці цікавлять не більше, ніж вони нас; отже, ми не беремо до уваги Бобринських з російського боку і споріднених їм діячів із польського боку, бо в даному разі ми говоримо про людей, яким не можна відмовити в любові до краю і в заслугах перед ним, але яких не можемо вважати й за приятелів народу українського, господаря в цім краю. Безпосереднім приводом порушити це питання стала полеміка д. З. Л. Радзимінського з д. В. В. Шульгіним, уміщена в брошурі д. Радзимінського, що вийшла недавно у Львові^a, полеміка, дуже характерна й цікава для наших теперішніх стосунків.

Одну зі своїх промов у Думі, виголошених під час попередньої сесії з приводу зміни положення про вибори в так званому “Західному краї”, д. Шульгін навмисне присвятив шляхті Правобережної України, сьогодні, як відомо, переважно польській. На підставі цілком слушних і цілком правди-

^a *Radziński Z. L. Odpowiedź J. W. W. Szulginowi, posłowi wołyńskiemu do drugiej i trzeciej Dumi państwowej. Lwów, 1909.*

wanego wniosku, że dziś powinna się ona stać... rosyjską (!?), w przeciwnym zaś razie grozi jej rozmaitymi prawno-państwowymi ograniczeniami, a więc “argumentem” z historią już nic wspólnego nie mającym.

“Przeciw pokusie zapanowania nad pozbawionym wszelkich praw narodem ruska szlachta obronić się nie potrafiła i jej uległa – twierdzi zupełnie słusznie p. Szulgin – porzuciła ona swą wiarę, język, zdradziła naród i oddała się w służbę innej narodowości, przynosząc jej w darze największy skarb narodowy, swą wyższą kulturalną klasę. Wskutek tego dzisiaj – tu już najmniejszej nawet słuszności przyznać p. Szulginowi nie możemy – rosyjskie (sic!) ciało ma polską głowę, i to jest powód, dla którego prosimy o wyjątkowe prawo”^a.

W odpowiedzi na to przemówienie p. Szulgina, p. Radziwiński prostując jego historyczne wywody (niezbyt zresztą szczęśliwie, o ile zapewnia nas o nadzwyczajnej “tolerancji” państwa polskiego względem Rusinów i podnosi zasługi znanego polonizatora i karjerowicza w. XVII Janusza Tyszkiewicza, na którego rusinozercze wybryki nawet spokojny Kisiel gorzko się uskarżał), zaznacza zupełnie słusznie i sprawiedliwie, że na wspólnym pochodzeniu nie buduje się dziś żadnej “jedności” narodowej, a tem bardziej, dodamy od siebie, takiego podejrzanego nawet li tylko z logicznego punktu widzenia gatunku, jaką proponuje p. Szulgin. Następnie, oburzając się na nazwę „odstępców od wiary”, nadaną przez p. Szulgina obecnym posłom Polakom z Rusi-Ukrainy do Rady Państwa, objaśnia, iż “odstępcami od wiary” nazywać należy tylko tych, którzy sami wiarę zmienili, a nie ich potomków. Co do nas, to nie zgadzając się na powyższe twierdzenie, sądzilibyśmy, że u nas w Ukrainie – kraju swej silnej kultury narodowej pozbawionym – a więc w klasycznym, jak dotychczas, kraju najprzeróżniejszych “odstępców”, należy nad samą tą nazwą, która u nas w pogardliwym tego słowa znaczeniu jest pustym dźwiękiem tylko, przejść do porządku dziennego; ale nawet przyjąwszy tezę p. Radziwińskiego, spodziewalibyśmy się od niego w logicznej konsekwencji usłyszeć słowa potępienia dla tych pokoleń szlachty naszej, wedle niego – “odstępców”, którzy w XVI i XVII w. “dla państwa wetykocho, dla łakomstwa nieszczasnoho”, naród swój zdradzili. Nie znajdujemy jednak tego potępienia ani u p. Radziwińskiego, ani u innych obrońców teraźniejszej polskości szlachty ukraińskiej, mamy natomiast w cytowanej broszurze, powtórzenie tezy o “dobrowolnej” polonizacji szlachty ukraińskiej, uzasadnianie jej polskości gwarancją Katarzyny II i wreszcie ostatnim “tolerancyjnym ukazem”.

Taką jest w ogólnych rysach obrona “rosyjskości” i “polskości” współczesnej szlachty na Ukrainie.

^a Cytuję według broszury Z. L. Radziwińskiego.

вих історичних даних, які свідчать, що та шляхта має переважно українське (руське) походження, д. Шульгін доходить цілком несподіваного висновку, що сьогодні вона повинна стати російською (!?), бо інакше він їй погрожує різноманітними державно-правовими обмеженнями, а отже, “аргументом”, який з історією вже не має нічого спільного.

“Руська шляхта не змогла опиратися спокусі запанувати над позбавленим усіх прав народом і піддалася їй, – цілком слушно стверджує Шульгін, – зреклася своєї віри, мови, зрадила народ і пішла на службу іншій національності, віддавши їй у подарунок найбільший національний скарб – свій вищий культурний клас. Унаслідок цього сьогодні, – тут уже за д. Шульгіним ми не можемо визнати навіть найменшої слушності, – російське (sic!) тіло має польську голову, і саме це є причиною, чому ми просимо про виняткове право”^а.

У відповідь на цю промову д. Шульгіна д. Радзимінський, спростовуючи його історичні висновки (зрештою, не дуже успішно, бо ж він запевняє нас у надзвичайній “толерантності” польської держави до русинів і підносить заслуги відомого колонізатора й кар’єриста XVII ст. Януша Тишкевича, на русиножерські вибрики якого гірко нарікав навіть спокійний Кисіль), зазначає цілком слушно і справедливо, що на спільному походженні сьогодні не будують ніякої національної “єдності”, тим паче, додамо від себе, такого сумнівного навіть із погляду логіки гатунку, який пропонує д. Шульгін. А далі, обурюючись назвою “відступників від віри”, що її пан Шульгін надав теперішнім депутатам-полякам з Русі-України до Державної Ради, пояснює, що “відступниками від віри” годиться називати тільки тих, хто сам змінив віру, а не їхніх нащадків. Щодо нас, то, не згоджуючись із вищенаведеним твердженням, ми б сказали, що у нас в Україні – краї, позбавленому своєї сильної національної культури, а отже, в поки що класичному краї найрізноманітніших “відступників”, слід проминути саму цю назву, яка в нас є тільки пустим звуком у зневажливому значенні цих слів, і перейти до порядку денного; але, навіть погодившись із тезою д. Радзимінського, ми б сподівалися почути від нього в логічному наслідку слова осуду тих поколінь нашої шляхти, на його думку, “відступників”, які в XVI–XVII ст. “для панства великого, для лакомства нещасного” зрадили свій народ. Проте ми не бачимо цього осуду ані в д. Радзимінського, ані в інших оборонців сучасної польськості української шляхти, зате маємо у вищезгаданій брошурі повторення тези про “добровільну” колонізацію української шляхти, доказ її польськості гарантією Катерини II і, нарешті, останнім “толерантним указом”.

Такою є в загальних рисах оборона “російськості” та “польськості” сучасної шляхти в Україні.

^а Цитую за брошурою З. Л. Радзимінського.

Nie o tę jednak bezpłodną do gruntu polemikę nam chodzi, nam chodzi o to, jakie stanowisko “rosjanin” p. Szulgin, “pragnący – wedle jego własnych słów – być na usługi tych mas, których jest ciałem ciała i krwią krwi”, i “polak” p. Radziwiński, również pragnący “służyć tym masom, których uważa za młodszą brać swoją”, zajmują względem odrodzenia narodowego tych mas, względem tej jutrzeńki świt zwiastującej dla naszego w ciemnocie i nędzy pogrążonego narodu.

Zacznijmy od broszury p. Radziwińskiego, członka “Polskiego Stronnictwa Krajowego”, jak to sam zaznacza. Przede wszystkim nie znajdujemy w niej nawet słowa “ukrainiec” lub “rusin”, jako synonimów odrębności narodowej ukraińskiego narodu, nie znajdujemy ich także w innej broszurze, również członka “P. S. K.” p. Kazimierza Burzyńskiego^a, na którą powołuje się p. Radziwiński. Mamy tam natomiast prócz oświadczenia “miłości dla ludu” (jakiego?), wyrażone pragnienie “wspólnej pracy z tym ludem dla pożytku kraju i wielkiego państwa rosyjskiego”, i wysoce niejasne jedno zdanie o “równouprawnieniu narodowości słowiańskich (?)”, zamieszkujących ten kraj”.

Tyle o stosunku do narodu ukraińskiego. Znacznie wyraźniejsze jest zato credo polityczne obydwóch autorów i na jego podstawie, sądzymy, da się określić ich stosunek do narodowo-emancypacyjnych dążeń “młodszej braci” na Rusi-Ukrainie.

Polemizując z ostatnim “argumentem” p. Szulgina, proponującym różne ograniczenia dla Polaków w “kraju Poł.-Zach.”, p. Radziwiński twierdzi, że “nie widzi wcale powodu sprzeczności interesów tych dwóch narodowości (polskiej i rosyjskiej) w jednym państwie, gdy obie będą w niem równouprawnione”. – “Czyż do dziś dnia szlachta polska nie stanowi w Galicji silnej i wiernej podpory monarchji i dynastji Habsburgów – pyta p. R. – pomimo więcej niż obcego dla niej jej pochodzenia. Gdzie tego powód? oto dynastja ta uszanowała ich wiarę, język i narodowość i tę z panującą równouprawniła. O ileżby łatwiej przyjść można do tego samego rezultatu tam, gdzie jest wspólność plemiennego pochodzenia i pobratymczość języka!”. Następnie dowiadujemy się o konkretnej już formie tego porozumienia w postaci “Związku właścicieli ziemskich”, którego pan Radziwiński jest członkiem i którego broni od “szowinistów polskich”.

P. Burzyński zaś dalej rozwija tę ideę. “Zdaje się – powiada on – nasza droga jest jasno wytknięta naszymi instynktami wrodzonymi i naszym interesem. Jedynie przy rozwoju centrum (w Dumie) możemy mieć szansę istnienia... Przy wszelkich usterkach programu pałdżiernikowców – innego lepszego dla nas nie ma... Nie-domaganiem głównem nowego ustroju jest brak centrum, i tu właśnie skupić potrzeba swe siły, aby mu dać odpowiedni element”. Bo wedle p. Burzyńskiego rdzeń kwestji leży w tem: “albo my czujemy się związani z państwem i narodem rosyjskim

^a Burzyński Kazimierz. *Przejawy życia politycznego na Rusi od roku 1905*. Kraków, 1909.

Але нас, власне, цікавить не ця безплідна по суті полеміка, а те, які позиції займають “росіянин” д. Шульгін, що “прагне, – за його власними словами, – служити тим масам, від яких він є плоттю від плоті і кров’ю від крові”, і “поляк” Радзимінський, що теж прагне “служити тим масам, які він вважає за своїх молодших братів”, стосовно національного відродження тих мас, стосовно тієї зорі, що звістує день нашому народові, зануреному в темноту і злидні.

Почнімо від брошури д. Радзимінського, члена Польської національної партії, як зазначає він сам. Передусім ми не бачимо в ній навіть слова “українець” або “русин” як синонімів національної окремішності українського народу, не бачимо ми їх і в іншій брошурі, теж члена Р.С.К. д. Казимира Бужинського^a, на яку покликається д. Радзимінський. Зате ми маємо там, крім освідчень у “любові до народу” (якого?), висловлене прагнення “спільної праці з тим людом для користі краю і великої російської держави” і дуже неясне одне речення про “рівноправність слов’янських (?) національностей, що живуть у тому краї”.

Оце й усе про ставлення до українського народу. Зате набагато виразнішим є політичне кредо обох авторів, і, ми вважаємо, на його підставі можна визначити їхнє ставлення до національно-визвольних прагнень “молодших братів” на Русі-Україні.

Полемізуючи з останнім “аргументом” д. Шульгіна, де він пропонує різні обмеження для поляків “Юго-Западного края”, д. Радзимінський стверджує, що “зовсім не бачить приводу для суперечності інтересів цих двох національностей (польської і російської) в одній державі, якщо обидві вони будуть у ній рівноправні”. – “Хіба сьогодні польська шляхта в Галичині не становить сильною та вірною опори монархії й династії Габсбургів, – запитує д. Радзимінський, – незважаючи на більш ніж чуже для неї її походження. Яка тут причина? Та династія вшанувала їхню віру, мову й національність і зробила її рівноправною з панівною національністю. Наскільки ж легше можна було б прийти до такого самого результату там, де є спільність племінного походження і побратимство мов!” Далі ми довідуємося про вже конкретну форму цього порозуміння у вигляді “Союза землевладельцев”, членом якого є пан Радзимінський і який він боронить від “польських шовіністів”.

А п[ан] Бужинський далі розвиває цю ідею. “Здається, – говорить він, – наш шлях ясно визначений нашими природженими інстинктами і нашим інтересом. Тільки при формуванні центру (в Думі) ми можемо мати шанс на існування... Попри всі вади програми октябристів, чогось ліпшого для нас не існує... Головним ганджем нового устрою є брак центру, і власне тут треба об’єднати свої сили, щоб до нього ввійшли належні елементи”. Адже, на

^a *Burzyński Kazimierz. Przejawy życia politycznego na Rusi od roku 1905. Kraków, 1909.*

i razem zabieramy się do dzieła, aby z temże społeczeństwem rosyjskiem wywalczyć sobie byt i prawa – albo idziemy wręcz przeciwną drogą i popieramy wszystko, by pogłębić chaos w państwie”. Autorowie cytowanych broszur, członkowie P. S. K. wybierają pierwsze, ponieważ zaś już wiemy jakie elementy “społeczeństwa rosyjskiego” są dla nich najsympatyczniejsze, to nie zdziwi nas wcale zakończenie broszury p. Radziwińskiego przyjacielską propozycją skierowaną do p. Szulgina, by spór polsko-rosyjski na Ukrainie “rozstrzygnąć dawnym kompromisarskim wyrokiem: po połowie”, w praktycznym zaś zastosowaniu tej teorii do omawianej kwestji wyborów do Rady Państwa «zdwoić ilość obieralnych posłów, niech będzie z każdej z dziewięciu gubernji po dwóch – jeden Rosjanin, a drugi Polak”.

A wiec: “po połowie!” Oczywiście wobec znanej zasady, że całość składa się z dwóch połów, o “tym trzecim” – narodzie ukraińskim, który także miałby chyba coś do powiedzenia w tej kwestji *na jego ziemi* rozstrzyganej – nie może być i mowy. To też milczy o nim pierwsza “połowa” projektowanego przyjacielskiego porozumienia, szczerą jest, gdy o narodzie ukraińskim mówi, “połowa” druga, w danym wypadku rzecznik jej pan Szulgin, obywatel ziemski na Wołyniu, syn znanego historyka Rusi.

W jednym ze swych przemówień ostatnich wyraźnie określa on – “ciało ciała i krew krwi” ukraińskiego narodu – swój do jego odrodzenia narodowego stosunek. Dla niego ten ruch odrodzeniowy, to żywiołowe poszanowanie swej narodowej godności, które dziś się wśród narodu ukraińskiego zbudziło, to zdrada “rosyjskiej narodowej idei”, to fantazja garstki szaleńców, jakiś wytwór sztuczny, który zdławić wszelkimi środkami należy, a który jego – p. Szulgina – sumienie jednak na tyle jakoś niepokoi, że tylko z pianą na ustach może on mówić o tej nędznej według niego efemerydzie. Nas, którzy dzieje ukraińskiego narodu znamy, zjawisko to nie dziwi wcale. Bo dziś, patrząc na obelgi rzucane w oczy swemu narodowi przez pana Szulgina, widzimy jasno jego wspólność duchową i jedność społeczną z tymi Szulginami XVI i XVII w., których on sam przed chwilą piętnował. Bo wiemy, że w w. XVII najgorszym wrogiem narodu ukraińskiego był także “ciało ciała i krew krwi” tego narodu Jarema Wiszniowiecki i dlatego zrozumiałem jest dla nas gniew wielki p. Szulgina w w. XX. A chociaż jest na szczęście między ich czynami różnica, ale duch w nich jeden panuje. I ten to właśnie duch niewiary w siły własnego narodu, ten duch zdrady i nienawiści sprowadza dziś dziwnem losu zrządzeniem potomków Szulginów w. XVII, z tymi, którzy w ślady ich przodków wstępują, nie zważając na wszystkie różnice państwowe, kulturalne i narodowe, pozornie tylko między nimi istniejące. I warto by było p. Szulginowi rozpoczynającemu w w. XX nową generację “odstępców od swego narodu” uprzytomnić sobie dokąd zawiodła dziejowa ewolucja potomków tych, którzy wedle

думку д. Бужинського, суть питання полягає ось у чому: “Або ми відчуваємо зв’язок із російською державою і народом і разом беремося до діла, щоб з тим самим російським суспільством вибороти собі життя і права, або йдемо прямо протилежним шляхом і підтримуємо все, щоб поглибити хаос у державі”. Автори вищеназваних брошур, члени Польської національної партії, обирають перший варіант, а оскільки ми вже знаємо, які елементи “російського суспільства” найсимпатичніші для них, тож нас нітрохи не дивує, що д. Радзимінський закінчує свою брошуру приятельською пропозицією, скерованою до пана Шульгіна, розв’язати польсько-російську суперечку в Україні “давнім компромісним способом: по половині”, що у практичному застосуванні цієї теорії до згаданого питання про вибори до Державної Ради означає: “подвоїти кількість виборних депутатів, нехай від кожної з дев’яти губерній буде по двоє: один – росіянин, а другий – поляк”.

А отже, “по половині!” Річ очевидна, з огляду на відомий принцип, що ціле складається з двох половин, про “того третього” – український народ, що теж мав би щось сказати в цьому питанні, яке вирішують *на його землі*, не може бути й мови. Мовчить про нього перша “половина” проектованого приятельського порозуміння, є щирою, коли говорить про український народ, і друга половина, в даному разі д. Шульгін, волинський землевласник, син відомого історика Русі.

В одній зі своїх останніх промов він виразно окреслює – “плоть від плоті й кров від крові” українського народу – своє ставлення до його національного відродження. Для нього цей рух відродження, це стихійне пошанування своєї національної гідності, яке пробудилося сьогодні серед українського народу, – це зрада “російської національної ідеї”, фантазія жменьки божевільних, штучний витвір, що його треба задусити всіма засобами і який, однаково, так непокоїть сумління д. Шульгіна, що він тільки з піною на вустах може говорити про ту жалюгідну, на його думку, примару. Нас, тих, хто знає історію українського народу, це явище зовсім не дивує. Адже сьогодні, дивлячись на образи, які кидає у вічі своєму народові д. Шульгін, ми виразно бачимо його духовну спорідненість і соціальну єдність із тими Шульгініми XVI і XVII ст., яких він сам таврував хвилину тому. Бо знаємо, що у XVII ст. найлютішим ворогом українського народу теж був “плоть від плоті і кров від крові” цього народу Ярема Вишневецький, і тому нам зрозумілий великий гнів д. Шульгіна у XX ст. І хоча є, на щастя, відмінність між їхніми діями, в них панує один дух. Саме цей дух невіри в сили власного народу, дух зради й ненависті дивним розпорядженням долі об’єднує сьогодні нащадків Шульгіних XVII ст. із тими, хто ступає в сліди їхніх предків, незважаючи на всі державні, культурні й національні відмінності, які існують між ними тільки на перший погляд. І варто було б д. Шульгінові, що започатковує у XX ст.

słów jego “przeciw pokusie zapanowania nad pozbawionym wszelkich praw narodem oprzeć się nie potrafili i oddali się na służbę innej narodowości, przynosząc jej w darze największy skarb narodowy, swą wyższą kulturalną klasę”. A zobaczywszy jak ci ludzie, porzuciwszy swój naród dla polskiej idei państwowo-narodowej, dziś znów tę ideę dla innej silniejszej obecnie idei państwowej porzucają, pozostając w tych wszystkich migracjach już nazawsze obcymi dla swego narodu, możeby się namyślił przedtem nim by rozpoczął miotać obelgi na tych świadomych Ukraińców, co chcą już raz przecie tę wiwisekcję narodową powstrzymać.

I powstrzymają! Bo pod tą pianką, tym nalotem składającym się z warstw od ludu-narodu oderwanych, nalotem pływającym po powierzchni wielkiego ukraińskiego morza, gnany w rozmaite strony wiatrami chwilowych korzyści i kierującym się busolą najmniejszego oporu, ukrywa się w głębinach skała niespożyta – lud, lud, który zachował swoją indywidualność narodową w różnobarwnej kanwie ludzkości, lud, którego ta pianka z miejsca poruszyć nie zdoła, chociażby nawet dziś poza nią morza i skał podwodnych widać wcale nie było.

J wierzymy, że potomkowie p. Szulgina, jeśli tylko pełnią społecznego życia żyć tu u nas zechcą, będą zmuszeni powrócić do tego pnia, od którego tak nieobacznie ich ojcowie dziś się odrywają, będą zmuszeni pójść w nasze ślady, i tak jak my – potomkowie szlachty spolszczonej pracą dla swego narodu starać się będą kiedyś odrobić całą tę szkodę, którą przodkowie ich sobie i swemu narodowi tem “przystosowywaniem się do okoliczności” wyrządzili.

Dlatego także nie straszne są dla nas te wszystkie podziały “po połowie” swych stanów posiadania i te wszystkie targi o ukraińską skórę między tymi, którzy *siebie* teraz za przedstawicieli kraju naszego i narodu ukraińskiego mając, w jego niemoc i martwość narodową uwierzyli.

Na dziś zaś, powracając do naszego tematu, konstatujemy ten fakt, że polskie kowadło na Ukrainie zaczyna się zbliżać w osobach swych, nawet o tyle może lepszych, że wszelkiego “wszechpolskiego” obłądu pozbawionych, przedstawicieli do rosyjskiego młota. Czy z tego połączenia, “po połowie” chociażby, wytworzy się jeden wielki taran, do rozbijania ruchu ukraińskiego służący, tego dziś przewidzieć nie możemy. Prognoza, jak widzieliśmy na podstawie analizy tych kierunków oparta, optymistami być nam nie pozwala. Ale też i od pesymizmu jesteśmy dalecy, bo oceniwszy tę ewolucję zaszła od wojujących między sobą w czasach ciężkiej niewoli i z tej niewoli wyrosłych “panów” Ukrainy Briuchowieckich i Teterów, do ich potomków za naszych już “konstytucyjnych” czasów w “Związku właścicieli ziemskich” z p. Szulginem na czele, pogodzonych i badając równocześnie siły niespożyte naszego narodu, możemy śmiało w przyszłość patrzeć, pamiętając o znanem na Rusi Halickiej przysłowiu: “perebuły pańszczynu, perebudem i konstytucju”.

нове покоління “відступників від свого народу”, усвідомити, куди історична еволюція завела нащадків тих, хто, за його словами, “не зміг опиратися спокусі запанувати над позбавленим усіх прав народом і пішов на службу іншій національності, віддавши їй у подарунок найбільший національний скарб – свій вищий культурний клас”. А побачивши, як ці люди, покинувши свій народ задля польської державно-національної ідеї, сьогодні знову покидають ту ідею задля іншої, нині сильнішої державної ідеї, лишаючись у цих усіх міграціях уже назавжди чужими своєму народові, він, може, подумав би перед тим, як кидати образи тим свідомим українцям, що хочуть таки зупинити цю вівісекцію народу.

І зупинять! Бо під тим шумовинням, під нашаруванням, що складається з верств, відірваних від люду-народу, і плаває на поверхні великого українського моря, нашаруванням, гнаним у різні боки вітрами хвилинної користі й керованим компасом найменшого опору, ховається в глибинах незруйнована скеля – народ, що зберіг свою національну своєрідність у різнобарвній канві людства, народ, якого те шумовиння не зрушить із місця, навіть якщо сьогодні через нього зовсім не видно моря й підводних скель.

Ми віримо, що нащадки д. Шульгіна, якщо тільки захочуть жити тут у нас повноцінним суспільним життям, будуть змушені повернутися до того кореня, від якого так необачно відриваються сьогодні їхні батьки, будуть змушені ступити в наш слід і так, як ми, нащадки спольщеної шляхти, колись намагатимуться працею для свого народу надолужити ту всю шкоду, якої їхні предки завдали собі і своєму народові отим “пристосуванням до обставин”.

Тому нам і не страшні ті всі поділи “по половині” станів володіння і всі торги за українську шкуру між тими, хто, вважаючи нині *себе* за представників нашого краю та українського народу, повірив у його національну неміч і смерть.

Сьогодні ж, повертаючись до нашої теми, констатуємо той факт, що польське ковадло в Україні в постатях своїх представників – кращих, можливо, тим, що вони позбавлені будь-якої “всехпольської” облуди, – починає наближатися до російського молота. А чи з того поєднання, бодай “по половині”, витвориться один великий таран, щоб розбити український рух, цього ми сьогодні передбачити не можемо. Як ми бачили, прогноз, зроблений на підставі аналізу тих напрямів, не дає нам змоги бути оптимістичними. Але ми далекі й від песимізму, бо, оцінивши еволюцію, яка відбулася від часів тяжкої неволі, коли “пани” України, Брюховецькі й Тетері, що з тієї неволі вирости, воювали між собою, до наших, уже “конституційних” часів, коли їхні нащадки в “Союзе землевладельцев” із д. Шульгіним на чолі вже примирилися, і приглядаючись водночас до невичерпних сил нашого народу, ми можемо сміливо дивитися в майбутнє, пам’ятаючи про відоме в Галицькій Русі прислів’я: “Перебули панщину, перебудемо й конституцію”.

НА НОВИЙ ШЛЯХ З СТАРИМИ ДУМКАМИ

(До польсько-українських відносин на Правобережжі)

Перші числа сьогорічного польського “Dziennika Kijowsk’ogo”, крім змін технічних в напрямі збільшення газети, принесли польському громадянству на Україні і певні зміни ідейного характеру, що знайшли собі вислів у великій статі д. З. Хоецького, під заголовком “В наших справах”. Стаття ця настільки цікава і еволюція в ідеології польського громадянства на Україні, якої вона являється висловом, настільки характерна, що нам слід би було познайомитись з нею, тим більше, коли мати на увазі всю ту вагу, яку для розвитку українства на Правобережжі матиме таке чи інше становище до нього місцевого польського громадянства.

Не помиляючись майже, можна сказати, що найбільшу силу серед цього польського громадянства на Україні, підставою його існування у нас є тепер, як і давніше, польська шляхта, по походженню своєму переважно українська, до котрої належить більша половина великої земської власності на Правобережжі і в більшій частині місцева хліборобська промисловість. Польська городська буржуазія, до якої належить переважно елемент зайшлий з Польщі і польська городська інтелігенція, хоч і відіграють велику роль в місцевім польськiм житті, але вони в остаточній мірі залежать перш за все матеріально, а за малими винятками і ідейно від польської місцевої шляхти.

Серед тієї шляхти віддавна вже, бо ще з часів Тарговицької і Барської конфедерації кінця XVIII ст., можна намітити три головних течії. Дві найсильніші з них – це течії консервативно-клерикальні, з котрих одна все шукає підмоги в російських сферах урядових і при їх допомозі хотіла зберегти і забезпечити собі свій вплив на Україні, течію цю останніми часами звали “угодовою”, і друга течія польсько-патріотична, що не відрізнялась від першої поглядами соціальними і національними, а тільки державно-політичними, – вона до недавніх часів стояла на ґрунті т. зв. “історичної Польщі” і через цей державно-політичний патріотизм була все в опозиції до російських сфер урядових.

Поруч з цими двома найсильнішими консервативними течіями, дуже ворожими до демократичного українського руху, існував ще серед цієї шляхти

напрямок демократично-українофільський, котрий зростав під впливом українського національного відродження і котрий в [18]60-х роках виявився в звісній “хлопоманії” з Антоновичем і Рильським на чолі. Врешті вже в останніх часах, з одного боку, під впливом російським, а з другого – під впливом ідей, що заходили на Україну з Польщі, витворився серед місцевої польської інтелігенції рух так званий поступовий, в котрому знайшли собі вираз всякі прогресивні демократичні напрямки.

Реакція, що почалась після [18]60-х років, лягла після польського повстання [18]63 року на все, що було “католицьким” на Україні і формально спинила тут польське життя. Воно віджило тільки після 1905 року і тепер приймає щораз більш виразні форми.

В формах цих зразу ж після 1905 року відбилися тільки що зазначені головні течії, котрі, прибравши іншу назву, осталися цими самими по суті. Давні “угодовці” витворили т. зв. “Польську Краєву Партію” (“Polskie Stronnictwo Krajowe”) і згуртувались біля тижневика “Kresy”; спадкоємці “історичної Польщі”, прийнявши новітню “вшехпольську” ідеологію, захопили в свої руки мало не все польське життя на Україні і найбільше поширений серед польського громадянства на Україні “єдиний польський орган” – як його титулюють, “Dziennik Kijowski”; поступовці зразу ж почали видавати щоденний “Głos Kijowski”, а згодом тижневик “Świat”. Врешті торік появилася двотижневик “Przegląd Krajowy”, котрий польським можна назвати тільки наполовину, бо, як заявила його редакція, він є утравкістичний і, з одного боку, служить виразом поширення національної української свідомості серед спольщеної української інтелігенції, тобто того руху національного відродження, що, здавалось, був перервався після хлопоманії [18]60-х років, з другого ж боку, він об’єднує цю дуже невеличку частину поляків, що не перестають вважати себе поляками, розуміють і признають свої обов’язки до України і вважають себе тільки її горожанами, а не якимись зайдами і колоністами. З напрямком цим читачі “Ради” вже трохи ознайомлені, отже, не будем зараз про нього говорити, а перейдемо до характеристики інших виключно польських течій.

В них 4 роки одвертого, реального життя викликали значну еволюцію.

Перш за все зникли, як окрема група, польські поступовці, котрі, при переважнім впливі на місцеве польське життя польської шляхти, довго, розуміється, удержатись не могли. Зникли поступові польські органи, а товариства, в котрих поступовці відіграють якусь роль, ледве животіють. Для нас цей факт має важне значення, бо поступовці уявляли з себе одиноку польську групу, з якою можна було про польсько-українські справи взагалі говорити.

Ця ж сама доля, що зустріла ліве крило польського громадянства, судилася теж і його правому флангові. Давні “угодовці”, переродившись після

1905 року в так званих “крайовців”, зуміли витворити в спілці з реакційними російськими поміщиками “Союзъ землевладѣльцевъ и земледѣльцевъ Ю[го]-З[ападного] края”, а зрештою їхній орган “Kresy” упав, і вони нічим тепер себе в суспільнім житті не проявляють. Правда, на місце “Kres’ів” повстав ультраклерикальний тижневик для інтелігенції “Głos Katolicki” під загальною редакцією ксьондза Ставінського і такий же тижневик “для люду” під заголовком “Lud Boży”, але за цими твердинями обскурантизму не стоять формально ні крайовці, ні прихильники “Dziennik’a Kijowsk’ogo”; фактично ж підпирають їх і одні, і другі.

Оці втрати, що понесли на ґрунті наших реальних відносин на Україні поступовці польські, з одного боку, і “крайовці”, з другого, зуміла використати для себе і давніше найсильніша, а тепер вже одинока поважна течія серед польського громадянства, котру ми назвали спадкоємницею “історичної Польщі” і котра зараз по 1905 році виступила була з яскравою “всехпольською” програмою. Тільки ж, розростаючись в ширину і глибину, ця течія сама перейшла велику еволюцію. Воно й не диво. Програма так звана “всехпольська”, програма “народової демократії”, котра в Польщі держиться на масі середньої і дрібної буржуазії, тут, на Україні, не мала під собою цього реального ґрунту. Для польського громадянства на Україні вона була занадто “демократичною”, а крім того, для польської шляхти, котрої економічні інтереси тісно зв’язані з інтересами російських поміщиків, занадто антиурядовою. В результаті вона пережила значну еволюцію в напрямі щораз більшої “угодовості” до урядових російських сфер і щораз більшого соціального політичного консерватизму. Незмінним залишався тільки націоналізм з його бажанням об’єднати все польське громадянство на ґрунті національним і католицьким як синонімах “польської” віри на Україні із ворожим відношенням до інших національностей, а до українців в першій мірі. Розуміється така “змодифікована” програма захоплює щораз ширші круги тутешнього польського громадянства; висловом же цієї еволюції і з’являється згадана на вступі “новорічна” стаття.

Автор її з задоволенням підкреслює факт, що всі “органи преси, що мали на меті класову боротьбу, чи то в напрямі реакційнім («Kresy»), в напрямі прихильників соціалістичних теорій («Głos Kijowski»), впали через брак допомоги, натомість орган, присвячений всім верствам польського суспільства без різниці, набуває собі щораз більшу симпатію і допомогу в цьому суспільстві. Загальну симпатію придбав собі, – каже далі автор, – тижневик «Lud Boży», присвячений просвіті та моральному розвитку наших найменше культурних суспільних верстов”^a. Факт цей автор вважає зовсім нормаль-

^a “Dz[iennik] Kijowski”, № 2, 1910 р.

ним, бо на його думку “характерною ознакою польського суспільства на Русі з’являється брак ґрунту для всякої класової боротьби серед цього суспільства”, і, хоч справді “були часто непорозуміння між поляками поміщиками і польською чиншевою дрібною шляхтою, але тепер, після ліквідації чиншевого питання, ці непорозуміння зникли назавжди”. Що ж до спроби зорганізувати сільськогосподарських робітників на ґрунті класової боротьби в так званому Гніванському союзі, то вона, на думку автора, “не вдалась”^a. Попавши в такий тон, автор цю свою ідилію переносить з відносин польських на польсько-українські і каже, що більшість польських поміщиків “дуже прихильна до українського люду”, а далі, рахуючи вже, мабуть, на цілковите запаморочення голів у своїх читачів, як доказ цього з апломбом наводить “факт”, що так звана конституція 3 мая 1791 року знесла панщину на Україні, тоді, коли вона належала до Польщі^b.

Не вдаючись в критику цих поглядів, котрі ми наводили тільки для характеристики ідеології переважної більшості польського суспільства на Україні, не будем теж далі водити нашого читача по небезпечних манівцях оцієї новітньої “політичної думки”, а перейдемо до висновків автора. “Нашим девізом, — каже він, — є *не випустить з польських рук ані одного морга землі і не допустить до денаціоналізації ані одного поляка*”^c. Про перше повинні, на думку автора, подбати польські поміщики, до котрих належить більша половина великої земельної власності, що є “їхній обов’язок до польського суспільства”^d, про друге ж повинно пильнувати одноцільне, з’єднане і неподілене польське громадянство. До цього всього автор додає дуже цікаве пояснення, що поляками на Україні він вважає *мільйон католиків, записаних до книг парафіяльних* і що “величезна більшість серед них це загонова шляхта і селяни-мазури (?) на Поділля, а далі ремісники і робітники. Ці верстви, а перш за все загонову шляхту і селян-мазурів сполучає з польськістю головним чином віра, що є для них синонімом їхнього походження (?)”. Приєднати до себе^e оцю величезну частину нашого суспільства на Русі, *котра чує польську мову тільки в костьолі, а між собою говорить українською мовою*, просвітити її, зв’язати з нашими суспільними ідеями, це в значній мірі [означає] забезпечити наше національне існування на Русі”^f. Як досі, все це зрозуміло і чудним тільки трохи після всього оцього “невипускання”, “приєднування”

^a Там само, № 6.

^b Там само, № 12.

^c Там само.

^d Там само, № 6.

^e Курсив тут і далі наш.

^f Там само, № 12.

та “прив’язування” видається запевнення автора, що, “стоячи на ґрунті оборони польського народу на Русі, ми не хочемо ні в чім зменшувати права інших народів, що тут живуть”.

Бо коли перевести цю програму на звичайну мову і пристосувати її до польсько-українських відносин на Україні, то вона означатиме, з одного боку, бажання назавжди одібрати в українського народу ту землю, якою володіють тепер польські поміщики і яку стільки віків поливав цей народ в ярмі неволі своїм потом і кров’ю, а з другого – сполонізувати оцей “мільйон” селян-українців, що відрізняються від своїх братів тільки тим, що ходять до костьолу і там тільки, кажучи словами автора, “чують польську мову”.

І треба признати “Dziennik’u Kijowsk’omu”, що він проводить консеквентно цю політику від початків існування, тепер тільки еволюція зайшла в тому напрямі, що він об’єднує щораз ширші круги польського громадянства, з’являється тепер одинокою середньою реальною силою і старається витворити таку загальну ідеологію, що дозволила б йому на такому становищі вдержатися. Загальні риси цієї новітньої ідеології ми вже намітили, до них ще треба додати дуже характерну, а саме зречення колишніх вшехпольських ідеалів “історичної Польщі”, а натомість бажання зв’язати інтереси – вже не “представників польської України” – а тільки частини польського народу, польських колоністів на Україні – з інтересами тих, хто може зараз забезпечити їм більші права.

З цього випливає “угодовість” до власть сьогодні на Україні імущих, колись так завзято поборювана вшехполяками, цим теж кермується і сьогоднішня польська політика на Україні у відносинах до українського національного відродження.

Оці безконечні дописи з Галичини в “Dziennik’u Kijowsk’im”, котрі все очорнювали і очорнюють українців, а вибілювали москвофілів, оце *повне нехтування* українського національного відродження у нас на Україні російській – з одного боку, мусить бути до вподоби “сферам”, з другого ж – витворюють серед тутешнього польського громадянства такі погляди, неначеб на Україні, крім “пригноблених” поляків і пануючих росіян, від котрих треба собі здобути “рівноправність”, нічого і нікого більше нема. Коли до цього додати ще страшенну агітацію, що ведеться останніми часами проти тих польських поміщиків, котрі продають свою землю українським селянам (для цього, як доносить “Gazeta Rolnicza”, має бути навіть заснований спеціальний орган), то це буде повний образ сучасної польської політики на Україні супроти українців.

І коли пригадаємо собі вищенаведене гасло “ні одного морга землі і полонізація українських селян римо-католиків”, то політика ця буде для нас

зовсім зрозумілою. Для неї не страшні зовсім сучасні представники реальної російської сили на Україні, бо з ними єднає представників цієї польської політики спільний інтерес, спільне гасло “ні одного морга землі”, бо не страшні вони для цих польських політиків як сила національна, котра як спричинилась до полонізації українців-католиків на Холмщині, так не пошкодить, певне, їхній полонізації і в інших правобічних українських губерніях.

Не те зовсім рух український. Він в корені переміняє польське становище на Україні. Обороняючи інтереси широких народних верств, він мусить підкреслити те, що так старанно прикриває всякими “ідиліями” автор згаданої статті в “Dziennik’у”, він стоятиме на тому, що хоч елемент польський на Україні є національно нерівноправний і хоч цю нерівноправність треба доконче знищити, але, спираючись на великій земельній власності, він супроти українців є все ж таки елементом визискующим, що живе він і розвивається коштом економічного і культурного занепаду широких українських народних мас. Піддержувати цей занепад, годувати своїми соками колоністів, що, захопивши величезний шмат української землі, не тільки визискують народ економічно, але ще свою економічну перевагу обертають проти його емансипаційних стремлень і це становище бажають всіми силами задержати, на це не може пристати ні один народ на світі, не пристане ніколи і народ український. Так само не можуть представники українського руху згодитись просити полонізації оцього “мільйона” селян-католиків, котрі, як признає сам “Dz[iennik] Kijow[ski]” – навіть не знають польської мови, не можемо згодитись на те, щоб під покришкою релігії вносили національну ворожнечу в лоно нашої селянської маси, бо приклад Холмщини все стоятиме перед нашими очима.

Розуміється, цього не можуть не знати представники найбільшої частини польського громадянства на Україні і тому докладають вони всіх сил, щоб примару українського відродження відсунути від себе якнайдалі, щоб заздалегідь забезпечити себе проти неї, зв’язавши свої інтереси з інтересами пануючого елемента на Україні, стараються вони серед польського громадянства розбудити таку ворожнечу до українського руху, котра б змогла в критичний момент об’єднати це громадянство “без різниці класів”, кажучи словами пана З. Хоецького.

Тому врешті так вороже ставляться ці представники польської більшості до тої дуже, на жаль, невеличкої групи польського суспільства, що стоячи на принципі “do ut des”, підтримує “Przegląd Krajowy”, що не поборює українського національного відродження, а навпаки, старається йому допомогти, бо, не вважаючи себе зайдами і колоністами на Україні, признає свої до неї обов’язки...

Таку політику веде орган найбільшої і найсміливішої тепер частини польського громадянства на Україні. Політики цієї нам не можна нехтувати, і ми мусимо виразно зазначити, що, виступаючи проти всякої націоналістичної боротьби і стоячи на ґрунті якнайширшої рівноправності всіх народностей на Україні, ми, проте, не зійдемо ніколи з ґрунту оборони інтересів наших народних мас і що ті гасла, які чуємо тепер від “Dziennika Kijowsk'ogo” – “ні одного морга землі і колонізація українських селян-католиків”, сполучені з ворожнечею до українського руху, ми будемо рішучо поборювати.

Вияснити це наше становище ми мусимо тим більше, що тепер, при зрості українського руху, появляються серед польського громадянства люди, що соловидними фразами туманної псевдосимпатії до українства стараються окутати оце гасло, яке так одверто і щиро виставляє “Dziennik Kijowski”. Всі оці “літературні річники польських і українських авторів”, редактовані керманічами ультраклерикального консервативно-націоналістичного “Głos'u Katolick'ogo”, з одного боку, а з другого – “публіцистами”, що проповідують деінде “пруську інтригу” і виступають проти всякого “суспільного радикалізму”, всі оці шумні реклами по польських варшавських часописах про якесь широке “польсько-українське єднання”, заяви про те, що, мовляв, “нема ніякої польсько-української ворожнечі на Україні”, тоді, коли ми чуємо вищенаведені гасла від “єдиного польського органу «Dzien[nika] Kijowsk'ogo»”, все це тільки каламутна вода, в котрій ловлять собі любісенько рибу всякі авантюристи. Але ж будувати на цьому будучі відносини двох національностей – якщо тільки справді бажати їм в будучині мирного спільного життя, не можна, відносини ці мусять бути оперті на ясних і виразних програмових гаслах. Гасло це ми почули тепер від представників польської більшості на Україні, нашим обов'язком є його зрозуміти і відповідно на нього реагувати, бо цим лиш ми забезпечимо не тільки себе, але й поляків від всяких непотрібних і шкідливих для обох сторін несподіванок в будучині.

НЕПРАВДОЮ СВІТ ПРОЙДЕШ, АЛЕ НАЗАД НЕ ВЕРНЕШЯ

I

Хто з нас не пригадує собі отих гучних бенкетів, шумних заяв та крикливих маніфестацій, з котрими виступив був перед світом звісний неослов'янський рух?

І хто з нас, українців, не пригадує собі, як старанно усувалось з тієї “всеслов'янської” какофонії все, що могло б муляти очі “старшим” слов'янським братам, як старанно ховалися всі справжні слов'янські болячки, без вигоєння яких все оце “єднання та братання” далі тостів і бенкетних промов піти не могло, і як врешті постарались пильно впорядчики цього “слов'янського свята” заховати від людського ока одну з найбільших слов'янських болячок — українське питання та не показати світові українського національного відродження, що все примушене було видирати ціною величезних жертв своє право на життя не від кого іншого, а саме від оцих-таки “слов'янських братів”.

Мало того, ці “старші” слов'янські брати, для котрих особливо був неприємний український рух, постарались не тільки викинути його за межі слов'янського “братання”, але ще саме це братання хотіли забезпечити собі коштом його ліквідації, коштом знищення цього руху, хотіли на руїнах українського національного відродження збудувати “храм” польсько-російської згоди.

Тепер всім відомо, що під час тріумфальної подорожі гр[афа] Бобринського по Галичині, коли його з ентузіазмом стрічали та приймали представники тамошнього польського суспільства, була остаточно скріплена між ним і керманичами польської національної політики умова, що за ціну підпирання галицького москвофільства поляки здобудуть собі полегкості в межах, підвладних впливам Бобринських, російської держави.

І треба віддати справедливість верховодам польської політики в Галичині, що вони свою обіцянку старались виконати щиро, не за страх, мовляв, а за совість.

Весь зріст останніми часами упадаючого вже перед тим, вкрай здеморалізованого і гнилого галицького москвофільства, витворювання на галицькому ґрунті “русскости” коштом здавлювання українського національного руху

служить вірним доказом, що у д[обро]д[іів] Дмовських було щире та сердечне бажання здобути собі братерську симпатію та прихильність добродіїв Бобринських. І справді, в перших часах оця “благорозумна” польська політика зустріла велике спочуття на шпальтах всяких “Кієвляниновъ” та “удостоїлась милості” близьких до графів Бобринських сфер.

Проте не справдилися мрії польсько-російських слов'янських миротворців. В своїх рахунках забули вони, що українського національного руху – оце “зміцнення слов'янського братання” – не вдається так легко знищити; забули вони, що гвалтом та криком не можна приспати життя та його дійсних, реальних вимог...

Перші відчули це на своїй шкурі польські верховоди. За грізним “memento”, яким була смерть намісника Потоцького, прийшла тепер українська обструкція в галицькому сеймі, прийшло сильне загострення польсько-українських відносин в Галичині і в результаті... з'являється відома заява теперішнього намісника Бобжинського, котра служить доказом повного краху дотеперішньої польсько-галицької політики підтримування москвофільства супроти українських національних домаганнів.

Але ж неправда, посіяна на неослов'янських бенкетах, пішла світами. Її перш за все підхопили та постарались використати для себе сильніші від Дмовських – графи Бобринські. Із штучно викоханої поляками на галицькім ґрунті “русскости” вони зробили альфу і омегу своєї політики супроти поляків в Росії. “Ви, – кажуть вони тепер своїм недавнім приятелям, – признали перед Європою, в Петербурзі, Варшаві, Празі, що єдиними представниками підвладного вам в Галичині народу є «руськіє» Глібовицькі та Дудикевичі. Тож зробіть їх представниками *фактичними*, нехай в Галицькій Русі будуть тільки «руськіє», дайте їм всі належні права, а тоді тільки ми дамо ці права вам”. А що, як виявилось, д[обро]д[іям] Дмовським, незважаючи на їх щире бажання, не стає сил для виконання такої “велетенської” праці і здійснення такої “високої” мети, то у відповідь ідуть всякі офіціальні проекти про “Холмскую губернію”, а також фактичні обмеження національного польського життя і інші подібні – “слов'янолюбивим” серцям гр[афів] Бобринських незвичайно милі – “мъропріятія”.

Та не тільки на незвичайно придатному для цього полі всяких російських офіціозів зацвіло буйним цвітом посіяне зерно неправди, пішло воно далі та глибше, запаморочило голови навіть видатним європейським публіцистам і тепер в формі їхніх думок про польську справу вертається назад до своїх сіячів...

II

Недавно в усій польській пресі наробив великого гвалту лист звісного французького публіциста та суспільного діяча д. А. Chéradame, написаний до Генрика Сенкевича з приводу відозви цього останнього проти пруської германізаторської та полонофобської політики. Лист цей має на меті, з одного боку, вплинути на поляків, щоб вони залишили свою дотеперішню “германофільську” політику в австрійському парламенті та прилучились до політики слов’янської, а з другого – підкреслити вагу і потребу польсько-російської згоди.

В цьому листі для нас найцікавішим з’являється відношення цього автора до польсько-українських стосунків у Галичині, що може служити показником поширення “неослов’янських ідей” не тільки в Східній, але й в Західній Європі.

Д[обродій] Chéradame, гарячий прихильник польсько-російської згоди, котрій він надає загальноєвропейське значення, дорікає полякам, що вони самі не сприяють цій згоді.

“Чи ж можна справді, – каже він, – вимагати від росіян, щоб вони дали волю полякам тоді, коли поляки не дають її галицьким русинам”. Автор очевидно не відрізняє цих “галицьких русинів” від росіян, бо в іншому місці, кажучи знов про польсько-російську згоду, підкреслює те, що їй, мовляв, “стають впоперек етнографічні та релігійні комплікації на окраїнах давньої держави”. Розуміється, якби д. Chéradame знав польсько-російські відносини не тільки з “неослов’янських” промов Дмовських і Бобринських, то йому було б відомо, що етнографічні границі польського і російського народу з собою не сходяться і що не може бути тому між цими народами ніяких “етнографічних комплікацій”, а є тільки споконвічна боротьба за “право володіння” над українським і білоруським народом. Узнав би він, що обмеження прав справжнього українського народу в Галичині всякими Дмовськими не тільки не шкодить їхній згоді зо всякими Бобринськими, а, навпаки, являється її *conditio sine qua non*.

Але, кажемо знов, зерна неправди, посіяні “неослов’янами”, розкинулись широко і їм же самим прийдеться споживати їхні плоди. Та вже й тепер бачимо, що ці плоди смачні для однієї тільки сторони недавнього польсько-російського братання на “слов’янському” ґрунті. Бо коли д. Chéradam’a бере в свою оборону “Новое время” і, заступаючись за “галицьких русскихъ”, признає повну рацію його словам, то одночасно вся польська преса поставилась до нього незвичайно вороже і почала закидати французькому публіцистові “незнання дійсних польсько-українських відносин в Галичині”.

Та хто ж, питаємо ми, винен в цьому “непорозумінні”? Чи той самий д. Дмовський, котрого орган “Gazeta Warszawska” так обурюється тепер проти д. Chéradame’a, вкупі з д. Бобринським не демонстрували на всяких “неослов’янських” збіговищах галицьких Дудикевичів та Глібовицьких? Чи ці самі вшехпольські газети, що тепер пояснюють д. Chéradame’ові, хто саме живе в Галичині: українці чи “русские”, рік тому не представляли цих “русских” як одну “поважну” течію серед “галицьких русинів”, з котрою “можна дійти до якогось порозуміння” і т. ін.? Чи, може, врешті в обуреному на “наглого француза” “Dziennik’u Kijowsk’im” цей француз міг за п’ять літ існування цієї часописі найти вказівки, що вона видається на українській землі, а не на польсько-російському пограниччю, котрого “етнографічні комплікації, – як каже він, – шкодять польсько-російському єднанню”?

Так, панове великі і малі Дмовські, – “неправдою світ пройде, але назад не вернешся”, і лист д. Chéradame, що з’являється свого роду прелюдією до нового “неослов’янського” з’їзду в Петербурзі, нехай пригадає вам перед цим з’їздом оцю стару і відому істину.

Що ж до нас, то, бачачи, чим скінчилися перші “неослов’янські” бенкети, думаєм, що і дальші спроби слов’янського єднання, коли вони й надалі нехтуватимуть потреби пригнічених слов’янами слов’янських націй, скінчатся так само тільки тостами, промовами та ще такими “непорозуміннями”, котрі викликали між іншим оцей лист д. Chéradame. І маємо надію, що на такому нехтуванні потреб українського народу попечуться вкінці так само російські прихильники польсько-російської згоди коштом українського народу, як вже попеклися її прихильники польські.

ЦІКАВИЙ ДОКУМЕНТ

(До характеристики майбутнього земства
на Правобережжі)

Як відомо, заведення “виборного” земства в “9-ти західних губерніях” має відбутися після урядового проекту, 1 липня сього року. Ця реформа настільки важна для внутрішнього життя Правобічної України, що варто звернути на неї більшу увагу і заздалегідь уявити собі всі ті “блага”, що несе вона українському народові.

Суть урядового законопроекту в цій справі зводиться в остаточній мірі до того, щоб забезпечити земству “західних”, тобто правобічних українських, білоруських та литовських “губерній”, *російський* характер. Остріє цього законопроекту звернено на перший погляд головню проти поляків, в дійсності ж цілим тягарем лягає він на плечі українського і білоруського народу. В цьому законопроект цей з’являється тільки дальшим продовженням споконвічної боротьби керманічів російського національно-державного життя з поляками за право володіння Україною та Білорусією. І в цій боротьбі українському народові доводиться бути, як і давніше, тільки зняряддям, а як вона скінчиться, – доведеться розплачуватися собою перед щасливим переможцем.

Отже, коли ми бачимо, як в урядовому законопроекті залічують увесь український народ на Правобережжі до народності “російської”, то знаємо дуже добре, що це робиться не з великої любові до “єдинокровного племенни”, не з бажання оборонити його від “польської небезпеки” іменем “народності державної”, а просто тому, щоб піднести процент “російського” землеволодіння “въ Ю[го-]З[ападно] Краѣ” та оперти на цьому перевагу російського поміщицтва – цього справжнього представника російського народу на Правобічній Україні – над поміщицтвом польським. Бо коли б справді уряд дбав про інтереси мільйонів українського та білоруського селянства та хотів забезпечити ці мільйони від “польської небезпеки”, то на це вистало б, як слушно писали свого часу “Русскія Вѣдомости”, “обнизити земський ценз” і тим самим земство наше здемократизувати. Але ж од “єдинокровности” та “близкого родства” з пануючою нацією велику користь мають тільки

д[обро]д[іі] Піхні і Савенки та ще, може, галицькі москвофіли оцього “злодійкуватого” типу, як їх влучно схарактеризував д. В. П. в своїх листах “з Невських берегів” в ч. 63 “Ради”. Селянські ж маси українського й білоруського народу не дістануть в проєктованім урядом земстві в “західних губерніях” ні одного голосу більше, ніж мають селяни в губерніях російських, а коли надто зважити, що на Україні збільшується тільки значно число представників російських поміщиків, та додати ще до того представників поміщиків польських, то процент селянських заступників в правобічному українському земстві буде значно менший від того ж проценту в земстві російських губерній.

Але, поминаючи антиукраїнський характер цього законопроекту, він, як оказується, навіть в своїх безпосередніх завданнях не рахується з реальними обставинами і з дійсністю, що все буває сильнішою від усяких канцелярських творів. Ця ж дійсність показує, що – з одного боку, російське поміщицтво на Правобережжі ласе на всякі урядові “тепленькі” посади і займатись місцевими “земськими” справами воно, як не раз писав з жалем навіть “Кієвлянинь”, не має часу та охоти і що при тих обставинах без поміччя поляків так чи сяк не обійдеся; з другого ж боку, ця сама дійсність каже, що цей польський елемент, так завзято поборюваний урядовим законопроектом, зовсім не такий для російського “стану посідання” на Україні страшний, як його уряд малює, а навпаки, що еволюція, котру цей елемент перейшов останніми часами, зовсім приладнала його до заняття місця при спільній “трапезі” з російським елементом на Правобережжі і що навіть він готовий підтримувати уряд во всіх його “дѣлахъ и помышленіяхъ”, призначених для “введенія окраинъ въ сферу государственной культуры”, кажучи словами д. Столипіна.

Для потвердження вищесказаного наводимо документ, котрий дуже ясно та виразно малює настрої верховодячої польської більшості на Україні. Зветься він “*«Особое мнѣніе» и «заявленіе»*, поданныя поляками представителями Кіевской, Волынской и Подольской губерній въ засѣданіи совѣта по дѣламъ мѣстнаго хозяйства по поводу введенія выборнаго земства в 9-ти западныхъ губерніяхъ”. Щодо “заявленія”, в якому депутати поляки – “убѣжденные государственники” – зрікаються дальшої участі в нарадах “совѣта”, покладаючи всю надію на “государственное чутье русскаго народа”, що не дасть – як вони думають – провести в життя постанов цього “совѣта”, то воно було свого часу (в октябрі минулого року) зазначено в пресі, і тому ми його тут не наводимо, натомість подаємо майже в цілості і в оригіналі “особое мнѣніе”, в якому автори його малюють сучасний настрої польського громадянства на Правобічній Україні.

Запротестувавши проти принципів урядового законопроекту, представники цього польського громадянства так пояснюють свій протест:

“Мы отрицаемъ, – пишутъ вони, – эти основанія потому, что они противны самымъ жизненнымъ интересамъ русскаго государственнаго и мѣстнаго земскаго хозяйства, а также потому, что они по отношенію къ польскому населенію края грубо и безцѣльно несправедливы.

Польское населеніе Ю. З. Края въ недавніе смутные годы безспорно доказало, что оно неизмѣнно стоитъ на сторонѣ государственнаго долга и порядка. Оно поддерживало послѣдній въ общественныхъ организаціяхъ, каковымъ является «Союзъ землевладѣльцевъ и земледѣльцевъ», въ составъ котораго вошли сотни польскихъ сельскихъ хозяевъ. Несмотря на это, когда смута улеглась и пришло время воспользоваться польскими культурными силами для творческой работы, оказывается, по проекту о введеніи въ край земскаго положенія, что для этихъ силъ мѣста нѣтъ, что онѣ отъ работы отстраняются. Намъ говорятъ, что такое отношеніе мотивируется необходимостью положить закономъ предѣльныя грани національнымъ антагонизмамъ, но для подобныхъ антагонизмовъ почвы на мѣстѣ нѣтъ, и если они проявились на выборахъ въ Государственную Думу (куда, кстати сказать, на послѣднихъ выборахъ не избранъ ни одинъ представитель польскаго населенія трехъ губерній), то это слѣдуетъ приписать внѣшнимъ вліяніямъ и политическимъ спекуляціямъ.

Страхование русской государственности отъ не только безвреднаго для нея, но и прямо ей полезнаго, какъ доказали событія 1905 года, польскаго населенія, представляется поэтому безцѣльнымъ.

Мало того. Оно по проекту достигается слишкомъ дорогой цѣной пониженія полезности и продуктивности земскаго дѣла. Никто не станетъ спорить противъ очевидной истины, что отстраненіе отъ земства культурныхъ работниковъ, тѣсно связанныхъ и сжившихся съ местными бытовыми условіями, профессионально занятыхъ трудомъ въ области сельскаго хозяйства и традиціонно преданныхъ интересамъ родного края (?) внѣ всякихъ національныхъ особенностей (?), не можетъ не отозваться вредно на земскомъ дѣлѣ.

Польское населеніе Ю. З. Края, даже, руководствуясь однимъ чувствомъ здороваго эгоизма, прекрасно отдаетъ себѣ отчетъ въ томъ, что его экономическое благополучіе и, пожалуй, самое существованіе неразрывно связаны съ устойчивостью государственнаго строя Россіи и его центростремительной силы^а. Политика, не сознающая этого, а таковой является политика проекта, блуждаетъ впотѣмахъ, и не будетъ вовсе для насъ удивительнымъ, если ея послѣдствія приведутъ къ совершенно неожиданнымъ для нея результатамъ, одинаково плачевнымъ какъ для польскаго населенія, такъ и для земскаго дѣла и для самой русской государственности”.

Коли до цього красномовного “мнѣнія” додамо ще й те, що вся сучасна польська преса на Україні в цілості признає, йдучи слідом за відповідними російськими кругами, “російськість” Правобережжя і, виставляючи таким чином поляків одинокою (поруч жидів) пригніченою нацією на Україні, забез-

^а Курсив наш.

печує собі до того симпатію російської третьодумської опозиції, то побачимо, що урядовий законопроект “за неимъніємъ непріятеля” тратить всю свою силу та зістається без прихильників в російській “законодавчій” інституції.

І справді показалось, що в думській комісії, котра розглядає цей законопроект, він не тільки не має більшості, але має проти себе навіть націоналістів і октябристів. Ці дві фракції виробили натомість новий компромісовий законопроект, котрий, розуміється, *вповні задержує антидемократичний і антиукраїнський характер урядового*, але зате, як доносить добре поінформований в цій справі петербурзький кореспондент “Dziennika Kijowsk'ogo” в № 72 цієї часописі, “майже зовсім справедливий” в визначенні числа гласних поляків. Після нього число гласних поляків в Київщині збільшується з 48-ми (урядового законопроекту) на 85 (октябр[истів]-націонал[истів]), на Волині – з 66-ти на 108, на Поділлі – з 57-ми на 101. Крім того, компромісовий октябристсько-націоналістичний законопроект нищить всякі обмеження, що запроваджує уряд для поляків – членів земських управ та земських урядовців.

Розуміється, стоячи все на ґрунті знесення всяких обмежень для якої би то не було національності на Україні, ми можемо тільки вітати оцю ознаку октябристсько-націоналістичної “справедливості” супроти поляків. Тільки ж ми дуже добре знаємо, де тут “собака закопана”, і вище ми вказали причини цієї незвичайної для цих сфер “толерантності”. Ми знаємо теж, що од цього майбутнього російсько-польського земства, не вважаючи навіть на всі форми, які при сучаснім політичнім безголов'ю цей законопроект ще може прийняти, – нам добра ждати для себе не доводиться, і знаємо врешті, що з тісним сполученням російського і польського елементу на Україні, котрого – як це ми бачили – можна раніше чи пізніше сподіватись, боротьба за культурно-національну емансипацію українського народу стане ще тяжчою, але проте віримо – не безнадійною...

НЕ ПРИНИЖУЙМО САМИХ СЕБЕ!

(Стаття надіслана з російської України)

В ч. 86 “Діла” появилася замітка, що рада міста Львова не згоджується надати одній з двох вулиць, що йдуть кругом Театральної площі, призначеної під будову українського театру, назви “вулиці Тараса Шевченка”, а натомість хоче назвати її “вулицею Тимка Падури”. Таке поступовання ради м. Львова очевидно цілком зрозуміле: вона імені представника повної самостійності, повної окремішності українського народу, імені велетня визвольного і відродженого українського духу – Тараса Шевченка, хоче протипоставити ім’я Тимка Падури, чоловіка, що по своїм поглядам національним, а головню політичним стояв на без порівняння нижчій ступні розвитку української національної ідеї, що не зміг ще стряхнути з себе кайданів чужої політично-національної думки і, будучи письменником українським, стояв на ґрунті “історичної Польщі”, *політичного* (а не національного) “єдинства” польського і українського народу.

Розуміється – повторює – поступовання польської ради міста Львова в данім випадку цілком зрозуміле. Так само поступають і російські чорносотенці, коли, стоячи на ґрунті політичного і національного “єдинства русскава народа”, протиставляють святкуванню пам’яті Тараса Шевченка – святкування пам’яті Миколи Гоголя або ж, будуючи пам’ятники Богданові Хмельницькому, хочуть приспяти сим пам’ять про Івана Мазепу. Але чи з того виходить, що ми, свідомі частина українського народу, маємо вирікатись одного зі своїх найбільших гетьманів, тому, що його пам’ять забрукали брудні руки патріотів “единой и недѣлимой Россіи”, або маємо поступитись великоросам великим Українцем Гоголем тому тільки, що він писав по-російськи і що його взяли сьогодні під свою щирі опіку вороги українського народу? Так само, чи тому, що польські чорносотенці і вороги нашого національного розвитку зволіють “протегувати” Тимка Падуру, ми маємо сього, хоч би незначного і маловідомого, поета викидати за межі української літератури та культури? – Розуміється, що ні, тим більше, що коли говорити про Падуру, то він, як-не-як, мав певні заслуги в історії українського відродження Галичини, а особливо в розвитку української національної свідомості серед спольще-

них українців на Правобічній Україні. Та якби радники міста Львова були люди в тій справі тямущі і знали, що Падуру напередодні повстання 1831 року арештовано по доносу одного польського пана, маршалка сквирського повіту, Танського, котрий перелякався Падуриної “хлопоманії” – то, може б, вони зменшили трохи свою “симпатію” для сього, “безпечного”, мабуть, на їх думку, українського письменника.

Інша річ, що комітет будови українського театру повинен всіма силами протестувати проти рішення львівської міської ради, але не тому, що, мовляв, Падура се якийсь графоман, котрий до української літератури не належить, а тому, що він займав в ній замало видатне місце і тому, що його іменем користуються польські радники міста Львова лише в цілях політичних, розвиткові нашого народу шкідливих. Бо не принижуймо себе перед нашими ворогами, віддаючи їм так легко те, що вони на нас за часів нашого історичного лихоліття здобули, – противно, задержуючи в сфері української національної свідомості, в сфері нашої національної культури Хмельницьких і Виговських, Гоголів і Чайковських, Олексів Стороженків і Тимків Падур, покажім сим ворогам нашим, що ми не тільки зуміли пройти через ці нижчі стадії нашого національного і політичного розвитку і дійти до повної національно-політичної свідомості, що ми не тільки зуміли стряхнути з себе всякі чужосторонні впливи, але зумієм ще використати для дальшого всестороннього розвитку нашого народу й те, що були втрачено, те, що – здавалося – навіки нам з нашої скарбниці національної украдено.

ЗАЯВА ВАЦЛАВА ЛІПІНСЬКОГО

Вчора редакція наша одержала з закордону від д. Вацлава Ліпінського отсю телеграму, з проханням надрукувати її в “Раді”.

“Деякі польські газети зважились кинути на мене підозріння підкупленої роботи на користь Пруссії.

Заявляю, що редакторів тих газет, які міститимуть подібні натяки, я потягну до суду. Тих же, що не підлягають державному судові, застерігаю, що зумію оборонити свою честь іншими способами”.

ЛИЦАРІ БРЕХНІ І ФАЛЬШИВИХ ДОНОСІВ

Перед двома тижнями один з головних співробітників “Dziennik’a Kijowsk’ogo” висловив на адресу своїх однодумців такий “скромний” комплімент: “дано нам, – мовляв, – життя трудне та важке, але лицарське, гарне, велике!” (“Dany nam został żywot trudny i ciężki, lecz rycerski, piękny i wielki”). “Доля, котрої цілей і таємниць ми не знаємо”, – кажучи словами того самого пана, – дуже швидко потім дала змогу йому і його товаришам прилюдно виявити оцю їхню “лицарську, гарну та велику” вдачу. І треба признати, що з цієї життєвої спроби вони вийшли *собою*, не поступившись нічим в своїх вшехпольсько-шовіністичних традиціях на Україні.

Читачі, м[а]б[уть], догадуються, що мова тут іде про т. зв. “разоблачення” Раковського і його “тайні документи”, котрими цей польський шпиг на службі у прусського правительства безрезультатно торгував вже від півроку по цілій Європі, аж врешті оце недавно знайшов собі покупців серед певних сфер своїх земляків над Віслою. В цих сферах придбав він зразу безмежне довір’я. І коли майже вся галицька польська преса признала ці документи фальсифікатами, то “Kurjer Warszawski” не завагався пояснити це тим, що “деякі польські політичні сфери в Галичині схлонні до далеко йдучих уступок українцям (!!)

і що в своїм суперлоялізмі для корони вони бояться всяких виступів, не милих тройственому союзові”. Чому у вшехполяків земляки-шпиги заслуговують більше довір’я від земляків – галицьких політиків, це питання, на котре ми не беремося відповісти, полишаючи це такому знавцеві “вшехпольської душі”, як вищецитований автор фейлетонів в “Dziennik’u Kijowsk’im”. Для нас справа ця ясна, але тільки, мовляв, з одного боку. Бо ми знаємо, що в випадках, коли треба і можна пошкодити “братньому” українському народові, для вшехполяків всі засоби добрі; бо ми знаємо, що отрута національної зненависті, котру сіє в польському національному організмі вшехпольський напрям, встигла вже глибоко зачепити цей організм і зробила його податливим для всяких хворобливих проявів. І тільки цією отрутою ми пояснюємо собі те, що коли треба було кинути найбезсоромнішу клевету на українське національне відродження, то звичайний шпиг-провокатор виріс в очах вшехполяків на “народового бохатера”, перед авторитетом котрого мусять скоритись навіть “деякі польські політичні сфери в Галичині”.

Але на цей раз патріотична афера не вдалась, і “деякі польські політичні сфери в Галичині”, а потрохи й поза Галичиною, одержали, може, не повну, але значну все ж таки моральну перемогу над прихильниками і приклонниками земляка-шпиґа.

І так краківський консервативний “Czas” ще 18.VI перестав друкувати його “документи”, “jako nie budzące zaufania autentyczności”. До такого переконання прийшов він на підставі інформацій вшехпольської навіть, львівської газети “Rzeczpospolita”, котра ще в октябрі 1909 р. мала в руках оці призначені “на продаж” “документи”, але не купила, визнавши їх за фальсифікати. За звичайну брехню признала “ревеляції Раковського” і демократична “Nowa Reforma”. Орган с[оціал]-д[емократів] “Naprzód” згадав, що свої “документи” шпиґ хотів продати також міжнародному соціалістичному бюро в Брюсселі, але “ніхто розумний не дав себе «піймати»”; і тепер публікацію цих документів “Naprzód” називає “соромом для польського газетярства”. Врешті “людовці” в “Gazet i Powszechn’ij” здивувались, як може “чесна преса не освітити відповідно цих шпиґовських ревеляцій”. Отже, як бачимо, в числі “деяких політичних сфер”, що не признають авторитет шпиґа, опинились майже всі галицькі партії, за винятком вшехполяків і їх вірних прибічників галицьких москвофілів з чорносотенною “Прикарпатською Руссю” на чолі.

Але ж ця перемога обмежилась тільки Галичиною і частиною польської преси в російській Польщі, зате у нас на Україні, де провід польського суспільства захопили в свої руки вшехполяки, побідив дух прусського шпиґа-провокатора!

“Dziennik Kijowski” землякові-шпиґові повірив вповні і “без застережень”. Мало того, в № 148 цієї часописі, з д[ня] 22-9.VI, отже, вже *по одержанні краківських газет з запереченням автентичності “тайних документів”*, з’являється вступна стаття під шумним заголовком: “Wobec pruskiej roboty”. “З гірким почуттям в серці більше, ніж з відродою читаєм ми тайні документи прусської поліції”, – такими улесливо-фальшивими словами починає один з “лицарів” “Dziennika Kijow[sk]’oro” свою нікчемну брехню і свою клевету на цілий український рух, писану *завідомо* на підставі фальсифікатів! “Ми знаємо тепер, – пише він далі, – за чий гроші виходили в світ брошури, друковані по-німецьки або [по-]французьки... Ми знаємо, хто давав гроші для видавання таких «Ruthenische Revue» і «Ukrainische Rundschau», для творення цієї публіцистичної, наукової та історичної літератури, котрою так хваляться «українці» (sic). І знаємо, що з того самого джерела йшли гроші на організацію «січей» в Галичині, на з’їзди в Берліні (!!), на перекуплювання преси і антипольську агітацію серед університетської молодіжі”. А чи не можна було б на такій самій підставі вас, пане, спитати: на чий гроші ви-

дається польська газета по-німецьки – “Polnische Post” у Відні або за чиї гроші ваш співробітник “поляк” Зелінський друкує по-французьки свої українофобські памфлети в Пруссії? Бо, по вашому міркуючи, купити можна не тільки вас, пане, або якогось Зелінського, але велетня людськості, генія і славу Скандинавії – Б'єрнстерне Б'єрнсона! Бо ви, пане І. В., *вже знаєте тепер*, чому цей велетень боронив силою свого всесвітнього авторитету потоптані права українського народу, *бо ви вже знаєте*, що винні тому... пруські марки!..

Далі цей “лицарський” пан, кинувши тінь великого поета, знов “з горечью в серці” (мабуть, від того, що документи, котрі лежать перед ним, фальшовані) тяжко сумує над долею українського руху, котрого “оборонцями, керманичами і проводирями” з'являються особи, перелічені в “тайних документах пруського уряду”. А його товариш, знаний вже нам фейлетоніст і автор “підіймаючих духа” вшехпольських афоризмів, під впливом такого ж великого суму і обурення зве ці особи ... “ослами!”.

Може б ви, панове, схотіли вказати нам ясно і виразно та вчислити цих “проводирів українського руху”, бо якби ви таких вважали цих всіх Бурт'ів, Schlafenberg'ів, Lustgarten'ів, Oswald'ів, Kaurtin'ів (це певне – пише “Діло” – кузен Zygmunta Certwina, “найвизначнішого” агента), Bitruow'ів або Карчів і Яніну Боровську – то ваш гострий епітет міг би лише стосуватись до вас. – Тільки ж, власне, біда в тім, що ви не є звичайними ослами, що ваші статті і “фейлетони” це не звичайна осліяча політика та публіцистика, а це все вчинки, що належать до іншої категорії і котрим з погляду людської моралі, одно ім'я – *підлість*! Так, пане І. Бартошевич і пане Е. Пашковський, – те, що ви зробили, пишучи ваші брехливі статті, є *підлістю* тому, що 1) ви писали ці брехні, *знаючи про це*; писали на підставі *сфальшованих документів*, *знаючи вже, що їм не можна вірити*, 2) ви *свідомо* хотіли найнікчемнішою інсинуацією запламити честь немилих вам людей, висловлюючи категоричну гадку, що особи перелічені в “документах” – це українські діячі. Отже, прізвищ, однозвучних з прізвищами українців, що виступали в публічному житті є там тільки 4: Федорчук, Шелухин, Луценко і Ліпінський – кажіть, панове “лицарі”, кого ви маєте на думці? Ми ждемо!^а.

А може, ви, панове, во ім'я ваших “лицарських традицій” схочете бути тільки невідрадными синами і нащадками тих, що писали брехливі доноси на рух український, що перестерігали “кого слід” *брехнею* про заховані в могили Шевченка ножі, що *брехали*, вказуючи теж “кому слід” на граматку Куліша як на революційну брошуру, що *фальшивим доносом* спричинились

^а Всю одвічальність і всі консеквенції за вищесказане приймаю на себе. В'ячеслав Липінський (Wacław Lipiński).

до арешту Шевченка, ледве повернувся він на Україну, що такими самими *фальшивими доносами* переслідували Антоновича і Рильського?

Бережіть же собі ці ваші традиції, ці ваші вшехпольські національні святощі. Але тільки не смійте судити других після себе і не думайте ви, колоністи-плантатори та визискувачі нашого народу і ви, їхні наймити – публіцисти з “*Dziennika Kijowskiego*”, що ідеї без грошей не буває, що суспільна праця, праця-обов’язок супроти того народу, з якого і з котрим живеш, тільки за гроші можлива, тільки грішми може бути підкуплена!

Ми знаємо, що ви мусите відвернути увагу вашої молоді і кращих між вами людей від цього вже *не підозріння, а факту*, що хоч би цей самий ваш “*Dziennik Kijowski*” видається справді не за якісь там міфічні пруські марки, а *за реальні українські гроші*, видобуті з нашої землі, виссані з поту і крові нашого народу. Ми знаємо, що ви, визискувачі, мусите знайти якесь оправдання для себе, мусите хоч брехнею принаймні пояснить цілу ту вашу ненависть до українського народу, з якого праці живете, а котрому рівночасно шкодите і при кожній нагоді в очі плюєте. Але цим вашим брудом не кидайте на нас, бо він до нас не пристане!

І в цій вашій вшехпольській роботі не ідентифікуйте себе з польським народом, бо ми вам в цьому не повіримо; а коли думаєте, що своєю провокаційною тактикою викличете у нас антипольські виступи на те, щоб потім кликати “весь польський народ” і поступову, кращу частину народу російського до боротьби з “українськими гайдамаками” і шовіністами, то запевняємо вас, що ви дуже помиляєтесь. Бо ми знаємо, що польський народ це не ви, що ми серед нього, як і серед народу російського, маємо не тільки ворогів, а й щирих приятелів, котрі не мають найменшої охоти гнітити нас, і так, як цей польський народ не має ненависті до нас, так і ми не маємо ненависті до нього.

То позбудьтесь нарешті, панове, тієї вашої вшехпольської манії великості, манії, характерної, зрештою, для всяких виродків і банкрутів, а в тому числі і для вас, виродків історичної Польщі, Польщі Ярем Вишневецьких, Стемпковських та інших гнобителів українського народу. І не дуріть себе і других тим, що мовляв “суттю українського руху є ненависть до поляків”, що “пригноблення Польщі є синонімом відродження України”. Бо коли ви під “Польщею” і “поляками” розумієте тільки себе – вшехполяків на Україні російській, то навіть в такому разі знайте, що ненавидіти можна тільки сильного і дужчого противника. Але до вас, гнобителів в далекій минувшині, та ще хіба, може, в не менше далекій “перспективі”; до вас, пережитків панщини, котрим відібрано нагай, а полишено тільки лицарське, гарне і велике життя “звичайних” паразитів; до вас, котрі в своїй безсилій злості вище брехні, фаль-

шивого доносу та провокації ніяк доскочити не можете, до вас, кажемо, ми можемо почувати лише презирство, як до тієї нечисті, що завелась в нашій хаті за нашого теперішнього, *не вами* навіть спричиненого, лихоліття.

І ми певні, що коли це наше лихоліття минеться, коли ми тяжкою, невсипущою працею надолужимо та відпокутуємо наші тяжкі історичні гріхи, очиститься наша хата, і самі собою зникнете ви з лиця нашої землі, а тим часом... потішайтесь собі, панове вшехполяки, брехнями своїх шпигів, політиків та публіцистів.

Краків 25/12.VI.1910

ДЕЩО ПРО НЕОФІТІВ

(Кілька слів пояснення для читачів
“Dziennik’a Kijowsk’ogo”)

У відповідь на мою статтю, поміщену в № 136 “Ради”, в котрій я між іншим *на підставі фактів* закинув п. Бартошевичу і п. Пашковському, авторам українофобських статей в “Dz[iennik’u] Kijowsk’im”, *свідому брехню і наклеп* та назвав цей вчинок з погляду людської моралі – *підлістю*, а також у відповідь на моє прохання, звернене до цих панів, *назвати по імені* підкуплених, на їх думку, українців з “документів Раковського”, появилась в цьому “лицарському” органі *непідписана* замітка під заголовком “Z prasy ruskiej” (sic!). В цій замітці, як і слід було сподіватись, відповіді на моє питання нема, але є зате знов вшехпольська брехня, лайка і провокація [проти] української преси. Вдаватись в ширшу полеміку з непідписаним вшехпольським провокатором вважаю річчю непотрібною, а *чесну* частину польського громадянства, котре *хоче знати правду*, прошу перечитати і провірити:

1) Статтю “Rząd pruski a «ukraincy»” в № 147 “Dz[iennik’a] Kijow[sk’oro]”, в котрій цей вшехпольський орган не тільки *не робить уваги*, що він “документи Раковського” подає *на одвічальність* “Kurjer’a Warszawsk’ogo” (як справді зробили деякі польські газети, зазначаючи, що вони передруковують ці документи “na odpowiedzialność” “Kur[er’a] Warsz[awsk’oro]”), але якраз навпаки – вірить їм *без всяких застережень*; 2) вступну статтю в № 148, в котрій п. Бартошевич виразно каже: “Документи, оголошені в «Kur[er’i] Warsz[awsk’ому]», мають ознаки автентичності. *Не можемо допустити*, щоб поважний орган (себто «Kurjer Warszawski») без докладного провірення легкодумно пускав в світ такі многоважні (!) ревелачії” (Dokumenty, przez “Kur[er’a] Warsz[awsk’oro]” ogłoszane mają cechy autentyczności. Nie możemy, bez dokładnego sprawdzenia tak doniosłe rewelacje lekkomyślnie w świat puszczał – і далі *на цій підставі* кидає свій безсоромний наклеп в вічі *цілому сучасному українському рухові*, другими словами, цілій свідомій частині українського народу. Він пише: “Ми знаємо тепер, як робиться серед русинів (чому не «малоросів»? – В. Л.) «українська» політика... ми знаємо, хто постачав засоби для публіцистичної, наукової та історичної літератури, котрою так хва-

ляться «українці»” і т. д. без кінця; 3) мою статтю (в № 136 “Ради”), в котрій я підкреслюю, що ми *відрізняємо вишепольців з “Kur[jer’u] Kij[owsk’ogo]” від польського народу* і щодо цього народу “ми не маємо ненависті”, тим часом як в замітці “Dz[iennik’a] Kijow[sk’ogo]” говориться, що я, мовляв, “нападаю на польське громадянство на Україні”!

Зрештою, якщо ви, “лицарі” з “Dz[iennik’a] Kijowsk’ogo”, справді переконані в тому, що правда на вашім боці, то можете мене потягнути до суду, якщо не коронного, до котрого, може, нема формальних підстав, то до третейського, або суду при “товаристві літераторів і журналістів”, чи якого іншого; я свою статтю підписав і, повторюю, готов за кожне її слово перед публічним судом відповідати.

Що ж до п. Бартошевича і п. Пашковського, то й тепер *піддержую проти них своє обвинувачення* і то тим більше, що: 1) із “відповіді” “Dz[iennik’a] Kijowsk’ogo” видно, що п. Бартошевич не вірив сам в свої брехні і наклеп, кинений на український рух, бо на всякий випадок лишив собі фірточку (котру тепер хотів би використати!) в формі фрази “jeśli to prawda”, фрази, що зі змістом його статті не має нічого спільного і котра зовсім випадає після вищенаведених слів про цілковиту вірогідність “Kurjer’a Warszawsk’ogo”; 2) що п. Пашковський, відповідаючи в № 156 “Dz[iennik’a] Kij[owsk’ogo]” д. Сергію Єфремову, теж одрікається од віри в “документи Раковського”, що, однак, не заважає йому вдруге повторяти свою нікчемну брехню про “жмению запаморочених німцем українських вархолів”.

Оці фактичні пояснення вважав я потрібним подати для освітлення брехень “Dzien[nik’a] Kijowsk’ogo”. А тепер ще кілька слів про поміщену в ньому, в цій же самій замітці, особисту витівку проти мене, на котру відповідаю тільки тому, що це, думаю, pomoже де в чому уяснити психологію сучасних вишепольських українофобів на Україні.

Непідписаний “лицарь” “Dzien[nik’a] Kijowsk’ogo”, звертаючись особисто до мене, пригадує мені одну з заповідей співробітників цього часопису про те, що “запал неофіта повинен мати свої границі”. Мої панове, – говорити вам про етично-моральний обов’язок віддавати свою працю на користь тих мас народних, з котрих тяжкої кривавиці живеш; говорити вам про це “почуття історії”, про цей “категоричний імператив”, котрий наказує кожному поколінню в народі переймати на себе всю спадщину – і гріхи і заслуги – попередніх та надолужувати гріхи невсипущою працею на занедбаній ниві народній, – говорити про все це вам не буду, бо – уперше, воно було вже сказано 50 літ тому ясно та виразно нашими незабутніми учителями Антоновичем, Рильським і їхніми товаришами-однодумцями – а вдруге, все це речі і поняття для вашої теперішньої вишепольської психології крамарів патріотизму не-

доступні. Але тому що ви в одному разі зачепили мою особу, то, вважаючи такі речі принципіально нецікавими, поясню вам тільки, що “неофітом” звати мене ви не маєте права, бо (поминаючи вже питання національного походження) з того часу, коли я почав жити громадським життям, з часів гімназії, я брав і беру по мірі сил участь в житті *мого* українського народу, причому “gorliwość neofity” не заважала мені, одначе, працювати в польсько-українським “Przegląd i Krajow’im”, котрий найголовнішою своєю метою ставив вироблення якогось певного і сталого польсько-українського “modus vivendi”, якоїсь тривкої польсько-української згоди на нашій Україні. Крім того, своїми нападками ви приневолюєте мене пояснити, звідки беруться у вас, в “Dziennik’u Kijowsk’im”, оці “заповіді про неофітів”, котрими ви при всякій нагоді так охоче воюєте.

І коли я вам, панове, пригадаю, що свого часу одним з найдіяльніших співробітників в щиро демократичнім і народницьким варшавським “Głos’i”, до котрого писав теж і небіжчик Тадей Рильський, був цей самий пан Пашковський, котрий тепер вже навіть “bez maski” служить за “Czarnego Jegomościa” у всьохпольсько-реакційному “Dziennik’u Kijowsk’im”, – що, поминувши всяких інших *minores gentium*, автором видаваних в Парижі українофобських памфлетів, спеціалістом від “місцевої політики” “Dz[iennik’a] Kijowsk’ogo” і запеклим сіячем польсько-української ненависті є п. Зелінський, котрий не так ще давно, уже в віці дозрілім, був завзятим космополітом, байдужим до всяких національних, в тому числі і польських справ, – то думаю, що всім стане ясно, звідки “Dz[iennik] Kij[owski]” придбав собі такий досвід про “межі дозволені і недозволені неофітам” та чому він *власне* так часто ці межі сам переступає.

А коли звернемо увагу ще й на те, що між вами є такі пани, як, приміром, автор листа (в № 276 з 1909 р. вашого часопису), написаного з приводу свого ювілею, котрий в таку хвилину підкреслює, як “одинокий (!) проблем (zagadnienie), який має деяку вартість в цілому його житті і фаху”, той факт, що він, “русин з міщанської родини православного обряду”, став поляком і польським письменником, і коли додамо, що таких панів – “поляків всякої віри і всякого походження”, кажучи словами того самого автора – є між вами багато, – то для нас стане зрозумілим, звідки у польських шовіністичних оборонців “стану посідання” береться така ненависть до українського національного відродження, до народу, котрий без всяких агресивних інстинктів хоче бути нарешті тільки собою, а не погноєм для польської чи непольської культури. І ми зрозумієм чому ви, панове з “Dziennik’a Kijowsk’ogo”, так ненавидите “українців”, чому при кожній нагоді стараєтесь ганьбити, обкидати болотом тих людей, що, усвідомивши собі під впливом загального на-

ціонального відродження свою національну приналежність, прямують до вільного розвитку свого народу.

І тому своїми брехнями, своїми лайками, своїми наклепами ви нас не здивуєте, а провокація ваша, повторюю, вам не вдасться. Бо тут, на Правобічній Україні, поважно боротися з вами, це значить – як слушно завважив навіть ваш “Czarny Jegomość” – “по-пустому час тратити і сили”, а там, де ви справді маєте силу наш народ гнітити, то там, будьте певні, завжди знайдуться на його оборону такі вірні сини, як оця остання жертва ваших закордонних духових побратимів – студент Адам Коцько – герой-мученик, ідеї вільного життя українського народу; Адам Коцько, вбитий у львівському університеті, син матері-польки і онук убитого в бою учасника польського повстання 1863 року...

ПАМ'ЯТІ ВАСИЛЯ ДОМАНИЦЬКОГО

Знов свіжа могила...

Знов упав в перших лавах один з найкращих, найсміливіших борців з народною темнотою і занепадом...

Не стало ще одного вірного сина нашого народу; не стало одного з тих міцних духом, котрих не подужала наша вікова недоля.

Смерть заскочила його за невисипущею працею; підкосила вона молоде життя, що – починаючи від ранньої молодості і до останніх хвилин – ціле пішло на цю працю, без спочинку, без упину. І знесилений, стомлений до того тяжкою недугою прибитий організм не витримав... В перших лавах не стало робітника-борця.

Бо така вже сучасна доля України, така доля сучасного покоління її синів. Бо дістали ми в спадщині запущене, будяками та зіллям поросле рідне поле наше, і судилося нам тяжка праця це поле наше розорати, зерном добрим посіваючи. Бо судилося нам не тільки від ворогів одбиватися, але й з байдужістю, зі зневірою, навіть з ворожнечею рідних братів наших до всякого провину вільного життя нашого тяжко боротися.

І вся сучасна свідома Україна, всі ті, що живуть українським життям, знають, яке місце в рядах робітників наших, в рядах борців за нашу кращу долю займав Василь Доманицький. Мірилом його праці і його заслуг – найвища людська жертва: життя – котре поклав покійний на вівтар Ідеї.

А нам, що ближче його знали, що зблизька бачили це життя людини з кришталевою душею, нам – його друзям і товаришам – не стало одного з тих, котрі не падали духом; не стало одного з сівачів доброго зерна, котрі в найтяжчих хвилинах занепаду і втоми все були для нас невисихаючим джерелом моральної сили, котрі свою велику любов і свою безмірну прив'язаність до Ідеї ширили кругом себе, кличучи прикладом свого життя до нової боротьби, до ще більше напруженої праці.

І тому, коли ми цінимо пам'ять покійного, коли дорогий для нас його образ має жити в серцях наших, то не плачмо в безсиллі над цією свіжою могилою, не плачмо, хоч безмірний жаль обгортає душу, що рідшають ряди працівників, що лиха доля забирає нам найкращих людей. Не плачмо –

а ставаймо, рук не покладаючи, до нової праці, тим тяжчої, що знов одного з найкращих робітників немає...

“Живі хай не тратять надії...”

... А його, дорогого друга і товариша нашого, попрощаймо старими предківськими словами: “прощай, козаче, зажив єси великої лицарської слави!” – слави давніших і теперішніх борців, що за кращу долю України свої буйні голови поклали...

[1911]

МОБІЛІЗАЦІЯ РОСІЙСЬКОЇ І ПОЛЬСЬКОЇ “ЧОРНОЇ СОТНІ”

Українське національне відродження, що, не вважаючи на всі перепони, обіймає чимраз ширші круги нашого народу, не дає спокійно заснути всяким нашим “приятелям”, особливо тим, з котрими тісніше з’єднала нас історична доля. Меншиков за своєю непохитною вірою в непохитне “єдинство російського народу” тремтить, сердяга, щоб воно, бува, не розлетілось часом від вистрілу пограничного австрійського карабіну. Сусідоньки з іншого боку, при всім своїм легковаженні “українських хайдамакуф”, бачать вже на Україні свої “польські шати” – як каже “Чарни Єгомосць” від “Дзенніка Кі-йовського” – “розірваними” (не вміємо, читачу, елегантної одежі шанувати!), а свою цивілізаційну місію на варварських кресах – хоч ледве 50 літ від панщини минає – геть зовсім забутою і цим “невдзенчним” народом не оціненою.

Та, на щастя переляканих сусідів і підсусідків наших, народ наш з-під їхньої “братерської” кормиги і опіки вийшов занадто понівеченим, щоб міг зразу чужої одежі, в котру його вдягнуто, так швидко і так легко позбутися. Багато запаморочених, слабодухих, зневірених у власні сили або просто темних землячків наших пишатиметься ще якийсь час московськими та лядськими костюмами, думаючи, що їм в цьому маскараді найбільше “до лиця”, а головне, почувавши, що воно в тих “шатах” тепліше, ніж в небезпечній українській свитині. Оці землячки наші, всі оці *москво- і полякофіли*, становлять власне ту силу, на котру всю надію в боротьбі з українським відродженням покладають залякані сусіди наші. Савенки і Дудикевичі, “Чорні Єгомосці” і всякі “gente Rutheni natione Poloni” (з роду українці, по національності поляки) в першій мірі покликані сьогодні рятувати Росію та Польщу в Україні.

А “рятунок”, кажемо, потрібний тим більше, що росте-таки український рух, що ідея наша: *людське* життя для широких мас нашого народу і праця для тих мас у власній, а не маскарадній одежі – захоплює поволі чимраз ширші круги української інтелігенції з-посеред зросійщених, а навіть і з-посеред спольщених “малоросів”. Досі “рятувались” при допомозі сили: “тащить і не пущать”, з одного боку – Грайси, масові процеси зо свідками тільки проти обжалуваних і інші відомі галицькі вшехпольські націоналістичні оргії,

з другого – все це випробувані і, здавалося, найкращі досі засоби. Але виявилося, що вони таки не вистачають. Бо подумайте лишень: Савенко навіть сам себе вряди-годи “українцем” назива і ще навіть “вз” до свого прізвища не причепив, – а що буде, як якийсь його, може, навіть, недалекий, потомок справжнім українцем, *свідомим* сином свого народу стане? Або хоч би взять “Дзєнник Кійовські” – в ньому, крім не знати звідкіля “виписаного” – кажучи словами одного з співробітників цього часопису – редактора, всі, а пан “Чорний Єгомосць” паче інших, себе споконвічними мешканцями України, тубільцями, а не заволоками якимись вважають; що ж буде, коли їхні сини себе не тільки “споконвічними мешканцями”, а рідними синами України назовуть? Тут вже з частки і Грайси не допоможуть...

Показалось, що з ідеєю боротись можна тільки ідейними засобами, *а якщо їх немає*, то треба кинутись до звичайної брехні, щоб нею темну, несвідому масу залякати, а ненависну ідею очорнити, болотом обкидять...

“Істинно-руські” брехні про “істинно-русского” Коханчика, “замученого українцями до спілки з поляками”, брехні про “пруські марки”, видумані польськими шпіонами до спілки з вшехпольськими патріотами, вже приїлися. Треба видумати щось нового, “соліднішого”. Перед в цьому ведуть, розуміється, більше “культурні” вшехполяки. І ось пан Равіта-Гавронський починає видавати журнал “Русь”, *спеціально* призначений на те, щоб грязюкою обкидати сучасний український рух, щоб вшехпольською брехнею опоганювати нашу гірку і сумну, але дорогу для нас минувшину.

А як до цього підприємства ставляться наші місцеві недоляшки, баламучені “виписаними” редакторами спольщені земляки і по крові рідні брати наші, знають вже читачі з статті д. Миколи Вороного в № 18 “Ради”. Проте не думаєм, щоб так багато вже придбав пан Гавронський прихильників “на Руси”; на те, щоб вбити ідею Антоновича, Рильського, Свенцицького (Павла Свого) – а з другого боку, щоб знищити ті слабії поки що паростки поступової, прихильної українцям, польської течії – рученята у панів вшехполячків короткі!

Натомість пильних учнів придбав вшехпольський “учений” не на “Малій”, а на “Великій” Русі. Його теорію про “туранське” походження “кочової української орди”, що тільки “дякуючи Росії та Польщі” не загрожує поки що Європі^а, перейняв живцем лихозвісний Меньшиков і, виводячи сучасних українців від “печенігів та половців”, лякає оцим “страховищем” добродушну “расейску” і “маларасейску” публіку!

^а Дивись французьку брошуру Равіта-Гавр[онського]: “Un danger pour l’Europe” (“Небезпека для Європи”).

А коли російська чорна сотня перейняла і використала цей архівтір вшехпольської патріотичної думки, то було б знов непростимим гріхом з боку вшехполяків своїх “істинно-руських” колег в їхньому поході проти українства не піддержати. Тож послухаймо, що пише з приводу відомої меншиковської статті орган б[увшого] “презеса” Кола Польського в Думі п. Дмовського, орган *більшості* сучасного польського суспільства – “Gazeta Warszawska”.

“Нотовання таких явищ (мова йде про винайдену Менш[иковим] «австрійську інтригу!»), – читаєм ми в передовій статті № 39, – може врешті довести російську пресу (!) до висновку, що *моральна опіка, яку вона дав[ала] українцям в їх боротьбі проти поляків* (бачите, в що перемінились «пруські марки») *являється з становища російської державної політики безглуздою мірою* (grubym nonsensem politycznym). Хвилина думання і крихітка доброї волі, – молитися до Меншикова польська газета, – дасть змогу цій пресі зрозуміти також, що всякі плани Австрії, зв’язані з зміцненням становища українців в державі, *не можуть викликати спочуття з польського боку, бо зміцнення українців можливе тільки на кошт поляків*”...

“Погляд на українців як на витвір польської інтриги вистачає вже нині тільки пп. Філевичеві і Вергунові. Натомість не вдовол[ьн]яє він навіть Меншикова, котрий бачить у сепаратистичному українському рухові результат ослаблення суцільності (spójności) в російським національним організмі та відродження давно підбитих і засимільованих племен печенігів і половців. *Якщо оці погляди знайдуть шириу віру (kredyt) в російським суспільстві*, – тішаться вже наперед вшехполяки – *як побачить воно, що український рух, може, небезпечніший (groźniejszy) для російської держави*, – сунуться і собі з доносом з-під скалоновського режиму «привіслянські інородці», – від «*польської інтриги*», то тоді російські націоналісти менше будуть схлонні справляти панахиди по Коханчиках і мститись на поляках за те, що вони *бортяться з забаганками (zakusami) українців, котрі хочуть здобути собі власть і політичну перевагу в Галичині*”.

Просто і ясно! Спільна платформа, на котрій можуть помирितись російські і польські чорносотенці, вже знайдена – це спільна ненависть до українського національного відродження!

І ці земляки, котрі ще мали якісь ілюзії про спільність і братерство “двох руських народностей”, котрі вірили в “благородство” верховодів “поневоленого” польського народу – мусять це собі добре зятимити; мусять, коли не хочуть нехтувати болючою, але реальною дійсністю.

Дійсність ця чимраз сильніше єднає сьогодні проти нас наших же Савенків і “Чорних Єгомосців”, єднає проти відродження нашого народу всі його істо-

ричні пережитки, всю оцю гниль, котра загіздиласть в нашому національному організмі за часів нашого недавнього лихоліття. Наше завдання єднати всі живі, всі свіжі сили нашого великого народу. Бо будучина наша залежить тільки від нас самих. Годі вже на “справедливість” сусідів покладатись!

ЗА ЩО МИ ПОВИННІ ДЯКУВАТИ ВОЛОДИМИРУ АНТОНОВИЧУ

(Причинок до характеристики.

З приводу статті д. О[реста] Л[євицького]: “Світлій
пам’яті Володимира Антоновича” в ч. 54 “Ради”)

“Антонович, – каже д. О[рест] Л[євицький] в своїй гарній і тепло написаній статті з приводу третіх роковин смерті цього великого учителя Правобережжя, – усією своєю істотою глибоко і непохитно був переконаний в правдивості української ідеї. *Ця риса його тим більше заслуговує на нашу вдячність і пошану, що він, як всім відомо, по крові не був українцем.* По своєму походженню Антонович якраз належав до стану безконечно чужого і ворожого до українства”. – “Українська ідея, – каже далі шановний автор, – змогла привабити до себе з ворожого стану таку видатну людину – такого щирого неофіта”, – як зве Антоновича д. О[рест] Л[євицький].

По прочитанні цих слів (вони звичайно повторюються з незначними відмінами у всіх характеристиках Антоновича) у читача мусить лишитися враження, що:

1) в часах “переходу” Антоновича до українства український народ жив інтенсивним національним життям і що українська національна ідея була вже тоді настільки сильна, що могла захопити навіть “чужих”, не тільки “корінних” українських людей;

2) що Антонович, вийшовши з стану спольщеної правобережної шляхти, – “по крові” (тобто по расі), “по походженню” (т[об]т[о] по своїй становій, класовій, мовляв, приналежності) і “по вихованню” (т[об]т[о] по культурі, в котрій дома виховувався) належав до стану “безконечно чужого і ворожого до українства”, і

3) що, “приставши” до корінних, “настоящих”, мовляв, українців, він вчинив тим такий крок, за котрий і понині належить йому від цих “настоящих” українців *спеціальна* “вдячність і пошана”.

З приводу оцих дуже поширених між нашою інтелігенцією, але, на жаль, невірних поглядів хочеться нам сказати кілька слів.

Отже, до пункту першого. – Кожний, хто знає історію нашого національного відродження взагалі, а історію укр[аїнського] відродження на Правобережжі зокрема, знає разом з тим, що в тих часах, коли Антонович “пристав”, мовляв, до українства, ніякого українського руху як чогось вже *сталого і зорганізованого* на Правобережжі не було і що рух цей власне від часів Антоновича почався. “Приставати”, значить, не було до кого. Натомість ідея українського національного відродження, котра захопила Антоновича, Рильського та їхніх товаришів, виростала і розвивалася віддавна як на Правобережжі, так і на Лівобережжі, – розвивалася паралельно, тут під зовнішніми впливами польськими (сильними ще в [18]60-х роках), там під зовнішніми впливами російськими. Справді, промовив вже тоді своє слово Великий Геній України, *синтез* її національного життя по обох боках старого Дніпра – Шевченко, але національна еволюція Антоновича і товаришів відбувалась безпосередньо під впливом ідеї українського національного відродження на Правобережжі, тобто під впливом того руху, що ріс і розвивався серед спольщеної української інтелігенції в постійній боротьбі з польськими історичними традиціями і пережитками.

Антонович був лиш дальшим кільцем в тому ланцюзі, що почався від польсько-українського етнографа Ходаковського, від польсько-українських козакофілів і “балагулів”, від Падур і Чайковських, – а його сповідь стала синтезом того руху, *стала його зовсім ясною, виразною і викінченою національною програмою*.

Розуміється, одночасно і паралельно розвивався в оточенні російської культури український рух і серед лівобережних українців; ці обидві течії (правобічна і лівобічна) згодом зустрілися, але “перехід *чужого*” Антоновича до українського національного табору відбувся зовсім не під впливом українського руху серед “настоящих малоросів”, а під впливом українського національного відродження, що росло і розвивалося серед тих “чужих”, до котрих, власне, належав по своєму походженню і Антонович...

Щодо другого пункту, то думаем, що спольщену правобічну шляхту, з котрої вийшов Антонович, ледве чи можна назвати чужою *по крові* українському народові. Принаймні історія і антропологія говорять якраз що іншого. Вистане переглянути хоч би видання Київської Археографічної комісії, щоб побачити, що більшість цієї шляхти – це найчистіші *по крові* українці, а чужеплемінна (польська, татарська, армянська на Поділлі) меншість так вже *расово* засимілювалась, що поміри антропологічні (праці Талько-Гриневича, наприклад) кажуть зачислити її до одної фізичної породи з цілим українським народом.

Як стан ця шляхта в своїй масі ставиться сьогодні вороже до українського національного відродження, але думаєм, що вона з цього боку не гірша і не краща від своїх лівобічних братів – корінних “дворян малоросійських”, серед котрих також досі не помічається яко[ї]сь *масової* прихильності до українства. Так само з того, що між правобічним православним духовенством, наприклад, процвітає “союз рус[скаго] нар[ода]” і що між ним є багато завзятих ворогів Шевченка і “мазепинців” – не можна зробити висновку, що це духовенство є станом “безконечно чужим і ворожим” до українства. А про київського Савенка, подільського Саченка, учителя Левицького і відношення до українства цілого їхнього (корінно-малоросійського!) “стану” вже не говоримо.

Взагалі можна сказати тільки одне, що всі так звані “верхи” українського народу – інтелігенція і заможніші верстви – сьогодні зденаціоналізовані і що українське національне відродження ці “верхи” (як спольщені, так і зросійщені однаково) розбиває на два ворожі табори, а натомість повинно лучити національно (про суспільно-політичні переконання не говоримо) всіх українців, без огляду на те, чи вони вийшли з “спольщених”, чи з “коренних” (тобто, зросійщених) малороссов”. “Відцурається брат брата і дитина мати” – це сумна участь інтелігенції всіх народів, котрі відроджуються в тяжкій боротьбі з чужими, на фізичній силі опертими, національними впливами.

Лишається ще питання культури. Ми не беремося рішати, котра з них: польська (в боротьбі з котрою відбулась еволюція Антоновича, відродження Правобережжя і Галичини) чи російська (котра впливає ще досі так міцно на лівобережців і всю зросійщену українську інтелігенцію) *чужа* або *не чужа* культурі українській. Думаєм тільки, що вони в своїй теперішній формі однаково для нас чужі і однаково близькі. Другими словами – ні одна *не може бути прищеплена українському народові*, але і одною і другою ми можемо покористуватись для нашого національного розвитку, і з одною і з другою можемо і повинні відібрати свою пайку, котру ми, беручи як народ участь в творенні цих культур, в обидві вложили.

Складаючи до купи все вищесказане, ми приходимо до висновку, що “неофітом” можна назвати Антоновича настільки, наскільки “неофітом” *є кожний український інтелігент*, котрий вийшов з спольщеної чи з зросійщеної сім’ї на Україні. І коли Антоновичеві, що виховався в спольщеній сім’ї, належить спеціальна “вдячність і пошана” за те, що він “став українцем”, то так само спеціально треба “дякувати” всім українським “неофітам”, що виховались в сім’ях зросійщених, або ж не треба “дякувати” за це нікому. Бо неможливо на підставі *крові, стану і виховання* (домашньої культури) означити – хто *свій*, а хто *чужий* для українства між тими, що з діда-прадіда живуть і зросли на Україні.

Спеціальна ж вдячність і пошана належиться Антоновичеві не за те, що він пішов за голосом свого серця і сумління та став свідомим українцем (“дякувати” за такі речі навіть непристойно), але за щось зовсім іншого. Його найбільша заслуга в тому, що “народ свій, – кажучи його словами, – він полюбив більше, чим ці польсько-шляхетські звички і мрії”, з котрими від дитинства зрісся і котрі виніс з рідної спольщеної сім’ї молодий “хлопоман” Антонович. Не вважаючи на громи, котрі падали на його молоду голову, він зважився одверто кинути в вічі тодішньому польському суспільству свою “сповідь”, своє виразне національне “credo”. Переслідуваний цим суспільством “плантаторів”, поневіряний, безчещений за життя і по смерті, він уперто, твердо і непохитно працював, щоб визволити Україну з-під польських ворожих впливів і шкідливих для України польських державних пережитків.

Дякуючи сміливості його переконань, дякуючи його невпинній науковій праці, всякі питання “триединої Польщі” (під час польського повстання це питання спільної держави, зложеної з Польщі, Литви й України, було дуже гострим і воно власне викликало “сповідь” Антоновича) – питання “єдиного польського народу від моря до моря”, “єдності полян наддніпрянських і полян надвіслянських”, питання “добровільної” злуки Польщі і України в Люблінській унії (“теорії, на яких поляки будували свої претензії на володіння Україною”) – все це питання для нас вже неіснуючі і, як такі, віддані вже давно до архіву.

За це повне визволення української інтелігенції з-під польських впливів і шкідливих пережитків належиться від нас справді спеціальна вдячність і пошана вихованому під польським впливом і в польським оточенні великому українцеві. Виразне означення взаємних національних відносин України і Польщі, *виразне проголошення словом і ділом повної національної незалежності України від Польщі* – це найбільша його заслуга перед українською інтелігенцією.

І коли у нас сьогодні в відношенні до Польщі стали неможливі вже такі темні і баламутні, а через те для розвитку нашої національної свідомості дуже шкідливі “теорії”, котрі так завзято “розводять” тепер в справі “триединої Русі” вихована під російським впливом і в російським оточенні українська інтелігенція, – коли українське національне питання поставлене дотепер виразно і на весь зріст в відношенні до одного принаймні сусіда – то за це ми в першій мірі обов’язані дякувати нашому незабутньому учителеві – Володимирі Антоновичу.

ВШЕХПОЛЬСЬКЕ ХАМСТВО “DZIENNIK’A KIJOWSK’OGO”

“Dziennik Kijowski”, видно, сильно переляканий підозріннями “Кієвлянина” (див.: № 86 “Ради”) в тому, що “поляки підтримують українофільство”, старається що є сили змити з себе і з своєї публіки оце, таке неприємне для “пожондного” вшехполяка, а головно небезпечне-таки, “українофільське” тавро.

Ще б пак! Щодня, в кожному номері, регулярно гавкаєш на гайдамаків, про “пруські марки” не тільки передруковуєш, що є, зо всіх газет, але і з своєї голови, чим Господь Бог наділив, додаєш, – а панове волинці все тобі: українофільствуєш та українофільствуєш!

Отож, щоб покінчити з такими образливими для вшехпольської душі підозріннями, “Dz[iennik] Kijow[ski]”, за прикладом найрозумнішого з свого табору публіциста Меншикова (воно ніби не зовсім “приятель”, але як про гайдамаків, то “позичити” можна), постановив “зайнятись українською історією”.

Справді цею історією займається теж поважний польський учений Александр Яблоновський, вже навіть перші три томи його “Писань”, спеціально присвячених історії України, вийшло, але, думає собі вшехпольський публіцист, хто б там хотів якоюсь “Україною” час гаяти, на цілі томи про якісь гайдамацькі історії читати. Пише щось Яблоновський про Запорозжя (т. III, ст. 81–107), хай собі здоров пише, а ми ось власний інтуїційний, мовляв, погляд на це злодійське гніздо своїм читачам приподнесем. Хіба ж для гайдамаків не вистане нашої (народу-лицарів) патріотичної інтуїції, а за одним махом і підозрін в українофільстві можна позбутись...

Сказано – вища культура! А хто тому не вірить, хай візьме № 99 “Dziennik’a Kijowsk’ogo” (виходить у *Києві на Україні*) і прочитає слідуюче:

“Китай це країна, повна всяких дивоглядів. Таким дивоглядом є т. зв. «городь мужчинь». Це селища, складені з нужденних хат, селища, що нагадують своїм загальним характером давню *Січ Запорозьку*”.

Читача, котрий хоче познайомитись з оцим “характером Січі Запорозької”, відсилаєм до самого джерела, тут тільки (шануючи місце в газеті) наве-

дем кінець цієї блискучої характеристики, складеної вшехпольським “ученим” на підставі т. зв. методу порівняння.

“Серед мертвоти життя «города мужчинь», – пише “учений”, – настає часом живий день. Приходить мандрівний кобзар і, як якийсь бард, співає про якісь битви і героїв («heroje»), граючи на трьохструнній лірі; а його простакувата епопея славить жовтих та косооких патріотів і тхне ненавистю до білих чортів, до всіх англійців, французів, а особливо до «шапконосителів» – росіян. Дістається теж часом і мандаринам – визискувачам, перекупленим європейськими чортами, а навіть богдыханові – «потомкові навісного манджура».

Полум'я фанатизму, кинене в ці задеревенілі серця, будить їх дрожжю лютості, розпалює жагою крові – *і вже готов революційний фермент. Кітайські січовики при першій нагоді вискакують з «города мужчинь», перемінені в страшних хунхузів”*.

Коментарії до цієї “аналогії” зайві. Можна б хіба трохи дивуватись подібним “писанням” людей, котрі мають на своїй мові поважні праці про Україну, котрі недавно хотіли святкувати пам'ять одного з співців України, Січі і Запорожжя Богдана Залеського і котрим це святкування заборонили... тільки не нащадки Запорожжя.

Можна б... але ж звісно, що хамство скрізь однакове: однакове і у всяких київлянинських наймитів на “енко”, і у більше “польських”, ніж самі поляки, тонкоголосих писак з “Dz[iennik'a] Kijowsk'ogo”. Бо ображати чиїсь національні почування, плювати на те, чому батьки (Залеський, Гошинський, Чайковський і т. д.) і самі ж таки ще вчора поклонялись, тоді, коли воно “начальству” не до вподоби – це, власне, такого хамства перша і характерна ознака.

СЛІДАМИ ПОТОЦЬКОГО

Бувший намісник Галичини вславився, як відомо, тим, що викохав і вигодував “галицьких росіян”, всіх отих Дудикевичів, Маркових, Куриловичів, котрі від часу своєї появи і по нинішній день з’являються підручним знаряддям вшехполяків в боротьбі з українським народом.

Взяти б хоча сучасний момент і справу заснування українського університету. Справа ця незвичайної для нас ваги. Без університету немислиме життя культурної нації; без власного огнища науки ніякий народ не зможе розвивати як слід і зміцняти свою національну культуру. Це дуже добре розуміють ідеологи історичної Польщі, представники бувшої польської державності і сучасного польського насильства на українській землі. Їхнє завдання в сучасний момент – до заснування українського університету за всяку ціну не допустити.

Одне тільки біда – для сповнення тієї “культурної історичної місії Польщі на сході” вшехпольські руки короткі. Треба шукати собі союзників. І тут, як на щастя, годованці Потоцького в кожному номері своєї “Прикарпатской Руси” складають торжественні заяви, що “русский народъ” в Галичині, в їх особі очевидно, ніякого українського університету не потребує, що український університет – це пуста забаганка горстки “зрадників”, представників не їхнього “русского народа”, а якоїсь там мізерної “українофільської” течійки. Розуміється, панове вшехполяки не були б вірними синами свого “висококультурного” народу, коли б “при сей вѣрной оказіи” культурному життю своїх сусідів хоч трохи не напакостили.

І не вважаючи на науку історії, забуваючи кінець намісника, що грозив Україні “новим Берестечком”, вшехполяки вертаються до своїх традицій підпирання всіма силами нашого москвофільства, одночасно “відмовляючи права” всім українським партіям промовляти від імені свого українського народу.

Дивуватися тут нема чому. Бо не забуваймо, що супроти не поділеного на національно ворожі групи, а національно (не політично) суцільного українського народу не встояли б і сильніші від вшехполяків противники. Тож не диво, що за цю соломинку хапаються потопаючі виродки могутньої колись польської Речі Посполитої. Не будь тієї отрути нашого національного організ-

му в формі нашого рабства і рабської покірливості супроти переможців, котру ми унаслідували по нашій нещасливій минувшині, їхньому розбишацтву на Україні прийшов би швидкий кінець.

Найновішою польською спробою повернути на шлях політики Потоцького з'являється знаменна стаття краківського професора Маріяна Здзеховського, поміщена у львівській “Gazet’i Narodow’ij” (орган поміщиків галицької України, відповідає нашому “Dziennik’u Kijowsk’omu”) з приводу майбутньої польсько-української “угоди”. Автор її, яко ініціатор і провідник краківського так званого “слов’янського клубу”, крутиться в польських політичних кругах і може служити добрим показником їхнього настрою. Тому стаття його й варта уваги, хоч нічого нового вона для нас властиво не говорить.

“Досі думали, – пише пан Здзеховський, – що українська Русь повинна бути нашою співницею в боротьбі з Росією і що супроти того намісник Бобжинський має доконати велике діло, а саме перевести польсько-українську угоду”. Але краківський професор думає зовсім інакше. На його думку, “в самій суті цієї угоди лежить непорозуміння. Бо непорозумінням і злудою, – каже він, – є сама віра в окремішність українського народу. *Народу українського немає, є тільки український рух, що робить тільки враження руху національного.* Головна суть цього руху це негачія, перш за все негачія польщизни, а негачія, як відомо, не є силою творчою і не може сотворити нації. Українці тільки тоді є народом, коли мають перед собою поляків, супроти росіян вони забувають про свою національність. Так дивляться, – пише Здзеховський, – на українців і росіяни”.

“Коли б Галичина перейшла до Росії, – пророкує автор, – то українські крикуни не тільки не злучилися б з поляками, але в короткім часі стали б заї[д]лими русифікаторами польщизни, гіршими від Дудикевича”.

Отже, робить висновок з цього всього професор, “ці польські політики, котрі підпирають (!) український рух, працюють на користь партії, що спирається на гайдамацьких традиціях, і поборюють партію, що вертає до традицій Галицької Русі (!)”. Він натомість радить “не зміцняти українців, бо вони в значенні суспільному є революціонери і в політиці служать знаряддям до розбивання польщизни, а дійти до порозуміння з тими, що не признаються до спільності з гайдамаками і не є сепаратистами (!) супроти Австрії”, тобто з москвофілами.

Розуміється, ми не збираємось полемізувати з поглядами людини, хворої на так званий “полоноцентризм” – таку особливу форму мономанії, котра проявляється в тому, що в уяві хворого весь світ крутиться кругом Польщі і має тільки одну мету: або їй шкодити, або ж помагати. Коли ж хворий є до того “поміщиком з Русі”, то українці в цій світовій системі увижаються йому

в формі “по-козацьки” одягненого лакея, якого можна “напустити на москаля” або ж вжить до якої іншої “чорної” роботи. І коли ми звертаємо увагу на його голос, то тому, що цей панок, як ми вище зазначили, є підголоском польських “сфер” і що з тими сферами, коли вірити газетним слухам, клеїться в Галичині якась нова “угода”.

Поскільки ця “угода” була місцевою галицькою справою, постільки і ми інтересувались нею так, як взагалі інтересуємось і слідкуємо за життям наших закордонних братів. Але коли в справі цієї “угоди” починають промовляти представники “цілої Польщі” і коли вони починають оцінювати її з становища “цілої Польщі”, беручи до того під увагу український народ в цілості і його відносини до сусідів, особливо ж до росіян, – то й ми мусимо уважніше поставитись до цієї справи, бо вона своїми наслідками може болуче відбитися на нашій житті по обох боках кордону.

Історія, кажуть, ще ніколи нікого нічому не навчила. Все ж таки не завадить при нагоді деякі факти з минувшини іноді собі пригадати. А коли вже мова мовиться про угоди з Польщею, то ми маємо в цій минувшині класичний її зразок – умову Гадяцьку. Як відомо, дістали ми тоді не один, а два університети, дістали не “реформу виборчу”, а ціле “Велике князівство Руське” і все це звели нінащо, бо признали одночасно верховну владу польської державності на Україні, бо мусили во ім’я цієї державності братів своїх, які “москаля воліли”, воювати. Угода, що мала вивести український народ на широкий шлях волі і поступу, скінчилась страшною братовбійною війною, скінчилась національною руйною. І коли виявилось, що Виговський не в силі побити сторонників Москви, Польща поспішила два роки пізніше зробити з його противниками нову угоду під Чудновим, але вже, розуміється, без найважливіших пунктів умови Гадяцької, котрі ці тодішні москвофіли признали “для Війська Запорозького” зовсім непотрібним. Потім Виговського розстріляно, ставленика москвофільської старшини Юрася Хмельницького заслано в мальборську кріпость і таким способом зроблено “порядок з русинами” при допомозі самих же “русинів”.

Але від сумної минувшини вернімося до сучасності. Очевидячки для сучасної Польщі – для всяких Здзеховських і панів з “Dziennik’a Kijowsk’ogo” і т. д. *український народ яко нація не існує*. Існують тільки “на Русі” різні течії, з котрими поляки, коли вже прийде крайній час, можуть порозуміватися в залежності від того, котра з них найменше від поляків жадає. А що найменше від поляків жадають все найбільші наші раби і підніжки в роді галицьких москвофілів, отже – най живе польсько-москвофільська угода, – верещать всякі пани Здзеховські.

І на здоров'ячко! – повинні ми їм на це від щирого серця сказати. Бо історія з ерою Потоцького показала виразно, що польсько-російський альянс для нас зовсім не такий страшний: москвофілів він не скріпив, національну свідомість наших народних мас розбухав, а панам вшехполякам показав, що їхнє нахабство мусить вже тепер мати певні границі, від котрих до “Берестечка” “дистанція еще огромного размѣра”.

Нема також чого боятися, щоб цей антиукраїнський похід прийняв дуже широкі розміри. На те є в Росії Меньшикови і Вергуни, щоб показати вшехпольським прихильникам “слов’янського” кнутика, де кінчиться спільність “слов’янських” інтересів. І коли ці “спільники”, з Сербії оце недавно повернувши, вирушили б в похід на Україну, то будьмо певні, що поки б вони до Львова або до Києва доїхали, то вже в Холмі, на самій українській границі, собі взаємно кості б потропили.

Отже, боятися польсько-російського альянсу нема чого. Натомість треба боятися нашої угоди з Польщею – признання з нашого боку, як і під Гадячем, польської державності на Україні. Бо, чи ми яко нація в очах вшехпольських авантюристів існуємо, чи ні, то нам від того ні холодно, ні тепло. Поляки не є в нашому національному житті рішальним чинником: все їхнє панування на Україні спирається на сили зовсім не польських держав. І наші брати галичани знають найкраще, що й одного дня не продержалася б так звана Польща в Галичині, коли б за нею не стояв там австрійський жандарм.

Проте існує фікція польської державності на Україні (про Польщу в її етнографічних границях не говоримо, бо вшехпольської звички пхати пальці в чужі двері не маємо). Існує фікція, що Україна – хоча б тільки галицька – це частина “Польщі” і що ця “Польща” має з “своїми русинами” увійти в якісь переговори. Ця фікція, скажимо собі щиро, спирається в великій мірі на наших невільницьких історичних пережитках, тому нею так сміливо орудують всякі Здзеховські, тому її підтримування всякими угодами з “Польщею” є для нашого національного розвитку надзвичайно небезпечне і шкідливе.

Ця фікція “Польщі” на Україні підживляє наше вимираюче галицьке москвофільство з його бажанням вирватись з “польської неволі”. З другого боку, ця фікція затроює розум кожного, за малими винятками, сучасного поляка і поширює між ними оту х[в]оробливу манію величчя, яку бачимо на прикладі хоча б пана Здзеховського. В результаті з такими божевільними людьми не то “угода”, але всяке спільне життя стає неможливим, і вся галицька Україна переповнюється поволі гнилою атмосферою гризні за якісь пусті фрази, голосуванням про “гайдамаків” і “шляхетську Річ Посполиту”, боротьбою історичних давно похованих кумирів, з-за котрих ледве часом виглядають живі сили сучасного реального життя.

І власне в інтересі цього реального життя і реальної політики, в інтересі кінцевого мирного життя українців і поляків на українській землі треба цю фікцію Польщі на Україні знищити. Треба, щоб сучасні Здзеховські нарешті прозріли, що вони вже нам не “вельможні пани”, а ми їм не якісь двірські лаполизми, котрих можна “напускати” на москаля чи там на кого завгодно. Треба, щоб вони зрозуміли, що сусідська згода лежить не так в нашім, як в їх власнім інтересі. Коли ж вони зразу збагнути цього не можуть, то краще заждати.

На угоди ж матимем час.

І ми певні, що наші земляки, котрі стоять на чолі галицької політики, в інтересі польсько-української згоди ніяких угод з фікційною Польщею не будуть робити. Реальне сучасне життя, факт належності України до двох держав – Росії та Австрії скаже українським діячам цієї останньої, як найкраще свої відносини до Австрії, а не до неіснуючої Польщі, упорядкувати. Ми віримо нарешті, що не повториться сумної пам'яті галицька “нова ера”, цей останній відгомін нашої вікової неволі і найкращий доказ політичної несолідарності і невідвічальності хворих на манію величчя à la пан Здзеховський польських верховодів.

СКІЛЬКА УВАГ З ПРИВОДУ ЗАВЕДЕННЯ ЗЕМСТВА НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ І ВІДПОВІДІ ГР[АФА] КРАСИЦЬКОГО “РАДІ”

Покладений в основу правобічного земства його антиукраїнський і антидемократичний характер проявив себе під час останніх виборів в повній силі. Тим пояснюється “нововременська” радість, що “русская партія” одержала “блестящий успѣхъ” і що “ни одного крестьянскаго земства (*чего такъ боялись*) не будеть”. Тим самим пояснюються невиразні поки що мурликання “Dziennik’a Kijowsk’ogo”, в котрих, побіч ображених вигуків на адресу Столипіна, чується веселий тон надії на кращу будучність. “Ми сидимо в своїх окопах – глядім тільки, щоб вони *не розпарцелювалися*” (тобто не перейшли в селянські руки), – пише в № 201 цієї вшехпольської газети її найповажніший і найсолідніший публіцист граф Ксаверій Красицький.

І ми, українці, мусимо признати, що і нововременська радість, і спокій графа Красицького мають поки що певні підстави.

Наслідки земських виборів для нас починають вже поволі виявлятися. Читачі “Ради” знають про останній, вельми характерний антиукраїнський похід київської земської управи. Будьмо певні, що це тільки перша ластівка. Правобічне земство не може не бути українофобським; нищення українства мусить стати одним з перших завдань “земського хазяйства” на Україні.

І дивуватися тут, розуміється, нема чому. Ці нечисленні українські елементи, що пройшли подекуди від селян або ж від “руської” курії і ці не-вшехпольські, прихильні до українців одиниці, що проскочили в курії польській – занадто слабкі і незорганізовані, щоб мати який-небудь більший вплив на земські справи. Провід земства лежатиме в руках націоналістів російських і в певній невеликій мірі – націоналістів польських.

Хотілося б вірити, що ці земські верховоди – здебільшого українці по походженню, люди, що свій добробут, свою освіту завдячують праці українських народних мас, спричиняться до культурно-національного розвитку цих мас. Хотілося б вірити, що всім мешканцям України повинен однаково лежати на серці культурний розвиток її корінного населення, можливий тільки в

українських національних формах. Та поки що, на жаль, це тільки мрії завтрашнього дня. В сьогоднішній суворій дійсності немає для них місця.

Про відносини до українства російських націоналістів та наших первертнів багато говорити не приходиться.

Менше зрозумілим, на перший погляд, являється заборчий націоналізм польський, бо хоч польський поміщицький елемент, на якому він спирається, має справді економічну силу, але не має поки що власті і, будучи сам національно пригнічений, здавалося б, повинен розуміти чужий гніт та в нищенні українства своїми впливами не помагати. Показується, однак, що психологія наїзників скрізь однакова.

Цікавим причинком до розуміння відносин до українства вшехпольських націоналістів є відповідь графа Красицького “Раді” (в № 193 “Dz[iennik’a] Kij[owsk’ogo]”), на котрій ми спиняємось для двох причин.

Раз тому, що поляки увійшли до нового російсько-польського земства і що їх значення в цьому земстві при сучасних умовах безумовно буде рости. Вдруге тому, що польський елемент на Україні, через виділення його в окрему курію і через політику “сфер” в напрямі витворення з цього елементу своєрідного польського “гетто” на Україні – йде на довгі часи під команду вшехполяків і що про інші течії та напрями в ньому на довгий час вже мови бути не може.

В статті Красицького ми поминаємо характерний вступ, в якому граф, пояснюючи, через що запізнився з відповіддю “Раді”, заявляє, що “йому трудно в свій час знати, де що друкується”, хоч дозволимо собі на це зауважити, – російським опонентам граф відповів в свій час, як і що в російських газетах друкувалося. Поминаємо також його пораду для нас, щоб ми себе звали “руси-нами”, а не “українцями”, пораявши хіба взаїмно графові: не забирати голосу в справі, в котрій він є ігнорантом, і звати нас хоч “хохлами”, бо це для добра “вшехпольської ідеї” було б найкраще, а з огляду на “rosyan-sąsiadów na Rusi” – найбезпечніше. Поминаємо врешті цілу копицю всяких більше або менше дотепних його “сентенцій” і берем з графської статті саму, мовляв, суть.

Зводиться вона до оцих головніших пунктів. З національним українським рухом граф і його одностуді не рахуються, бо цей рух не є сьогодні для них реальною силою, а вони “сходити з реального ґрунту” собі не бажають. Економічні відносини польського “двора” до українського “села” визнає граф за “дуже добрі”, незважаючи навіть на “ліси й пасовиська”, а коли б де й трапились які розрухи, то, на думку графа, “інгуші” (тобто приватна поліція) зовсім не потрібні, бо вистане “державної поліції”, а в крайньому разі “своїх наймитів” (swoi parobcy!!) Врешті оці відносини польської (спольщеної)

шляхти до українського народу і до українського селянина граф вважає “поважними” в противенство до “хлопоманії”, котра в 1860-х роках перетворилась, на його думку, в “забавку балагулів”.

На це останнє зауважимо, що так зване “балагульство” існувало на Правобережжі в [18]40-х і [18]50-х роках та попередило собою пізнішу “хлопоманію”, а не навпаки, і що дуже сумно, коли визначний публіцист “Dziennik’a Kijowsk’ogo” так погано знає історію краю, про долю котрого збирається рішення. Зауважимо також пану графові, що чужі переконання можна поборювати, можна навіть ненавидіти, але не є ознакою високої культури називати “забавкою” ідею людей, котрі за цю ідею поклали ціле своє трудяще і тернами заслане життя. До ідеї цих людей графським дотепам зась. Тим більше, що порівняння їхньої “хлопоманії” з графським “полонофільством” на користь цього останнього не вийде...

Поза тим зрештою все в статті Красицького ясне та зрозуміле. З неї для нас наука, що в правобережному земстві одні власть імущі “сусіди” будуть всіма силами старатись, щоб ми якнайдовше *не стали* “реальною”, в їхньому розумінні, силою; а другі, що у цих перших за “підсусідків” будуть культурно-національними потребами наших народних мас нехтувати, бо ми для них *не є* реальною силою. Проти наших домагань вистачать, мовляв, державна поліція та панські наймити.

І за цю науку ми повинні бути “доброзичливим” нашим сусідам вдячні. Глядім тільки, щоб вона не пішла в ліс.

НА ЧИСТУ ВОДУ

Остання відповідь п. Здзеховському і К^о

Відомий вже читачам нашим польський професор і провідник польських слов'янофілів п. Здзеховський, автор голосної українофобської статті, котра в своїй часі була обговорена на сторінках “Ради”, виступив знов в ролі сівача ворожнечі і ненависті між двома братніми сусідніми народами: поляками і українцями.

Об'єктом його напасти стали тепер вже виключно ми – українці в межах Росії. В статті “Російський українізм”, поміщений в № 208 цієї ж самої “Gazet’и Narodow’oi”, він намагається опоганити нашу тяжку працю над відродженням рідного народу; погляди галицьких польських полупанків на українство галицьке поширити на український рух в батьківщині Богдана Хмельницького і Івана Мазепи.

Оцю свою ризиковиту роботу починає п. Здзеховський, як і личить істинному слов'янофілові, від “пояснень” до свого попереднього виступу. “Пояснює” він, що, обкинувши український народ всякими образливими висловами, він хотів тільки “зовсім свідомо, – наводимо його слова, – *подражнити* представників українства, придушити (?) їх до стіни і добути від них признання, чи вважають вони себе окремим від руських (великоросів) народом, чи ні”. Мало того, пишучи, що “*українського народу немає*”, він мав – чи вгадаєте, читачу, яку думку? – “протягнути до Українців руку і як рівні з рівними (так!) стати до боротьби з панрусизмом”. Врешті, кличучи поляків до тіснішого єднання з москвофілами в часі, коли пішли чутки про згоду українсько-польську, він, якщо вірити його словам, виступив зовсім не як “політик”, а так собі... мовляв, як Пилип з конопель.

Розуміється, після таких “пояснень” ми могли б над всіма бувшими і будучими “виступами” п. Здзеховського перейти спокійно до порядку денного і більше його шановною особою дорогого часу собі і читачам нашим не гаяти. Робимо ж це вдруге і востаннє тому, щоб показати, яка ціль подібних “виступів” отаких Пилипів з конопель, щоб зайняти супроти цих чимраз частіших наскоків виразне і певне становище...

З того часу, як український рух вийшов з тісних гуртків інтелігенції і національне відродження захопило широкі маси українського народу; з того

часу, як наше право на власне, індивідуальне і незалежне національне життя перестало бути питанням академічним і стало справою живою, за котрою стоять і котру готові боронити живі, реальні сили нашого сучасного громадянства – з того часу, кажемо, починає радикально мінятись відношення до українства різних суспільних і національних груп, що живуть на території України. Зникає поволі серед них оця, в відносинах до українства, солодкава байдужність – найкращий показник нашого недавнього безсилля. Замість “не ім'юючих нічого противь”... – стають перед нами завзяті вороги або щирі прихильники, і оця диференціація наших сусідів – це, на нашу думку, один з великих плюсів нашого сучасного життя.

Процес цей не йде рівномірно на просторі всіх наших земель. Він тільки починається на Лівобережжі, посунувся вже досить далеко на нашому Правобережжі й дійшов до найвищого розвитку в Україні Західній, котра веде перед у відродженні українського народу. А що найсильнішими нашими сусідами в Західній Україні являються поляки, то на них власне ми маємо змогу прослідити наслідки цього процесу.

І ми бачимо, що серед польського суспільства нема вже байдужих до українського національного руху; ми бачимо, що зникли там безслідно так популярні донедавна кличі “триєдиної Польщі” і місце цих туманних, невизначених кличів зайняли: або виразний українофобсько-войовничий націоналізм серед найсильніших шарів польського громадянства, або ж нелицемірне признание рівності і рівноправності українського народу серед деяких польських поступових елементів. Одною з нових проявів польського україножерного націоналізму являються власне публіцистичні виступи п. Здзеховського.

Побачивши, що український рух не бажає стати провінційною, етнографічною відміною польщизни, а йде до повного визволення від всякої неволі – в тім числі й польської, там, де вона є, – польські націоналісти скинули маску. Вони поставили собі виразну ціль: національне відродження українського народу всіма силами спиняти, а, з другого боку, українську етнографічну масу перетворювати поволі на поляків, бо це одне тільки, побачили вони, може забезпечити їхнє панування на Україні. Крім засобів характеру “принудительного”, там, де вони мають в своїх руках владу, служать для досягнення цієї мети засоби інші, в тім числі найважливіші: опоганювання, очорнювання українського руху і піддержування всіма силами нашого московіфільства.

Представляючи український рух в найчорнішому світлі, вони мають надію: відвернути від нього всякі малосвідомі, темні українські елементи; спинити процес національного відродження спольщених інтелігентських верств українського народу, серед котрих жива демократична українська ідея починає

поволі витискати мертві пансько-польські пережитки, і врешті, в самих польським народі зменшити число прихильників наших, щоб до своїх рук прибрати всю польську політику “на кресах”, змонополізувати її, як це робить, наприклад, “*jedyne polskie pismo na Rusi*” – “*Dziennik Kijowski*”.

Підпираючи ж всіма силами москвофільство, силоміць накидаючи нам назву “Русі” й висміюючи наше національне ім’я – українців – панове вшех-поляки печуть при цьому вогню свою печеню: вони тихцем полонізують наші темні народні маси, перетягають їх зразу на “польську віру” і на “панську” мову, роблячи потім з синів нашого народу запеклих вшехпольських перевертнів. Бо приклад Холмщини, котра вкрай майже спольщилась, через “истинно-русскую” працю наших москвофільських запродавців, і приклад Правобережжя, в якому, через русифікаторське затемнювання наших народних мас, за недавні роки перейшли в латинство тисячі нашого народу, – показали вшехполякам, що москвофільство для них не тільки не страшне, але навіть бажане, бо воно зменшує національну відпорну силу українського народу, бо, попираючи його, можна буде потім лякати оцим “москалем” перш за все Австрію, а крім того, вороже до чорної сотні настроєні польські й навіть темніші українські елементи.

В практиці, як знаємо, оця вшехпольська політика приймала досі форми так званих “пруських марок” і слов’янофільства. “Ревеляції” Раковського, “праці” Равіти-Гавронського, україножерні статті “*Dziennik’a Kijowsk’ogo*”, “інформаційна робота” органу п. Здзеховського – “*Świat’u Słowiańsk’ogo*”, і т. д., і т. д. – все це були одного, мовляв, поля ягоди. Во ім’я “слов’янської ідеї” лобизались на всяких “неослов’янських” збіговищах пани Дмовські з Вергунами і Дудикевичами; проти “пруських наймитів і зрадників слов’янства” – українців кликала [у] хрестовий похід польська і російська чорна сотня.

Але часи йдуть, часи й міняються. Виявилось, що “неослов’янський” кий другим кінцем здорово-таки по вшехпольських пальцях переїхався. А з другого боку, колоти у вічі українцям “гермаофільством” в Австрії, *де вся польська власть спирається на ласці німецького уряду*, показалось для вшех-поляків не тільки не вигідним, але при певній зміні політики центрального віденського уряду навіть і небезпечним. В результаті польські націоналісти мусять супроти українців міняти курс. Старим засобам боротьби з українським народом надати нові форми, саму ціль, розуміється, лишаючи ту саму.

І ось першою ластівкою цього нового курсу являється наш невинний Пилип з конопель. “Йди, мовляв, пане Здзеховський, наперед”. А коли діло не вигорить, все буде відмова: “не політик”...

Діло ж мало вигоріти ось яке. “Українського народу немає”, – писав в попередній статті п. Здзеховський. Українці – це тільки авангард панрусизму, “русскости”; спеціально-російське українство, – пише він вдруге в своєму “поясненні”, – стоїть на ґрунті “єдинства трієдинаго русскаго народа” і від інших частин цього “трієдинаго” народу відрізняється тільки більшою “ненавистю до Польщі”. З цього і висновок, що “гайдамаки” – українці при першій нагоді стануть ще більшими і запеклими *русифікаторами*, ніж “спокійні” та “вірні” (!) Австрії москвофіли. І польський обиватель, пригломшений “ім’ям” і повагою “професора”, починає задумуватись: чи ж не краще нам погодитись таки з москвофілами, ніж з оцими капосними українцями; однаково і одні, і другі “русскіє”, а останні ще до того, як повчають професор, хоч вже і не “прусскі наймити”, але зате замасковані “русифікатори”. Так народжується поволі нова брудна політична робота за почином професора краківського університету п. Маріяна Здзеховського.

Та, на жаль, для вшехполяків не найшлося ще досі наверненого “патріота” в роді прусського шпіга Раковського, котрий би подав своїм однодумцям докладні відомості про те, скільки “рублів взяли українці” за русифікацію “бідних поляків”, тому професор примушений поки що воювати “філософськими міркуваннями”.

Наприклад: “Українці, що так завзято доходять своїх прав в Галичині (тобто в «Польщі» – на думку автора), в Росії тихі і смиренні”. Або: “Українські студенти у львівському університеті стріляють, а в київському ведуть себе на диво спокійно”, – чи ж це не доказ московської “русскости” українства, його русифікаторських тенденцій!

Цікаво тільки, що відповів би нам п. Здзеховський, коли б ми, вживаючи його методів, спитали: чому польські варшавські студенти, замість добиватись польського університету в Варшаві, їдуть до Львова і там *вбивають* “з-за дверей” своїх українських товаришів, котрі домагаються осібного університету для свого народу? Чому поляки, зчиняючи великий галас в Познанщині (зовсім зрештою слушно!) з приводу якоїсь Вжесні, мовчать, неначеб води в рот набрали, в іншій країні, де не то дітей, але й дорослих лупцюють?

І коли б професор був людиною чесною, то він таких питань би не ставив, знаючи, що сила протесту і спосібність до боротьби у кожного народу прямо пропорціональні його внутрішньому розвитку і що менша відпорність поляків і українців в Росії пояснюються просто їх слабшим національним розвитком в цій країні. А такого роду демагогія, може, й до лица якомусь вшехпольському “kresow’ому” крикунові, але не личить “поважному професорові”, філософові – представникові “польського містицизму”. Тим більше, що між поляками і українцями є ще в даному разі, як це п. Здзеховському відомо,

різниця: бо коли вшехпольські студенти, утікаючи з Варшави, роблять у Львові націоналістичну кар'єру, то наша молодь складає там в жертву своє життя і свою будучину. Бо коли ми скрізь консеквентно поборюєм російську чорну сотню, то вшехполяки проповідують слов'янську “дружбу без застережень” з Бобринськими і нашими Дудикевичами.

Але найбільш, мовляв, ефективним “аргументом” професора являється теорія “триєдиної Русі”, котру, на його думку, визнають всі українці і котра через те не дозволяє називати нас окремим народом – нацією в повному розумінні того слова. До неї приточує Здзеховський старі, давно вже перемелені фрази про українське “провансальство”, приточує навіть Костомарова, дарма, що москвофільський “Галичанин”, перерахувавши оцю аргументацію, міг торжественно заявити: “Здзеховській видить, что нѣтъ двухъ русскихъ народовъ, и хлещетъ (!) создателей этихъ двухъ народовъ Костомаровымъ, тѣмъ самымъ Костомаровымъ, на котораго украинифилы ссылаются какъ на авторитетъ”, і котрий, як відомо, є власне автором звісної статті про “Дві руські народності”. – Хто тут “помилився”, чи “Галичанин”, чи Здзеховський – судити не беремось...

Замість “дражнити” українців, “душити їх до стіни” і добувати від них отаким провокаторським методом “признання”, п. Здзеховський міг би, розуміється, простудіювати український рух в його минулому і сучасному, а Костомарова (хоча б) прочитати не тільки заголовок, але й саму згадану статтю, і тоді говорити про “триєдиную Русь”, тоді тільки висловлювати свої погляди про те, чи ми “є, чи не є окремим народом”. Але завдання Пилипа з конопель зовсім інше, з наукою і правдою воно нічого спільного не має. Проте оцю “триєдиную Русь” постараємось йому в коротких словах пояснити.

Як вам, пане Здзеховський, добре відомо, існувала колись теорія “триєдиної Польщі”. Польща, Литва і Україна після цієї теорії мали бути нероздільними частинами одного цілого з правом самостійного і всестороннього розвитку. Ця теорія, як історичний пережиток вікового спільного державного життя, була настільки сильна, що ще недавно, всього в [18]63-ім році, були між нами люди, котрі готові були за неї свої голови покласти. І хоч ми бачимо сьогодні, що люди ці помилялись, але кидати на них за це камінням не маємо права, бо люди ці вірили тоді в хибну, фантастичну, але все ж таки вірили в *ідею*.

І тільки тепер після вшехпольського хазяювання в Галичині, де поляки, маючи над нами політичну силу, свої відносини до нас виразно показали; після вшехпольської “откровенности” “Дзенніка Кійовського” на Правобережжі, де поляки мають над нами силу економічну, ми побачили справжню ціну оцієї “триєдиної Польщі”. Тепер, коли в відносинах більшої часті

польського народу до українців місце оцієї, якою б вона там не була, але все ж таки ідеї, зайняв шпик і провокатор Раковський, то про яку “триєдиність Польщі” може тепер бути мова. І всяке порозуміння, всяке єднання, всяку “угоду” з такою “Польщею”, з польським насильством на Україні, ми тепер звемо тільки і виключно рабством.

Серед певної частини нашої, особливо лівобережної, інтелігенції має прихильників теорія “триєдиної Русі”. Питання це, як заявили навіть його творці, чисто академічне, ми б сказали, навіть філологічне: воно, властиво кажучи, відноситься до справи язикового поділу східного слов’янства. Не будучи прихильниками філології в політиці, а вже рішуче противлячись всякому теоретичному затемнюванню дійсних, реальних потреб життя, ми думаєм, що, як нація рівновартна, ми мусимо стати нацією рівноправною в відносинах до всіх наших сусідів без виїмку – і тільки проте психологічний підклад теорії “триєдиної Русі” для нас зовсім зрозумілий. Доки всякі Меншикови, Савенки, Янчевецькі і т. д. не стали в руському суспільстві такими авторитетами “по українському питанню”, як ви, пане Здзеховський, і вам подібні в суспільстві польському, доти всякі кличі ідейного єднання з руським суспільством (в роді “триєдиної Русі”) будуть в певній мірі оправдані. І ми на прихильників цієї ідеї кидати камінням не маємо права, хоч би для того, що їхня ідея не видержала ще досі проби життя, бо руське суспільство в масі свого відношення до нас ще не виявило, і ми не знаємо, чи вони помиляються, чи ні.

Інша річ єднання з руською реакцією – з руською україножерною чорною сотнею. Це рабське діло ми лишаєм тим з-посеред нас, в кого виснажилась не тільки віра в людську гідність власного народу, але навіть віра в самих себе. Лишаємо це нашим москвофілам, котрі дуже радо приймуть і вашу вшехпольську, витягнуту до згоди з ними руку. Отже, коли ви, пане Здзеховський, в своїй статті пишете, що ми, українці, не хочем бути рабами *тільки супроти Польщі* – то ви свідомо кажете неправду, свідомо обдурюєте свого читача.

Наприкінці скільки слів pro domo mea. Закидає п. Здзеховський нам особисто “ненависть до Польщі” і “жадобу помсти” за колишнє, історичне польське поневолення України. Тож повторимо йому те, що вже в попередній нашій статті виразно і ясно було сказано: воскрешати минулого не хочемо, бо воно ні вам, ні нам користі не принесло. Ми впали, але й вас роздавили – ось чому вчить нас історія. І щоб вона, власне, не повторялась, ми вашого нахабного залізання в наші власні національні справи, вашого признавання нас “окремим” чи “не окремим” народом, ваших, при допомозі москвофілів, торгів нашою власною кров’ю – не бажаєм. Але чи це свідчить про “ненависть” до Польщі і “жадобу помсти”, про те хай судить чесна частина

польського народу, до котрої вас, пане Здзеховський, і ту “Польщу”, яку ви репрезентуєте, зачислити, розуміється, не можемо.

І, власне, віра, в те, що в Польщі є чесні люди, які наші змагання до волі і добра для нашого народу розуміють; свідомість того, що ви – як писала про вас одна польська поступова, демократична газета – є в очах цих людей тільки “*підмогою для «Нового времени»*” – дозволяє нам спокійно більше панами Здзеховськими не займатись. Та ще дозволяє нам сподіватись, що в польськiм народі, як станемо йому *рівними по силі*, матимем колись не ворога, а брата.

Кінчимо тим, з чого почали. Кругом нас, в міру зросту нашого руху, підіймається люте шипіння того хробацтва, що обсіло нас за часів лихоліття і злазить тепер поволі з нашого воскресшого, оздоровілого національного організму. “Прусські марки”, – сичать вшехполяки; “австрійські гульдени”, – харчить “Кієвлянинъ”; “за польські гроші будується Україна”, – вигукує “Свѣтъ”; “передня сторожа панрусизму”, – підтягають їм всякі Здзеховські.

І це найкращий знак, що ми видужали і що будемо жити. Тож робім далі без упину, уперто, спокійно своє велике діло – відродження живого, а не мертвого народу.

ДРУГИЙ АКТ

Недавно на сторінках нашої преси тихо і непомітно промайнув сумний відгомін сучасного інтелігентського українського життя – щирий голос з того табору, що в наші часи репрезентує назовні національне життя нашого багатомільйонного народу. Була це промова, виголошена в Петербурзькому українському клубі під час дискусії на тему: криза української інтелігенції. “Промовець, – каже кореспондент «Ради», – висловлював свої болючі думки і вагання, що мучили його, може, дуже довго і часто. Перебирав він всі обставини, всі факти сучасного життя, всі можливості і перспективи в його розвитку; зазначав, що українцям життя сучасне несе лиш самі втрати: вплив адміністрації і зріст числа її – кожний лікар, фершал, старшина, урядник, – вплив міста і солдатчина, вплив школи і преси, вплив культурно-просвітної роботи – все це несе з собою русифікацію прискореним темпом. Так є тепер, так буде і при зміні політичної ситуації. Правда, паралельно з цим зростає і українське життя, але зростає слабо і повільно, і *оборонить свої позиції перед провідним ходом російської культури йому несила*”.

Промова ця, – зазначає кореспондент, – *зустріла прихильне відношення у аудиторії*. “Неблагополучно в этом доме”, – ось до яких висновків про українське життя в Петербурзі приходять, розбираючи оці факти і симптоми, кореспондент “Ради”.

Думаємо, що на такі песимістичні думки може навести сучасного кволого і мізерного українського інтелігента не тільки життя петербурзької української колонії, але взагалі ціле життя нашого народу, що має щастя належати в своїй величезній більшості до “єдинокровного Русского царства”.

Бо погляньмо тільки на це життя так, як воно з точки погляду сьогоднішнього дня представляється.

Державна російська революція разом зі зміною суспільних і політичних відносин для цілої держави принесла також такі самі зміни і для її “малоросійських губерній”. Справляли, отже, й ми, як слід російським горожанам, “дні весни”; потім з робітничою Росією “бастували” по містах, а з селянською “писали накази” до Москви і Петербурга. Дістали однакову, розуміється, нагачену конституцію з погромами. Вибирали до всяких “дум” і

витворили з-поміж себе у великому “ізобилию” і російську чорну сотню, і російських октябристів з кадетами, і загальнодержавні ліві партії.

Одно слово, свої обов'язки супроти російської держави виконали ми зовсім коректно і разом з цілою Росією дістали за це: шибениці, тюрми і каторгу для тих, хто хотів російську державу “перебудувати”; третю Думу з аграрними, робітничими і всякими іншими “реформами” для тих, хто хоче її “скріпити”, а холеру, голод, розпусту, суспільну деморалізацію і розбишацтво, масову еміграцію наших найенергічніших, найкращих народних елементів і інші загальновідомі “блага” сучасного російського життя для всіх нас, без різниці переконань, так би сказати – в додаток.

Але ж в чому виявилось наше національне життя? Де наше життя як нації, котра до загальнолюдської скарбниці поступу має докинути *своє* слово? Які форми прийняла наша національна *окремішність і індивідуальність*, без котрих само існування нації являється очевидно повним абсурдом і самообманом з боку тих, хто в можливість життя такої нації вірить?

“Після 1905 року появилася українська преса, народились українські інституції, російська революція вивела українство на широкий шлях і т. д.” – скільки раз доводилось нам оці слова читати або чути. Придивімся ж ближче до їх змісту.

Коли говорити про зовнішні форми українства, то воно справді після 1905 р. значно поширилось. Появилася преса, писана українською мовою, з'явилися інституції з назвою українські, а разом з цим українство з гуртків і гурточків передреволюційних часів вийшло на світ божий, виступило, так би сказати, межі люди. Воно придбало змогу показати себе, придбало змогу кинути могутній клич національного відродження між маси українського народу, між тисячі зденаціоналізованої української інтелігенції. І в цій змозі прилюдно, в нових зовнішніх формах, показати *свій внутрішній зміст* лежить справді та одинока зміна, котру принесла сучасному українству державна російська революція.

Чи після 1905 року, поруч з цим збагаченням форми, збагатився і самий зміст українства? Чи в часах російської революції придбало воно таку експансивну силу, яку виказали, приміром, поляки, загорнувши до польщини сотки тисяч нашого народу в Холмщині, або росіяни, засимілювавши за той час не одну тисячу нашого народу по цілій Україні? Чи оце, породжене російською революцією, українство виказало всю силу Української Ідеї, – чи пішло воно в маси і стало для них *живим гаслом визволення*?

Факти, на жаль, говорять що іншого. Українство себе не оправдало – чули ми згодом на різні лади від тих земляків, котрі ждали (в добрій вірі, розуміється) від “оновленої Росії” якогось магічного слова, що мало воскресити Україну.

Де причини цього сумного і болючого факту? – Лежать вони в сучасному житті України як цілості і в житті цілого нашого народу. Щоб їх зрозуміти, ми мусимо покинути переповнені зневірою, затроєні гнилою атмосферою дрібної гурткової гризні, слабкі і немічні осередки сучасного українства, а глянути, що діється на широкій нашій *живій*, неомертвілій Україні.

Кожний, хто зблизька знає наші народні маси, відає, що вони переживають тепер глибоку кризу, – кризу, сказати б, не тільки фізичну (еміграція, безробіття, наслідки століпінської аграрної реформи і т. інш[е], – про це ми наразі не говоримо), а й духову, моральну. Завалився в часах російської революції давній світогляд старої кріпацької селянської України (не забуваймо, що наші робітничі маси ще й досі міцно з селом зв'язані), а народжується поволі новий світогляд України молодой, – України, що зазнає на кожному кроці іншої біди, – України, для котрої “оповідання дідів” про те, чим жило давнє селянство, стають чимраз більше далекими і незрозумілими. Це засаднича риса тої духової кризи.

Значення цієї кризи для нашого національного життя величезне. Бо зі старим народним світоглядом гине давній національний зміст життя наших народних мас, гине все те, чим з боку національного жили досі ці маси, гинуть дотеперішні національні форми боротьби за своє існування, котру досі вів наш народ.

Увесь той величезний капітал національної енергії, що в довгій, тяжкій кривавій боротьбі за визволення, починаючи від часів Богдана, витворив народ український, стає поволі капіталом мертвим і непродуктивним. Боротьба з давнім поневоленням – кріпацтвом і польською державністю в першій мірі – котру вів наш народ в формах національних, котру виспівав в своїх піснях про *українську* козаччину, про *українську* гайдамаччину, замінилась тепер *новою* боротьбою з *новим* поневоленням економічним, державним, веденою в *нових* і, як досі на Україні російській, в великій мірі вже не національних формах. Останньою іскрою старого буйного життя спалахнула ще “київська козаччина” 1855 р. – це великий селянський рух на Правобережжі, котрий востаннє соціальну, економічну боротьбу народну зв'язав з гаслами національними (український старий “козацький присуд”), котрий був останнім проявом *української* боротьби за визволення *українських* народних мас...

Від того часу перемінилось багато... Зі знесенням кріпацтва зникло на Правобережжі польське панування. Спольщений український і польський пан, з котрим двісті літ боролися українські народні маси, стає тільки “говорящим по-польськи” російським поміщиком, і його, як і поміщика російського, боронить однаково від українського селянина російський жандарм, боронить

російська держава. На Україні цілій настали “нові Ляхи”, котрих не знало старе українське народне життя, запанувала нова ворожа держава, з котрою силами не мірялись ще досі українські народні маси.

Малоземелля, фабрика і поміщика економія замість кріпацтва, держава і поневолення російське замість держави і поневолення польського – ось зовнішні обставини тієї фізичної і духової кризи, котру переживає в своїй масі український народ в Росії.

Недавня революція в кризі цій стала переломовим моментом. Аграрні реформи, котрі вона за собою потягнула, зробили селянина повновласником своєї землі і знищили тим самим останні сліди кріпацтва. З другого боку, революція втягнула наші маси в вир політичної боротьби і розпочала тим нову стадію в процесі зросту і поширення російської державності на Україні.

Мільйони українських селян, котрим Росія досі уявлялась в образі якогось незнаного далекого “білого царя” і дуже добре знаного урядника або мирового посередника, від 1905 року перемінились в мільйони російських горожан, покликаних до участі в російському державному житті. Процес *державної асиміляції*, поглинувши спочатку українську шляхту (на Лівобережній – козацьку старшину, на Правобережній – шляхту спольщену), вище духовенство, заможніше міщанство і дрібну буржуазію, має відтепер поширитись і на українські селянські та робітничі народні маси.

І якби Росія була державою національностей, а не державою національною, то цей процес державної асиміляції її народів, в тому числі і українського, треба було б вважати процесом зовсім нормальним і навіть з огляду на скріплення *сильної* держави – процесом бажаним. Але Росія державою національностей ніколи не була, нею не є і, думаєм, бути такою не може. Росія – це державна організація народу російського (великоруського, московського), і тому зріст держави є зростом нації, асиміляція державна є разом з тим асиміляцією національною.

Відчули це ми вже на своїй шкірі не раз, відчуваєм і тепер. В минувшині державна асиміляція т. зв. “верхів” нашого народу потягнула за собою повну денационалізацію цих верхів. Українська козацька старшина з “малоросійської” по переконаннях політично-державних – стала дуже швидко російською по національності. “Малоросійське” духовенство, признавши спочатку над собою тільки верховну власть московського патріарха, а згодом синоду, дуже швидко змосковилось і національно. Московщиться тепер на наших очах дуже швидко наша дрібна буржуазія – всі оті “стихійні малороси”, котрі впливають на верх народної маси і попадають в круговорот російського державного життя. Хто з нас не знає на Україні оцього типу чиновника “из крестьян” або “из малороссов”?!

Російська державна революція 1905 р., втягнувши, як сказано, наші народні маси в вир політичного, державного російського життя, процес денаціоналізації поширила також і на ці маси. Поминувши вже всю державну адміністративну машину (бюрократія, військо і т. д.) і її денаціоналізуючий російський вплив, ми бачимо, що всі важніші прояви (про якісь дрібні винятки не говоримо) сучасного політичного життя прибрали на Україні національні форми російські. *По-російськи* звертаються до нашого народу всі, відограваючі яку-небудь поважнішу політичну роль партії, від чорної сотні почавши і на есде[ках] і есерах скінчивши. Всі вони закликають до участі в російському політичному житті, всі звертаються до нас як до росіян (русских), а не до українців, всі врешті, без виїмку, нехтують українськими політичними вимогами. І поволі український селянин і робітник, стаючи “русским” горожанином, стає разом з тим членом російської державної нації.

І не диво, що відтоді стає для нього незрозумілим увесь зміст попереднього національного українського життя. Увесь той скарб національної культури, витворений віками кривавої боротьби, здобутий працею тяжкою попередніх поколінь, стає поволі матеріалом фольклорним, котрим ми можемо справді пишатись, але котрий у нас на Україні в своїй *теперішній архівно-книжковій формі* годиться хіба тільки для наших філологів та ще мишам на снідання. В самім живім народі стара українська пісня, для прикладу беручи, – ця гордість нашої старої культури, стає поволі не тільки незрозумілою, але навіть непотрібною, стає подекуди навіть символом реакції. Хто з нас не пригадує собі того факту, як в 1905 р. під час аграрних розрухів хлопці на правобічних селах забороняли дівчатам співати пісень про “козаків”? Старі козаки-лицарі забулися, а “нових” бачила революційна українська молодь по панських економіях, готових кожної хвилини ці ненависні економії боронити.

Лишається ще, правда, зовнішня ознака національності – мова. Але мова це не душа народу, а лиш її знаряддя. І коли завмирає душа народна, то мусить завмирати і мова. Нинішній провансальський французький жаргон це не мова трубадурів! І мова українська, мова дум наших, котрі не мають собі нічого рівного, багата жива мова старої України стає поволі вульгарним, бридким “хохлацьким жаргоном”. Цим жаргоном починає говорити тепер молодь на цілій Україні. Українська мова заховується по таких селах, які звуть звичайно “ведмежими кутками” – пише кореспондент “Ради” з місцевості, котра по умовах свого життя іде на переді наших українських земель (Бахмутський повіт на Катеринославщині).

“Все несе з собою русифікацію прискореним темпом. Оборонить свої позиції перед побідним ходом російської культури нам несила”, – поплакує,

дивлячись безрадно кругом себе, щирий, російською революцією породжений український інтелігент. І плещуть йому в долоні численні земляки, котрі недавно із шкіри лізли, аби хоч рачки, хоч “заднім ходом” в котрусь “Думу” пролізти і народ свій якомога міцніше до російського державного життя “приобщить”, а тим самим процес денаціоналізації, над котрою тепер бідкаються, поширить і скріпить.

“Наступають знов 63-й і 76-й роки. Нам здається, що український рух буде примушений знов зупинитись і на деякий час замерзнути” (“Діло”, ч. 65), – чуємо кругом себе від різних проповідників “триєдиної Русі”, від представників сучасної “української інтелігенції”! Запала кругом “ніч українська”. Між “інтелігенцією” метушня, – багатьом вже пора “на антракт”!..

Чи справді грозить нам національна смерть? Чи справді український народ став трупом, а сама українська національна ідея тільки витвором процесу розкладу того трупа, останнім проблиском колишнього життя, ідеєю минушини, а не будучини?

Ми далекі від такого гнилого песимізму! Подавилася нами Польща, дасть Біг, не проковтне нас так легенько і Росія. Це якби ми тільки на “страву” для сусідів годилися. Проте ми глибоко віримо, що народ наш не гірший від інших і що зуміємо ми найти і свій шлях у вселюдському поступі, що зможемо бути не тільки гноєм для сусідського городу...

Але одночасно знаємо добре, що тільки “боротьбою здобудеш ти право своє”, – що тільки *тяжкою невпинною і завзятою боротьбою здобуде своє право народ український*. Правда, наш національний занепад дійшов вже сьогодні до краю, але власне тому нам плакати над собою не годиться. Не годиться “робітникам духу” проповідувати “антракт” в боротьбі тоді, коли ворог до найлютішого наскоку готовиться. Сором і ганьба в таку хвилину без бою свої позиції здавати!

І тому, бачачи, що діється кругом на нашій землі, *до боротьби* кличемо всіх, в кого “жива душа” на Україні. І тому на сучасний переломовий момент в нашій житті хочемо глянути іншим оком. Хочемо з’ясувати собі, яке місце займає він в процесі історичного розвитку нашого народу, *в процесі розвитку його внутрішніх сил, на котрих виключно може і мусить спиратися всяка боротьба за визволення!*

З відлученням від Польщі Холмщини кінчиться перший акт великої епопеї визволення України, розпочатої Богданом Хмельницьким. “Виб’ю з неволі ляхської український народ увесь: по Львів, Холм і Галич”, – казав 250 літ тому найбільший чоловік, якого коли-небудь Україна мала. До цієї боротьби на життя і смерть з могутньою Річпосполитою Польською втягнув Богдан

сусідню Москву, і сьогодні закінчилась ця боротьба повним знищенням польської державності на цілій українській території, за винятком Галичини, де перемога нашого народу над останками цієї державності – це тільки питання часу.

Оцим повним знищенням ворожої польської держави на землях наших кінчиться нині перший акт боротьби українського народу за свою волю, за своє повне національне визволення. Кажемо перший акт, бо ми сьогодні добре знаємо, що упадок одної ворожої держави не приніс нам ще повного визволення, – бо 250 літ тому не знав Богдан, що Москва за проблематичну поміч в боротьбі з Польщею захоче від України жертв зі свого національного “Я”, захоче такої самої заплати, котру вимагала від нас Польща за проблематичну також поміч в тодішній боротьбі з татарами.

Від Переяславської умови, від 1654 р. почавши, “служили ми вірно восточному царю”, кажучи словами народної пісні, служили ми вірно “єдиновірній” державі московській. В руїну страшну обернули ми по Хмельниччині Правобічну Україну, аби тільки Лівий Берег за Московією остався. Загатили козацькими кістками петербурзькі болота, щоб на них могла нова російська “столиця” повстати. Цілими тисячами гинули на “лініях”, котрі мали московську державу від неприятеля боронити^a. Покладали свої голови від походів “дурного гетьмана” Самойловича почавши і на далеких мукденських полях скінчивши, щоб границі цієї держави поширити, її міць і могутність скріпити. Власними руками помагали Москві задавити найкращих синів нашого народу за те тільки, що вони до волі рвалися, за те, що не хотіли бути московськими рабами. І що ж ми за це від цієї держави дістали?

Хотячи Москва Військо Запорозьке городове, – писав Орлик в 1734 р. до січовиків, – не тільки обезсилити, але і вигубити, винайшла була на “тоє способ: копаньє” якогось там, в далекій своїй стороні каналу і “фундованє” в Персії фортець, “на які” місця так “одлеглі” по кількадесят тисяч козаків указами своїми спровадивши, одних тяжкими і незвичайними роботами помордували, других голодом поморили, а інших борошном гнилим, стухлим потруїли... “Многії суть, – додавав він, – меж вашмостями добрими молодцями, от мучительства московського ізбігшії, котрі самі того самовидцями будучи, можуть те, що тепер пишу, посвідчити і правду мені признати”^b.

От таким фізичним обезсилюванням України від цих часів до сьогоднішнього дня (рекрутчина переважно з України, економічне виснажування на

^a Народні пісні про ці події і деякі історичні подробиці цих фактів дивись у: Драгоманов М. Політичні пісні українського народу, частина I і II (Женева, 1883–1885).

^b Киевская старина, апрель, 1882, стор. 113.

користь московських губерній і т. п.) Росія поволі йшла до своєї цілі. Крім того, нищила вона наш народ морально.

“Для нашей безопасности на Украине надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетманом, – писав незадовго після повстання Мазепи тодішній київський губернатор Дмитрій Голіцин, – не надобно исполнять всякие просьбы гетмана. Когда народ узнает, что гетман такой власти не будет иметь, как Мазепа, то надеюсь, *что будет приходит с доносами*. При этом доносчикам не надо показывать суровости; если двое придут с ложью, а суровости им не будет показано, то третий и с правдой придет, а гетман и старшина будут опасаться”...^a

І доки існує і існуватиме на Україні російська держава, озброєна цілою машиною державною насильства і примусу, то все були і будуть між нашим народом гадини савенківського, дудикевичівського і просто провокаторського типу, котрі всякий наш розвиток в самому зародку спинятимуть, котрі ніякому зерну доброму на ниві нашої зйти і дозріти не дадуть.

“Страшні ви нам були драконами (тодішні жовніри польські з українців!) нашими ж людьми християнами! Тепер вже вас не боїмось”, – говорила в 1649 р. представникам Польщі устами козацьких полковників тодішня революційна Україна, що не проти народу польського, але проти ворожої держави польської повстала. Страшний нам і досі – скажемо ми – не російський народ, а страшна держава російська тому, що насильством, підступом, деморалізуючою акцією вона в наш національний організм в’їлася; тому, що внесла вона в наше життя таке роздвоєння, яке життя наше нівечить, на внутрішню боротьбу найкращі сили наші повертає. І, дивлячись на наших москвофільських запроданців, можуть собі представники Росії руки потирати, сміючись, як Левашов в 1702 році: “Полно вам, бл-ны дети, хохлы свои вверх поднимають! Уж вы у нас в мешке”, – або як сучасний Меньшиков, кепкуючи з нижчості і безрадности “малоросійського племені”!

І щоб цю деморалізацію між нами поширити, держава російська не перебирала в средствах. Хто з нас не знає, які громи кидала на українських “маленьких тиранов”, за народ неначеб заступаючись, цариця Катерина, котра найлютіше кріпацтво сама згодом на цілій Україні завела? Хто з нас не знає прищеплених майже цілій українській інтелігенції поглядів істориків офіційної Росії на “своєкорисну крамольну українську старшину” або “розбишацьку чернь українську” – в залежності від того, чи старшина, чи народні маси проти неволі московської повставали? Хто з нас не знає всіх цих засобів, котрими воює сучасна Росія проти ненависного українства?!

---

^a Соловйов [С. М.]. История России, т. XVI, стр. 40–41.

Бували, проте, й такі хвилини, коли, здавалося, Росія готова була за свій “братній” і “єдинокровний” народ заступитися. Лучалися вони найчастіше під час нашої довголітньої боротьби з Польщею на Правобережжі. Обіцяючи не раз піддержку в цій кривавій і тяжкій боротьбі, представники держави російської уміли, одначе, цю боротьбу все на свою користь повернути, готуючи знесиленому в ній народові українському замість старих ляхських нові московські кайдани.

Так було в 1734 р., коли, справившись при помочі українського повстання зі сторонниками польського короля Станіслава Лещинського, російські генерали разом з поляками всмирили повстання українське. Так було і в 1739 р. під час походу генерала Мініха, коли “козака запорожського Медведя за рязореніє Полякам починенное повішено, а другого кнутом бито, ноздрі вирвано і на каторгу вічно отправлено”^а. Так було і за Коліївщини, коли повстання гайдамаків проти Польщі Москва усмирила, Гонтю полякам віддаючи, а Залізняка в Сибір засилаючи. Бо показалося, що польських панів на Правобережжі можна і грішми для держави російської купити, і Росія “єдиновірне” українське селянство цим панам польським в таку неволю, якої і за Польщі не було, віддати поспішила.

Наступила чорна хмара, та ще стала синя:

Була Польща, була Польща, та й стала Росія...

І тому для нас не є несподіванкою, коли сьогодні, відлучуючи від Польщі Холмщину, во ім'я яко й інтересів тамошніх нещасних народних мас, Росія державна одночасно закриває самотність там існуючу українську “Просвіту”. І ми розуміємо, чому галицькі москвофіли – представники Росії в Галичині – підпирають польське панування над нашим народом у підвладній Австрії частині України. Розуміємо, чому, боронячи ніби Правобережжя перед польщиною, Росія не допускає до майбутніх правобічних земств представників українського селянства, а лише торгується за владу над цим селянством з поляками.

“Культурная цель для украинского общества с точки зрения русской государственной власти представляется крайне нежелательной и противоречит тем начинаниям, которые правительство проводит по отношению к бывшей Украине. Исходя из того положения, что три главные отрасли восточного славянства – Великая, Белая и Малая Россия, по происхождению и языку не могут не составлять одно целое, наше правительство с XVII столетия постоянно боролось с движением, известным в настоящее время под именем укра-

^а Маркович Я. Дневник записки, т. II, стр. 80–81.

инского и олицетворяющего собою идею возрождения прежней Украины и устройства малорусской Украины на автономно-национально-территориальных началах”, – так щиро і одверто висловив справжні цілі дотеперішньої і будучої державної політики супроти України представник держави російської^а. Низько вклоняємось йому за це щире і одверте признання!

Коли так, то й нам пора ясно означити свої відносини до Росії. Коли культурний розвиток нашого народу “противоречит начинаниям русской государственной власти” – то мусимо і ми відповісти, чи російська держава в Україні не “противоречит” самому нашому національному існуванню. Мусимо з’ясувати собі, чи можливе відродження і життя нашого народу в державі, котра від XVII століття з цим відродженням бореться, а устами свого представника й надалі нам цю боротьбу заповідає.

Коли ми засуджені нині цією Росією на темноту, на культурний занепад, на національну смерть, то пора нарешті відповісти собі, “що нам була за користь, – кажучи словами Драгоманова, – з того, що ми перетерпіли жорстокість Петра I, остервенілість Меншикова, німців Біронових, дурості Павла I, салдатське звірство Аракчєєва, холодну самоволю Миколая I, про котрих ми не можемо навіть сказати, що це свої собаки, котрих ми ж самі вигодували, бо в нас позаду не було ніякого Івана IV”^б. І чи варто нам після того всього ще й далі мовчки попірати “начинання” “оновленої Росії”, на чолі котрої стоять і стоятимуть такі самі по своїм відносинам до України, хоч вже “конституційні собаки”?!

Настає час порахунок з Росією розпочати. Наближається поволі *другий акт* боротьби за визволення України, тяжкої боротьби, котру вже 250 літ, від Богдана Хмельницького почавши, веде з непохитною вірою в перемогу Народ Український...

Коли польська держава в своєму побідному ході на українські землі засилювала державно і національно майже всю українську шляхту, все вище православне духовенство, все заможніше міщанство; коли при допомозі унії захотіла вона внести в ряди українські деморалізацію, щоб легше було народ український, на два табори поділивши, до рук прибрати – то цей національний занепад не могли спинити тодішні верхи українські. Не помогли “слізні” прохання “за батьківську віру” до Сойму і до короля, від останків православної шляхти подавані. Не помогли стару “українську віру” спасти і братства

^а Рапорт російського міністра внутрішніх справ в справі затвердження статуту українського товариства “Українська хата” в Москві.

^б Драгоманов М. Пропащий час: Україна під московським царством (Львів, 1909), стор. 19.

церковні – тодішні, по містах закладані, спочатку конфесійні, а згодом культурно-просвітні інституції. Не допомогла нічого внутрішня боротьба, котру з напруженням всіх своїх найкращих сил вела тодішня українська інтелігенція зі “зрадниками” уніатами – і ця тодішня “зрада” народна, попирана всіма засобами державою, ширилась і росла чимраз більше.

Пропадала марно вся тодішня українська публіцистична література, котрої ціллю було, з одного боку, поборювати унію, а з другого – переконати тодішню Польщу, що не “поляки”-уніати, а українці-православні являються дійсними і єдиними представниками українського народу і що цьому народові належаться пільги, бо ж він щиро і твердо готов державі польській служити. Польща не зважала, розуміється, на ці “схизматицькі” запевнення і далі робила своє діло. Денаціоналізація ширилась з кожним днем, – народ, здавалося, конав. “Горе мені, бідній, горе, нещасливій, – плакала з тодішнім письменником Смотрицьким тамтогочасна українська суспільність, – пограбованій, позбавленій всіх своїх мастків, обдертій з шат моїх на прилюдну ганьбу мого тіла. Рідні мої покинули мене, приятелі неприятелими стали, сини мої, гадючому роду завидуючи, їдовитими жадами жалять мою утробу!”... Услухнувши оці жалі, тішилися тодішні вороги нашого народу, з нужденної, темної і прибитої Русі сміючись, з єзуїтом Гербестом.

Ця сумна картина небавом радикально перемінилась. Переміну ту викликав один-однісінький факт, факт прилучення до українського національного життя революційної козаччини – представниці змагань тодішніх українських народних мас. А довела до того консеквентно еволюція українського життя. З одного боку, найбільше гарячі, найбільше енергічні представники верхів українського народу, бачачи повну безнадійність легальної української боротьби в рамках польської держави, мусили шукати для своїх змагань нової точки опори. З другого боку – козаччина, витвір тодішніх соціально-економічних українських відносин, зложена спочатку з різнонаціональних елементів, зростаючи на українській землі, ставала зовсім природно чимраз більше національно українською по своєму складу і разом з тим своїй боротьбі економічній, соціальній надавала чимраз більше українські національні форми.

Таким способом підготовився ґрунт, на якому національно революційна українська інтелігенція і соціально революційні народні маси могли спільно витворити таку силу, котра незабаром догори ногами перевернула на Україні оці “непоборимі” (як думали тодішні “лояльні” слабосилі українці) для розвитку українського життя відносини.

І ось, від другого десятиліття XVII віку почавши, Україна заговорила іншою мовою. Замість сухих і мертвих “полемік”, замість покірних “суплікацій” (“прошення” і “петиції” по-сьогоднішньому) залунали по Україні грізні

революційні козацькі універсали. Мертва і худосочна інтелігентська “література” уступила місця бадьорим, живим, донині для нас зрозумілим українським пісням боротьби. Польські запродавці не сміли показуватись на козацькій території, бо знали, що їх там швидко “переконають”, але не цитатами зі святого письма і апостолів. (“Звісного педагога Ушинського” ще тоді не було!). Держава польська насторожила вуха і, не звертаючи по-старому уваги на “статочних” українців, чутко прислухувалась до того, яку думу думає “чернь” українська на Порогах.

Грізна була ця думка для Польщі. І держава її дух дуже швидко зрозуміла. Поступаючись тепер перед національними українськими вимогами (наприклад, відновлення під напором козаччини православної ієрархії), котрих даремно перед тим добивались лояльні українські елементи, вона одночасно старалася всіма силами революційну козаччину до рук прибрати, “статочні” елементи оцими уступками національними від неї відтягаючи.

Але не так легко було “чернь”, як панів українських, обдурити!

В несповна тридцять літ по першій виступі козаччини в українським національним житті, підняв проти Польщі Україну Богдан Хмельницький. На поклик козаччини, сполученої з революційною частиною української шляхти і міщанства, повстав український народ. Повстали “люде посполиті” – українське селянство, повстали “броварники, винники, могильники, будники, наймити і пастухи”^а, тодішній пролетаріат український і... захиталась польська держава, захиталась так, що донині і сліду по неї на Україні не лишилося.

А була перед тим – каже свідок цих подій – “хвалка от Поляков же по знесенню тоєй своєволі” (повстання) з Хмельницьким, мали панове Україну плюндрувати і осаджувати людьми німецькими і польськими, “віру” українську викорінюючи...^б

“Великая, Бelaya и Малая Россия не могут не составлять одно целое”, – каже нам сьогодні устами свого “прем’єра” – держава російська.

“Оборонить свої позиції перед побідним ходом російської культури нам несила”, – чуємо від представників сучасного “українства”. “Горе мені, бідній, горе, нещасливій”, – лунають між українською “інтелігенцією” старі слова вічного українського “страстотерпця”.

А все ж таки, перше чим повіривши на слово російському міністрові і пустивши разом з земляками щире українську сльозу, почати на смерть національну сподіватись, гляньмо ще раз по Україні та спитаймо: чи ситі і вдоволені українські народні маси, чи справді такою благодатною стає для них

^а Самовидець, Літопись, стор. 13.

^б Там же, стор. 11.

“культура” російська, чи денаціоналізація і “объединение Великой, Белой и Малой России” несуть цим масам світло, культуру і поступ, чи нема вже в них ніякого бажання зі свого сучасного становища вирватись, чи вивітрилась серед них стара українська революційність?

“Сильна есть і мощна своїми потугами чернь Дніпровая і плодна есть мати козацкая”, – казали сильні духом прадіди наші. Погляньмо ж по Україні, чи ми, їх нащадки, можемо ще сьогодні оці їхні слова повторити... Бо не мазепинці ми, а хмельничани: “дипломатією” “москаля дурити” не збираємось і на “верхи” українські надій великих не покладаємо. Віримо і признаємо, що тільки боротьбою здобуде собі Україна волю і що тільки українські маси народні можуть цю боротьбу повести. Тому до гомону сучасної “черні Дніпрової” пильно і уважно прислухатись сьогодні хочемо...

БОГДАН ЗАЛЕСЬКИЙ

З нагоди святкування 25-літніх роковин його смерті
в “Колі польських дневникарів і літераторів” у Києві

Кінець XVIII і початок XIX століття – це часи найбільшого занепаду національного життя українського народу. Це часи, коли велике діло визволення України з ярма неволі, розпочате найславнішою пам’яті гетьманом Богданом Хмельницьким, здавалося, пропало безслідно, потонуло в морі української крові, лягло спочити сном вічним в забутих козацьких могилах.

І в цьому занепаді не так страшний був триумф переможців: скасування останніх слідів Гетьманщини на Лівобережжі та зріст польщизни на Правобережжі під владою панщизняної (кріпосницької) Росії такий, якого не було навіть за найгірших часів польської Речі Посполитої. Бо сотворене людськими руками – мовляв словами Хмельницького, – людськими ж руками може бути зруйновано. Страшнішою була та зневіра, що опанувала козацьких синів; страшним був той внутрішній розклад тодішніх українських “верхів”, тодішньої української інтелігенції, що з нащадків колишніх хмельничан, борців за волю народну, поробив “рабів німих”, нікчемних попихачів фізичної сили переможців.

Зникли тоді на лівім боці Дніпра “умоначертанія прежнихъ временъ”, живі ще серед лівобережців за часів цариці Катерини, а на Правім Березі пригублені “нобілітаціями та маєтностями” нащадки тієї правобічної козацько-шляхетської старшини, що не схотіла колись емігрувати на Лівий Берег “під московську протекцію”, обернулись тепер в лояльних та патріотичних польських шляхтичів. І для цих годованців сусідніх держав рідні прадіди їхні стали синонімом “дикого, варварського, зрадливого” протесту, про котрий їм – новоспеченим, благонадежним, вірним державним “патріотам” – треба було якнайшвидше і якнайрадикальніше забути.

Мало того, сини однієї нації, рідні сини однієї землі почали дивитись один на другого не своїми власними очима, а крізь шкла тих державних понять, котрі накинули їм в своїх власних інтересах переможці. Для нащадків не тільки одного народу, не тільки однієї верстви в цьому народі (козацько-шляхетської старшини), але часто-густо одних і тих самих, колись українських,

родин (для прикладу: Іскрицькі – на лівім боці “росіяни”, на правім – “поляки”; так само Жураковські, Дунін-Борковські, Раковичі і т. д., і т. д.) – рідні брати стали “москалями” або “ляхами” в залежності від того, чи жили вони на лівім, чи на правім боці старого Дніпра, чи подужала їх колись московська чи польська держава. Україна не тільки політично, але духово і морально поділилася “на ся”. І це було найстрашніше в цій переломовій хвилині кінця XVIII і початків XIX століття.

В такій власне хвилині почалося у нас те, що звуть звичайно національним відродженням України, що в дійсності було національним відродженням української зденаціоналізованої інтелігенції, бо маси народні, нація в широкому розумінні цього слова ніколи не переставала жити своїм окремим, хоч і обмеженим до вузьких, мовляв, етнографічних, границь, національним життям. Почалося це відродження, бо мусило початися. Бо хоч і як старалася тодішня українська інтелігенція вдавати, що її нема, хоч і як завзято старалась вона приголомшити свої українські національні традиції – ці традиції жили. Енергія, котру вложив український народ в боротьбу за своє право життя, не дала себе знищити одному або й двом поколінням слабосилих, німечних його синів. І треба було тільки якогось зовнішнього товчка, щоб ця енергія придбала форму кінетичну, щоб воскресло в новім поколінні української інтелігенції те, що старе покоління, здавалося, навіки поховало. Ролью такого зовнішнього товчка відіграли західноєвропейські літературні кличі, котрі завітали тоді до нас на Україну.

Кличі ці загальновідомі. Це так званий романтизм взагалі, а зокрема захоплення тодішньої літератури і науки народністю, її етнографічними та історичними індивідуальними речами і прикметами. На Україні, як і скрізь, почали вони будити приспану любов до рідного народу, до його минувшини. Але інтелігенцію українську застали нові творчі гасла відродження не одноцільною. Застали її поділену на два духом і культурою чужі собі, взаємно ворожі табори: *зросійщений*, переважно на Лівобічній, та *спольщений*, на Правобічній Україні.

І літературний романтизм, наблизивши українські “верхи” до народних мас, відживляючи серед них приспані національні традиції, не зміг, одначе, в цих перших стадіях національного відродження знищити міцних перегородок, котрі вже побудовано було між синами однієї нації. На такому ґрунті виросла література нашої доби, нашого національного відродження, що українські національні традиції і почування старалась всіма силами погодити та сполучити з державним і національним патріотизмом пануючих на Україні націй. На такому ґрунті виросли: і тип завзятого ворога *тільки ляхів* – благонадежного “малоросійського козака” Тараса Бульби, по-мистецьки зма-

льований зросійщеним лівобічним українцем Гоголем і наслідуваний багатьма іншими українськими письменниками; вирости й типи обскубаних театральних “козачків”, розпалених “любов’ю до Польщі”, змальовані так званою в польській літературі “українською школою” наших правобічних спольщених поетів та повістярів. Одного з цих останніх – забутого вже трохи “козацького поета”, тодішнього правобережця Богдана Залеського хочемо оце пригадати нашим читачам.

Родився Богдан Залеський 2 лютого 1802 р. в с. Богатирці, недалеко Ставищ та Білої Церкви на Київщині, в сім’ї незаможного шляхтича. Дитячі літа провів він то в рідному селі, то у тітки в с. Медведівці, Канівського повіту, врешті в самому Каневі, вчащаючи до місцевої парохіальної школи. Там молодий хлопчина занедужав, і тітка віддала його на лічення до славного тоді в околиці знахаря Зуя. В селянській хаті Зуя в с. Чучині над Дніпром під Івангорою прожив молодий Богдан півтора року. Час цей, проведений у виключно українському оточенні, в тісному єднанні з українським народом, під всесильним впливом його мови, поезії, звичаїв – лишив по собі незатертий слід в дитячій вразливій душі. “Там, – писав пізніше в 1845 р. Залеський, – почув я себе українським співцем і по нинішній день живу тим тільки, що з тих часів запам’ятав”...

Не могли затерти оцих незвичайно сильних вражень не тільки дальший семилітній побут Залеського у Василіянській школі в Умані, але й ціле пізніше довге життя поета, проведене далеко за межами його батьківщини. В 1820 р. 18-літній Залеський покидає назавсідги Україну; їде він на чужину – до Варшави, бере там участь в польському повстанні 1830 року, емігрує за границю і помирає 31 марта 1886 року у Франції, не бачивши вже більше на своєму віку своєї рідної України.

Оці сухі біографічні дати допоможуть нам зрозуміти і оцінити літературну діяльність безталанного співця України в чужій мові, на чужій далекій землі. І думаєм, що не помилимося, коли його поетичну творчість схарактеризуємо загально, як переживання на чужині, в зовсім відмінних та чужих обставинах, тих вражень, котрі виніс молодий Богдан з України. Які ж були ці враження, що послужили Залеському невичерпаним джерелом його поетичного натхнення? Які впливи зложились на витворення тієї духової скарбниці, з котрої взяв він пізніше найцінніші клейноди своїх дум, з котрої добув він свою письменницьку славу?

Про впливи української національної стихії ми вже згадували вище. Тож не забуваймо, що молодість Залеського пройшла на території давньої козацької України, на території, в котрій найсильніше з цілого Правобережжя жили ще старі козацькі традиції найкращих, найбуйніших часів життя українського

народу. Бриніли ці традиції в думках співців-кобзарів, гомоніли по селах в оповіданнях старих дідів, віяли з могил, що густо застелили собою сумні наддніпрянські степи. І молодий хлопець вбирав в себе чар поезії колишнього вільного, свобідного життя народу. Приваблювала ж його, розуміється, перш за все зовнішня форма цієї поезії. З нашої пісні, котру все згадує, в котрій кохається Залеський, він тільки відчував тоді її український тон, оцю прегарну “ruska nutę”, в котру все намагався поет вложити пізніше чужі їй “польські слова”. Щоб зрозуміти зміст тієї пісні, щоб відчутти затаєні в ній безмежні страждання – горе і кривду народу – Залеський був ще замолодий. І цього змісту не судилось вже йому зрозуміти ніколи. Українська дитина пішла блукати далекими світами, не напившись цілющої води з того джерела сили і протесту, котрим стала для більше щасливих його земляків перехована під сільською стріхою духовна спадщина народна.

Національний і соціальний зміст української народної творчості, що пізніше спалахнув в огненному слові пророка Тараса, для поета Залеського зостався, повторяємо, чужим та незрозумілим. Не могли сприяти цьому зрозумінню ні найближче оточення Богдана, ні все його пізніше життя.

Середня та дрібна спольщена шляхетська верства, до котрої належав Залеський, зберегла, правда, на Правобережжі деякі козацько-українські традиції. Вона ще тоді говорила не тільки “в хазяйстві”, але частенько і “в сальоні” українською мовою, любила, розуміється, свій рідний край з усіма його місцевими прикметами, а слово “козак” у цих нащадків колишніх “козакуючих” шляхтичів було тоді ще синонімом відваги і лицарства.

Але довгі і бурхливі часи, що відділяли цю шляхту від її предків – правобічної козацької старшини, встигли вже огорнути ці козацько-українські традиції густим туманом легенди. Забула вона вже тоді і перестала розуміти не тільки давніх хмельничан, але навіть ближчу їй по духу полонофільську козацько-шляхетську правобічну старшину – оцих Виговських, Лесьницьких, Сулим, Верещаків, Немиричів, поминаючи густі ряди менше звісних і голосних колись прізвищ. Місце цих синів України зайняли в пам’яті і уяві їхніх нащадків крикливі діячі недавньої “Барської конфедерації”, котра для оборони Речі Посполитої покликала ці самі дрібношляхетські елементи, що колись дали найзавзятіших партизанів Хмельницького. Москвофільська політика тодішніх польських магнатів на Україні (т. зв. “Тарговицька конфедерація”), з котрими ці шляхетські верстви все були в антагонізмі, збільшила ще їхній польський державний патріотизм. І ось в такій стихійно українській, але сильно вже національно і в першій мірі політично спольщеній домашній атмосфері довелось рости молодому Залеському.

Шкільне виховання у перейнятих польсько-католицьким патріотизмом тодішніх василян розвинуло ще його полонофільські симпатії, а остаточно скріпило і зробило їх, побіч українофільства, головним складником душі поета його життя в Польщі і пізніше у Франції, в оточенні польської еміграції.

Виїзд Залеського до Варшави – це, з нашого погляду, найфатальніший крок в його житті. Він забрав нам молодого співця, котрий, оставшись в Україні, міг би дійти до яснішого розуміння минувшини і духу свого народу. Сильний політичний і національний рух, котрий почався саме тоді в Польщі, захопив молодого мрійника. Близкучий “коліровий улан” польської Речі Посполитої загипнотизував молоду українську душу. І вона пішла за цим привабливим маревом, не дійшовши навіть до розуміння тяжкої, сірої, позбавленої зовнішніх ефектів боротьби за свою волю обездоленого рідного “му-жицького” народу.

В Польщі починається літературна діяльність Залеського, і зразу ж зарисовується виразно її провідна ідея: погодити велику, безмежну, стихійну любов до України з патріотизмом тієї польської Речі Посполитої, за котру поетові довелось незабаром стати до боротьби, а за цю боротьбу потім весь вік свій тяжко страждати.

Любов до України стала засадничою рисою поезії Залеського, стала джерелом його оригінальності, породила найкращі перлини його творчості; вона в польській літературі дала йому ім'я “співця України”, була колись в цій літературі причиною його незвичайної, незаслуженої навіть, популярності. Любов до України, незважаючи на чужу мову його творів, незважаючи на чужі для нас сьогодні, а так сильні ще у Залеського рабські державно-політичні пережитки, в'яже його з нами, велить нам бачити в цьому поборникові ворожої для України польської держави *нашого* чоловіка, *нашу* жертву молохові української “Руїни” – представника певної, минулої стадії нашого національного відродження. Любов до України врешті зберегла досі ім'я поета, вона сьогодні воскрешає його постать перед очима не тільки тих, що так само, як і він, люблять свою батьківщину, але й тих, що раді б бачити наш народ стертим з лица землі...

Іншу роль в творчості Залеського відіграв його польський патріотизм. В ньому не було нічого ні оригінального, ні індивідуального. Правда, деякі польські історики літератури хотіли б, як, напр[иклад], проф. Третьяк, бачити в Залеському якогось творця “третьої польсько-української унії” (перші дві – релігійна і політична) – “унії літературної”, але така роль творця нових течій зовсім не відповідає ні творчості, ні характерові поета. “Українському соловейкові” не судилося бути в Польщі пророком. Вже його найближчих і нечисленних наступників поспішили тодішні польські критики “зсадити з

українського коника”, а для самого Залеського бажання сполучити в своїй поезії “Україну з Польщею” стало причиною передчасного занепаду його творчості, стало причиною його тяжкої внутрішньої трагедії.

Для польських інтелігентських сфер, що мріяли тоді про відбудування Польщі “від моря до моря”, молодий український юнак з поетичним талантом був незвичайно цінним придбанням. Співець України мав прилучити свій голос до загальнопольського патріотичного національного хору. І цьому співцеві визначено зразу незвичайно почесне, а коли брати під увагу виключно поетичний талант, то навіть незаслужене місце. Не тільки в поезії, але навіть в політиці – в тодішньому сеймі варшавському – молодий Залеський репрезентував Україну (був “послом” Таращанського повіту), займав місце між першими, заслуженими горожанами Польщі. Україні молодий хлопець завдячував цю надзвичайну, швидко польську кар’єру. А потім –

“I druh twój z Bohatyrki, z Jerczyk,
I drugi druh twój Bełwederczyk; –
Wbrew chęciom – niemal mimo wiedzy,
Szli w świat, gdzie inni szli koledzy”*.

І перед цими товаришами треба було вдержатись на зайнятому раз становищі. Популярність, що радувала та захоплювала молодого хлопця, важким тягарем лягла на всій пізнішій творчості поета. Він мусів zostатись до самої смерті тим, ким в молодості зробила його сліпа доля – співцем України на службі у польської національно-державної ідеї.

Звідси нудна одностайність всіх патріотичних віршів Залеського, звідси однаковий від початку до кінця соложavo-сентиментальний їх тон, звідси врешті смішна штучність його епічних творів, що намагаються змалювати минувшину України – його трагедія, котра не дала поетові сказати свого останнього великого слова.

Бо хоч Залеський – поет, цінний сьогодні тільки і виключно як лірик, але його улюбленою формою був епос. Його особистою найдорожчою мрією було стати “Бояном”; йому у снах ввижалася, вабила його до себе силою великоможною причаровувати – його “Дума дум”, верх творчості – велика “Дума Гетьманська”.

Починав він її скільки разів. Але руки опускались в безсиллі. Недокінченими остались і “Złota Duma” і “Potrzeba Zbarazka”... “Спадкоємець української минувшини” – як любив себе звати Залеський, – відчував історичну фальш своїх творів, бачив їх кволість та штучність. І знав він, що цю кволість

* “І друг твій з Богатирки, з Єрчик, і другий друг твій Бельведерчик, наперекір бажанням, майже мимоволі, – йшли у світ, куди йшли інші товариші”. – *Ред.*

побороти, що дати їм правду, силу і творчого духу не дозволяє йому його роздвоєння – витвір його власної минувшини, наслідок цілого попереднього життя. Українському співцеві треба б було відшукати далеку, в молодості десь загублену українську дорогу.

Сучасник і в перших часах однодумець Залеського – Михайло Чайковський заплатив за це шукання мучеництвом цілого життя і запечатав його смертю, заподіяною собі власною рукою. Для такої тяжкої боротьби не була сотворена душа поета, душа слабосилої дитини, якою був і до кінця життя остався Богдан Залеський. Як інші його сучасники, люди переломової епохи, станув на роздоріжжі і він – але зробити дальшого рішучого кроку йому не судилося. Творчість поета уривається задовго до смерті. Молодечі пісні були вже виспівані – для “думи” віку дозрілого, мужського у вирваній з рідного ґрунту дитини не стало ні таланту, ні сил.

Але у цієї чистої, гарної, ідейної людини стало чесності на те, щоб схилити свою голову перед тяжкою боротьбою українського народу за право власного від всяких “Польщ” на Україні незалежного життя.

“Ku nowej nieznaney mi mogile,
Co świeżo wyrosła u Kaniowa,
Polański wieszcz swą głowę chyłę,
Przesławnąć mogiło Tarasowa!”*

– таким сильним, глибоким акордом кінчить Залеський своє посланіє до Пророка вільної духом, всяких пережитків рабства позбавленої, надвое вже не поділеної України.

І бачачи, як там на далекій його батьківщині встають зо сна неволі “заковані люде”, як поволі здійсмається могучий протест проти тієї насильницької польської державної ідеї, за котру йому, безталанному, весь вік свій довелось страждати, він не лякається молодого, десь в глибині власної душі сподіваного, визвольного українського руху. Кличучи до згоди, він в ім’я польського патріотизму не кидає старечих, безсилих анафем на “зрадників ягайлонської ідеї”. Він – жертва польської державності – знаряддям цієї державності в боротьбі з рідною Україною не був ніколи.

“Називаєш мене, Пане, «сусідою» вашим, – писав 16 чер[вня] 1866 р. Залеський до молодого тоді провідника галицьких українців, заслуженого сьогодні громадського діяча п. Юліяна Романчука. – Воістину помиляєшся. Я брат ваш, брат як не рідний, то брат по матері, котру не менше від вас кохаю. Україна це ж моя мати. Во ім’я того братерства повторю ще раз українським поколінням – Щасти Боже”.

---

* “Перед новою незнаною мені могилою, яка щойно виросла біля Канева, полянський пророк свою голову схиляє, славна Тарасова могило!” – Ред.

Сам він не увійшов в землю обітовану:

“Śniłem przez cały wiek wojenne gody
Wyczekiwałem wielkiego hetmana
I czekam stary, jakem czekał młody,
Duma dum moich – ach! Niewyśpiewana”*.

Важке почуття недокінченої творчості мучить його до самої смерті. І помираючи, благословляє Залеський молоді наступаючі покоління, бо вірить, що вони завтра скажуть недосказане ним слово, що вони завтра доспівають недоспівану ним сьогодні його українську думу...

“Spiesznie tam reszta braci z pola schodzi –
Słońce niziutko za obłok się chowa.
Stroście ż na jutro gęśle, piewcy młodzi!
Niewyśpiewana duma dum bądź zdrowa!”**.

І цією незакінченістю творчості Залеського визначається його місце в історії нашого національного відродження взагалі, а правобічної спольщеної української інтелігенції зокрема. Як поет-лірик – виразник стихійної, глибокої прив’язаності до рідної України її спольщених синів, а ще більше, як співець недоспіваної української історичної думи, представник минулої “дитячої” епохи нашого національного відродження; як жертва врешті переходнової стадії в нашій повільній емансипації з чужих для нас державно-історичних пережитків – належить Богдан Залеський разом з своїм близнюком з протилежного Дніпрового берега – Гоголем – до скарбниці нашої національної культури, і в цих засадничих рисах його літературної спадщини лежить її велике, але вже тільки історичне значення для нас.

Як оцінюють значення Залеського для себе ті, що сьогодні називають себе представниками польської національної ідеї на Україні? Питання це само собою приходить на думку, коли ми чуємо, що роковини смерті поета урочисто святкують польські літератори у Києві – люди, що намагаються повести за собою не тільки місцевих польських колоністів, але й тих, що з діда-прадіда живуть на Україні; не тільки людей для нас чужих, але й рідних синів української землі – наших рідних, нещасливим тільки історичним процесом спольщених братів.

* “Марив увесь свій вік воєнними літами, очікував на великого гетьмана, і чекаю старий, як чекав молодим, думо дум моїх, – ах! – невиспівана”. – *Ред.*

** “Поспіхом там решта братів йде з поля, сонце низенько за хмарину ховається. Настроюйте ж на завтра гуслі, співаки молоді! Невиспівана думо дум, вітаю тебе!”. – *Ред.*

І знаючи, що 99 проц[ентів] цих польських літераторів належить до співробітників “jedynego polskiego pisma na Rusi” – “Дзенніка Кійовського”, нам цікаво б було знати, як святкують пам'ять поета-романтика, котрий в польській мові учив кохати Україну, ці, що в ім'я “національних *інтересів*” сіють ворожнечу і ненависть до всього українського. Як шанують “співця України” ці, що слово “Україна” пишуть не інакше як в лапках, а терміном “український” означають “некультурних гайдамаків”. Як розуміють цього поета-повстанця щирі приятелі і покровителі наших москвофільських “starorusinów”, ці, що на українській землі бачать тільки “сусідів Россиян” і при допомозі цих сусідів бажають ненависну їм Україну приборкати. Як врешті “кохають” представника і оборонця України в польській літературі завзяті вороги всяких “провінціоналізмів”, ці, що на голови не українців навіть, а поляків територіалістів горожан України – кидали недавно з сторінок “Дзенніка Кійовського” крикливі прокляття і анафеми.

Не дає, на жаль, відповіді на ці питання читаний на цьому святі реферат д. Л. Радзейовського, котрий по своїх переконаннях до цієї 99-процентової польської більшості, очевиднож, не належить. Реферат цей – це представлення поетичної творчості Залеського, та й годі. Цікавішими є тільки останні слова реферату, в котрих д. Радзейовський старається підкреслити зв'язок, що існує, на його думку, між Залеським як польським поетом і сучасним польським поколінням на Україні.

Але слова ці такі загальні, а через те такі неясні, що, вірячи в щирість їх автора, ми примушені бачити в них вплив того дуже непевного товариства, в якому опинився на цьому святі самотній щирий прихильник Залеського.

Вплив цей відбився на комічній в його устах термінології (“ruski” замість прийнятого навіть польськими варшавськими поступовцями “ukraiński”), і в результаті позбавлений всякої оригінальності реферат д. Радзейовського загубився в “слові” голови кола польських літераторів д. Пашковського, котро-го й мусимо вважати властивим виразником пануючої польської думки про Залеського.

“Слово” це було виразне і ясне. “Могила Залеського, – казав д. Пашковський, – це самотня могила, вона неначе пограничний курган геройської епопеї, котра вже умерла. Віє з цієї могили сум скінчених справ, котрі в старих формах вже не воскреснуть ніколи”... І бачачи, як і д. Радзейовський, в Залеському виключно польського поета, промовець шанував його пам'ять як *останнього* польського співця українських степів, *останнього*, що з любов'ю безмежною у величність минувшини української задивився.

Багато думок викликають оці знаменні слова. І сумні це переважно думки. Сумно нам, українцям, дивитись, як бучно стараються поховати ті, що

звуть себе на Україні сьогодні поляками – “останнього поляка”, котрий щиро всім серцем кохав Україну. Бо тільки похороном поляка Залеського можна назвати оце свято, котре справили йому його польські нащадки. Відзначався ж від інших цей похорон тим, що не видно було на ньому жалю, що поминки там не на жалібну, а на веселу співалися ноту.

І пригадуються нам мимохіть недавні бучні, веселі т. зв. “Тоголівські свята”. Пригадується, як іменем цього українського письменника бундючно грозили тоді сучасній Україні, як хотіли завернути українську інтелігенцію на давно пройдену, стару “Тоголівську” дорогу. Залеським, розуміється, не грозять і до Залеського, розуміється, не завертають, бо сил на це у “польських літераторів” немає. Його попросту ховають. Ховають, щоб бува не воскресла часом в сучаснім польським поколінні на українській землі велика, правдива любов Залеського до України. Ховають, щоб це покоління не побачило разом з Залеським в Україні чогось більшого від доброї землі, котра родить для цукроварень буряки – чогось ціннішого від ринку збуту для польських промислових, літературних і політичних товарів. Ховають, бо бояться, щоб спольщені сини України не побачили в ній разом з “козацьким поетом” своєї рідної, за часів нашого лихоліття забутої батьківщини. Реальні вшехпольські інтереси 99-процентової більшості “польських літераторів” у Києві поховали сьогодні останню тінь колишнього старого польського ідейного романтизму.

Тільки ж ховаючи Залеського-поляка, забули панове вшехполяки поховати заодно і Залеського-українця. Ні одним словом не згадали вони про його “недоспівану думу гетьманську”, боялись навіть глянути глибоко в велику трагедію його наболілої душі.

Учасники свята розійшлись в байдужім настрої: не чули вони на похороні віджившого свій вік “польського старця” плачу вирваної з рідного ґрунту, злою історичною долею покаліченої нещасної української дитини...

[1912]

НОВІ ДАНІ ПРО ЗРІСТ ПОЛЬСЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ

Остання офіційна польська статистика виказала, як відомо, величезний зріст польського елементу в українській частині Галичини. Крім польської імміграції і крім колонізації українського населення (головним чином латинників), велику роль відіграє в цім процесі планова колонізація поляками української землі. Відома діяльність в цьому напрямі банку “Ziemia Polska”, відомі заходи польських націоналістів в ділі парцеляції поміщицької землі, виключно між спроваджених з Польщі мазурів. До цих заходів прилучається останніми часами ще планова робітнича колонізація, про котру ось що читаємо в одному з останніх чисел (№ 608) львівського “Słow’a Polsk’ogo”.

Восени минулого року, – пише цей орган польських колоністів, – відбулась конференція представників рілньничих товариств, котра вирішила, що законтракований на цілий сезон робітник не коштує дорожче від робітника поденного. Цього року відбулась уже перша спроба в цьому напрямі, а саме 11 польських дворів в Східній Галичині спровадило собі за посередництвом “Polskiego Towarzystwa Emigracyjnego” 1200 поліських робітників. Спроба ця вдалась дуже добре. Вона, пише далі “Słowo Polskie”, – повинна інтересувати широкі круги польського суспільства через такі причини:

перша, що через поширення отаких сезонних контрактів з польськими робітниками *“польські двори увільняються од постійного страху перед оповіщаним щороку з мотивів політичних страйком українських робітників”*;

друга, що польські двори відтягуватимуть в той спосіб польських робітників з Західної Галичини і з королівства Польського від еміграції до Прусс;

третя, та певно *найважливіша*, що ця акція може вплинути дуже добре на справу польської колонізації в Східній Галичині (підкреслення “Sł[owa] Polsk’ogo”) через те, що багато цих польських робітників могло б осісти і лишитись на місці, коли б тільки дістало шматок землі і постійну працю в дворі. До сповнення цього останнього кличе “Słowo Polskie” *“польських зем’ян”* в Східній Галичині, підкреслюючи, що земля тут коштує дешевше, ніж у Західній Галичині, і тому приступніша для тамошнього польського робітника.

Розуміється, нічого дивуватись потім, що український малоземельний селянин, позбавлений зарібку на місці, емігрує масами до Америки, а його місце займає польський колоніст. Нічого також дивуватись статистичним цифрам, котрі показують постійне зменшення українського елементу на українській землі. І обов'язком нашим мусить бути слідити пильно за отакими проявами польської політики супроти України, живцем перейнятими від пруссаків, тим більше, що останніми часами появляються польські голоси (прим[іром,] “Polski stan posiadania na Rusi” – Бартошевича) з закликом перенести оці методи польської політики і до нас – на Правобічну Україну.

DO CZYTELNIKA Z ZIEMI UKRAIŃSKIEJ

Pokolenie nasze żyje w okresie odradzania się narodów, które, odrębny ustrój polityczny w ciężkiej walce ongi utraciwszy, zostały na czas jakiś w rozwoju normalnym powstrzymane, przez państwa silniejsze w znacznym stopniu zasymilowane i przez obce narodowe kultury, szczególnie w swych tak zwanych warstwach wyższych, pochłonięte.

Zbudził się dziś do życia nowego i nasz naród: Naród Ukraiński. Bezpowrotnie minęły dla nas nareszcie czasy uśpienia; w przeszłość odchodzą ciężkie chwile upadku i bezwładu. Hasło życia przemknęło po szerokiej ziemi naszej od krańca do krańca. I ozwały się nań wszystkie komórki, wszystkie części składowe rozczłonkowanego, złymi losy poćwiartowanego naszego narodowego organizmu.

Czy na uboczu mamy pozostać tylko my – krew z krwi i kość z kości ukraińskiego narodu – jego część nierozdzielna, którą oderwała niegdyś przemocą od pnia ojczystego państwowość polska, znacząc nas później widomem piętnem odstępstwa: językiem innym i kulturą obcą. Czy tylko my jedni pozostać mamy dla olbrzymiego drzewa narodu naszego tym jedynym konarem martwym, strupieszalym, którego nic już ożywić i nic już odrodzić nie zdoła?

Wszak i my mamy prawo do życia.

Mamy prawo iść tam, gdzie w otwartym polu wre czysta walka o możliwość ludzkiego, w uszlachetniające formy narodowej kultury ubranego życia dla milionów, które ziemię ukraińską swą krwią i swym potem od wieków polewają. Mamy prawo ze wskazywanej nam, przez różnych – jak mawiali ojcowie nasi: – zabieżańców, utorowanej i wygodnej drogi od obowiązków względem ludu naszego i ziemi naszej odstępstwa – zawrócić na odłogiem leżące, burzanami i cierniem porosłe, szerokie przestwory, posiewu ciężkiej ale życiodajnej ukraińskiej pracy spragnione; mamy prawo do szeregu dzisiejszych, pełnych poświęcenia pracowników ukraińskich się przyłączyć. Mamy wreszcie prawo w życie wcielać to, cośmy dobrowolnie umiłowali: czynami swymi dawać świadectwo przywiązaniu do ziemi ukraińskiej, które z młodości naszej wszyscyśmy tu, rdzenni Ukrainy mieszkańcy, wynieśli, któreśmy z błogosławieństwem matki z nauką pracującego na zagonie ojczystym ojca otrzymali. I prawa tego nikt nam odmówić, ani nikt nam dawać nie może, bo to jest prawo nasze.

Mamy to prawo, a posiadamy prócz tego obowiązki.

ДО ЧИТАЧА З УКРАЇНСЬКОЇ ЗЕМЛІ

Наше покоління живе в часи відродження народів, які колись у важкій боротьбі втратили окремішній політичний лад і на якийсь час були за-тримані в нормальному розвитку, у значній мірі асимільовані сильнішими державами й поглинуті, особливо їхні так звані вищі верстви, чужими національними культурами.

Нині до нового життя збудився і наш народ: Народ Український. Безповоротно минули для нас нарешті часи сплячки; у минуле відходять тяжкі хвили занепаду й неладу. Гасло життя промайнуло широкою землею нашою від краю до краю. І озвалися на нього всі клітини, всі складові частини розчленованого, лихою долею почетвертованого нашого національного організму.

Чи ж на узбіччі маємо лишитися тільки ми – кров від крові і плоть від плоті українського народу – його невіддільна частина, відірвана колись силою від рідного кореня польською державністю і згодом позначена зримим тавром відступництва: іншою мовою і чужою культурою. Чи ж тільки ми одні маємо залишитися для велетенського дерева нашого народу тим єдиним мертвим, спорохнявілим стовбуром, який уже ніщо оживити й ніщо відродити не зможе?

Але ж і ми маємо право жити.

Маємо право йти туди, де в чистому полі кипить відверта боротьба за можливість людського, вбраного в шляхетні форми національної культури життя для мільйонів, які віками поливають українську землю своєю кров'ю і своїм потом. Маємо право звернути із вказаної нам різними – як казали наші батьки – зайдами второваної і зручної дороги відступництва від обов'язків перед нашим людом і нашою землею, звернути на широкі простори, що лежать облогом, порослі бур'янами і терням, спрагли тяжкої, але життєдайної праці української сівби; маємо право приєднатися до лав нинішніх самовідданих українських працівників. Маємо, врешті, право втілювати в життя те, що самі полюбили: діями своїми засвідчувати прив'язаність до української землі, яку всі ми, корінні жителі України, винесли з нашої молодості, яку отримали з благословенням матері, з наукою батька, що працював на рідній ниві. І права цього ніхто нам не може ані відмовити, ані надати, бо це право наше.

Bo jeśli, sami nie pracując fizycznie, z pracy rąk mas ludowych narodu ukraińskiego żyjemy, to zwrócić temu narodowi w postaci wartości kulturalnych swój dług powinniśmy. Bo jeśli przodkowie nasi ongi, w okresie powszechnej ruiny ukraińskiej – na Lewym Brzegu Dnieprowym – rosyjską, a na Prawym – polską przyjęli kulturę, to odkupić ich winę i do odrodzenia narodu, z którego – mówiąc słowami Szczęsnego Herburta – “krew wzięliśmy swoją” i na którego ojcowiznach, bez względu na pochodzenie nasze, od wieków siedzimy, przyczynić się, w miarę sił naszych dopomóc obowiązek mamy.

Pracę zaś uświadomienia narodowego od siebie przede wszystkim rozpoczynamy. Nie chcemy, łyż faryzeuszowskie nad “nieuświadomieniem ludu naszego” przelewając, czekać w gnuśnem lenistwie, aż ją ktoś za nas wykona, aż naród nasz stanie się potężny i silny, i aż porwie nas wówczas, bez wszelkiego z naszej strony wysiłku, wezbrana fala zwycięstwa. Nie chcemy trwożliwie oglądać się na braci naszych, tęskniąc do reasymilacyi bezwładnej, lecz sami – śmiało, po męsku – odpowiadamy sobie na postawione wszyskiej Ukrainie przez Wieszcza naszego pytanie:

..... szczo my?
Czyji syny? jakych bat'kiw?
Kym, za szczo zakuti? .....

A że w dziejach Ukrainy posiadamy swą kartę odrębną, że narodowe odrodzenie nasze w odmiennych nieco od odrodzenia innych warstw narodu ukraińskiego warunkach się odbywało, więc tym dziejom naszym – bez poznania których nie może być zrozumienia terażniejszości, – historii odrodzenia narodowego ukraińskiej warstwy spolszczonej – którego dalszem ogniwem rozwojowem jesteśmy, – i wskrzeszeniu naszych prastarych, chwilowo zapomnianych, ukraińskich tradycyi – które fundamentem i drogowskazem dla społecznej pracy naszej mieć pragniemy – poświęcamy wydawnictwo niniejsze.

Znajdą zatem Czytelnicy w Części I-ej naszej Księgi Pamiątkowej^a szereg monografii z zakresu dziejów szlachty ukraińskiej. Jedna bowiem tylko warstwa szlachecka, wciągnięta ongi do państwowego życia Rzeczypospolitej, przemożnym wpływem polskim, z początku politycznym, a potem językowym i kulturalnym, w ogromnej swej większości uległa. Tej to spolszczonej prawobrzeżnej szlachty ukraińskiej my potomkami jesteśmy. Lecz zapomniane, a drogie dla nas dzieje ojców naszych naukowo badając, nie mamy oczywiście żadnych uroszczeń

^a Wedle planu pierwotnego, wydawnictwo nasze miało stanowić jeden tom, pod wspólnym tytułem: “Zarostłymi Szlaki Ukrainy”, który to tytuł figuruje nawet na pierwszych arkuszach tomu niniejszego. Wielka jednak ilość materiału zmusiła nas do wydzielenia Części I-ej w tom osobny, z bardziej odpowiadającym jego treści tytułem: “Z dziejów Ukrainy”. *Redakcja.*

Маємо це право, а крім того, маємо й обов'язки.

Бо якщо, не працюючи самі фізично, живемо з праці рук народних мас українців, ми повинні повернути цьому народові свій борг у вигляді культурних цінностей. Бо якщо предки наші колись, у часи загальної української руїни, прийняли на Лівому березі Дніпра російську культуру, а на Правому – польську, то ми зобов'язані, наскільки нас вистачить, спричинитися до спокутування цієї провини й до відродження народу, в котрого – за словами Щасного Гербурта – “кров узяли свою” і на котрого вітчизнах, без огляду на наше походження, сидимо справіку.

А працю національного усвідомлення народу почнімо насамперед від себе. Не хочемо, ллючи фарисейські сльози над “несвідомістю нашого народу”, чекати в мерзенному лінивстві, аж поки хтось її за нас виконає, і поки народ наш стане могутнім і сильним, і поки підхопить нас, без жодного нашого зусилля, розбурхана хвиля перемоги. Не хочемо лякливо озиратися на наших братів, тужачи за безсилою реасиміляцією, а самі – сміливо, по-чоловічому – відповімо собі на поставлене всій Україні питання нашого Пророка:

..... що ми?
 Чиї сини? Яких батьків?
 Ким, за що закуті? .....

А що в історії України ми маємо свою окрему сторінку, що наше національне відродження відбувалося у дещо відмінних від національного відродження інших верств українського народу умовах, отож цій історії нашої – без пізнання якої не може бути розуміння сучасності – історії національного відродження української спольщеної верстви – а ми є його наступним кільцем у ланцюгові розвитку, – і воскресінню наших прадавніх, тимчасово забутих, українських традицій – які прагнемо зробити фундаментом і дороговказом у нашої суспільній праці, присвячуємо це видання.

Отож читачі у І-й частині нашої Пам'ятної книги^а знайдуть низку монографій з історії української шляхти. Бо тільки шляхетська верства, втягнута колись до державного життя Речі Посполитої, у переважній більшості піддалася польським переможним впливам, спочатку політичним, а потім мовним і культурним. Ми ж є нащадками цієї спольщеної правобережної української шляхти. Та науково досліджуючи забуті, але дорогі для нас сторінки історії наших батьків, ми, звісно, не маємо на думці жодних станових чи класових

^а За первісним планом наше видання мало становити один том під спільним заголовком “Зарослими шляхами України”, і ця назва навіть фігурує на перших аркушах цього тому. Але велика кількість матеріалу змусила нас виділити І-шу частину в окремий том із відповіднішим його змістові заголовком: “З історії України”. Редакція.

stanowych lub klasowych na myśli. O poznanie prawdy dziejowej nam chodzi. Naukę z naszej przeszłości mieć chcemy: jakich błędów przodków naszych unikać winniśmy, w jaki sposób, bez względu na dzisiejsze nasze stanowisko, warstwą społecznie użyteczną i narodowi naszemu potrzebną zostać możemy. Wiemy bowiem, że dzieje nasze szlacheckie wiele kart smutnych i wiele wspomnień bolesnych zawierają. Ale wiemy również, że ojcowie nasi w szeregach Rusi starożytnej walczyli, że ze sławnej pamięci Bohdanem Chmielnickim ojczyznę swą z niewoli wyzwალali, że na wierność Ukrainie “czasu szczęścia i nieszczęścia” przysięgali, że z ostatnimi Hetmanami na wygnanie szli, w ostatnich walkach zbrojnych głowy swe na pobojuwisku składali. A nawet, gdy już Ruina ostateczna nastała, gdy ugiął się i skarlłowaciał ukraiński tłum szlachecki, była zawsze z pokolenia w pokolenie wśród niego garstka, która o wyzwolenie swego narodu walczyć nie przestawała. Więc ufamy, że i dziś wywłaszczyć siebie duchowo z Ukrainy nie pozwolimy. I we wspólnej pracy i wspólnej walce z milionami ludu ukraińskiego nadzieję wspólnego lepszego jutra dla naszej ziemi ojczystej pokładamy.

Czci i niezapomnianej pamięci trzech najwybitniejszych przedstawicieli ostatniego przed nami pokolenia, którzy, w ślady swych poprzedników idąc, o lepszą dolę dla Ukrainy do końca życia walczyli, poświęcamy Księgę niniejszą. Lecz nie bierzemy od nich, do potrzeb chwili zastosowanego, ich programu polityki zewnętrznej. Bo smutnem doświadczeniem lat ostatnich nauczani, wiemy, jak bardzo mylił się Włodzimierz Antonowicz, licząc na uwzględnienie kulturalnych potrzeb bratniego ukraińskiego narodu przez naszych możliwych rosyjskich sąsiadów. Wiemy, jak niemniej boleśnie zawiódł się Paulin Święcicki, zapewniając, że Ukraina w kierowniczych sferach polskich przyjaciół i sojuszników mieć będzie. Bierzymy natomiast ze świętej dla nas tych “Chłopomanów” nauki to, co w niej było istotne i niezmiennie. Przyjmujemy ich hasło powrotu do swego narodu, które tak wyraźnie sformułował i ogromem pracy dla ukraińskiej wiedzy stwierdził Włodzimierz Antonowicz. Dziedziczymy ich ideę spełniania swych obowiązków względem ludu ukraińskiego, którą, odpowiednio do ówczesnych warunków, przeprowadzał w czynach całego swego wiejskiego życia Tadeusz Ryłski. Chcemy, jak oni, iść ręką w rękę z przedstawicielami tego ludu, “od którego siebie oddzielić nie możemy” – mówiąc wyznaniem głębokiej wiary Paulina Święcickiego. I pragniemy wreszcie, by ich niezłomny charakter i nieugięta wola przykładem dla nas świeciły. By nie wygasły wśród synów szlacheckich tradycje ofiarnej walki o Ukrainę, pokoleniu naszemu przez poprzedników naszych, zmarłych Szermierzy Ukraińskiej Idei przekazane.

Dziejom tych poprzedników naszych, historii narodowego odrodzenia spolszczonych warstw Ukrainy Prawobrzeżnej Część II-gą wydawnictwa naszego poświęcimy. Zobaczają Czytelnicy, że odrodzenie to w takim samym jakościowym

претензій. Нам ідеться про пізнання історичної правди. Хочемо навчитися з нашої історії: яких помилок наших предків ми повинні уникати, яким чином, без огляду на теперішнє наше становище, ми можемо стати корисною суспільству й потрібною нашому народові верствою. Бо знаємо, що наша шляхетська історія має багато сумних сторінок і болісних спогадів. Але знаємо також, що наші батьки воювали в лавах давньої Русі, визволяли з неволі свою вітчизну зі славної пам'яті Богданом Хмельницьким, що присягали на вірність Україні “в часи щастя і нещастя”, що йшли на вигнання з останніми гетьманами, в останніх збройних сутичках складали свої голови на ратному полі. І навіть коли настала остаточна Руїна, коли зігнувся і змізернів український шляхетський тлум, завжди серед нього з покоління у покоління була жменька, що не переставала боротися за визволення свого народу. Тож віримо, що й зараз не дозволимо позбавити себе духовно України. І надії на спільне краще завтра для нашої батьківської землі покладаємо на спільну працю й на спільну боротьбу разом із мільйонами українського люду.

Нинішню книгу присвячуємо славі й незабутній пам'яті трьох найвизначніших представників попереднього покоління, котрі, йдучи за своїми попередниками, до кінця свого життя боролися за кращу долю для України. Та ми не використовуємо їхньої, пристосованої до потреб сьогодення, програми зовнішньої політики. Бо знаємо з сумного досвіду останніх років, як глибоко помилявся Володимир Антонович, розраховуючи на розуміння культурних потреб братнього українського народу нашим могутнім російським сусідом. Знаємо також, як болісно помилився Павлін Свенцицький, запевняючи, що Україна матиме в польських керівних сферах приятелів і союзників. Натомість зі святої для нас науки цих “хлопоманів” ми беремо те, що було в ній істотне й незмінне. Беремо їхнє гасло повернення до свого народу, яке так виразно сформулював і ствердив величезною працею для української науки Володимир Антонович. Успадковуємо їхню ідею виконання своїх обов'язків щодо українського люду, яку, відповідно до тодішніх умов, втілював вчинками протягом усього свого сільського життя Тадей Рильський. Хочемо, як вони, йти нога в ногу з представниками того люду, “від якого не можемо себе відділити”, – кажучи словами глибокої віри Павліна Свенцицького. І прагнемо, врешті, щоб їхній незламний характер і непохитна воля були для нас святим прикладом. Аби не вигасали серед синів шляхетських традиції жертвової боротьби за Україну, переказані нашому поколінню попередниками нашими, померлими Поборниками Української Ідеї.

Історії цих наших попередників, історії національного відродження спольщених верств Правобережної України присвячуємо ми II-гу частину нашого видання. Читачі побачать, що це відродження залишилося в такому самому

stosunku do kultury i narodowości polskiej, jak odrodzenie zrusyfikowanych warstw naszego narodu do kultury i narodowości rosyjskiej pozostawało. Że zarówno badaniem życia ludowego, etnografią i historią w nauce, a romantyzmem w literaturze rozpoczęte, tak samo do zupełnego uświadomienia odrębności narodowej i tu i tam w końcu doprowadzić musiało. Odtąd zlewają się te dwa strumienie w jeden potok potężny, do morza ludowego wpadający. I odtąd znikają powoli sztuczne przegrody, przez obce wpływy państwowo-kulturalne wśród ukraińskich warstw wynarodowionych w czasach upadku Ukrainy zbudowane.

Odmiennymi jednak, w porównaniu z większością ukraińskiego narodu, warunkami poprzedniego naszego historycznego rozwoju, dziedzictwem naszego dnia wczorajszego, tłumaczy się język polski wydawnictwa niniejszego. Pamiętajmy bowiem, że współczesny ruch kulturalny Ukrainy, dziś już w szatę ukraińskiego języka literackiego ubrany, poprzedzony został wśród ukraińskich warstw zrusyfikowanych przez długoletni okres literatury odrodzeniowej w języku rosyjskim. Myśmy w tym względzie upośledzeni w porównaniu z bracią naszą zostali, gdyż tego rodzaju literatury (reprezentowanej np. rocznikami petersburskiej „Osnowy”, „Kijewskiej Stariny” itd., nie mówiąc o szeregu dzieł zbiorowych i wydawnictw naukowych, po rosyjsku przez Ukraińców pisanych) w języku polskim w odpowiedniej ilości i jakości nie posiadamy. Po części złożyły się na to fatalne dla nas warunki zewnętrzne: cenzura oficjalna rosyjska, a potem i nieoficjalna polska. Próby bowiem wytworzenia takiej literatury przed r. 1863 u nas istniały. Więc na przykład (pominąwszy później, w r. 1866–67, we Lwowie przez Paulina Świącieckiego wydawane czasopismo „Sioło” i inne wydawnictwa tamtejsze) jeden z pionierów naszego odrodzenia Erazm Izopolski, drukując w r. 1858 swoją „Dumę z dum ukraińskich”, pisał w przedmowie: „Chociaż rodem jestem Ukrainiec, a sercem i duszą kozak z dziada pradziada, chociaż zaprzątniony myślą połączenia w jeden uplot dum, pieśni, skazek i przypowieści ludu ukraińskiego, usiłowałem najmocniej nabyć wprawy i biegłości w narzeczu ludowem ukraińskim, jednak nie mogłem ich osiągnąć i otrząść się z wpływów tych, jakie się na mnie odpiętnowały od dzieciństwa, w ciągu szkolnych nauk i kótek towarzyskich, wśród których żyłem. Spróbowawszy się więc po raz setny nadarmo, uznałem ostatecznie myśl moją za niemożliwą dla mnie w wykonaniu jej językiem ludu ukraińskiego; nie przeto jednak samej myśli zaniechałem, usiłując ją wykonać w języku polskim”^a. A Izopolski nie był oczywiście wyjątkiem.

I chociaż dziś od tego czasu zmieniło się wiele, chociaż znajomość ukraińskiego języka literackiego, przemawiającego obecnie w piśmiennictwie, nauce i

^a „Duma z dum ukraińskich. Pieśni lirnika o ukraińskim kozactwie przez Erazma Izopolskiego”. Warszawa, 1858, str. 1–2.

якісному стосунку до польської культури й національності, як відродження зрусифікованих верств нашого народу до російської культури й національності. Що, розпочате дослідженням народного життя, етнографії й історії у науці й романтизмом у літературі, воно і тут і там однаково врешті мало привести до цілковитого усвідомлення національної окремішності. Відтоді ці два струмки зливаються в один потужний потік, що впадає в народне море. І відтоді поволі зникають штучні перепони, зведені чужими впливами держав і культур серед зденаціоналізованих верств у часи занепаду України.

Польська мова цього видання пояснюється інакшими, порівняно до більшості українського народу, умовами нашого попереднього історичного розвитку, спадком нашого минулого. Ми ж бо пам'ятаємо, що сучасний культурний рух України, нині вже вбраний у шати української літературної мови, серед українських зрусифікованих верств попередньо довгі роки розвивався як російськомовна література відродження. Ми в цьому плані були упосліджені порівняно з нашими братами, бо такої літератури (репрезентованої, наприклад, річниками петербурзької “Основи”, “Киевской старины” і т. д., не кажучи вже про низку збірників і наукових видань, писаних українцями поросійськи) польською мовою відповідної кількості і якості не маємо. Почасті зумовлене це фатальними для нас зовнішніми умовами: офіційною російською цензурою, а потім і неофіційною польською. Адже спроби витворення такої літератури перед 1863 р. у нас були. Наприклад (поминаючи згодом видаваний 1866–1867 рр. у Львові Павліном Свенцицьким часопис “Село” й інші тамтешні видання), один з піонерів нашого відродження Еразм Ізопольський, друкуючи в 1858 р. свою “Думу з дум українських”, писав у передмові: “Хоч сам я родом Українець, а серцем і душею козак із діда-прадіда, хоч і нуртувала в мені думка поєднати в одну в'язку думи, пісні, казки і прислів'я українського народу і я всіляко намагався набути вправності й уміння в українській народній говірці, однак не міг цього досягнути й подолати вплив того, що відбулося на мені з дитинства, протягом шкільних років і товариських гуртків, серед яких я жив. Отож усоте спробувавши цього намарно, я остаточно визнав свою ідею неможливою для мене щодо виконання її мовою українського народу; та я не полишив через те самої думки, намагаючись виконати її польською мовою”^a. Ізопольський, звісно, не був винятком.

І хоча нині від того часу змінилося багато, хоча знання української літературної мови, що нині стала мовою письменства, науки і преси, мало значний поступ серед наших зденаціоналізованих верств, однак і нині ще є на україн-

^a “Duma z dum ukraińskich. Pieśni lirnika o ukraińskim kozactwie przez Erazma Izopolskiego”. Warszawa, 1858, str. 1–2.

prasie, wielkie wśród naszych warstw wynarodowionych uczyniła postępy, jednak i dziś jeszcze są na ziemi ukraińskiej tacy, którzy, biegle językiem ludowym władając, form i pojęć naszego języka literackiego przyswoić sobie dostatecznie nie zdołali. Tę to brać naszą – mowy polskiej, jako języka towarzyskiego, używającą – mamy na względzie, Część I-szą wydawnictwa niniejszego przeważnie w języku polskim drukując. Gorąco jednak współwyznawców idei naszej nawołujemy, by do stosunków domowych, towarzyskich i literackich język ukraiński jak najszerzej wprowadzali, gdyż w tem leży jedna z najpotężniejszych dźwigni naszego narodowego odrodzenia.

Wiemy wreszcie, że nasza Księga Pamiątkowa wszystkich poruszanych w niej kwestyi całkowicie nie wyczerpuje. Wiemy, że częstokroć daje ona tylko szkice, zarysy niejako, i że wiele cennych i ciekawych faktów i epizodów – dla braku miejsca chociażby – pominąć byliśmy zmuszeni. To też, jeśli stanie się ona bodźcem do studyów dalszych, jeśli dorzuci garść faktów i dostarczy nieco wskazówek do wszechstronnego zbadania naszej przeszłości i terażniejszości – zadanie nasze, pogłębienie świadomości narodowej mające na celu, całkowicie spełnione zostanie.

Oddając zatem w ręce Wasze, Czytelnicy, ten owoc pracy – hołdowi i czci trzech Wiernych Synów Ukrainy poświęcony – zwracamy się jedynie do tych z pośród Was, którzy żądy wiedzy i umiłowania prawdy w odmętach życiowej szarżyzny nie zatracili. Przemawiać pragniemy jedynie i wyłącznie do tych, którzy ukochanie Ziemi Ojczystej głęboko w sercu noszą, którzy poczucie duchowej łączności z narodem naszym, nie bacząc na szarpiące nas wpływy zaborcze, jeszcze zachowali; do tych, którzy wierzą w potęgę idei, w wieczne życia zwycięstwo...

Wszystkim, którzy nam w wydaniu dzieła niniejszego dopomogli, składamy na tem miejscu podziękowanie serdeczne.

Kijów. W Sierpniu 1910 roku.

ській землі такі, хто, чудово володіючи народною мовою, не змогли достатньо освоїти форми й поняття нашої літературної мови. Саме цю братію нашу, яка вживає польську мову як мову товариську, ми й мали на увазі, друкуючи І-шу частину цього видання польською мовою. Але палко закликаємо одновірців нашої ідеї якнайширше впроваджувати українську мову до товариських, домашніх і літературних стосунків, оскільки це є однією з найпотужніших підойм нашого національного відродження.

Ми, зрештою, знаємо, що наша Пам'ятна книга не вичерпує цілковито всіх порушених у ній питань. Знаємо, що часто вона дає тільки шкіци, мовби замальовки, і що багато цінних і цікавих фактів і епізодів – хоча б через брак місця – ми мусили поминути. Але якщо вона стане поштовхом до подальших студій і дасть певні вказівки й докине жменю фактів до всебічного дослідження нашої минувшини й сучасності – наше завдання, метою якого є поглиблення національної свідомості, буде цілковито виконане.

Отож віддаючи у ваші, читачі, руки цей плід праці, присвячений честі і славі трьох Вірних Синів України, звертаємося єдино до тих з-посеред Вас, котрі в безодні житейської сірості не втратили жадоби знань і любові до правди. Ми прагнемо промовляти єдино й виключно до тих, котрі глибоко в серці носять любов до Батьківської Землі, котрі ще зберегли, попри завойовницькі впливи, що шарпають нас, почуття духовного зв'язку з нашим народом; до тих, які вірять у силу ідеї, у вічну перемогу життя...

Всім, хто допоміг нам у виданні цього твору, складаємо в цьому місці сердечну подяку.

Київ, серпень 1910 року.

Ś. P. DR. JÓZEF JURKIEWICZ

Z bólem i smutkiem wielkim rozpoczynamy Księgę naszą wspomnieniem pośmiertnem jej Współwydawcy – Doktora Józefa Jurkiewicza. We dwa miesiące po wspólnem omówieniu planu wydawnictwa niniejszego i wspólnem zredagowaniu przedmowy powyższej, otrzymaliśmy wieść żalosalną, że najstarszego przedstawiciela naszej idei wśród pokolenia współczesnego, naszego Czcigodnego Współtowarzysza i Drogiego Przyjaciela nie stało. Zmarł, powszechną sympatyą i głębokim szacunkiem otaczany, Doktor (jak zwykle w sferach ukraińskich Zmarłego nazywano) dnia 11 Listopada 1910 r. w Kijowie.

Józef Jurkiewicz, syn Wacława, urodził się d. 31 Stycznia 1855 r. we wsi Krywem, powiatu Skwirskiego w Kijowszczyźnie. Kształcił się w uniwersytecie Kijowskim, biorąc czynny udział w życiu studenckiej młodzieży. Ukończywszy wydział medyczny w r. 1881, praktykował czas jakiś jako lekarz na Ukrainie Lewobrzeżnej, wreszcie osiadł na roli w gnieździe rodzinnem. Tam, w Krywem, mieszkał odtąd do końca życia, oddawszy się całkowicie pracy nad podniesieniem oświaty i dobrobytu ludu, z którym żył się i zespolił sercem i duszą – pracy dla ziemi ojczystej, którą kochał głęboko, i dla narodu ukraińskiego, którego był nieodrodnym i pełnym poświęcenia synem.

W swej działalności społecznej wśród włościan sąsiadów Zmarły ze szczególnem zamięłowaniem propagował ideę kooperacyi, widząc w niej potężny czynnik ekonomicznego i cywilizacyjnego rozwoju zaniedbanej i opuszczonej wsi ukraińskiej. Dzięki jego inicjatywie i energicznemu poparciu, powstało pożyczkowo-oszczędnościowe towarzystwo w sąsiednim Korninie i założony został kooperacyjny sklep spożywczy w Krywem. Pozatem gorącą pieczę otaczał Doktor szkołę kryweńską i uczącą się działość wiejską, przychodząc jej częstokroć z materyalną pomocą. O zwykłych jego sąsiedzkich przysługach względem włościan okolicznych nie mówimy, bo wypływały one zupełnie naturalnie z dobrego, przyjacielskiego stosunku między wsią, a – nie “dworem”, w utartem tego słowa znaczeniu, lecz – zamożniejszym sąsiadem, tem bardziej, że sąsiad ów posiadał wiedzę lekarską i bezinteresownej pomocy swej potrzebującym nie odmawiał nigdy.

Jako gospodarz należał Dr. Józef Jurkiewicz do tego typu rolników, dla których odziedziczona po ojcach ziemia nie jest jeno warsztatem fachowej, zarobkowej

СВІТЛОЇ ПАМ'ЯТІ

Д[ОКТО]Р ЙОСИП ЮРКЕВИЧ

З боєм і смутком великим починаємо нашу Книгу посмертним спомином про її Співвидавця – доктора Йосипа Юркевича. За два місяці після спільного обговорення плану цього видання і спільного редагування повищої передмови ми отримали сумну звістку, що найстаршого представника нашої ідеї серед сучасного покоління, нашого Вельмишановного Товариша й Дорогого Друга не стало. Доктор (як звично називали небіжчика в українських сферах), якого оточувала загальна симпатія і глибока повага, помер у Києві 11 листопада 1910 року.

Йосип Юркевич, син Вацлава, народився 31 січня 1855 р. у селі Кривому Сквирського повіту на Київщині. Освіту здобув у Київському університеті, брав активну участь у житті студентської молоді. Закінчивши медичний відділ 1881 р., він якийсь час практикував як лікар на Лівобережній Україні, а врешті осів на землі у родинному гнізді. Там, у Кривому, він мешкав до кінця життя і цілковито віддався праці над піднесенням освіти й добробуту люду, з яким живвся і поєднався серцем і душою, – праці для батьківської землі, яку глибоко кохав, і для українського народу, якому був істинним і відданим сином.

У своїй громадській діяльності серед сусідів-селян небіжчик з особливим запалом пропагував ідею кооперації, бо бачив у ній потужний чинник економічного й цивілізаційного розвою занедбаного й покинутого українського села. Завдяки його ініціативі й енергійній підтримці виникло позичково-ощадне товариство в сусідньому Корнині й було засновано кооперативну споживчу крамницю у Кривому. Крім того, Доктор щиро піклувався школою у Кривому та сільською діворою – її учнями, часто надаючи їм матеріальну допомогу. Ми вже не кажемо про його звичні сусідські послуги навколишнім селянам, бо вони цілком природно випливали з добрих, приятельських стосунків між селом і не “двором” у звичному значенні цього слова, а заможним сусідом, тим більше, що цей сусід мав лікарські знання і ніколи не відмовлявся безкорисливо допомагати всім, хто цього потребував.

Як господар д[окто]р Йосип Юркевич належав до того типу хліборобів, для котрих успадкована по батьках земля не є тільки місцем фахової праці

pracy. Miłował on swój szmat ukraińskiego czarnoziemu całą potęgą atawistycznego uczucia, rozumiał tajemniczy język tej ziemi, odczuwał jej przedziwne, wielkie a spokojne piękno. Gospodarstwem kierował Doktor sam, i, pomimo tylu zajęć ubocznych, pomimo swej pracy społecznej, gospodarzył dobrze. Jego działem ulubionym było sadownictwo. Sad Doktora posiadał szeroką sławę nie tylko w najbliższej okolicy. Kryweńskie szczepy i wyroby z owoców wyróżnione zostały medalem złotym na pierwszej ukraińskiej wystawie w Stryju w r. 1909.

Narodowe przekonania Zmarłego kształtowały się pod wpływem głównie dwóch czynników. Złożyło się na nie przede wszystkim wychowanie w tej patryarchalnej sferze szlacheckiej, do której hasła “nowoczesnego Polaka” nie mogły mieć wcale przystępu i która, pomimo odziedziczonych po Rzeczypospolitej polskich państwowo-kulturalnych tradycji, swój patriotyzm prowincjonalny, krajowy, zachowała, i swego poczucia odrębności w stosunku do “korony” i “koroniarzy”, poczucia obywatelstwa ziemi ukraińskiej, wyzywać się nie zamierzała. Następnie zaś, owa z domu rodzicielskiego wyniesiona ukraińskość tradycyjna, uczuciowa, niewyrozumowana, przybrała u Józefa Jurkiewicza charakter zupełnej świadomości narodowej dzięki obcowaniu z pionierami naszego odrodzenia narodowego: Włodzimierzem Antonowiczem i Tadeuszem Ryłskim. Ten ostatni szczególnie, bliski sąsiad z Romanówki, wywarł przykładem swego życia wielki wpływ na młodego, zabierającego się do gospodarowania na zagonie ojczystym Doktora. Z Tadeuszem Ryłskim i jego rodziną łączyły odtąd Józefa Jurkiewicza najserdeczniejsze przyjacielskie stosunki.

W życiu narodowym ukraińskim brał Dr. Józef Jurkiewicz udział wybitny. Z początku, jako członek t. zw. starej Kijowskiej Hromady, a potem od r. 1905 jako uczestnik tych nowych form organizacyjnych, które wówczas życie nasze przyjęło. Na cele społeczne nie szczędził grosza i pracy. Popierał materyalnie wydawnictwa ukraińskie, brał czynny udział w stowarzyszeniach oświatowych i kulturalnych, a w ostatnich latach swego życia wystąpił na niwie piśmiennictwa ukraińskiego, jako autor z wielką werwą i talentem napisanych szkiców obyczajowych, z których część wydana została w książce p. t. “Suczasnii sils’ki malunki”. Cenniejsze z nich wyjątki w tomie II-gim wydawnictwa niniejszego Czytelnikom naszym podamy. Głęboko przejęty zasadami demokratyzmu w polityce, Zmarły należał do tego kierunku, który, sądzymy, mianem ludowców najśluszniej określićby należało. Przekonaniom swym pozostał wierny przez całe życie, nie bacząc na kary administracyjne za czasów studenckich, nie bacząc na areszt i więzienie w r. 1906, już w wieku podeszłym.

Sprawę rozpowszechnienia naszych idei wśród spolszczonych warstw ukraińskich Dr. Józef Jurkiewicz brał bardzo blisko do serca. Był jednym z tych, którzy sprawie tej nadawali poważne i dla Ukrainy Prawobrzeżnej doniosłe znaczenie. Gdy w r. 1909, dzięki inicjatywie Ukraińców rzymsko-katolickiego obrządku i

задля заробітку. Він кохав свій шмат українського чорнозему всією силою атакістичного почуття, розумів таємничу мову цієї землі, відчував її предивну, велику і спокійну красу. Господарством Доктор керував сам і, попри безліч побічних занять, попри свою суспільну працю, господарював добре. Його улюбленою галуззю було садівництво. Сад Доктора мав велику славу не тільки в найближчій околиці. Кривенські щепи й продукція з плодів були відзначені золотою медаллю на Першій українській виставці у Стрию 1909 р.

Національні почуття покійного формувалися під впливом переважно двох чинників. Передусім на нього подіяло виховання у тій патріархальній шляхетській сфері, на яку зовсім не могли мати впливу гасла “сучасного поляка” і котра, попри успадковані від Речі Посполитої польські державно-культурні традиції, зберегла свій провінційний, крайовий патріотизм і не збиралася позбуватися свого почуття окремішності щодо “корони” й “коронників”, почуття громадянства української землі. Надалі ж ця винесена з батьківського дому традиційна, почуттєва, невигадана українськість завдяки спілкуванню з піонерами нашого національного відродження Володимиром Антоновичем і Тадеєм Рильським набрала у Йосипа Юркевича характеру цілковитої національної свідомості. Особливо великий вплив прикладом свого життя справив на молодого Доктора, що починав господарювати на батьківській ниві, близький сусід з Романівки Тадей Рильський. Звідтоді Йосипа Юркевича єднали з Тадеєм Рильським і його родиною найсердечніші дружні стосунки.

Доктор Йосип Юркевич брав видатну участь в українському національному житті. Спочатку як член т. зв. Старої Київської громади, а потім від 1905 р. як учасник тих нових організаційних форм, які тоді виникли у нашому житті. На суспільні цілі він не шкодував коштів і праці. Матеріально підтримував українські видання, брав активну участь у освітніх і культурних товариствах, а в останні роки свого життя виступив на ниві українського письменства як автор написаних з великим запалом і талантом звичаєвих шкіців, частина яких була опублікована у книжці “Сучасні сільські малюнки”. Найталановитіші з них ми запропонуємо читачам у II-му томі цього видання. Глибоко сприйнявши засади демократизму у політиці, небіжчик належав до напрямку, який, на нашу думку, найслухніше було б назвати народницьким. Своїм переконанням він був вірний усе життя, незважаючи на адміністративні покарання у студентські часи, незважаючи на арешт і ув'язнення 1906 р., вже у старшому віці.

Справу поширення наших ідей серед спольщених українських верств доктор Йосип Юркевич брав дуже близько до серця. Він був одним із тих, які надавали цій справі серйозного, а для Правобережної України надзвичайно важливого значення. Коли 1909 р. завдяки ініціативі українців римо-като-

bratniej nam grupy Polaków terytoryalistów, powstało w Kijowie pismo “Przegląd Krajowy”, mające na celu rozwinięcie i ugruntowanie idei wspólnej pracy tych dwóch grup na zasadach terytoryalno-demokratycznego programu, Zmarły zainteresował się niezmiernie naszymi zamiarami i przyrzekł nam swe poparcie. Na powodzenie jednak naszej pracy zapatrywał się pesymistycznie. Widział bowiem, jak i my, że importowana do nas przez kolonizatorów z Królestwa polsko-mieszczańska nacyonalistyczna frazeologia sprawiła wielki zamęt w umysłach miejscowego, zaskoczonego wypadkami 1905 r., spolszczonego ukraińskiego społeczeństwa i że trzeba jakiegoś czasu, by ten hałas nacyonalistyczny wszedł z powrotem w swe naturalne łóżysko wśród napływowych polskich sfer inteligentnych i mieszczańskich, poszukujących w Ukrainie dla polskiej produkcji nowych i korzystnych rynków zbytu. Sądził ponadto, że ewolucja ta wymaga dłuższego czasu i że narazie wypłenianie z naszego pola szkodliwych chwastów nie może dać znacznych pozytywnych rezultatów. Pomimo to podjętą przez nas próbę zapobieżenia smutnej, a dla nas nie potrzebnej walce bratobójczej – próbę *ugruntowania zasad zgodnego współżycia między nami, a tutejszymi z krwi ukraińskiej Polakami* – uważał za wskazaną i pismo nasze popierał przez cały czas jego istnienia moralnie i materyalnie. Po upadku “Przeglądu Krajowego”, należał do tych, którzy najgoręcej nawoływali do wznowienia ze zdwojoną energią ukraińskiej pracy uświadamiającej wśród naszej braci spolszczonej, do krzewienia nauki o naszej zapomnianej, a przez wrogów Ukrainy poniewieranej przeszłości, do rozpowszechniania wiadomości o naszej ziemi ojczystej, od której nas wszelkimi środkami oderwać wszechpolscy kolonizatorzy się uwzięli. Więc losy wydawnictwa niniejszego, którego był jednym z pierwszych inicjatorów i współ-wydawcą, leżały mu bardzo na sercu. Niestety nie sądzono nam było oglądać razem z Czcigodnym Przyjacielem naszym wspólnie zaprojektowanego, a wykończonego już w pierwszej części dzieła...

Zmarł Dr. Józef Jurkiewicz nagle, bawiąc chwilowo w Kijowie. Eksportacja zwłok na dworzec kolejowy odbyła się d. 14 Listopada. Książd polski (nie mamy bowiem dotąd świadomego narodowo ukraińskiego rzymsko-katolickiego duchowieństwa), pomimo prośb rodziny Zmarłego, nie zechciał wziąć udziału w pogrzebie, wymawiając się “dniem tabelnym”. Kondukt więc ruszył bez duchowieństwa. Za trumną, prócz najbliższych, szli przedstawiciele stowarzyszeń ukraińskich, ukraińskiej prasy i liczna ukraińska publiczność. Poprzedzał smutny orszak tłum ukraińskiej młodzieży ze śpiewem “Wicznaja Pamiat”. Zwłoki przewieziono do Popielni, a stamtąd przy licznych udziałach włościństwa odprowadzono je do Krywego.

Pochowany został Dr. Józef Jurkiewicz na wiejskim hromadzkim cmentarzu, wśród tych, dla których pracę całego swego życia poświęcił. Spełniono w ten sposób kilkakrotnie wyrażaną wolę Zmarłego i prośbę deputacyi włościńskich. Świeża mogiła ukraińska pokryła się całą wieńcami. Składali nimi hołd

лицького обряду і братньої нам групи поляків-територіалістів у Києві виник часопис “Przegląd Krajowy”, що мав на меті розвиток і обґрунтування ідеї спільної праці цих двох груп на засадах територіально-демократичної програми, небіжчик незмірно зацікавився нашими намірами і пообіцяв нам свою підтримку. Але до успіху нашої справи ставився песимістично. Адже він, як і ми, бачив, що імпортована до нас колонізаторами з Королівства польсько-міщанська націоналістична фразеологія зчинила велике замішання в думках місцевого спольщеного українського суспільства і що потрібен певний час, аби націоналістичний галас знову увійшов у своє натуральне русло серед напливових польських інтелігентських і міщанських сфер, які шукали в Україні нових і вигідних ринків збуту для польської продукції. Крім того, вважав, що ця еволюція потребує більше часу і що наразі виполювання з нашого поля шкідливих бур'янів не може дати значних позитивних результатів. Попри це нашу спробу запобігти сумній і не потрібній нам братовбивчій боротьбі – спробу *обґрунтування засад злагодженого співжиття між нами й місцевими поляками української крові* – вважав потрібною і наш часопис протягом усього часу його існування підтримував морально і матеріально. Після занепаду “Przegląd'u Krajow'ого” він належав до тих, які найпалкіше закликали з подвоєною енергією відновити українську усвідомлювальну працю серед наших спольщених братів, розвивати науку про наше забуте й зневажене ворогами України минуле, поширювати знання про нашу батьківську землю, від якої нас прагнуть за будь-яку ціну відірвати вшехпольські колонізатори. Тому долю цього видання, одним із перших ініціаторів і співвидавців якого він був, покійний брав дуже близько до серця. На жаль, нам не судилося разом із нашим Шановним Приятелем оглядати наш спільно запроєктований і в першій частині закінчений твір...

Доктор Йосип Юркевич помер несподівано, перебуваючи в Києві. Перевезення останків на залізничний вокзал відбулося 14 листопада. Польський священник (досі ми не маємо національно свідомого українського римо-католицького духовенства), попри прохання родини небіжчика, не захотів узяти участі в похороні; за відмовку послужив “табельний день”. Отож процесія вирушила без духовенства. За труною, крім найближчих, ішли представники українських товариств, української преси й численна українська громадськість. Очолював жалобну процесію натовп української молоді, співаючи “Вічная пам'ять”. Останки перевезли до Попельні, а звідти в супроводі багатьох селян – до Кривого.

Доктора Йосипа Юркевича поховали на сільському громадському цвинтарі, серед тих, для кого він працював усе своє життя. Таким чином, було виконано кілька разів висловлену волю покійного і прохання депутації кривенських селян. Свіжу українську могилу вкрили вінки. Ними складали шану

pamięci Zmarłego krewni i duchem najbliżsi, pracownicy w jego majątku i włościanie sąsiedzi, przedstawiciele inteligencji ukraińskiej i ukraińskie instytucje społeczne, znajomi wreszcie i przyjaciele. Był więc wieniec od żony i córek – “Lubomu Bat’kowi”, od syna – “Bat’kowi Druhowi” i od wnuka – “Kochanomu Diduni”. Wieniec od rodziny Rylskich i od “hurtka zemlakiw krewnych duchom i pochodzenniam” – z nadpisem: “Derewu je nadija, szczo wono i zrubane znow odrodyt’sia” (kn. Jowa hł. XIV). Wieniec z gałęzi świerkowych, przewiązany wstęgą czerwoną, złożyli pracownicy z majątku. Osobno widniał wieniec “od szczyropryjatelśkoji semji” zarządzającego ulubionym sadem Doktorowym. “Bat’kowi i poradnykowi O. Jurkewyczu wid selan seła Krywoho” – głosił nadpis na niebieskożółtej wstędze największego wieńca, z pszenicy, żyta, prosa, owsa i barwinku splecionego. “Bat’ku towarzyszu! Lude wmyrajut’, ideji wiczni” – tem i słowy żegnało swego Założyciela Towarzystwo pożyczkowo-oszczędnościowe w Korninie. Były wieńce od “Rady” – “Naszomu spiwrobitnykowi i towarzyszewi”; od “Literaturno-Naukowoho Wistnyka” i “Seła” – “Dorohomu spiwrobitnyku Osypu Jurkewyczu”. “Swojemu spiwrobitnykowi ostannie proszczaj” – od wydawnictwa “Czas”; “Zemla Tobi perom” – od Kijowskiego Ukraińskiego Klubu. Wreszcie wieńce od znajomych i przyjaciół: od rodziny M. Drahomanowa, od Korostewcewych, Szpilewiczów, “wid S. Podhorskoho – Druhowi” (nadpis łańciskimi literami), od M. Podlewskiego i wielu innych. Do Redakcji “Rady” napływały zewsząd wyrazy współczucia. Przysyłali je uczniowie wiejskiej szkoły w Krywem, członkowie kryweńskiego kooperacyjnego sklepu spożywczego, gospodarz z Krywego S. Sukacz, Dr. Hrybiniuk, Dr. Łucenko, Ukraińska Hromada w Krakowie i inne jeszcze osoby i instytucje. “Nechaj cich kilka striczok – pisała zasłużona Lwowska Proświta – bude hrudkoju zakordonnoji zemli na swiżu mohyłu pokijnyka, jakoho imja dowhi czasy jasnityme na storinkach istorji Ukrajiny, jak odnoho z neczystennyh “izbrannyh”, szczo wertajut’ na służbu zanedbanoho naroda ta ne wahajut’sia pokłasty na narodnim żertwenyku wse, szczo jim najdoroższe”.

Nad świeżym grobem przemawiał w imieniu ukraińskiego społeczeństwa przyjaciel i sąsiad Zmarłego Iwan Czupryna, a od włościan z osobna jeden z gospodarzy kryweńskich. “Nechaj że bude perom ridna zemla dorohomu Panowi-Bat’kowi, Panowi-Towaryszewi – tak kończył mówca włościański. – Nechaj i cia nowa mohyła nowym nahadom bude nam, żywym, pro naszi obowiazki pered ridnym krajem. Wicznaja tobi pamiat’ u naszych serciach, dorohyj i ridnyj nasz Pane Doktore!”

Zrozumianą więc została idea Józefa Jurkiewicza. Jego praca ofiarna dla ziemi ojczystej nie poszła na marne. I to zeznanie niech będzie otuchą dla nas osieroconych współtowarzyszy Zmarłego. Niech będzie bodźcem do dalszej spotęgowanej pracy, bo tylko pracą nieustanną dla tej samej idei należy i dostojny hołd pamięci naszego Drogiego Bat’ka Otamana oddamy.

пам'яті небіжчика кривні й найближчі духом, працівники його маєтку і селяни-сусіди, представники української інтелігенції і українські громадські інституції, врешті знайомі і друзі. Був вінок від дружини й доньок – “Любому батькові”, від сина – “Батькові й другові”, від онука – “Коханому дідуні”. Вінок від родини Рильських і від “гуртка земляків, кривних духом і походженням” із написом: “Дереву є надія, що воно і зрубане знов одродиться” (Іов, Гл. XIV). Вінок із ялинових гілок, перев'язаних червоною стрічкою, поклали працівники маєтку. Окремо виднівся вінок від “широ приятельської сім'ї” управителя улюбленого саду Доктора. “Батькові й порадникові О. Юркевичу від селян села Кривого” – було написано на синьо-жовтій стрічці найбільшого вінка з пшениці, жита, проса, вівса, переплетеного барвінком. “Батьку-товаришу! Люде вмирають, ідеї вічні” – такими словами прощалося із своїм засновником Позичково-ощадне товариство в Корнині. Були вінки від “Ради” – “Нашому співробітникові й товаришеві”; від “Літературно-наукового вісника” й “Села” – “Дорогому співробітнику Осипу Юркевичу”; “Своєму співробітникові останнє прощай” – від видавництва “Час”; “Земля Тобі пером” – від київського Українського клубу. Врешті вінки від знайомих і приятелів: від родини М. Драгоманова, від Коростевцевих, Шпилевичів, “від С. Подгорського – Другові” (напис латинськими літерами), від М. Подлевського й багатьох інших. До редакції “Ради” звідусюди надходили співчуття. Їх прислали учні сільської школи в Кривому, члени кривенської кооперативної крамниці, господар із Кривого С. Сукач, д[окто]р Грибинюк, д[окто]р Луценко, Українська громада у Кракові й інші особи та інституції. “Нехай цих кілька стрічок, – писала заслужена львівська «Просвіта», – буде грудкою закордонної землі на свіжу могилу покійника, якого ім'я довгі часи яснітиме на сторінках історії України, як одного з нечисленних «ізбраних», що вертають на службу занедбаного народу та не вагаються покласти на народнім жертвеннику все, що їм найдорожче”.

Над свіжою могилою від імені української громадськості промовляв приятель і сусід покійного Іван Чуприна, а від селян зокрема один із кривенських господарів. “Нехай же буде пером рідна земля дорогому Панові-Батькові, Панові-Товаришеві, – так закінчив селянський промовець. – Нехай і ця нова могила новим нагадом буде нам, живим, про наші обов'язки перед рідним краєм. Вічна тобі пам'ять у наших серцях, дорогий і рідний наш Пане Докторе!”

Отож ідею Йосипа Юркевича зрозуміли. Його жертвна праця для батьківської землі не пішла намарно. І це визнання нехай надихає нас, осиротілих товаришів Померлого. Нехай буде спонукою до подальшої посиленої праці, бо тільки ненастанною працею задля тієї самої ідеї ми віддамо належну й гідну шану пам'яті нашого дорогого Батька-Отамана.

КІЛЬКА УВАГ З ПРИВОДУ КНИЖКИ Д[ОБРОДІЯ] ВАСИЛЕВСЬКОГО “UKRAINA I SPRAWA UKRAIŃSKA”

Книжка д. Льва Василевського, котра викликала отсі рядки, варта безумовно того, щоб нам, українцям, звернути на її пильну увагу. Написав сю книжку чоловік, що більше 20-ти літ, кажучи словами його авторської передмови, інтересувався українськими справами, що інформації свої черпав не тільки з мертвого друкованого матеріалу, але й безпосередньо з самого життя, стикаючись особисто з представниками українського руху, навіть більше, беручи в сьому рухові безпосередню участь як співробітник “Народу” та “Життя і слова”. А що автор її, крім того, належить до тієї, найсимпатичнішої для нас, течії польського громадянства, котра будучність Польщі бачить у визволенні свого народу і своєї національної території, а не в гнобленні слабіших українських “kresów” та в “слов’янській” згоді з сильнішим від себе противником, то погляди такого чоловіка на українську справу мусять бути для нас безперечно цікаві.

Праця д. Василевського має в своєму заложенні характер праці інформаційної. “Польський загал, – каже автор в передмові, – дивиться на Україну і українську справу крізь темні окуляри політичних упереджень, опертих звичайно на цілковитім незнанні реальних відносин. Погана січка дневникарських відомостей – ось джерело знайомства з українськими справами звичайного польського інтелігента”. Щоб сьому лихові зарадити, автор намагається дати в своїй книжці польському читачеві “систематично уложений збір найбільше загальних і найбільше потрібних відомостей про Україну”.

Отже, в розділі першім зазнайомиться сей читач з процесом творення української нації, її територією та її антропологічними прикметами. В розділі другому знайде коротку, але добре розказану нашу історію політичну. Розділ третій подає головні моменти історії української культури до XIX століття. Дальші 7 займаються вже часами відродження. І так – часи відродження в Україні російській до 60-х років обіймає розділ IV-ий, а в Україні австрійській розділ V-ий; VI, VII і VIII-ий представляють український рух в останніх де-

сятиліттях, врешті розділ IX-ий, котрого немає в російському виданні книжки (вийшла вона в двох виданнях – одно в Австрії, друге в Росії), займається еволюцією української політичної мислі від “Історії Руссов” до наших часів.

Книжка, як бачимо, розпадається на дві головні частини: вона представляє минувшину України та інформує про її сучасне положення. В першій частині автор зміг справді вдержатись на становищі об’єктивного оповідача фактів (в їх причини і генезу він здебільшого не входить), і з цього боку праця д. Василевського, поминаючи деякі дрібніші недокладності (напр[иклад], в його поглядах на українську колонізацію і т. ін.) є просто неоціненним придбанням для польського читача. Коли ми до того ще додамо вживану автором термінологію – “Україна, український”, замість “Ruś, ruskі” – не додержану ним, на жаль, консеквентно тільки в однім розділі про сучасну Галичину, то побачимо, що його праця є надзвичайною появою в польській літературі про Україну – появою, котру ми повинні щиро привітати.

Не те з другою частиною. Тут, в представленні сучасного українства, по-мимо всіх бажань автора бути і тут об’єктивним, в ньому промовив борець за свої ідеї, котрий своїм читачам дав не об’єктивне представлення сучасного нашого національного руху, а об’єктивне – скажیم – представлення *хиб і недостатч того руху*. Він не постарався увійти в становище сучасного українця, зрозуміти органічний розвиток наших національних ідей і їх еволюцію, а тільки підкреслив те, що йому як представникові певної – і, повторяємо, для нас найсимпатичнішої – польської течії – в українському рухові не подобається. На такому суб’єктивному трактуванні сучасного українства книжка тратить багато як праця інформаційна для поляків, але зате набирає вона більшого інтересу для нас та дає нам змогу побачити в освітленні сторонньої людини не один боляк нашого сучасного життя, дає нам змогу зрозуміти, чому багато нашої спольщеної молодіжі на Україні, прочитавши книжку д. Василевського і зазнайомившись з неї ближче з українством, не стане, може, українцями, та, не вважаючи на всі стихійні до нього симпатії, опиниться кінець кінців у чужому, а то й ворожому для нас таборі.

В житті недержавних націй боротьба ідей відіграє величезну роль. З ідей вони черпають силу до свого національного відродження тоді, коли народ, здавалося, вже вмер. Ідея – се потім одинока їхня зброя, бо, звичайно, не фізичною силою розпоряджають отсі горстки піонерів нового життя відродженого по довгім сні неволі народу. І тому нації недержавні мусять пильно слідити за тим, якою ідейною зброєю воюють проти них нації пануючі, бо часто в сій боротьбі ідей криється їх будучність – їх упадок або перемога.

Нації пануючі до ідейної боротьби з націями поневоленими беруться звичайно вже тоді, коли бачать, що фізичне насильство вже не помагає. Спочат-

ку іде звичайно: “не было, нѣтъ и быть не можетъ”, а потім вже, згодом, приходять “мазепинство”, “некультурне гайдамацтво” і інші подібні, добре нам сьогодні знайомі, речі. Не всі, одначе, представники націй пануючих ору-дують однаковою ідейною зброєю. Кожний між ними вибирає те, що його індивідуальній психології найближче. І коли найповажнішою “ідейною” зброєю вшехполяків та російських чорносотенців являються майже виключно “пруські марки” і “австрійські гульдени” – то ідейна боротьба з нами російських і польських поступовців прибирає інші форми – форми боротьби чесної, від котрої ми не тільки не повинні, але навіть не маємо права ухиля-тися, коли хочемо вибороти собі моральне право життя. Бо пам’ятаймо, що ідейну боротьбу проти нас ведуть сьогодні всі: літератори, публіцисти, полі-тики – всі, хто так чи інакше бере участь у суспільному житті польського і російського народу, всі, перед котрими стало питання нашого окремого, від сусідів незалежного, національного існування. Веде сю боротьбу проти нас і найбільше, може, нам серед поляків прихильний д. Василевський, веде в сій частині своєї книжки, котру він трактує публіцистично – в представленні сучасного українського руху.

Яку позицію заступає д. Василевський? Якого “стану посідання” боро-нить ідейними, чесними засобами автор “Ukrain’и і spraw’и ukraińsk’oi”? По-стараємось відповісти на се питання, опершись на його власній праці. “Поділ України між Росією та Польщею, – читаємо ми на 57-й стор. цієї праці, – потяг-нув за собою необчислимі наслідки для дальшого розвитку національної куль-тури України. Правобічна Україна швидко польщиться... Потомки найбіль-ше колись завзятих оборонців благочестя і українства стають цілковито поля-ками. Польщиться вся шляхта і вище духовенство... Аналогічно до польщення України правобічної, – читаємо далі, – відбувається процес русифікації Лівो-бережжя... Лівобічна інтелігенція поволі починає вживати російську дер-жавну мову, гине почуття національної окремішності” – і в результаті – “під кінець XVIII віку між українськими народними масами а українськими осві-ченими, упривілейованими верствами настає повний розлом. Сі верстви ста-ють чужі своєму народові яко польські в Україні Правобічній і російські – в Лівобічній”.

Але ось починається процес національного відродження. Захоплює він, як каже автор, зросійщену частину українського громадянства, починається т. зв. українофільський рух серед зросійщеної української інтелігенції. Тільки ж ся інтелігенція настільки вже зросійщена, що, не вважаючи на свою свідомість національну, вона, на думку д. Василевського, ще й до сьогодніш-нього дня лишилась по своїй культурі російською. Се “zżycie się z rosyjs-kością”, “poczucie rosyjskości narodowo-państwowej” стало причиною факту,

що український рух в Росії в політичному розумінні сього слова потонув в російському морі, що він, як сила політична, на Україні російській властиво не існує (с. 194–195). І отся “аполітичність українофільства по р. 1863, – як зовсім слушно зазначає автор, – пхала всі живіші і більше енергійні елементи української молодіжі до російського табору. В російських руках ліберальних та радикальних українці все брали велику участь, але ніколи себе як окрема група не відмежовували. Серед російських революціонерів було багато українців – не тільки по походженню, але й по національній свідомості, як Лизогуб, Кибальчич, Степняк-Кравчинський, Волховський. Та український рух яко такий не мав з них ніякої користі. Протівно, росіяни чимраз більше звикали до того факту, що такий Українець-революціонер нічим поза вимовою звуку “г” – від великороса не різнитися, ніякої окремішності національної не почуває і, в ґрунті речей, є таким самим, як і він, росіянином” (с. 202).

Знаючи від автора, що зросійшилась була тільки частина української інтелігенції – переважно лівобічної – а друга частина на правім березі спольщилась, ми б мали повне право ждати від нього відповіді на питання: а що ж в такім разі зробила для свого народу спольщена частина української інтелігенції? Як вона реагувала на процес національного українського відродження? Чи, може, бачачи отсі недостачі своїх помосковлених братів, вона всіма силами старалась сим хибам противділати і витворила інші, кращі форми національного життя? Мали б ми право ждати ті відповіді від автора тим більше, що він чей же отсю спольщену українську інтелігенцію повинен дуже добре і дуже близько знати. На жаль, тієї відповіді в книжці д. Василевського ми не находимо. Тож мусимо самі сей пробіл заповнити і, вживаючи його власних слів, додати: “Аполітичність українофільства по році 1863-ім пхала всі живіші і енергічніші елементи спольщеної української молодіжі до польського табору. В польських руках національних та радикальних українці брали все визначну участь, але ніколи себе в них яко окрема група не відмежовували. Серед польських революціонерів багато було українців не тільки по походженню, але й – додамо – по своїм стихійним провінціально-національним симпатіям. Та український рух яко такий не мав з них ніякої користі. Протівно, поляки чимраз більше звикали до того факту, що такий спольщений українець нічим – поза вимовою згуків «sie» і «sie» – від поляка не різнитися, ніякої окремішності національної не почуває і, в ґрунті речей, є таким самим, як і він, поляком”.

Сей сумний для нас процес витягання з нашого організму наших молодих сил поволі вже тепер припиняється. Розвиток українського руху тепер вже з кожним роком більше масовий, а значить, і чимраз більше [має] політичний характер, з одного боку, – а з другого, поширення національної свідомості

між зросійщеними і спольщеними українськими елементами притягають сі елементи до праці для свого народу, котрого потом і кров'ю вони зросли і “на верх”, мовляв, вибились. Втікання до російського і польського табору, котре давніше можна було пояснити тим, що більше живі і енергічні натури в українстві не мали, мовляв, “де повернутись”, тепер стратило цілковито се одиноке оправдання. “Бісова тіснота” старого українства, хвалити Бога, раз на все і безповоротно минула. І тепер на нашій Україні втікання до російського та польського табору стає дезерцією з більше загрожених українських позицій до спокійніших, хоч і не “рідних” закутків; стає уділом натур більше інертних, млявих та слабосилих.

Перші хвилі сієї поворотної течії появились тільки останніми часами і стрінули сильну реакцію з боку тих елементів, до котрих досі йшли у великому числі наші молоді сили. Російські та польські поступовці починають чимраз гостріше виступати проти українства тих, в кому вони звикли досі бачити таких, як вони самі, росіян та поляків. Свого стану посідання боронять сі поступовці не однаковими, розуміється, способами. І коли російські, виховані на міжнаціональному російському імперіалізмі, закидають нам звичайно “провінціоналізм”, “шовінізм”, “буржуазні мрії про українську самостійність” і т. ін. – то поступовці польські, що зросли на ідеології національної і політичної окремішності – звуть нас національно несвідомими, політично інертними, вказують, що кінець кінців українського руху на Україні російській немає, а в Галичині є самі дикі націоналісти і т. д. Сходяться ж одні і другі на тому, що рух український взагалі – се щось таке несимпатичне, до чого придбаним до їх таборів українцям краще не лізти, а з ними при російських та польських прапорах оставатись. Від сих фактів сучасного нашого життя вернім до книжки д. Василевського.

З цілої історії багатого і цікавого відродження спольщеної української інтелігенції автор хоче знати тільки й виключно одну його стадію, а саме т. зв. “хлопоманський” рух [18]60-х років і його найвидатнішого представника Володимира Антоновича. Погляньмо, як ставиться він до сього чоловіка, що ціле своє життя і всю свою працю віддав народові, покинутому колись його батьками; що остався вірним українському рухові в його найгірших, найтяжчих часах. Володимир Антонович є сьогодні духовим батьком українського національного відродження сучасного покоління спольщеної української інтелігенції, котра бере від свого учителя, розуміється, тільки його національну програму, бо політичні обставини сьогодні вже зовсім інші. І тому для нас особливо цікаві погляди на того чоловіка автора книжки, котру читатиме спольщена українська молодіж на Україні, з котрої вона, приваблена авторитетним іменем її автора, буде черпати фундаменти для свого національного і політичного світогляду супроти України і українського народу.

“Демократична течія з українськими національними ознаками, – читаємо на с. 83 книжки д. Вас[илевськ]ого, – опанувала молодіж обох частин української інтелігенції, так російську, по своїй культурі, як і польську. Серед польської (?) молодіжі на Правобічній Україні шириться т. зв. «хлопоманство», котре у деяких його представників посувається аж до переконання про необхідність зіллятись національно та обрядово з народною масою. Ся течія бореться завзято з демократичною національно-польською течією, котра бажає, щоб Україна готовилась до польського повстання. Серед польської (?) молодіжі київського університету заявляються одиниці, що виступають во ім'я інтересу українських мас проти повстанських стремлень (Антонович, Рильські (у автора Rylscy) (?) і інші). Коли представники польської демократичної молодіжи підуть згодом до повстання і згинуть в ньому, як той відділ під Соловіївкою, то українці-хлопомани польського походження (?) зірвуть вкінці з польським суспільством та, відхрещуючись від всякої (?) окремішньої (odrębnej) політики, стануть на ґрунт російської державності і приймуть православіє, віру української маси”.

Але на сьому не кінець, бо далі, на с. 201, знаходимо ще таке: “Коли напередодні польського повстання 1863 р., – пише д. Василевський, – українофіли, заслабі, щоб відіграти самостійну політичну роллю, мусили рішитись: або піти рука в руку з польськими демократами і повстанською Польщею проти уряду, або виступити проти повстанської демократичної Польщі і – фактично – поперти уряд, Антонович і його приятелі вибрали се останнє. Правда, сей зворот був обоснований гарними демократичними фразами (звісна «сповідь» Антоновича, поміщена в «Основі»), одначе, коли польська демократична молодь, що не менше від Антоновича кохала український люд, гинула на полі оружного бою, Антонович, прийнявши православіє, робив спокійну урядничу кар'єру”...

Як бачимо з наведених уступів авторові “Ukrain'и і spraw'и ukraińsk'oi” в оцінюванні певних явищ українського життя трудно вдержатись на об'єктивному становищі. В сій, наприклад, характеристиці Антоновича говорить не спокійний інформатор, а завзятий противник ідей, котрі виголошував колись славної пам'яті провідник перших українських шляхтичів-хлопоманів, пророк національного відродження “потомків найбільше, – кажучи словами д. Василевського, – завзятих оборонців старої України і старого благочестя”. Крім того, багато в сій характеристиці неточностей, і ми їх, в головних принаймні рисах, хочемо спростувати.

Перш за все засадничо хибним є становище, з котрого оцінює автор діяльність Володимира Антоновича. Бо можна, стоячи, скажимо, на становищі вшехпольським, сказати, що завойовані Польщею українські елементи му-

сять і повинні раз на все остати польськими; що їм не вільно вернути до свого народу, що сі з-посеред них, котрі, як Антонович, не захочуть бути довше польськими рабами і гелотами є, вживаючи слів Равіти-Гавронського або Сенкевича, зрадниками, запроданцями, маньяками, і тому подібними термінами з їх багатого репертуару. Або ж, стоячи на становищі польським, але демократичним і поступовим, знаючи до того історію, можна признати за спольщеною українською інтелігенцією право участі в українським національним відродженні, так, як признається таке саме право за інтелігенцією зросійщеною. Тільки ж тоді треба на сих людей дивитись як на українців і з того становища їх діяльність оцінювати. Але незрозумілим для нас являється становище д. Василевського, котрий, признаючи за Антоновичем право бути українцем, дивиться на його все як на поляка і має до його, наприклад, претензію, чому він, Антонович, маючи до вибору між державністю російською і польською на Україні, вибрав першу і не пішов до польського повстання. Незрозуміле те становище для нас ще більше тому, що чей же д. Василевський, признаючи зовсім щиро право України на власне життя, з певністю мусить знати, що для українців, принаймні типу Антоновича, між російською і польською державною ідеєю немає ніякої принципіальної різниці. А кажучи сам в своїй книжці, що український рух за часів Антоновича був заслабий, щоб виступати самостійно, мусив би шановний автор розуміти, як нерозважний був би політик, що бився б з одною державою не за свої інтереси, а за інтереси чужої держави, як, скажім, був би нерозумний тепер польський політик, котрий хотів би повстати проти Росії на те, щоб ввести до себе на її місце, скажім, наприклад, Пруссію. І тому міг д. Василевський закинути Антоновичеві як українцеві його аполітизм, його культурництво і все інше, тільки не те, що він не пішов до польського повстання, котре сей “хлопоман” вважав зовсім слушно для інтересів українського селянства не тільки непотрібним, але навіть шкідливим.

Другою неточністю д. Вас[илевсько]го є “побивання” Антоновича його товаришами, “польськими”, як їх зве автор, демократами, котрі в противенство Антоновичеві взяли участь в повстанні. Сю дрібну горстку, що згинули під Соловіївкою, лишім краще в спокою. Один з них, коли російський офіцер хотів оборонити його перед мучившими його українськими селянами, сказав йому: “Лишіть! Най б'ють, ми перед ними багато винуваті!” І ся болюча трагедія нашого лихоліття, котрих ми так багато в історії пережили, не надається до того, щоб кидати нею у вічі Антоновичеві. Бо, може, нікому більше, як власне Антоновичеві, не залежало на тім, щоб сю трагедію відвернути, щоби сих, для України зовсім страчених людей зробити корисними

робітниками для народу, перед котрими вони – кажучи їх власними словами – були багато винуваті.

Та й далеко не всі хлопомани-повстанці згинули тоді під Соловіївкою. Більша частина їх, як і Антонович, пережила часи повстання і мала змогу показати світові своїм життям, хто вони були, чи справді не менше від Антоновича Україну кохали. Може, се власне їх мав на думці д. Василевський, коли протиставляв сих людей Антоновичеві, щоб його в очах сучасного польського покоління принизити і заклеїмити?

І тут перед нашими очима стає незвичайна між сіми хлопоманами-повстанцями постать. Стає чоловік, про которого *одного* тільки між ними можна сказати, що він справді не менше від Антоновича, Рильського і товаришів їхніх кохав Україну. Се Павлін Свенцицький, київський український хлопоман, повстанець і емігрант, перший професор української мови в академічній гімназії у Львові, український письменник, звісний під псевдонімом Павла Свого – людина незвичайно ідейна, світла і гарна. Тільки дуже б помилявся той, хто на підставі праці д. Василевського подумав би, що сей чоловік був запеклим ворогом Антоновича, що сей повстанець-хлопоман ненавидів хлопомана Антоновича за те, що той не пішов, як він, до повстання, що інакше працював він для рідного їм обом українського народу. Бо послухаймо лише що пише про Антоновича Свенцицький, беручи його в оборону перед одним з численних пасквілів, котрі сипались тоді і потім з польського боку на київського провідника спольщеної української молодіжі.

“На чолі «Громади» став і був її представником один з найчільніших (najdzielniejszych) студентів київського університету, – каже про Антоновича Свенцицький, подаючи історію подій [18]60-х років, – що перший підніс потребу реформи загалу молодіжі, і, як один з демократів, доказав сього. Чоловік сей був острахом «Мошродзеїв» (так звали тоді шляхту), котрим сумління закидало не одно. З людей, що його ближче знали, ніхто не може відмовити йому пошани. Справжній демократ – народник (ludowiec), працюючий для добра селян”^a.

Отже, і сього одного, до кінця життя своїм переконанням вірного, хлопомана-повстанця не має права д. Вас[илевський] протиставляти Володимирові Антоновичу. А решту? – Багато їх колись було. Більшості вже нема сьогодні на світі; прожили вони свій вік тихо і незаметно. Трьом тільки судилось зайняти видатніше становище, котре дає змогу про їхні діла знати і про сі діла їхні судити. Се професор краківського університету Йосип Третяк, професор політехніки Лев Сирочинський і пан Францішек Равіта-Гавронський.

^a “Siolo”, Львів, 1866, книжка II, с. 160.

Всі три звісні з того, що в молодості любили український народ не менше від свого товариша Антоновича, а про пана Сирочинського говорили навіть українські поляки, що він кличе український народ “панів польських різати”. Далі звісні з того, що кожний з них, віддаючи всю свою працю польському народові, написав теж дещо для народу, котрий вони так любили. Отже, проф. Третьяк про шевченківські балади (окремою брошурою), проф. Сирочинський статтю про “значення київського університету” в львівській “Меті” і Равіта-Гавронський про Падур у “Київській старині”. Поза тим проф. Третьяк заховувався принаймні індиверентно, проф. Сирочинський обкинув болотом в львівській україножерній “Rzeczpospolitej” свого товариша Антоновича після його смерті, а що робить тепер п. Гавронський, про се кожний з нас знає, і сам д. Василевський його українофобські писання “ohydn’ими paszkwil’ami” в своїй книжці називає. То ж чому – питаємо – автор “Ukrainy i sprawy ukraińskiej”, коли справді хотів бути навіть в своєму розумінню об’єктивним, не написав про сих “польських демократів хлопоманів”, котрі “не менше від Антоновича любили український народ”, принаймні того самого, що написав про Антоновича: “odżegnali się od wszelkiej polityki odrębnej, stali na grunt państwowości polskiej, robili spokojnie karierę urzędniczą profesorską”. Бо про те, що Антонович до кінця життя остався українцем, що став одним з батьків новітньої української історії, що виховав ціле покоління українських діячів, авторів, може, й вільно було своїм польським читачам не згадувати...

Перейдім далі до характеристики сучасного українства, зробленої д. Василевським. Головні речі, котрі закидає сучасному українському рухові автор, се мала свідомість національна і культурне зросійщення, а далі, аполітичність сього руху в минулім і сучаснім. Щодо першого, то автор має почасти рацію. Але знов-таки, повторяємо, підкреслювання отсієї “російськості” українства, при повнім замовчуванні національного відродження спольщених українців, є свого роду односторонністю, котра уважного читача може довести до думок зовсім, думаєм, що для д. Василевського не бажаних. Сей читач може подумати, що справді польська державність все ж таки небезпечніша для України від державності російської, бо ся остання асимілює українців з меншою силою, бо зросійщені українці, хоч вони і зросійщені, але все-таки щось роблять і в чомусь свою національну окремішність проявляють – тоді, коли українці спольщені, як виходить з книжки д. Вас[илевськ]ого, зовсім для України люди пропащі. Такий погляд треба б, розуміється, спростувати і, пригадавши Галичину, в котрій 50 літ тому вся інтелігенція українська говорила по-польськи, розвіяти отсей песимізм д. Василевського твердою надією, що і інтелігенція українська, вихована під російськими впливами, швидко отсих зовнішніх впливів позбудеться.

Так само занадто песимістичний, на нашу думку, погляд д. Василевського на аполітичність сучасного українства. Ся аполітичність, котра нам (і в сьому ми з автором згоджуємось) в минувшині справді багато нашкодила, пояснюється дуже просто інтелігентським, гуртковим, відірваним від народних мас і не зв'язаним з класами політично рішальними характером старого українськості. Всяка політика була в тих часах утопією і, наскільки проявлялась, то прибирала власне утопійні форми всеслов'янських федералізмів і т. ін. Але сучасний український рух вийшов вже давно з тісних гуртків...

Порушені в розділі Х праці д. Вас[илевсь]кого питання незвичайно цікаві і для нас важні. Докладно розбирати їх задля причин від нас не залежних не можемо. Маючи надію зробити се в іншому місці, тут, не забігаючи в далеку і туманну будучину, зазначимо тільки кілька важніших пунктів, котрі зараз вяснять наше становище супроти отсих порушених д. Вас[илевськ]им питань.

Перш за все мусимо порозумітись щодо значення слів: “політика незалежності” (про котру говорить ся в сьому розділі), бо сі слова, особливо в Польщі, мають страшенно різнородний зміст. Дякуючи досить свіжим державним традиціям, в Польщі всі властиво “самостійники”, принаймні в молодості... Через те питання самостійності Польщі набрало багато знамен пусто-порожності, т. зв. у поляків “трамтадрації”. Поважно і консеквентно трактує його тільки одна польська партія, котра є серед поляків, наразі принаймні, у великій і зникаючій меншості. Але навіть отсі поважні люди надуживають часом сього клича “самостійності”, а доказом – нерозважне, дитяче і в політиці незвичайно шкідливе кидання кличів “самостійності Польщі і України” на деяких віках у Львові і то в такій формі, в якій сі кличі взаємно один другого виключають.

Виключають, бо власне першим і засадничим знаменем політики незалежності є те, що вона мусить бути політикою *територіальною*. І коли говорить ся у Львові про “самостійну Україну”, то значить, що після сієї політичної програми там немає місця для Польщі і навідворот. Одне місто або одна територія до двох держав належати не можуть – навіть в теорії, коли, розуміється, сю теорію поважно і серйозно трактувати.

Далі, держави не повстають ніколи зразу. Процес творення держав є найтяжчим і найбільше болючим процесом зо всіх звісних в історії процесів суспільного життя. Вимагає він надзвичайно довгої, свідомої і планової підготовчої акції. І тут перед кожним, що стремить до державної незалежності свого народу, стає питання засобів, якими він має іти до своєї цілі, стає питання національної політики. Се власне питання, се одинокий важний пункт

в порушеній д. Василевським справі, все решта належить поки що до області мрій і політичних фантазій.

Засадничим знаменем політики незалежності є, як ми зазначили вище – *територіалізм*. Головна ж різниця політики територіальної від національно-екстериторіальної лежить в тому, що, коли перша стремить перш за все до політичної емансипації національної території, то друга дбає про побільшення національних прав без огляду на територію. Коли перша свої відносини до держави опирає на відносинах даної території до держави, то друга рахує на силу свідомих національних одиниць в державі, на цифрову силу нації. Коли перша учитує найдрібнішу економічну суперечність своєї території до держави, коли піддержує всіма силами територіальний патріотизм навіть серед чужих, розкиданих на території своєї нації людей, щоб в них мати піддержку своїх горожан, то друга ганяється по Америках і Австраліях за “національними душами”, оперує страшними десятками мільйонів, а у себе вдома звичайно годує ворогів, котрі, кінець кінців, при помочі сил держави, опановують її територію і повертають саму націю на свою службу, так, як робить се з нами при помочі Австрії польська меншість в Україні австрійській і т. д.

Але бувають випадки, коли екстериторіальна національна політика для даної нації являється кориснішою. Ведуть її звичайно нації заможні і нації сильної культури, які через те не легко піддаються денаціоналізації. Ведуть її *par excellence** жиди, що не посідають власної території. Починають вести її останніми часами поляки, котрих значна, в тім числі найзаможніша, частина живе на чужих територіях і то як паразитні для сих територій класи. Починають також сю політику вести чехи, котрі останніми часами розвинули незвичайну національно-капіталістичну експансію. Прикладом народів політики територіальної можуть послужити бідні, обдерті чужими лордами ірландці, котрих звісний автономістичний клич спас від національної смерті, бо мову свою вони майже втратили. Вів таку політику селянський, з пошведченою інтелігенцією народ норвезький, аж до часу, коли добув самостійність; вели таку саму політику хлібороби, переважно угри.

Тому ми оптимізму д. Вас[илевськ]ого щодо розв'язання польсько-українського спору в дорозі “стремління до незалежності” не поділяємо. Бо думаєм, що коли його пророкування здійсняться, тоді розгориться власне найгостріша польсько-українська боротьба, – боротьба не за національні кривди, а за право українського народу бути господарем на своїй, визискуваній також і поляками, національній території.

---

* Переважно, особливо (фр.). – Ред.

Проте, знаючи, що в Польщі існує течія, котра бажала б розв'язання польсько-українського спору в такій формі, як се робить д. Вас[илевськ]ий, ми повинні уважно слідити за її виступами і її супроти нас тактикою. А що книжка д. Вас[илевськ]ого є власне спробою виразно свої відносини супроти України означити, то ми повинні розглянути *sine ira et studio* те, що в ній для нас доброго і злого, корисного і шкідливого, як отсе ми в загальних рисах старались в сій короткій статті зробити.

ПОЛИТИКА ПОЛЬСКИХ РУКОВОДЯЩИХ СФЕР ПО ОТНОШЕНИЮ К УКРАИНЕ

Вобласти польско-украинских отношений с украинской стороны много неясного, неопределенного, недосказанного. Теперешний уровень национального самосознания украинского народа таков, что для обусловливаемой этим самосознанием ясной национальной политики по отношению к соседям не может быть у нас места.

Ведь раз наш многомиллионный народ не уяснил себе еще в достаточной степени и во всех своих сферах, представляет ли он самостоятельную нацию или же только приложение к другому, более сильному народу, то, конечно, не может он сознательно и реагировать на факты из области международных отношений. Раз мы еще не знаем, считать ли себя хозяевами нашей украинской земли или же малорусским племенем, населяющим юго-западные и южные русские губернии, то не можем же мы стать на определенную позицию по отношению к живущим на Украине идвигающимся сюда полякам. Ибо в первом случае мы бы должны рассчитывать исключительно на себя, а в другом все свои надежды возлагать на “этого третьего”, который не выдаст, мол, нас “инородцам” в обиду... Кроме того, мы поляков не знаем. С одной стороны, под влиянием галицких событий, мы склонны видеть в них только грубых угнетателей, с которыми нужно бороться не на жизнь, а на смерть; с другой же, под влиянием всероссийского империалистического либерализма, мы смотрим на них как на достойных всякого сожаления угнетенных инородцев. И, наконец, проникнутые до мозга костей русской политической идеологией, мы бессознательно относим к “лицам польского происхождения” наших же кровных братьев-украинцев римско-католического вероисповедания, подкладывая таким образом лишнее бревно на пути и без того тяжелого процесса их национального возрождения для Украины и вдобавок еще больше затемняя и без того туманное наше представление о поляках...

Насколько неясны наши отношения к полякам, настолько вполне определены отношения поляков к нам. За исключением крайне малочисленных групп и отдельных личностей, не играющих в польском обществе никакой решающей политической роли, эти отношения польских руководящих сфер

ПОЛІТИКА ПОЛЬСЬКИХ КЕРІВНИХ КІЛ ЩОДО УКРАЇНИ

У галузі польсько-українських відносин з українського боку багато неясного, невизначеного, недомовленого. Теперішній рівень національної самосвідомості українського народу є таким, що для чіткої національної політики стосовно сусідів, обумовленої цією самосвідомістю, у нас не може бути місця.

Адже якщо наш багатомільйонний народ не з'ясував ще для себе достатньою мірою та в усіх своїх сферах, чи він є самостійною нацією, чи тільки додатком до іншого, сильнішого, народу, то, звісно, не може він свідомо й реагувати на факти із царини міжнародних відносин. Якщо ми ще не знаємо, чи вважати себе господарями нашої української землі, а чи малоруським пле-м'ям, котре населяє південно-західні й південні російські губернії, то не можемо ж ми зайняти певну позицію стосовно поляків, що живуть в Україні або переміщуються сюди. Бо ж у першому випадку ми б мали розраховувати виключно на себе, а у другому всі свої надії покладати на “цього третього”, який, мовляв, не дасть “інородцям” нас скривдити... Крім того, ми поляків не знаємо. З одного боку, під впливом галицьких подій, ми схильні вбачати в них лише брутальних гнобителів, з якими треба боротися не на життя, а на смерть; з другого ж, під впливом усеросійського імперіалістичного лібералізму, ми дивимось на них як на гідних усілякого співчуття пригноблених інородців. І, нарешті, просякнуті аж до кісток російською політичною ідеологією, ми несвідомо відносимо до “осіб польського походження” наших же кривих братів-українців римо-католицького віровизнання, підкладаючи таким чином зайву колоду на шляху й без того важкого процесу їх національного відродження для України та на додачу ще більше затемнюючи й без того туманне наше уявлення про поляків...

Наскільки неясним є наше ставлення до поляків, настільки цілком визначеним є ставлення поляків до нас. За винятком украї малочисельних груп та окремих осіб, що не відіграють у польському суспільстві ніякої вирішальної політичної ролі, це ставлення польських керівних кіл до українців, як відомо, є вкрай ворожим, і не тільки у Галичині, а й у нас, в Україні російській.

к украинцам, как известно, крайне враждебны, и то не только в Галиции, но и у нас, в Украине российской. И у нас польские политики, не стесняясь ничуть нашим “иностранческим” положением, являются первыми застрельщиками противукраинского похода. Из польских сфер вышли все эти лживые обвинения насчет “пруссских марок”, вся эта грязь, которой обливает нас теперь черносотенная русская пресса. Вдохновителями господ русских Кашкаровых являются их польские друзья и приятели господ Здзеховские. И сам нововременский Меньшиков по отношению к украинскому национальному возрождению является пока только слабым подражателем польских писателей патриотического лагеря.

Чем объясняется эта крайняя враждебность поляков по отношению к нам? В чем заключается вызывающее эту враждебность противенство интересов наших и интересов польских руководящих сфер? Ответ на эти вопросы поможет нам хоть отчасти уяснить себе, какую позицию должны мы занять относительно наших западных соседей. А чем мы это раньше сделаем, тем для нас лучше.

I

Начало польско-украинской борьбы следует отнести к отдаленному прошлому. Если в истории можно от каких-нибудь дипломатических актов начинать новые эпохи, то таким актом, открывающим совершенно новую эру в польско-украинских отношениях, нужно признать Люблинскую унию. Главное ее значение в том, что она разрушила последние препятствия для проникновения польского элемента не только в западные, но также и в восточные и южные украинские земли, — говоря образно: она открыла дверь польской колонизационной экспансии на Украину. И через эту открытую дверь хлынул в конце XVI и первой половине XVII столетия поток польских колонистов. В состав его входили главным образом элементы шляхетские, как хозяйственный — помещичий, так и служилый — чиновничий. Денационализируя при поддержке государственной власти польской Речи Посполитой тогдашние верхи украинского народа, — украинскую шляхту, духовенство и богатое мещанство, — эти колонисты создали в Украине ту печальной памяти “Польшу”, которую проклинает до сих пор в своих исторических думах и песнях украинский народ.

В половине XVII столетия, как и теперь, земля наша делалась мало-помалу не нашей. Но тогда в защиту ее выступил класс, выросший в специфических политических и экономических условиях бурной порубежной жизни южной Украины, класс, обладающий огромной энергией политического твор-

І в нас польські політики, анітрохи не переймаючись нашим “інородницьким” становищем, є першими застрільниками протиукраїнського походу. З польських сфер вийшли всі ці брехливі звинувачення щодо “пруських марок”, увесь цей бруд, яким обливає нас тепер чорносотенна російська преса. Натхненниками панів російських Кашкарових є їхні польські друзі та приятелі пани Здзеховські. І сам “нововременський” Меншиков стосовно українського національного відродження поки що є лише слабким наслідувачем польських письменників патріотичного табору.

Чим пояснюється ця крайня ворожість поляків щодо нас? У чому полягає противенство інтересів наших та інтересів польських керівних сфер? Відповідь на ці питання допоможе нам хоча б частково з’ясувати для себе, яку позицію маємо ми зайняти стосовно наших західних сусідів. А чим раніше ми це зробимо, тим для нас краще.

I

Початок польсько-української боротьби слід віднести до далекого минулого. Якщо в історії можна від якихось дипломатичних актів починати нові епохи, то таким актом, що відкрив цілковито нову еру у польсько-українських відносинах, треба визнати Люблінську унію. Головне її значення в тому, що вона зруйнувала останні перешкоди для проникнення польського елементу не лише до західних, а й до східних та південних українських земель; кажучи образно – вона відчинила двері польській колонізаційній експансії в Україну. І через ці відчинені двері ринув наприкінці XVI та першій половині XVII століття потік польських колоністів. До його складу входили головним чином елементи шляхетські, як господарський – поміщицький, так і служилий – чиновницький. Денаціоналізуючи за підтримки державної влади польської Речі Посполитої тодішні верхи українського народу – українську шляхту, духівництво й багате міщанство, – ці колоністи створили в Україні ту сумної пам’яті “Польщу”, яку досі проклинає у своїх історичних думках і піснях український народ.

У середині XVII століття, як і тепер, земля наша ставала мало-помалу не нашою. Але тоді на її захист виступив клас, який виріс у специфічних політичних та економічних умовах бурхливого порубіжного життя південної України, клас, що володів величезною енергією політичної творчості, – виступило українське козацтво. Воно, зайнявши провідне становище серед українського народу, почало наполегливу боротьбу з нападниками, – боротьбу, найрізкішим і найзнаменнішим актом якої є повстання українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Історія цього повстання загальновідома,

чества, – выступило украинское казачество. Оно, заняв первенствующее положение среди украинского народа, начало упорную борьбу с наездниками, – борьбу, которой наиболее резким и знаменательным актом является восстание украинского народа под предводительством Богдана Хмельницкого. История этого восстания общеизвестна, и потому останавливаться на ней мы не будем. Скажем только, что цель восстания – освободить украинскую землю от польского нашествия – была для огромной части этой земли достигнута. Характерным же доказательством этого, между прочим, является данное 7 ноября 1650 г. в наказе сеймовым депутатам постановление православной украинской шляхты Киевского воеводства об обращении в Украине костелов в церкви, ибо в костелах, говоря словами составителей наказа, некому молиться^а. Таким образом, национальная борьба – с ее тогдашним отождествлением религии и национальности, – веденная между представителями могущественной польской государственности и завоеванной Украиной, окончилась победой этой последней. Но не надолго.

В политических условиях XVII столетия не могла, как известно, осуществиться заветная идея Богдана Хмельницкого – идея самостоятельного украинского государства (под протекторатом, как проектировал Хмельницкий, сначала Турции, потом Москвы и, наконец, Швеции), которое одно только могло положить конец всяким экспансиям и хозяйничанью разных пришельцев в украинской земле. Последствием же политических неурядиц времен “Руины” был раздел Украины между Московским и Польским государствами, сопровождаемый постепенным замиранием украинского политического организма (уничтожение Гетьманщины) и самой политической идеи украинской. За смертью политическою пришла неизбежно, как всегда и везде, смерть культурно-национальная. И к концу XVIII столетия украинский народ из хозяина своей земли становится немым объектом борьбы между русской и польской государственностью.

О характере этой вековой русско-польской борьбы из-за украинской земли, начавшейся после раздела Украины, нагляднее всего мы можем судить по последнему ее акту – русско-польской борьбе из-за украинской Холмщины. И как торжество русской идеи в Холмщине не означает ничуть освобождения тамошних украинских народных масс от польского влияния и польского владычества, так и торжество русской государственности во всей Правобережной Украине не сопровождалось освобождением украинского народа от польского нашествия. После усмирения силою русского оружия (Кречетников) обращенного против поляков гайдамацкого восстания и Правобережная Украина, наравне с Левобережной, подпала всесильному влиянию русского

^а Описание актов книги Киевского Центрального архива, № 19, с. 40.

і тому зупинятися на ній ми не будемо. Скажемо тільки, що мета повстання – визволити українську землю від польського нашестя – для величезної частини цієї землі була досягнута. Характерним же доказом цього, між іншим, є видана 7 листопада 1650 р. у наказі депутатам сейму постанова православної української шляхти Київського воєводства про перетворення в Україні костелів на церкви, бо у костелах, кажучи словами укладачів наказу, нема кому молитися^а. Таким чином, національна боротьба – з її тодішнім ототоженням релігії та національності, – що провадилась між представниками могутньої польської державності та завойованою Україною, закінчилася перемогою цієї останньої. Але не надовго.

У політичних умовах XVII століття не могла, як відомо, здійснитися заповітна ідея Богдана Хмельницького – ідея самостійної української держави (під протекторатом, як проектував Хмельницький, спочатку Туреччини, потім Москви і, нарешті, Швеції), яка лиш одна могла покласти край усіляким експансіям та господарюванню різних прибульців на українській землі. Наслідком же політичних чвар часів “Руїни” був поділ України між Московською та Польською державами, що супроводжувався поступовим завмиранням українського політичного організму (знищення Гетьманщини) й самої політичної ідеї української. По смерті політичній прийшла неминуче, як скрізь і завжди, смерть культурно-національна. І на кінець XVIII століття український народ з господаря своєї землі стає німим об’єктом боротьби між російською та польською державністю.

Про характер цієї одвічної російсько-польської боротьби через українську землю, що почалася після поділу України, найбільш наочно ми можемо судити з її останнього акту – російсько-польської боротьби за українську Холмщину. І як торжество російської ідеї у Холмщині зовсім не означає визволення тамтешніх українських народних мас від польського впливу й польського панування, так і торжество російської державності в усій Правобережній Україні не супроводжувалося визволенням українського народу від польського нашестя. Після придушення силою російської зброї (Кречетников) спрямованого проти поляків гайдамацького повстання і Правобережна Україна, нарівні з Лівобережною, підпала під усесильний вплив російського централізму й обрусительних тенденцій. Український народ було скуто по руках і ногах. А його одвічні польські гнобителі?

“Після падіння Польської держави, – говорить маститий польський історик Александр Яблоновський, – впала в українських землях тільки влада

^а Опис актової книги Київського центрального архіву, № 19, с. 40.

централизма и обрусительных тенденций. Украинский народ был скован по рукам и ногам. А его вековые польские угнетатели?

“После падения Польского государства, — говорит маститый польский историк Александр Яблоновский, — пала в украинских землях только власть Речи Посполитой, но ничуть не сила тамошнего польского элемента. Ибо вначале не только была удержана, но даже укреплена власть дворянства над крепостными и разрешено открывать польские школы (Кременецкий лицей); уничтожена была, правда, уния (тогдашнее вероисповедание украинских народных масс на Правобережье — добавим от себя), по римско-католическому обряду (который в польских руках служил могущественным средством колонизации, — добавим опять) оставлена полная свобода. И в результате поляки в украинских землях не только не ослабели под русским владычеством (“*pod zaborem rosyjskim*”), но еще окрепли... и дожили до настоящего дня, чувствуя себя в силах удержаться и впредь в подобающем им положении наиболее на Украине культурного элемента...”^a. Польский историк действительно прав. Законсервированное русской государственностью, дожило до настоящего дня не сломленным украинскими преемниками Богдана наследие польского над нами владычества. Дожило, чтобы стать тепер опорой и базисом новой польской экспансии на Украину — уже не феодальной, шляхетско-чиновничьей, но экспансии капиталистической — промышленной и колонизационной.

Наследие польского владычества над нами — это тот элемент на Украине, который благодаря близкому соприкосновению с польской государственной жизнью наиболее подпал польскому влиянию, — это местная польская шляхта. “Польская”, конечно, в значении государственно-юридическом, подобно тому как “русским” дворянством являются в настоящее время потомки левобережной казацкой украинской старшины, получившие это звание от русского правительства, а не от польского, как их правобережные собратья. По своему национальному типу эта правобережная “польская” шляхта так же мало имеет в себе польского, как левобережное “русское” дворянство — русского. Ведь происходит она от украинского землевладельческого (“земяне”) и служебно-боярского (мелкая шляхта овруцкая, барская, подляшская, галицкая и т. д.) класса, к которому со временем пристало, правда, много колонистов-чужеземцев — поляков, татар, армян, греков, шведов, немцев, французов, — но который освежался все время выбивающимися на социальные верхи представителями украинского “демоса” и ассимилировал, благодаря этому, растворял в себе всю эту массу пришельцев-колонистов. В результате “польская” шляхта из Украины — “*szlachta kresowa*”, как зовут ее поляки, —

^a *Jablonowski Al.* Historia Rusi, Kraków, 1912, str. 359–360.

Речі Посполитої, та анітрохи не сила тамтешнього польського елементу. Бо на початку не лише було втримано, а й навіть зміцнено владу шляхетства над кріпосними й дозволено відкривати польські школи (Кременецький ліцей); знищено було, щоправда, унію (тодішнє віросповідання українських народних мас на Правобережжі – додамо від себе), за римсько-католицьким обрядом (який у польських руках служив могутнім засобом полонізації, – додамо знову) залишено повну свободу. І в результаті поляки в українських землях не тільки не послабилися під російським пануванням (“pod zabogem gosyjskim”), а ще й зміцніли... й дожили до сьогоднішнього дня, почувачись на силі втриматись і надалі у належному їм становищі найбільш культурного в Україні елементу...”². Польський історик справді має слушність. Законсервований російською державністю, дожив до нинішнього дня не зламаним українськими наступниками Богдана спадок польського над нами володарювання. Дожив, щоб стати тепер опорою й базисом нової польської експансії в Україну – вже не феодальної, шляхетсько-чиновницької, але експансії капіталістичної – промислової та колонізаційної.

Спадок польського володарювання над нами – це той елемент в Україні, який завдяки близькому зв’язку з польським державним життям найбільше підпав під польський вплив, – це місцева польська шляхта. “Польська”, звісно, у значенні державно-юридичному, подібно до того, як “російським” дворянством є у теперішній час нащадки лівобережної козацької української старшини, що отримали це звання від російського уряду, а не від польського, як їхні правобережні побратими. За своїм національним типом ця правобережна “польська” шляхта так само мало має в собі польського, як лівобережне “російське” дворянство – російського. Адже походить вона від українського землевласницького (“зем’яни”) та службово-боярського (дрібна шляхта оверуцька, барська, підляська, галицька і т.д.) класу, до якого згодом пристало, щоправда, багато колоністів-іноземців – поляків, татар, вірменів, греків, шведів, німців, французів, – але який оживався весь час представниками українського “демосу”, що вибивалися на соціальні верхи, й асимілював завдяки цьому, розчиняв у собі всю цю масу прибульців-колоністів. У результаті “польська” шляхта з України – “szlachta kresowa”, як звуть її поляки, – являє собою тепер тип, фізично цілком відмінний від корінних, справжніх поляків, а за своїми психологічними особливостями виразно нагадує “росіян з хохлів”, яких в Україні чимало.

Колись, в епоху боротьби українського народу за свою політичну ідею, українська шляхта брала діяльну участь у цій боротьбі, ставши на бік свого

^a Jablonowski Al. *Historia Rusi*, Kraków, 1912, str. 359–360.

представляет из себя теперь тип, физически совершенно отличный от коренных, настоящих поляков, а по своим психологическим особенностям живо напоминающий обретающихся на Украине в большом количестве “русских из хохлов”.

Когда-то, в эпоху борьбы украинского народа за свою политическую идею, украинская шляхта принимала деятельное участие в этой борьбе, став на сторону своего народа и своей земли. “Шляхта паче всех Богдана Хмельницкого к войне на Польшу наговаривают”, – писал царю в 1649 году московский посланник в Речи Посполитой Григорий Кунаков^а. И действительно, между сподвижниками Великого Гетмана многие полководцы, – как Станислав-Михаил Кричевский, полковник киевский, Григорий Гуляницкий – нежинский, Данило Нечай – брацлавский, его брат Иван – полковник белорусский, Григорий Лесницкий – миргородский, Иван Богун – подольский, Станислав Мрозовицкий – корсунский; сотники: Михаил Махаринский, Михаил Зеленский, Солтан Красносельский и т. д., и т. д., – а еще больше политики и дипломаты, – как Иван Виговский, Павел Тетеря-Моржовский, Иван Креховецкий, Василий Кропивницкий, Силуян Мужиловский, Евстафий Федкевич, Прокоп Верещака, Юрий Немирич, Яков Львович, Андрей Искрицкий, Михаил Стеткевич и многие другие^б, – были шляхтичами по происхождению. Потом, после раздела Украины между Россией и Польшей, лишенная своей собственной политической идеи, эта шляхта во время борьбы из-за Украины между русской и польской государственностью становится вместе с остальной казацкою старшиною на сторону России в Левобережной Украине и на сторону Польши – в Правобережной. Там она русифицируется постепенно, здесь полонизируется и к концу XVIII в. переходит уже почти вся в католичество. После падения Речи Посполитой, в качестве польской шляхты, она очутилась с Галицией в Австрии, а с Волинью, Подолией и Киевщиной в России; получает здесь утверждение в дворянских правах и, наконец, выделенная в особую категорию “лиц польского происхождения” (!!) в периоде доконституционном и в особые “польские избирательные курии” в периоде конституционном, становится оплотом польской политики в так называемом Юго-Западном крае...

Этот польский шляхетский элемент не представляет из себя в настоящее время однородной и одноформенной массы. Он делится прежде всего на две главные категории: класс обезземеленный, преимущественно уже городской, состоящий из лиц так называемых свободных профессий – адвокатов, вра-

^а Акты Южной и Западной России, т. III, с. 404.

^б Краткие биографии этих лиц и вообще исторические подробности по данному вопросу интересующийся читатель найдет в изданном в 1912 г. сборнике “Z Dziejów Ukrainy”, посвященном памяти Владимира Антоновича, Паулина Свенцицкого и Фаддея Рыльского.

народу й своєї землі. “Шляхта паче всех Богдана Хмельницького к войне на Польшу наговаривают”, – писав цареві у 1649 р. московський посланник у Речі Посполитій Григорій Кунаков^а. І справді, між сподвижниками Великого Гетьмана багато хто з полководців, – як Станіслав-Михайло Кричевський, полковник київський, Григорій Гуляницький – ніжинський, Данило Нечай – брацлавський, його брат Іван – полковник білоруський, Григорій Лісницький – миргородський, Іван Богун – подільський, Станіслав Мрозовицький – корсунський; сотників: Михайло Махаринський, Михайло Зеленський, Солтан Красносельський і т.д., і т.д., а ще більше політиків і дипломатів, – як Іван Виговський, Павло Тетеря-Моржовський, Іван Креховецький, Василь Кропивницький, Силуян Мужилівський, Остап Федкевич, Прокіп Верещака, Юрій Немирич, Яків Львович, Андрій Іскрицький, Михайло Стеткевич та багато інших^б, – були шляхтичами з походження. Потім, після поділу України між Росією та Польщею, позбавлена своєї власної політичної ідеї, ця шляхта під час боротьби через Україну між російською та польською державністю стає разом із рештою козацької старшини на бік Росії у Лівобережній Україні й на бік Польщі – у Правобережній. Там вона русифікується поступово, тут полонізується і до кінця XVIII ст. переходить уже майже вся у католицизм. Після падіння Речі Посполитої, як польська шляхта, вона опинилася з Галичиною в Австрії, а з Волинню, Поділлям та Київщиною в Росії; отримує тут утвердження у дворянських правах і, нарешті, виокремлена в особливу категорію “осіб польського походження” (!!) у періоді доконституційному та в особливій “польські виборчі курії” у періоді конституційному, стає оплотом польської політики у так званому Південно-Західному краї...

Цей польський шляхетський елемент у теперішній час не є однорідною та одноформеною масою. Він поділяється насамперед на дві головні категорії: клас обезземелений, переважно вже міський, що складається з осіб так званих вільних професій – адвокатів, лікарів, техніків і т.д., – і клас поміщицький, що живе здебільшого у селі. В економічному плані цей останній підрозділяється на три досить різко розмежовані групи: великих, середніх і дрібних землевласників. Перша група, за даними 1909–1910 рр., зібраними для запровадження “нового” земства, складається з 2124 осіб, які володіють у межах Волинської, Подільської та Київської губерній 2 202 210 десятинами землі, в середньому по 1036 десятин на одного власника (вона становить

^а Акты Южной и Западной России, т. III, с. 404.

^б Короткі біографії цих осіб і взагалі історичні подробиці з цього питання зацікавлений читач знайде у виданому 1912 р. збірнику “Z Dziejów Ukrainy”, присвяченому пам’яті Володимира Антоновича, Павліна Свенцицького й Тадея Рильського.

чей, техников и т. д., – и класс помещичий, живущий преимущественно в деревне. В экономическом отношении этот последний подразделяется на три довольно резко разграниченные группы: крупных, средних и мелких землевладельцев. Первая группа, по данным 1909–1910 гг., собранным для введения “нового” земства, состоит из 2124 лиц, владеющих в пределах Волынской, Подольской и Киевской губ. 2 202 210 десятинами земли, в среднем по 1036 десятин на одного владельца (она составляет 45,8% всех вообще крупных землевладельцев этих губерний и владеет 48,5% всей земли, составляющей крупное землевладение). Вторая группа состоит из 1760 лиц, владеющих 74 662 десятинами земли, в среднем по 42 десятины на одного владельца (она составляет 22,7% всех владельцев и владеет 26,6% всей земли этой категории); и, наконец, третья группа состоит из 2172 лиц, владеющих 29186 десят. земли, в среднем по 13 десятин на одного владельца (она составляет 14,2% всех владельцев и владеет 15,1% всей земли этой категории). Если принять, что польское среднее (6071 лиц, владеющих 205 545 дес.) и мелкое (13 079 лиц, владеющих 164 150 дес.) землевладение в Правобережной Украине по своему национальному составу – украинское, а крупное – русское (как известно, здешние представители крупного русского землевладения состоят в огромном большинстве из элемента не местного, преимущественно крупно-чиновного), и если добавить к этому украинскому частному землевладению надельную землю, составляющую по переписи 1905 г. 6 159 829 десятин, то получим следующие цифры: русское землевладение в Правобережной Украине представлено 2514 лицами, владеющими 2 333 597 десятин[ами]; польское – 6050 лиц, владеющих 2 306 059 десятин[ами]; украинское частное – 19 150 лиц, владеющих 369 695 десятин[ами], и надельное – (по переписи 1905 г.) 6 159 829 дес., находящихся во владении 1 134 654 дворов. Приняв двор за одного хозяина (что в сущности дает цифру значительно меньшую против действительной), получим: украинское землевладение – 1 153 804 хозяев, владеющих 6 529 524 дес., по 5,6 дес. в среднем на хозяина (в действительности эта цифра значительно ниже), и землевладение неукраинское (русское и польское) – 8564 лиц, владеющих 4639656 дес., по 542 дес. на одного владельца в среднем. Если к этому добавим, что все крупное землевладение обрабатывается у нас украинскими руками и украинским трудом, то уже один беглый взгляд на эти цифры убедит нас в необходимости серьезно считаться с политикой неукраинского, в частности польского, землевладения по отношению к Украине.

Разнородный по своему экономическому положению, местный шляхетский польский элемент представляет также по своим социальным и политическим убеждениям не совсем однородную массу. Его городская, безземельная часть все более и более поддается влиянию прибывающих из Польши колонистов,

45,8% усіх взагалі великих землевласників цих губерній і володіє 48,5 усієї землі, що складає велике землеволодіння). Друга група складається з 1760 осіб, що володіють 74 662 десятинами землі, в середньому по 42 десятини на одного власника (вона становить 22,7% усіх власників і володіє 26,6% усієї землі цієї категорії); і, нарешті, третя група складається з 2172 осіб, які володіють 29 186 десятинами землі, в середньому по 13 десятин на одного власника (вона становить 14,2% усіх власників і володіє 15,1% усієї землі цієї категорії). Якщо прийняти, що непольське середнє (6071 особа, яка володіє 205 545 десятинами) та дрібне (13 079 осіб, які володіють 164 150 десятинами) землеволодіння у Правобережній Україні за своїм національним складом – українське, а велике – російське (як відомо, тутешні представники великого російського землеволодіння складаються у переважній більшості з елемента не місцевого, переважно великочиновницького), і якщо додати до цього українського приватного землеволодіння надільну землю, яка становить за переписом 1905 р. 6 159 829 десятин, то отримаємо такі цифри: російське землеволодіння у Правобережній Україні представлено 2514 особами, які володіють 2 333 597 десятинами; польське – 6050 особами, які володіють 2 306 059 десятинами; українське приватне – 19 150 осіб, що володіють 369 695 десятинами, й надільне – (за переписом 1905 р.) 6 159 829 дес., які перебувають у володінні 1 134 654 дворів. Приймавши двір за одного господаря (що по суті дає цифру значно меншу від дійсної), отримаємо: українське землеволодіння – 1 153 804 господаря, які володіють 6 529 524 дес., по 5,6 дес. у середньому на господаря (насправді ця цифра є значно нижчою); та землеволодіння неукраїнське (російське й польське) – 8564 особи, що володіють 4 639 656 дес., по 542 дес. на одного власника в середньому. Якщо до цього додамо, що все велике землеволодіння обробляється у нас українськими руками й українською працею, то вже один побіжний погляд на ці цифри переконає нас у необхідності серйозно рахуватися з політикою неукраїнського, зокрема польського, землеволодіння стосовно України.

Різномірний за своїм економічним становищем, місцевий шляхетський польський елемент є також за своїми соціальними й політичними переконаннями не зовсім однорідною масою. Його міська, безземельна частина дедалі більше й більше підпадає під вплив колоністів, що прибувають із Польщі, дедалі більше уподібнюється до них, поступово втрачаючи всі свої місцеві українські особливості. Елемент же сільський, поміщицький, слідуючи, особливо у заможніших сферах, за своїми міськими співбратами і проймаючись теж сучасною польською культурою та польськими політичними цілями, у сферах середньо-заможних і дрібномастних зберіг ще багато того, що в нас

все более уподобляется им, утрачивая постепенно все свои местные украинские особенности. Элемент же сельский, помещичий, следуя, особенно в более зажиточных сферах, за своими городскими собратьями и проникаясь тоже современной польскою культурой и польскими политическими целями, в сферах среднезажиточных и мелкопоместных сохранил еще много того, что у нас принято называть стихийным украинством. И, несмотря на экономические разногласия с украинской крестьянской массой, этот средне- и мелкопоместный шляхетский элемент может воспринимать идеи украинского национального возрождения, может проникнуться сознанием политических и экономических потребностей родной земли, может, наконец, вернуться к своим старым украинским традициям. Может, если только процесс полонизации, который захватил уже его верхи и городскую интеллигенцию, не проникнет в его недра раньше украинской идеи. А это тем более вероятно, что на полонизацию этого элемента направлены теперь все силы польской национальной колонизаторской экспансии, к которой и перейдем в дальнейшем изложении.

II

Одним из наиболее знаменательных явлений в жизни современной Польши является, по замечанию польских публицистов и экономистов, перепроизводство интеллигенции. Причины этого явления следует искать в высоком экономическом развитии этой страны, в быстром процессе парцеляции помещичьего землевладения и обезземелении многочисленного помещичьего класса, в стремлении к высшему образованию, которое все более захватывает польские народные массы, и т. д. И вот эта все увеличивающаяся польская интеллигенция стала в последнее время играть в Польше первенствующую роль.

Для ее деятельности открывалось благодарное поприще – работа над экономическим и культурным возрождением польского народа в его этнографической массе и на его собственной территории. Но здесь, на польской земле, она столкнулась, с одной стороны, с экономической конкуренцией еврейской интеллигенции и с германским напором на западных границах, а с другой – с политикой русского правительства, не допускающего польской интеллигенции к чиновничьим государственным должностям в Польше в размерах, соответствующих процессу быстрого нарастания этой интеллигенции. И в результате наследники шляхетской “Речи Посполитой” не нашли в себе достаточно сил, чтобы вступить в борьбу за завоеванные позиции на своей земле. Они бросились искать более легкого хлеба, устремились на восток, где на более слабых и истощенных национальных организмах – украинском, белорусском, литовском – можно было легко найти себе “тепленькое местеч-

прийнято називати стихійним українством. І, незважаючи на економічні розбіжності з українською селянською масою, цей середньо- і дрібномаєтний шляхетський елемент може сприймати ідеї українського національного відродження, може проїнятися усвідомленням політичних та економічних потреб рідної землі, може, нарешті, повернутися до своїх давніх українських традицій. Може, якщо тільки процес полонізації, який захопив уже його верхи та міську інтелігенцію, не проникне до його надр раніше від української ідеї. А це тим більш імовірно, що на полонізацію цього елемента спрямовано тепер усі сили польської національної колонізаторської експансії, до якої й перейдемо у подальшому викладі.

II

Одним з найбільш знаменних явищ у житті сучасної Польщі є, як зазначають польські публіцисти й економісти, перевиробництво інтелігенції. Причин цього явища слід шукати у високому економічному розвитку цієї країни, у швидкому процесі парцеляції поміщицького землеволодіння та обезземлюванні багаточисельного поміщицького класу, у прагненні до вищої освіти, яке дедалі більше опановує польські народні маси і т.д. І от ця польська інтелігенція, що дедалі збільшується, стала останнім часом відігравати в Польщі першорядну роль.

Для її діяльності відкривалося вдячне поле – праця над економічним і культурним відродженням польського народу в його етнографічній масі й на його власній території. Але тут, на польській землі, вона зіткнулася, з одного боку, з економічною конкуренцією єврейської інтелігенції та з німецьким натиском на західних кордонах, а з другого – з політикою російського уряду, який не допускає польської інтелігенції до чиновницьких державних посад у Польщі у розмірах, що відповідають процесові швидкого зростання цієї інтелігенції. І в результаті нащадки шляхетської “Речі Посполитої” не знайшли в собі достатньо сил, щоби вступити в боротьбу за завоювання позицій на своїй землі. Вони кинулись шукати легшого хліба, ринули на схід, де на слабших і виснаженіших національних організаціях – українському, білоруському, литовському – можна було легко знайти собі “тепленьке місце”. Звідси це польське прагнення на схід – “*parcie na wschód*”, як це прийнято тепер називати у польській пресі.

Цей суто економічний “*Drang nach Osten*” дуже швидко створив і відповідну політичну та національну ідеологію. Нашадки польських нападників на Україну XVII століття успадкували від своїх попередників ту ж пихатість, ту ж зарозумілість, які штовхнули тоді всіляких Чаплинських та Конєцполь-

ко". Отсюда это польское стремление на восток – "parcie na wschód", как это принято называть теперь в польской прессе.

Этот чисто экономический "Drang nach Osten" очень скоро создал и соответствующую политическую и национальную идеологию. Преемники польских наездников на Украину XVII столетия унаследовали от своих предшественников ту же заносчивость, то же высокомерие, которые толкнули тогда всяких Чаплинских и Конецпольских на столь опасный своими последствиями для "Речи Посполитой" путь провоцирования и оскорблений украинского казачества. Но то, что тогда было проявлением грубой физической государственной силы, теперь, за неимением собственной полиции, стало называться "цивилизационной и культурной миссией Польши на Востоке". Начиная с половины прошлого столетия возникает огромная польская литература по "окраинному" (kresowy) вопросу, восхваляются на все лады заслуги поляков в цивилизации "Rusi" (так зовут поляки Украину), появляется знаменитый "катехизис" польской интеллигенции по отношению к Украине: "Огнем и мечом" Сенкевича – книга, наиболее распространенная в Польше, книга, в которой украинский народ представлен толпой диких кровожадных варваров, а поляки – несущими в пустыню добро и свет апостолами. Внимание всего польского общества, благодаря усилиям польской интеллигенции, сосредоточивается на "кресах", в которые "зовет Польшу ее историческое призвание". И под шумок этих гимнов в честь польских подвигов на Украине польская интеллигенция покидает свои собственные, подвергшиеся опасности от чужого захвата, позиции в польской земле. На Украину, как и в конце XVI столетия, устремляется теперь новый поток польских колонистов.

"Цивилизаторская миссия" этих колонистов на практике приняла несколько неожиданные формы. Дело в том, что украинские народные массы, за исключением разве Холмщины, оказались довольно невосприимчивы к польской цивилизации. И вся энергия культуртрегеров обратилась прежде всего на тот местный украинский спольщенный элемент, – на то наследие Речи Посполитой в украинских землях, – который легче всего мог поддаться лозунгам "поляка нового времени", – *nowoczesnego Polaka*, говоря словами г. Дмовского. Это, впрочем, вполне понятно. Ведь местные польские землевладельцы, сахарозаводчики, винокуры, капиталисты нуждаются в интеллигентных работниках. В их конторах, заводах, фабриках, товариществах масса мест для лиц интеллигентных профессий. Нужно только, чтобы они прониклись сознанием польских патриотических обязанностей, нужно, чтобы они давали исключительное преимущество полякам, нужно оградить их от всяких вредных местных влияний, нужно сделать их безусловным польским владением – "stanem posiadania", как это называется в этих польских кругах. А получив, таким образом, необходимую первую точку опоры, получив базис, можно

ських на такий небезпечний своїми наслідками для “Речі Посполитої” шлях провокування та зневажання українського козацтва. Але те, що тоді було проявом брутальної фізичної державної сили, тепер, за відсутністю власної поліції, стало називатися “цивілізаційною та культурною місією Польщі на Сході». Починаючи з середини минулого століття виникає величезна польська література з “окраїнного” (kresowy) питання, вихваляються на різні лади заслуги поляків у цивілізації “Rusi” (так звуть поляки Україну), з’являється знаменитий “катехізис” польської інтелігенції стосовно України: “Вогнем і мечем” Сенкевича – книга, найрозповсюдженіша у Польщі, книга, в якій український народ представлено як юрбу диких кровожерливих варварів, а поляків – як апостолів, що несуть у пустелю добро і світло. Увага всього польського суспільства, завдяки зусиллям польської інтелігенції, зосереджується на “кресах”, куди “кличе Польщу її історичне покликання”. І під шумок цих гімнів на честь польських подвигів в Україні польська інтелігенція залишає свої власні позиції у польській землі, яким загрожує небезпека від чужого загарбання. В Україну, як і наприкінці XVI століття, ринув тепер новий потік польських колоністів.

“Цивілізаторська місія” цих колоністів на практиці набула дещо несподіваних форм. Річ у тім, що українські народні маси, за винятком хіба що Холмщини, виявилися досить несприйнятливими до польської цивілізації. І вся енергія культуртрегерів звернулася насамперед на той місцевий спольщений елемент, – на той спадок Речі Посполитої в українських землях, – який легше за все міг піддатися гаслам “поляка нового часу” – *nowoczesnego Polaka*, кажучи словами п. Дмовського. Це, втім, цілком зрозуміло. Адже місцеві польські землевласники, цукрозаводчики, винокури, капіталісти мають потребу в інтелігентних працівниках. У їхніх конторах, заводах, фабриках, товариствах маса місць для осіб інтелігентних професій. Треба лише, щоб вони перейнялись усвідомленням польських патріотичних обов’язків, треба, щоб вони надавали виключну перевагу полякам, треба захистити їх від будь-яких шкідливих місцевих впливів, треба зробити їх безумовним польським володінням – “*stanem posiadania*”, як це зветься у цих польських колах. А отримавши, таким чином, необхідну першу точку оперття, отримавши базис, можна буде потім поступово розширити межі польського володіння. Укорінившись з допомогою місцевого польського елемента в українську землю, можна буде розпочати її “мирне завоювання”, перемагати, як каже польська історія та публіцистика, “польською культурою українську дикість”.

Антагонізм між місцевим спольщеним шляхетським елементом й українськими народними масами, що існує на ґрунті аграрно-економічних відно-

будет потом расширить постепенно пределы польского владения. Внедрившись при помощи местного польского элемента в украинскую землю, можно будет приступить к ее “мирному завоеванию”, побеждать, как говорит польская история и публицистика, “польскою культурою украинскую дичь”.

Антагонизм между местным спольщенным шляхетским элементом и украинскими народными массами, существующий на почве аграрно-экономических отношений, очень облегчил польским культуртрегерам их политическую работу среди этого элемента. Антагонизм этот был мастерски использован польскими политиками, и в результате украинская шляхта правобережная все более проникается польским колонизаторским мировоззрением. Последствия же этого факта в их, так сказать, идеальной форме мы можем наблюдать там, где польская экспансия на Украину, благодаря поддержке австрийского правительства, приняла наибольшие размеры, т. е. в Галиции.

Главной основой польской политики относительно украинцев в Галиции является теперь союз польских националистов-черносотенцев, так называемых вшехполяков, – партии по своему социальному складу мещанско-интеллигентской, – с так называемыми подоляками, политической организацией польских помещиков в украинской части Галиции. Союз этот настолько силен, что в вопросах, касающихся отношений поляков к украинцам, он имеет решающий голос, притом не только по ту, но и по сю сторону границы. Его задача – с одной стороны, расширить возможно больше пределы польского национального владения на украинской территории Галиции, а с другой – всеми мерами препятствовать украинскому национальному возрождению, формированию украинской нации из украинской этнографической массы.

В деле расширения польских национальных завоеваний на украинской земле главную роль играет планомерная колонизация украинской территории этнографическим польским элементом и полонизация украинских народных масс. Говорим – колонизация планомерная, ибо колонизацией непланомерной, стихийной является выше отмеченное “стремление на восток”, – “*parcie na wschód*” – польской интеллигенции, и вся дальнейшая польская сознательная политика стремится только упрочить на Украине положение этой нахлынувшей сюда польской интеллигенции, возможно больше обеспечить ее существование среди чуждой ей национальной стихии.

Потому первый лозунг “вшехпольско-подоляцкого” союза гласит: ни одной пяди польской земли украинскому крестьянину! “Польской же землей” на языке этих господ называется помещичья земля на украинской территории. Ее-то нужно уберечь от жадно протянутых к ней рук голодного украинского “хлопа”, и в процессе парцеляции, который все более охватывает Галицию, ее нужно удержать за собою – в польском национальном владении.

син, дуже полегшив польським культуртрегерам їхню політичну роботу серед цього елементу. Антагонізм цей майстерно використали польські політики, і в результаті українська правобережна шляхта дедалі більше проймається польським колонізаторським світоглядом. Наслідки ж цього факту в їхній, так би мовити, ідеальній формі ми можемо спостерігати там, де польська експансія в Україну, завдяки підтримці австрійського уряду, набула найбільших розмірів, тобто в Галичині.

Головною основою польської політики щодо українців у Галичині є тепер спілка польських націоналістів-чорносотенців, так званих вшехполяків, – партії за своїм соціальним складом міщансько-інтелігентської, – із так званими подоляками, політичною організацією польських поміщиків в українській частині Галичини. Спілка ця настільки сильна, що у питаннях, які стосуються відносин поляків з українцями, вона має вирішальний голос, причому не тільки по той, а й по цей бік кордону. Її завдання – з однієї сторони, розширити якомога більше межі польського національного володіння на українській території Галичини, а з другої – всіляко перешкоджати українському національному відродженню, формуванню української нації з української етнографічної маси.

У справі розширення польських національних завоювань на українській землі головну роль відіграє планомірна колонізація української території етнографічним польським елементом і полонізація українських народних мас. Кажемо – колонізація планомірна, бо колонізацією непланомірною, стихійною є вищезазначене “прагнення на схід” – “*parcie na wschód*” – польської інтелігенції, і вся подальша польська свідома політика прагне лише зміцнити в Україні становище цієї польської інтелігенції, що насунула сюди, якомога більше забезпечити її існування серед чужої їй національної стихії.

Тому перше гасло “вшехпольсько-подоляцької” спілки таке: жодної п’яді польської землі українському селянинові! “Польською ж землею” мовою цих панів зветься поміщицька земля на українській території. Її й потрібно вберегти від жадібно простягнутих до неї рук голодного українського “хлопа”, і у процесі парцеляції, що дедалі більше охоплює Галичину, її треба втримати за собою – у польському національному володінні. З цією метою засновуються спеціальні польські банки (наприклад, відомий банк “*Ziemia polska*”) для купівлі поміщицької землі у Східній Галичині та перепродажу її виписаним з Польщі польським колоністам (так званим “мазурам”). Польська преса таврує ганебним ім’ям поміщика, який би насмівився продати свою землю українському селянинові; польські правлячі сфери готують закон про селянські майорати, що навечно б охороняв новонабуту землю польських селян-

С этой целью основываются специальные польские банки (например, известный банк “Ziemia polska”) для покупки помещичьей земли в Восточной Галиции и перепродажи ее выписанным из Польши польским колонистам (так называемым “мазурам”). Польская пресса клеймит позорным именем помещика, который осмелился бы продать свою землю украинскому крестьянину; польские правящие сферы готовят закон о крестьянских майоратах, который бы навеки охранял новоприобретенную землю польских крестьян-колонистов от раздробления и перехода в руки крестьян-украинцев. “Выкуп земли из украинских рук в Восточной Галиции и передача ее в руки польского крестьянина является не только правом, но и обязанностью поляка”, – формулирует эту политику наиболее популярная польская газета.

Рядом с процессом колонизации, или, лучше сказать, значительно его опережая, идет полонизация украинских народных масс. Наиболее ее могущественными средствами, не говоря уже о давлении политической власти, находящейся в польских руках, является школа и, часто насильственное, перетягивание из унии в “римско-католический обряд”, который в понятии мало-сознательной массы связывается с понятием польской национальности. Повседневными фактами грубого насилия в области полонизации народных школ в украинской части Галиции переполнена украинская пресса. Массовый протест против этой полонизации, готовящийся, по словам “Дила”, со стороны сознательного украинского крестьянства, покажет свету, на что способны те, кто так громко требует справедливости для себя от более сильных угнетателей. Но кроме этой официальной полонизации путем публичной школы существует еще не менее полонизация путем школы частной. Приведем только последний известный из этой области факт, что так называемое “Towarzystwo szkoły ludowej” (общество народной школы), усиленно поддерживаемое всем польским народом, содержит в Западной польской Галиции 11 частных народных школ, а в Галиции Восточной – украинской – 246! К этому следует добавить, что такая польская частная народная школа при первой возможности переводится польскими властями на содержание местных обществ, хотя бы последние и протестовали против этого.

Процесс полонизации путем перехода из униатского обряда в римско-католический подразделяется, можно сказать, на две стадии. Первая, это – давление в пользу самой перемены обряда, вторая – полонизация украинцев уже римско-католического вероисповедания. Известно, что в самом только Львове около 400 лиц ежегодно переходят из униатства в р[имо]-католичество. Объясняется же этот факт тем, что униатов не принимают в разные, зависящие от поляков, учреждения, как, например, городская служба, трамвай, частные польские торгово-промышленные заведения и т. д. Влияют тут

колоністів від роздроблення й переходу до рук селян-українців. “Викуп землі з українських рук у Східній Галичині й передача її до рук польського селянина є не лише правом, а й обов’язком поляка”, – формулює цю політику найпопулярніша польська газета.

Поряд із процесом колонізації або, краще сказати, значно його випереджаючи, відбувається полонізація українських народних мас. Наймогутнішими її засобами, не кажучи вже про тиск політичної влади, яка знаходиться у польських руках, є школа та, часто насильницьке, перетягування з унії до “римсько-католицького обряду”, який у розумінні малосвідомої маси пов’язується з поняттям польської національності. Повсякденними фактами брутального насильства у справі полонізації народних шкіл в українській частині Галичини сповнено українську пресу. Масовий протест проти цієї полонізації, що готується, за словами “Діла”, з боку свідомого українського селянства, покаже світові, на що здатні ті, хто так гучно вимагає справедливості для себе від сильніших гнобителів. Але крім цієї офіційної полонізації шляхом публічної школи існує ще не менша полонізація шляхом школи приватної. Наведемо тільки останній відомий з цієї галузі факт, що так зване “Towarzystwo szkoły ludowej” (товариство народної школи), яке посилено підтримується усім польським народом, утримує в Західній польській Галичині 11 приватних народних шкіл, а у Галичині Східній – українській – 246! До цього треба додати, що така польська приватна народна школа за першої ж нагоди переводиться польською владою на утримання місцевих громад, хай би останні й протестували проти цього.

Процес полонізації шляхом переходу з уніатського обряду до римсько-католицького підрозділяється, можна сказати, на дві стадії. Перша – це тиск на користь самої зміни обряду, друга – полонізація українців уже римсько-католицького віросповідання. Відомо, що в самому лише Львові близько 400 осіб щорічно переходять з уніатства до р[имо]-католицизму. Пояснюється ж цей факт тим, що уніатів не приймають до різних установ, які залежать від поляків, як, наприклад, міська служба, трамвай, приватні польські торгово-промислові заклади і т. д. Впливають тут також змішані шлюби, так зване “душехватство” римсько-католицького духовництва тощо.

Друга стадія, тобто полонізація українців римо-католиків, останнім часом набула величезних розмірів. Досить сказати, що за переписом 1900 р. близько 40 000 римо-католиків вважали себе українцями, а за переписом 1910 р., тобто через 10 років, їхнє число впало до 4000 осіб, тобто зменшилося в 10 разів. І тут найнаочніше видно, які згубні для українського народу наслідки тягне за собою спілка колонізаторської міської польської інтелігенції

также смешанные браки, так называемое “душехватство” римско-католического духовенства и т. п.

Вторая стадия, т. е. полонизация украинцев римо-католиков, в последнее время приняла огромные размеры. Довольно сказать, что по переписи 1900 г. около 40 000 р[имо]-католиков считало себя украинцами, а по переписи 1910 г., т. е. 10 лет спустя, число их упало до 4000 лиц, т. е. уменьшилось в 10 раз. И тут нагляднее всего показывается, какие пагубные для украинского народа последствия влечет за собою союз колонизаторской городской польской интеллигенции с местным помещичьим элементом. Через “двор” помещика вшехпольский колонист получает доступ в украинскую деревню. И то, чего до сих пор не мог сделать всесильный “пан” и влиятельный ксендз, то делает теперь польский интеллигент, энергически воздвигающий новую “Польшу” на украинской земле. Не без греха в этом отношении и украинская интеллигенция, предоставившая украинских крестьян римско-католического вероисповедания всецело их собственной судьбе, не позаботившаяся о том, чтобы вовремя прийти к ним с лозунгами национального возрождения^а.

Вся эта завоевательная политика поляков не только по отношению к одним римо-католикам дает такие плачевные для украинцев результаты. Рядом с громадным уменьшением числа украинцев римско-католического вероисповедания растет быстро число поляков-униатов, которых до сих пор принято считать почти исключительно украинцами. Перепись 1900 г. показала 68 000 таких “поляков”, тогда как перепись 1910 г. считает их уже 175 000! Если к этому добавим постоянно увеличивающуюся иммиграцию польского элемента в Восточную Галицию и эмиграцию из нее вытесняемого колонистами украинского населения (прирост украинцев в Восточной Галиции за последнее десятилетие только 4,3%, а не-украинцев, прежде всего поляков, – 218%!), то поймем, почему статистические данные показывают постоянное уменьшение украинского народа на украинской территории Галиции. Ведь в 1900 г. украинцы составляли там 62,6%, а в 1910 г. уже только 58,9% всего населения. И если процесс этот пойдет дальше в таком направлении, то, по справедливому замечанию д-ра В. Охримовича, украинцы в Галиции уже в 1940 г. будут национальным меньшинством на своей собственной земле^б.

И на этом постоянном уменьшении украинского национального элемента на западных окраинах украинской территории построены все политические планы руководящих сфер наших ближайших западных соседей.

---

^а Интересующихся этим вопросом отсылаем к изданной в 1912 г. во Львове интересной брошюре В. О. “Русини-латинники”.

^б “Фактичні і фіктивні страти Русинів в демографічнім білансі Галичини за десятилітє 1900–1910”, “Діло”, № 8208 и следующие.

з місцевим поміщицьким елементом. Через “двір” поміщика вшехпольський колоніст отримує доступ до українського села. І те, чого досі не міг зробити всесильний “пан” і впливовий ксьондз, те робить тепер польський інтелігент, який енергійно будує нову Польщу на українській землі. Не без гріха щодо цього й українська інтелігенція, котра українських селян римсько-католицького віросповідання повністю покинула напризволяще, не потурбувавшись про те, щоби вчасно прийти до них із гаслами національного відродження^a.

Уся ця загарбницька політика поляків не лише стосовно самих тільки римокатоликів має такі сумні для українців наслідки. Поряд із величезним зменшенням числа українців римсько-католицького віросповідання швидко зростає число поляків-уніатів, яких досі прийнято вважати майже виключно українцями. Перепис 1900 р. показав 68 000 таких “поляків”, тоді як перепис 1910 р. налічує їх уже 175 000! Якщо до цього додамо імміграцію польського елементу, що постійно зростає, до Східної Галичини та еміграцію з неї українського населення, яке витісняється колоністами (приріст українців у Східній Галичині за останнє десятиліття тільки 4,3%, а неукраїнців, передусім поляків, – 218%!), то зрозуміємо, чому статистичні дані показують постійне зменшення українського народу на українській території Галичини. Адже у 1900 р. українці становили там 62,6%, а у 1910 р. вже тільки 58,9% усього населення. І якщо процес цей піде далі у такому ж напрямку, то, як слушно зауважив д-р Охрімович, українці в Галичині вже у 1940 р. будуть національною меншиною на своїй власній землі^b.

І на цьому постійному зменшенні українського національного елементу на західних окраїнах української території побудовано всі політичні плани керівних сфер наших найближчих західних сусідів.

З Галичини польська експансія спрямовується в сусідню Буковину. Галицькі українські газети постійно наводять нові факти надзвичайно швидко зростання польського впливу у цій країні, де польський елемент виключно зайшлий і притому зовсім недавнього походження. Про його національну енергію найкраще свідчить факт, що у буковинському сеймі поляки зуміли домогтися такого ж числа мандатів, як і українці, тобто зрівнятися вже політичною силою з корінним буковинським населенням.

^a Тих, хто цікавиться цим питанням, відсилаємо до виданої 1912 р. у Львові цікавої брошури В. О. “Русини-латинники”.

^b “Фактичні і фіктивні втрати Русинів в демографічній білансі Галичини за десятиліття 1900–1910”, “Діло”, № 8208 та наступні.

Из Галиции польская экспансия направляется в соседнюю Буковину. Галицкие украинские газеты постоянно приводят новые факты чрезвычайно быстрого роста польского влияния в этой стране, где польский элемент исключительно пришлый и притом самого недавнего происхождения. Об его национальной энергии лучше всего свидетельствует факт, что в буковинском сойме поляки сумели добиться такого же числа мандатов, как и украинцы, т. е. сравняться уже по политической силе с коренным буковинским населением.

Было бы, конечно, удивительно, если бы польская политика, так ясно выраженная в Галиции и захватывающая Буковину, оказалась иною у нас, на Украине Правобережной. Разница если и существует, то чисто внешняя, но не внутренняя; количественная, но не качественная. Характер этой политики один и тот же, хотя проявления ее иные, по той простой причине, что поляки в Правобережной Украине еще не стоят у власти, что их политическое (но не социально-экономическое) положение здесь совсем иное, чем в соседней Галиции.

III

Чтобы удостовериться в правдивости вышесказанного, обратимся к недавно изданной в Киеве книге, написанной главным редактором польской киевской газеты “*Dziennik Kijowski*” г. Иоахимом Бартошевичем, под заглавием: “*Polski stan posiadania na Rusi*”. Заметим, что сам автор является типичным польским интеллигентом-колонистом, недавно лишь прибывшим из Польши, по печатному сообщению одного из сотрудников “*Dziennik’a Kijowsk’ogo*”, и потому его взгляды представляют для нас особую ценность.

Автор учитывает прежде всего состояние “польского национального владения” на Украине. На основании русской статистики, которая, по мнению г. Бартошевича, тенденциозно уменьшает силу и значение поляков “на Руси”, оно выражается круглой цифрой 2 306 059 десятин земли, стоимостью около 650 миллионов рублей. “Польское общество на Руси, это – богатое общество, – отмечает с удовольствием автор. – Среди владельческого класса мы составляем серьезный процент, с которым каждый должен считаться. Эту нашу экономическую силу мы должны всегда ясно сознавать как в отношениях внешних, отвоевывая должную нам социально-политическую позицию на Руси, так и в отношениях внутренних, для усиленного сохранения национального базиса, каким является наша земля и вообще наше недвижимое имущество на Руси. Из этого достояния мы не должны ничего потерять, напротив, увеличение его является нашею первостепенною обязанностью”.

Для г. Бартошевича помещичья земля, в течение веков возделываемая потом и кровью украинского крестьянина, является, как видим, уже польским национальным достоянием. Продать ее украинскому крестьянину, это – грех,

Звісно, було б дивно, якби польська політика, що мала такий виразний прояв у Галичині й охопила Буковину, виявилась іншою в нас, в Україні Правобережній. Різниця якщо й є, то суто зовнішня, але не внутрішня; кількісна, а не якісна. Характер цієї політики є тим самим, хоча прояви її інші, з тієї простої причини, що поляки у Правобережній Україні ще не перебувають при владі, що їхнє політичне (але не соціально-економічне) становище тут зовсім інше, ніж у сусідній Галичині.

III

Щоб переконатися у правдивості вищесказаного, звернемось до недавно виданої в Києві книжки, написаної головним редактором польської київської газети “Dziennik Kijowski” п. Йоахимом Бартошевичем, під заголовком: “Polski stan posiadania na Rusi”. Зазначимо, що сам автор є типовим польським інтелігентом-колоністом, який лише недавно прибув із Польщі, за повідомленням у пресі одного із співробітників “Dziennika Kijowsk’ogo”, і тому його погляди є для нас особливо цінними.

Автор враховує насамперед стан “польського національного володіння” в Україні. На підставі російської статистики, яка, на думку п. Бартошевича, тенденційно зменшує силу і значення поляків “на Русі”, він виражається круглою цифрою 2 306 059 десятин землі, вартістю близько 650 мільйонів рублів. “Польське суспільство на Русі – це багате суспільство, – відзначає з задоволенням автор. – Серед власницького класу ми становимо серйозний відсоток, з яким кожний повинен рахуватися. Цю нашу економічну силу ми маємо завжди чітко усвідомлювати як у відносинах зовнішніх, відвойовуючи належну нам соціально-політичну позицію на Русі, так і у відносинах внутрішніх, для посиленого збереження національного базису, яким є наша земля і взагалі наше нерухоме майно на Русі. З цього надбання ми не повинні нічого втратити, навпаки, збільшення його є нашим першорядним обов’язком”.

Для п. Бартошевича поміщицька земля, протягом століть оброблювана потом і кров’ю українського селянина, є, як бачимо, уже польським національним надбанням. Продати її українському селянинові – це гріх, у польському суспільстві тепер непростенний. Але це не означає, що автор стоїть виключно на ґрунті збереження поміщицького землеволодіння. Ні, він допускає і парцеляцію дворянської землі, але з умовою, щоб вона потрапляла виключно й неодмінно до польських же рук. “На величезних просторах землі, якими ми сьогодні володіємо на Русі, є багато місця. На них може вільно вміститися у п’ятеро більша кількість поляків, ніж їх є тепер”, – говорить він.

в польском обществе теперь непростительный. Но это не значит, чтобы автор стоял исключительно на почве сохранения помещичьего землевладения. Нет, он допускает и парцеляцию дворянской земли, но с условием, чтобы она попадала исключительно и непременно в польские же руки. “На огромных пространствах земли, которыми мы в настоящее время владеем на Руси, есть много места. На них может поместиться свободно в пять раз большее число поляков, чем их находится теперь”, – говорит он. Итак, замена бывших владельцев украинских крепостных душ, вскормленных трудом целых поколений украинского народа, новыми, совершенно чуждыми Украине, польскими колонистами является ближайшею задачею польских политиков в смысле сохранения “польской земли” вплоть до того момента, когда с переменной политической отношений ее можно будет расширять путем покупки новых “не-польских” земель, как это происходит теперь в больших размерах в новой “русской” Холмской губернии.

Кроме сохранения “польской земли” на Украине в форме преимущественно помещичьих имений, другою задачею польского политика, руководящего на Украине польским общественным мнением, является количественное расширение польского “*stanu posiadania*”. Пример Галиции, где полонизация украинских народных масс дает такие блестящие результаты, не может не действовать обаятельным образом на его воображение. “В 1908–[190]9 гг. было на Руси, – пиш[ет] г. Бартошевич, – 801 790 кат[оликов]. Из них официальная статистика 1909 г. поляками считает только 424 552 лица. Это значит, – говорит далее автор, – что мы имеем на Руси около полумиллиона несознательных поляков”. Сделать их сознательными поляками, т. е., говоря другими словами, полонизировать эти полмиллиона украинских крестьян римско-католического вероисповедания, является очередной задачею польской политики. С этою целью предполагается издать даже особый труд, под заглавием “*Lud polski*”, который, по словам “*Dziennik’a Kijowsk’ogo*”, должен обратить на этот “польский люд” внимание польского общества. Но кроме этих “несознательных поляков-католиков”, по исчислению г. Бартошевича, на Украине находится еще не менее 200 000 таких же поляков православного вероисповедания. Они, конечно, тоже, по его мнению, должны сделаться “сознательными”. Если к этому добавим, что число католиков на Украине постепенно возрастает путем перехода из православия в католичество (по официальным данным, в Киевской, Подольской и Волынской губерниях перешло явно в католичество начиная с 1905 г. 12 414 лиц), если заметим, что польское духовенство, в противоположность поработанному духовенству украинскому, обладает большею дозою патриотизма и гражданского мужества, если вспомним, наконец, Холмщину с ее быстрой полонизацией перешедшего в католичество украинского крестьянства, то не можем не признать

Отже, заміна колишніх власників українських кріпосних душ, вигодованих працею цілих поколінь українського народу, новими, зовсім чужими Україні, польськими колоністами є найнагальнішим завданням польських політиків у розумінні збереження “польської землі” аж до того моменту, коли зі зміною політичних відносин її можна буде розширювати шляхом купівлі нових “не польських” земель, як це відбувається тепер у великих розмірах у новій “руській” Холмській губернії.

Крім збереження польської землі в Україні у формі переважно поміщицьких маєтків, другим завданням польського політика, що керує в Україні польською громадською думкою, є кількісне розширення польського “*stanu posiadania*”. Приклад Галичини, де полонізація українських народних мас дає такі блискучі результати, не може не впливати принагідним чином на його уяву. “У 1908–1909 рр. було на Русі, – пише п. Бартошевич, – 801 790 католиків. З них офіційна статистика 1909 р. поляками вважає тільки 424 552 особи. Це означає, – веде далі автор, – що ми маємо на Русі близько півмільйона несвідомих поляків”. Зробити їх свідомими поляками, тобто, інакше кажучи, полонізувати ці півмільйона українських селян римсько-католицького віросповідання, є черговим завданням польської політики. З цією метою передбачається видати навіть особливу працю, під заголовком “*Lud polski*”, яка, за словами “*Dziennika Kijowsk’oro*”, має привернути до цього “польського люду” увагу польського суспільства. Але крім цих “несвідомих поляків-католиків”, за підрахунками п. Бартошевича, в Україні перебуває ще не менше 200 000 таких самих поляків православного віросповідання. Вони, звісно, теж, на його думку, мають зробитися “свідомими”. Якщо до цього додамо, що кількість католиків в Україні поступово зростає шляхом переходу з православ’я у католицизм (за офіційними даними, у Київській, Подільській та Волинській губерніях перейшли явно у католицизм починаючи з 1905 р. 12 414 осіб), якщо зазначимо, що польське духівництво, на противагу поневоленому духівництву українському, має більшу дозу патріотизму й громадянської мужності, якщо згадаємо, нарешті, Холмщину з її швидкою полонізацією наведеного на католицизм українського селянства, то не можемо не визнати великої частки правдоподібності за політичними розрахунками й комбінаціями польських колоністів-політиків.

“Але крім землі, крім рілляництва, – говорить далі п. Бартошевич, – скільки тут, на Русі, ще місця для промислової, для торговельної, для енергійної інтелігентної сфери! Треба тільки про це знати, треба вміти зайняти місце й не дати випередити себе іншим”. І польська інтелігенція, що прибуває до нас із Польщі, справді вміє “зайняти місце”. Щодо цього польський елемент і

большой доли правдоподобия за политическими расчетами и комбинациями польских колонистов-политиков.

“Но кроме земли, кроме земледелия, – говорит далее г. Бартошевич, – сколько здесь, на Руси, еще места для промышленной, для торговой, для энергической интеллигентной сферы! Нужно только об этом знать, нужно уметь занять место и не дать опередить себя другим”. И польская интеллигенция, прибывающая к нам из Польши, действительно умеет “занять место”. В этом отношении польский элемент и польское влияние быстро растет на Украине, особенно в городах и промышленных центрах. Не только в правобережных, но даже и в левобережных городах появляются польские финансовые и общественные учреждения, польский язык распространяется рядом с русским во всех чутких к капиталистическому развитию предприятиях, как: банки, железные дороги, промышленные и торговые заведения и т. п. А рядом с этим экономическим развитием растут политические аппетиты польских колонистов. Для господ Бартошевичей Правобережная Украина это – польский край. “Ведь даже теперь, – говорит он, – левобережные крестьяне называют этот край «Польшею»; многовековая история, следы кровавого цивилизационного польского труда не дадут стереть себя так легко, как свежие граничные столбы”. И то, что не удалось сделать Польше на Украине во времена Хмельницкого, то представляется им возможным сделать теперь, во время русского господства в “Юго-Западном крае”.

Каково же после вышесказанного может быть отношение руководимого такими политиками польского общества к украинскому национальному возрождению? “Историю, – кончает свою книгу г. Бартошевич, – делали и делают не массы, но меньшинство”, а то, что 4% русских являются теперь на Украине господами положения, должно, по мнению автора, обнадеживать находящееся в таком же процентном количестве польское общество, что и оно может сыграть выдающуюся роль “на Руси”. Неудивительно поэтому, что украинское движение, стремящееся к эмансипации украинских масс, не может быть приятно кандидатам в творцы польской истории на украинской земле. Ведь национальное возрождение и экономический подъем украинских народных масс уничтожают всякую надежду на их полонизацию; ведь борьба этих масс за политические интересы украинской территории стает вопреки польским колонизаторским вождедениям, – заменяет польские “окраины” (кресы) в самодовлеющий украинский национально-политический организм. И польские политики всеми силами стараются пресечь процесс возрождения украинской нации. Всем известны их подвиги в этом отношении там, где они обладают всей полнотой власти, т. е. в Галиции. Оклеветание, принижение и оплевывание украинской интеллигенции, политический гнет, угрозы польских студентов и профессоров разрушить укра-

польський вплив швидко зростає в Україні, особливо у містах і промислових центрах. Не лише у правобережних, а й навіть у лівобережних містах з'являються польські фінансові й громадські установи, польська мова поширюється поряд з російською в усіх чутливих до капіталістичного розвитку підприємствах, як: банки, залізниці, промислові й торговельні заклади і т.п. А поряд із цим економічним розвитком зростають політичні апетити польських колоністів. Для панів Бартошевичів Правобережна Україна – це польський край. “Адже навіть тепер, – говорить він, – лівобережні селяни звуть цей край «Польщею»; багатовікова історія, сліди кривавої цивілізаційної польської праці не дадуть стерти себе так легко, як свіжі прикордонні стовпи”. І те, що не вдалося зробити Польщі в Україні в часи Хмельницького, те уявляється їм можливим зробити тепер, у час російського панування у “Південно-Західно-му краї”.

Яким же після вищесказаного може бути стосунок керованого такими політиками польського суспільства до українського національного відродження? “Історію, – закінчує свою книжку п. Бартошевич, – робили й роблять не маси, а меншість”, а те, що 4% росіян є тепер в Україні господарями становища, має, на думку автора, обнадіювати польське суспільство, яке знаходиться у такій самій відсотковій кількості, у тому, що й воно може відіграти видатну роль “на Русі”. Не дивно тому, що український рух, що прагне до емансипації українських мас, не може бути приємним для кандидатів у творці польської історії на українській землі. Адже національне відродження та економічне піднесення українських народних мас знищує будь-яку надію на їхню колонізацію; адже боротьба цих мас за політичні інтереси української території стає наперекір польським колонізаторським прагненням, – змінює польські “окраїни” (креси) у самодостатній український національно-політичний організм. І польські політики усіма силами намагаються покласти край процесові відродження української нації. Усім відомі їхні подвиги щодо цього там, де вони мають усю повноту влади, тобто в Галичині. Обстрікування, зневажання й обплывування української інтелігенції, політичне гноблення, погрози польських студентів і професорів зруйнувати український університет у разі, якби австрійський уряд насмівився дати його українцям, – усе це явища одного порядку. В їхній основі лежить безмірний страх польських колоністів перед пробудженням української нації, яке одне лиш у змозі покласти край господарюванню польської меншини на українській землі.

У нас, у Правобережній Україні, де поляки не мають виконавчої політичної влади, ліквідувати український рух вони не здатні. Та вони цього у нас і

инский университет в случае, если бы австрийское правительство осмелилось дать его украинцам, — все это явления одного порядка. В основе их лежит безмерный страх польских колонистов перед пробуждением украинской нации, которое одно только в состоянии положить конец хозяйничанью польского меньшинства на украинской земле.

У нас, в Правобережной Украине, где поляки не обладают исполнительной политической властью, пресекать украинское движение они не в силах. Да они в этом у нас и не нуждаются. Эту работу превосходно исполняют за них и для них господа русские националисты. И потому здесь их задача по отношению к украинскому движению значительно проще. Они должны стараться поддерживать молча настоящее положение вещей, а с другой стороны — ограждать от вредных украинских влияний свой польский “стан посядания”. Считаясь только с русским элементом в нашем крае, избегая старательно самого названия “Украина”, а употребляя более милую для правящих сфер кличку “Русь”, присоединяясь к “неославизму” с обещанием давить украинцев в Галиции за цену уступок польскому элементу в России, — польские политики, идя врознь с русскими националистами, в сущности бьют нас на нашей собственной земле вместе с ними. Кроме этого, в местной и в варшавской польской прессе они стараются представить галицкое украинское движение диким и некультурным, подхватывают с радостью всю грязь, которую выливают на нас их галицкие собратья, а одновременно все проявления нашей национальной жизни в России сводят, как и г. Бартошевич в названной книге украинское движение в России, к нулю. И это неудивительно. Ведь польский местный элемент украинского происхождения, связанный тысячей уз с нашей землей и нашим народом, может же, наконец, под влиянием пробуждения украинской нации, перестать быть Иваном, не помнящим родства, может прийти к убеждению, что ему в сущности незачем быть немойм объектом политики привисленских выходцев. Ведь владелец “польской земли” может не поверить г. Бартошевичу, что на его землю имеет право только польский колонист, а не украинский крестьянин, работающий на этой земле. Ведь даже теперь, при крайнем украинофобстве, насаждаемом польскими главарями, г. редактор “Dziennik’a Kijowsk’ogo” опасается, “не украинизується ли” средне- и мелкопоместный “польский” элемент. А нарекания на польские “медвежьи углы” в Украине, которые туго воспринимают польскую культуру, составляют одну из любимых тем польской колонистской прессы.

Здесь, конечно, не место распространяться на тему, каково должно быть наше отношение к этой польской колонизаторской политике. Однако, не говоря вовсе о Галиции, отметим несколько пунктов, которые кажутся нам особенно важными в отношении к польской политике в Правобережной Украине.

не потребують. Цю роботу чудово виконують за них і для них панове російські націоналісти. І тому тут їхнє завдання щодо українського руху значно простіше. Вони повинні намагатися мовчки підтримувати дійсний стан речей, а з іншого боку – захищати від шкідливих українських впливів свій польський “стан посядання”. Рахуючись тільки з російським елементом у нашій краї, уникаючи старанно самої назви “Україна”, а вживаючи милішу для правлячих сфер кличку “Русь”, приєднуючись до “неославізму” з обіцянкою тиснути на українців у Галичині ціною поступок польському елементові в Росії, – польські політики, йдучи нарізно з російськими націоналістами, по суті б’ють нас на нашої власній землі разом із ними. Крім того, у місцевій і у варшавській польській пресі вони намагаються представити галицький український рух диким і некультурним, підхоплюють з радістю весь бруд, який виливають на нас їхні галицькі побратими, а водночас усі прояви нашого національного життя в Росії зводять, як і п. Бартошевич у згаданій книжці український рух у Росії, до нуля. І це не дивно. Адже польський місцевий елемент українського походження, пов’язаний тисячами зв’язків з нашою землею і нашим народом, може ж, нарешті, під впливом пробудження української нації перестати бути Іваном безридним, може прийти до переконання, що йому, по суті, ні до чого бути німим об’єктом політики вихідців з-над Вісли. Адже власник “польської землі” може не повірити п. Бартошевичу, що на його землю має право лише польський колоніст, а не український селянин, який працює на цій землі. Бо ж навіть тепер, за крайнього українофобства, насаджуваного польськими ватажками, п. редактор “Dziennika Kijowsk’ogo” побоюється, “чи не українізується” середньо- і дрібномаєтний “польський” елемент. А нарікання на польські “глухі закутні” в Україні, які важко сприймають польську культуру, становлять одну з улюблених тем польської колоністської преси.

Тут, звісно, не місце розводитись на тему, яким має бути наше ставлення до цієї польської колонізаторської політики. Однак, зовсім не говорячи про Галичину, відзначимо кілька пунктів, які видаються нам особливо важливими стосовно польської політики у Правобережній Україні.

Насамперед ми повинні, як це робила й робить уся українська преса, оголосити себе відвертими противниками будь-яких репресивних заходів щодо поляків в Україні. Адже заходи ці, не кажучи вже про принципову точку зору, все одно нічого не досягають і анітрохи не зменшують польського впливу. Бо не може російська політика, що усуває від влади народні маси і спирається переважно на дворянський стан, зламати вплив польського великомаєтного дворянства ж. Не може ця політика, що враховує неминучий розвиток капіталізму у нашому краї, усунути польських власників капіталу від поділу

Прежде всего мы должны, как это делает и делала вся украинская пресса, заявить себя открытыми противниками всяких репрессивных мер по отношению к полякам на Украине. Ведь меры эти, не говоря уже о принципиальной точке зрения, все равно ничего не достигают и ничуть не уменьшают польского влияния. Ибо не может русская политика, устраняющая от власти народные массы и опирающаяся преимущественно на дворянское сословие, сломить влияние польского великопоместного дворянства же. Не может эта политика, учитывающая неизбежное развитие капитализма в нашем крае, устранить от дележа политическим влиянием польских владельцев капитала. И мы видим, как сплошь и рядом самые ярые русские националисты объединяются на почве помещичьих, сахароваренных, винокуренных и других общих экономических интересов с националистами польскими. Мы видим, как политические репрессии, будучи не в сила остановить экономической экспансии польского элемента, только усиливают его и сплачивают в национальном отношении. Ведь, например, какой-нибудь украинец римско-католического вероисповедания, владелец нескольких десятин земли, только благодаря выделению его в “польскую курию” узнает впервые, что он “поляк”, а вместе с тем подпадает, конечно, всецело господствующему в этой “курии” влиянию польской колонизаторской политики. Таким образом благодаря деятельному содействию всемогущих русских националистов воздвигается Польша на украинской земле, а вся Правобережная Украина вступает мало-помалу на тот путь развития, которым так быстро пошла “Холмская губерния”.

Но, выступая против всяких административных репрессий, которые совершенно излишне окружают ореолом “мученичества” головы обыкновенных польских культуртрегеров черносотенного пошиба, мы, вместе с тем, ввиду хотя бы простого самосохранения, должны защищать себя от тех, кто собирается брать пример с четырехпроцентного состава нынешних господ положения, от тех польских авантюристов и колонистов, которые собираются делать из нашей земли и нашей нации свою историю. Но пока украинская нация устранена от политического влияния в русском государстве, до тех пор в борьбе с польским нашествием на Украину мы должны рассчитывать только и исключительно на свои собственные силы. На стороне поляков в настоящее время перевес – у них есть свои школы, университеты, многочисленная интеллигенция, сильный зажиточный класс, но за нами стоит несокрушимая народная масса и моральное право каждого народа быть хозяином на собственной земле. Содействовать культурному и экономическому подъему украинского крестьянства, сделать его способным к отпору против всякой денационализации, облегчать переход в его руки помещичьей земли – вот вернейшее средство избавиться от польских притязаний. В частности, следует

політичного впливу. І ми бачимо, як часто-густо найзапекліші російські націоналісти об'єднуються на ґрунті поміщицьких, цукроварних, винокурних та інших спільних економічних інтересів з націоналістами польськими. Ми бачимо, як політичні репресії, будучи не в змозі зупинити економічну експансію польського елемента, тільки посилюють його і згуртовують у національному відношенні. Адже, приміром, який-небудь українець римсько-католицького віросповідання, власник кількох десятин землі, тільки завдяки виокремленню його у “польську курію” дізнається вперше, що він “поляк”, а разом з тим, звісно, підпадає під вплив польської колонізаторської політики, який цілковито панує в цій “курії”. Таким чином, завдяки діяльному сприянню всесильних російських націоналістів зводиться Польща на українській землі, а вся Правобережна Україна стає мало-помалу на той шлях розвитку, яким так швидко пішла “Холмська губернія”.

Але, виступаючи проти всіляких адміністративних репресій, які зовсім даремно оточують ореолом “мучеництва” голови звичайних польських культуртрегерів чорносотенного штибу, ми разом з тим, хоча б через звичайне самозбереження, маємо захищати себе від тих, хто збирається брати приклад з чотирьохвідсоткового складу нинішніх господарів становища, від тих польських авантюристів і колоністів, які збираються робити з нашої землі і нашої нації свою історію. Але доки українську націю усунуто від політичного впливу в російській державі, доти у боротьбі з польським нашествям в Україну ми маємо розраховувати тільки й виключно на свої власні сили. На боці поляків у теперішній час перевага – у них є свої школи, університети, багаточисельна інтелігенція, сильний заможний клас, але за нами стоїть нездоланна народна маса і моральне право кожного народу бути господарем на власній землі. Сприяти культурному та економічному піднесенню українського селянства, зробити його здатним до відсічі проти всякої денаціоналізації, полегшувати перехід до його рук поміщицької землі – ось найнадійніший засіб позбутися польських зазіхань. Зокрема нам слід звернути увагу на полонізований елемент українського походження між середніми й дрібними землевласниками. Слід сприяти його національному відродженню в українському сенсі, а елемент цей, зливаючись поступово з аналогічним українським елементом, що народжується зі сфер заможного селянства, утворить клас економічно потужних і політично незалежних фермерів, – клас, який відіграв таку величезну роль в історії відродження чеського народу.

Крім того, в галузі польсько-українських відносин дуже важливим є політичний момент. Як ми бачили вище, польські колоністи зуміли вельми майстерно повернути на свою користь російський державний централізм. Під

нам обратить внимание на полонизованный элемент украинского происхождения между средними и мелкими землевладельцами. Следует способствовать его национальному возрождению в украинском смысле, а элемент этот, сливаясь постепенно с нарождающимся аналогичным украинским элементом из сфер зажиточного крестьянства, образует класс экономически сильных и политически независимых фермеров, – класс, сыгравший такую огромную роль в истории возрождения чешского народа.

Кроме того, в области польско-украинских отношений важен чрезвычайно момент политический. Как мы видели выше, польские колонисты сумели весьма искусно обратить в свою пользу русский государственный централизм. Под покровом этого централизма они сумели связать, в отношении своей национальной экспансии, “привисленские губернии” с “Юго-Западным краем” и стараются связь эту упрочить как можно больше. Совершенно логически вытекает отсюда императив для нас вести далее нашу традиционную историческую борьбу за децентрализацию русского государства, за автономию его отдельных территорий. И мы увидим, как в польских колонистах мы встретим самых ярых противников автономии российской Украины, подобно тому, как их галицкие собратья являются самыми страшными врагами автономии Украины австрийской. Но, с другой стороны, уже теперь намечается довольно ясно существование группы местного польского общества, преимущественно сельской, связанной крепко с экономическими интересами украинской территории, – группы, которая к нашим автономистским стремлениям отнесется вполне дружелюбно. Она окрепнет по мере того, как ярче будут проявляться эти стремления, и мы, наконец, получим возможность различить, кто между поляками наш враг и кто – друг, а ведь ясная ориентация – это первый залог победы.

Наша будущность в наших руках. Эта общая аксиома приложима равносильно и в рассматриваемом нами частном случае польско-украинских отношений. “Под теперешним укладом жизни Юго-Западного края, – писал недавно орган польских магнатов-монархистов («Борьба с ложью»), – как спокойное море, распространен громадный хохлацкий народ (sic!), вялый, неподвижный... Главная же его особенность состоит в том, что все басни об украинском сепаратизме не только ему совершенно чужды, но даже по имени вовсе неизвестны. Они – хохлы, только хохлы, а всего прочего не знают, да и знать не хотят”.

И пока кто-нибудь будет хоть отчасти вправе писать о нас подобным образом, до тех пор об успешной борьбе с польскими и всякими другими добычниками и наездниками не может быть у нас речи.

покровом цього централізму вони зуміли зв'язати, стосовно своєї національної експансії, “привіслянські губернії” з “Південно-Західним краєм” і намагаються зв'язок цей зміцнити якомога більше. Цілком логічно звідси випливає імператив для нас вести далі нашу традиційну історичну боротьбу за децентралізацію російської держави, за автономію її окремих територій. І ми побачимо, як у польських колоністах ми зустрінемо найзапекліших противників автономії російської України, подібно до того, як їхні галицькі побратими є найстрашнішими ворогами автономії України австрійської. Але, з іншого боку, вже тепер досить виразно накреслюється існування групи місцевого польського суспільства, переважно сільської, міцно пов'язаної з економічними інтересами української території, – групи, яка до наших автономістських прагнень поставиться цілком приязно. Вона зміцніє в міру того, як яскравіше виявлятимуться ці прагнення, і ми, нарешті, матимемо змогу розрізнити, хто між поляками наш ворог і хто – друг, а чітка орієнтація – це ж перша запорука перемоги.

Наше майбутнє у наших руках. Цю загальну аксіому можна прикласти і до розглядуваного нами окремого випадку польсько-українських відносин. “Під теперішнім укладом життя Південно-Західного краю, – писав недавно орган польських магнатів-монархістів (“Боротьба з брехнею”), – як спокійне море, розпросторений величезний хохляцький народ (sic!), млявий, нерухомий... Головна ж його особливість полягає в тому, що всі байки про український сепаратизм не тільки йому цілковито чужі, але навіть на ім'я зовсім невідомі. Вони – хохли, лише хохли, а всього іншого не знають, та й знати не хочуть”.

І доки хтось буде хоча б частково вправі писати про нас подібним чином, доти про успішну боротьбу з польськими та різними іншими добувачами й нападниками не може бути у нас мови.

МЕМОРІАЛ ДО УКРАЇНСЬКОГО [ІНФОРМАЦІЙНОГО] КОМІТЕТУ ПРО НАШЕ СТАНОВИЩЕ СУПРОТИ НАПРУЖЕНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ В ЄВРОПІ

І. Українська нація має право на вільне і незалежне національне та політичне життя на власній території.

II. Розвиток Української Нації, позбавленої сильної маючої верстви, тісно зв'язаний з розвитком політичної демократизації і проведенням соціальних реформ, економічно корисних для широких народних мас.

Виходячи з цих основних підстав нашого політичного думання, приходимо до висновку, що:

1. Централізаторська, однаково, ліберальна і чорносотенно-націоналістична Росія є нашим непримиримим і головним ворогом.

2. Консервативно-клерикальна, католицька і ліберально-буржуазна жидівська Австрія не є нашим союзником.

Докази:

1. Росія завзялася вкрай знищити український рух, розуміючи добре, що початок України – це кінець російської бюрократично-зентралізованої держави.

2. Австрія в відносинах до нас керується інтересами польської, пануючої над нами нації; спирається на польським елементі в межах нашої національної території і протегує нас постільки, поскільки се їй потрібно для шаховання занадто інколи сильних польських впливів в державі. Обіцянки ж не становлять реальних вартостей в політиці, особливо тоді, коли вони хронічно не здійснюються. З вищесказаного ми можемо вивести такі можливості в разі австро-російського оружного конфлікту:

1. Або на нашій території останеться “status quo”, і війна скінчиться територіальним поширенням Австрії на полудневих границях в напрямі Адріатики. Тоді кошта війни ми окупимо кров'ю українських солдат австрійської і російської армій та матимем в результаті ще більше ослаблення нашого національного організму.

2. Або Росія займе Східну Галичину і Буковину, що було б для нас дуже некорисно, бо:

а) Європа не дозволить Австрії зайняти не тільки цілу Правобічну Україну, але навіть розмірно велику її частину. Англія і Франція – тому, щоб Австрія не скріпилась, а Німеччина – тому, що Правобічна Україна, зайнята насильно Австрією, була б предметом і тереном безконечних австро-російських конфліктів. Мир і добрі відносини між Австрією та Росією – се, як відомо, основа німецької політики, намічена ще Бісмарком.

б) Прилучення невеликої частини Правобічної України не заставить Австрію рішучо змінити свою політику супроти нас. Йдучи по рішавчій в політиці лінії найменшого опору, вона в своїй експансії на Україну спиратиметься на найсильніших економічно і найбільш созвучних її польських і жидівських елементах, особливо сильних в суміжних з Галичиною українських територіях.

с) До такого примусять Австрію ще й поляки, котрі, за винятком групи, що грає (мабуть, наперед замовлену і уложену) москвофільську комедію, цілою силою **стоять за Австрію**. Надії на збільшення польського впливу на українській території під владою Австрії проявляються навіть в соціалістичній пресі (напр., “Naprzód” з д[ня] 29.XI. с[ього] р[оку]) і становлять улюблену мрію польських націоналістичних елементів, заінтересованих в експансії на Україну. Характеристична з цього боку є брошура редактора “Dziennik’a Kijowsk’ogo” п. Бартошевича (п[ід] заг[оловком] “Polski stan posiadania na Rusi”, Київ, 1912), котрий каже, що поляки, становлячи на Правобережній Україні таке саме процентове число, як і росіяни, можуть при переміні політичної ситуації зайняти таке саме політичне становище, т[об]т[о] стати пануючим елементом.

д) Поляки, як показує приклад Галичини, є для нас елементом не менше ворожим від росіян, а однаково небезпечним через свою денационалістичну політику. Отже, союзник нашого ворога не може бути нашим союзником. І сповнення заповіту Богдана Хмельницького, щоб між Польщею та Україною виріс політичний кордон, є для нас неминучою **історичною konieczністю**.

е) Цього не буде доти, доки Україна з Польщею вкупі знаходяться в межах російської держави – не буде і тоді, коли вони опиняться разом в межах держави австрійської. Навіть тепер в Росії, при всіх політичних обмеженнях, поляки потрапили використати для себе російський централізм і зв’язали “Юго-Западный край” з “Привислянским краем” так сильно, що Правобічна Україна стала для них тереном найбільше інтенсивної національної експансії. Їх вплив на Правобережжі росте з кожним днем, коли величезна маса польського народу і частина Правобічної України опиняться в Австрії. На-

слідком цього буде такий страшний зріст москвофільства в прилучених до Австрії українських народних масах, що перемогти його ми не будемо в силі. Те, що сьогодні в Росії є собі звичайним чорносотенством, котре уступає в міру зросту нашої національної свідомості, стане завтра в Австрії революційною (супроти держави) силою, і українству в боротьбі з москвофільством прийдеться стати в одну лінію з австрійською поліцією. Се, розуміється, до перемоги нашої національної ідеї не спричиниться. Кажучи коротко: триумф поляків є нашою програною [справою]. Отже, в теперішньому австрофільстві поляків та українців хто-небудь з них помиляється. Маємо поважні підстави думати, що помиляємось, власне, ми.

З вищесказаного виходить для нас ось яка політична орієнтація: **в майбутній Австро-Російській війні не ставати свідомо, виразно і голосно ні по стороні Австрії, ні, тим більше, по стороні Росії.** І на терені, зайнятій воюючими арміями, поводитись зовсім пасивно, але й зовсім лояльно супроти воюючих між собою держав.

II

Поза тереном майбутньої Австро-Російської війни, що обняв би Волинь, Поділля і частину Київщини, величезна територія України лишається вільною для діяльності тих українців, що свої політичні плани не зв'язують з інтересами воюючих між собою, а нам ворожих держав. Лишаються перш за все найбільше свідомі в масах: Катеринославщина, Харківщина і наддніпрянська Київщина зі столицею України – Києвом.

Завданням всіх свідомих українців повинно бути:

В разі вибуху Австро-Російської війни підняти на цій, не зайнятій воюючими арміями українській території масовий рух за повним визволенням України з-під ярма чужих держав.

Гасла:

Політичне

1. Україна в етнографічних границях стає незалежною державою (форма правління: конст[итуційна] мо[н]архія), і евентуальна справа династії – германської, австрійської чи, може, навіть російської – залежатиме від укр[аїнської] конституанти і становища Європи) під протекторатом Росії або Австрії, обов'язується заховувати повний нейтралітет супроти цих двох держав.

Соціально-економічне

I. Робітнича мінімальна програма: 8-годинний робочий день, державне страхування і т. д.

II. Українська земля для української нації. Це значить, що:

а) приватна власність на землю, котра належить до українців без різниці віри і походження (**значить: православних, греко-католиків, римо-католиків, протестантів, шундистів і т. д.**, котрі визнають себе українцями);

б) вся земля від всіх неукраїнців і все, що перевищує 500 десятин української посілості, викуплюється по справедливій оцінці;

с) від ворогів України, що виступатимуть проти українського визволення, земля конфіскується;

д) конфіскуються також всі казенні, удільні і т. д. землі;

е) з викупленої і конфіскованої землі складається національний земельний фонд, з якого наділяють **в приватне і дідовичне володіння по трудовій формі** всіх, хто з оружжям в руках візьме участь в боротьбі за визволення України;

ф) видаються закони, котрі обмежують приватну земельну власність до 500 десятин і забороняють в межах української держави володіти землею неукраїнцям.

III. Повна свобода всіх українських віросповідань з українськими ієрархіями (правосл[авний] патріархат, греко- і римо-католицькі єпископи українці) на чолі, при захованні для правосл[авної] церкви першого і навчального місця.

Політичні перспективи

1. Для Європи, котра не бажає скріплення Австрії коштом Росії – отже, перш за все для Англії і Франції – українська державна незалежність буде так само бажаною, як незалежність Албанії для противників зміцнення Сербії коштом Туреччини.

2. Для Європи, котра бажає ослаблення Росії, отже, перш за все для Пруссії і Швеції, нейтральна українська держава дасть найкращий вихід при ліквідації Австро-Російської війни.

3. По нашім боці буде Балканський союз в случаї побіди над Туреччиною. Сербія тому, що вона не бажає зміцнення Австрії, а Болгарія через константинопольське питання, в котрому Україна (включаючи переїзд через Дарданелли) не мала б таких державних амбіцій, як Росія.

4. Не буде противитись укр[аїнській] незалежності і Румунія, котра дістає при цьому Бессарабію і румунську Буковину.

5. Соціальний і національний бік укр[аїнського] повстання викличе подібні соціальні та національні рухи в сусідніх державах – Австрії і Росії, ослаблюючи тим обидві небезпечні для нас сусідки.

6. В разі неповної перемоги української боротьби за незалежність з нами все ж більше будуть рахуватися ті держави, в межах котрих ми опинились.

7. В разі повного розгрому лишиться в українських масах і в Європі ясна і виразна українська політична ідея, не засмічена ні русофільством, ні австро-фільським намулом. І ідея ся зможе при першій нагоді знов віджити, як відживали раз по раз козацькі повстання в XVII ст.

Спосіб переведення

Закладається “Союз українських державників (імперіалістів)” – Союз визволу України – котрий розпочинає зараз літературну агітацію в напрямі вищевказаної програми і в разі вибуху Австро-Російської війни входить в блок з тими укр[аїнськими] партіями, котрі на підставі спільної мінімально соціальної програми згоджуються підняти масовий рух за політичною незалежністю України.

Коли се неможливо, то в разі вибуху Австро-Російської війни ми мусимо заховуватись зовсім пасивно, ведучи далі по той і по сей бік кордону політичну і культурну організаційну роботу.

[1917]

**МАТЕРІАЛИ ДО ПРОГРАМИ
[УКРАЇНСЬКОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ
ХЛБОРОБСЬКОЇ ПАРТІЇ]**

ПЕРЕДМОВА:

За останні часи в різних містах України почали організовуватись політичні групи, котрі мають між собою те спільне, що, з одного боку, вони не можуть ні свого світогляду, ні своєї тактики цілком укласти в рамки вже існуючих соціалістичних партій. З другого боку, бажаючи йти в політичний боротьбі з одверто зазначеними цілями, вони не можуть об'єднатися з тими по суті діла несоціалістичними партійними організаціями, які спокусилися й собі приліпити назву соціалістів.

Серед цих не сполучених ще в велику партію політичних груп є такі, котрих єднає:

1. Ідея повної рівноправності українського народу зо всіми іншими народами, в тім числі і з російським народом, себто признання суверенітету українського народу.

2. Свідомість того, що сучасний момент дає щасливі обставини для забезпечення українському народові повної волі і рівноправності і що цей момент неодмінно мусить бути використуваний.

3. Свідомість потреби в інтересах всіх демократичних верств українського народу усунути надмірне загострення класової боротьби, яке раз в історії привело нас до повної страти всіх прав, добытих революцією Хмельницького.

4. Свідомість потреби найшвидше встановити соціальний мир, себто привести людей різних достатків до взаємного порозуміння і співробітництва.

В цілях об'єднати програми і діяльність груп, які більш-менш поділяють вищенаведені думки, Організаційний комітет Української демократичної партії пропонував цим групам і окремим особам дати нариси програм і окремі статті на теми про головні партійні принципи і біжучі політичні та соціальні питання з метою надрукувати їх як матеріали для вияснення програми і характеру партії, яка б могла об'єднати велику частину людності на Україні в цілях: завоювання повної рівноправності для українського народу, найшвидшого утворення громадянственості на Україні, для найшвидшої організації творчо-культурної роботи і негайної організації найпродуктивнішої економічної творчості українського народу.

В першу чергу Організаційний комітет друкує "Нарис програми Української демократичної хліборобської партії", укладений В. К. Липинським.

*Організаційний комітет
Укр[аїнської] демократичної партії*

м. Лубни, на Полтавщині.
1917 року 15 жовтня

НАРИС ПРОГРАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ХЛІБОРОБСЬКОЇ ПАРТІЇ

Велика революція народів Російської держави дала їм і оповістила всьому світові священне та непохитне право кожної нації на повне самовизначення. Це право стало законом революції. На підставі того закону заявляємо:

Український народ хоче і має право бути народом вільним. Він рівний всім іншим культурним народам світу і має повне право сам за себе своєю волею рішати свою долю. Він повний хазяїн Української Землі і має право завести у себе такий лад, який найбільше відповідатиме його волі, виявленої ним самим, без огляду на чиї б то не було сторонні бажання та інтереси. Так само в зносинах з іншими сусідніми і несусідніми народами народ український має право керуватись тільки своєю волею і входити тільки в такі міжнародні союзи, котрих він сам бажає і котрі найбільше відповідають його інтересам.

Стоячи твердо і непохитно на ґрунті повної власновільності і суверенності українського народу, ми спираємось на багатовічні традиції невпинної боротьби України за свою волю, за своє право на вільне життя. Ми віримо глибоко, що не може загинути в багні без волі народ, який “при битій дорозі” диких кочовників сотворив велику Київську Державу, який традиції сеї держави зберіг в часах найтяжчого лихоліття, щоб передати їх, відроджений в Козацькій Україні, новій силі народній. Ми віримо, що не пропала марно та незмірима маса енергії, яку добув з себе в боротьбі за своє визволення народ наш в Хмельниччині, сколихнувши тоді своїми потугами увесь схід Європи; не може не здійснитись ідея Вільної України, за котру клали голови найкращі сини народу, котра провідною зорею була всім велетням нашого невмирущого духу, од часів Великого Богдана і до сьогоднішнього дня. І ми віримо, що наближається час, коли “взищеться кров народу нашого, пролитая великими потоками за те тільки, що шукав він волі на власній землі і мав в тім замисли, всій людськості природні” (слова автора “Історії Руссов” з приводу повстання Мазепи). В тій нашій вічній, невмирущій волі до життя, а не в часто змінливих партійних чи книжних теоріях, знаходимо ми силу і оправдання для своєї боротьби за кращу долю України.

Історія наша учить нас, що повним національним життям жив наш народ тільки тоді, коли він користувався на своїй землі повнотою своїх суверенних прав (Держава Київська), або ж, після втрати своєї державності, тоді, коли в ньому зі стихійною силою прокидались змагання до повернення цих утрачених прав (Козаччина). Всяке відречення од змагань до національно-політичної

незалежності йшло все в парі з національною руїною, з занепадом національної культури і найстрашнішим для нас ренегатством найбільше активних політично верств українського народу. Спольщення нашої шляхти, духовенства і міщанства під впливом державності польської, – обмосковлення зразу козацької старшини, духовенства, потім інтелігенції, а тепер врешті і частини нашої демократії під впливом державності російської – дають багато яскравих прикладів того процесу національного розвалу, який так щиро піддержували і піддержують наші гнобителі. Процес цей не можна об'яснити тільки мотивами суб'єктивними: отим “лакомством нещасним”, про яке співається в наших думках, або “пристрастіємъ къ чинамъ і особливо къ жалованію” різних “презрѣнныхъ малороссіянъ”, яким керувались в своїх відносинах до України російські царі. Його об'єктивні причини лежать в тому, що українська національна ідея тільки тоді в силі оживити собою українську етнографічну масу, коли вона йде поруч з ідеєю суверенітету українського народу, коли вона кличе до повного національного визволення і на місце рабської служби чужим державним організаціям ставить змагання до створення власної держави. Мляве українофільство зі своєю більше або менше розширеною теорією українства “для домашнього обіхода” в рамках чужих держав показало свою повну неміч як за часів різних лояльних оборонців українського “благочестія” в польській державі, так і у всьому тому довгому періоді національного занепаду, що ознаменувався діяльністю “малоросійських патріотів” в державі російській. Все живіше в Україні асимілювалось чужими державними ідеями, коли завмирала державна ідея своя. І тепер не спинити ренегатства всяких “малороссов”, “хохлов” і многих русофілів, всяких “порядних русинів”, полонофілів і австрофілів тим, хто ширить у нас всякі державні “орієнтації”, крім тільки одної – української. Без ясної, одвертої боротьби за здійснення свого суверенітету на своїй землі народ наш стане народом ілотів, що будуть винищувать себе взаємно во ім'я чужих національно-державних ідей і при допомозі чужих національно-державних організацій. І тому боротьбу за державний суверенітет цілого українського народу по всій Україні ми ставимо найважливішою і вихідною точкою нашої політичної програми.

Власна державна організація важна для нас як представників української хліборобської демократії не тільки з мотивів національного, але й економічного характеру. Коли хліборобська Україна служила предметом експлуатації для держави Російської та Австрійської перед війною, то по війні ця експлуатація безмірно зросте під впливом викликаного світовою війною процесу поширення економічних функцій держави і демократизації державного життя. Коли для України був страшний той приватно-хазяйствений капіталізм,

який прикривався імперіалізмом російським і австрійським, то ще небезпечною стане державна трестифікація народного хазяйства, з якою прийдуть на Україну по війні чужі державні народи, спираючись в своїй експансії не тільки, як досі, на своїх пануючих класах, а на силі своїх демократій. І якщо ми задихались під тягарем слабо розвиненої економічно, поліцейсько-самодержавної Росії, то чи не задавить нас зовсім – коли останемось і надалі нацією недержавною – Росія республікансько-демократична, Росія неминуче централістична, з налаженим по-європейськи (може, при допомозі Англії та Америки) хазяйствено-державним апаратом. Як же держава народу російського до нових форм існування пристосуватись не зуміє, то чи не прийдесться нам зустрітись на нашій землі з іншим, сильнішим од Росії, національно-державним організмом і чи зуміємо дати йому одсіч, не наладивши у себе своєї міцної національно-хазяйственої державної організації. В цей переломовий час до невсипущої праці над підготовленням такої організації кличемо всіх в Україні, кому дороге її існування, всіх, кому ясно, що в новій Європі житимуть тільки такі народи, які в сфері вселюдського розвою та поступу зуміли проявити і оборонити своє національне “я”.

Всі свідомі політично народи розуміють добре, наскільки могутнім чинником самозахощання нації з’являється активна участь її в європейським, світовім житті. Чи могли би без підтримки Європи існувати такі, наприклад, держави, як Бельгія, Швейцарія, Румунія або Сербія і Болгарія? Чи справа польська стояла би так міцно, якби не її всеєвропейський характер, наданий їй ціною довгих і невпинних зусиль провідників польського народу? І про тісний зв’язок з міжнародною політикою все дбали провідники України в тих минулих епохах нашого життя, коли це життя не було паралізоване навиками рабства. Згадаймо хоча би кипучу діяльність в тім напрямі наших політиків часів Хмельницького: їх союз з Кримом, який так поміг Україні в перших хвилинах великого повстання 1648 р.; союз з Москвою, який для Хмельницького й козаків, “підданих” тоді польської держави, був перш за все актом політики міжнародної, а потім – коли Москва за посередництва Австрії помирилась 1656 р. із Польщею – союз України зі Швецією і Семигородом, котрий звертався проти Польщі та Москви і забезпечував Україні повну державну незалежність. Згадаймо виданий в 1658 р. правительством Виговського знаменитий маніфест до всіх європейських держав, в котрім перед Європою пояснюються причини розриву України з Москвою, і Корсунський трактат того ж гетьмана з Швецією, а також його Гадяцьку угоду із Польщею – всі політичні акти, в котрих українська державність виступає вже виразно як чинник європейської політики. Згадаймо ще з часів руїни – союз Дорошенка з Туреччиною, союз Мазепи і запорозького кошового Гордієнка з Карлом XII і

невсипущі заходи української еміграції, яка з Пилипом Орликом на чолі добивалась од європейських держав признання факту, що “Україна по обидві сторони Дніпра з Військом Запорозьким і всім народом українським має бути вічними часами свобідною од всякого чужого панування”. До найтісніших врешті зносин закликав нас найвизначніший наш політик XIX в. Михайло Драгоманов, який стільки зробив сам для ознайомлення європейської громадської думки з українською справою і українським народом. Будем і ми старатись піддержувати міжнародний характер української справи, поборюючи одночасно всі заходи, які питання нашої будучини ставлять в ряду внутрішніх, “домашніх”, мовляв, питань російської держави, які наше право на повне національне самоозначення обмежують правом означення тільки степені нашої залежності од суверенного російського народу.

Ми визнаєм, що тільки українська демократія може стати твердою опорою української національно-державної ідеї, тільки вона в силі тепер перейняти на себе боротьбу, котру за цю ідею вели давніше – верства боярсько-дружинна в часах Київської держави і верства козацька в часах Гетьманщини. І процес економічного, політичного та культурного росту української демократії – се одночасно процес творення Вільної України. Як партія хліборобська, ми дбатимем, щоб хліборобська частина української демократії зайняла в процесі творення нашого вільного політичного життя таке становище, яке відповідає її скількості (85% всієї людності) і силі. Політична власть на Україні повинна належати в першій мірі представникам українського селянства, і город не повинен диктувати свою волю українському селу. Україна – край хліборобів – і українська держава мусить стати державою хліборобів. Стоячи на такому ґрунті, партія наша буде використовувать всі засоби для збільшення політичної, економічної і культурної сили українського селянства.

За горожанами України неукраїнської національності ми визнаєм всі їхні культурно-національні права, котрі повинні бути забезпечені українськими державними законами. Але одночасно ми маємо право вимагати од національних меншостей, які живуть на нашій землі, щоб інтереси цієї землі були для них так само близькі та дорогі, як і для нас, і щоб ідея Вільної України зустріла в них не ворогів, а прихильників і оборонців. Всякі спроби деяких представників цих меншостей зайняти при допомозі чужесторонніх державно-національних впливів упривілейоване становище на Україні – ми будем поборювати всіма силами.

На оцих головних принципах спирається програма нашої партії.

I

МІЖНАРОДНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ

Метою нашою єсть об'єднання в однім українським державнім організмі всіх тих земель наших, де тепер в межах австрійської і російської держав живе суцільною масою народ український, тобто: Галичини, Буковини і українських повітів Угорщини в Австро-Угорщині та губерній Холмської, Волинської, Подільської, Київської, Полтавської, Чернігівської, Херсонської, Катеринославської, Харківської, частини Таврії, Бессарабії і повітів сумежних губерній з українською людністю – в Росії. Цей принцип будем обстоювати на всесвітньому міжнародному конгресі, який один тільки, при участі українців з Росії та Австрії, може вирішати українську справу у всій її широті і на який представники наші підуть з гаслом: Вільна спілка всіх народів – гарантія вічного миру.

При переведенні цього принципу в життя тепер партія наша, піддержуючи змагання до повної політично-національної незалежності наших закордонних братів в Австрії, буде у відносинах до російської держави стояти на тому становищі, що справа цих відносин може бути вирішена тільки Українськими Установчими Зборами, які повинні бути скликані в обставинах, що забезпечують свободне виявлення волі українського народу. На Українських Установчих Зборах ми будем домагатись, щоб наші відносини до російського народу і його держави були наново розглянуті і наново установлені через те, що Переяславська умова 1654 р., на якій досі спирався з юридичного боку наш союз з Росією, перестала мати законну силу з хвилиною відречення од російського престолу династії Романових. Гетьман Богдан Хмельницький і вся Україна (наводимо дослівно текст царської жалованої грамоти 27 марта 1654 р.) “вѣру намъ великому государю ѣ нашимъ государевымъ дѣтямъ и наслѣдникамъ на вѣчное подданство учинили ... и мы великій государь... вѣльи имъ быть подъ нашою царскаго величества высокою рукою по прежнимъ ихъ правамъ и привилѣямъ, каковы имъ даны отъ королей польскихъ и великихъ князей литовскихъ, и тѣхъ ихъ правъ и вольностей нарушивать ничѣм не вѣльи” ... Про договір, не кажучи вже, що [про] союз з народом російським у всіх актах, що відносяться до Переяславської умови, немає ні слова. Се була, як вважають і найповажніші дослідники російського державного права (напр., проф. Сергієвич), унія персональна, в котрій одною стороною був цар московський і його потомство, а другою гетьман Хмельницький і наша Україна. Інша річ, що ця унія через те, що царі московські не додержали свого слова, перемінилась фактично в повну залежність народу українського од народу російського. Проти цієї політики царської народ україн-

ський протестував безнастанно за увесь час існування династії Романових. І коли тепер, – як перестала існувати ця династія, а з нею і юридична підстава злуки України з Російською державою – народ російський хоче використати свою фактичну силу, котру він придбав на Україні, дякуючи віроломній політиці своїх царів, то ми рішуче проти цього протестуємо і будемо з цим рішуче боротись. Се не значить, що ми одмовляємось од союзу з російським народом в хвилі, коли він перебудовує і оновляє свою державу; ми тільки стоїмо непохитно на тому становищі, що новий союз народу українського з народом російським може бути союзом вільного з вільним і рівного з рівним, союзом двох рівноправних і рівновартних державностей, союзом во ім'я спільних інтересів двох суверенних народів. До часу, коли російський народ не стане на такому самому становищі і не признає за нами фактично права на повне національне самоозначення і повну національну волю, ми будем боротися за зміцнення і розвиток українського суверенітету на українській землі.

II ЛАД НА УКРАЇНІ

Державно-політичний лад на Україні мають установити Українські Установчі Збори. Наша партія на цих Зборах буде домагатись проголошення Української Демократичної Республіки, в якій найвища державна власть у всіх справах внутрішніх і міжнародних належить: в сфері законодавчій – Українському Соймові у Києві, вибраному на 4 роки горожанами од 20 літ на підставі рівного, вселюдного, безпосереднього виборчого права, з таємним голосуванням по пропорціональній системі, і в сфері виконавчій – Генеральному Секретаріатові (Раді Міністрів), одвічальному перед Соймом. На чолі Української Республіки стоїть Президент, вибраний на 4 роки, якому належить право репрезентації, а також ті правно-державні функції, котрі установлять Українські Законодавчі Збори. Для справ великої ваги заводитьсь референдум, допускається також законодавча ініціатива.

Державні закони Україні повинні забезпечувать загальні, всім відомі людські права всіх горожан (незайманість особи, волю друку, слова, спілок, страйків і т.д.) і національно-культурні права національних колективів. Ці останні забезпечуються пропорціональним представництвом у всіх державних установах, широким місцевим самоврядуванням і автономією у справах культурно-національних, на які українська держава видає кошти з фондів, призначених взагалі на культурні потреби, в пропорції до числового відношення людності.

Громадянські права і обов'язки мусять бути рівні для всіх. Все державне законодавство, суд і вся державна адміністрація мусять спиратись на суто

демократичних підставах і мати на меті добро всієї людності України, без ніяких привілеїв для поодиноких станів, класів, полу і віри.

Зокрема наша партія буде домагатись:

Утворення сильної армії і флоту, збудованих на демократичних підставах, во ім'я оборони волі і незалежності українського народу і своєю організацією наближених, поскільки дозволять міжнародні відносини, до типу все-народної міліції.

Повного забезпечення свободи віри, причому поміж рівними по своїх правах всіма віросповіданнями України перше місце мусить належати церкві православній, яка повинна мати соборний устрій і повинна бути автокефальна, незалежна від всяких чужесторонніх політичних впливів і від держави в своїм внутрішнім ладу. Так само автономні в межах своїх канонічних прав мусять бути в Україні церков греко-католицька і римо-католицька, причому ця остання повинна бути розділена на дві частини: українську і польську. На загальну освіту духовенства і підвищення його культурного рівня треба звернути пильну увагу. Матеріальний стан священників повинен бути забезпечений державою.

В справах освіти і культури партія наша як партія хліборобська, крім загальних демократичних домагань, ставить своєю метою якомога більше поширення освіти та культури на селі і боротьбу з хуліганством, цією страшною спадщиною, котру нам оставила російська освіта і російська власть на Україні. Для того ми будем домагатись закладання по селах всяких шкіл, як нижчих, середніх, сільськогосподарських, так і – по прикладу скандинавських держав – спеціально призначених для селян університетів. Праця сільського учителя у вільній хліборобській Україні мусить бути оточена особливою пошаною, і його матеріальний стан повинен бути забезпечений настільки добре, щоб притягнути до цієї великоважної і трудної роботи найкращі наші інтелігентні сили. Визнаючи врешті, що справи освіти і культури мусять розвиватись еволюційно, партія наша стоїть за повільну українізацію нашого культурно-національного життя по наших зденаціоналізованих городах і за частинне, в мірі потреби, вживання ще деякий час російської мови для вислову українських по духу і на пряму ідей.

III СПРАВИ ЕКОНОМІЧНІ

В справах економічних партія наша перш за все стоятиме за якнайширший державний контроль над національним хазяйством. Ми будем домагатись, щоб держава давала всій народній продукції напрям, найбільше для всього українського народу корисний, і щоб вона сама виступала в ролі органі-

затора тих сфер народного хазяйства, в котрих найбільше заінтересована вся нація. Для того в першу чергу повинні бути примусово викуплені і стати власністю української держави такі природні багатства, як вугільні копальні, залізорудні, нафтові промисли, ліси і т. ін., і концесії на добування цих багатств не повинні ні в якому разі даватись приватним капіталістичним підприємствам або чужим державам. Поволі і інші великі промисловості (як сахарна, винокурна і т. п.) повинні бути об'єднані в одно державне національне підприємство, в котрім власники-капіталісти з самостійних підприємців перетворюються в пайщиків держави. Шкідливий для нації хаос приватного капіталістичного хазяйства, в якому інтерес приватного підприємця (часто в формі банків та промислових синдикатів) диктує свою волю національній продукції та порядкує анархічно продукційними силами нації, мусить бути обмежений не тільки зверху – якнайширшим державним контролем над національним хазяйством, а і знизу – організацією та об'єднанням народних продукуючих мас. Через те партія наша стоятиме за поширення професіональних союзів (об'єднуючих як робітників, так і техніків: інженерів, агрономів, лісоводів і т. д.) і за найбільший розвиток демократичного кооперативного руху у всіх його формах та відмінах.

Права робітників мусять бути забезпечені державними законами, і в сфері робітничого законодавства ми будемо піддержувати українські робітничі партії.

Партія наша стоятиме за демократичне законодавство в справах фінансових (напр., дешевий, всім доступний кредит), податкових (прогресивний податок на прибуток і спадщину), торговельних (монополія хліба і на речі першої потреби) та таможених. Особлива увага повинна бути звернена на запущене російським хазяйнуванням в Україні дорожнє діло, причому всі залізниці і водяні шляхи повинні перейти у власність української держави.

В найважнішій для нас справі земельній ми мислимо майбутню Вільну хліборобську Україну як край високо розвиненого, інтенсивного фермерського сільського хазяйства. Ми будемо йти до того, щоб зникли якнайшвидше пережитки нашої національної неволі: величезні поміщицькі латифундії, котрі могли існувати тільки при дешевих робочих руках, темноті народній та піддержці пануючих держав, і – витворені панщиною – великі, скупчені та бідні українські села. Місце одних і других повинні зайняти розкинуті рясно по всій українській землі хутори трудового українського селянства, на яких український хлібороб, об'єднаний в могутні кооперативні товариства, добуває з нашої родючої землі трудом своїм і своєї сім'ї максимум того, що вона може дати. Для здійснення цього ми будемо домагатись: утворення українського державного земельного фонду, в який увійдуть конфісковані казенні, кабінетські, удільні, монастирські і т.п. землі, а також землі приватних влас-

ників, котрі законодавчим порядком, в мірі потреби переходитимуть за викупом по справедливій оцінці у власність держави поверх певної, установленної законом (не нижче трудової) норми. Складений таким чином державний земельний фонд ріжеться на хутори такої величини, котра відповідає якості землі і котра для даної місцевості являється найбільше продуктивним типом трудового селянського хазяйства. Ці хутори здаються в довічну і наслідствену – але без права поділу (майорат або мінорат) – оренду з правом фактичної переуступки в цілості тим безземельним або малоземельним українським хліборобам, які самі, власними руками обробляють землю і яким на заведення хазяйства видається довгострочна державна позика за порукою сільсько-господарських чи кооперативних товариств, до котрих ці хлібороби належать. Державна орендна плата міняється в залежності од якості землі та її положення і повинна відповідати високості земельної ренти.

Вся решта приватновласницьких земель до часу їх викупу у державну власність не виключається з товарообміну, і тільки держава видає закони, котрі – з одної сторони сприяють побільшенню числа трудових хуторів (парцеляція та знищення черезполосиці), а з другої – обмежують право скуп[ов]увати землю в одні руки поверх певної, установленної законом норми та забороняють торг землею для спекуляції. Щодо селянської надільної землі, то всякі пережитки панщини в формі неповноправного володіння цією землею повинні бути скасовані і селянин-землевласник, який не перейшов на хутір державного земельного фонду, повинен мати право розпоряджатись своєю землею так само, як і всі інші приватні власники. На всю землю, котра не увійшла ще до державного земельного фонду, накладається прогресивний земельний податок в залежності од числа десятин.

Позаяк така земельна реформа лежить не тільки в економічнім, а і в національнім інтересі українського народу, бо вона нищить великі латифундії, які знаходяться в руках ворожих до України її паразитів, але, разом з тим, сприяючи інтенсифікації дрібного хазяйства, не понижує загальної продуктивності землі, – то партія наша всіма силами і засобами буде обстоювати проведення цієї реформи. Визначаючи одночасно, що Україна – по своїх, вироблених віками, формах землеволодіння (приватна власність на землю), по тенденції розвитку цих форм (парцеляція великих маєтків) і по зростаючій інтенсифікації сільського хазяйства (перехід до многопільної системи та вищих культур) – належить до країв західноєвропейської хліборобської культури, ми будемо поборювати всякі російські проекти аграрної реформи, основані на чужій для нас примітивній психології “общини” (всякі переділи та наділи “на душу”) і на екстенсивній системі хліборобства (“прирізка” землі до трипільного селянського хазяйства). Ці проекти для сучасного розвитку

аграрних відносин в Україні являються глибоко реакційними, бо ведуть назад, до нижчих ступенів цього розвитку і загрожують великим упадком продуктивності та урожайності землі. Своїми ж демагогічними гаслами вони вносять страшний хаос в наше селянство, плодять масу противників всякої аграрної реформи і тим гальмують цю таку важну і таку пекучу для нас справу.

Розуміється, справа земельна в Україні, як це видно ясно з усієї нашої програми, мусить бути розв'язана тільки в українських законодавчих установах (Українських Установчих Зборах та Українським Соймі) і ні в якому разі не повинна вирішатися поза межами України (наприклад, в Російським Учредительнім Собранії).

IV ТАКТИКА ПАРТІЇ

Здійснювати свою волю як щодо будови власного життя на своїй землі, так і щодо зносин з іншими народами український народ може таким способом і такими засобами, які найбільше для нього корисні. Тільки народи вільні та вільнолюбиві можуть розвиватись і оправдують своє право на існування. Тому будем боротись зо всім тим, що робить український вільний народ – племенем рабів. Будемо боротись з пережитками нашої історичної неволі у інших народів, в якій би формі ці пережитки не проявлялись. Всякий українець, котрий бореться за Вільну Україну, і всякий чужинець, котрий наше право до повної незалежності фактично визнає – наш союзник, хоч би його погляди в інших справах не відповідали поглядам нашої партії. Всякий українець-раб, котрий вирікається ідеї Вільної України і тим самим служить чиймсь чужим державним чи національним інтересам в Україні, – і всякий чужинець, котрий во ім'я цих чужих інтересів на нашій землі виступає проти визвольних змагань українського народу – наш ворог, хоч би по своїх поглядах в інших справах він стояв дуже близько до поглядів нашої партії. Виходячи з оцих основних принципів, партія наша на найближчі часи приймає таку тактику:

Визнаючи, що в Україні одинокою законною властю єсть власть українських правно-державних органів, ми будем заховувати повну лояльність супроти Центральної Ради і Генерального Секретаріату, які тепер виконують функції таких органів, і будем всіма силами та без застережень піддержувати їх в боротьбі за поширення суверенних прав українського народу. Для переведення в життя програми нашої партії в Центральній Раді, в Українських Установчих Зборах, в Українському Соймі ми вживатимем тільки законних, парламентарних засобів політичної боротьби. У відношенні до російської революції наше гасло на сьогодні: вся власть в цілій Україні (а не тільки в

п'яти “губерніях”) – Центральній Раді та Генеральному Секретаріатові – і до всяких органів російської революції ми будем ставитись прихильно або нейтрально доти, доки вони не заважатимуть нашим правно-державним установам розвиватись природним шляхом та розширювати легально свої права на українській землі. З хвилиною, коли б в дальшій розвитку подій наступила контрреволюція і стали б обмежуватись [змагання] українського народу до здобуття [повноти]* своїх суверенних прав, ми захуємо за собою право зайняти в боротьбі з російською контрреволюцією таке становище, яке відповідатиме тоді фактичним силам українського народу і загальній міжнародній ситуації.

Одкидаючи без застережень право інших народів чи держав панувати над нами, ми будем найбільш рішуче поборювати всяке русофільство, австрофільство чи полонофільство і взагалі всяку політичну ідею, яка буде обмежувати наші суверенні права і затягувати наш народ в старе ярмо політичної немочі та національної неволі.

Кожна українська політична партія, об'єднуючи певні класи чи групи української нації, має повне право добиватись гегемонії та боротись з іншими партіями за перебудову по-своєму всього національного життя. Але одночасно од кожної своєї політичної партії народ український має право вимагати, щоб вона задля своїх партійних чи класових інтересів не поступалась ні на крок принципом вільного існування нації і щоб силу свою кожна українська партія черпала з внутрішніх сил свого народу, а не з “сторонніх протекцій”, кажучи старинними словами. І пам'ятаючи, як за часів національної руїни, що привела Україну до двохсотлітньої неволі, наші тодішні політичні партії “дуків” та “голоти” в завзятій боротьбі між собою кликали на поміч чужі народи-держави і, поступаючись перед Росією та Польщею зразу національним ідеалом, згодом стали задля своїх партійних інтересів наввипередки продавати себе і свій народ цим державам, ми в теперішній грізний для України час звертаємось до всіх українських партій з гарячим закликком: боронім всі, кожний по-своєму, нашу спільну волю і честь! Так розуміє наша партія ідею “гражданського миру” в Україні.

Всі члени нашої партії мають обов'язок приймати якнайбільше діяльну участь у всіх загальнонаціональних економічних, культурних, просвітних та військових установах, причому в військових організаціях повинні вони обстоювати принцип повної безпартійності українського війська через те, що військо наше, котрого мета – обороняти волю українського народу – єсть організація обов'язкова для всіх національно свідомих вояків-українців, без різниці поглядів та партій.

* Через друкарський брак оригіналу два слова відновлено згодом. – Прим. ред.

Партія наша може вступати в блоки з іншими партіями, у котрих в політичній програмі поставлена ясно та без компромісів ідея повної суверенності і власновільності українського народу.

Ми стоїмо за негайне припинення війни, розпочатої проти волі та бажань українського народу, і за мир без анексій та контрибуцій на підставі самоозначення націй з відбудуванням наших зруйнованих країв на кошти всіх воюючих держав.

V ОРГАНІЗАЦІЯ

Дійсним членом нашої партії може бути кожний громадянин чи громадянка України од 20 літ, що погоджується у всьому з партійною програмою і обов'язується коритись партійним постановам. Члени партії об'єднуються по селах та городах в місцеві організації, котрі називаються Вільні громади Української демократичної хліборобської партії. Вільні громади УДХП заснуються при місцевих загальнонаціональних просвітніх (читальні, "Прогресиві"), економічних (кооперативи) або спортових (клуби, гімнастичні товариства) товариствах і організуються при цих товариствах на автономних підставах з пропорціональним представництвом в правліннях, якщо до цих товариств входять і представники інших українських партій. На чолі Вільних громад Партії стоять виборні Ради з п'яти членів: голови, двох товаришів голови, скарбника і писаря.

Для обмірковування і вирішення місцевих справ скликаються з'їзди Вільних громад волості, повіту і землі (губернії), на котрих вибираються на один рік партійні Ради волосні, повітові і Ради землі (напр.: Рада УДХП землі Київської, Полтавської, Волинської і т.д), кожна з 8 членів, з котрих половина повинна жити в тому селі або городі, де збираються волосна і повітова Рада УДХП або партійна Рада землі.

Найвищою властю в партії є її Всеукраїнський З'їзд, на котрім право рішачого голосу мають депутати, вибрані на з'їздах кожної землі, а право дорадчого голосу кожний член партії. Всеукраїнський партійний з'їзд вибирає на один рік Раду Старшин УДХП, яка являється виконавчою властю в партії і яка складається з 16 Старшин – по одному од землі Київської, Галицької, Волинської, Подільської, Холмської, Херсонської, Катеринославської, Таврійської, Харківської, Полтавської, Чернігівської і 5-ти вибраних од всього з'їзду. Рада Старшин засідає в Києві. Вона вибирає з-поміж себе Голову Ради Старшин. Кожний Старшина є одночасно і комісар партії для тієї землі, од котрої він обраний на всеукраїнським партійним з'їзді. В разі потреби його

може замінить один з п'яти Старшин, вибраних од всього з'їзду; ці п'ять Старшин виконують також обов'язки комісарів для тих пограничних українських земель, котрі не мають своїх Старшин в Раді (повіти Курщини, Бессарабії і т.д.). До часу скликання першого всеукраїнського партійного з'їзду справами партії відає Організаційний комітет.

Кожний член партії платить вступного 1 крб. в центральну партійну касу і вкладку по 1 крб. в рік од кожних 500 крб. річного доходу. 15% річних членських вкладок кожної Вільної громади поступають в центральну касу, 15% – в Волосну раду, 10% – в Повітову раду і 10% – в Раду землі. Крім того кожний член партії повинен бути по своїй змозі пайщиком видавничої партійної організації, яка в напрямі політичній та культурно-просвітній повинна розвинути якнайширшу діяльність.

Наша партія не засновується тільки для сьогоднішнього дня. Напрямок української політичної мислі, котрий вона хоче об'єднати, коріниться в нашій історичній минувшині і своїми ідеалами сягає в далеку будучину. Через те ми дбатимем не так про кількість, як про якість наших однодумців, і в члени нашої партії повинні прийматись тільки люди національно свідомі, люди в своїх переконаннях тверді і непохитні. Кожний член нашої партії обов'язується придбати її трьох нових членів; кожного з них він, за своєю порукою, рекомендує Раді своєї Вільної громади. Рада Вільної громади представляє відомості про нового кандидата Раді землі, і тільки тоді по затвердженні цією Радою кандидат лічиться прийнятим у дійсні члени партії.

Полтава. 31 серпня 1917 року.

ДОДАТКИ

Віктор Піснячевський

З ХВИЛЬ ЖИТТЯ Маленький фейлетон

Бувають книжки, за котрі, при багатьох їх дефектах, мусиш сказати спасибі авторові. Бувають вони в літературах, що тільки що народжуються.

Та й не тільки книжки. Хіба мало було у нас печатного мотлоху – газет, журналів, котрим влюбій сусідній літературі, налюбому сусідньому ринку було б місце не на столі, а в печі або під столом, котрих читач, розпещений хоч би російською пресою, російськими класиками або популяризаторами, і в руки не взяв би? Однак ми, українці, не тільки брали, а й широко розповсюджували їх в народі, бо нічого кращого тоді в нашій популярній літературі не було.

Ми ходимо і навіть часом з задоволенням дивимось на п'єси українського репертуару. А приведіть свіжого чоловіка влюбий з наших театрів. Приведіть людину, виховану на Станіславському, на класиках петербурзької та московської або любої іншої російської сцени.

Я не театрал. І українські п'єси бачив на сцені разів вісім-десять. До російської більше звик. На днях раз-два подивився на скільки і радий був би краще провалитись скрізь землю: до того совісно і стидно було мені не стільки за трупу, скільки за українських драматургів, за український народ, що не міг витворити більш серйозних драматургів і кращого смаку в публіки.

І кожний раз, коли який-небудь рецензент дуже вже ретельно насає на автора, занадто ганить його дитину, передо мною встає питання: а чи є у нас зараз що-небудь краще, що могло б замінити розкритикований твір. І через це я більше довіряю другому аршинові – наскільки ця українська книжка або цей драматичний твір і справді роблять те діло, на котре випустив їх автор, ніж таким занадто серйозним і дуже сердитим критикам.

Тільки що прочитав в свіжій книжці “Літературно-наукового вісника” дві академічних рецензії на історію Аркаса – В. Ліпінського і М. Грушевського.

Перший написав дуже гарну і дуже цінну для автора історії критичну замітку.

Вилловив з твору Аркаса багато всіляких редакційних і навіть типографських помилок. І зовсім замовчав про те, наскільки вона корисна для широких мас, полишаючи читачеві самому міркувати на основі наведених рецен-

зентом спростовань і винайдених помилок. Другий своїм авторитетом зовсім приголомшив автора і прибив до злочинного стовпа редактора.

Обоє накинулись на творця і на редактора історії України-Руси мокрим рядом за дилетантські грішки, за брак наукової системи.

– “Якийсь божевільний танець, «червоний сміх», кривавий кошмар. «Напали», «побили», «повісили», «зарізали», «вирізали»... без кінця і краю!..” – пише шановний професор.

Він не бере, видно, на увагу, що весь український народ, народ в масах ще не вийшов з тої стадії інтелектуального розвою, коли його цікавлять Кармелюки, Бови Королевичі та Єруслани Лазаревичі, що весь літературний матеріал він приймає тільки в манній кашці легенького прагматичного оповіданнячка. Коли ви дасте йому ті ж самі істини в більш серйозній формі, книжка або лишиться нерозрізаною, або згниє під книгарським прилавком.

Кого за це винуватити і як привчити народ до кращої читанки – це інше діло. І всякому, хто б не був, коли він напише кращий історичний твір для того народу такою ж чистою народною мовою, якою написана історія Аркаса, і видасть так же дешево і гарно з технічного боку – народ щиро скаже таке ж спасибі, яке він тепер шле Миколі Аркасові.

Передо мною лежить зараз напівграмотний лист, надісланий авторові “Історії України-Руси” простим селянином книгоношею, лист – один із багатьох, надісланих простими людьми і в книгарню “Київської старини”, і самому Аркасові.

Попає він до мене раніш, ніж я прочитав рецензії Ліпінського та Грушевського.

“Хоч я і селянин, а мушу обізвася до Вас, – пише книгоноша до Аркаса, – і прошу прийняти Велику подяку Вам за ваш труд; за написану вами історію «України-Русі». Довго вона лежала у мене ничитана став я її читати і неміг одірвася поки непиричитав, читаючи серце моє тремтило і боліло од тих утисків і неправди правителів і щирі сльози капали на книгу, сльози мої були гірко радісні, гірко було через ту всю пригнічену нашу волю України і радісно було мені, що я убачив, що я узнав про все своє, я радий, що я хоч трохи прозрів і убачив світ, котрого не бачуть мільйони, гинуть у темряві. Гірко тяжко мені дивитися на тих, що бачуть і могли б знати про своє, а вони махають руками нічого не думають – це сини зміники. Їм улило те образование улило русофільство і одцурались ці сини своєї батьківщини соромлячися свого рідного слова і впять радість сповняє мою душу, я бачу борців, я бачу синів вірних своїй Україні це ви просвітителі М. Аркас, М. Грушевський, Б. Грінченко і інших їм нема кінця і не буде, бо цього потребує сама природа вже видно по мені, із темного неученого селянина таке серце палке до покривдженого краю

так повинно що-б борці розмножались що-б боролись за правду і волю. Хай грім гримить хай убиває своїми ударами та не вб'є всіх. Смілож борці ідіть вперед освітлюйте дорогу темну. А освітлити її можна найскоріше нашими школами українськими що-б улити у молоді міхи молодого вина, а поки що багато з переду праці, та нивнивайте бориця і Бог допоможе.

Я сам маленький торговець розіжаю по базарах і багато сію жита між людьми і т. д.

Простіть міні що я рішаюсь до вас послать листа і понаписував такого – ниміг витерпіть щоб нинаписать як прочитав Вашу історію. Бувайте здорові”. Далі йде підпис...

Нарошно привів листа в його “девственной неприкосновенности”. Такі голоси, що “сама природа, видно по мені, требує” такої книжки – мені не раз приходилось чути із уст простого селянства і з уст його представників навіть в третій Думі тих же селян. І коли хто-небудь з них одкуповував у мене мій примірник історії Русі-України, то він також широко хвалив і з гордістю показував товаришам:

– Ось почитайте! І побачите, що ми теж люди і по-людськи жить хочемо!..

Авторитет Грушевського як історика для нас дуже великий. Але брак в широкий популярній історії, гарною народною українською мовою написаній і до смаку народних мас приспособлених, ще більший.

Високошановний професор каже, що кожний, хто розповсюджує цю історію серед народу, видає цим собі *testimonium paupertatis**: “Дуже сумне свідцтво для нашого сучасного життя – доказ великої байдужості, несолідності в трактуванні наших національних справ і браку самоповажання – що таку більш ніж слабу, а просто шкідливу з наукового, просвітнього, національного погляду книгу так запопадливо ширено, захвалювано – давано широким масам, які жадають від освіченіших своїх верств якоїсь доброї поживи – і дістають такий нездатний сурогат”.

Може, це й свята правда. І тоді, коли “освіченіші верстви” дадуть кращий з наукового боку і більш популярний твір, я з спокійною совістю покладу на полицю історію Аркаса і візьмусь за кращу зброю. А поки її нема, буду орять рідні перелоги старим плугом старої системи. І готовий за це прийняти свідцтво культурного убожества хоч би і з рук вельмишановного професора!..

---

* Свідцтво про нужденність (латин.). – Ред.

ЗНОВ “ПРУССЬКІ МАРКИ”

Афера прусського экс-шпиґа Раковського одразу здобула собі широкий розголос у польській пресі і зробила справжню сенсацію. Хоч які неймовірні й безглузді самі по собі ті “сенсаційні відкриття”, але польська шовіністична преса з радістю ухопила за них і оповістила *urbi et orbi**, що нарешті, мовляв, знайдено “факти”, які підтвержують чутки про “пруські марки”. І радість польських публіцистів так засліпила їм очі, що вони не завважили, які, власне, дурниці й курйози містяться в тих преславних відкриттях. Еге! власне, курйози, – і з цього можна було б тільки сміятись, якби це не було так сумно. Сумно, що сіється нове баламутство, нове обдурювання громадянства, і все на те, щоб тільки як-небудь дискредитувати ненависну українську ідею. Мало всяких утисків і переслідувань, що мов з мішка сипляться на українство з усіх боків, нічого не можна вдіяти чесними способами ідейної боротьби, – так от беруться до таких вигадок, як прусські марки, що вже мали собі попередників у легендах про “анґлічанку” та про “японські мільйони”.

Одного поверхового погляду на ці фальшовані документи з фантастичними назвами газет і прізвищ досить, щоб побачити, що це найбезглуздіша вигадка, шита, як то кажуть, білими нитками. Справді: хто може повірити, щоб українські інституції, такі як “Наукове товариство імені Шевченка” у Львові, або газети, як-от “Діло”, що мають бюджет в сотні тисяч, можна було б купити якимись сотнями марок! Невже та високоідейна праця, на яку люди несуть не тільки великі матеріальні кошти, але – ще більше – віддають усі свої сили, всю енергію, ціле життя, зрікаючись усяких вигод і почестей сього світу, неville оті люди можуть спокуситись якоюсь нещасною тисячею марок! Видно, ті панове, що з такою радістю ухопились за “документи” Раковського, міряють усе на свою мірку; і нема нічого дивного, що в атмосфері, де панує зрада і шантаж, де все продається на гроші, в тому числі й совість, в атмосфері, де витворюються такі “герої” як Боровська, “відкриття” Раковського впали на вдячний ґрунт; за них ухопились і, не даючи собі труда поставитись до них хоч трохи критично, приймають все “на віру”, коментірують на всі лади і роблять відповідні висновки. І от, наприклад, “Dziennik Kijowski”, котрий досі скромно замовчував усе, що торкалося українського життя, тепер заповнює ціле число тими “тайними документами”, смакуючи подро-

---

* Місту і світові (латин.). – Ред.

биці провокаційної афери колишнього прусського шпіга, а тепер розкаяного польського патріота. А як зрадіють усякі Савенки, Філевичі й К°! Це ж вода на їхній млин, і вони повною жменею черпатимуть з каламутного джерела усяких “Dzienników” і “Kurierów” нові брехні, щоб обкидати цим болотом українство і його діячів.

Од самого початку українського громадського руху, — з того часу, як виїшов він з меж етнографізму й романтичного народолюбства, тягнуться довгою низкою вигадки про якісь іноземні інтриги, котрі начебто витворили те, що ми звемо українським національним відродженням. Де тільки не шукали джерел цього руху: то “польська інтрига”, то “австрійська”, то “австро-польська” і нарешті “пруська”. Коли з повною очевидністю було доведено, що й Австрія і Польща так само винні в появленні на світ українського національного руху, як і Росія в тому, що в її межах відбулось відродження латишів, литовців та інших народів, тоді вхопились за “пруські марки”. І можна бути певним, що на цьому не обмежиться фантазія ворогів українського руху. Вони відкриють хоча б і португальську інтригу, і їхні вигадки ширитимуться доти, доки існуватимуть люди, що хотять вірити, ніби широкий громадський рух, який має на меті національно-культурне відродження великого народу, можна витворити на замовлення, за гроші, чи то будуть австрійські корони, чи прусські марки. “Ідеї на штики не уловляються”, — не уловляються вони й на гроші; можна уловити лиш того, хто сам готовий за гроші купити чи продати совість і честь. А зразків такої куплі і продажі аж надто багато показує нам історія польської, спеціально галицької, преси. Для неї не новина бабратись в бруді провокаційних вигадок, нею ж пущених і розголошених на цілий світ.

Б. а.

Богдан Ярошевський

ПРОВОКАЦІЯ ЗЕНАВИСТІ

Пробігаючи вчора уперше сторінки польських газет, які скористувалися “документами” шпигуна Раковського, ми мали деякі основи гадати, що це, може, лишень легкодумна необережність, злочинна гонитва за сенсаційним матеріалом, – сьогодні, однак наші сумніви щодо мети оповіщення цього шпигунського “матеріалу” цілком розвіялись. З польських газет, які одержує наша редакція, тільки “Kurjer Poglany” в статті під назвою “Фальшиві документи” одступає з зайнятої позиції, та “ретирується” він вельми не “благородно”. “Документи”, пише редакція цієї газети, суть “grubem falszerstwem”, але далі заявляє, що це дасть змогу українцям назвати неправдивими всі взагалі відомості про німецьку поміч українським інституціям. А ця поміч, каже газета, певна річ. Цікаво було б знати, на основі яких “правдивих” документів спирається певність польських поступовців про українсько-німецькі стосунки? Поминаємо, однак, цю “поступову” мішанину виправданнів і інсинуацій, бо з неї ми можемо лиш ще раз пересвідчитись в тому, що й польські поступовці знаходяться під впливом того яскраво-ворожого протиукраїнського настрою, який захопив широкі гурти польського громадянства. Одверто, натомість, і цим разом проглянула постійна мета польських націоналістичних (народово-демократичних) газет в справі польсько-українських стосунків. Ця мета – усіма засобами, брехнями і інсинуаціями принижувати український рух не тільки в очах свого суспільства, але й західноєвропейських гуртів, які цікавляться нашими справами. Ці змагання польських народовців зміцнилися від часу заснування “Ukrainische Rundschau” (“Ruthenische Revue”), а особливо від часу виступів Б’єрнстерне Б’єрнсона. Статті д. Федорчука, українського діяча в Парижі, які він містить про українські справи у французьких газетах, дошкулили також польським націоналістам. Тут власне і “закопано собаку”, як кажуть німці.

І дійсно, ми бачимо прізвище д. Федорчука на першому місці у вигаданому Раковським спискові прусських “агентів”. Одставний шпигун, як ми вже писали, знав, чим догодити польським шовіністам. Він склав брехеньку про пруссько-українську “інтригу”, а вони негайно відгукнулися, хоч брехеньку було складено дуже безглуздо і недоладно. Вписавши до свого документа запевне відомого йому з газет д. Федорчука, Раковський записує також цілий

ряд інших прізвищ. З захопленням пробігають польські редакції цей список, і ось “Goniec Wieczorny” зупиняється на прізвищі “Венцель Липинський”, “Венцель”, ага – це з певністю “Вацлав”, той самий Вацлав Липинський, який написав брошуру “Шляхта на Україні”, був співробітником “Przegląd’y Krajo’wego”, що боровся з нами і проводив “гайдамацькі ідеї”. Дарма, що редакція не знає, де саме пробував і пробуває автор тої брошури, не знає, яке його соціальне становище і т. і. Яке їй діло до таких “подробиць”. Досить того, що прізвище однозгучне. І що автор брошури не жив ніколи у Львові, і в 1906 р. як нікому не відомий студент пробував у Швейцарії, а на поле суспільної діяльності виступив лишень у 1908 р., що, нарешті, уважного і чесного читача не може не вражати безглуздий зміст “документів” Раковського, польській націоналістичній гаветі до того діла немає, як немає діла також до того, що “документи” приставив шпигун-провокактор, зрадник і шахрай на всі боки. Він шахрував, брехав і провокував для себе, а вони користуються його провокаційними брехнями і кидають болотом у супротивників для своєї мети. Який їхав – таких здивав. І це не “помилка”, це навіть не гріх одної-двох газет. Ні, в цій сумній афері знов вплинула назверх однодумна зненависть всіх польських націоналістів до українського руху. Здавалось би, найбільше обережним і тактичним в такій дразливій справі треба було б бути польській газеті, яка видається в серці України, себто “Dziennik’owi Kijow’sькому”. Але й він не вдержався, щоб не виявити свого, мовляв, “національного обличчя”. “Dziennik Kijowski”, правда, не нишпорить у спискові, не шукає знайомих прізвищ, але присвячує “документам” Раковського вступну статтю, фейлетон і чотири шпальти газетних передруків. І, розуміється, обурюється на “деморалізацію”, що панує серед українських діячів, і таким чином виступає також вповні солідарно з паном Раковським. Вступна стаття починається з так званої крокодилячої сльози. Панам з “Dziennika”, бачите, “тірко на серці”, але що ж робити, коли ці українські діячі такі гидкі: еднаються з німцями і беруть німецькі гроші. Досі фактів щодо цього не було, але прийшов високошляхетний пан шпигун Раковський і зняв машкару з “гидких” українців. О, панове публіцисти з “Dziennika”, нащо ця облуда, ці крокодилячі зітхання. Адже ж у глибині душі ви радієте, радієте невимовно, що з’явилася нагода осоромити рух, який стоїть на перешкоді для ваших всепольських мрій, однаково шкідливих як для українського, так і для польського люду. Ви радієте, що можете сказати, між рядками, до тутешнього польського суспільства: “Вас заохочують до українського руху, закликають вернутися до покинутої дідами чи прадідами вашими української національності, а ось бачите, який це рух і яка це нація... Українці ненавидять нас, змовляються з німцями, беруть пруські марки і т. і.”.

Ще раз кажемо, геть з облудою, панове з “Dziennika”. Адже ж ми певні, що ви не такі наївні, щоб вірити безглуздим брехням власного зрадника, одставного прусського шпигуна і провокатора!

Так, ворожнеча росте і углубляється, і виною тому не хто інший, як ви, панове, і вам подібні. І після цієї сумної афери Раковського ми ясно бачимо, що немає надії на те, щоб ви перемінили свої думки і свою політику. Для тутешнього польсько-українського громадянства, яке ви ведете за собою, як поводитор сліпця, одинокий вихід “прозріти”, зректися вас і піти новим шляхом, шляхом правди і справедливості. Може, це ще не безнадійна річ, може, не всіх тутешніх поляків ви встигли заразити своєю всепольською гакатистичною етикою, – національного егоїзму, гаслом якого: “мета виправдує засоби”.

РОСІЙСЬКА ПРЕСА ПРО “ДОКУМЕНТИ” РАКОВСЬКОГО

Київська поступова російська преса виступила з обуренням проти гідких інсинуацій пруського шпигуна.

“Киев[ская] мысль” (ч. 157) в статті “Из мутного источника” пише:

“Кожний раз, як польські товариші п. Савенка виливали цебер помиїв на українців, пресловуті марки обов’язково фігурували, але фігурували в формі непевних вказівок, неясних натяків, напіввисловлених обвинувачень. З одного боку, досить одверто висловлювалися обвинувачення в продажності, але, з другого боку, робилося це так, що легко було зректися і промовчати, коли б хто-небудь почав домагатись певних і ясних вказівок. І коли українська преса потребувала цих вказівок, то ті, що розповсюджували чутки про пруські марки, раз у раз додержували тактики мовчанки, до того слушного часу, коли знов можна було висунути наперед не дуже-то дотепну вигадку про пруську інтригу в формі українського руху”.

Мета цих натяків і інсинуацій також не викликала ніяких сумнівів: людям, що не гребують ніякими засобами, треба було всякими способами дискредитувати український рух, і цими повсякчасними підморгуваннями на “исконного врага славянщини” утворився певний настрій. Фактів не було, та настрої, безперечно, витворювався й підтримувався. Уявіть же тепер собі радість польських Савенків, коли появились, нарешті, й факти.

Правда, джерело цих фактів настільки скаламучене й так скомпрометоване, що вже одна тільки ця обставина мусила викликати особливу обережність...

Треба тільки уважніше поглянути на видрукувані “документи”, щоб зрозуміти, що польська преса стала жертвою непростимої, кажучи лагідно, ймовірності до не дуже-то дотепних вигадок “ловкого проходимця”. У всякому разі, документи ці кажуть зовсім не те, що бажає з них вичитати польська преса, яка роздмухує питання про пруські марки.

Показавши міфічність особ, інституцій та газет, які Раковський згадає в своїх документах, газета, між іншим, каже: “Такий же характер має й обвинувачення на адресу київської «Поради», купленої, якими, за 3450 (яка точність!) марок. Такої газети ніколи у Києві не було; є «Рада», але... нехай-но спробують купити її панове Раковські...”

...Тільки бажання скомпрометувати політичного супротивника призвело певну частину польської преси до користування вигадками одставного шпіона

і роздмухування його брудних обвинувачень. Та тільки війна такими засобами не принесе користі навіть в боротьбі з політичним супротивником. Історія японських мільйонів, пущена в свій час латинським агентством, що не знать звідки з'явилося, служить уже певним доказом цієї думки. І коли Раковському не давали спати лаври Череп-Спиридовича, то це зрозуміти не тяжко. Але яку роль при Череп-Спиридовичах бажає грати та частина польської преси, яка претендує на серйозність і яка не потрудилася навіть уважно прочитати видрукувані документи, – це вже зовсім не зрозуміло. Бо занадто вже безглуздо зложено обвинувачення, щоб викликати до себе довір'я...”

“Киев[ские] вести” умістили про Раковського аж дві чималих статті: “Легковерие или что-нибудь похуже” та “Темные документы”. У першій – вступній статті “К[иевские] в[ести]”, схаактеризувавши діяльність Раковського, кажуть:

“Ми розуміємо бажання націоналістичних польських кругів звести рахунки з українським рухом; з зрозумілою огидою («брезгливостью») допускаємо навіть деяку «неразборчивость в этом отношении». Але що рішуче зрікаємося зрозуміти, то це дивовижне легкомудство, з яким органи польської преси користуються вказівками «заведеного лжеца и разоблаченного шпиона», навіть не пробуючи перевірити їх правдивість, хоч і запевняючи її своїми редакційними заявами.

«Много есть на свете вещей, о которых и не снилось мудрецам. И это легковерие, с которым известная часть польской прессы накинута на очевидно-лживые показания грязного шпиона, наверное относится к таким непостижимым для мудрецов вещам. Поневоле остается предположить, что дело тут не столько в легковерии, сколько в определенном политическом расчете покончить, во что бы то ни стало и не разбирая средств, с политическим противником»”.

В другій статті, оцінивши “документи” Раковського відповідно їх вартості, “К[иевские] в[ести]” додають:

“Если прусскому правительству действительно нужна прогрессирующая польско-украинская рознь – то последними публикациями Раковский этого достиг... Кто знает, не состоит ли он и ныне на прусской службе, и чем Раковский может доказать правдивость своих показаний и подлинность своих «документов».

Такого грязного, мутного источника не лучше ли было бы вовсе не касаться”.

Б. а.

ІСТОРІЯ “РАЗОБЛАЧЕНИЙ” РАКОВСЬКОГО

“Ділові” пощастило здобути дуже цікаві відомості про всю справу продажу “документів” Раковського.

Один з визначних членів москвофільської партії, розуміючи задушевні мрії кругів, ворожих нашому народові, що хотіли б з печатаних “документів” Раковського кувати зброю проти русинів в Австрії, почувся до джентльменського обов’язку подати до “Діла” ось такі інформації про “сделки” Narodowo’ї Rad’и з Раковським.

Десь в три тижні після появи перших “излияний” “патріотичного” серця шпіона Раковського в “Rzeczy pospolit’ій”, саме коли виявилось, що його випечатані вже відомості є фантастичні або свідомо брехливі, появився в інформатора “Діла” один з членів Narodow’oї Rad’и, що стоїть дуже близько до видавництва часописі “Rzeczpospolita”. Цей добродій – назв’ям його буквою N., – як близький знайомий і приятель інформатора “Діла”, згадавши про випечатані вже викази Раковського, предложив йому цілу низку “документів”, доставлених Раковським в українській справі, та просив висловити свою думку про їх віродостойність. Документи ці були картки тоненького паперу, записані машинним, збитим письмом фіолетової краски, а містилися на них тексти, котрі перепечатає тепер польська преса.

Наш в[исоко]п[оважний] інформатор, – каже “Діло”, – висловив вправді думку, що українці можуть мати доходи з зарібкової еміграції до Прусс, але щодо предложених документів відразу заявив п. N., що це фальсифікати, бо на них поміщено фіктивні назви осіб і товариств, до того ж сума, призначена на “перекуплення” “Діла” (2600 марок), видалася йому такою нікчемною, що про таке субсидіювання великого українського органу не може бути й мови.

На це заявив п. N., що і він сам мав сумніви щодо автентичності цих документів, коли виявилось, що його перші, паном Ц-им солоно оплачені викази, є в багатьох місцях містифікацією. Раковський, – як він казав, – обіцяв був спеціально добути антиукраїнські документи та навіть удавав, що за ними виїздить. При цім зазначив п. N., що Раковський чоловік спосібний, але безхарактерний, та що він, прочитавши скільки статей, потрапить зладити сейчас якийсь “документ”.

Через цей вислід інформацій “сделка” між п. N. та Раковським розбилася, хоч він, бачачи обезцінення свого “товару”, годився продати антиукраїнські “документи” навіть за 100 корон.

Після невдалого “гешефту” з редакцією “Rzeczypospolit’oi” було зроблено, як довідуємося з іншого джерела, пропозицію купити документи Раковського дудикевичівцям, а вони, хоч мали самі, мабуть, ліпші свої справді автентичні документи, набули товар та остаточно передали його одному з співробітників “Warszawsk’ogo Kurjer’a”, мабуть, п. Czsk’ому, до безкарного печатання в Росії.

Вістки, які тут подаємо, а саме щодо продажу антиукраїнських документів полякам, може на случай потреби наш вп. інформатор потвердити в суді, особливо, що має певність, що й той добродій поляк, котрий з ним конферував, буде настільки чесним чоловіком, що дасть свідоцтво правді!

Відомості, які подає “Діло”, виказують ясно, що самі галицькі поляки не вірять в автентичність “документів” Раковського та що вони вже шість місяців мандрували по світу, поки цю макулатуру не випечатав на літні дні, як сенсацію, вшехпольський варшавський орган. Не потребуємо додавати, що “Rada Narodowa” зносилася з Раковським через своє інформаційно-пресове бюро в Парижі, котре міститься під ч. 32, rue de Rennes. Воно працює під управою п. Каз[имира] Возніцького та видало досі цілу низку антиукраїнських брошур Равіти-Гавронського, Ст. Зелінського і інших памфлетистів. Ось ціна антиукраїнських документів та шляхи, якими йшли “разоблачения” шпіона Раковського, про котрого піонер польської ідеї в Познанщині, редактор “Pras’и” заявив, що “разоблачения” “розкаяного” провокатора “писані незручно з множеством нарочно фальшивих подробиць”, що він “чоловік фальшивий й підступний” та що він “не може погодитися з поглядом газет, щоб його відомості були викликані грижею совісті чоловіка, який наvertsється”, але що робить він їх в якійсь підступній цілі.

Б. а.

*Сергій Єфремов***ПЕРЕД ПРОЦЕСОМ**

Гнійна болячка українсько-польських стосунків, що з таким галасом і смородом луснула була під час та званої афери прусського шпига Раковського, минула безслідно для українського руху. Голосна сенсація, на яку так рахували наші вороги, виявилася незабаром самою безсоромною вигадкою, яку експлуатувати не зважуються тепер навіть найбільш засліплені шовіністи з того боку. Безглузда вигадка була вже мертвою в самий день свого народження, й історія перейшла понад нею до чергових справ, тільки найменням обмовців заплямувавши тих людей, що пробували були піти на налігачі навіть у шпига, аби тільки болочішого удару завдати зненависному рухові. Удар, нерозумно вимірений, поцілив не тих, кому був призначений, а самих же авторів брехливої нісенітничі та покровителів викритого шпига. Не українство вийшло закиданим гряззю з цієї надзвичайно сумної історії – увесь бруд вернувся назад, на тих, хто намірився був воювати брудом замість чесної зброї, хто бив підступом, закрадаючись ззаду, замість того, щоб стати в одвертому бою... Хоч і нулю рівна фактична вартість відомостей шпига, пригрітого на лоні шовіністичного україножерства, проте все-таки афера Раковського мала величезне громадське значення, наочно поставивши перед нами ту чадну атмосферу злості, зненависті та огидних засобів, що панує в так званих українсько-польських стосунках. І з цього боку гидотний учинок прусського шпига та його польських покровителів напевне – хоч як це дивно й несподівано – прислужився українській справі. Думасмо, що так само має їй прислужитися й спадщина од того вчинку – в формі тих судових процесів, з яких один цими днями перейде перед нашими очима у Варшаві.

Як знають наші читачі з недавно надрукованої у нас звістки з Варшави, 15 ноября в варшавському окружному суді має розглядатись справа українського журналіста В'ячеслава Ліпінського проти редакцій газет “*Kurier Warszawski*”, “*Goniec Poranny*” за наклеп, кинутий названими газетами на особу д. Ліпінського в зв'язку з викриттям Раковського. Хоча наперед можна сказати, що обстановка суду не сприятиме тому, щоб справу поставити на весь зріст, але безперечно вона мусить мати громадське значення як іще одна ілюстрація до теперішніх українсько-польських стосунків. З одного боку, мусить тут виявитися роля підпомагачів прусського шпига, з другого – ті при-

чини, що призвели до брудного наклепу на д. Ліпінського. І через те особиста ніби справа набирає великої громадської ваги, і варто заздалегідь розглянутись у тих обставинах, що довели до згаданого процесу.

Як відомо, талановитий публіцист і вчений В. Ліпінський належить до тих людей польської культури, які зрозуміли свій зв'язок з українством і вернулись до рідного народу, що покинули колись були наші предки одні для спольщення, інші для змосковлення. Цей процес денаціоналізації вищих шарів українського народу, що почався в давню давнину, до XIX в. вже цілком закінчився. XIX вік застав на Правобережжі вищі круги з голови до п'ят спольщеними, на Лівобережжі – змосковщеними. Але той же самий вік зробився й свідком грандіозної події – національного відродження українського народу. З-посеред денаціоналізованої інтелігенції знайшлися люди, які побачили помилку батьків своїх, зрозуміли повинність свою служити насамперед рідному народові і його національне відродження зробили справою свого життя. Національний рух на Україні і був результатом того, що ці люди вернулись назад, додому, од тих націй, серед яких ніби тимчасово пробували гостями. Зрікаючись належності своєї до пануючих націй, ті люди прилучились до українського народу і стали на чолі українського національного руху. Ті, що мали себе доти за росіян та поляків, перестали бути ними й поробились українцями, – краще кажучи, вернули тільки собі ім'я, загублене необачними батьками в процесі історичної боротьби за соціальне панування.

З цього можна бачити, що український рух, поворот додому, до рідного народу, цілком одновартний і серед змосковленого, і серед спольщеного громадянства й однакову по суті вагу має з принципіального боку. Однаково й стріли його в заінтересованих таборах, од яких одривали себе тепер сміливі новатори. І російські реакціонери, і польські стріли і досі проводять український рух по його тернистому шляху цькуванням, доносами, репресіями. І це натурально: українство зменшує їхню силу, підтинає в корені господарську ілюзію, що нема на світі України, а єсть “Polska i Moskwa”, як недавно ще говорено з польського боку. Власне тепер нас цей останній бік тільки й цікавить і через те ним і можемо обмежитися в дальших своїх висновках.

Поворот додому серед спольщеного громадянства числено був слабший, ніж серед зросійщеного. Сталося так тому, що, з одного боку, більша безодня прокопана була між спольщеними верхами й українським низом соціальними й релігійними різницями; а з другого – й сама Польща втратила вже державну самостійність і на її оборону йшло багато тих сил, що за інших обставин могли б безпосередньо віддати себе на службу народові. Проте українська течія серед польського громадянства, що почалась слідом за українським національним відродженням, не припинялась ніколи і дожила до наших часів.

Не зовсім ще свідомі симпатії діячів так званої української школи в польському письменстві незабаром перетворюються в свідоме вже “хлопоманство”. Вчинок Антоновича й Рильського з товаришами поставив справу повороту додому цілком на ясну путь, і за ними пішли всі, кому любляче серце й громадська совість наказували віддати свої сили на службу не абстрактній фікції національності, а конкретному народові. П. Свенцицький (Павло Свій), О. Юркевич і ін. продовжували діло своїх попередників, і на наших очах виявлялось воно такими помітними з’явищами, як видання часопису “Przegląd Krajowy” та інші громадські виступи. В. Ліпінський, автор відомої книги “Szlachta na Rusi” й діяльний співробітник названого допіру часопису, являється одним із визначніших діячів цієї української течії серед польського громадянства на Україні.

Не треба нагадувати, як зустріли в польських кругах цей поворот додому тих людей, що вважалися до того за родовитих поляків і добрих польських патріотів. На обивательський погляд це була національна зрада, за яку нема прощення. Ми знаємо, що витерпіли од колишніх компатріотів піонери українського руху в особах Антоновича й Рильського, але мусимо додати, що ця доля перейшла в спадщину й до наступників їхніх. Не маючи засобів на ідейну боротьбу, бо з ідейного боку нічого не можна було закинути людям, що зрікались класових привілеїв і зв’язували свою долю з долею безправного народу, польські патріоти вхопились за наклеп, за особисті нарікання, за доноси. І боротьбу цими засобами провадять вони до останніх часів, ідучи поруч російських чорносотенців, і безперечно, що гидотний наклеп Раковського був приточений до наймення д. Ліпінського тільки на те, щоб здискредитувати цього визначного заступника українців-латинників. В особі Ліпінського зроблено спробу запламувати весь той рух, який розбиває ілюзію історичної Польщі й польського *stanu posiadania* на українській землі, який, не беручись нікого полонізувати, кличе тільки до народу і народного діла усіх, кому чутлива совість не дає заспокоїтись на формальному націоналізмі. Здискредитувати цей рух для польських шовіністів річ тим більш спокуслива, що вже й серед самих поляків на Україні починається період витверезіння од історичного запаморочення. Поруч з українцями-латинниками стоять уже й родовиті поляки, що, не зрікаючись своєї польськості, вважають проте за святу повинність свою працювати для культурних потреб того народу, серед якого живуть, – отже, на Україні для народу українського. “*Odwieczni mieszkańcy tej ziemi pragniemy przyczynić się do jej duchowego i kulturalnego odrodzenia*” – ось яке гасло виставляють ці, скажемо так, польські територіалісти, і натурально, що гасло це сіллю в оці мусить бути шовіністським кругам, що формальний націоналізм ставлять понад усяку реальну

роботу на користь конкретного народу. Наперекір байкам про те, що українство – це польська інтрига, накидаються вони і на український рух у його цілому, й особливо на українців-латинників та поляків-територіалістів. А як “à la guerre comme à la guerre”*, – то звідси вже прямісінька стежка до “роботи” Раковського і того вжитку, що зробили з тієї роботи польські шовіністи...

Оце той складний комплекс громадських обставин, що привів до нинішнього процесу й підняв його високо понад рівень особистих інтересів. Це давні історичні позви поневоленого соціально й національно народу проти своїх гнобителів, і не наша вина, коли вони на історичні позви приходять у товаристві таких “бывших людей”, як ех-шпиг Раковський, і повинні прийняти на себе увесь той бруд, що разом з ними іншим готували. І хотілось би вірити, що такий фінал брудних заходів остереже перед ними надалі. І ще більш хотілось би вірити, що чесна польська думка так само, як і ми, з осудом поставиться до тих людей, що гірш ворогів каляють і саму польську справу...

---

* “На війні, як на війні” (фр.). – Ред.

Михайло Лозинський

КОМПРОМЕТАЦІЯ “ЛЕГЕНДИ” ПРО “ПРУССЬКІ МАРКИ”

Закінчення процесу д. Липинського проти варшавських газет “Goniec” і “Kurier Warszawski” принесло велику компрометацію польської “легенди” про “пруську інтригу” взагалі і зокрема про “пруські марки” як про чинник, які відіграє якусь роль в українському національному рухові. А ця компрометація тим більша, що скомпрометоване саме джерело походження тої “легенди”, разом з тими, що спричинили найновішу форму її – “розоблачення” Раковського.

Дві варшавські газети, які стільки “прислужилися” коло розширення “разоблачень” Раковського, – “Kurier Warszawski”, що перший помістив ті “разоблачення”, стаючи для всіх інших газет джерелом у цій справі, а потім пильно повторював усе, що знайшов де-небудь у пресі для ствердження “правдивості” їх, і “Goniec”, який знов перший у коментаріях до “разоблачень” Раковського кинув відоме підозріння на д. Липинського, – обидві газети, ставши перед перспективою карної розправи, вважали за найвідповідніше одкинути свої твердження й згоди й заявити протилежне тому, що заявляли тоді, коли робили рекламу “разоблаченням” Раковського.

Тепер у них “разоблачення” Раковського вже не є автентичною правдою, і вони характеризують її словами: “які мали б свідчити” (mające świadczyć) про зносини українства з прусським правительством; не вважають вони автентичним і певним також список осіб, на яких дозволили собі кинути найтяжче з становища громадянської етики підозріння, що їх громадянська діяльність не диктована ідейністю, тільки продажністю, і говорять вже тільки про імена осіб, “які буцімто мали б бути «пруськими агентами»” (wśród nazwisk domniemanych “agentów pruskich”); в кінці щодо самої особи д. Липинського заявляють, що їх ідентифікування його з міфічним “Венцлем Ліпінським у Львові” не мало ніякої підстави, бо суспільна й політична діяльність д. Липинського “є оперта на чисто ідейнім ґрунті” і “не давала й не дає ніякої підстави до таких здогадів”.

Значить, самі видавці і коментатори “разоблачень” Раковського признали їх цією своєю заявою в спеціальній часті, яка й призвела до варшавського процесу, себто щодо особи д. Липинського, зовсім неправдивими, а взагалі

сильно ослабили їх віродостойність, — ослабили як безпосередньо, своїми вищенаведеними твердженнями про них, так і посередньо, своїм обезціненням їх щодо особи д. Липинського. Бо коли вони щодо цієї справи так рішуче заперечують вартість “разоблаченій” Раковського, то тим самим подають в сумнів їх вартість взагалі. Тепер кожному мусить прийти на думку: хто знає, чи якби знайшовся юридичний спосіб притиснути їх так до стіни щодо “разоблаченій” Раковського взагалі, як це сталося щодо особи д. Липинського, чи тоді не зложили б вони такої самої заяви?!

І тут перед нами в цілій наготі являється зла віра польської преси в справі разоблаченій Раковського. Як можна було з таким легким серцем кинути на людину таке важке підозріння?! А потім не почуватися до обов’язку направити заподіяну йому кривду, аж доки не стали перед зовсім реальною перспективою карної відповідальності?! Бо чи “Goniec” і “Kurier Warszawski” аж за день перед розправою набрали переконання про безпідставність підозрінь, кинених на д. Липинського?!

Ні, тільки власне аж перед самою розправою переконалися вони, що він справді може і буде боронитися, коли побачили, що з місця його діяльності, з Правобережної України, приїхало на розправу поважне число адвокатів і свідків, людей, що мають значення серед поляків Правобережної України, щоб стати в обороні честі д. Липинського.

Та й взагалі — неначе поляки не розуміють, не можуть розуміти джерел українського національного відродження, що шукають їх аж в “пруській інтризі”! Але — як вигідніше! Вигідніш обкинути болотом безідейності, продажності, служби чужим планам рух, який має на меті визволення українського народу з польського панування, бо тоді легше окружити те своє панування німбом якоїсь “вищої ідеї”. І те, що вигідніше, робиться, на жаль, в польським політичним таборі без найменшого сорому, доводиться до найвищої досконалості “принципу”: “calumniare audacter, semper aliquid haeret”*.

І в тім власне лежить значення справи д. Липинського з названими варшавськими газетами, що вони сами освітили й осудили ту свою тактику супроти українства.

---

* “Бреши сміливо, завжди щось і залишиться” (латин.). — Ред.

Спиридон Черкасенко

ПРОЦЕС

Маленький фейлетон

Дійові особи:

Феміда.

Пристав у суді.

Позивальник.

Kurjer Warszawski.

Goniec.

1 дама – націоналістична преса.

2 дама – поступова преса.

Заля суда.

2 дама (*до 1-ої*)

Вибачте, прошу... в справах цих

Часу не мала я все взнати...

Цікаво все ж, з причин яких

Процес варшавський міг повстати?

1 дама (*обурено*)

Як? ви не знали?.. Боже ж мій!

Невже з чужих ви, а не руські? –

Не чули ви про марки пруські?

Це ж зрада! сором! це розбій!..

Отой добродій...

2 дама

Він поляк.

1 дама

Здається, польський українець,

А може, жид, француз, латинець...

Якимсь він чином, сяк чи так,

Скористувавшись моментом,

Щоб Русь та Польщу утопить,

Найнявсь мазепинцем служити

Уряду пруського агентом...

2 дама

Перепрошаю... Невтямки

Мені ще досі ця справа:

Тут німці, руські, поляки,

Мазепа...

1 дама (*набій*)

Чи ба – яка роззява!

(*Голосно*).

Та це ж збагне й мала дитина:

Давно вже баче австріяк,

Що ласий шмат є Україна;

На Польщу ж дивиться пруссак:

Як той Тантал, він терпить муки,

Не їсть, сердега, і не спить,

Сверблять йому хижачькі руки.

Наміривсь капосний купить

Мазеп прихильність він за марки,

Щоб скрізь знялися звади, сварки,

Щоб руки де було погріть.

2 дама (*хитає головою*)

Скажіть, на Бога! Що ж мазепи?

1 дама

Доволі б мали ми халепи,

Коли б не трапивсь пан Раковський.

2 дама

А це ж хто? руський дипломат?

1 дама

Хто?.. Може, сват нам, може, брат,

А може, тільки шпиг московський.

Та я не бачу в тім різнацій, –

Нехай він буде лютий кат,
 Але він автор ревеляцій,
 Що вивели на чисту воду
 Німецьких хитрошів ярміс*
 І одвернули таку шкоду.
 Сам Бог його до нас приніс!
 До нього Kurjer теж пристав
 І на весь світ лементував,
 Що марки возить пан Ліпінський,
 Що він німецький є агент,
 Що він послугач український,
 Що це страшний експеримент.
 А Goniec сміливий собі
 Взяв участь в славній боротьбі.

2 дама

За віщо ж він їх позиває?

1 дама

Образивсь, певне, за такий
 Конфуз всесвітній...

2 дама

Як святий! –
 Нічого наче і не знає.

1 дама

Нехай! а що він на суді
 Нам скаже, як до стінки
 Його притиснуть, як учинки
 Лихії виявлять... Тоді...

Пристав (входить)

Чи всі прийшли?... Поки ще сніда
 Ясновельможная Феміда,
 Порахувати мушу вас.

(До підсудних, покиваючи
 на "скамя подсудимых"):

Панове, вам сідати час.

Kurjer (вклоняючись)

Скажіть, будь ласка, чи сердита
 Шановна пані...

* Засіб. – Ред.

** Шахрай (пол.). – Ред.

Goniec

Я тремтю.

Kurjer

Чи ласкава? чи гордовита?

Goniec

Брехнув за ним, тепер життю
 Не радий я... Шановний пане,
 А може...

Пристав

Сядьте! Зараз вийде.

Goniec (до Kurjer'a)

Казав же я тобі, gałganie**,
 Що час розплати колись прийде...

Феміда (входить)

Хто має що, сюди кладіть:
 На терезах усе Феміда
 Як слід ізважить в одну мить.
 Тоді похмура Немезіда
 Обвинувачених скара.

Позивальник (підходить)

Обвинувачення ось маєш.

Пристав (до підсудних)

А ви ж чого? Несіть, пора!

Kurjer (підлежучи)

Шановна пані! бачу я, –
 Брехать не завжди можна лепсько;
 У тім провинність вся моя,
 Що я не знав, що... буде кепсько.
 Нехай пробачить пан Ліпінський, –
 Діяч він чесний український.

Феміда

А ти?

Kurjer

А я?... Здаюсь на пані...

(Схиляє голову)

Феміда

Еге, я бачу, ти мовчиш?
 Ви брехуни, та ще й погані...

Киrjer (*випростується гордовито*)
Що? брехуни?..

Gonies (*сіпає його за полу*)
Мовчи та диш!..
Нехай собі що хоче каже,
А пан нехай на те не зважає,
То буде вільний, не в тюрмі.
А як на це реагувати –
Чи нам мовчати, чи знов брехати –
Зміркуєм потім ми самі.

Киrjer (*вклоняється*)
Спасибі, пані, вам за ласку
І добре слово...

Феміда
Та вже йдіть,
Бог з вами, більше не грішіть.

Gonies (*вклоняючись*)
Хіба ми що?.. то – з обов'язку...

1 дама (*обурено*)
Оце дак лицарі!.. Злякались
Сліпої баби й терезів!
А як завзяттям тим пишались!
Бодай же вам сто кіп чортів!
Про марки, клятї, ані слова!

Ну, дай вернись у Київ я;
Горлянка добра ще моя
Й газета до послуг Пихнова.
Я не злякаюсь суду, сварки, –
Вчиню мазепам добру бійку,
Я не мовчатиму про марки,
Та й зароблю якусь копійку.
(*Виймає з гаманця книжечку
й починає "сочиняти"*).

2 дама
Ну, надивилася сьогодні!
Чудні діла твої, Господні!
З одного боку наче й так,
А з другого дивись – інак.
А хто з них правий, винуватий,
Не варто нам про теє знати, –
Важніших справ хоч одбавляй,
Там Пурішкевич, там Валяй,
Там Гучков лає знов кадета,
Нова там їде оперетта,
Так само й далі, й далі так...
А то – мазепинець... поляк...
Таке абищо... Ну, прощайте!..

1 дама
А, йдіть собі, не заважайте!..
(*Пише*)

Ярослав Пеленський

В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПИНСЬКИЙ

17.IV.1882–14.VI.1931

Zbudził się dziś do życia nowego i nasz naród: Naród Ukraiński. Bezpowrotnie minęły dla nas nareszcie czasy uśpienia; w przeszłość odchodzą ciężkie chwile upadku i bezwładu. Hasło życia przemknęło po szerokiej ziemi naszej od krańca do krańca. (Lipiński W. “Z dziejów Ukrainy”, s. V)*.

Українське національне відродження на переломі XIX і XX сторіччя у щораз більшій мірі та яснішій формі конкретизувало свої остаточні цілі. Воно виходило з засад народницьких і тим самим було виявом щирого демократизму і поступовості. Його кращі представники й передові постаті (Т. Шевченко, М. Драгоманов, В. Антонович, М. Грушевський та І. Франко) жили переконанням, що тільки з глибин народного гніву, страждання і безмежного прагнення до свободи може прийти справжнє відродження народу. Впевнені в переможному поході еволюційного процесу, вони вірили, що мусить колись завершитися похід народних мас до кращого завтра. Національне відродження Східної і Західної України в XIX сторіччі було тісно пов'язане з ідеями демократії, лібералізму і соціалізму та черпало свою ідеологію з впливів Французької і Американської революцій, німецької романтики, але рівночасно раціоналізму XVIII сторіччя і врешті загального національного піднесення, яке опанувало тоді цілу Європу та прямувало до об'єднання і усамотійнення націй. Захоплення народом і прикрий досвід з державними формаціями (російська і австро-угорська монархії), громадянами яких були українці, спричинювали відразу до кожної держави з її “в'язницями, шибеницями і поліцією” (М. Грушевський) і затемнювали погляд на існування у світі певних силових співвідносин. Соціальна база цього відродження була дуже специфічна. За малими винятками українська шляхта була денаціоналізована. Буржуазне міщанство не було українське, а пролетаріат з профільованим національним обличчям не існував. Тільки тонка верства інтелігентів і певний прошарок селянства стали твердо на український ґрунт.

Українські консервативні традиції вимерли з останніми репрезентантами національно-свідомого дворянства Василем Капністом і Василем Лукашеви-

---

* Нині до нового життя збудився і наш народ: Народ Український. Безповоротно минули для нас нарешті часи сплячки; у минуле відходять тяжкі хвилі занепаду й неладу. Гасло життя промайнуло широкою землею нашою від краю до краю. – *Ред.*

чем, які прагнули відновлення гетьманської влади і державності. Пізніші спадкоємці цього стану не відігравали багато десятиліть істотної ролі в тій частині суспільства, яка тяжіла до українського чи малоросійського патріотизму. Трагічний в нашій історії комплекс “зради” і не менш драматичний конфлікт “черні” з “лукавим панством” не впливали позитивно на всенародний характер українського відродження. Навпаки, кожний народник з підозрінням дивився в бік тих, які хотіли зрозуміти прагнення новітнього українства. Навіть ті, що самі вийшли з шляхетських родин, перейшовши період романтичного хлопоманства, повні зневіри, споглядали в бік тих, які хотіли йти їх слідами. Як усе нове, також нове українство родилося в болях.

Ті аристократи, які верталися до українства, до свого народу, не очікували ні слави, ні здобуття якихось нових маєтностей. Навпаки, такий поворот означав у Росії асоціацію з підривними, антидержавними, антимонархічними ідеями. Цей поворот був рівнозначний з “покутою гріхів” усього свого стану.

До українства прийшла також (правда, невелика) група людей, які не поверталися, а прямо приєднувалися. До них належав і був чи не найбільш маркантним прикладом В’ячеслав Казимирович Липинський, нащадок польського шляхетського роду, “*de antiqua Lipiny*”, який у XVIII сторіччі поселився в Україні.

Цього року минуло 25 років від його смерті. Четверть століття достатній час, щоб заспокоїлися пристрасті, проминули упередження, відійшли в забуття буденні конфлікти, які викликає кожна непересічна людина. Сьогодні можна спокійно, критично, але рівночасно з почуттям пошани відтворити собі цю барвисту, динамічну, але також життєвим трагізмом овіяну постать, яка сполучала в собі коріння слов’янського почування з холодним інтелектом латинської культури, містичне вірування із здібністю логічного аналізу, інтегральну особисту чесність з нахилом шукати у противника також низьких мотивів, глибоке і докорінне знання минувшини свого народу зі схематичним доктринерством, гарячу любов до української землі з різкою ненавистю до тих українців, які слушно або фальшиво шукали інших можливостей здобуття державності. Шляхетність його задумів не виключала різкості, нетерпеливості й навіть в’їдливості в полеміці. Липинський не вмів розрізняти між політичним і особистим, принциповою настановою і потребою дня, не толерував у житті і політиці так часто потрібного компромісу, в сферу його особистого життя вривалася часто політика, а в його політичні концепції мішалися не раз особисті переживання, симпатії і ворожнечі. Різкий критик переростів українського індивідуалізму, він сам був безмежним індивідуалістом; як усі українські політичні письменники він був найсильніший і найбільш проникливий в критиці і майже ніколи не хотів ревізувати свої думки навіть

перед наявними реалітетами, працював найкраще сам і з неприхованим упевдженням ставився до колективу, а хвороба останніх років щораз більше загострювала ці риси. Далі – він належав до тих рідких людей, які були готові триматися до кінця, нести наслідки своїх поглядів, з погордою дивився на тих, які жили з політики, а цю останню трактував, коли це було анахронізмом, як представник англійської *gentry*, за почесний обов'язок.

Липинський був найяскравішою постаттю нечисленного українського панства, яке свідомо і беззастережно називало себе власне українським. Виступ його на арену нашої історії був пізній. Шляхта як клас тратила на переломі XIX і XX сторіч своє значення. Липинський належав до перших і останніх справжніх панів в українській політиці XX сторіччя. Коли Липинський став послом Української держави у Відні в травні 1918 року, епоха європейських монархій кінчалася, вони щораз більше хилилися вниз, а стиль і засади аристократичного життя доживали свої останні хвилини в старшинських казинох і кабінетах дипломатів. Епоха великих соціальних і національних революцій розпочалася, з непогамованою силою маси вдиралися на арену історії, на місце аристократичних родів приходили менеджери, функціонери, професійні політики й такі самі революціонери.

На переломі часу цей український аристократ оглянувся ще раз назад, ще один раз була зроблена спроба увидатнити собі значення, роль, функцію і можливості того стану, який свого часу міг відіграти велику націєтворчу роль і який за малими винятками так непомітно відійшов з історичної арени. Липинський мав усі прикмети кращих представників європейської аристократії. Він мав добру освіту, посідав свої власні маєтності, відзначався бездоганною особистою поведінкою, його уважали справжнім джентльменом, людиною, яка дотримувала слова і визнавала в дипломатії засади “fair play” не тільки коли йшлося про партнерів, але також про себе самого. Липинський визнавав без сумніву досить прямолінійну градацію вартостей, ставився з погордою до професійної інтелігенції і не добачав у багатьох випадках, поза системою принципів, догм і формул, пульсуючого і так часто невловного життя. З другого боку, він здобувся у своїй історичній і політичній творчості на устійнення цілої низки засад і принципів, які мають в українському історичному і політичному мисленні тривке й постійне місце. Як історик він відкрив і увидатнив цілком нові аспекти нашої минувшини; а як політичний письменник він перещепив у наше думання цілий ряд політичних засад, які є вирішальними в політиці всіх держав. Він доповнив нашу теорію політики дуже цінними спостереженнями, без яких вона була б бідною, а в найкращому випадку однобічною. Політичне мислення того або іншого народу є тільки тоді повновартісним, коли воно перейде різні фази і знає у своїй минувшині

та сучасності відмінні течії і напрямки. Це мусять визнати навіть ті, хто не погоджується з ним проєктованою розв'язкою державного і соціального ладу української держави.

Ми завдячуємо Липинському чи не єдину в нашій новітній історії цілком завершену теоретичну політичну систему. Власне систематика політичного мислення не була ніколи сильною в слов'янських суспільствах, а зокрема між українцями. Безліч наших політичних публікацій відзначалася плиткістю, принагідністю, відсутністю ґрунтовної теоретичної підбудови, а зокрема памфлетним оформленням. В цьому відрізнявся Липинський від переважної більшості своїх земляків. Власне це треба мати на увазі при кожному критичному аналізі своєрідної штивності, догматичності й безкомпромісності його політичної теорії. Після 25 років, в яких українство і його політична думка переживали багато потрясінь, успіхів і проґрашів, внутрішніх і зовнішніх конфліктів, на які істотний вплив мали також ідеї Липинського, перед нами стає його особа, власне повна справжніх внутрішніх конфліктів, дуже цікава у своїх задумах, насичена до меж можливого глибоким патріотизмом, в якому не було проявів шовінізму чи людоненависництва, притому людина подиву гідної працьовитості, яка дала поважний вклад в українську культуру і розвиток політичної думки, а передусім була одним з нечисленних українців європейського формату.

Як парадоксальним це не звучало б, Липинський був у своїх початках народником і демократом. Цей його підхід впливав з почуття місії повернення спольщеної частини української шляхти до українського табору. В цьому періоді історичне мислення Липинського орієнтувалося на Драгоманова і Грушевського. Найбільш видатним хлопоманам – Володимирові Антоновичу, Павлінові Свенцицькому і Тадейові Рильському він присвятив свою велику історичну збірку “Z dziejów Ukrainy” (Київ–Краків, 1912) і ствердив, що хлопоманія була “логічним і послідовним закінченням розвитку національної свідомості серед української шляхти та виразним виявом національного відродження” (“Szlachta pa Ukrainie”, стор. 64).

Якщо мова про практично-політичну дію періоду 1909–1914 рр., то можна цілком сміливо сказати, що Липинський продовжував те, що започаткували хлопомани, а саме – повернення сполонізованої шляхти до народу. Без сумніву, стиль Липинського був новий і вищий, у нього вже зустрічаємо не мрійливе закохання в народ, а ставлення наголосу на потребу служити мешканцям української землі. “Nobilis Ruthenus” думав уже політичними категоріями й визнавав засаду, що кожний мешканець України належить до народу на її

території і з його долею нерозривно зв'язаний. У своїх перших кроках Липинський був вельми обережний: він писав польською мовою і не “викликав” в історичному розумінні тієї української аристократії, яка в різних обставинах увійшла в організм ворожих держав, та промовляв до неї “аристократичними аргументами”. Вже тут зарисовувався державно-політичний аспект мислення, а саме – примат політичного над етнографічним і фольклористичним, коли йдеться про встановлення національної приналежності.

Як і речники українського національного відродження в ХІХ сторіччі, Липинський трактував демократію позитивно. Він ставився прихильно до традиційної інтерпретації революції 1648 року і окреслював її також як всенародний рух до волі. Він уболівав над тим, що в Гадяцькій угоді (1658) “представники мирних мас козацьких, отсі більше демократичні козацькі елементи відиграли другорядну роль і виступали тільки як знаряддя в руках нечисленної горстки Виговських, Лесницьких, Немиричів” (В. Липинський, “Генерал артилерії В. кн. Руського”. – З архіву Немиричів. “Записки НТШ”. – 1909. – Кн. 1. – С. 45)... Липинський добачав у тому часі зовсім вірні і в цілковитій однозгідності з Грушевським демократичні первні в релігійних рухах і братствах. “Врешті зі всіх протестантських течій аріанство з суспільного боку було початком найбільш демократичним, найбільше радикальним в рішенні суспільних питань. Крайній раціоналізм не дозволяв аріанам закривати очей на тодішні суспільні болячки, і в результаті вони... виступали проти неволі селян на триста літ перед знесенням панщини; не дозволяли війни, противились карі на смерть, учили, що зло треба поборювати добром, боронили свободи віри і досліду. Ми маємо доказ, що аріанство у нас не було лише «польською вірою», що в зборах сходились і стикались між собою люди «різного стану і кондиції», подібно як і в демократичних «також православних братствах»”. (В. Липинський, “Аріанський сотник в Кислині на Волині в маю 1638 р.”. “Записки НТШ”. – 1910. – Кн. IV. – С. 56, 57).

Відповідно до цих думок він справедливо оцінював процес і розвиток українського національного відродження в ХІХ сторіччі. В цьому контексті також Шевченко знаходить його позитивне навітлення, який був справжнім репрезентантом демократичних і національних ідей, які опираються на пошані людини й любові до неї. (“Szlachta na Ukrainie”, стор. 27). В цій самій праці він зі своєрідним пафосом стверджує: “My szlachta ukraińska, o tradyciach i przekonaniach demokratycznych...” Ці погляди ще тісно пов'язані з культом народу, викликаним народниками, але продовжуваним Липинським в дещо змодифікованій формі. Автор книжки “Szlachta na Ukrainie” глибоко переконаний в живучості і життєздатності українського народу, який, на його думку, хоче жити як народ самостійний. Сполонізована українська шляхта по-

винна повернутися до народу, працювати серед нього, визнати й заступати його політичні, культурні й навіть соціальні вимоги. Ця шляхта повинна включитися в українське національне відродження, тому що воно є поступове і вживається в загальний еволюційний процес. Немає вже такої сили, яка могла б зупинити розвиток українського народу, зокрема “тепер, коли навіть найбільше аристократичні суспільства демократизуються, як це бачимо на прикладі польського суспільства, і коли в цілому світі поширюється право говорити про себе і себе самовідзначувати” (“Szlachta na Ukrainie”, стор. 36).

Ще в 1917–1918 рр. можна знайти у Липинського позитивне ставлення до демократії як державного устрою. “Матеріали до програми” Української демократично-хліборобської партії (ч. 1, Лубни, жовтень 1917) були написані не ким іншим, як власне В’ячеславом Липинським. Це була одна з перших позитивних українських самостійницьких і національно-державних партійних програм. В ній була визначена концепція об’єднання всіх українських земель в одній національній державі, ідея народного суверенітету і позицій української хліборобської демократії. “Історія наша вчить нас, що повним національним життям жив наш народ тільки тоді, коли він користувався на своїй землі повнотою своїх суверенних прав (Київська держава)... Українська національна ідея тільки тоді в силі оживити собою українську етнографічну масу, коли вона йде поруч з ідеєю суверенітету українського народу, коли вона кличе до повного національного визволення і на місце рабської служби чужим державним організаціям ставить домагання до створення власної держави...”

“І тому боротьбу за державний суверенітет цілого українського народу по всій Україні ми ставимо найважливішою і вихідною точкою нашої політичної програми...”

“Власна державна організація важна для нас, як представників української хліборобської демократії, не тільки з мотивів національного, але й економічного характеру...” (“Хліб[оробська] Україна”. – 1920. – Збірник I. – С. 65). Факт, що Липинський залишився до червня 1919 року на посту українського посла у Відні, вже з доручення уряду Директорії УНР, не може бути, однак, доказом, що він ставився позитивно до республікансько-демократичної держави, а скоріше прикладом класичного розуміння дипломатії, що дипломат, як і старшина, повинен служити кожному урядові і що міністри приходять і відходять, а дипломати залишаються.

Все ж таки треба ствердити, що Липинський висував уже в 1911 році можливість “монархічної ідеї” на нарадах українських патріотів-самостійників (Л. Юркевич, В. Степанківський, В. Кушнір, А. Жук і В. Липинський), вказуючи на одного з синів цісаря Вільгельма (Йоахіма), синів австро-угорсько-

го престолонаслідника Франца Фердинанда. Він говорив також про можливість секундогенітури Романових на українському престолі (А. Жук, “До історії української політичної думки перед світовою війною”. “Визволення”. – Ч. 3. – 1923. – С. 39). Цей момент не є, однак, істотним. Важливим є те, що Липинський був уже в 1911 році одним з кількох самостійників, які походили з українських земель, що входили у склад російської держави. На згаданих нарадах він відстоював думку, що недоцільною є ставка на демократизацію Росії й що українці нічого не здобудуть, коли вони не вибиратимуть “державної сторони нашої справи”. Він був противником пропаганди австро-фільства і відстоював потребу наголошення справи державної самостійності України. Австрофільство він залишав як доцільну тактику для українських галицьких політиків (А. Жук, “Визволення”. – Ч. 3. – С. 35, 36). Він настоював на тому, щоб у майбутній австро-російській війні не ставати свідомо по боці Австрії чи Росії, а орієнтуватися в першу чергу на власні сили. Будучи одним з ідейних ініціаторів Союзу визволення України, Липинський виготовив у грудні 1912 року меморіал “Про наше становище супроти напруженої політичної ситуації в Європі”, в якому з’ясовано принцип української самостійницької політики (А. Жук, “Як дійшло до засновання «Союзу Визволення України»”. Календар-альманах “Дніпро”. – 1935. – С. 109–111). Він стверджував, що розвиток української нації позбавлений сильної маєтної верстви, тісно пов’язаний з розвитком демократії і здійсненням соціальних реформ, економічно корисних для широких мас народу. Як політичне гасло руху він висунув вперше ідею “нейтралізації” України, тобто створення незалежної української держави в етнографічних межах під протекторатом Росії або Австрії, однак вона мала зберегти повний нейтралітет супроти цих двох держав. У зв’язку з певною орієнтацією Союзу визволення України в цьому меморіалі порушено можливість завести на Україні конституційну монархію, проте остаточне вирішення мала зробити українська конституанта. Вже перед Першою світовою війною В. Липинський послідовно відстоював ідею повного визволення України і об’єднання всіх земель України по обох боках Збруча.

В’ячеслав Липинський прийшов до українства розумово, можливо, що саме тому він збагнув політичну суть української проблеми й думав від самого початку свого заангажування в національному русі *par excellence* політичними категоріями. Його не цікавили хід культурницького усвідомлення, питання, хто добре говорить по-українськи і хто є якого віросповідання. Він не вважав, що, будучи політичним українцем, йому треба перестати бути римо-католиком. Він прийшов дуже скоро до переконання про конечність і першорядність наголошування державної самостійності. М. Грушевський з цілковито зрозумілих причин ставився стримано до цих поглядів. Напере-

додні світової війни Липинський вірно оцінював міжнародне становище, а його погляди, коли йдеться про питання самостійності, не мали широкого відгуку в українському політичному мисленні. Міжнародні відносини він оцінював уже тоді як вияв існуючих у світі силових співвідносин. В цьому відношенні Липинський був політичним реалістом. Не вільно однак забувати, що розвиток політичної думки стояв ще на низькому рівні. В народних масах панували ще відсталість, брак освіти і національної свідомості. Коли йдеться про стан, з якого походив Липинський, то він був у його рядах білим круком. Це були об'єктивні причини, чому його узасаднені погляди не знайшли достатнього резонансу. Липинський пішов до української політики без силової бази, яка згідно з його власною теорією є основним мірилом вартості кожної політичної доктрини.

II

Наша дотеперішня історіографія, розвиваючись під впливом трьох чинників: ідеології державності російської, ідеології державності і національно-культурної демократичної і недержавної ідеології української не дає відповіді на питання, котрі виходять поза рамки того, так чи інакше ідеологічно обмеженого, досягу нашої минувшини (В. Липинський, “Україна на переломі”, с. 17).

Послідовно монархічна теорія Липинського незрозуміла без її історичної бази. Історичні погляди цього українського політичного теоретика цікаві не тільки з уваги на оригінальність в українському мисленні, але також і своєрідну спрямованість. Вони є запереченням і доповненням того, що дала українська народницька історіографія або, як її називав Липинський, “національно-культурна демократична”. Ця остання обґрунтувала погляд, що українська історія – це історія народних мас, їх інституцій, а не історія “гетьманів, королів і панів”. Вона виходила також з засади, “що в конфліктах народу і влади вина лежить по стороні влади, бо інтерес трудового народу – се найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі сьому трудовому народові не добре, се його право обрахуватись з нею” (М. Грушевський, “Боротися – поборете”, ч. 1, с. 12). Культ “безбуржуазності української нації” був помітний в усіх історичних працях народників, які твердо стояли на тому, що “русини здавен-давня були хлопська нація” (І. Франко, “Панщина та її скасування”, с. 219). Їх позиція визначалася ворожістю супроти пануючих і посідаючих верств (головно шляхти і заможного міщанства). В особі Липинського знайшовся історик, який не тільки заперечував ці вихідні становища,

але навпаки, висував світлі моменти української історії, власне ті, які народницька школа заперечувала.

Перше завдання, яке поставив собі Липинський, була історична реабілітація не тільки тієї української шляхти, яка залишилася при вірі своїх батьків, але також тієї частини, яка змінила своє віровизнання. Шляхтич Липинський намагався дати докази правди, що українська шляхта, обороняючи свої станові права і здобуваючи собі привілеї, поширювала засяг історичних українських національних змагань. Відповідь на це питання залишиться, мабуть, ще довго однією із спірних проблем української історіографії. Не йдеться про те, щоб визнавати чи заперечувати становище Липинського. Істотним є те, що він вніс новий елемент в наше історичне мислення і звернув широку увагу на важливу проблему. В його очах Jan Szcześny Herburt, автор “Zdania o narodzie Ruskim” (1613), був не тільки оборонцем старої православної віри, але також речником прав руського народу. Участь української шляхти і її співпраця в братствах XVI і XVII сторіч є для нього дальшим доказом її патріотизму. Взагалі оборона віри була тоді, зокрема в тридцятих роках XVII ст., однозначною з національною позицією. Найважливішою справою, якщо йдеться про участь і вклад в українському процесі, було для Липинського її становище і заслуги в повстанні 1648 року. Цьому питанню В. Липинський присвятив свою найбільш репрезентативну працю: “Stanisław Michał Krzyczewski – Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego, r. 1648–1649”. (“Z dziejów Ukrainy”, с. 145–593), яку можна назвати цілком спокійно – перлиною української історіографії. Ця праця, як і наświetлення тут порушеного питання, належить до періоду “об’єктивістичної”, не обтяженої ідеологічними аспектами історичної творчості В. Липинського. Як і у своїй первісній праці “Szlachta na Ukrainie”, він доводить, що українська шляхта “взяла участь у великій українській революції не в особі якихось окремих випадкових одиниць, але як окрема, посідаючи свої індивідуальні прикмети і спеціальні інтереси, суспільна верства. Була це настільки сильна верства, що зуміла вона, як, для прикладу, в угоді Зборівській або Білоцерківській, Переяславській і врешті Гадяцькій, ввести свої станові домагання до загальнонаціональних...

Тому можемо і маємо повне право трактувати шляхту як окрему, самостійну суспільну категорію, яка взяла участь разом з козацтвом, міщанством і врешті духовенством у великому повстанні України під проводом «Богом даного» могутнього козацького гетьмана» (там же, с. 162). Узглядаючи роль шляхти в повстанні 1648 року, Липинський не виходив ще, однак, поза рамки українського історичного мислення напередодні Першої світової війни. Він вкладав шляхту в прямування цілого народу і представляв її як один з

чинників зростаючої козацької України. Ішлося йому про те, щоб надати змаганням шляхти національного характеру, щоб дати якнайбільше доказів її життєздатності і вкладу в великому повстанні України. Він трактував, до речі, сам свої досліді про діяльність великого хмельничанина-шляхтича, якому була присвячена згадана монографія, як “ще одну цеголку до будованого українською наукою палацу знання про нашу минувшину” (там же, с. 159). Щойно пізніше під впливом своєї класократичної доктрини українського монархізму Липинський надав шляхті виняткового значення. Він представив її як єдиного речника справжніх українських державних інтересів. Його твір “Україна на переломі” (1657–1659, вид. 1920) ціхується вже певним апіорним догматичним переяскравленням поодиноких аспектів української історії, він багато в чому різниться від його першої редакції, оформленої п[ід] з[аголовком] “Dwie chwile z dziejów rewolucyjnej Ukrainy”. Також проблема шляхти в повстанні Хмельницького є вже насвітлена з погляду ним конституйованого способу будови української держави. “Шляхта руська, без сумніву, в підготовці повстання – як повстання національного – участь взяла. Але цей землевласницький політично вироблений і посідаючий державні традиції, а через те одинокий тоді до державної творчості здатний, український клас чисельно був заслабий, щоб повстання опанувати, щоб йому від самого початку не тільки національний, а в дальшій консеквенції й державно-носепаратистичний характер надати” (“Україна на переломі”, с. 82). Без сумніву, українська шляхта відіграла істотну роль в добу Хмельницького, не так в самому повстанні, у вибуху народних почувань, інстинктів, ненависті і бажанні “кращої долі”, але в пізніших фазах, коли треба було здобутки повстання і поодиноких угод капіталізувати, творити певні фундаменти козацької держави, надати їй поваги і ваги. В XVII сторіччі власне не хто інший, а тільки шляхта могла вилонювати з себе старшину, дипломатів, урядовців і, щоб ужити модерного слова, всю технічну інтелігенцію. В з’ясуванні цих моментів Липинський показав себе не тільки на висоті історика-дослідника, але також як інтимний знавець явища держави. Його ідеалізацію українського шляхетського стану, свідоме переочування неясності його національно-політичних прагнень, переакцентування його державотворчих здатностей треба зарахувати на рахунок ідеологічних переростів, зокрема в останній період його творчості. В остаточному підрахунку вони є багато меншими від його сумарного вкладу в дослідження історичного місця української шляхти.

В. Липинський був першим українським істориком, що писав українську державну історію. Можливо, що М. Грушевський був точнішим істориком,

коли він писав нашу новітню історію як історію народу, тому, що справжні державні традиції в цьому періоді були скупіші. Однак державна історія часів Хмельниччини Липинського була тим цінним доповненням нашої історіографії, яка була неприхильна до держави. Державний аспект української історії цікавив Липинського від самого початку його творчості. Знову ж не обійшлося без тенденцій і своєрідної цілеспрямованості і інтерпретації поодиноких висловів самого Богдана Хмельницького, Переяславського трактату і Гадяцької угоди, а зокрема династичних планів гетьмана. Але, з другого боку, Липинський потрапив увидати нові моменти, кинути нову оригінальну концепцію. Він таки зумів переконливо довести державні прямування Хмельницького і козацької верстви. В часи Хмельниччини “зродилася, може, ще тільки в загально накреслених контурах, найбільша ідея, яку видала українська політична думка: ідея незалежності і самостійності української держави” (“Z dziejów Ukrainy”, с. 394). Липинський зосередив увагу у своїх історичних працях на тих моментах української історії, які мали державний характер. Він був без застереження прихильником погляду, що епоха козащини була епохою української державності. Характеристичним є знову певне притемнення Зборівської, Білоцерківської угоди, наświetлення якої виходить у нього неясно. Зате Переяславський договір і Гадяцька угода дістають нове і в багатьох випадках влучне наświetлення. Липинський намагається витягнути найбільше позитивів з Переяславської угоди й обстоює думку, що вона була випадковим воєнним союзом двох держав, а через персональну присягу тільки Хмельницький був нею зв’язаний (“Україна на переломі”, с. 35, 37, 38). Липинський належав останньо до тих учених, які підводили відносини України Хмельницького до Москви під категорію персональної унії, приймаючи, що Хмельницький дійсно поставив Україну в династичний зв’язок з Москвою і що той зв’язок перестав існувати з хвилиною упадку династії Романових (“Покликання Варягів чи організація хліборобів”, “Хліб[оробська] Укр[аїна], IV, с. 313–314). Ми бачимо тут також це переключення з теорії союзу, з фактично “васально-протекторальної” концепції на концепцію персональної унії, яка краще підходила до монархічної доктрини. Він старався також віддати належне місце українській шляхті, коли йдеться про Переяславський договір, і був єдиним українським істориком, який визнав низку позитивів за Переяславським договором, не йдучи рівночасно в потоці російської імперіальної історичної школи. “Як Люблінська легенда в Польщі, так само Переяславська легенда в Росії ідеологічно і юридично врятувала українську аристократію – по банкрутстві її власної держави – відмодернізації верстви завойованої, підбитої, рабської в державі чужій. Ці легенди дали і тут і там нашій аристократії всі права і привілеї аристократії державної нації на

підставі, що, мовляв, вона до тих держав сама, добровільно, без примусу пристала” (“Україна на переломі”, с. 29). Силово-політичні наслідки цього договору для України його не цікавили; для нього було істотне, що в Переяславі українська держава була представлена як партнер. Як Переяславська, так і Гадяцька угода були темою зацікавлень В. Липинського. Він намагався простежити, до якої міри політика Хмельницького була реалізацією усамостійнення і державної консолідації України. На підставі заходів цього гетьмана, спрямованих на те, щоб заключувати нові договори, включно до таких, які йшли врозріз з інтересами московської держави, він конструював своєрідну схему упорядкування сходу Європи. Липинський трактував Гадяцьку угоду власне як один етап державної консолідації України. Цей договір був, правда, звуженням великих намірів Хмельницького і повертав знову українські землі під польську корону, але ця остання визнавала вже Україну як “Wielkie Księstwo Ruskie”.

“Поza політичними помилками тодішньої шляхти, української старшини, бачимо також в цій переломовій хвилині інший факт – безмірної далекосяжності. Ним є визначення і проголошення навіть через ворожу і окупаційну державу – української державної ідеї. Ним є міжнародне узаконення і легалізація шляхом революції витвореної ідеї української державності” (“Z dziejów Ukrainy”, с. 615).

В пізнішій творчості Липинського помітна велика схильність до переоцінки та навіть ідеалізації династичних планів Хмельницького. Реальним кандидатом міг бути тільки його син Тиміш, який загинув під Суравою. Вибір 16-літнього Юрія на гетьмана належав, правда, до останніх зручних дипломатичних ходів старого гетьмана в змаганні з козацькою старшиною, але він був наперед засуджений на неуспіх тому, що монархічні традиції в той час на Україні не існували, а кожного гетьмана хотіли таки вибирати. Український монархіст Липинський хотів бачити в Хмельницькому першого українського абсолютного монарха, який створив українську гетьманську династію. Підставою історичної концепції Липинського про монархічно-абсолютистичні цілі гетьмана Хмельницького служать два вислови цього останнього, а саме в листі до царя в червні 1648: “за чим бихмо собі самодержця господаря такого в своїй землі, яко Ваша Царська Вельможність Християнський Царь” – і сім місяців пізніше перед польськими послами – коли він сказав про себе, що він є “єдиновладним самодержцем рускім”. Ці факти дозволили Липинському зробити з них дуже далекосяжні висновки. “Глибоке переконання про необхідність для України абсолютистичної монархістичної влади було у гетьмана зараз на початку повстання” (“Україна на переломі”, с. 117). Проти цього можна було б висунути факт, що перші домагання з українського боку,

а зокрема ті, які стосувалися реєстрів, не були аж так далекосяжними. Щойно в ході тих великих перемін, які витворила революція 1648 року на українських землях, Хмельницький став твердо на ґрунт руської державності. Народницька школа, а найбільше Грушевський, бажала бачити в гетьманах запорізького війська президентів республіки, Липинський добачував у деяких з них риси абсолютного монарха. Гетьман не був ні президентом, ні монархом, це була своєрідна інституція в цілком своєрідних обставинах і на окресленій території. Теорія Липинського про абсолютистично-монархічну спрямованість гетьманату має інші причини. Вона впливає з певного погляду взагалі на цілий хід історії. Липинський перебрав від римських і грецьких мислителів, а головню Арістотеля (“Політика”, кн. V) погляд про вічний поворот трьох основних організацій національної аристократії (класократія, охлократія і демократія). Він уважав, що кожний народ мусить перейти період монархії. Беручи до уваги, що в XVII ст. панував в Європі і Росії абсолютизм, який дав зокрема західноєвропейським державам багато інституцій, що мали вирішальний вплив на державну консолідацію, Липинський прийшов до переконання, що власне відсутність абсолютистичної монархії на українській території була вирішальною причиною неоформлення власної державної організації і відсутності її протягом сторіч. “Покликанням, призначенням і скріпленням самодержавної влади царської – закінчилось урешті-решт власне українське повстання 1648 р. Закінчилось воно так трагічно для нашої нації тому, що тодішні політики – мужі державні – наші не зуміли збудувати своєї української, необхідної на ті часи, охоплюючої всі стани і на новій законності опертої абсолютистичної монархії. Той єдиний слушний – бо реальним стремлінням тодішньої доби і тодішній, а не нашої сучасній ідеології відповідний – закид одному тільки Великому Богдану не може бути зроблений. Але не може бути зроблений тільки тоді, коли монархічні плани гетьманські, виставлені вже ним у самім початку повстання ідеї про «єдино-власне самодержавство руське» зовсім дозрілі і виразні форми прибрали” (там же, с. 65).

В’ячеслав Липинський увів в українське історичне і політичне мислення ще один момент – культ сили і великої людини. Можна сперечатися про те, від кого він взяв це захоплення великою людиною. Можливо, що Карлейль, а можливо – сам Трайчке, який твердив, що “великі люди роблять історію”, вплинули на нього. І з цього погляду Липинський перейшов певну трансформацію. У своїх ранніх працях він визнавав ще вклад і роль тих “безіменних” людей, які в його історичній праці “Україна на переломі”, а тим більше в “Листах до братів-хліборобів” є вже не чим іншим, як “чернь”. В центрі його історичної філософії стояла, однак, “велика людина”, “потужний, Богом

посланий” гетьман Богдан Хмельницький, з його жадобою влади, хотінням панувати, безпощадний у війнах, здібний хитрістю в переговорах і твердою рукою супроти підвладних досягти своєї цілі. Від Липинського походить апологія Хмельницького і погорда до народних мас, яка була притаманною українській правниці. Ідеалізація “великої людини” Хмельницького була дуже подібною до польського історика Людвіка Кубалі (“Wojna moskiewska 1645–1655”), який захоплювався українським гетьманом, і під його впливом посталала відома характеристика, що нагадує “героїчну” школу Стефана Ґеорґе, послідовники якого писали твори про Наполеона, Цезаря і Фрідріха II (сицилійського), але головно до “бомбастичної” школи англійської імперіальної історіографії. Передаємо її тут польською мовою, щоб ще краще увидатнити її бароковий стиль. Вона стосується тієї хвилини, коли Хмельницький повернувся в 1648 році до Києва. “Przed oczyma kozackiego hetmana rozwarły się horyzonty szerokie, niezmierzone, w daleką przyszłość sięgające perspektywy. I jak przed kilku miesiącami porwał z pod Czyhryna wodza kozackiego potok rewolucyj ludowej – tak dziś, przy zetknięciu się z przedstawicielami kultury ukraińskiej, uniosła go fala ówczesnej myśli narodu. I ten wielki człowiek nie uląkł się narzuconego mu przez dzieje, przez myśl narodową olbrzymiego zadania. Współcześni, jak twierdzą kronikarze, zauważyli jakąś zmianę w jego usposobieniu. Hetman spoważniał, jakiś niby smutek osiadł na jego czole, a w chwilach podniecenia «szalone», mówiono dumy własnego utworu śpiewał. Nie był to już dawny kozak-poddany królewski, swych swobód kozackich i «wiary błahoczystej» broniący – lecz «od Boga dany» narodu ukraińskiego geniusz i oswobodziciel” (“Z dziejów Ukrainy”, c. 392).

III

Політика не є жодною наукою... вона є власне мистецтвом...

(Отто фон Бісмарк, “Думки і спогади”).

Для Липинського політика була одним і другим, тобто наукою, коли йдеться про пізнання її закономірностей (на підставі історичного досвіду), мистецтвом у використанні рушійних громадських сил. Цей розподіл виникав з певного розмежування статичної і динамічної державної життя, причому перша з них охоплює підстави і принципи, на яких опирається кожна держава, а друга – закони політичної дії. Розвиток, здібність до життя і відмирання кожної держави залежить від форми її організації. Ця остання залежить “від «активної меншості», яка завдяки своїй матеріальній і моральній силі висувається на чолі нації і творить оці динамічні – матеріальні і духові – громадські вартості, що потім переймаються і присвоюються всією «пасивною більшістю»

нації, об'єднуючи її весь час в один суспільний, свідомий себе національний організм" ("Листи до братів-хліборобів", ч. III, с. 42, цит. за "Хліб[оробською] Укр[аїною]". – Кн. IV). Політичне мислення Липинського було, отже, коли беремо до уваги його останній політичний твір, – авторитарним. Носієм влади мала бути, отже, агресивна, динамічна, войовнича, консервативна національна аристократія. Після різкого і в багатьох випадках необ'єктивного за судження української демократії Липинський прийшов до переконання, що демократія як така є не чим іншим, як пануванням гроша і золота і хаотичним способом державної організації. Це і багато іншого було, без сумніву, наростом його радикальної правої позиції.

Липинський сконструював як наслідок своїх міркувань концепцію дідичного гетьманату роду Скоропадських, від якої він, однак, відмовився в останньому році свого життя (В. Липинський, "Розкол серед гетьманців". "Діло". – Ч. 216, 224. – 1930). Не входитимемо в те, які причини спонукали його на цей крок і чому саме в тих обставинах він розійшовся з Павлом Скоропадським, на політичну реактивізацію якого на еміграції він мав вирішальний вплив. Доведеться тільки підкреслити своєрідний життєвий трагізм тієї людини, яка будувала собі певну систему вартостей й яка напередодні смерті зазнала історичного потрясіння. Трудова монархія, яку проектував Липинський, мала бути не тільки авторитарним, але також становим (класократичним) державним устроєм. Продовжуючи послідовно своє розумування, він прийшов до тотального заперечення політичних партій як носіїв народного суверенітету. На їх місце мав прийти гетьманський суверенітет і маєстат. Підставою того ладу міг бути головно консервативний хліборобський клас (продуцентів), але також і інші стани. Представництво станів мало заступити парламентарну репрезентацію. Засадничим питанням є творення провідної національної еліти. "Великий кризис національної аристократії, що його переживає тепер ціла Європа, у нас на Україні прибрав особливо гострі і складні форми, тому, бо прийшов на одну пору з процесом формування нації. Без матеріальної сили, без володіння засобами продукції (землею, фабриками), без володіння засобами війни (державою, армією), без морального авторитету не може бути національної аристократії" ("Листи до братів-хліборобів". – Ч. III. – С. 74; "Хліб[оробська] Укр[аїна]". – Кн. III). Сам Липинський стояв на тому становищі, що вартість якоїсь доктрини визначається не її теоретичною досконалістю, а впливом на реальне життя. Спробуймо, отже, з'ясувати собі те, що залишиться українській політичній думці як тривале й повноцінне з творчості цього українського державно-політичного теоретика. Згаданих прикмет не має сама концепція монархістичного гетьманату, для неї немає сьогодні об'єктивних передумов, які існували ще хоч малою мірою в

1917–1919 роках. Проте є ціла низка основних думок Липинського, які сьогодні лишаються далі актуальними, а навіть зарисовуються сьогодні ще з більшою гостротою, ніж це було у час написання “Листів до братів-хліборобів”. Липинський відстоював погляд, що держава є націєтворчим фактором і що тільки тоді може створитися повноцінна нація, коли існує вже держава. З цієї дотеперішньої настанови випливало його розуміння національної приналежності. Він ставив знак рівності між державою і національною приналежністю. На місце культурно-мовного націоналізму Липинський ставить територіальний патріотизм. В українській політичній думці утвердився вже погляд, що мешканці української території без уваги на їх національну приналежність мають бути повноправними громадянами української держави. Постановлення знаку рівності між національною і державною приналежністю, яке зробив саме Липинський, підвищує наше мислення до висоти європейської політичної думки і було поважним кроком вперед у розвитку української національної думки в ХХ сторіччі. Якраз у цьому, а також багатьох інших питаннях Липинський по смерті переіміг Донцова, який роздував неістотний момент писань Липинського (триєдинство Русей) і ставив під сумнів його особисто національну гідність (ЛНВ. – 1925. – Кн. 4, 10; 1927. – Кн. 9 і “Державна думка”. – Ч. 1. – 1927). Хоч політична доктрина Липинського була авторитарною, все ж таки вона в основному мала самобутній український характер і не являлася злою копією якоїсь імпортованої інтегрально-націоналістичної доктрини. Вона впливала з однобічного, але докорінного історичного відчуження. Вона відгукується до певних прецедентів української історії і при усій своїй негнучкості пропагувала своєрідну континуацію українського політичного мислення. Держава Липинського є містичним та ірраціональним тілом, вона має бути наслідком глибокого вірування і вольової акції. Держава як продукт права, як чинник, що забезпечує громадянина з правного і соціального погляду, не знаходить оцінки в писаннях цього теоретика. Правда, він цікавився головно питанням, як найкраще здобути державу і забезпечити в перші часи її існування, і тому проблема самого функціонування держави не знаходить уже такого точного дослідження. Липинський був волонтаристом і політичним ідеалістом, а тим самим утопістом. Це останнє окреслення його творчості не є в жодній мірі негативною оцінкою, а тільки ствердженням. Він обстоював твердо реалістичний погляд, що національні прагнення українського народу можуть бути здійснені тільки у власній національній державі. Створення її він уявляв собі тільки шляхом завоювання зсередини (як історичний зразок йому служило городове козацтво часів Хмельницького). Саме тому він був прихильником імперіальної духової і політич-

ної настанови. В якій мірі така позиція відповідала становищу поневоленої нації, є вже цілком іншим питанням.

Найістотнішим елементом мислення Липинського залишається для нас розуміння і оцінка проблеми сили. Якщо йдеться про її насвітлення і схоплення, то він виявився реалістом. “Сила й авторитет – дві прикмети, без яких не може з’явитися в нації провідна, об’єднуюча та організуюча її групи влада...” (“Листи до братів-хліборобів”. – Ч. III. – С. 79; “Хліб[оробська] Укр[аїна]”. – Кн. III). Тільки при наявному існуванні силових факторів політика держави має підстави для успіху, тільки через концентрацію сили можна втримати новопосталу державу. Владу можуть мати ті, які посідають силові фактори, тому “що од початку світу і, мабуть, до його кінця націями правила, правлять і будуть правити найсильніші” (“Листи...”. – Кн. III. – С. 39; “Хліб[оробська] Укр[аїна]”. – Кн. III). Липинський уважав, що силове співвідношення визначає функціонування не тільки внутрішньої, але також і зовнішньої політики. Однією з причин, чому власне він заступав потребу монархізму, була доказувана ним конечність легітимності влади. В своїх міркуваннях про силу в політиці він зафіксував таку позицію, що межувала з макіавеллізмом, твердячи, що “без сили меча, без сили фізичного примусу, яка од початку і до кінця світу була, єсть і буде прерогативним монополем, ознакою і суттю держави, ніяка сила громадська не може ані забезпечити себе, ані зреалізувати своїх остаточних бажань” (“Листи...”. – Кн. IV. – С. 126; “Хліб[оробська] Укр[аїна]”. – Кн. IV). Липинський був першим українським політичним мислителем, який вбудував проблему сили у свою систему і продумав її основні засади. Він відстоював рівно ж, як один з перших українців, стару тезу про потребу розбудови власних сил. Він правильно говорив, що “ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо...” Понад усе в політиці Липинський ставить інтерес держави, і то національної держави. І цим самим як перший оформив, правда, незавершену доктрину національного інтересу в українській політичній думці. Ще одну річ увів Липинський у наше думання – систематику. До нього вона була дуже слабо розвинена і не є надто світлою прикметою сьогодні.

Усе наведене було скромною спробою схарактеризувати визначного українського історика, дипломата і політичного мислителя В’ячеслава Казимировича Липинського. Треба бути свідомим того, що ще й тепер ми дошкульно відчуваємо брак праці, яка відзначувалася б інтимним знанням його творчості та повноцінною характеристикою його особи. На таку заслужив цей дослідник українського минулого і творець однієї з українських політичних доктрин, а передусім справжня велика українська людина.

Ярослав Пеленський

ІСТОРИЧНЕ МИСЛЕННЯ І ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ В. ЛИПІНСЬКОГО

До 30-ї річниці смерті українського історика і політика
(14 червня 1961)

Українське національне відродження у XIX і XX століттях неможливо розглядати відірвано від розвитку історіографії. Звернення до історії власного народу, вивчення його звичаїв і традицій, прагнень, і поява патріотичної літератури стали в українському, як і у всьому слов'янському просторі, передумовою національно-політичного мислення. Провідні історики були водночас і політичними письменниками, котрі не лише вивчали й інтерпретували історію свого народу, але й формулювали актуальні проблеми політики. До них без сумніву належали М. Костомаров, М. Драгоманов, В. Антонович і М. Грушевський, який у своїй 10-томовій праці “Історія України-Руси” (1898–1937) подав новий погляд на історію східних слов'ян і описав насамперед історію українського народу з позиції політичної, господарчої, соціальної і культурної самостійності. М. Грушевський був останнім з українських народників¹.

Також В'ячеслав Липинський² був істориком і політичним письменником, хоча він і не належав до народників, більш того, піддав їхню політичну

¹ Bilas L. Geschichtsphilosophische und ideologische Voraussetzungen der geschichtlichen und politischen Konzeption M. Hrushevskyjs. Zum 90. Geburtstag des ukrainischen Historikers (29 September 1956) // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – Stuttgart: 1956. – Bd.: 4. – S. 262–292.

² В. Липинський народився 17 квітня 1882 у шляхетській родині Казимира та Клари (уродженої Рокитської із Затуриць, у Киселині Володимир-Волинської обл.) Липинських. Він був римо-католиком, освіту здобував у гімназіях Житомира, Луцька і Києва. По закінченні київської гімназії служив у російській армії в Ризі. Спочатку вивчав агрономію у Кракові, але швидко переорієнтувався на історичні студії. Після закінчення Краківського університету продовжив студії історії та соціології у Женеві. Пізніше він господарює у спадковому маєтку Русалівські Чагари (Уманського повіту). Він активно провадить архівні пошуки як незалежний вчений й вивчає проблеми української політики. З початком Першої світової війни він відбуває службу як офіцер-резервіст у 4-му драгунському Новотроїцько-Єкатеринославському полку, з яким бере участь у східнопрусській кампанії армії генерала Самсонова. Внаслідок загострення туберкульозу (1915) він служив у гарнізонах Дубна, Острога і Полтави аж до початку революції (1917). Він брав участь в українізації українських військових формувань і був учасником різноманітних українських військових рад. Влітку 1917 р. він разом із братами Шеметами та М. Міхновським організував Українську хліборобсько-демократичну партію. Після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського Липинський стає

й історичну спадщину різкій критиці. Намагався подати “державницький” виклад української історії: “Наша дотеперішня історіографія, розвиваючись під впливом трьох чинників: ідеології державності російської, ідеології державності польської і національно-культурної демократичної і недержавної ідеології української, не дає відповіді на питання, котрі виходять поза рамки того, так чи інакше ідеологічно обмеженого, досліду нашої минувшини”³. Ця позиція, яка пропонувала “переоцінку” української історії, започаткована 1920 року і, звичайно, є наслідком зміни політичних настроїв Липинського внаслідок безрезультатних прагнень до незалежності. Ще в роках перед Першою світовою війною М. Драгоманов і М. Грушевський були для нього визначальними духовними авторитетами. У праці “Шляхта на Україні” він частіше покликається на погляди Грушевського⁴, яким він безумовно слідує. У його збірній праці “З історії України” (“Z dziejów Ukrainy”) він публікує два дослідження Грушевського, а саме про українську шляхту на зламі XVI–XVII століть і про українсько-шведський союз 1708 р⁵. У цей час він перебуває цілковито під впливом концепції історії Грушевського і приймає це бачення закономірностей української історії у своїй праці “Шляхта на Україні”. Так само, як і Грушевський, він розглядає українську історію раннього часу як залежну від впливів азійського простору⁶. Також він приєднується до концепції Грушевського у тлумаченні назв “Русь” і “Україна”, виходячи із континуїтету (тривання понять) “Русь-Україна” (на противагу великоросійському “Русь-Росія”)⁷. Аж у двадцятих роках Липинський звертається до кон-

послом у Відні. Він залишався послом і після повалення Гетьманату (до червня 1919 р.). Від 1919 до осені 1926 р. жив у Райхенау коло Земмерінга (гірський курорт у Нижній Австрії), де писав свої історичні й політичні твори. 1926 р. на запрошення П. Скоропадського він стає працівником Українського наукового інституту у Берліні. Через півтора року він повертається до Австрії до Бадетту коло Грацу. Упродовж останніх місяців життя він важко хворів на туберкульоз і помер 14 липня 1931 р. в одному із санаторіїв Вінервальду.

³ Липинський В. Україна на переломі 1657–1659: замітки до історії Українського державного будівництва в XVII столітті. – Відень: [б.в.], 1920. – С. 17. – (Історичні студії та монографії; Т. 3).

⁴ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – СПб.: Общественная польза, 1904. – 380 с.; Грушевський М. Украинство в России, его запросы и нужды: (Гл. из кн. “Очерк истории украинского народа”). – СПб.: Общественная польза, 1906. – 48 с.; Грушевський М. Из польско-украинских отношений Галиции. Несколько иллюстраций к вопросу: автономия областная или национально-территориальная. – Второе изд. – СПб.: Общественная польза, 1907. – 74 с.

⁵ Z dziejów Ukrainy: księga pamiątkowa ku czci W. Antonowicza, P. Święcickiego i T. Ryłskiego / Pod red. W. Lipińskiego. – Kijów, 1912. – S. 1–46, 639–651.

⁶ Лыпыński W. Szlachta na Ukrainie. – Kraków, 1909. – S. 9.

⁷ Лыпыński W. Там само. – S. 12; Z dziejów Ukrainy. – S. 47, 48.

цепції “трьох Русей”, насамперед у зв’язку з його власними політичними теоріями. Також його трактування епохи Хмельницького у багатьох принципових питаннях суголосні з баченням Грушевського. Проте не бракує й важливих проблем, які Липинський розв’язує самостійно.

Концепція історії і політичне мислення Липинського формувалися не тільки в залежності від українських проблем. Він був одним із важливих ретрансляторів західної ідеології в український культурний постір. Виразний вплив створили на нього польські історики Краківської школи Ю. Шуйський (K. Szujski) і К. Шайноха (K. Szajnocha). Ще сильнішим був вплив на його бачення епохи Хмельницького праці Людвіка Кубалі “Війна з Москвою” (Ludwik Kubala, “Wojna Moskiewska”). Також на Липинського вплинули англійські історики Джон Роберт Сілі (John Robert Seeley) з його книгою “The expansion of England” (1883), “Імперія” М. Голдвіна Сміта (M. Goldwin Smith, “The Empire”, 1863)⁸. Не можна знехтувати тим, що вплив на нього мала й “героїчна (the bombasty)” школа Томаса Карлайля (Thomas Carlyles) та Джеймса Антоні Фруда (James Antony Froudes). Культ героїчного в історії і культ великої особистості (Хмельницький) дуже нагадують концепції істориків кола Жоржа Сореля та історико-філософський твір Карлайля (“On heroes, hero-worship and the heroic in the history”, 1841), а також його працю про прусського короля Фрідріха Великого. Помітна також подібність з поглядами Трайчке (Treitschke), що великі особистості “роблять” історію, навіть якщо неможливо обґрунтувати безпосередній вплив цього автора.

Правдоподібно, Липинський був ознайомленим і з працями грецьких філософів Арістотеля та Платона. Його політична доктрина була під сильним впливом ідей Жоржа Сореля (Georges Sorel), якого він вважав за “великого ідеолога” синдикалізму. Насамперед виразний вплив творів Сореля (“Materiaux d’une theorie du proletariat”, Paris, 1919), (“La decomposition du marxisme”, “Reflections sur la violence”, “Vues sur les problemes de la philosophie”, “Les illusions du progrès”)⁹ помітно у його політичному архіві “Листи до братів-хліборобів”.

Деякі концепції Липинського ґрунтуються на роботах Ваше де Ляпужа (Vacher de Lapouge)¹⁰. Праця “Латинські демократії Америки” (“Les democracies latines de l’Amerique”) Гарсії Кальдерона (Garsia Calderon) слугувала Липинському у його дискусії з роботою “Теорія нації” (1921) українського теоретика права і соціалістичного письменника Володимира Старосольсько-

⁸ Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму. – Нью-Йорк, 1954. – С. 332.

⁹ Там само. – С. 34, 59, 61, 106, 154, 161.

¹⁰ Там само. – С. 191.

го. Липинський активно послуговувався працями французького націоналіста Шарля Моррасса (Charles Maurras) (безпосередньо його працею “Романтизм і революція” (“Romantisme et Revolution”, Paris 1925) і Г. Р. Честертон “Наполеон Ноттінггіллу” (G. R. Chesterton, “The Napoleon of Notting Hill”)). Теорія Вільфредо Парето (Vilfredo Pareto) про “Циркуляцію еліт” і його твір “Trattato de sociologia generale” (1916) стали основоположними для концепції Липинського про “повернення основних форм національної аристократії”. Можна стверджувати також про вплив Роберта Міхельса (Robert Michels)¹¹.

В’ячеслав Заїкин вказує на певні збіги у поглядах Липинського та російських слов’янофілів Н. Страхова, В. Соловйова, а насамперед К. Леонтьєва, проте водночас акцентує, що “але не маємо, здається, найменшої підстави припускати який-небудь вплив Леонтьєва чи взагалі російської історіософії на історичні та політичні погляди Липинського. Що більш, думаємо навіть, що Липинський ледве чи й був знайомий з творами Леонтьєва та інших найвишніх російських мислителів XIX ст. Думаємо, що якби Липинський мав нагоду перестудіювати твори російських історіософів, це мусило б відбитися на його поглядах на російську історію, тим часом, як ми зазначали, Липинський не виявляє особливого (фахового) знання російської історії й в оцінці старої Москви здебільшого йде слідами польських істориків”¹². Можна висловити здогад, що Липинський став одним із “західних” українських інтелектуалів, хоча й у дуже конкретному і тому вузькому значенні.

Щоб краще зрозуміти політичного письменника Липинського, ми повинні зрозуміти його ставлення до історії. Його загальне сприйняття історії обмежується конкретною проблематикою української історії. Як історик, він займався насамперед власне українською історією. У цьому контексті треба виділити три кола питань, стосовно яких погляди Липинського відрізняються від до-тихчасових концепцій народників і де він ішов своїм новим шляхом.

I. Місце шляхти в українській історії

Початок політичної і письменницької діяльності Липинського потрібно розглядати як намагання повернути українську шляхту, яка полонізувалася у ході історичного розвитку, новопостаючому українству. Щоби втілити цей замисел, потрібно було вияснити два важливі питання: насамперед соціальні і політичні корені шляхти перед денаціоналізацією, тобто полонізацією, а

¹¹ Там само. – С. 147, 162. Насамперед праця: *Michels R. Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens.* – Leipzig: Verlag von Dr. Werner Klinkhardt, 1911. – 401 s.

¹² *Заїкин В.* Вячеслав Липинський як історик // Дзвони. – Львів, 1932. – Ч. 6. (15) – С. 483–484.

друге – причини останнього (денаціоналізації). Липинський сягнув дуже далеко углиб історії. Його концепція розвитку історії української шляхти виглядає наступним чином: дружини давньої Київської Русі – шляхетський елемент у братствах – представники у Сеймі і сеймиках польської держави – козацька старшина гетьманів Хмельницького, Мазепи й Орлика і останній представник цієї старшини Василь Капніст, який 1791 року прибув до Берліна, щоб активізувати інтерес Пруссії до українських проблем¹³.

Люблінська унія 1569 року і ще більш Брестська унія 1596 відіграли у житті української шляхетської верстви вирішальну роль. Під тиском польських обставин багато хто із шляхтичів конверсував (змінив віросповідання) від православ'я до католицизму і почав служити польській Короні. Отож Липинський пробує продемонструвати, що цей факт теж додав історії шляхти певного “патріотичного” забарвлення. У декількох статтях під назвою “Еха минулого” (“Echa przeszłości¹⁴”) проаналізовано політичні прагнення покатоличеної шляхти, а – з іншого боку – православної, яка залишилася вірною старому віровизнанню.

Мова іде про інтерпретацію причин, які вказують на те, що шляхтичі з їхніми становими правами захищали також національний “рутенський” елемент¹⁵ (тут термін “національний” слід розуміти, звичайно, у контексті того часу). Відомим представником цієї шляхти був Ян Щасний Гербурт, який написав твір “Розмисел про народ руський” (“Zdanie o narodzie Ruskim”, 1613). Він рішуче захищав православну, тобто національну, Церкву і право руського народу на свободу – на основі законних підтверджених прав¹⁶. Тодішня руська шляхта була змушена захищати “останній оплот національності... релігійне (православне) віровизнання”¹⁷. У взаємних акціях шляхтичів обох конфесій і в їхній взаємодії із міським населенням він вбачає націєтворчий елемент. Дуже важливим він вважає також належність шляхти до братств¹⁸. У 30-х роках XVII століття уже частково полонізована шляхта руського (українського) походження захищає у посланнях до польського короля і у шляхетських зібраннях права свободи релігійних практик не лише для себе, а й

¹³ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. І. Українська наддніпрянська інтелігенція й українська національна ідея // Хліборобська Україна. – Відень: Видання українського союзу хліборобів державників, 1920. – Кн. 1. – 36. 1. – С. 30–31.

¹⁴ Echa przeszłości. Z kronik i aktów zebrał i komentarzami opatrzył W. Lipiński // Z dziejów Ukrainy. – S. 68–144.

¹⁵ Липинський робить різницю поміж термінами “руський” та “український”; тут “ruthenisch” (рутенський) є перекладом слова “руський”.

¹⁶ Z dziejów Ukrainy. – S. 89, 90, 92, 94.

¹⁷ Там само. – С. 99.

¹⁸ Там само. – С. 97.

дуже часто “для цілого руського народу”. На зламі XVI–XVII століть українська шляхта протиставила польським колонізаційним заходам суттєвий опір, а її остаточну полонізацію можна пояснити результатом козацьких воєн¹⁹. Полонізація призвела, однак, до її повноцінного входження у державний організм та до служби у польській державі, проте спровокувала серед членів верстви внутрішній конфлікт, який створив особливий тип людей – “gente Ruthenus natione Polonus”²⁰. Гадяцька угода (1659–1660) була останньою спробою великомасштабного вирішення польсько-українських стосунків, у якій шляхта ще раз відігравала значну історичну роль.

Револуція 1648 року теж мала значення для українського нобілітету: багато шляхтичів втягнулися у боротьбу²¹. Револуція спричинила також внутрішню консолідацію козацького стану. Його провідна верства почала бачити ідеал у державності старої Русі, яку необхідно було тепер відновити в оновленій формі.

Навіть частина польської дрібної шляхти приєдналася до Богдана Хмельницького внаслідок експропріаційної політики польських магнатів²². В облозі міста Замосць 1648 року, як свідчать польські джерела, брали участь 7000 українських шляхтичів²³. У реєстрі 40-тисячного козацького війська, на який гетьман Богдан Хмельницький дістав згоду в ході укладення Зборівської угоди, знаходимо близько 1500 шляхтичів²⁴. Участь шляхти у революції можна продемонструвати на прикладі особи Станіслава Міхала Кричевського, котрому Липинський присвятив винятково цікаву монографію²⁵. Станіслав Міхал Кричевський, полковник і представник “освіченої і політично свідомої шляхти”, особливо відзначився як полководець у битві під Лоевом, коли він перекрив шлях в Україну польській 12-тисячній армії під командуванням князя Радзивілла й тим самим уможливив Хмельницькому кращі переговори можливості й мирний Зборівський договір у серпні 1649 року. Кричевський загинув у битві 3 серпня 1649 року. Липинський детально вивчає й особи інших шляхтичів, які брали участь у повстанні Хмельницького, як-от Іван Богун, І. Нечай, С. Креховецький, Ю. Стеткевич, А. Жданович, Ю. Немирич, а насамперед особу майбутнього гетьмана Івана Виговського. На протигагу народ-

¹⁹ *Lypynski W.* Szlachta na Ukrainie. – S. 45.

²⁰ Там само. – С. 51.

²¹ *Z dziejów Ukrainy.* – S. 201.

²² Там само, S. 208, 215.

²³ Там само. – S. 160; процитовано за: Архів Чарторийських, кодекс 143, № 84, зошит 1, A. 152.

²⁴ Там само. – A. 249.

²⁵ *Lipiński W.* Stanisław Michał Kryczewski // *Z dziejów Ukrainy.* – S. 145–513.

никам, Липинський розглядає повстання Хмельницького не лише як бунт народних мас (черні), а частково як “аристократичну революцію згори”, яка організувала народні маси і надала їм політичного змісту. Два важливі документи – “Юрамент ясновельможних шляхетних панів Пінська”, звернений до Богдана Хмельницького 20 червня 1657 р. і “Привілей гетьмана Богдана Хмельницького, наданий шляхті Пінського повіту”, 28 червня 1657 р.²⁶, які стали вихідним матеріалом для дослідження “Два погляди із післяреволюційної України”²⁷ та пізнішої переробки в “Україна на переломі”, є свідченням входження волинської шляхти у політичне життя України в час останнього року життя Богдана Хмельницького.

У “Шляхті на Україні” Липинський не тільки зробив спробу повернути полонізованих шляхтичів в український світ, але хотів цим показати, що навіть у “темні часи” історії України існували патріотично настроєні аристократи. Сюди відноситься й рух “хлопоманів” – прихильників селян, чільними представниками яких були В. Антонович, Т. Рильський, П. Свенцицький, роди Познанських та Новицьких. “Він (рух хлопоманів. – Я. П.) був власне логічним і послідовним завершенням розвитку національної самосвідомості української шляхти і виразним свідченням національного оновлення”²⁸. Політичної мети намагання повернути сполонізованих шляхтичів в український духовний світ у певній мірі було досягнуто.

Проте проблема денаціоналізації питомої української аристократії, яку підняв Липинський, лежала у дещо іншій площині. Після “розборів” Польщі польськість втратила свою притягальну силу для української шляхти у Наддніпрянській Україні. Значно важливішою стала проблема русифікації української шляхти. Русифікація української шляхти, яка постійно посилювалася після редукції Гетьманату 1764 року й тривала упродовж більш як 70-ти років аж до указу “Про малоросійські чини” від 20 березня 1835 р., була опрацьована Липинським лише поверхово²⁹. Представники русофілів або ж русифікованої шляхти піднімалися у російській імперії до найвищих державних посад (як приклад, можна назвати імена канцлера О. Безбородька та генерала, а пізніше гетьмана П. Скоропадського). Серед русифікованої шляхти більшість українських національних ідеалів ставали непотрібними. Це можна вважати наслідком і того, що програма українського національного руху на зламі XIX–XX століть була під сильним впливом політичних і соціальних ідеалів демократії, лібералізму й соціалізму. Радикалізація української інте-

²⁶ *Lipiński W.* Dwie chwile z dziejów porewolucyjney Ukrainy // *Z dziejów Ukrainy.* – S. 514–519.

²⁷ Там само. – С. 514–517.

²⁸ *Lypynski W.* Szlachta na Ukrainie. – S. 64.

²⁹ Там само. – С. 22.

лігенції і її різка ліва орієнтація були теж перешкодами, які не варто недооцінювати, як пізніше в еміграції констатував Павло Скоропадський³⁰.

Липинський, без сумніву, у деяких моментах переоцінював роль нобілітету в українській історії. Це стає зрозумілим, коли докладніше проаналізувати його погляди на історію держави та на монархічний Гетьманат.

II. Історія як історія держави та монархічний Гетьманат

Переосмислення Липинським народної історії, написаної народниками як історія держави, тісно пов'язане з інтерпретацією епохи Хмельницького. Він теж хотів би зробити заяву, як Грушевський, що “від Хмельниччини веде свій початок нове українське життя”³¹. Як і народники, він був переконаний у важливості “насильницької політичної революції”, проте хотів дослідити насамперед її “позитивні сторони”³². У його візії революції Хмельницького він хотів довести, що революція не мала випадкового характеру і була спрямованою не тільки на переворот соціального устрою і на відміну релігійного гніту, а що її провідна верства мала конкретну мету.

За вихідну тезу він прийняв повернення Хмельницького на Святвечір 1648 року до Києва, де українські стани прийняли його як “Богом даного визволителя від польської неволі” і “великого Богдана”. “У невиразних, можливо лише загально окреслених рисах народилася найбільша ідея, яка будь-коли була внесена українським політичним мисленням, ідея незалежності і самостійності української держави”³³. Липинський піддався тут дещо оманливим враженням, бо вимоги Хмельницького до поляків, які він висловив на початку революції, а також у Зборівській угоді (серпень 1649 р.)³⁴, були загалом досить помірними. Характеристика державницьких планів Хмельницького, яку озвучив Грушевський, виглядає обережнішою й історично більш обґрунтованою³⁵.

³⁰ Уривок зі “Спогадів” Гетьмана Павла Скоропадського // Хліборобська Україна. – Відень: Видання українського союзу хліборобів державників, 1922–1923. – Кн. 4. – 36. VII і VIII. – С. 34.

³¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2: Хмельниччина роки 1654–1657. – К.: Держ. вид-во “Пролетар”, 1931. – С. 1508.

³² Z dziejów Ukrainy. – S. 168–169.

³³ Там само. – S. 394.

³⁴ Підняття чисельності козаків до 40 000, певна політична і адміністративна незалежність козацької України, визнання Б. Хмельницького як гетьмана Запорозького Війська і згода на створення козацької армії у воєводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському. Адміністрація цих територій повинна була рекрутуватися з української шляхти, єзуїтам перебування у згаданих провінціях заборонене, Уніатську церкву розпустити, а Київський митрополит ставав членом польського Сенату.

³⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2: Хмельниччина роки 1654–1657. – С. 1504.

Липинський сконцентрував свою увагу на одній із проблем “державницької політики” – на козаччині: Переяславська угода, Гадяцька угода та династично-монархічні плани Хмельницького. Можна вести мову про еволюцію поглядів Липинського в оцінці Переяславської угоди (1654). У версії “Два погляди із минулого післяреволюційної України” він займається угодою лише мимохідь. Лише у другій редакції “Україна на переломі 1657–1659” він аналізує угоду як важливий державно-політичний акт. Ідеться про те, що “умова з Москвою в р. 1654 була таким самим випадковим союзом, зверненням проти Польщі й укладеним для визволення України з-під Польщі, якими були всі його попередні такі ж самі союзи з Кримом, а перш за все з Туреччиною”, або, коротко кажучи, “як мілітарний союз проти Польщі й татар, забезпечений формою протекторату”, з метою “абсолютної й легальної емансипації від Польської Річипосполитої, – емансипації як в понятті самих українців, так і в понятті сусідніх володарів...”³⁶. Липинський спробував довести, що Переяславська угода робить Україну *de facto* самостійною державою³⁷, проте не побачив політичних наслідків пізнішого розвитку³⁸.

Він хотів би на основі Переяславської угоди, а також її наслідків, виробити позитивні елементи української державності, насамперед у пов’язаності з

³⁶ Липинський В. Україна на переломі 1657–1659: замітки до історії Українського державного будівництва в XVII столітті. – Відень: [б.в.], 1920. – С. 29–30, 33. – (Історичні студії та монографії; Т. 3).

³⁷ Зі зрозумілих причин неможливо отримати достатньої кількості літератури про Переяславську раду російською, українською, польською та німецькою мовами. Борис Майсснер зауважив, що “російські і українські погляди” на “державне і народоправне значення угоди” розходяться (*Meissner B. Die zaristische Diplomatie. A. Der Gesandtschafts-Prikas (Posolskij Prikaz) // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – Stuttgart: 1956. – Bd. 4. – S. 237–245*). Це лише частково відповідає дійсності, тому що погляди російських і українських істориків не збігаються з причини національної належності, що ствердив уже Андрій Яковлів (*Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава: [б.в.], 1934 (3 друк. НТШ у Львові). – С. 49–52. – (Серія правнича / Праці Укр. наук. ін-ту; Кн. 3, т. 19) та Яковлів А. Договір гетьмана Б. Хмельницького з Москвою року 1654. – Нью-Йорк: Видавн. спілка Ю. Тищенко & А. Білоус, 1954. – 126 с.)*. Переяславська угода 1654 року мала велику політичну актуальність. До її 300-річчя в УРСР зорганізовано великі урочистості, а саму подію святкували як “об’єднання України з Росією”. В офіційних документах партії і уряду ця подія трактувалася ідеологічно. Див. насамперед: Тезиси о 300-летиі воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг) / Одобрены Центр. Комитетом КПСС. – М.: Госполитиздат, 1954. – С. 125.

³⁸ На цьому ґрунтується також критика Грушевським висновків Липинського. “Переяславська угода не вносила узгодженості у його (Хмельницького) політику, як це хоче довести Липинський”, бо “Хмельницький і компанія зовсім не відчували епохального, фатального значення цього акта...” (*Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2.: Хмельниччина роки 1654–1657. – К.: Держ. вид-во “Пролетар”, 1931. – С. 1493, 1495*).

шляхетською ідеологією. “Подібно як легенда Люблінська, про добровільну злуку Русі з Польщею, відіграла величезну роль в житті української аристократії в Річпосполитій – так само її рідна по духу сестра, легенда Переяславська, відіграла таку саму роль в історії української козацької аристократичної верстви в Імперії російській. Як Люблінська легенда в Польщі, так само Переяславська легенда в Росії ідеологічно і юридично спасала українську аристократію – по банкрутстві її власної держави – від положення верстви завойованої, підбитої, рабської в державі чужій. Ці легенди і тут і там дали нашій аристократії всі права й привілеї аристократії державної нації на тій підставі, що, мовляв, вона до тих держав сама, добровільно, без примусу пристала”³⁹. Це було причиною, чому він Переяславську угоду розглядав як наступний крок у розбудові української державницької думки.

Липинський дуже уважно аналізував зовнішньополітичні акти, задіяною в яких Україна була, насамперед ті, які підтримували державну самостійність України. У цьому розумінні оцінював він і стосунки зі шведами, які після смерті Хмельницького привели до Корсунської угоди (16 жовтня 1657), за якою Запорозьке Військо із землями, йому належними, повинне вважатися “вільним народом, не залежним ні від кого”⁴⁰. Він називає цю угоду “останнім актом політики великого гетьмана”⁴¹.

Так само оцінка Гадяцької угоди (підписана 16 вересня 1658 і затверджена польським Сенатом 22 травня 1659) спонукає Липинського керуватися насамперед державно-політичними мотивами.

За угодою, Україна у новому статусі поверталася під польське верховенство. Держава “польського народу, русинського і литовського Великих князівств нехай залишається спільнотою”⁴². Велике князівство Руське

³⁹ Липинський В. Україна на переломі 1657–1659: замітки до історії Українського державного будівництва в XVII столітті. – Відень: [б.в.], 1920. – С. 28–29. – (Історичні студії та монографії; Т. 3).

⁴⁰ Z dziejów Ukrainy. – S. 578.

⁴¹ Там само. – S. 579.

⁴² Там само. – S. 594. Крім того: Гарасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1909. – Т. LXXXVII. – Кн. 1. – С. 5–36; Т. LXXXVIII. – Кн. 2. – С. 23–50; Т. LXXXIX. – Кн. 3. – 46–71; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 10. – Ч. 1: Роки 1657–1658. – К.: Держ. вид-во “Пролетар”, 1931. – С. 331–359. Советські історики оцінюють Гадяцьку угоду політично і тому негативно (вона скерована проти російських інтересів): Історія Української РСР / Ред. кол. О. Касименко (голов. ред.) та ін. – К., 1953. – Т. 1. – С. 279; История Польши: В 3 т. / Под ред. В. Королюка, И. Миллера, П. Третьякова. – Т. 1. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1954. – С. 261–262; Piwarski K. Wojna kozacko-chłopska na Ukrainie // Historia Polski. – Т. I: Do roku 1764. – Cz. II / Pod red. H. Łowmiańskiego. – Warszawa, 1957. – S. 685. Про ініціатора Гадяцької угоди Юрія Немирича польський історик Станіслав Кот опублікував цікаву розвідку: Kot S. Jerzy Niemirycz w 30-lecie Ugody Hadziackiej. – Paryż: Instytut Literacki, 1960. – Т. 58. – S. 81.

(як тепер називалося нове українське державне утворення) повинне було перебувати у складі польської Корони рівноправним із поляками і литовцями. Воно охоплювало території воєводств Київського, Брацлавського і Чернігівського і перебувало під владою гетьмана, який, зі свого боку, був відповідальним як перший сенатор цих провінцій у польському сенаті Корони. Православні діставали рівні права із католиками, козакам повертали їхні давні редуковані права і надавали нових привілеїв. Найбільшим бенефіціаром угоди була шляхта. Гадяцька угода демонструвала “прагнення до вирівнювання ідеї української державності з інтересами польської держави”⁴³, проте виявилася непопулярною серед народу⁴⁴ і так і залишилася лишень «ідеєю» Великого князівства Руського...”⁴⁵.

Попри історичну невдачу, ця угода була дуже важливою для Липинського. Вона означала “визнання української державності... з боку ворожих окупантських влад, міжнародне санкціонування і легалізацію”⁴⁶. Через те, що концепція врегулювання польсько-українського питання розбилася об спротив польської владної політики, “ідея Великого князівства Руського – українська державницька ідея – стала вихідним пунктом для нашої загальної столітньої політики, спрямованої проти Росії, яка стосувалася автономії лівобережного Гетьманату. Після його зникнення ця ідея продовжувала існувати як один із компонентів політичної національної самосвідомості, що національне відродження буде виростати на руїнах Гетьманату. І тому цей новаторський момент... є наріжним каменем розвитку української політичної думки і українського легітимізму”⁴⁷.

Легітимістичний аспект відігравав важливу роль у мисленні Липинського у процесі вивчення династичних планів Хмельницького. Особливо його акцентовано у праці “Україна на переломі”⁴⁸. М. Грушевський висловив закономірне заперечення проти занадто одностороннього застосування монархічної державницької теорії Липинського стосовно фактів й особистостей часів Хмельницького⁴⁹.

⁴³ Z dziejów Ukrainy. – S. 594.

⁴⁴ Там само. – S. 606.

⁴⁵ Там само. – S. 595.

⁴⁶ Там само. – S. 615.

⁴⁷ Там само. – S. 617.

⁴⁸ Липинський В. Україна на переломі 1657–1659: замітки до історії Українського державного будівництва в XVII столітті. – Відень: [б.в.], 1920. – С. 46–57, 65. – (Історичні студії та монографії; Т. 3).

⁴⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2.: Хмельниччина роки 1654–1657. – К.: Держ. вид-во “Пролетар”, 1931. – С. 1491.

У раніших працях Липинський обачніше висловлював свої формулювання про Хмельницького, а тезу про династично-абсолютистські плани витворив пізніше⁵⁰. Тут відсутні також розлогі виклади про державницьку ідею, про європеїзацію українського нобілітету і його служіння державі⁵¹. Його твердження у праці “Україна на переломі” про консервативні установки українського нобілітету і козацтва, які збігалися із таємними бажаннями гетьмана і підсилювали його монархічно-абсолютистські плани, не цілком узгоджується із власним аналізом Липинського соціальних стосунків у часи Хмельницького. Він завершує цей аналіз твердженням, що “принципи гетьманської політики, якщо застосувати сучасний термін, можна визначити як демократичні”⁵².

Династичні плани Б. Хмельницького, а також творення української монархії є для Липинського найголовнішими елементами його державницької політики. Хмельницький зазнав тяжкого удару зі смертю його сина Тимоша у боротьбі за фортецю Сучава. Тиміш успадкував військові здібності батька, його смерть змусила Хмельницького запропонувати на гетьманську посаду свого молодшого сина Юрія. Після тривалих переговорів він дістав у Чигирині на зборах козацьких старшин у квітні 1657 р. одностайну згоду, що його син Юрій визначений його політичним спадкоємцем і буде обраний гетьманом. Це сталося тому, що, як вважає Липинський, “Богдан Хмельницький і все козацтво у глибинах душі були монархістами саме в абсолютистському розумінні”⁵³. Проте, незважаючи на всі зусилля, Хмельницькому не вдалося заснувати спадкову монархію. Уже через два місяці після смерті Хмельницького Юрія змістили з гетьманства, а внаслідок другого обрання він перебував на посаді відносно короткий час (1659–1663). Тому зобов’язання козацької старшини Чигирини не можна трактувати як згоду із новою монархічно-абсолютистською моделлю держави, хіба радше як особисту поступку самому Хмельницькому, владу якого, застосування сили і безоглядне застосування суворих заходів представники козацької старшини добре знали і боялися. Ця єдина спроба заснувати спадковий гетьманат (гетьмани Самойлович, Мазепа, Іван Скоропадський і Розумовський теж носилися із подібними думками, проте не мали влади Хмельницького) провалилася через політику старшини.

Теза Липинського про абсолютистську концепцію гетьманату Хмельницького ґрунтується на двох заявах гетьмана. Перша – це відоме твердження у

⁵⁰ Липинський В. Україна на переломі 1657–1659: замітки до історії Українського державного будівництва в XVII столітті. – Відень: [б.в.], 1920. – С. 71–88. – (Історичні студії та монографії; Т. 3).

⁵¹ Там само. – С. 88–113.

⁵² Z dziejów Ukrainy. – S. 540.

⁵³ Там само. – S. 584.

його листі до царя, датованому липнем 1648 року: “Зичили бихмо собі самодержавця Господаря такого в своїй землі, яко Ваша Царская Вельможность Православний Християнський Царь”⁵⁴. Через сім місяців він називає себе у розмові з польськими послами “єдиновладним Самодержцем руським”⁵⁵. До цього треба ще додати, що для його сина Юрія передбачався статус Гетьмана Білорусі по Смоленськ з дідичним титулом князя⁵⁶.

Абсолютизм розвивався, і Хмельницький і сам мислив про подібну форму української державності. Липинський наводить паралелі з іншими країнами і приходять до висновку, що епоха Хмельницького закінчилася трагічно через те, що наші тодішні державні діячі не були готовими побудувати абсолютну монархію. А це був єдиний реальний шлях, який відповідав традиції епохи⁵⁷.

Історичний ідеал Липинського у вигляді абсолютної монархії в Україні XVII століття ґрунтується на дуже однобокому порівнянні старшини з англійським дворянством чи принаймні французькою або німецькою аристократією. Проте старшина не стояла на позиції монархічно-абсолютистського гетьманату. Українська шляхта XVII і XVIII століть була прибічницею виборів – елекції – гетьмана, бо боялася абсолютної влади гетьманів й з усіх сил виступала за свої власні особливі права. Позиція шляхти Хмельницького стосовно монархічних тенденцій була обґрунтована не певною ідеологією, а насамперед його владою і сильною особистістю.

III. Міф влади та особистості в історії

Жоден із представників сучасної української історіографії настільки не наголошував на елементі влади і впливі великої особистості в історії, як Липинський. Він притримувався того погляду, що влада є вирішальним чинником для впливу великої особистості на історію. Велика особистість, а не народ, є рушійною силою історії. Так само в епоху Хмельницького, “...чернь українська, як і всяка інша, все мала нахил більше вірити насамкінець тому, в чийм розпорядженні були не тільки приємні слова, а й фактична реальна сила”⁵⁸. Без сумніву, витончене макіавеллівське твердження. У трактуванні Липинським особистості Хмельницького ця концепція проступає особливо

⁵⁴ Липинський В. Україна на переломі 1657–1659: замітки до історії Українського державного будівництва в XVII столітті. – Відень: [б.в.], 1920. – С. 117. – (Історичні студії та монографії; Т. 3).

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само. – С. 118.

⁵⁷ Там само. – С. 65.

⁵⁸ Там само. – С. 192.

виразно. У своїй характеристиці українського гетьмана він ґрунтується на моделі польського історика Людвіка Кубалі⁵⁹. За Липинським, “велика революція України була можливою лише під проводом «Богом даного» могутнього козацького гетьмана”⁶⁰. Хмельницький постає “генієм”⁶¹, який сам своєю особистістю вказав шлях революції. Без сумніву, Липинський дуже посприяв глибокій ідеалізації образу Хмельницького й непрямо вплинув на мислення українських інтегральних націоналістів у 30-х роках. Так, прорухунки української революції 1917–1920-х років теж частково пояснювалися відсутністю сильної особистості.

Грушевський характеризував Хмельницького “як вождя, який жорстко диктує масам свою волю”, проте водночас стверджував, що він як політик “не був величиною”⁶². Грушевський був противником культу особи в історії; для нього на першому місці стояв народ.

Д. Чижевський стверджує, що категорії “традиція”, “аристократ” і “нація” визначають розуміння Липинським історичного процесу. Його наголошення на інтересах і заслугах нобілітету необхідно розглядати, виходячи із його особистої долі. Він націоналіст, бо він розглядає державну самостійність як вершинне досягнення національної історії⁶³. Так оцінює й Д. Дорошенко історичну працю Липинського, яка “перейнята тим духом свідомості і ясності національно-державних стремлінь українських”⁶⁴. Через те прихильники вважали його “засновником державницького напрямку української історіографії”⁶⁵. Проте він спостерігав не лише як дослідник, але і як політик невдачі українських вимог свободи, тому у його мисленні наявний певний присмак песимізму. Можна говорити про “трагічність” його філософії історії⁶⁶, яка ще й корениться у протиріччях його власної історії. Не випадково, що вже у деяких зі своїх перших праць, говорячи про дух і характер українського на-

⁵⁹ *Kubala L. Wojna moskiewska r. 1654–1655. – Warszawa: Gebethner i Wolff, 1910. – S. 7–8. – (Szkice historyczne. Seria 3).*

⁶⁰ *Z dziejów Ukrainy. – S. 162.*

⁶¹ Там само. – S. 245, 392.

⁶² *Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 10. – Ч. 1: Роки 1657–1658. – К.: Держ. вид-во “Пролетар”, 1931. – С. 1496–1497.*

⁶³ *Чижевський Д. Вячеслав Липинський як філософ історії // Дзвони. – 1932. – № 6 (15). – С. 452. Стаття Чижевського (С. 451–461) є вичерпним аналізом історико-філософських поглядів Липинського, проте стосується лише твору “Листи до братів-хліборобів”.*

⁶⁴ *Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – Прага, 1923. – С. 211.*

⁶⁵ *Крутицький Б. Історіознавчі проблеми історії України: 36 статей. – Мюнхен: Український вільний університет, 1959. – С. 103.*

⁶⁶ *Чижевський Д. Вячеслав Липинський як філософ історії // Дзвони. – 1932. – № 6 (15). – С. 457.*

роду, він приходить до переконання, що “основоположними рисами його є “фаталізм і якийсь сум”⁶⁷.

Липинський був у своїх судженнях часто дуже жорстким і нерідко несправедливим, насамперед у визначенні тих течій, які з історичної перспективи можна означити як “антидержавницькі”. Його свідому однобічність, його повне заперечення того, що не вкладалося у його концепцію, тенденцію оцінювати факти на основі жорсткого поділу на “чорне” та “біле” і “засуджувати винуватих”, – не в змозі заперечити навіть його прихильники. “Липинського неможливо вважати об’єктивним істориком, як, наприклад, В. Антоновича чи Грушевського. Його історичні праці слід розглядати як частину його універсальної політичної і соціальної філософії”⁶⁸.

IV. Демократична позиція і причина радикалізму

Походження Липинського, освіта і коло людей, з якими він спілкувався, сформували його як аристократичну і консервативну особистість. До початку Першої світової війни він стояв на платформі політичної демократії. Аж після війни і колапсу українських прагнень до незалежності він став жорстким критиком парламентаризму, політичних партій та інтелігенції як соціально-політичної групи. Одного разу він висловив жаль, що “діло, в котрому представники ширших мас козацьких отсі більше демократичні козацькі елементи відігравали другорядну роль і виступили тільки як знаряддя в руках нечисленної горстки Виговських, Лісницьких, Немиричів, – мусило упасти”⁶⁹. Ще виразніше виявилася певна продемократична тенденція в позитивній оцінці сочиніанів (родина Немиричів) в Україні, яких він визначив як “носіїв найдемократичнішого і найрадикальнішого наряду стосовно соціальних питань”⁷⁰. У праці “Шляхта на Україні” він з гордістю говорить про “українську шляхту з її демократичними традиціями і переконаннями”⁷¹, яка зберегла вірність своєму народові і тепер повинна виступити за національне відродження. Твердження, що “український народ живе, хоче жити й житиме як самостійний народ”, він поєднує з переконанням, що “навіть найаристократичні суспільства демократизуються”⁷².

⁶⁷ *Lypynski W. Szlachta na Ukrainie.* – S. 9.

⁶⁸ *Krupnytsky B. Trends in modern Ukrainian Historiography // Ukrainian Quarterly.* – 1950. – Vol. VI. – P. 345.

⁶⁹ *Липинський В. Генерал артилерії В. кн. Руського. З архіву Немиричів // Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Львів, 1909. – Т. LXXXVII. – С. 45.

⁷⁰ *Липинський В. Аріянський соймик в Киселині на Волині в маю 1638 р.: Причинок до історії аріянства на Україні // Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Львів, 1910. Т. XCVI. – С. 56.

⁷¹ *Lypynski W. Szlachta na Ukrainie.* – S. 84.

⁷² Там само. – С. 35–36.

Хоча треба зауважити, що вже перед Першою світовою війною Липинського цікавив монархічний шлях вирішення українських проблем. Під час зібрання українських патріотів, які 4, 5 і 6 березня 1911 р. відбувалося у Львові (учасники: Юркевич, Степанківський, Липинський, Жук і Кушнір), він поставив цю проблему на обговорення. Проте йшлося не про Гетьманат, а лише про іноземного князя на українському троні. Там ішлося про трьох імовірних претендентів на український трон: принца Йоахіма, сина Вільгельма II, далі – про одного із синів спадкоємця австрійського престолу Франца Фердинанда і, нарешті, про секундогенітуру (представника одної із бічних гілок) дому Романових⁷³. Цю проблему Липинський виклав у меморандумі “Про наше становище супроти напруженої політичної ситуації в Європі” (грудень 1912), який він уклав у зв’язку з підготовкою до заснування Союзу визволення України. Проте він запропонував не розглядати проблему майбутніх Установчих зборів (конституанти)⁷⁴. Однак у тому ж меморандумі він стверджує, що “розвиток української нації внаслідок відсутності багатой еліти дуже тісно пов’язаний з розвитком політичної демократії”. Водночас він застерігає проти співпраці з російськими демократами і від надій на російську демократію загалом. Після наради він зустрівся з митрополитом Шептицьким, який схвалив ідеї українських патріотів, Грушевський же закликав до обережності⁷⁵. Зрозуміло, що Липинський уже у 1911–1912 рр. був переконаним, що Україна повинна стати незалежною державою саме внаслідок національної революції⁷⁶.

Ще 1917 року він утверджує демократичну форму державності України і навіть укладає “Матеріали до програми” Української демократично-хліборобської партії, які були опубліковані у жовтні 1917 р. у Лубнах⁷⁷. У цих матеріалах цілком однозначно мовиться про “суверенності українського народу” і про необхідність втілити “державний суверенітет цілого українського народу”⁷⁸. Аж 1921 року, уже в еміграції, Липинський вийшов із хлібороб-

⁷³ Жук А. До історії української політичної думки перед світовою війною // Визволення. – 1923. – Ч. 3. – С. 39.

⁷⁴ Жук А. Як дійшло до заснування Союзу Визволення України // Календар-альманах “Дніпро”. – Львів, 1935. – С. 109–111.

⁷⁵ Ця інформація міститься у матеріалі А. Жука.

⁷⁶ Жук А. До історії української політичної думки перед світовою війною // Визволення. – 1923. – Ч. 3. – С. 36, 38. Див. теж: Пеленський Я. Вячеслав Липинський // Збірник “Української літературної газети” / Ред. І. Кошелівець, Ю. Лавріненко. – Мюнхен: Вид-во Українського товариства закордонних студій, 1956. – С. 197–213.

⁷⁷ Цит. за: Шемет С. До історії Української Демократично-Хліборобської Партії // Хліборобська Україна. – Відень: Видання українського союзу хліборобів державників, 1920. – Кн. 1. – Зб. 1. – С. 63–79.

⁷⁸ Там само. – С. 64, 65.

сько-демократичної партії і оголосив, що консервативні елементи тільки тому можуть бути присутніми у партії такого типу, що республіканська форма держави не допускає жодного іншого розвитку політичних сил⁷⁹.

Провали демократичних урядів у ході національної революції і як наслідок повна національна поразка привели Липинського до переконання, що до оздоровлення й відновлення з “руїни” спроможні привести лише цілком нова ідеологія й інша система.

V. Історичне повернення трьох основних форм національної аристократії

Липинський виклав свої погляди у найвідомішому й найзначнішому зі своїх політичних трактатів “Листи до братів-хліборобів”. Праця складається із чотирьох частин: 1. Українська інтелігенція, яка живе над Дніпром та українська національна ідея (30 листів); 2. Наша орієнтація (6 листів); 3. Про національну аристократію та про основоположні методи її організації: класократія, охлократія та демократія (28 листів); 4. Про політику як можливість вибору таких методів завоювання суспільства та його організації, які забезпечать побудову й утривалення незалежної української держави та української нації (листи 29–37).

Ця праця – без сумніву волюнтаристська й жорстко догматична конструкція, яка тяжіє до якомога логічнішої побудови. Проте ця система поглядів становить собою найконцентрованішу політичну доктрину, яку витворила українська політична література у XX столітті. Спочатку необхідно проаналізувати погляди на державу і на її основи, щоб зробити зрозумілішою пито-мо українську проблему. “Національні ідеології, – пише Липинський, – зв’язані тісно з існуванням певних соціальних груп, які можуть існувати тільки тоді, коли сотворять на певній території, серед певного етнографічного колективу свою власну державно-національну організацію”⁸⁰. Він розрізняє поняття статистики й динаміки⁸¹ державного життя, де під одним поняттям розуміються основні форми певної держави, а під іншим – закони політичної діяльності. До статистики належить матеріальне, тобто продукування і його носії, до динаміки – моральна царина зі своїми законами. Розвиток, здатність до виживання і відмирання держави залежить від її організації. Однозначне розрізнення

⁷⁹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів III. Про національну аристократію та про три основні методи її організації: класократію, охлократію і демократію // Хліборобська Україна. – Відень: Видання українського союзу хліборобів державників, 1922–1923. – Кн. 4. – 36. VII і VIII.

⁸⁰ Там само. – Кн. 3. – 36. V і VI. – С. 11.

⁸¹ Там само. – Відень, 1922–1923. – Кн. 4. – 36. VII і VIII. – С. 41–42.

поміж “активною” меншістю та “пасивною” більшістю надає поглядам Липинського певного авторитарного спрямування. Щоб змогти організувати державу, активна меншість повинна “мати владу”⁸², тому що пасивну більшість “дійсно переконати ... можна тільки ділом, а не словом, тільки силою, а не теорією” ... “значить не етнографічна маса яко така, не тип, не характер, не мова, не окрема територія творять самі по собі, автоматично, націю, а творить націю якась активна група людей серед цілої етнографічної маси, група, що веде серед неї перед в розвитку об’єднуючих, будуючих націю політичних вартостей”⁸³, яка перебирає державну владу.

Ця група і є “національною аристократією”, а “кращі з нації... стають у певному історичному моменті... організаторами, володарями і провідниками...”. Таку аристократію Липинський вбачає у рицарях феодалізму, у французьких дворянах епохи абсолютизму, у гвардії Наполеона, пруських юнкерах часу заснування німецької імперії, у фінансовій буржуазії Франції та Америки, у російській аристократії (дворянстві) царської держави, у англійській робітничій аристократії (представниках робітничих профспілок) та в більшовицьких народних комісарах⁸⁴.

“У кожній нації є елементи політично пасивні і елементи політично активні, або, кажучи іншими словами: єсть люди вдачі войовничої, лицарської, і люди вдачі пацифістичної, обивательської”⁸⁵. Лише жорсткій і мудро влаштованій владі піддається пасивна більшість, яка, проте, не здатна здійснювати владу. В кожную історичну епоху національна аристократія, щоб мати потрібну для виконання своїх організаційних завдань матеріальну силу, мусить: 1) хотіти правити, організувати та задля цього уміти жертвувати і ризикувати своїм життям, 2) мусить володіти технічними засобами війни та оборони: державою, зброєю та армією, і 3) мусить володіти технічними засобами економічної продукції: землею, фабриками та машинами. Тому теж всяка нація, коли вона дійсно хоче стати нацією, не може зупинитись на півдорозі і вдовольнитись якоюсь “автономією”, бо без власної держави вона не матиме власної національної аристократії, а не маючи власної аристократії, вона ніколи не стане нацією і лишиться повік балакаючим на іншій мові племенем, підлягаючи державно-національній організації чужої аристократії”⁸⁶. В ході організації держави відбувається раціональна організація ірраціональної волі. Найкраще вдалося це католицькій церкві.

⁸² Там само. – С. 42.

⁸³ Там само. – Кн. 3. – 36. V і VI. – С. 14, 20.

⁸⁴ Там само. – С. 22.

⁸⁵ Там само. – С. 27.

⁸⁶ Там само. – С. 26, 28–30.

Липинський перейняв із античної філософії поняття “вічного повернення” трьох основоположних форм державності в історії: класократії, демократії та охлократії. Панування демократії супроводжується занепадом віри, пануванням “законів розуму” і “владою золота”. Це призводить до охлократії, тобто до панування групи варварів, які завдяки їхній фанатичній вірі (ідеології) і добре організованій військовоподібній організації (апарату) панують над масами народу без законів та права. З часом з’являється знову органічний поділ на класи, який приводить до класократії. Цей розвиток і зміни відбуваються в історії безперестанно⁸⁷.

Побудова панівної системи у класократичному суспільстві досягається завжди збройним шляхом, ззовні або зсередини. Як приклад “зовнішнього” завоювання Липинський наводить завоювання Англії Вільгельмом Завойовником. Подібне “внутрішнє” завоювання, на його погляд, відбулося в Україні XVII століття з боку “городового” (тобто земельного, осілого) козацтва Б. Хмельницького. Завойовники сповнені експансивного, духовного імперіалізму і прагнуть досягти перемоги у лицарській боротьбі. Після перемоги вони стають промисловими елементами, які пізніше змішуються із переможеними (одруження, запозичення мови і традицій), у процесі чого “народжується нова нація”. Імперіалізм завойовників повинен обмежуватися одною власною державою. Це втілюється найкраще у формі сильної авторитарної і спадкової монархії⁸⁸. Новопостале класократичне суспільство створює нові культурні вартості і нову загальну національну традицію. Як приклад класократичної форми правління Липинський наводить Англію. Велич Англії він виводить із “класового методу організації англійської аристократії”⁸⁹. “...На Землі Українській і в Державі Українській може удержатись своя монархія тільки західного, англійського типу, а не типу східного, московського чи балканського”⁹⁰. В демократії “більшості” народу дозволено повний необмежений суверенітет. При цьому доходить до дозволу органічних корпоративних форм. Демократи – матеріалісти й індивідуалісти. Конкретні носії демократії не є ані солдатами, ані продуцентами, лише торгівцями, фінансистами і безкласовими інтелігентами, які мають схильність до спекуляції, купування, про-

⁸⁷ Там само. – Відень, 1922–1923. – Кн. 4. – 36. VII і VIII. – С. 47–48, 64–65.

⁸⁸ Там само. – С. 72–73, 78, 79.

⁸⁹ Там само. – С. 151.

⁹⁰ *Липинський В. Розкол серед гетьманців* // Діло. – 1930. – Чч. 216–224; *Липинський В. Розкол серед гетьманців* // Повне зібр. творів, архів, студії / Голов. ред. Я. Пеленський; Східноєвроп. дослід. ін-т ім. В. К. Липинського (США), Ін-т європ. дослідж. НАН України. – Т. 1: Листування. (А–Ж) / Ред. Р. Залуцький, Х. Пеленська. – К. – Філадельфія: Смолоскип, 2003. – С. 468. – (Серія “Архів”).

дажу і до холодного розрахунку. “Свобідна і нічим не обмежена конкуренція в політиці, в продукції, в штуці – це підстава всякої демократії”. Прихильники демократії виступають за корисливе застосування і владу грошей. Демократи прагнуть усе обґрунтувати раціоналістично й утилітарно, що, врешті-решт, призводить до фікції стосунків через компроміс⁹¹. Жодна нація не починається як демократія. Демократичні нації можуть постати тільки тоді, якщо вже до того наявна національна держава. Як приклад Липинський наводить Францію. Появу американської нації він вважає тяж класократичним процесом, тому що на початках побудови американської держави у процесі не брали участі ані негри, ані інші невільники (наприклад, індіанці).

Після краху демократичної форми держави починається застосування брутального насильства. Панування охлократії ґрунтується, на відміну від демократії, на “реальній більшості”. Представники охлократії використовують пасивність, примітивність і слабкості мас і перебирають владу з допомогою “залізної завойовницької організації, терору та сугестії”⁹². Охлократія є найпростішою і найпримітивнішою формою володарювання, яка слідує після хаосу у демократії. Аристократія охлократичної форми державності рекрутується з елементів, які пройшли спільну муштру і мають міцну ідеологію⁹³. Проте через те, що форми володарювання охлократії прямолінійні, безкомпромісні і войовничі, то й опозиція може тими ж методами здобути перемогу й створити власну класократичну форму правління⁹⁴.

У цьому контексті важливо констатувати, що Липинський переконаний в однаковій закономірності політичного розвитку для всіх народів. Отож слід вважати народи “однаковими”, якщо вони підвладні однаковим закономірностям. Політика для Липинського є “виявом вічних глибоких тенденцій та законів історичного процесу взагалі”⁹⁵.

На протигагу цьому спрямована критика з українського демократичного табору, яка вбачала “головну помилку Липинського” у тому, що “він намагається вкласти історичний розвиток українського народу в якусь загальну схему чи закон, нібито обов’язкові для всіх народів”⁹⁶.

⁹¹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів III. Про національну аристократію та про три основні методи її організації: класократію, охлократію і демократію // Хліборобська Україна. – Відень: Видання українського союзу хліборобів державників, 1922–1923. – Кн. 4. – 36. VII і VIII. – С. 87–89.

⁹² Там само. – С. 122.

⁹³ Там само. – С. 125, 128.

⁹⁴ Там само. – С. 138.

⁹⁵ Чижевський Д. Вячеслав Липинський як філософ історії // Дзвони. – 1932. – № 6 (15). – С. 451.

⁹⁶ Мазепа І. Підстави нашого відродження. – Т. 2: Проблема відродженої України. – Б.м.: Вид-во “Прометей”, 1949. – С. 69–70.

Основоположною проблемою тогочасного політичного життя, як вважав Липинський, було безперечно витворення еліти. Циклічна зміна еліт нагадує нам частково Шпенглера, частково Парето. Зрозуміло, що дискусія Липинського з українським демократичним табором мала глибокий вплив на його критику демократії як такої.

VI. Критика української демократії

Спостереження Липинського над суттю й історичною роллю української демократії були досить схематичними. Проте багато з його спостережень доволі влучно поціляють у сам корінь проблеми. З властивим йому сарказмом він відхиляє демократичне визначення української історії. “Смертельно сумною була б українська історія, якби вона була виключно демократичною. Проте інколи в житті нашої нації траплялися також недемократичні періоди. Повна ліквідація цих періодів... – це внутрішньополітичне завдання нашої демократії”⁹⁷.

Українське національне відродження у другій половині XIX і на початку XX ст. визначалося великою мірою ліберальною, демократичною і лівоорієнтованою інтелігенцією. Липинський вбачає у цьому основоположну помилку, тому що інтелігенти не були продуцентами і тому не могли знайти контакту із багатим, корпоративним елементом. Подібна критика лунала і з боку колишніх демократів, які згодом стали консерваторами⁹⁸. Липинський закидав українським демократам, що вони занадто вузько й шовіністично виклали поняття патріотизму⁹⁹.

Вони не мали жодного стосунку до селянства і розуміли патріотизм етнографічно. Провідна демократична верства українського народу піддалася ще одній небезпеці. Як представниця пригнобленого народу, вона прийняла негативне ставлення до держави, бо держава бачилася їй як виразне втілення чужинецького володарювання; звідси походила їхня революційна, майже анархістська позиція і прихильність до утопічного соціалізму. Липинський

⁹⁷ Липинський В. Листи до братів-хліборобів III. Про національну аристократію та про три основні методи її організації: клясократію, охлократію і демократію // Хліборобська Україна. – Відень: Видання українського союзу хліборобів державників, 1921. – Кн. 3. – 36. V і VI. – С. 70.

⁹⁸ З кн.: Дорошенко Д. Замітки до історії 1918 року на Україні // Хліборобська Україна. – Відень: Видання українського союзу хліборобів державників, 1921. – Кн. 3. – 36. V і VI. – С. 184.

⁹⁹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів III. Про національну аристократію та про три основні методи її організації: клясократію, охлократію і демократію // Хліборобська Україна. – Відень: Видання українського союзу хліборобів державників, 1921. – Кн. 3. – 36. V і VI. – С. 70.

помітив у цьому вирішальну причину відмови демократичної еліти від побудови держави упродовж 1917–1919 рр. “Як всяка демократія в колоніальній країні – де громадський лад і порядок спирається на чужому метропольному державному апараті – так і демократія українська, власне завдяки російськості державного апарату, була зовсім позбавлена обов’язку мислення про те, якими силами в реальнім життю нації будується і удержується цей порядок і лад”¹⁰⁰. Звідси помилка українців ставити інтереси особистості вище від інтересів громади, а інтереси партії – вище від інтересів держави.

Були також наголошені проблеми практичної політики, які призводять до падіння держави, як, наприклад, запізніла декларація незалежності, вичікувальна тактика супроти режиму Керенського, відмова від співпраці із Скоропадським і подібне. Проте Липинський не заперечував, що демократія відображає політично популярний порядок в Україні¹⁰¹. Ісаак Мазепа виправдовувався перед звинуваченням, що інтелігенція єдино відповідальна за катастрофу, і покликався на “насамперед загальний маловідрадний стан нашого соціально «скаліченого» суспільства: недорозвиненість всіх верств за винятком одного лише селянства”¹⁰². Зіставлення обох факторів приведе нас напевно ближче до історичної правди.

Тому перемога більшовиків над українською та російською демократіями не є ані “несподіванкою”, ані “випадком”, але логічним наслідком історичного розвитку. “Врешті комунізм не єсть, як дехто думає, початком нової доби, а він єсть кінцем і смертю доби старої. Він єсть необхідним завершенням і необхідною реакцією проти тієї демократії, зв’язаної з анонімно-капіталістичним системом господарювання, яку породила французька революція. В Росії, де ця демократія і цей капіталізм були найслабші, розклад для них прийшов найшвидше”¹⁰³. Перемога більшовиків над демократичними силами дуже добре вписувалася у схему Липинського. Якби він прожив довше, то, імовірно, він застосував би і німецький приклад: знищення “класократичної” державної форми Німеччини Вільгельма, перехід до Ваймарської демократії, яка “опускається” у хаос, “логічне” перебирання влади “військовою організацією” – НСДАП, із “ідеологічною доктриною” – націонал-соціалізмом, із застосуванням “переконання й терору”.

¹⁰⁰ Липинський В. Покликання “варягів” чи організація хліборобів? Кілька уваг з приводу статті Є. Х. Чикаленка: “Де вихід?” // Хліборобська Україна. – Відень: Видання українського союзу хліборобів державників, 1922–1923. – Кн. 4. – 36. VII і VIII. – С. 314.

¹⁰¹ Там само. – С. 326.

¹⁰² Мазепа І. Підстави нашого відродження. – Т. 2: Проблема відродженої України – С. 83.

¹⁰³ Липинський В. Покликання “варягів” чи організація хліборобів? Кілька уваг з приводу статті Є. Х. Чикаленка: “Де вихід?” // Хліборобська Україна. – Відень: Видання українського союзу хліборобів державників, 1924–1925. – Кн. 5. – С. 300.

Липинський був одним із небагатьох провідних українських політичних письменників, які вважали відмову від вимог незалежності виключно наслідком “власних помилок”. Він робив це тільки з огляду на певну точку зору (питання еліти), проте це один із вихідних принципів доктрини прима-ту внутрішньої політики. Відмова від західної допомоги у 1919 році, дипломатична ізоляція УНР і той факт, що українська армія змушена була воювати на багатьох фронтах, вочевидь, не цікавили його. Все це було для нього неважливим, якщо “національна аристократія” виявилася неспроможною.

VII. Класократична форма суспільства і монархічний Гетьманат

Виходячи з цього, Липинський вимагав відміни демократії та політичних партій, на місці яких повинні були діяти стани. Концепція його станової держави ґрунтувалася на традиціях гетьманської держави XVII і XVIII століть. Становий, або “класократичний”, порядок повинен був залежати від “природних” і “органічних” українських передумов. Цими силами не могли бути ані інтелігенція, ані пролетаріат. У контексті державотворення мова могла іти лише про два стани: селянство і шляхту. Перший це “тільки єдиний хліборобський, до землі міцно прив’язаний і з рілнничої продукції, а не з політики живучий клас, заінтересований кровно – життям, а не словами – в існуванні власної, незалежної Української Держави”¹⁰⁴. Тут власне матеріальна передумова важлива для політичної активності. Липинський притримувався того переконання, що лише незалежна від жертводавців особа може розглядати політику як відповідальну місію, а не як бізнес. Він виходив із засновку, що українське громадянство цілковито розорене, збіднене, інтелігенція політично незріла й анархічна. Україна не має фінансово потужної буржуазії і організованого пролетаріату, який стоїть на тривкому ґрунті. “Тільки український клас хліборобський в стані власною силою і власним авторитетом політично зорганізувати і національно об’єднати нашу етнографічну масу...”¹⁰⁵. Як про ще одну державницько-свідому верству, мова може іти про частково русифіковану або ж полонізовану шляхту, яка прослужила на російських посадах й одержала певний фаховий вишкіл. Вона водночас є власником засобів виробництва (землі і частково фабрик). На той час, коли писалися “Листи...”, загалом переважна частина цієї шляхти вже була експро-

¹⁰⁴ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. I. Українська наддніпрянська інтелігенція й українська національна ідея // Хліборобська Україна. – Відень: Видання українського союзу хліборобів державників, 1920. – Кн. 1. – 36. 1. – С. 41.

¹⁰⁵ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. II. Наша “орієнтація” // Хліборобська Україна. – Відень: Видання українського союзу хліборобів державників, 1920–1921. – Кн. 2. – 36. II, III і IV. – С. 10.

прийованою (виняток становили західноукраїнські землі, території, які після Першої світової війни відійшли до Польщі, Чехословаччини чи Румунії). “І трагедія України не в тім, що нею хочуть правити ці по суті безобидні крикуни і разглателі, які, не володіючи засобами продукції і війни, не мають власної матеріальної сили на те, щоб правити. А трагедія її в тому, що нею правлять ті, що володіючи засобами продукції і маючи власну силу, могли б правити, коли б тільки хотіли і вміли”¹⁰⁶.

“Великий кризис національної аристократії, що його переживає тепер ціла Європа, у нас на Україні придбав гострі і складні форми, тому, бо прийшов на одну пору з процесом формування націй”¹⁰⁷. Після того, як селянство сформувало станову, консервативну організацію, потрібно заходитися коло створення інших станових організацій для розбудови держави¹⁰⁸. Він говорить про такі стани: шляхта, робітництво, буржуазія й інтелігенція. Для кожного нового, а зокрема й українського, державотворення істотним повинно стати повернення до старих національних традицій.

Для цієї системи важливою є посада гетьмана. У цьому питанні Липинський виходить із причин падіння Гетьманської держави і прагнень до незалежності 1918–1920 рр. Одну із головних причин він вбачає у боротьбі партій. Щоби могли в такий спосіб здобути державу, повинна бути усунута боротьба за верхівку державної ієрархії. Тому за аналогією до англійського зразка він пропагує спадковий монархічний Гетьманат¹⁰⁹. Українська нація теж повинна мати свій авторитет. Постійність – важлива складова консервативного мислення – відіграє тут важливу роль. Якщо постійність владі не гарантована, змінюються політичні володарі, які обрані прихильністю мас і використовують будь-яку кон’юнктуру. Гетьман повинен бути репрезентантом нації, характеризуватися самовідданою волею і високою свідомістю відповідальності¹¹⁰ і бути “Господарем національної праці”¹¹¹. Тут знову з’являється по-

¹⁰⁶ Липинський В. Листи до братів-хліборобів III. Про національну аристократію та про три основні методи її організації: кляскратію, охлократію і демократію // Хліборобська Україна. – Відень: Видання українського союзу хліборобів державників, 1921. – Кн. 3. – 36. V і VI. – С. 73.

¹⁰⁷ Там само. – С. 74.

¹⁰⁸ Липинський В. Покликання “варягів” чи організація хліборобів? Кілька уваг з приводу статті С. Х. Чикаленка: “Де вихід?” // Хліборобська Україна. – Відень: Видання українського союзу хліборобів державників, 1922–1923. – Кн. 4. – 36. VII і VIII. – С. 315.

¹⁰⁹ Там само. – С. 335.

¹¹⁰ Там само. – С. 339.

¹¹¹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. I. Українська наддніпрянська інтелігенція й українська національна ідея // Хліборобська Україна. – Відень: Видання українського союзу хліборобів державників, 1920. – Кн. 1. – 36. 1. – С. 42–43.

няття “Господар”, вочевидь запозичене зі світу уявлень освіченого абсолютизму. Цю систему Липинський називає “трудовою монархією”.

Звичайно, це непросто, класифікувати консервативні й монархічні погляди і порівняти з іншими. Насправді можна говорити про програму реставрації. Липинський часто повторює, що його теорія зовсім не є “програмою на майбутнє”, але відображає “повернення” до традицій і “органічного” розвитку. Він зобов’язав П. Скоропадського в еміграції до того, що той відмовиться від свого зречення від 14 грудня 1918 року¹¹². Незадовго до своєї смерті Липинський порвав стосунки зі Скоропадським і звинуватив його у політичній спекуляції¹¹³. Зважаючи на обережність і вагання, можна ствердити, що саме Скоропадський виявився слабкою ланкою цілої його системи¹¹⁴.

VIII. Держава і нація

Липинський притримувався думки, яка суперечила позиції українських соціалістів, демократів й інтегральних націоналістів, – про амбівалентні стосунки держави і нації. Усі його опоненти були переконаними, що для побудови держави необхідна високоосвічена нація. Цей погляд закорінений у мисленні національних рухів Східної Європи, які пропагували різницю поміж національним та державницьким, виходячи із мотивації практичної політики (позаяк держава не була “свою”). На противагу їм Липинський притримувався тези рівноцінності держави і нації (погляд, властивий західним європейцям та американцям) і зауважував, що нація тільки тоді може постати, коли перед тим уже була створена національна держава. У передмові до другого видання його “Листів”, у яких він полемізує із опонентами із соціалістичного й націоналістичного таборів, він пише: “Дух цієї книги: державництво і патріотизм. В книзі цій поняття Нації ототожнюється з поняттям Держави. Нація для нас – це всі мешканці даної Землі і всі громадяни даної Держави, а не «пролетаріат» і не мова, віра, плем’я”¹¹⁵. Замість мовного і культурного

¹¹² Це покійний Данило Скоропадський повідомив авторові.

¹¹³ *Липинський В.* Розкол серед гетьманців // Діло. – 1930. – Ч. 216–224; *Липинський В.* Розкол серед гетьманців // Повне збір. творів, архів, студії / Голов. ред. Я. Пеленський; Східноєвроп. дослід. ін-т ім. В. К. Липинського (США), Ін-т європ. дослідж. НАН України. – Т. 1: Листування (А–Ж) / Ред. Р. Залуцький, Х. Пеленська. – К. – Філадельфія: Смолоскип, 2003. – С. 458–464. – (Серія “Архів”).

¹¹⁴ Автор зробив спробу з’ясувати це питання у розмовах із Данилом Скоропадським та іншими особами, наближеними до гетьманського руху. Через те, що думки були дуже суперечливими і політично забарвленими, він вважає за відповідне утримуватися на сьогоднішній день від остаточного висновку.

¹¹⁵ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – Відень: Buchdruckerei Carl Herrmann, 1926. – С. XIII.

націоналізму передбачається територіальний патріотизм як вихідний пункт державотворчих процесів. Обґрунтування територіального визначення терміна національного відштовхується від розуміння того, що територія відображає статичний елемент політики. Для Липинського не існувало територіального українського патріотизму¹¹⁶. Він називає націю “продуктом складного взаємовідношення держави і громадянства”¹¹⁷. Він вдається до певного “психологічного способу спостереження нації”, бо “коли якийсь народ буде «усвідомлювати» виключно раціональними методами сучасної демократії, то можна з певністю сказати, що такий народ ніколи не усвідомить і ніколи свідомо нацією не стане”¹¹⁸. Жорстка відмова від будь-якого раціоналізму в питанні обговорення нації привела Липинського до дуже радикальної постановки проблеми. “Майбутнє та сила політичних ідей будуть вимірюватися не їхньою «доцільністю» або їхнім політичним реалізмом, але ступенем їхньої відданості, готовності до пожертви та фанатизмом...” Нація не є продуктом мирного розвитку; вона народжується великим чином або драматичним процесом.

Воля до державності, а тоді й до нації є несвідомою, містичною й ірраціональною, але саме в цьому і полягає завдання засновників держав, щоб перетворити це ірраціональне прагнення в усвідомлену державницьку ідею¹¹⁹. Ця воля, це прагнення, яке дремає у підсвідомості народу, – це природна сила. З неї народжується неусвідомлена віра у необхідність державної екзистенції. Цю віру Липинський називає містичною таємницею держави і нації. “Містична віра у націю є основою сенсу місії, без якого жодна нація не може зродитися. Скрізь ми бачимо в ньому різні прояви одного і того самого почуття національної самоповаги, національної честі, національної гордості...”¹²⁰. Національний месіанізм – це попередня стадія духовного й політичного імперіалізму, який необхідний для заснування держави. Липинський говорить про чотири ступені успішного творення нації: 1. Наявність еліти з волею до

¹¹⁶ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. IV. Про політику, як умілість вибору такого методу здобування та організації влади і організації громадянства, який-би уможливив будову і збереження окремої Держави на Українській Землі і забезпечив існування та розвиток Української Нації // Хліборобська Україна. – Відень: Видання українського союзу хліборобів державників, 1924–1925. – Кн. 5. – С. 123.

¹¹⁷ Там само. – С. 133.

¹¹⁸ Там само. – С. 21, 44.

¹¹⁹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. II. Наша “орієнтація” // Хліборобська Україна. – Відень: Видання українського союзу хліборобів державників, 1920–1921. – Кн. 2. – Зб. II, III і IV. – С. 22, 23.

¹²⁰ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. IV. Про політику... // Хліборобська Україна. – Відень: Видання українського союзу хліборобів державників, 1924–1925. – Кн. 5. – С. 112.

влади; 2. Здатність цієї еліти організувати державу; 3. Потреба цієї еліти розвивати почуття крайового патріотизму; 4. Наявність добрих організаторів виробництва та ідеології¹²¹.

Він сповідує основоположну тезу, що національні аспірації кожного народу зокрема, в тому числі й українського, можуть проявитися лише в одній національній державі. Національна належність визначається місцем постійного проживання та праці¹²². Усіх мешканців української землі необхідно трактувати як її громадян. Липинський відхиляє визначення належності до певного народу на основі кровної чи мовної спорідненості. Державна належність збігається із національною. Така постановка питання спонукала б національні меншини в Україні до співпраці на новому рівні розуміння державності. Його націоналізм є співмірним державному патріотизмові.

Серед найважчих проблем українського державотворення Липинський вважав проблему організації¹²³. Організаційну неспроможність українців влаштувати владу у країні він розглядав як динамічну причину їхньої бездержавності¹²⁴. Є й державні причини такого стану: 1. Географічне положення а) між Азією та Європою, б) поміж римською та візантійською культурами, в) без природно захищених кордонів; 2. Родючі ґрунти, які притягають кочові чи войовничі елементи; 3. Відсутність єдиної раси; 4. Перевага емоційних елементів над волею й інтелектом в українському народному характері¹²⁵. Ці останні можуть тільки тоді з'явитися, коли нова еліта вирішить організаційну проблему.

Не випадково Липинський вважав католицьку церкву найкращим прикладом жорсткої організації. За необхідну передумову побудови держави він вважав участь обох українських церков у формуванні нації. Церкви – консервативні й пов'язані із традицією організації і тому можуть відіграти особливу роль у національному відродженні¹²⁶. Заперечуючи світське сприйняття віруючими стосунків церкви і держави, він виступає за розподіл духовної і світської влади¹²⁷.

¹²¹ Там само. – С. 135, 139, 140.

¹²² Там само. – С. 162, 163.

¹²³ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – Відень: Buchdruckerei Carl Herrmann, 1926. – С. XLI–XLII.

¹²⁴ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. IV. Про політику... // Хліборобська Україна. – Відень: Видання українського союзу хліборобів державників, 1924–1925. – Кн. 5. – С. 175.

¹²⁵ Там само. – С. 167, 168, 170, 172.

¹²⁶ *Липинський В.* Релігія і церква в історії України (передрук статей з “Америки”). – Б.м., 1925. – С. 110. – (Народна бібліотека “Америки”. – Ч. 17).

¹²⁷ Там само. – С. 56.

ІХ. Політика: влада й національний інтерес

Липинський не здолав втілити свій намір – опублікувати велику роботу про закономірності політики, а дослідив лише частково ті елементи, які йому видавалися найважливішими. Він сприймав політику, з одного боку, як науку (з допомогою якої можна встановити, що сталося і що діється), а з іншого – як мистецтво, яке повинне допомогти чиновникові передбачити й у конкретний момент застосувати найвідповідніші засоби для досягнення мети¹²⁸. Політики, які “хочуть творити кращі в їх розумінні форми політичного життя для своєї нації, мусять бути волонтеристами: мусять визнавати і здійснювати в своїх ділах принцип свободної волі”¹²⁹.

Подібно, як прикладну цінність політики, розглядав він також вартість політичних ідей, які повинні бути оцінюваними не за їхньою “об’єктивною вартістю”, а за “здатністю підійняти на діла тих, з чиїми суб’єктивними хотіннями вона тісно зв’язана”¹³⁰.

Досягнення державної незалежності й національне відродження слід розглядати як наслідки своєї власної національної внутрішньої політики. “Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не хочемо бути”¹³¹. Важливо зауважити, що Липинський висловився уже перед Першою світовою війною проти виключної проавстрійської орієнтації української політики і стояв на позиції, що така орієнтація є значущою лише для українсько-галицьких політиків¹³². Його практичною політичною програмою на можливу перспективу була незалежна українська держава під протекторатом Росії або ж Австрії, проте за дотримання зовнішньополітичного нейтралітету.

Він цілком відкрито говорив про те, що стосунок до Росії є найважливішою проблемою кожного зокрема українського політика. Проте на історичній тезі про “три Русі” він розбудовував концепцію активної політики на проти-вагу Росії¹³³, що провокувало жорстку критику проти нього з боку націона-

¹²⁸ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. IV. Про політику... // Хліборобська Україна. – Відень: Видання українського союзу хліборобів державників, 1924–1925. – Кн. 5. – С. 94.

¹²⁹ Там само. – С. 95–96.

¹³⁰ Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – Відень: Buchdruckerei Carl Hermann, 1926. – С. XXXII.

¹³¹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. II. Наша “орієнтація” // Хліборобська Україна. – Відень: Видання українського союзу хліборобів державників, 1920–1921. – Кн. 2. – Зб. II, III і IV. – С. 5.

¹³² Жук А. До історії української політичної думки перед світовою війною // Визволення. – 1923. – Ч. 3. – С. 39.

¹³³ Липинський В. Покликання “варягів” чи організація хліборобів? Кілька уваг з приводу статті Є. Х. Чикаленка: “Де вихід?” // Хліборобська Україна. – Відень: Видання українського союзу хліборобів державників, 1924–1925. – Кн. 5. – С. 363.

лістичного табору. Він активно боронився проти закиду, що він є прихильником федерації з Росією, проте наполягав на політичному союзі з Росією та Білоруссю: “Підкреслюю: союз, а не федерація... Натомість політичний союз з Білорусею і Великобелусею це категоричний імператив закордонної політики нашої будучої Держави...”¹³⁴. Ця зовнішньополітична ідея була пов’язана із утопічним уявленням про можливість відродження станових елементів у Росії, Білорусі та в Україні. Від співпраці російських, білоруських і українських шляхтичів та селянських консервативних станів він очікував великої реставрації й “шляху до великої будучини нашого Європейського Сходу”¹³⁵. Уже в часи його життя, а ще виразніше – після його смерті – через європейський Схід прокотилися цілком інші процеси і політичні течії.

---

¹³⁴ *Литинський В.* Листи до братів-хліборобів III. Про національну аристократію та про три основні методи її організації: класократію, охлократію і демократію // *Хліборобська Україна*. – Відень: Видання українського союзу хліборобів державників, 1922–1923. – Кн. 4. – 36. VII і VIII. – С. 185.

¹³⁵ Там само. – Відень, 1921. – Кн. 3. – 36. V і VI. – С. 63.

КОМЕНТАРІ

“Політично-літературну діяльність я розпочав статтею в «Раді» в 1908 р. і видавною по-польськи «Szlachta na Ukrainie», якої ціллю було поширити серед польської шляхти на Україні укр[аїнську] національну свідомість. Цю саму ціль мав «Przegląd Krajowy», тижневик, видаваний один рік, і видана 1912 р. книга «Z dziejów Ukrainy». По переконанням завжди був самостійником, але не належав до РУП, натомість приймав участь в аспіраціях державницьких, що формувались тоді в Галичині”. (З листа В. Липинського до М. Гехтера від 16.09.1912 р.). *Література*: Липинський В. Листування / Ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. – К., 2003. – Т. 1: А–Ж. – С. 289–290.

Наталія Черкаська

[1909]

НА УВАГУ НАШИМ ВИДАВНИЦТВАМ Матеріал до нашої популярно-наукової літератури

Публікується за виданням: *Липинський В.* На увагу нашим видавництвам. Матеріал до нашої популярно-наукової літератури // Рада. – Київ, 1908. – № 62. – 27 березня. – С. 2–3.

Перша публікація В. Липинського в газеті “Рада” від 27.03.1908 започаткувала їхнє співробітництво на ближчі роки (1908, 1910–1912) та його україномовну публіцистичну діяльність.

Про роботу над цим матеріалом для газети В. Липинський згадує в листі до Б. Грінченка 9(22).03.1908. Бібліографічний огляд польської науково-популярної літератури та шкільних підручників, які автор вважав придатними для освітніх цілей і пропонував до перекладу українською мовою, був написаний у Закопаному, у пансіонаті “Єжево”, де В. Липинський мешкав з осені 1907 р. Перебування в Закопаному справило вплив на письменництво В. Липинського. Він познайомився з видатними представниками українського національного руху – Д. Донцовим, українофілом К. Гучковським. В. Липинський зблизився з В. Доманицьким, з яким познайомився в Києві наприкінці 1890-х років. Саме В. Доманицький долучив В. Липинського до оприлюднення в пресі результатів його праці в бібліотеках і архівах Кракова, сприяв введенню В’ячеслава Казимировича до кола української громади. Зокрема, він супроводжував В. Липинського під час візиту до М. Грушевського у Львові в березні 1908 р. (Деякі дослідники вважають, що особисте знайомство В. Липинського та М. Грушевського відбулось раніше, у 1904 або 1905 р., проте щоденник М. Грушевського 1904–1905 рр. це не фіксує). Разом з В. Доманицьким 1908 р. В. Липинський заснував на гроші родини видавничу спілку “Селянська книга” у Києві й для неї вивчав польську науково-популярну, дитячу літературу та шкільні підручники, придатні для українського читача. Результати дослідження В. Липин-

ський оприлюднив у бібліографічних нотатках, запропонованих газеті “Рада” та товариству “Просвіта”.

При написанні польських прізвищ і географічних назв українською мовою В. Липинський застосував транслітерацію: *Бржезиньські, Моржицька, Умиські* тощо, а також правила тогочасного польського правопису. У тексті та коментарях вживаємо сучасний український правопис прізвищ: *Бжезинський, Можиська, Умінський* тощо, але збережено оригінальний польський правопис у назвах книжок.

Зауважимо, що автори запропонованих українському читачеві науково-популярних праць і підручників, художніх творів здебільшого належали до грона видатних польських популяризаторів науки. На їхніх творах виховувалось не одне покоління польської молоді кінця XIX – першої третини XX ст. *Література*: Липинський В. Листування / Ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. – Т. 1: А–Ж. – К., 2003. – С. 347–349, 479–571. – (Серія “Архів”); Гирич І. Вячеслав Липинський у світлі його листування з дореволюційних часів // Липинський В. Листування. – С. 92; Gancarz B. My, szlachta ukraińska... Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego (1882–1914). – Kraków, 2006. – S. 200–201; Листування з Д. Дорошенком // Вячеслав Липинський. З епістолярної спадщини: (Листи до Д. Дорошенка, І. Кревецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухина). – К., 1996. – С. 365; Миронець Н. Листи В’ячеслава Липинського до Євгена Чикаленка (1909–1918 роки) // Укр. археограф. щорічник. – 2007. – Т. 12. – С. 495; Крупський І. Українська щоденна газета Наддніпрянщини “Рада” (1906–1914 рр.): Типологічна характеристика видання, проблематика газетно-публіцистичних виступів // Вісник Львів. ун-ту. Серія журналістики. – 2004. – Вип. 25. – С. 231–239; Передерій І. В’ячеслав Липинський як співробітник першої української щоденної газети “Рада” (1908–1914 рр.) // Укр. іст. журн. – 2011. – № 1. – С. 71–90.

“Рада” – єдина на Наддніпрянській Україні українська щоденна газета, заснована Б. Грінченком і Є. Чикаленком, за фінансовою підтримкою В. Симиренка. Газета виходила з 15 (28) жовтня 1906 р. до 20 липня (2 серпня) 1914 р. (припинила діяльність із введенням воєнного стану). З березня 1917 по січень 1919 р. виходила “Нова рада” (закрита владою у лютому 1919 р.). У вересні 1919 р. відновлено газету “Рада”.

“Рада” замислювалась як позапартійний орган. Проте з 1908 р. послідовно обстоювала погляди Товариства українських поступовців. Співробітниками «Ради» були такі національно свідомі громадські діячі, як М. Грушевський, І. Франко, М. Вороний, О. Олесь, В. Винниченко, С. Єфремов, С. Петлюра, В. Дурдуківський та ін. До редколегії газети увійшли: Д. Дорошенко (огляди по Україні), М. Лозинський (закордонний відділ), Л. Старицька-Черняхівська (огляди по Росії), Г. Шерстюк (школа, виховання), М. Гехтер (соціально-економічні справи), Б. Ярошевський і В. Липинський (польські справи). У часописі друкували передовиці з актуальних суспільно-політичних та економічних питань; внутрішні й закордонні телеграми; політичні огляди; наукові статті; фейлетони; огляди преси тощо.

У листі до редактора та видавця Є. Чикаленка 1909 р. В. Липинський так характеризував значення часопису для національно свідомих українців (правопис збережено): "...Вважаючи "Раду" *одиноким* поважним суспільним укр[аїнським] органом у нас, думаю, що навіть замітки, котрі появляються в неї, набирають через те тим більшого значіння і можуть служити певним показником суспільного і політичного світогляду сучасного свідомого українства в Україні російській". В. Липинський не повністю поділяв видавничу політику "Ради", але писав для газети, не претендуючи на гонорари. Власні публікації в часопису "Рада" він вважав "своїм одиноким вкладом до тієї спільної праці, якою є в сучасний момент одинока українська щоденна газета" (лист до Є. Чикаленка від 18.02/2.03 1912 р.). В. Липинський опублікував у газеті 18 статей (здебільшого під псевдонімом *В. Правобережець* або *Правоб.*). Принциповою позицією В. Липинського як публіциста була підтримка національно-територіальної політики, сформульованих ним засад територіального патріотизму.

Публіцистичну діяльність В. Липинського у газеті "Рада" високо поцінував Д. Дорошенко. У листі від 11.02.1930 р. він пропонував В. Липинському видати статті окремою брошурою, "бо там є речі дуже цінні й на сьогодні". *Література*: Листування з Д. Дорошенком // Вячеслав Липинський. З епістолярної спадщини: (Листи до Д. Дорошенка, І. Кривецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухина). – К., 1996. – С. 365.

С. 100. *Широкий кооперативний рух – рух суспільного єднання...* – На відміну від західноєвропейського, що виник з потреб робітничого класу, український кооперативний рух розпочався в другій половині 1860-х років з соціально-господарських потреб звільненого з кріпацтва селянства та міського дрібно-ремісничого та робітничого населення. Український народ сприймав кооперативний рух як засіб самооборони, і тому за тогочасних політичних умов цей рух став складовою його національно-визвольних змагань. Коли В. Липинський писав процитовані рядки, український кооперативний рух був на піднесенні, зумовленому революцією 1905–1907 рр. З 1900 до 1910 р. число кооперативів зросло майже в 4,7 раза, з 450 до 2100. Особливого розвитку на українських землях Російської імперії набули споживчі кооперативні товариства, сільськогосподарські кооперативні спілки, кредитна кооперація (що зародилась у вигляді ощадно-позичкових товариств). Натомість до 1917 р. через відсутність юридичних підстав слабше було представлено виробничу кооперацію. Закон про кооперацію в Російській імперії Державна дума ухвалила лише 1916 р. – "Положение о кооперативных товариществах и их союзах" ("Положення про кооперативні товариства та їхні спілки"). *Література*: Гай-Нижник П. Зародження і занепад української кооперації (кінець XIX ст. – 1920 р.) // Київ. старовина. – 2003. – № 6. – С. 87–93.

С. 101. *Науі "Просвіти"...* – Українські громадські культурно-освітні товариства було утворено для поширення освіти та національної свідомості серед народу у Львові 1868 р., з ініціативи народовців (див. наступні коментарі). У Галичині 1939 р. "Просвіта" мала вже 83 філії, 3075 читалень, 360 тис. членів; на українських землях

існувала до 1940 р. У Наддніпрянській Україні перше освітнє товариство за прикладом галицького та під назвою «Просвіта» виникло в жовтні 1905 р. в Катеринославі. Діяльність товариств регламентували статuti, затверджені загальними зборами. У вересні 1990 р. організація відновила роботу під назвою Товариство української мови ім. Т. Шевченка «Просвіта». (Див.: Підкова І., Шуст Р. Довідник з історії України: У 3 т. – Електронний доступ: http://history.franko.lviv.ua/Пр_4.htm).

...бібліотека “Молодість” у Києві... – Багатотомне видання, започатковане 1907 р. Б. Грінченком при видавництві “Вік” у Києві: українські казки для дітей, твори українського красномого письменства та українські переклади творів іноземних письменників.

...видавництво “Український учитель” в Полтаві... – Перше видавництво педагогічної літератури для українських шкіл у підросійській Україні було створене 1906 р. у Полтаві за участю Г. Шерстюка як голови видавничого товариства. Серед співзасновників були П. Мирний, М. Дмитрієв та Г. Маркевич. Першою книжкою видавництва стала перша частина “Короткої української граматики” Г. Шерстюка (Полтава, 1907). Упродовж двох років діяльності видавництва в Полтаві було надруковано 16 назв книжок. Серед них – підручники “Граматка” С. Черкасенка (1907), “Арифметика, або Щотниця для українських шкіл” О. Кониського (1907), науково-популярні видання “Про людське тіло” В. Корольова (1908), “Про небо: Популярна астрономія. Ч. 1” С. Черкасенка (1907), а також низка казок. З 1908 до 1912 р., у зв’язку з переїздом Г. Шерстюка, “Український учитель” функціонував у Києві. У київський період видавництво зосередилось на публікації книжок для самоосвіти українського населення та дитячої художньої літератури: загалом було видано понад 40 назв. У 1910–1911 рр. книжки видавництва отримали декілька медалей на російських виставках. Водночас “Український учитель” розпочав друк педагогічного часопису “Світло” за редакцією Г. Шерстюка. З третього числа 1910 р. до дев’ятого числа 1913 р. редактором часопису була його дружина Л. Шерстюк, а наприкінці 1913 р. до закриття 1914 р. – П. Діденко. Часопис виходив з вересня 1910 р. до початку Першої світової війни (1914), коли його було заборонено державною владою разом з іншими українськими виданнями.

...старе відоме видавництво “Благотворительное общество” у Петербурзі... – Засноване в Москві товариство “Благотворительное общество издания общепользных и дешевых книг” з 1898 р. друкувало в Петербурзі брошури для українських селян українською мовою. Вийшла велика серія книжок науково-популярного змісту – загалом понад 80 назв накладом понад 1 млн примірників.

...видавництво ... “Вік” у Києві... – Засноване 1896 р. видавництво діяло до 1918 р. Воно спеціалізувалося на виданні українських книжок: здійснило перевидання українських класиків, що стали бібліографічною рідкістю, видання тритомної “Антології української літератури” з усіх українських земель. У цілому у видавництві вийшло 140 назв загальним накладом 560 тис. примірників. З видавництвом співробітничали видатні діячі української культури, як-от: О. Лотоцький, О. Кониський, С. Єфремов, Ф. Матушевський, В. Доманицький.

С. 102 ... “Шкільна матиця”... – Культурно-освітня організація на території Царства Польського, заснована на пропозицію інженера Ю. Свйонтковського на установчих зборах 15.05.1905 у Варшаві під назвою “Шкільна матиця Царства Польського” (“Macierz Szkolna Królestwa Polskiego”). Було ухвалено її статут. “Шкільна матиця” декларувала свою аполітичність, але частково перебувала під впливом націонал-демократів (ендеків) і християнських демократів. Метою організації було проголошено сприяння польському приватному шкільництву “до часу націоналізації державних шкіл”. Цій меті відповідали завдання товариства: поширення та підтримка освіти в християнському та національному дусі шляхом заснування та впровадження навчально-виховних інституцій, дошкільних доброчинних закладів (пол. *ochronka*) для вбогих дітей, початкових шкіл, курсів, середніх шкіл і вишів, організації бібліотек, читалень, народних університетів, читань лекцій, публічних дискусій, видання та поширення книжок тощо. “Шкільна матиця” легалізувала діяльність на підставі царського маніфесту 14 жовтня 1905 р., що дозволив відкриття приватних шкіл з польською мовою навчання, але без громадських прав. Серед засновників організації були Ю. Свйонтковський, Г. Сенкевич (перший голова її Ради), А. Обуховський і М. Бжезинський. Заборонена 1907 р. царською владою, організація продовжувала діяти нелегально.

У 1916 р. німецька окупаційна влада офіційно відновила функціонування “Польської шкільної матиці Царства Польського” та затвердила її статут. Організація діяла до 1.08.1940, коли разом з іншими польськими організаціями та фундаціями, що функціонували на території Генерал-губернаторства, її було заборонено нацистською окупаційною владою.

З 1953 р. “Польська шкільна матиця”, з ініціативи представників польської еміграції у Великій Британії, розгорнула діяльність у Лондоні. Першим головою її Ради став генерал Владислав Андерс.

...перелічені далі книжки видані у Варшаві, і дістати їх можна в “Польській книгарні”, ул. Варецька, 14. – Будівлю книгарні було зруйновано під час Другої світової війни. Нині на цьому місці височіє комплекс Національного банку Польщі. За вказаною адресою у Варшаві з 1880 р. розміщувалась заснована у червні 1871 р. відомим польським видавцем, музичним критиком Юзефом Сікорським (1815–1896) друкарня, а також редакція щоденної “Gazety Polskiej” (1861–1907), редактором якої він був у 1863–1874 рр. З 1886 р. друкарнею керувала невістка Ю. Сікорського Юлія з Растальських Сікорська (1846–1923), громадський діяч, член жіночого осередку Варшавського кола народної освіти, очолюваного М. Бжезинським, відомим популяризатором знань (див. наступний коментар). У будинку розташовувалось видавництво “Księgarnia Polska” (“Польська книгарня”, 1898–1919), що діяло як фірма Юлії Сікорської (до 1910 р.). Його завданням була популяризація досягнень науки серед народу. У видавничій діяльності видавництво “Польська книгарня” та друкарня Ю. Сікорського були тісно пов’язані з Варшавським колом народної освіти, яке з 1891 до 1914 р. видало 287 позицій, з них 61 науково-популярне видання. Згодом видавництво “Польська книгарня” було передано “Польській шкільній мати-

ції". *Література*: Zasztowt L. Popularyzacja nauki w Królestwie Polskim 1864–1905. – Wrocław: Ossolineum, 1989. – S. 137.

...відомого польського популяризатора д[обродія] Бжезинського. – Йдеться про Мечислава Бжезинського (псевдоніми: Віктор Ольшевський, К. Бистшицький, 1858–1911). Його праці досі зберігають історичне та просвітнє значення: витримали декілька видань, а деякі з них упродовж ХХ ст. неодноразово передруковувались у Польщі.

“Про те, що є в середині землі”... – Перша зі згаданих В. Липинським брошур М. Бжезинського мала таку оригінальну назву: “Pogadanki o wnętrzu ziemi t.j. o rozpalonem wnętrzu ziemi, o źródłach gorących i górach ziejących ogniem, o strasznych trzęsieniach ziemi, o budowie skorupy ziemskiej, o roślinach i zwierzętach przedpotopowych, węzjozaszczurach, rybozjaszczurach, smokach latających i innych dziwach” (“Бесіди про надра землі, тобто про розжарені надра землі, гарячі джерела та вогнедишні гори, про страшні землетруси, про будову земної кори, про допотопні рослини та тварини, змієшчерів, рибошчерів, летючих драконів та інші дива”). У заголовку згадуються не казкові персонажі, а різновиди давніх змієподібних ящірок (латин. *Ophisaurus apodus*), рибошчерів (латин. *ichtyosaurus*, іхтіозаври), які харчувались рибою, і птахоподібних ящірок (у книзі згадується рептилія летючий дракон, латин. *draco volans*). Працю М. Бжезинського вперше було видано 1894 р. у Варшаві, загалом вийшло сім видань. В. Липинський у огляді згадує друге видання (1900).

“Про моря та суходоли” (“*O morzach i lądach*”, 1903 р., 142 стор.)... – Брошуру М. Бжезинського вперше було надруковано 1898. Друге видання вийшло 1903 (його й згадує В. Липинський), третє – 1907 р.

“Про воздух та що в ньому діється” (“*O powietrzu i zjawiskach w niem zachodzących*”, 1903 р., 184 стор.)... – Точніший український переклад заголовку праці: “Про повітря та явища, що в ньому відбуваються”. Вперше брошуру було видано 1896 р., вдруге – 1903 (на це видання й посилається В. Липинський), втретє – 1907 р.

“Рослини, звірі та люди на земній кулі” (“*Rośliny, zwierzęta i ludzie na kuli ziemskiej*”, 1907, 126 стор.). – Працю М. Бжезинського з численними малюнками вперше було надруковано 1900 р. В. Липинський згадує друге видання. Втретє працю було видано 1911 р. під іншою назвою: “*Opis świata czyli Rośliny, zwierzęta i ludzie na kuli ziemskiej*” (“Опис світу, або Рослини, тварини та народи на земній кулі”).

...популярну фізику написав д. Промик... – Казимир Промик, літературний псевдонім Конрада Прушинського (1851–1908). Працю, що її згадує В. Липинський, вперше було видано 1884 р. у Варшаві, її неодноразово перевидавали до 1915 р. Оригінальна її назва така: “*Ciekawe zjawiska w świecie, choć ludzie na nie ciągle patrzą, ale ich zwykle nie rozumieją*” (“Цікаві явища в світі, хоча люди їх постійно спостерігають, але їх зазвичай не розуміють”). Йдеться про такі природні явища, як повітря, хмари, дощ, гім тощо.

Бжезинський, *“Про затміння сонця та місяця”*... – Брошуру “О за́тмєніах Сłońca і Ксіє́жyca” вперше було видано польською 1897 р. На перше видання, пере-

друковане 1907, й посилається В. Липинський. Вже після смерті М. Бжезинського, у 1917, 1924 рр. вийшли друге та третє видання праці.

...*Умінський в своїх книжечках...* – Йдеться про науково-популярні праці Владислава Умінського (1865–1954), автора книжок для дітей і молоді. Лише з 1897 по 1907 р. В. Умінський надрукував 15 науково-популярних праць. До Другої світової війни на його творах виховано кілька поколінь польської молоді.

...*“Про кам’яний вугіль” (“O węglu kamiennym)...* – із зазначенням: *odczyt popularny do latarni czarnoksięskiej*” – популярна лекція В. Умінського до “чарівного ліхтаря” (пол. “*latarnia czarnoksięska*”) – апарату для проекцій зображень – вийшла 1900 р. Її було перевидано 1921 р.

...*Піотровський, “Звідки взялися каміння на наших полях”...* – Повна назва праці Фелікса Піотровського (1867–?): “*Skąd się wzięły kamienie na polach naszych i jak się utworzyły?*” (“Звідки взялось каміння на наших полях і як утворилось?”). Уперше працю було видано 1894 р. Друге, виправлене, розширене видання вийшло 1918 р. Ф. Піотровський описав явища на земній кулі, пов’язані з утворенням ератичних (блукаючих) валунів, занесених льодовиком далеко від виходу корінних порід, з яких вони утворилися.

Про палеонтологію ... книжечка Умінського “Про звірів перед потопом”... – Оригінальна назва брошури В. Умінського, виданої 1900 р. обсягом 43 с. (у публікації хибно вказано 73): “*Zwierzęta przedpotopowe: odczyt popularny do latarni czarnoksięskiej*” (“Передпотопові звірі: популярна лекція до «чарівного ліхтаря»”). Працю було перевидано 1918 р.

...*Струмпф, “З яких частин складається рослина”...* – Йдеться про науково-популярну працю Едварда Струмпфа (1873–1901), польського популяризатора знань у царині ботаніки. Оригінальна назва виданої 1899 р. обсягом 32 с. брошури така: “*Z jakich części składa się roślina i do czego te części są jej potrzebne*” (“З яких частин складається рослина і навіщо ці частини їй потрібні”). Друге видання (1908), доповнене М. Бжезинським, з малюнками, становило 40 с. (а не 70 с., як надруковано в газеті “Рада”). Третє видання (1916) вийшло обсягом 38 с.

...*Скшинська, “Що можна бачити крізь побільшуюче скло” (“Co można widzieć przez szkła powiększające”)*... – Працю Казимири Скшинської про мікроскоп вперше було видано 1901 р. (48 с.), вдруге – 1920 р. (70 с.). Їй передувала наукова монографія цього автора “*Świat niewidzialny czyli Świat widziany przez mikroskop*” (“Невидимий світ, або Світ, який бачимо через мікроскоп”) (Warszawa, 1900. – 251 s.).

С. 103. ...*Бжезинський, “Найважливіші та найцікавіші сосуни”...* – Оригінальний заголовок праці такий: “*Najciekawsze i najważniejsze zwierzęta ssące, ich życie i obyczaje: podług Brehma, Romanesa i innych*” (“Найцікавіші та найважливіші ссавці, їхнє життя та поведінка: за Бремом, Роменсом та іншими”). Вперше її було видано 1892 р. (196 с.), вдруге – 1906 р. (це видання й згадує В. Липинський). М. Бжезинський використав матеріал з праць відомих природознавців, зокрема німця Альфреда Едмунда Брема (Brehm, 1829–1884) та англійця Джорджа Джона Роменса (Romanes, 1848–1894).

...*“Наші вороги та приятелі поміж птахами”* (*“Nasi wrogowie i przyjaciele wśród ptaków”*)... – Повна назва праці така: *“Nasi wrogowie i przyjaciele wśród ptaków: z K. Wodzickiego i W. Taczanowskiego wybrał M. Brzeziński”* (*“Наші вороги та приятелі поміж птахами: з К. Водзицького і В. Тачановського відібрав М. Бжезинський”*). М. Бжезинський був укладачем брошури. Він використав праці польських орнітологів Казимира Водзицького (1816–1889) та Владислава Тачановського (1819–1890). Вперше брошуру було опубліковано 1890 р., а загалом з’явилося шість видань (1890, 1896, 1906, 1916, 1917, 1920). Для українського перекладу В. Липинський запропонував третє видання книжки (1906).

...*Умінський: “Звірі, що щезають або вже щезли”* (*“Zwierzęta ginące i zaginione”*, 29 стор.)... – Текст популярної лекції, прочитаної В. Умінським 5/17 травня 1895 р. у Музеї промисловості та рільництва у Варшаві, вперше було опубліковано у 1901 р. у 4-му томі *“Видавництва Жіночого комітету при Варшавському товаристві опіки тваринами”*. Окремим відбитком перевидано там само 1906 р.

...*“Підземні житла звірів”*... – Праця В. Умінського *“Podziemne mieszkania zwierząt: pogadanka naukowa”* (*“Підземні житла тварин: наукова бесіда”*) вийшла 1904 р., вдруге – 1921 р.

...*Стефановська, “Про материнську любов серед звірів”*... 64 стор. ... – Працю польського біолога та фізіолога Михаліни Стефановської (1855–1942), яку згадує В. Липинський, вперше було опубліковано в жіночому журналі *“Ster”*. Часопис виходив у Львові у 1895–1897 рр. за редакцією Пауліни Кучальської-Рейншмід (Paulina Kuczalska-Reinschmid). Див.: *Stefanowska M. Miłość macierzyńska w świecie zwierzęcym // Ster. – 1897. – № 10. – S. 150–152; № 11. – S. 165–166; № 12. – S. 177–179; № 13. – S. 194–196; № 14. – S. 210–211; № 15. – S. 226–227; № 17. – S. 241–244.* Автор услід за теорією Ч. Дарвіна розпочинає власне дослідження від найпростіших представників фауни – устриць і комарів – і доводить до ссавців і приматів. Окремою брошурою праця М. Стефановської вийшла 1902 р. (на це видання посилається В. Липинський у бібліографічних нотатках).

...*“Що робиться в уликах”* (*“Co się dzieje w ulach”*, 82 стор.)... – Праця М. Стефановської, яку також згадує В. Липинський, у польському оригіналі мала підзаголовок: *“Co się dzieje w ulach?: życie i obyczaje pszczoły zwyczajnej”* (*“Що робиться у вуликах? Життя та поведінка бджоли звичайної”*). Вперше брошура вийшла 1898 р. В. Липинський посилається на її друге видання (1906).

...*Бжезинського “Про тіло людини”* (*“Ciało człowieka”*, 152 стор.)... – Оригінальна назва праці М. Бжезинського така: *“Jak zbudowane jest ciało człowieka i do czego różne części ciała ludzkiego służą?”* (*“Як побудоване тіло людини і для чого різні частини людського тіла слугують?”*). Загалом вийшло шість видань (1892, 1900, 1909, 1916, 1919, 1920). В. Липинський посилається на друге видання (1900) праці.

...*Поплавська, “Про життя передісторичних людей”* (*“Pogadanki o życiu i rozwoju ludzi przedhistorycznych”*, 97 стор.)... – Йдеться про науково-популярну брошуру Феліції Поплавської, вперше видану 1903 р. Проте назва оригіналу відрізняється

ся від поданої В. Липинським: “Pogadanki o życiu i rozwoju ludzi przedhistorycznych, czyli o tem, jak ludzkość ze stanu dzikości doszła do dzisiejszego ukształcenia” (“Бесіди про життя та розвиток доісторичних людей, або про те, як людство зі стану дикунства дійшло до нинішньої організації”). Брошура мала три видання (1903, 1916, 1919). Її значення в історії польської науки засвідчує той факт, що працю Ф. Поплавської оцифровано для бібліотеки “Europeana”.

...Умінський, “Про залізо і яка з нього користь” (“O żelazie i pożytku z niego”, 37 стор.) ... – Оригінальна назва праці В. Умінського польською мовою – “O żelazie i pożytkach z niego: odczyt popularny” (“Про залізо і яка з нього користь: популярна лекція”). Брошура виходила чотири рази – 1900, 1916, 1937, 1946 рр. В. Липинський посилається на єдине на час його публікації видання праці В. Умінського (1900).

...Умінський ... “Огонь на службі у людини” (“Ogień na usługach człowieka”, 32 стор.)... – В. Липинський поминув у перекладі підзаголовок оригіналу: “Ogień na usługach człowieka: odczyt popularny” (“Вогонь на службі у людини: популярна лекція”). Вперше працю В. Умінського було надруковано 1899 р. Її перевидали ще тричі: у 1911, 1920, 1924 рр.

...Умінський ... “Яка користь людям од звірів” (“Co człowiek zawdzięcza zwierzętom”, 30 стор.)... – Брошура В. Умінського мала також підзаголовок: “... odczyt popularny Władysława Umińskiego wypowiedziany w dniu 4/16 marca 1896 r.” (“...популярна лекція, прочитана Владиславом Умінським 4/16 березня 1896 р.”). Вперше працю було видано 1901 р. у 3-му томі “Видавництва Жіночого комітету при Товаристві опіки тваринами”, вдруге – там само 1907 р. Причому в другому виданні уточнено, що лекцію автор прочитав у залі Музею промисловості та рільництва у Варшаві. В. Липинський посилається на перше видання книжки.

...Умінський, “Про диких жителів Австралії” (“Dzicy mieszkańcy Australji”, 1907 р., 79 стор.)... – Оригінальна назва цієї праці така: “Dzicy mieszkańcy Australii: ich sposób życia, broń, narzędzia, zwyczaje, obyczaje, urządzenia itd.: podług opowiadań podróżników” (“Дикі мешканці Австралії: їхній спосіб життя, зброя, знаряддя, звичаї, поведінка, улаштування тощо: за оповіданнями мандрівників”). Брошура вперше вийшла 1898 р. В. Липинський помилився щодо року другого видання книги, вказавши 1907 замість 1906 р.

...“Нансен серед крижаного моря” (“Nansen wśród lodów północy”, 42 стор.)... – Йдеться про опубліковану 1899 р. доповідь В. Умінського “Nansen pośród lodów północy: odczyt ludowy” (“Нансен серед льодів Півночі: популярна доповідь”), присвячену експедиції норвезького вченого Ф. Нансена до Північного полюса 1893–1895 рр.; перевидану 1916 р.

...історію давніх народів в книжках: Р. М. ... популярної історії Греції та Риму бракує... – В. Липинський посилається на праці Розалії Можицької (1859–1923), дружини М. Бжезинського. Вона підписувала праці: Р. М., R. M. Brzezińska, R. Morzycka-Brzezińska, R. Morzycka та R. Brzezińska. Можливо, В. Липинському не була відома її праця з історії Риму, видана 1904 р.: “Rzym: dzieje państwa rzymskiego

od jego założenia do upadku” (“Рим: історія Римської держави від її заснування до занепаду”). Або ж він вважав завеликим для науково-популярної праці обсяг книжки (222 с.). Брошуру, присвячену історії Греції, згодом, у 1910 р. опублікувала молодша сестра авторки, Фаустина Можицька (про її праці – у наступних коментарях до публікації В. Липинського).

...“*З життя давніх народів: халдейців, ассирійців, фінікійців*” (“*Z życia ludów starożytnych*”, 53 стор.) і “*Про єгиптян*” (“*Egipcjanie*”, 46 стор.)... – В. Липинський вільно переклав заголовки праць Р. Можицької, не зазначивши роки видань. Проте поданий ним заголовок польською мовою “*Z życia ludów starożytnych*” (“З життя стародавніх народів”) об’єднує обидві згадані В. Липинським праці Р. Можицької: “*Egipcjanie: ich religia, zwyczaje, urządzenia społeczne i sztuki przed tysiącami lat*” (1892, 1897; “Єгиптяни: їх релігія, звичаї, суспільний устрій і мистецтва тисячі років тому”) та “*Chaldejczycy, Asyryjczycy i Fenicjanie*” (1900; “Халдеї, ассирійці, фінікійці”; підписано криптонімом М. R.). В. Липинський мав на увазі друге видання праці Р. Можицької про єгиптян (1897).

...*Сосновський, “Бразилія та її жителі”* (87 стор.)... – Оригінальна назва праці Павла Сосновського (1859–1947), польського географа та педагога, така: “*Brazylia, jej przystość i mieszkańcy*” (“Бразилія, її природа та мешканці”). У брошурі, виданій 1892 р., автор подав історичний нарис відкриття Південної Америки, короткі описи річок, рослинного покриву, тварин, а також тубільного населення (індіанців, потомків давніх невольників).

...*Бжезинський, “Сполучені Штати Північної Америки”* (“*Stany Zjednoczone Ameryki Północnej*”, 98 стор.)... – Працю М. Бжезинського було перевидано двічі – 1899 та 1907 рр. В. Липинський посилається на перше видання.

...“*Про Китай та китайців*” (“*O kraju Chińskiem i Chińczykach*”, 50 стор.)... – Вперше працю М. Бжезинського надрукували 1900 р. Друге, доповнене видання вийшло вже після смерті автора, 1912 р.

...“*Про турків, їхні звичаї та віру*” (“*Turcy, ich obyczaje i religja*”, 48 стор.)... – Повна назва брошури М. Бжезинського: “*Turcy, ich obyczaje i religja oraz kraje tureckie w Europie*” (“Турки, їхні звичаї і релігія, а також турецькі країни в Європі”). Згадується єдине на той час видання праці (1900), обсягом 46 с. (а не 48 с., як вказує В. Липинський). Друге видання вийшло наступного 1909 р., після публікації огляду В. Липинського.

...*Можеуцька, “Франція і її учителі”* (92 стор.)... – Заголовки праць Ф. Можицької В. Липинський подає у власному українському перекладі. Але заголовок польського оригіналу 1903 р. був такий: “*Francja i jej mieszkańcy*” (відповідно й український переклад – “Франція та її мешканці”). Тут і нижче В. Липинський перелічує науково-популярні праці польської громадської діячки, письменниці Фаустини Можицької (Faustyna Morzyska, 1864–1910; у публікації В. Липинського помилка в написанні її прізвища), – молодшої сестри вищезгаданої Розалії Бжезинської-Можицької.

Праці Ф. Можицької у доступній формі знайомили з історією, звичаями та географічними умовами інших країн.

... “Швейцарія, її природа та мешканці” (111 стор.)... – Оригінальний заголовок праці Ф. Можицької, виданої 1901 р., такий: “Szwajcaria, jej przyroda i mieszkańcy: szkic geograficzno-etnograficzny” (“Швейцарія, її природа та мешканці: географічно-етнографічний нарис”).

... “Голландія”, 1907 р. (60 стор.)... – Заголовок польською праці Ф. Можицької такий: “Holandja”. Голландія – неофіційна назва Королівства Нідерландів, за найменуванням однієї з семи провінцій, що входила у XVI ст. до Республіки сполучених провінцій Нідерландів.

... “Бельгія”, 1907 (49 стор.)... – Заголовок оригіналу праці Ф. Можицької: “Belgia”. Працю не було перевидано.

... “З далекої півночі: про Норвегію, Швецію, Данію, Ірландію” (120 стор.)... – Перекладаючи заголовок праці Ф. Можицької, В. Липинський помилився в назвах країн. Польський заголовок такий: “Z dalekiej Północy: Norwegja, Szwecja, Danja, Islandja i Laponja” (“З далекої Півночі: Норвегія, Швеція, Данія, Ісландія і Лапландія”). Згадана у заголовку географічна назва Лапландія (сучасною польською – Laponia) позначає північний регіон Фінляндії (до 1809 р. була історичною провінцією Швеції).

Вперше працю було видано 1896 р., і саме на це видання посилається В. Липинський. Брошура Ф. Можицької отримала схвальні рецензії, зокрема географа Вацлава Налковського (1903). Друге видання вийшло 1907 р. обсягом 123 с.

... Антошка: “Про словаків” (“Nasi pobratymcy Slowacy”, 60 стор.)... – Тут і нижче йдеться про етнографічні праці польського популяризатора культури словаків і чехів Антоніни Смішкової (Smiškova, 1858–1934), що їх підписувала псевдонімом Antoszka (Антошка). Український переклад назви праці, яку згадує В. Липинський, – “Наші побратими словаки”. Брошуру було вперше видано польською мовою 1895 р. (додатковим накладом 1901 р., 64 с.). У 1922 р. вийшло друге, розширене видання. В. Липинський згадує видання 1895 р. Праця А. Смішкової була присвячена народному мистецтву, костюмам, звичаям і національному життю словаків. Працю цього автора “Про чехів, їх край і життя” (“O czechach, ich kraju i życiu”, 1895), друге доповнене видання якої вийшло 1907 р. (117 с.), В. Липинський планував перекласти для київської “Просвіти” й пропонував її голові Б. Грінченкові як матеріал для вивчення українською молоддю. *Література*: Липинський В. Листування. – С. 349.

... “Про полудневих слов’ян: болгарів, сербів, чорногорців, герцеговинців, босняків” (112 стор.)... – В. Липинський не подає оригінальну назву праці, обмежуючись її вільним українським перекладом. Йдеться про брошуру А. Смішкової “Słowianie Południowi: Bulgarzy, Serbowie, Czarnogórcy, Bośniacy i Hercegowińcy” (“Південні слов’яни: болгарини, серби, чорногорці, босняки та герцеговинці”), видану 1898 р. Босняками сьогодні називають мусульманське населення сучасної Боснії і Герцеговини. В українському перекладі В. Липинський помилився щодо послідовності народів у назві книги.

С. 104. ...дві книжки про гігієну: Бжезинський, *“Як виховувати дітей на здорових та сильних людей”* ... і Промик, *“Як ми себе годуємо і як треба годуватися (“Jak się żywimy”, 144 стор.)*... – Оригінальний титул праці М. Бжезинського був такий: *“Jak wychowywać dzieci na zdrowych i silnych ludzi?”*. Її вперше було надруковано 1902 р. обсягом 48 с. і перевидано тричі – у 1916, 1918 та 1925 рр. Працю польського освітнього діяча Конрада Прушинського (псевдонім – Kazimierz Promyk, Казимир Промик) *“Jak się żywimy, a jak żywić się, i o co starać się trzeba”* (“Як харчуємося, а як харчуватись і про що клопотатися треба”) було видано 1901 р. обсягом 114 с. (а не 144 с., як вказано в нотатках В. Липинського). Книжки К. Прушинського, власника “Крайової книгарні” у Варшаві (1878), друкували у його власному видавництві, в серії “Wydawnictwo Księgarni Krajowej Konrada Prószyńskiego w Warszawie” (до 1920 р.). У цій серії вийшла й брошура М. Бжезинського *“Jak wychowywać dzieci na zdrowych i silnych ludzi?”*.

Слід зазначити, що з науково-популярних праць і підручників, перелічених В. Липинським у бібліографічному огляді, лише вищеназвана праця М. Бжезинського 1909 р. вийшла в Харкові (видавець І. Х. Бойко, друкарня А. А. Жмудського) українською мовою, у перекладі А. Рівного (*“Як виховувати дітей на здорових і сильних людей”*, 42 с.).

Підручником географії могли б бути ... Промик, “Про світ” (“Stopniowe opisanie świata”, 1906 р., 76 стор.)... – Вперше працю вищезгаданого Конрада Прушинського було опубліковано 1884 р. (76 с.) під псевдонімом Казимир Промик (Kazimierz Promyk). Оригінальна її назва така: *“Stopniowe opisanie świata, obmyślane i ułożone w krótkości, zaopatrzone w wiele obrazków i mapek”* (“Послідовний опис світу, обміркований і коротко викладений, з залученням багатьох малюнків і мап”). Книжка користувалась великою популярністю серед поляків.

... і Бжезинський, “Ілюстрована мандрівка по Європі” (“Wędrowka obrazkowa po Europie”, 2 карти, 82 стор.)... – На думку В. Липинського, підручником з географії в українських школах могла слугувати праця М. Бжезинського, опублікована 1902 р. (це видання й згадує В. Липинський). Друге її видання вийшло 1907 р. (72 с.).

... дуже гарно написана книжка С. “Про царство Польське” (“Opisanie Królestwa Polskiego”, 152 стор.): – Автор праці “Опис Царства Польського”, вперше виданої 1901 р., – польський географ Павло Сосновський, який сховався за криптонімом S. Власне, це була перша частина до кінця не реалізованого проекту з польської популярної географії, що мала самостійний заголовок *“Przyroda kraju”* (“Природа краю”). Друге, перероблене видання твору, на титульній сторінці якого було зазначено ініціал і прізвище автора, вийшло 1907 р. обсягом 160 с. В. Липинський згадує перше видання праці П. Сосновського.

З книжок для дітей ... “Спомини коня” (“Pamiętnik konia”, 72 стор.)... – В. Липинський мав на увазі польський переклад з англійської повісті Анни Сюел (Anna Sewell, 1820–1877), виданий 1907 р. Назва англійського оригіналу така: *“Black Beauty, his grooms and companions: The autobiography of a Horse”* (“Чорний красень, його груми й товариші: Автобіографія коня”, 1877). Повість англійської письмен-

ниці вийшла вже після смерті автора й на сьогодні є класикою англomовної дитячої літератури. Сюжет побудовано на розповіді коня на прізвисько Чорний красень про події його життя. Проте А. Сюел писала твір для дорослих. Вона прагнула привернути увагу сучасників до тяжких умов життя коней, викликати співчуття до тварин. Переклад твору А. Сюел польською мовою (“Mój Kary”) вийшов 2010 р. у Варшаві. Того самого року у Львові видано український переклад, під заголовком “Чорний красень” (перекл. А. Саган). На основі твору було знято художні ігрові та анімаційні фільми (1917, 1921, 1946, 1971, 1978, 1987, 1994) та телевізійний серіал (1972). Твір А. Сюел було адаптовано для театральної вистави у Великій Британії (2011).

...Каррингтон, “Помічники людини” – це змінений трохи переклад з англійської мови М. Г. (“Pomocniki człowieka”, 1907 р., 109 стор.)... – В. Липинський згадує польський переклад твору англійської дитячої письменниці, захисниці тварин Едіт Каррингтон, здійснений польською письменницею Марією Герсон-Домбровською (1869–1942); на титулі книги зазначено лише ініціали: М. Г.). Переклад М. Герсон-Домбровської було опубліковано 1907 р. у 10-му томі “Видавництва Жіночого комітету при Варшавському товаристві опіки тваринами” і перевидано у 1919 та 1923 рр. Оригінальний твір Е. Каррингтон (“Man’s helpers”) вперше вийшов 1897 р. у Лондоні. Твори Е. Каррингтон досі перевидають у Великій Британії.

...“Дарунок для молоді” (“Podarunek dla młodzieży”, 1907 р., 477 стор., 113 мал.) ... торік вийшла десятим виданням... – Підручник М. Бжезинського мав таку назву: “Podarunek dla młodzieży: książka do czytania i nauki dla tych, co nie chcą być ciemnymi” (“Дарунок для молоді: книжка для тих, хто не хоче бути неосвіченим”). Вперше видана коштом автора, ця читанка з 1885 до 1920 р. загалом мала 17 видань. Причому за Першої світової війни виходила тричі: зокрема у Москві, для польських організацій допомоги жертвам війни (1916). Читанку М. Бжезинського В. Липинський вважав придатною для використання в українській “Просвіті” й тому надіслав примірник голові київського товариства Б. Грінченкові, “як зразок, а може, почасти й матеріал для української читанки для дітей”. (З листа до Б. Грінченка від 9/22 березня 1908 р. // Липинський В. Листування / Ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. – Т. 1: А–Ж. – С. 347).

С. 105. ...книжки, призначені для народного учителя ... д. Бжезинського “Оповідання про природу та промисли” (“Z dziedziny przyrody i przemysłu”...)... – В. Липинський посилається на четверте видання праці М. Бжезинського (1906). Загалом вийшло шість видань (1892, 1898, 1904, 1906, 1910, 1916). Оригінальна назва праці: “Z dziedziny przyrody i przemysłu: pogadanki z młodemi przyjaciółmi objaśnione 420 rysunkami” (“Зі сфери природи і промисловості: бесіди з молодими друзями, проілюстровані 420-ма рисунками”).

...Невеличка ... книжка д. Вериго “Що з чого виробляється?”... – З книжок, пропонує для народного вчителя, В. Липинський назвав працю польського педагога та письменниці Марії Вериги-Радзивіловичової (1858–1944), дружини відомого психіатра Рафала Радзивіловича. Праця вперше вийшла друком 1894 р., а починаю-

чи з другого видання (1901) – у співавторстві з Марією Гольчевською (1872–1913), вчителькою, перекладачем і популяризатором природничих наук, донькою видавця книги Міхала Аркта. Загалом з 1894 до 1917 р. книжка мала шість видань (1894, 1901, 1905, 1908, 1913, 1917). Оригінальна назва згаданої В. Липинським праці така: “Co się z czego robi i skąd pochodzi: zbiór praktycznych wskazówek dla wychowawców i nauczycieli początkowych” (“Що з чого виробляється та звідки походить: збірка практичних рекомендацій для вихователів і вчителів початкових шкіл”). Актуальність праці її для сучасної польської школи засвідчує репринтне перевидання у 2012 р. її 5-го видання (1913).

Поминаючи інші, так само призначені для учителя книжки, як, напр., д. Гейльперна “Розмова про тайни природи” (“Pogadanki o tajemnicach przyrody”, в двох частинах)... – Згадується підручник з природничих наук польського педагога єврейського походження, діяча польського соціалістичного руху Максиміліана (Маврикія, Мориса) Гейльперна (Heilpern, 1856–1925). “Pogadanki o tajemnicach przyrody” склалися з двох частин, які вийшли окремими виданнями у 1891 (додатковий наклад 1900 р.) і 1893 рр., під самостійними заголовками. Перша частина мала назву: “Wiadomości wstępne o świecie” (“Вступні відомості про світ”). Другу частину праці було присвячено рослинному світові: “Jak żyją rośliny, jak się odżywiają, rosną, rozmnażają i poruszają (kurs popularny morfologii i fizjologii roślin)” (“Як живуть рослини, як живляться, зростають, розплоджуються і рухаються (популярний курс морфології і фізіології рослин)”). Підручник М. Гейльперна на початку ХХ ст. перевидавався декілька разів. Друге розширене видання першої частини вийшло 1900 р., другої частини – 1906 р. Загалом з 1893 до 1919 р. обидві частини праці мали п’ять видань. В. Липинський вважав обсяг підручника завеликим для пересічного вчителя.

Наталія Черкаська

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ МИК[ОЛИ] АРКАСА

Публікується за виданням: *Липинський В. Історія України Мик[оли] Аркаса. Історія України-Русі. З 210 малюнками і портретами. Написав Микола Аркас. С[анкт]-Петербург, 1908 р. вел. 8^о. XVI+384+2 нenum[ерованих] ст[орінки]+9 карт+12 нenum[ерованих] ст[орінок] родоводів // Літературно-науковий вістник. – Київ, 1908. – Р. XI. – Т. 43. – Кн. VIII. – Липень, серпень, вересень. – С. 307–318.*

Відомий громадський, культурно-освітній діяч, прихильник української ідеї Микола Аркас (1853–1909) написав і на початку 1908 р. видав власним коштом науково-популярну працю “Історія України-Русі”. Книжка вийшла у Петербурзі великим на той час накладом (3 тис. примірників). Редактором праці став громадський діяч, історик, літературознавець, публіцист Василь Доманицький, який ініціював перевидання праці М. Аркаса і багато зробив для цього. Цінним джерелом з історії їх співробітництва, написання та видання цього твору є виявлене та опубліковане І. Старовойтенко листування М. Аркаса та В. Доманицького (1906–1909).

“Історія України-Русі” мала науково-популярний характер і написана зрозумілою тодішньому українському пересічному читачеві мовою. За висловом Є. Чикаленка, своєю популярністю серед українців вона поступалась лише “Кобзарю” Т. Шевченка.

Твір М. Аркаса в основному прихильно сприйняла наукова громадськість. Рецензенти (Д. Дорошенко, С. Томашівський, Б. Барвінський, В. Пачовський та інші) пояснювали численні недоліки праці її популярним характером. Претензії були висловлені й щодо ілюстративного матеріалу книжки. Разом з тим рецензенти визнавали значення праці М. Аркаса для українського руху та її роль у національному просвітництві.

У січні 1908 року М. Грушевський погодився надрукувати рецензію В. Липинського на твір М. Аркаса. Для двомісячника “Записки Наукового товариства імені Шевченка”, на замовлення його тодішнього голови та редактора часопису, В. Липинський написав у цілому позитивну рецензію на “Історію України-Русі”. Однак попри домовленість з В. Липинським рецензію було опубліковано в “Літературно-науковому вістнику” (Київ, 1908. – Р. XI. – Т. XLIII. – Кн. 8. – С. 307–318). Редакційне втручання М. Грушевського в її зміст призвело до скорочення позитивних оцінок рецензента, змістивши акценти на зауваження щодо змісту та структури твору М. Аркаса. Надто М. Грушевський, на власний розсуд, доповнив публікацію В. Липинського нотаткою “До рецензії д. Липинського” (Там само. – С. 318–323). Не узгодивши свою позицію з В. Липинським, український історик опублікував дуже суворий відгук на працю М. Аркаса, чим фактично знівелював рецензію В. Липинського. Проаналізувавши зміст і мову твору, М. Грушевський дійшов висновку, що “...се історія без історії, без культурного, суспільного і політичного змісту”. На його думку, рецензована праця не відповідала вимогам ні наукового, ні навіть популярного видання. М. Грушевський назвав “Історію України-Русі” М. Аркаса “нещасливим і з наукового, і з національного, і з просвітньо-педагогічного погляду виробом”, “джерелом безконечних баламутств”.

Вчинок професора справив гнітюче враження на В. Липинського й погіршив їхні тільки-но започатковані взаємини. Власні переживання з цього приводу В. Липинський описав у листі від 21.09.1908 р. до редактора праці М. Аркаса В. Доманицького.

Література: Грушевський М. До рецензії В. Липинського // Твори: У 50 т. – К., 2005. – Т. 2. – С. 370–374. – (Серія “Суспільно-політичні твори (1907–1914)”); Ульяновський В. Українська справа Миколи Аркаса і В’ячеслав Липинський (Штрихи до проблеми ролі перших і других осіб в розвитку національної думки) // В’ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К.; Філадельфія, 1994. – С. 161–170; Гирич І. В’ячеслав Липинський і Михайло Грушевський (До історії політичних і наукових стосунків) // Михайло Грушевський: Зб. наук. праць і матеріалів Міжнар. наукової конфер., присв. 125-річчю від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 306–317; Його ж. Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (На тлі стосунків Михайла Грушевського і В’ячеслава Липинського) // Михайло Грушевський і українська історична

наука. – Львів, 1999. – С. 50; Його ж. В'ячеслав Липинський у світлі його листування з дореволюційних часів. – С. 92–93; Gancarz B. My, szlachta ukraińska... – S. 210–212; Старовойтенко І. “Історія України-Русі” М. Аркаса у світлі відгуків та рецензій початку ХХ ст. // Укр. іст. журнал. – 2009. – № 1. – С. 102–116; “Історія України-Русі” у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / Упоряд., вступ та коментарі І. Старовойтенко. – К., Темпора, 2009.

“Літературно-науковий вістник” – щомісячник, друкований орган Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка. Започаткований з ініціативи М. Грушевського на базі альманаху “Зоря” у січні 1898 р. у Львові. М. Грушевський був його першим редактором. На час виходу рецензії В. Липинського часопис друкувався в Києві під головуванням М. Грушевського (з січня 1907 до серпня 1914 р.). Членами київської редколегії були такі українські громадські діячі, як І. Джиджора, В. Леонтович, Л. Старицька-Черняхівська, Ю. Тищенко (Сірий), О. Олесь та ін. Видання припинилося з початком Першої світової війни. З липня 1917 до вересня 1919 р. відновлений ЛНВ виходив під редакцією О. Олеса як видання Товариства підмоги українській літературі, науці й штуці у Києві. З липня 1922 р. до липня 1932 р. часопис друкувався у Львові, за почином Ю. Полянського і за редакцією Д. Донцова, ідеолога українського націоналізму. Через фінансові труднощі друкування припинилось 1932 р.

Загалом вийшло 109 томів ЛНВ у 316-ти поодиноких, 17-ти подвійних і 3-х потрійних книжках. *Література*: Показчик змісту “Літературно-наукового вістника”, т. I–XX (1898–1902). – Львів, 1903; Літературно-науковий вістник: Показчик змісту. Т. 1–109 (1898–1932) / Уклав Б. Ясінський. – К., 2000.; Ясь О. В. Літературно-науковий вістник [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України. – Т. 6: Ла–Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. – К., 2009. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Literaturno_naukovy_vistnyk

С. 110. *Недоглядом ... треба пояснити малюнок ... який прославляє того “Первого”, що “розпинав нашу Україну”, кажучи словами Шевченка.* – Парафраз поеми “Сон” Т. Шевченка. Ілюстрацію “Після Полтавського бою” в книзі М. Аркаса взято з російського видання “Иллюстрированная история Петра I” історика німецького походження, професора Дерптського університету Олександра Брікнера (СПб., 1903. – Т. 2. – С. 95; оригінальний підпис до ілюстрації: “Конечное разбитие шведской армии близ Переволочны, 30.06.1709; современная гравюра”).

С. 116. *Про малюнки зазначимо ... як се вже зауважила критика...* – Автором першої рецензії щодо наукової та художньої вартості використаного ілюстративного матеріалу був художник Фотій Красицький (“Ілюстративна історія України (Історія України-Русі з малюнками, написав М. Аркас)” // ЛНВ. – 1908. – Т. 43. – Кн. 1. – С. 202–205). Основною вадою, на його думку, був “умисно обрусительний дух” видань, з яких автор взяв ілюстрації, та їхня невідповідність авторському задуму. Адже М. Аркас, пишучи ілюстровану історію України, використав передруки з російських, меншою мірою польських видань, майже оминувши українські. Особливо гострі нарікання рецензентів спричинили ілюстрації до київського та галицького періодів історії. І тому автор, зазначає Ф. Красицький, “зробив своїм виданням ведмежу при-

служу для українського народу”. Рецензент також докоряв В. Доманицькому як редакторові видання у відсутності фахової допомоги автору в доборі джерел. Низький рівень ілюстративного матеріалу зауважили й усі інші рецензенти, особливо В. Пачовський. Останній, на відміну від Ф. Красицького, радив авторові для другого видання праці замовити малюнки, що висвітлювали б національно-визвольну боротьбу українського народу.

На закиди Ф. Красицького В. Доманицький різко відгукнувся в газеті “Рада” (“Як мед, то й ложку! (З приводу статті Ф. Красицького «Ілюстрована історія України», Л.Н.Віст. за січень)” // Рада. – 1908. – № 32. – 8 лютого. – С. 3).

Наталія Черкаська

ЩЕ В СПРАВІ “ІСТОРІЇ УКРАЇНИ” М. АРКАСА

Публікується за виданням: *Липинський В.* Ще в справі “Історії України” М. Аркаса // Рада. – Київ, 1908. – № 199. – 13 вересня. – С. 1.

Сучасне перевидання: *Липинський В.* Ще в справі “Історії України” М. Аркаса // “Історія України-Русі” у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / Упоряд., вступ та коментарі І. Старовойтенко. – К., 2009. – С. 249.

Стаття В. Липинського в часопису “Рада” є відповіддю на закиди наукової громадськості, спричинені рецензіями В. Липинського та М. Грушевського (див. коментарі до попередньої публікації в даному томі). На підтримку М. Аркаса виступили, зокрема, В. Піснячевський у “Раді” (Київ, 1908. – № 192. – 22 серпня. – С. 2–3) та Б. Барвінський у “Руслані” (Львів, 1908. – № 197. – 30 серпня).

У публікації В. Липинський роз’яснив власну позицію як рецензента, наголосивши на її одмінності від думки М. Грушевського. Ставлення В. Липинського до рецензованої праці засвідчила також його згода на участь у підготовці другого (по смертного) видання “Історії України-Русі” М. Аркаса, яке вийшло 1912 р. у Кракові. Репринтне перевидання другого видання твору М. Аркаса відбулось у Києві 2013 р. *Література*: Липинський В. Листування. – Т. 1: А–Ж. – С. 507–510, 512–513, 519–522; Грушевський М. Ще про культуру і критику // Твори: У 50 т. – К., 2005. – Т. 2. – С. 82–94. – (Серія “Суспільно-політичні твори (1907–1914)”); Старовойтенко І. “Історія України-Русі” М. Аркаса у світлі відгуків та рецензій початку ХХ ст. // Укр. іст. журнал. – 2009. – № 1. – С. 102–116. Див. також літературу до попередньої публікації в даному томі.

С. 117. ...д[обродій] Піснячевський в своєму фейлетоні... – Повернення В. Липинського до оцінки “Історії України-Русі” спричинила публікація журналіста В. Піснячевського “Маленький фейлетон. З хвиль життя” (Рада. – Київ, 1908. – № 192. – 22 серпня. – С. 2–3) як відгук на рецензії В. Липинського та М. Грушевського на твір М. Аркаса, вміщені в “Літературно-науковому вістнику” (див. попередню публікацію та коментарі до неї).

Автор фейлетону наголошував на національно-культурному значенні “Історії України-Русі” М. Аркаса. В. Липинський, визнаючи недоліки рецензованої праці, в цілому поділяв судження В. Піснячевського.

Відповідь М. Грушевського В. Піснячевському та В. Липинському під заголовком “Ще про культуру і критику” вийшла в “Літературно-науковому вістнику” у рубриці “На українські теми” (Львів, 1908. – Т. XLIV. – Кн. 11. – С. 121–136). Український історик спростував їхні оцінки твору М. Аркаса й повторив, що “Історія України-Русі” М. Аркаса завдала великої шкоди справі відродження національної свідомості.

С. 118. ... *служить переходом від ідеології “отечественных историй” і всяких інших “Ерусланъ Лазаревичей” ... до ідеології сучасного свідомого українства.* – В. Липинський має на увазі великоруську ідеологію російського билинного епосу, до якого належав образ Єруслана Лазаревича. “Повість про Єруслана Лазаревича” відома з кінця XVI – початку XVII ст. Зв’язок її з героями та мотивами перської епічної поеми “Шах-наме” вперше встановив В. Стасов (Стасов В. О происхождении русских былин // Вестник Европы. – 1868. – № 1).

Наталія Черкаська

“БРАТЯ МАЛОРОССЫ”

Публікується за виданням: [Липинський В.] “Братя малороссы” // Рада. – Київ, 1908. – № 221. – 10 листопада. – С. 1. Підписано: В. Правобережець.

В. Липинський писав Б. Грінченкові 9.09.1908: “... Наші волинські чорносотенці задумали ширити серед народу, sui generis національну свідомість і почали з Берестецької битви, тобто з живих ще у нас і досі традицій...”. У листі від 21.09.1908 р. він сповіщав В. Доманицького, що відправив статтю з цього приводу до редакції “Ради”, та про “нецензурні” схвальні відгуки на неї. У публікації В. Липинський характеризує діяльність чорносотенних організацій у Волинській губернії з приводу вшанування героїв Берестецької битви (1651). У цій битві козацьке військо під проводом Б. Хмельницького, зрадливе союзником – татарами на чолі з Іслам-Гіреєм III, зазнало поразки від військ польського короля Яна II Казимира. Татари полонили Б. Хмельницького.

Автор вважав за необхідне, аби й українці в окремій брошурці “під заголовком, напр[иклад], «Берестечко»” також висловились про “важну в нашій історії подію”. В. Липинський пропонував “Просвіті” свої послуги (“якщо ще ніхто не пише”) як автора популярної брошури. Але в листі від 2.10.1908 р. він писав Б. Грінченкові: “Про «Берестечко» мені хотілося написати з приводу оцих «святкувань» наших волинських чорносотенців, але поки що я залишив цю думку”. Отже, В. Липинський обмежився публікацією в газеті “Рада”. Втім, брошуру про Берестецьку битву написав і видав І. Каманін, який брав участь у археологічних розкопках під Берестечком, – “Битва козаків с поляками под местечком Берестечком в 1651 году” (К., 1910). *Література:* Липинський В. Листування. – Т. 1: А–Ж. – С. 349–350, 514, 871, прим. 193.

С. 119. В. Липинський на початку статті подає неповну цитату з містерії “Великий льох” Т. Шевченка, з розділу “Три ворона”. У Т. Шевченка:

“Сю ніч будуть в Україні
Родиться близнята.
Один буде, як той Гонта,
Катів катувати!
Другий буде... оце вже наш!
Катам помагати”.

Література: Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 1: Поезія 1837–1847. – С. 314–328; 726–730. Електронний ресурс: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev137.htm>

...номер “Почаевских известий”... – “Почаевские известия” – щоденна газета в Почаєві Волинської губернії. Виходила у 1906–1909 рр. як друкований орган Почаївського відділу чорносотенної організації “Союз русского народа”, створеного 1906 р. під головуванням архімандрита Успенсько-Почаївської лаври Віталія (Максименка). Духовне й ідейне керівництво відділом здійснював архієпископ Волинський і Житомирський Антоній (Храповицький). Газета друкувалась у друкарні Лаври. “Почаевские известия” закликали бойкотувати торгівлю євреїв й виселяти їх із сіл, наполягали на передачі землі католиків-поміщиків православним селянам. Газету було закрито Святійшим синодом “за антиурядову діяльність”.

С. 120. ...поміщена відозва... – Відозва “Братья малороссы”, надрукована в органі Почаївського відділу “Союза русского народа”, що її цитує В. Липинський і назву якої відобразив у заголовку власної статті, привертала увагу читача до козацьких могил поблизу села Пляшева, де відбувалась Берестецька битва (1651). Козацький табір був розташований ближче до села Пляшева (тепер село Рівненської обл.), що перетворилося на братську козацьку могилу. Загибель козаків у Берестецькій битві використовувалась чорносотенцями з метою пропагування любові до імператора і проголошувалась як “жертва ... за нашу веру, наше счастье и нашу волю”. У відозві пропонувалося створити меморіал “Козацькі могили” біля села Пляшева.

Церкву-пам’ятник Св. Георгія-Переможця на “Козацьких могилах” було закладено на острові Журавлиха 17–18 червня 1910 р., а 2 червня 1914 р. будівництво було завершено (автор проекту В. Максимов, архітектор – В. Леонтович, розпис – І. Їжакевич). Унікальність храму полягає в тому, що в ньому один над одним було розташовано три престולי: основний Георгіївський, під землею – Параскеви П’ятниці, на другому поверсі – Бориса і Гліба. Перед Георгіївським престолом – могила-саркофаг з останками козаків. Проте за Першої світової війни село було спалено, а австрійські вояки вивезли живопис І. Їжакевича та влаштували в храмі конюшню.

На сьогодні комплекс пам’яток “Козацькі могили під Пляшевою” становить Національний історико-меморіальний заповідник “Поле Берестецької битви”.

...находимо статтю “На козацких могилах” д. А. Віталія... – Автором статті був архімандрит Успенсько-Почаївської лаври (1903) Віталій (Василь Іванович Максименко, 1873–1960), голова Почаївського відділу “Союза русского народа”, редактор і автор публікацій у друкованому органі чорносотенців, газеті “Почаевские изве-

стия”. Під час хресної ходи з Почаєва до Берестечка 28 серпня 1908 р. архімандрит зупинився у селі Пляшева поблизу Берестечка, де місцеві селяни привернули його увагу до знайдених у землі кісток і зброї козаків Богдана Хмельницького, що залишилися на місці Берестецької битви (1651). В. Максименко, який цікавився історією Волині, опублікував у редактованому ним друкованому органі статтю та ініціював заснування на “Козацьких могилах” монастирського скиту поблизу села Пляшева та поховання зібраних козацьких кісток у закладеній на острові Журавлиха церкві-пам’ятнику Св. Георгія-Переможця. Архімандрит Віталій до ювілею битви написав і видав твір “Крест над Берестечком. О славном украинском гетмане Зиновии-Богдане Хмельницком и о Берестеченской битве 1651” (Почаїв, 1912).

...що спати спокійно не дає д[обродійці] Забужній... – Псевдонім, яким Марія Миколаївна Маріуца-Гринєва підписала свою єдину україномовну книжку “Рідна земля”, надруковану в Києві 1907 р. обсягом 176 с. На цю книгу посилається В. Липинський. Український псевдонім походив від її російського псевдоніма – *Мария из-за Буга*, який М. Маріуца-Гринєва вживала в російських виданнях як член чорносотенного “Союза русского народа”. Автор популярних брошур і художніх оповідань з історії слов’ян і росіян, що їх друкувала, зокрема, “Библиотека Волинского союза русского народа”. Популярні російськомовні праці, присвячені сільськогосподарській тематиці та засадам домашнього господарства, підписувала: *М. Н. Мариут-Гринєва. Литература: Книга в Україні. 1861–1917. Матеріали до репертуару укр. кн. – Вип. 10: “М” / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; Зібрали: С. Й. Петров, С. С. Петров; Наук. ред. В. Ю. Омельчук. – К., 2007. – №№ 35038–35089.*

...вірші панотця Стефановича... – Йдеться про Короната Олексійовича Стефановича (1873–1910), парафіяльного священика у селі Милятин Острозького повіту Волинської губернії, батька українського поета-емігранта Олексі Стефановича (1899–1970). Поезії з духовно-релігійної проблематики К. Стефанович друкував у тижневику “Прибавления к «Почаевскому листку»” (1906–1908), а також у “Почаевских известиях”. *Литература: Манько М., Микитюк Л. Матеріали до родоводу Олексі Стефановича // Острозький краєзнав. зб. – Острог, 2004. – Вип. 1. – С. 62–64; Рязанцева Т. Бранець вічності: аспекти поетичної творчості Олексі Стефановича. – К., 2007.*

С. 121. В. Липинський цитує строфу з вірша Т. Шевченка “І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє”:

“Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тойді себе: що ми?..
Чії сини? яких батьків?”

В останньому рядку цитати у В. Липинського – “Чиї діти?” замість Шевченкового “Чиї сини?”.

Вірш вперше було надруковано у збірці “Новые стихотворения Пушкина и Шевченки” (Лейпциг, 1859. – С. 24–34). До збірки творів поета вперше введено у виданні: Поезії Тараса Шевченка. – Львів, 1867. – Т. 1. – С. 9–16. У Російській імперії вперше опубліковано без купюр у виданні: Шевченко Т. Кобзарь. – СПб., 1907. – С. 260–267. *Література: Шевченко Т.* Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 1: Поезія 1837–1847. – С. 348–354; 737–740. Електронний ресурс: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev140.htm>

... були Кумейки, була й Кодня... – Бій під Кумейками (тепер – село Черкаського р-ну Черкаської обл.) відбувся 16 грудня 1637 р. між селянсько-козацьким військом під проводом гетьмана нересстрового запорозького козацтва Павла Бута (Павлюка) та польсько-шляхетським військом, очолюваним коронним гетьманом Миколаєм Потоцьким. Повстанці зазнали поразки, а гетьман Павлюк разом зі старшиною були виказані полякам.

Містечко Кодня (тепер – Житомирська область) відоме в історії України як місце масової страти в лютому 1769 р. учасників Коліївщини (1768) – придушеного російськими військами (за участі поляків) гайдамацького повстання на Правобережній Україні під проводом М. Залізняка та І. Гонти проти національного та релігійного гноблення Речі Посполитої.

...показати синам, як “батьки їх помилялись” та як, не вважаючи на всі Полтави і Берестечка, і всі Батурини і Кодні, запопадливо служили вони тому, хто дужчий. – В. Липинський згадує разом з місцями основних епізодів селянсько-козацького повстанського руху XVII–XVIII ст. (Берестечко та Кодня) події Північної війни 1700–1721 рр., для національно свідомих українців – символи драматичної поразки: облогу Батурина й Полтавську битву. Захоплення російськими військами під командуванням О. Меншикова Батурина, резиденції гетьманів Лівобережної України (1669–1708), та розправа над його мешканцями й військовими, що його обороняли, відбулись 2 листопада 1708 р. Наслідками поразки шведської армії у битві з московськими військами під Полтавою 27 червня (8 липня) 1709 р. було посилення царських репресій, обмеження автономних прав Гетьманщини, зростання національного та соціального гноблення в Україні. Згідно з актом капітуляції українських козаків, які були у складі шведського війська, передавали у розпорядження московського командування. Більшість з них тут же стратили, решту заслали до Сибіру. *Література: Підкова І. З., Шуст Р. М.* Довідник з історії України: У 3 т. – К., 1998. – Т. 2.

С. 122. *Переяславська рада* – козацька рада, скликана гетьманським урядом Б. Хмельницького 18 (8) січня 1654 р. для проголошення акта прийняття Військом Запорозьким зверхності московського царя Олексія Михайловича. Рада була лише однією з ланок української політики, спрямованої на пошук сильного військового союзника в боротьбі проти Речі Посполитої за об’єднання всіх етнічних українських земель у державно-адміністративному устрої Війська Запорозького. Українсько-московську угоду було укладено в результаті переговорів у січні–березні між

Б. Хмельницьким і московським царем Олексієм Михайловичем; відома в історіографії як Березневі статті 1654 р.

Правова невизначеність взаємовідносин Війська Запорозького та Російської держави, на думку М. Грушевського, була великою помилкою козацької старшини та спричинилась до розмаїтості й неоднозначності оцінок Переяславської ради в історіографії.

В офіційній ідеології радянської держави цей епізод оформлення українсько-російського воєнного союзу набув значення ключової події в ході “возз’єднання українського народу з братнім російським народом”. *Література*: Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992; Переяславська рада 1654 року: Історіографія та дослідження. – К., 2003. – XX + 890 с.; Петкевич К. Переяславська рада 1654 р. в найновішій польській історіографії та публіцистиці // Схід / Захід. – 2008. – Вип. 9–10. Спец. видання. – С. 34–51; Горобець В. М. Переяславська рада // Енциклопедія історії України / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. – К., 2011. – Т. 8: Па-Прик. – С. 142–144.

... *недоляшки наші їм Гадяцьку умову покажуть.* – Гадяцький договір 1658 р. – українсько-польська мирна угода, підписана 16(06) вересня поблизу м. Гадяч (тепер – райцентр Полтавської області) гетьманом І. Виговським з урядом польського короля Яна II Казимира. Договір завершував десятилітню українсько-польську війну. За його умовами Українська козацька держава у складі трьох воєводств (Київського, Чернігівського та Брацлавського) поверталася в межі оновленої Речі Посполитої на правах федеративної її частини під назвою Велике князівство Руське. Король гарантував амністію учасникам українсько-польської війни. Угода регламентувала державне життя Української козацької держави за законами та правовими нормами Великого князівства Литовського. Реєстр Війська Запорозького нараховував 60 тис. козаків. Запорозьке військо отримувало підтвердження всіх давніх привілеїв. Берестейська церковна унія 1596 р. скасовувалась, а захоплене уніатами майно та культові споруди поверталися Православній Церкві.

Проте ратифікований сеймом у травні 1659 р. текст Гадяцького договору був значно скоригований щодо стосунків з православними мешканцями та чисельності реєстру Війська Запорозького – його зменшено до 30 тис.

Чинність договору була юридично припинена урядом Ю. Хмельницького з підписанням угоди з Російською державою у жовтні 1659 р. У подальшому його статті використовувались українськими урядами при опрацюванні мирних угод з польськими королями. *Література*: Чухліб Т. В. Гадяцька угода 1658 р. та ідея її відновлення в українсько-польських стосунках другої половини XVII ст. // Укр. іст. журн. – 2008. – № 3. – С. 45–74; Гадяцька унія 1658 року: 3б. наук. пр. / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Редкол.: П. Сохань, В. Брехуненко та ін. – К., 2008. – 342 с.; 350-letcie Unii Hadziackiej (1658–2008) / Pod red. T. Chynczewskiej-Hennel, P. Krolla, M. Nagielskiego. – Warszawa, 2008. – 719 s.; Горобець В. Гадяцький договір 1658 [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Т. 2: Г–Д. – 688 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Gadjackij_dogovir

С. 123. ...прибрало в Галичині іншу форму, так званого “московільства” і в цій новій одежі під проводом знов “русских малороссов” починає оце ширитись і у нас. – В. Липинський говорить про московільство, національно-культурну та суспільно-політичну течію, поширену серед українського населення Галичини, Буковини та Закарпаття з середини XIX ст. до кінця 1930-х рр. (відому також як *русофільство*). Предтечами русофільства та народовців стали “старорусини” – місцеві патріоти, політичні та мовно-культурні консерватори, лояльні до Габсбурзької монархії. “Старорусинство” та “русофільство” розглядаються сучасними істориками як “стадія національного руху на етапі переходу від традиційної етноконфесійної руської до модерної української національної ідентичності, що мала істотне значення для ідеологічного відокремлення західних українців від сусідніх націй – польської, угорської, румунської”.

У 1860-х–1870-х роках московфіли опанували основні національно-культурні інституції галицьких українців – Ставропігійний інститут, Народний дім у Львові, Галицько-Руську матицю. Вони започаткували нові організації – “Академічний гурток” (1870), “Общество русских дам” (1879), Товариство імені Качковського (на противагу народовській “Просвіті”).

Московільство не було однорідним. Його представники обстоювали як етнокультурну єдність західних українців (“русинів”) з російським народом, так і часткове визнання української етнічної самобутності. Спроби впровадження на письмі мови, наближеної до російської, не мали успіху. “Язичіє” – церковнослов’янська мова в суміші з російською та включеннями українізмів і полонізмів та з українською вимовою, якою в XIX ст. писали московфіли. З 1887 до 1893 р. молодші московфіли (т. зв. новокурсники) (С. Бендасюк, М. Глібовицький, В. Дудикевич, Д. Марков) почали використовувати російську мову у науково-літературних і публіцистичних працях, критикуючи старше покоління русофілів за прогабсбурзьку лояльність. Вони заявляли про етнонаціональну єдність “русинів” і росіян. У 1900 р. у Галичині московфіли об’єдналися в “Русскую народную партию”, яка 1909 р. зазнала остаточного розколу на дві течії. Друкованим органом “новокурсників” у Галичині стала газета “Прикарпатська Русь”. Позицію “старшокурсників” (В. Давидяк, М. Король, І. Костецький, М. Матковський та ін.) висвітлювала газета “Галичанин”.

Основними друкованими органами московфілів у Галичині до 1915 р. були такі часописи: “Слово” (після 1866–1887), “Русская рада” (1871–1912), “Наука” (1871–1899, 1902–1914), “Пролом” (1880–1882), “Новый пролом” (1883–1887), “Червонная Русь” (1888–1891), “Галицкая Русь” (1891–1892), “Галичанин” (1893–1913), “Прикарпатская Русь” (1909–1915), “Русское слово” (1890–1914), “Голос народа” (1909–1914). *Література:* Московільство: Документи і матеріали / Вступ. стаття, коментарі та добірка матеріалів О. Сухого; за ред. С. Макарчука. – Львів, 2001; Серeda О. В. Московільство // Енциклопедія історії України / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2010. – Т. 7. – С. 83–87.

Наталія Черкаська

[1909]

ШЛЯХТА НА УКРАЇНІ.**Її роль в житті народу українського на тлі його історії**

Публікується за виданням: *Lipiński Wacław. Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów.* – Kraków, 1909. – 8°. – 88 s.

Переклад з польської Івана Сварника.

“Шляхта на Україні” замислювалась як неперіодичний альманах, у якому б висвітлювались проблеми взаємин спольщеної української шляхти з українським народом.

Про роботу над історією шляхти В. Липинський сповістив В. Доманицького та М. Грушевського. Він мав намір, “розказавши коротенько історію України, змалювати сучасний стан Українства в Галичині і у нас, подати коротенький нарис історії (наскільки це можливо) укр[аїнської] шляхти, польського українофільства і, врешті, представивши ідеологію “красвих” партій наших, литовських і білоруських, заналізувати їх відносини до місцевого елементу і представити свій (об’єктивний) погляд на цю справу”. Відповідно до задуму автора праця складається з трьох розділів.

У грудні 1908 р. В. Липинський радився з В. Доманицьким з приводу цензурних утисків – пропозиції російського цензора фірмі Л. Ідзиковського, де друкувалась книга, вирізати с. 40–70 верстки, тобто весь другий розділ, присвячений аналізу історії шляхетського прошарку в Україні.

Книжка вийшла на початку 1909 р. у Кракові. Наклад її, виготовлений у друкарні Ягеллонського університету, за свідченням Д. Дорошенка, викупували по книгарнях і нищили.

Основні тези автора – українське походження значної частини польських земле-власників в Україні, твердження про масове повернення польської шляхти українського походження до українства, сформульовані засади територіального патріотизму – зазнали гострої критики з боку рецензентів. Рецензентами були: А. Рошковська (*Prawda.* – Warszawa, 1909. – № 7. – S. 7), Л. Василевський (*Przedświt.* – Kraków, 1909. – № 2. – S. 122–125), Т. Міхальський, публіцист, учасник зборів “українців польської культури” в Києві 1909 р. (*Prawda.* – Warszawa, 1909. – № 25. – S. 4–5; Michalski T. *Współczesna umysłowość polska na Ukrainie.* – Kijów, 1910. – S. 65–66) та М. Лозинський (Діло. – 1909. – Січень). Не обминув увагою брошуру В. Липинського російський дослідник “українського сепаратизму” С. Щоголев (*Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи.* – К., 1914).

Проте в українській історичній науці працю В. Липинського обійшли увагою. Автор згодом висловлював жаль, що її не переклав і не видав українською мовою.

Історію шляхти у визвольному русі українського народу В. Липинський висвітлив у таких працях: “*Stanisław Michał Krzyczewski: z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego*” (1912), “Україна на переломі, 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті” (1920).

Література: Липинський В. Листування. – Т. 1: А–Ж. – С. 356, 527, 537; Білас Л. Вячеслав Липинський і “територіалізм” (1908–1910) // Сучасність. – 1962. – № 2. – С. 105–111; № 3. – С. 61–72; Його ж. Липинський – історик // Вячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна / За ред. Я. Пеленського. – К.; Філадельфія, 1994. – С. 33; Яковенко Н. Зрадливий перевертень чи цементуючий фермент нації (Шкіц до історії української шляхти) // Наше минуле. – 1993. – № 1 (6). – С. 183–192; Її ж. Genthe Ruthenus natione Polonus – зміст і еволюція поняття в баченні Вячеслава Липинського // Вячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна / За ред. Я. Пеленського. – С. 97–102; Gancarz W. My, szlachta ukraińska... – S. 102–115; Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект. – Харків, 2011.

С. 129. *Основою нинішньої книжечки послужила мені доповідь, виголошена мною дня 4 серпня 1908 року в одному з міст Правобережної України.* – Праця “Шляхта на Україні” представляє розширений варіант промови В. Липинського під назвою: “Udział szlachty ukraińskiej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów” (“Участь української шляхти в житті українського народу на тлі його історії”), виголошеної в Умані під час сільськогосподарського з’їзду. На зборах були присутні понад 40 осіб, переважно шляхтичів та представників міської інтелігенції. В. Липинський ознайомив їх з планами щодо видання тижневика польською мовою. Ставлення уманських поляків, як писав він до М. Грушевського 18.07.1908 р., були “більш-менш типічними для цілої тої польсько-поміщицької сфери на Україні, від якої, по правді кажучи, і залежатиме успіх майбутнього часопису...”. Міська інтелігенція йшла за націонал-демократами (т. зв. вшехполяками), тому годі було на неї розраховувати. Отож, повернувшись з Умані, В. Липинський повідомив професора, що видання газети ще не на часі.

Пізніше В. Липинський виступив у Луцьку перед представниками польської інтелігенції, на квартирі адвоката Броніковського. *Література:* Липинський В. Листування. – Т. 1: А–Ж. – С. 356–358.

...місячника “Литва”... – Перший номер “литовського ілюстрованого місячника польською мовою” вийшов у липні 1908 р. у Вільні (тепер Вільнюс – столиця Литви). Редактором і видавцем був Мечислав Довойна-Сильвестрович (Mečislovas Davainis-Silvestraitis, 1849–1919), громадський діяч, публіцист, поет, перекладач, збирач жмудського фольклору, знавець литовської міфології. Метою видавця була деполонізація тієї частини спольщеної місцевої шляхти – литовської чи білоруської, яка не знала рідної мови, повернення її до історичного кореня. Часопис виходив до 1914 р. і об’єднував польськомовних мешканців краю, прихильників будівництва національної Литви.

С. 131. *Богдан Залеський, “Полянські могили”.* – Епіграфом до праці В. Липинський обрав строфу з вірша “Полянські могили” (1864) Юзефа-Богдана Залеського, представника т. зв. української школи у польській поезії, який оспівував традиції польсько-української дружби та спільної історичної минувшини. Поет послідовно закликав слов’ян боротися як проти німецького, так і проти російського панування.

Він вважав, що росіяни належать до фінів (фінсько-угорських племен чуді), наголошуючи при цьому на спільних коренях поляків і українців, які походять від слов'янських племен полян. У авторських коментарях поет створив бачення спільного щасливого минулого поляків і українців – полян з-над Вісли та з-над Дніпра.

Вперше вірш було опубліковано у Парижі 1865 р. у збірці “Wieszczce oratorium w dumach a dumkach” (“Пророцька ораторія в думах і думках”), передрукованій 1866 р. у Познані. Збірка поезій, присвячена пам'яті дружини Б. Залеського, датується автором 1864 р. У ній поет розвинув властиву романтизму концепцію поета-пророка. Разом з “Oratorium” паризьке видання містило інші поезії автора. Вірш “Polańskie mogiły” увійшов до посмертного видання творів поета: Zaleski J. B. Pisma. – Lwów, 1877. – Т. IV. – С. 38–41. В. Липинський у епіграфі до “Шляхти на Україні” цитує строфу на с. 39 видання 1877 р.

Вірш “Polańskie Mogiły” також опубліковано у сучасному виданні поезій Б. Залеського: Zaleski J. B. Wybór poezji / Wstęp oprac. B. Stelmaszyk-Świontek; wybór, komentarz oprac. C. Gajkowska. – Wyd. 3 zm. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1985. – (Biblioteka Narodowa. Seria I / Red. Jan Błoński i Mieczysław Klimowicz, nr 30). – 392 s.

С. 133. *Дивним на світі існуєш чином...* – В. Липинський цитує строфи з поетичної повісті “Topir-góra” (“Топір-гора”) представника т. зв. української школи в польській літературі, поета Томаша Олізаровського (1811–1879). Він посилається на другий том “Творів” поета, виданих у Вроцлаві 1852 р., не зазначивши сторінку. У згаданому томі вірш було надруковано на с. 55. Проте це було доопрацьоване друге видання поеми, опублікованої під іншою назвою – «Krzyż na Peredyłu» (“Хрест в Передилі”) в Лондоні 1839 р. (Згаданий у назві Передиль – це насправді Перемиль над річкою Стир на Волині). У рецензії на тритомне видання творів Т. Олізаровського, опублікованій наступного року у часописі “Przegląd Poznański” (Poznań, 1853. – Т. 16. – С. 262–264), було проаналізовано, зокрема, обидва видання твору “Topir-góra” (1839 та 1852).

Поетичну повість Т. Олізаровського “Топір-гора” вільно переклав Пантелеймон Куліш і видав під псевдонімом Денис Федоренко (Олізаровський Т. Топір-гора: Волинська дума / Переспів Дениса Федоренка). Переклад твору Т. Олізаровського увійшов до збірки П. Куліша “Досвітки” (1862). Сучасне перевидання перекладу П. Куліша: “Україна: антологія пам'яток державотворення Х–ХХ ст.”: У 10 т. – К., 2009. – Т. 5: Романтики національного відродження (1800–1863 роки) / Укр. всесв. координац. рада; упоряд., передм. та приміт. І. М. Дзюби. – К., 2009. – С. 254–262 (передруковано разом з примітками перекладача з третього тому “Творів” П. Куліша, виданого у Львові 1909 р.). *Література:* Варфоломеева Н. “Gente Ruthenus, natione polonus”. “Руський” мотив у “Волинській повісті” Томаша Августа Олізаровського “Хрест на Передилі” (“Топір-гора”) // Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство: Міжвузів. зб. наук. статей. – Бердянськ, 2011. – Вип. 24, ч. 1. – С. 307–316.

С. 135. ...*Київська земля*... – Давнє політичне й територіальне ядро Русі, адміністративно-територіальна одиниця Київської Русі. На відміну від більшості інших земель держави, не перетворилась на спадкову вотчину певної князівської сім'ї, а впродовж XII–XIII ст. вважалася власністю всього давньоруського князівського роду. Формування її території в основному завершилося в другій половині XI ст., коли згідно із заповітом Ярослава Мудрого давня Руська земля була поділена між Києвом, Черніговом і Переяславом. До київського столу тоді відійшли володіння древлян, південно-західні райони розселення дреговичів, полянське Правобережжя, невелика смуга Лівобережжя, а також землі уличів у басейні Південного Бугу. За часів удільної роздробленості межі Київської землі постійно змінювалися. *Література*: Толочко П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности. – К., 1980; Його ж. Київська земля // Енциклопедія історії України. – К., 2007. – Т. 4. – С. 222.

С. 137. *Пор.: Smoleński, Dzieje narodu polskiego. Wyd. II, str. 56.* – Тут і далі В. Липинський посилається на друге видання праці одного з найвідоміших представників т. зв. варшавської історичної школи Владислава Смоленського “Історія польського народу”, надруковане 1906 р. у Кракові. Щоправда, про боротьбу Казимира Великого за Червону Русь і Волинь йдеться у вказаному виданні на с. 60.

Перше 1897 р. й друге краківські видання праці вийшли під псевдонімом “Władysław Grabieński”. У Варшаві, через втручання російської цензури, було опубліковано дві редакції цієї самої праці – у 1898 та 1904 рр. У Петербурзі видали два російські переклади – варшавського 1898 р. та краківського 1906 р. видань твору. Загалом за життя автора з 1897 до 1921 р. вийшло сім видань польською мовою.

С. 140. *Długosz, Dzieła, wyd. Al. Przewdziecki, t. IV, str. 520.* – В. Липинський користувався 14-томним повним зібранням творів польського історика та хроніста Яна Длугоша (1405–1483), надрукованим за сприяння та редакцією Александра Пшездзєцького: “Joannis Długosz senioris canonici Cracoviensis Opera omnia”. – Т. 2–14. – Kraków, 1878–1887 (польський титул – “Dzieła wszystkie”). Оригінальна назва історичного твору Яна Длугоша (1405–1483), що його цитує В. Липинський, – “Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae” (“Аннали, або Хроніки славного Королівства Польського”), від легендарних часів до 1480 р., року смерті автора. Працю було написано латинською мовою у 1455–1480 рр. і присвячено краківському єпископові З. Олесницькому, секретарем якого був Я. Длугош у 1433–1455 рр.

Уперше повністю твір Я. Длугоша видав Генріх Гуйссен у 1711–1712 рр. у Лїпську (польська назва Лейпцига) під заголовком “Historiae Polonicae libri XII” (“Польської історії дванадцять книг”). Тому в історіографії тривалий час цей історичний твір був відомий як “Historia Polonica” (“Історія Польщі”). Однак лейпцизьке повне видання твору Я. Длугоша містило й передрук раннього видання перших шістьох книг хроніки, що його у 1614–1615 рр. здійснив у Добромилі публіцист і видавець Ян-Щенний Гербурт. (Подальший друк праці Я. Длугоша заборонив король Сигізмунд III; за його наказом частину накладу було конфісковано).

За лейпцизьким виданням 1711 р. у Варшаві 1776 р. було підготовлено публікацію в редагованій Лоренцем Міцлером (у історіографії більше відомий як Міцлер

де Колоф, 1705–1778) видавничій серії “*Historiarum Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae scriptorum... Collectio magna...*” (томи III–V).

Вперше польською мовою твір Я. Длугоша вийшов за сприяння Александра Пшездзецького у 1867–1870 рр. у Кракові й становив томи II–VI згаданого повного зібрання творів. На титульній сторінці цих томів було відновлено польською мовою назву видання 1711 р. (на ньому зрештою базувався переклад Кароля Мехержинського): “*Jana Długosza Kanonika Krakowskiego Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*” (“Яна Длугоша, краківського каноніка, польської історії книг дванадцять”). Твір латинською мовою було надруковано у 1873–1879 рр. у томах X–XIV повного зібрання творів під титулом, ідентичним лейпцизькому виданню,

Цитований В. Липинським фрагмент датується у хроніці 1435 р. і міститься на початку 12-ї книги у виданому 1870 р. п'ятому (за загальною нумерацією) томі зібрання творів Яна Длугоша (1415–1480).

Друге, академічне видання “Хронік” Я. Длугоша мовою оригіналу з паралельним польським перекладом тривало з 1961 до 2006 р.

Водночас російські вчені переклали та видали фрагменти з різних книжок “Хронік” – про Грюнвальдську битву (Ян Длугош. Грюнвальдская битва / Г. А. Стратановский, Б. В. Казанский, Л. В. Разумовская. – М., 1962. – Серія “Литературные памятники”) та про Давню Русь (Древняя Русь в “Польской истории” Яна Длугоша (книги I–VI): текст, перевод, комментарий / Н. И. Щавелева, А. В. Назаренко, Б. М. Клосс. – М., 2004. – Серія “Древнейшие источники по истории Восточной Европы”). На підставі польської публікації 1964 р. І. В. Дьяконов здійснив переклад перших двох книг “Хронік” (Ян Длугош. Анналы или хроники славного королевства Польша / Перевод И. В. Дьяконова. – М., 2010), представлений на російському сайті “Восточная литература: средневековые исторические источники и литература Востока и Запада”: http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Dlugos_2/framepred.htm).

Англійською мовою “Хроніки” Я. Длугоша вийшли 1997 р.

Історичний твір Я. Длугоша вважається вершиною середньовічної історіографії. Він базувався на відомостях з польських, чеських, угорських хронік, давньоруських і литовських літописів. Автор також використав документи державних і церковних архівів. Головною ідеєю творів Я. Длугоша була ідея боротьби за єдність польських земель.

Працю польського хроніста використовували або фрагментарно друкували літописці та історики з XVI ст. З українських істориків початку XX ст. до “Хронік” Я. Длугоша зверталися, зокрема, М. Грушевський (“Історія України-Руси”), Є. Перфецький (Перфецький Є. Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі хроніки Я. Длугоша. – Львів, 1927–1928 (відбитки з “ЗНТШ”, 1927, т. 147; 1928, т. 149); Perfeckij E. *Historia Polonica Jana Długosza a ruské letopisectví*. – Praha, 1932) та багато ін.

С. 146. *Szujski J. Opowiadania i roztrząsania historyczne. Warszawa, 1882, s. 410.* – В. Липинський посилається на працю польського історика Ю. Шуйського “О молодости нашего цивилизационного розвиту” (“Про молодість нашого цивілізаційного розвит-

ку”), до якої неодноразово звертається на сторінках “Шляхти на Україні”. Ю. Шуйський характеризував причини та наслідки колонізаційної діяльності шляхти Речі Посполитої на сході. *Liłperatypa*: Sujski J. O młodości naszego cywilizacyjnego rozwoju // *Opowiadania i roztrząsania historyczne*. – Warszawa, 1882. – S. 369–414. Працю перевидано у кн.: *Stańczycy*: Antologia myśli społecznej i politycznej konserwatystów krakowskich / Red. M. Król. – Warszawa, 1985.

С. 147. ...*кажучи словами її “апостола” Бенедикта Гербеста...* – Йдеться про одного з провідних діячів Ярославської єзуїтської колегії Б. Гербеста (бл. 1531–1598), якого за успішну місіонерську діяльність на українських землях єзуїти прозвали “апостолом Русі” (див.: *Jana Wielewickiego Dziennik spraw domu zakonnego OO. Jezuitów u ś. Barbary w Krakowie od r. 1579 do r. 1599 (włącznie)* / Red. J. Sujski // *Scriptores Rerum Polonicarum*. – Т. 7. – Kraków: Akademia Umiejętności, 1881. – S. 178–180).

В. Липинський згадує Б. Гербеста як автора брошури “Wiary kościoła rzymskiego wywody u greckiego niewolstwa historya: dla iedności. Z kościelnej dłuższej historyey, dla Rusi nawrocenia pisaney” (“Висновки віри римської Церкви та історія грецького невілництва до унії – з більш обширної церковної історії, написаної для навернення Русі”). Працю було видано 1586 р. у Кракові, з дозволу керівництва ордену. Вдруге її надрукував Ю. Залуський у Варшаві 1761 р. Б. Гербест, застосовуючи історичні екскурси (починаючи від першого Вселенського собору до смерті сина Михаїла VIII Палеолога, Андроніка II), обґрунтував тезу про примат влади Папи Римського і незаконність грецького відступу. Праця містила різкі нападки проти православних, звинувачення їх у невігладстві. Загальне невдоволення брошурою змусило єзуїтське начальство заборонити її поширення.

Примірник видання 1586 р. зберігається в бібліотеці Ягеллонського університету в Кракові (Biblioteka Jagiellońska, BJ St. Dr. Cim. 4609).

У Російській імперії текст брошури було передруковано у видавничій серії Археографічної комісії “Русская историческая библиотека”: Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Кн. 2. – СПб., 1882. – Стб. 581–600. – (“Русская историческая библиотека”. – Т. 7).

Першим серед українських вчених – сучасників В. Липинського написав велику працю про Б. Гербеста учень М. Грушевського Олександр Сушко. *Література*: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. V: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків. – У Львові, 1905. – С. 542–545. – Репринт. вид.: К., 1994; Сушко О. Єзуїти в заведенню унії на Русі в доберестейській добі // *Альманах українських богословів*. – Львів, 1902. – С. 117–193; Окр. відбиток: Львів, 1902. – 80 с.; Його ж. Предтеча церковної унії 1596 р. Бенедикт Гербест: критично-історична студія // *Записки НТШ*. – 1903. – Т. 53, кн. 3. – С. 1–71; 1903. – Т. 55, кн. 5. – С. 72–125; 1904. – Т. 61, кн. 5. – С. 126–177 [не завершено, доведено до 1561 р.]; Студинський К. Памятки полемічного письменства кінця XVI і початку XVII в. – Львів, 1906. – Т. 1. – С. 1–12.

...“темного, як та чорна земля ... силою матері-землі”... Пор.: Грушевський М., *Літературно-Науковий вістник*, 1907, т. XXXIX, с. 210. – В. Липинський не точно

цитує статтю М. Грушевського “Богданові роковини”, приурочену до 250-ліття смерті Б. Хмельницького. У М. Грушевського читаємо: “Рушив титан – великий, темний, осліплений, закований, загнаний в землю, – могутній і темний, як та чорна земля, яку мав він в оковах обробляти. І напереді йшов його провідник – такої ж титанічної сили й вдачі, як персоніфікація тої могутньої й сліпої народної сили, – мало що свідоміший від неї, але з тим же титанічним розмахом сили й енергії, що й у неї”.

Вперше статтю було надруковано в “Літературно-науковому вістнику” (1907. – Т. XXXIX. – Кн. VIII–IX. – С. 207–212). У 1917 р. автор включив працю до збірки “3 політичного життя старої України: Розвідки, статті, промови” (К., 1917. – С. 84–88). У незалежній Україні “Богданові роковини” було перевидано у 50-томному академічному виданні “Творів” (цитуємо за цим виданням). *Література*: Грушевський М. Богданові роковини // Твори: У 50 т. – Львів, 2005. – Т. 2. – С. 332–336, 559–560 (комент.); цитовані рядки див. на с. 335 “Творів”.

С. 149. *Про Вишневецького у Сенкевича пор.: Feldman W. Współczesna literatura polska. Wyd. 5-te, 1908, s. 193.* – Згадується багатотомна праця відомого польського історика літератури Вільгельма Фельдмана, в якій простежується розвиток польської літератури впродовж 120 років та вперше проаналізовано літературний напрям “Młoda Polska” (“Молода Польща”). Праця під різними заголовками мала 8 видань з 1902 до 1930 р.

С. 151. *...за Андрусівським перемир'ям...* – Договір (перемир'я) між Російською державою і Річчю Посполитою про припинення війни 1654–1667 рр., за право володіння українськими землями було підписано 30 (20) січня 1667 р. у с. Андрусове поблизу Смоленська (тепер – в Російській Федерації). Хоча в центрі уваги сторін були питання щодо долі українських земель, представників Української козацької держави не було залучено до переговорного процесу. Згідно з договором Московська держава повертала собі Смоленське воєводство. До неї також відійшли Стародубський повіт і Чернігівське воєводство. Річ Посполита поступалась Лівобережною Україною та відмовлялась на два роки від Києва з округою в одну милю. Таким чином, було юридично оформлено фактичний розкол Гетьманщини на дві частини по Дніпру. Контроль над Запорозькою Січчю здійснювався обома сторонами. Укладений терміном на 13 з половиною років, усупереч українсько-російським договорам, підписаним з царським урядом гетьманами Б. Хмельницьким, Ю. Хмельницьким та І. Брюховецьким, Андрусівський договір визначив місце Росії, Польщі та України в системі міжнародних відносин 60-х–70-х років XVII ст. Його статті встановлювали розподіл сфер впливу польського короля та московського царя на Українську козацьку державу. Водночас Андрусівський договір започаткував процес поступової втрати Українською козацькою державою статусу об'єкта міжнародно-правових відносин. Він був спрямований також проти військової могутності Османської імперії, відображав вимушений компроміс сторін і засвідчував наявність геополітичної рівноваги у Східній Європі. Андрусівський договір був підтверджений умовами “Вічного миру” 1686 р. *Література*: Чухліб Т. В. Андрусівський договір 1667 [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України. – Т. 1: А–В / Редкол.: В. А. Смолій

(голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – 688 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Andrusivskij_dohovir_1667; Його ж. Відповідь урядів України на Андрусівське перемир'я 1667 р. між Москвою та Варшавою // Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. – К.: Вид-во ім.Олени Теліги, 2009. – С. 137–151.

...як сказав Шевченко, “і ляхи б злякались”. – В. Липинський цитує строфу з вірша Т. Шевченка “Іржавець”, присвяченого політичним подіям першої чверті XVIII ст. Написаний 1847 р., під час перебування поета в Орській фортеці, вірш було надруковано у таких виданнях: Кобзарь Тараса Шевченка / Коштом Д. Е. Кожанчикова. – СПб., 1867. – С. 364–367; Поезії Тараса Шевченка. – Львів, 1867. – Т. 2. – С. 117–120, з великими купюрами. Повний текст опубліковано у виданні: Кобзар з додатком споминок про Шевченка Костомарова і Микешина. – Прага, 1876. – С. 96–98. В. Липинський у цій праці часто звертається до творів Т. Шевченка, проте не вказує, якими виданнями поезій користувався. *Література*: Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 2: Поезія. 1847–1861. – С. 44–46, 577–580.

С. 153. В. Липинський цитує поему “Сон” Т. Шевченка.

У поета:

Це той *первий*, що розпинав
Нашу Україну,
А *вторая* доконала
Вдову сиротину.

Чистовий автограф – у рукописній збірці “Три літа” (Інститут літератури, ф. 1, № 74, арк. 35–49). Вперше всю поему введено до збірки творів у виданні: Поезії Тараса Шевченка. – Львів, 1867. – Т. 1. *Література*: Шевченко Т. Сон (комедія) // Зібрання творів: У 6 т. – Т. 1: Поезія 1837–1847. – С. 265–278; процитовані В. Липинським рядки див. на с. 275–276.

...петиція усіх тодішніх станів українського народу ... про повернення “Пунктів Богдана Хмельницького”... – Ідеться про звернення до Законодавчої комісії (т. зв. Комісія Уложення), заснованої імператрицею Катериною II 1767 р. для впровадження реформ у Гетьманщині. Делегати Війська Запорозького, обґрунтовуючи його давні права, посилались на “Березневі статті” Б. Хмельницького (1654). Див. також наш коментар до статті В. Липинського “Братья малороссы” в цьому томі.

...таємна місія графа Капніста... – 24 квітня 1791 р. (н. с.) у Берліні, за дорученням лівобережної шляхти, представник родини Капністів провів переговори з канцлером Пруссії Евальдом-Фрідріхом Герцбергом. У меморандумі канцлера Пруссії імператору Фрідріху-Вільгельму II (виявленому в Пруському державному таємному архіві в Берліні, запровадженому до наукового вжитку 1896 р. і опублікованому 1902 р. польським істориком Броніславом Дембінським) ім'я графа Капніста не розкривається, вказано лише його ранг і посада. Це спричинилося до виникнення гіпотез істориків щодо імені члена родини Капністів, який перебував з місією у Берліні 1791 р. Називали імена братів Петра (В. Модзалевський) та Миколая (В. Еджерстон) Капністів. Але більшість сучасних істориків вважають, що це був їх

молодший брат Василь Капніст (1758–1823), драматург і поет, який підтримував українських автономістів зі шляхетського середовища. В. Капніст мав заручитися підтримкою уряду Пруссії у разі збройного виступу українських політичних кіл проти російського самодержавства за умови розв'язання Пруссією війни проти Росії. Проте Пруссія на той час не була зацікавлена у збройному конфлікті з Російською імперією, й тому місія В. Капніста не мала політичних наслідків.

Уперше припущення щодо особи В. Капніста обґрунтував вищезгаданий Б. Дембінський у статті 1896 р. Для українського читача основні положення цієї статті того самого року зреферував М. Грушевський у “Записках” НТШ (т. 9, с. 7–9). Саме на його публікацію “Секретна місія українця в Берліні р. 1791” та сторінки про В. Капніста в праці “Очерк истории украинского народа” посилався В. Липинський. *Література*: Dembiński B. Tajna misja Ukraińca w Berlinie w r. 1791 // *Przegląd Polski*. – 1896. – R. XXX. – Т. III (119), z. 355–357. – S. 511–523; Źródła do dziejów drugiego i trzeciego rozbioru Polski / Wydął B. Dembiński. – Lwów, 1902. – Т. I. – S. 375–376; Грушевський М. Очерки истории украинского народа. – СПб., 1904. – С. 314; Sacke G. V. V. Kapnist und seine Ode “Na rabstwo” // *Zeitschrift für slawische Philologie*. – Bd. 7. – 1941. – S. 291–301; Оглоблин О. Берлінська місія Капніста 1791 року: Історіографія і методологія питання (З приводу нової “теорії” проф. Вільяма Еджертона) // *Люди старої України та інші праці*. – Острог; Нью-Йорк, 2000. – С. 281–304; Дашкевич Я. Василь Капніст – український політичний діяч // *Укр. іст. журн.* – 1991. – № 7. – С. 78–82; Його ж. Берлін, квітень 1791 р. Місія В. В. Капніста, її передісторія та історія // *Укр. археогр. щорічник*. – 1992. – Вип. 1. – С. 220–260 (передрук статті див. у кн.: Його ж. Постаті: Нариси про діячів історії, політики та культури. – 2-ге вид., виправл. й доповн. – Львів, 2007. – С. 205–246).

С. 155. ... *т. зв. повстання Палія...* – Упродовж 1702–1704 рр. фастівський та білоцерківський полковник Семен Палій (спільно з наказним гетьманом Самійлом Самусем і полковником Захаром Іскрою) очолював повстання на Київщині, Брацлавщині, Поділлі та Волині проти панування Речі Посполитої, спрямоване на об'єднання з Лівобережжям під протекторатом російського уряду. У придушенні повстання на Правобережній Україні 1704 р. брали участь лівобережні козаки на чолі з гетьманом “обох сторін” Дніпра Іваном Мазепою, якому в червні передав свої клейноди лівобережний наказний гетьман С. Самусь. С. Палія було звинувачено (за доносом І. Мазепи) у зв'язках зі шведським королем Карлом XII, заарештовано та позбавлено полковницького уряду, а 1705 р. заслано до Сибіру. Т. Шевченко присвятив С. Палію вірш “Чернець”.

...*“Не было, нет и быть не может”.* – *Слова міністра Валуєва.* – Насправді автором цитованого вислову був голова Київського цензурного комітету Орест Новицький (1806–1884). У його поданні міністру внутрішніх справ Петру Валуєву від 27.06.1863 р. йшлося про необхідність вжити заходів, спрямованих проти намагання “некоторых малороссов” навести свій народ до рідної мови, оскільки “никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может”. Обґрунтовуючи необхідність заборони поширення книг духовного змісту та навчальної, науко-

во-популярної літератури “малоросійською” мовою, О. Новицький зазначав, що у пресі більшість “малоросів” “досить ґрунтовно доводять, що ніякої особливої малоросійської мови не було, немає і бути не може і що говірка їх, вживана простолюдом, є та сама російська мова, тільки зіпсована впливами на неї Польщі; що загальноруська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть є значно зрозумілішою, ніж так звана українська мова, що тепер вигадується для них деякими малоросами і особливо поляками. Особам того гуртка, який намагається доводити протилежне, більшість самих малоросів закидає сепаратистські задуми, ворожі до Росії і згубні для Малоросії” (переклад наш. – Н. Ч.). О. Новицький, мотивуючи подання міністрові, посилався на різночитання в запропонованих на розгляд Київського цензурного комітету двох українських перекладах “Нового Завіту”, один з яких був здійснений Пилипом Морачевським (завершено 1861; авторська редакція 1864 р.; заборонено до друку Синодом 1863 р.). Через мовну політику уряду переклад П. Морачевського вперше вийшов друком лише 1906 р.; перевидано 1914, 1917; якість перекладу високо цінувала Російська академія наук; у незалежній Україні видано його Євангеліє від Матвія, 2012 р. Автор іншого перекладу в документі не згадується.

Обґрунтовуючи злободенність заборони української мови, голова Київського цензурного комітету О. Новицький згадує також польськомовну брошуру “*Ręczę że się pojeđnamy: słowo do braci Polaków w sprawie polsko-ruskiej*” (“Ручаюсь, що поєднаємось: слово до братів поляків у польсько-руській справі”), що вийшла у Львові 1861 р. (37 с.). Автором її був греко-католицький священник Симеон Плешкевич, “парафіяльний священник у Лазах”. Єдиний примірник брошури зберігається у Чехії у Національній бібліотеці. У праці йшлося про ненависть до росіян, яка об’єднувала поляків і українців. Поляки підтримували розвиток “малоруської” літератури, як стверджував автор брошури, аби довести, що “Русь не Москва”. Рецензію на брошуру було опубліковано в газеті “для русинів” “Вестник” у Відні (Ч. 106. – С. 424–426).

На підставі подання київського головного цензора міністр внутрішніх справ П. Валуєв уклав 11.07.1863 р. доповідну записку імператорові Олександрові II: “О книгах, издаваемых для народа на малороссийском наречии” (“Про книги, що видаються для народу на малоросійському наріччі”), з пропозицією дозволити друкування творів красного мистецтва і призупинити видання навчальної та релігійної літератури, інших книжок для початкового читання українською мовою. “Відношення” майже такого самого змісту від 18.07.1863 р. П. Валуєв адресував на ім’я міністра народної освіти О. Головіна. Останній не схвалював ініціативу О. Новицького та дії уряду, наголосивши, що підставою заборони друку має бути зміст, а не мова твору. Того самого дня П. Валуєв відправив ще вісім розпоряджень до цензурних комітетів про дозвіл друкувати твори малоросійського красного письменства й призупинення друку книжок релігійного змісту, підручників для початкового читання українською мовою. Причому лише розпорядження міністра Київському цензурному комітету містить посилання на подання його голови О. Новицького від 27.06.1863.

Документ О. Валуєва від 18.07.1863 знаний у науці як “Валуєвський циркуляр”. Проте упорядники збірника документів і матеріалів “Українська ідентичність і мов-

не питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)” (К., 2013), проаналізувавши його діловодну та текстологічну складові, трактують документ П. Валуєва як розпорядження. Іншими словами, Валуєвського циркуляра не існувало. Оформлення документа не відповідало вимогам тогочасного діловодства, оскільки не містило в правому верхньому куті позначки “Циркулярно”, а лише гриф “Секретно” (“Таємно”).

Вперше розпорядження П. Валуєва було надруковано 1865 р. в офіційному виданні Головного управління у справах друку “Сборник распоряжений по делам печати с 1863 г. по 1 сентября 1865 г.”. Для загалу зміст документа (хибно датованого 8 липня) було оприлюднено у львівському часопису “Правда” (редактор – О. Барвінський; 1894. – Т. 21, вип. 63. – С. 281–290).

Розпорядженням від 18.07.1863 р. П. Валуєв продовжив політику зросійщення та репресій уряду на українських землях. Документ засвідчив колоніальне політичне становище українських земель у Російській імперії.

Оригінал розпорядження П. Валуєва Київському цензурному комітету зберігається в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (ЦДІАК України, ф. 293, оп. 1, спр. 552, арк. 28). Вперше українською мовою його опублікувала Л. Гісцова, тодішня директор архіву. *Література*: Галицко-русская библиография XIX-го столетия, дополненная русскими изданиями, вышедшими в Венгрии и на Буковине (1801–1886) / Сост. И. Е. Левицкий. – Львов, 1895. – Т. 2: Хронологический список публикациям (1861–1886). – С. 6, № 85; Гісцова Л. Кайдани на вуста народу // Україна. – 1990. – № 46. – С. 21; Архівні документи Валуєвського циркуляра 1863 року та їх прийняття / Публ. В. Яременко та О. Сліпущо // Дніпро. – 2001. – № 1–2. – С. 62–63, 63–66, 68–69; Яременко В. В. “Літературна дивна течія...”. – К., 2011. – Т. 2. – С. 329–331, 331–333; 337–339; Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): 36. документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк. – К., 2013. – С. 72–73, 73–76, 76–79.

... бо “не вмирає душа наша”... – В. Липинський цитує поему Т. Шевченка “Кавказ”. У поета:

“Розбиває, та не вип’є
Живущої крові –
Воно знову оживає
І сміється знову.
Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля.
І неситий не виоре
На дні моря поле”.

Література: Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. – Т. 1: Поезія 1837–1847. – С. 343–347, 734–736.

...і незабаром завітла буйним квітом у “Думах” Шевченка українська література... – Згадується написаний 1840 р. вірш Т. Шевченка “Думи, мої думи” – програмний вступ до першої поетичної збірки Т. Шевченка “Кобзар”, яку поет подав до Петербурзького цензурного комітету у березні 1840 р. Мотиви вірша здебільшого

перегукуються з українським фольклором. *Література*: Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. – Т. 1: Поезія 1837–1847. – С. 124–126, 631–633.

С. 157. ...наведу тут думку ... п. Яна Белціковського... – В. Липинський цитує статтю з історії української літератури польського письменника, публіциста Яна Белціковського, опубліковану у Варшаві у “Literatura i Sztuka” (“Література та мистецтво”, № 18), – додатку до часопису “Nowa Gazeta” (№ 281 від 21.06.1908). Щотижневий літературно-мистецький додаток до газети виходив у Варшаві у 1907–1914 рр. (ред. Ян Лорентович). Видання популяризувало західноєвропейські мистецькі течії.

...т. зв. “Братство св. Кирила і Мефодія”... – Кирило-Мефодіївське товариство, Україно-Слов’янське товариство, Кирило-Мефодіївське братство – українська таємна політична організація, що виникла в грудні 1845 – січні 1846 р. у Києві та діяла до березня 1847 р., коли її було викрито, а членів заарештовано. Основні діячі товариства: Микола Костомаров (викладач російської історії Київського університету св. Володимира), Василь Білозерський (викладач Полтавського кадетського корпусу), письменник Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко, Микола Гулак (чиновник канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора), Георгій Андрузький (студент Київського університету, поет). Програмними документами товариства були “Статут Кирило-Мефодіївського товариства” (автори – М. Костомаров, В. Білозерський, М. Гулак) і “Книги буття українського народу” (“Закон Божий”, автор – М. Костомаров). “Книги буття” – історико-політичний твір, у якому висвітлювалися істотні події української історії, накреслювалося вирішення кардинальних суспільно-політичних проблем. Товариство мало своїм головним завданням побудову майбутнього суспільства на засадах християнської моралі та освіти, шляхом здійснення низки реформ: створення демократичної федерації слов’янських народів, очолюваної Україною, на засадах рівності та суверенності, зрівняння у правах усіх слов’янських народів щодо їх національної мови, культури й освіти. Це докорінно відрізняло програму кирило-мефодіївців від позиції офіційних кіл Російської імперії, яка претендувала на роль покровительки слов’ян. Передбачалося знищення царату та скасування кріпосного права і будь-якого рабства, встановлення демократичних прав і свобод для громадян. Перспективи дальшого розвитку України розглядалися невід’ємно від перспектив поліпшення взаємин трьох слов’янських країн – України, Росії та Польщі. *Література*: Зайончковський П. А. Кирило-Мефодіевское общество (1846–1847). – М., 1959; Сергієнко Г. Я. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. – К., 1983; Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / Упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. – К., 1990; Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1990.

... молодий український рух ... групується навколо місячника “Основа”. – Йдеться про суспільно-політичний та літературно-науковий місячник “Основа” у Петербурзі, що його з січня 1861 до жовтня 1862 р. видавав Пантелеймон Куліш за участі М. Костомарова, В. Білозерського, його сестри та дружини П. Куліша Олександри Білозерської-Куліш (псевдонім – Ганна Барвінок), Олександра Кістяківського. Особистою заслугою П. Куліша було вдосконалення українського правопису (т. зв. кулі-

шівка). На шпальтах часопису обстоювалося право української нації на вільний і всебічний розвиток, приділялась увага просвітництву. Суто наукова спадщина “Основи” містить статті з цілої низки дисциплін: української історії, історичного краєзнавства, географії, етнографії, етнопсихології, фольклористики, мовознавства, літературознавства тощо. У місячнику вперше було опубліковано твори таких представників українського красномовства, як Т. Шевченко, Л. Глібов, С. Руданський, П. Куліш та ін. Історичні праці друкували М. Костомаров, П. Куліш, О. Лазаревський, Т. Рильський та ін. Великий пропагандистський резонанс мали публіцистичні праці. Часопис “Основа” мав великий вплив на культурний процес і сприяв зростанню національної свідомості на українських землях. Проте закриття часопису восени 1862 р. було спричинено не цензурними утисками, а внутрішніми чинниками. *Література:* Дудко В. Хронологія видання журналу “Основа” // Укр. археограф. щорічник. – К., 2013. – С. 272–295.

...підставою урядової політики стали засади, виголошені у т. зв. “записці” кийського генерал-губернатора Дундукова-Корсакова... – В. Липинський, мабуть, переплутав документи, підготовлені О. М. Дондуковим-Корсаковим у різні роки на різних посадах. Київський генерал-губернатор О. Дондуков-Корсаков був автором “записки” цареві “О более важных вопросах по управлению Юго-Западным краем” (1872), де ні українофільство, ні українська проблема взагалі не згадуються. Водночас полякам і євреям було присвячено спеціальні великі розділи. Київський генерал-губернатор сприяв відкриттю Київського відділу Російського географічного товариства, де мали вплив українофіли, і не допустив його розгрому, звернувшись 16.04.1875 р. до міністра внутрішніх справ О. Тимашева.

“Записку о малороссийском языке” (31.01.1881), в якій наголошувалося на необхідності послабити чинність Емського указу Олександра II (18/30.05.1876), О. М. Дондуков-Корсаков подав міністру внутрішніх справ, перебуваючи на посаді тимчасового харківського генерал-губернатора. Височайшим указом заборонялося ввезення до Росії українськомовних видань, друкування книжок і текстів до ноти українською мовою, постановки українських п’єс.

Вперше “Записку о малороссийском языке” О. М. Дондукова-Корсакова надрукував І. Франко у додатку до статті “Сухий пен” у “Літературно-науковому вістнику” (1905). “...Сухий пен” – указ 1876 р., не тільки завада в комунікації, але соромна пляма на Росії, на всій історії відносин між двома «руськими» народностями”, – писав І. Франко про політику російського уряду стосовно української мови.

Копія “Записки о малорусском языке” О. М. Дондукова-Корсакова зберігається в Інституті рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського в Києві (ІР, І, 8004, арк. 1–8).

Література: І. Ф[ранко] Сухий пен // ЛНВ. – 1905. – Т. 29. – Кн. 8. – С. 85–97; До історії указу 1876 р. про заборону українського письменства // Україна. – 1907. – Кн. 5. – С. 150–151; [Науменко В.] Найближчі відгуки до указу 1876 р. про заборону українського письменства // Україна. – 1907. – Т. 2. – № 6 (червень). – С. 250–253; Миллер А. И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). – СПб., 2000; Шандра В. С. Проблеми управлін-

ня Правобережною Україною: Київське генерал-губернаторство за О. М. Дондукова-Корсакова (у 1869–1878 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2003. – Вип. 6. – С. 193–213; Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): 36. документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк. – К., 2013. – С. 139–140.

С. 159. *Із 230-ти рукописів, поданих до цензури у Києві ... у 1891–1894 рр. дозвіл отримали лише 80...* – В. Липинський не вказує джерело цих відомостей. Але такі самі цифри згадує С. Єфремов, й стосувались вони рукописів, поданих до цензури у 1895–1903 рр. видавництвом “Вік” у Києві. *Література:* Єфремов С. Вне закона // Русское богатство. – 1905. – Кн. 1. – С. 88.

С. 161. *...вже 1816 року митрополит Левицький, з ініціативи свого каноніка Могильницького подає меморіал про впровадження української мови до початкових шкіл.* – У 1816 р. перемишльський єпископ (з 1813 р.), галицький митрополит (1816) Михайло Левицький передав до Відня укладений вченим-мовознавцем, священником-крилошанином, громадським діячем Іваном Могильницьким проект, де послідовно доводилися права української мови в регіоні з огляду на її історико-культурне та національно-суспільне значення. За розпорядженням цесаря 1817 р. було відновлено дозвіл викладання української мови в народних школах лише для галицьких українців і відкриття нових шкіл; у мішаних школах навчання велося польською.

Зусиллями М. Левицького у Перемишльській єпархії з 1816 до 1819 р. було засновано 383 нові парафіяльні школи. У 1815 р. митрополит Левицький видав “Катехізис”, а 1816 р. “Буквар славенського язика”. Обидві книги були надруковані зрозумілою для простого народу українською мовою в Будапешті.

Література: Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – 3-тє вид. – К.: Либідь, 1995. – Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. – С. 366.

...альманахи, такі як “Зоря”... – фольклорно-літературний альманах “Зоря” (1834), підготовлений львівським гуртком “Руська трійця” (1833 р., М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький), рукопис якого не зберігся. “Трійчани” енергійно виступали проти латинізації письменства, всіляко підтримували повернення рідної мови в побут національної інтелігенції. За спогадами Я. Головацького, збірка відкривалася портретом Богдана Хмельницького та нарисом М. Шашкевича про видатного полководця. До альманаху також входили народні пісні, оповідання з життя священників, вірші членів гуртка. Лейтмотивом збірки було засудження іноземного панування, уславлення визвольної боротьби народу. Прозвучав у збірці й заклик до єднання українців Галичини й Наддніпрянщини. Епіграфом до збірки мали стати, на пропозицію М. Шашкевича, рядки веснянки зі збірника народних пісень М. Максимовича (1827): “Світи, зоре, на все поле, закіль місяць зійде”. Для збірки М. Шашкевич написав казку “Олена” і кілька віршів; І. Вагилевич – поему “Мадей” та казку “Жулин і Калина”; Я. Головацький – ліричну поезію “Два віночки”, а також вибрав записані народні пісні зі свого збірника, до яких І. Вагилевич написав передмову. Видання альманаху було заборонене як віденською, так і львівською цензурою. Згодом частина матеріалів із цієї збірки потрапила до “Русалки Дністрової”. На думку

дослідників, за змістом “Зоря” була радикальнішою за “Русалку Дністровую”. *Література*: Головацький Я. Пережитое и перестраданное. – К., 1965. – С. 229–285.

... “*Русалка Дністрова*” ... – “*Русалка Дністровая*”, перше галицьке поетичне видання українською народною мовою, підготовлене наприкінці 1836 р. зусиллями “Руської трійці”. Видано в обхід львівської цензури у Буді (нині – складова Будапешту, столиці Угорщини) в грудні 1836 р. (на титулі – 1837 р.), за сприяння серба Г. Петровича (наклад – близько 800 прим.). Правопис альманаху – перша фонетична система правопису для української мови на основі адаптованого алфавіту, вжита “Руською трійцею”. Видання започаткувало національне відродження на західно-українських землях. З 1910 до 2013 р. альманах перевидали 10 разів у різних країнах світу.

... нинішніх “*галицьких росіян*” на кшталт *Глібовицьких, Вергунів і Дудикевичів, котрі виступали ...на нещодавньому слов'янському з'їзді*. – Йдеться про роль окремих представників галицьких москвофілів у організації неослов'янського руху (під егідою російського уряду) та скликанні першого слов'янського з'їзду в Празі 1908 р. Серед ініціаторів – згадані В. Липинським письменник, депутат австрійського парламенту, один з організаторів т. зв. неослов'янського руху Микола Глібовицький, депутат австрійського парламенту, правник Дмитро Марков, депутат Галицького крайового сейму, голова “Руського клубу” Володимир Дудикевич, публіцист, журналіст, історик літератури Дмитро Вергун та ін. Москвофіли, взявши участь у цій проросійській ініціативі, мали намір чинити тиск на Відень з метою домогтися значних поступок у політичній боротьбі з українофілами-народовцями. Москвофіли розглядали своє представництво в неослов'янському русі як репрезентацію лише російського народу, представниками якого себе вважали.

С. 163. “*Просвіта*” – див. коментар до статті В. Липинського “На увагу нашим видавництвам. Матеріал до нашої популярно-наукової літератури”, що відкриває дане видання.

Наукове товариство ім. Т. Шевченка – перша українська національна академія наук. Засноване 1873 р. у Львові товариство мало на меті об'єднання наукових сил українських земель, що опинилися під владою Росії та Австрії. Його створення пов'язують насамперед з іменами історика В. Антоновича та письменника О. Кониського, хоча за статутом членами-засновниками могли стати лише галичани. З 1885 р. власністю Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ) став часопис “Зоря”, перетворившись на всеукраїнський репрезентативний орган друку. На його шпальтах свої твори друкували І. Франко, Б. Грінченко, М. Вороний, О. Кобилянська, І. Нечуй-Левицький, М. Коцюбинський, О. Левицький, Олена Пчілка, Леся Українка та ін. Авторами літературно-критичних статей були М. Грушевський, А. Кримський, В. Щурат та ін.; історичних – К. Заклинський, І. Франко та ін. У 1898 р. на базі часопису почав виходити “Літературно-науковий вістник” НТШ (див. також наш коментар до статті В. Липинського “Ще в справі «Історії України» М. Аркаса” у цьому томі). З 1892 р. почали виходити “Записки” НТШ.

Товариство мало три секції: історично-філософську, філологічну та математично-природописно-лікарську. З 1897 до 1913 р. НТШ очолював М. Грушевський.

Головою філологічної секції був І. Франко, науковим секретарем – В. Гнатюк. Було розпочато організацію музею, бібліотек, архіву НТШ. Академічний статус товариства закріплено запровадженням елітарного корпусу провідних вчених – дійсних членів НТШ, до якого крім видатних подвижників української науки приєднано велику когорту славетних вчених Європи.

...сім кафедр у Львівському університеті... – Ідеться про ті кафедри Львівського університету, де викладали предмети українською мовою: на богословському факультеті, на юридичному – дві кафедри цивільного права, кримінального права і процесу (1862, 1872), на історичному – кафедра загальної історії та історії країн Східної Європи, очолювана М. Грушевським (1894), на філологічному – кафедри української філології (1848) та літератури (1900) тощо. У 1914 р. таких кафедр було 8 з 80. *Література:* Грушевський М. Справа українських кафедр і наші наукові потреби // Твори: У 50 т. – Львів, 2002. – Т. 1. – С. 458–484, 565 (коментарі).

...п'ять гімназій... – Мається на увазі створення в Східній Галичині гімназій з українською мовою навчання – державної у Тернополі (1904), приватних у Станіславові (тепер – Івано-Франківськ, 1905), Теребовлі (1907), Бережанах (1907), Заліщиках. Напередодні Першої світової війни в Галичині функціонувало вже шість державних українських 8-річних класичних гімназій: дві у Львові, по одній у Перемишлі, Коломиї, Тернополі, Станіславові і шість приватних 6-річних гімназій з українською мовою навчання.

“Руслан” – щоденна газета консервативного народовського напрямку, що видавалась у Львові у 1897–1914 рр. як друкований орган Католицького русько-народного союзу (перейменованого 1911 р. на Християнську суспільну партію). Газета виходила під проводом народовця О. Барвінського, прихильника політики українсько-польського примирення, т. зв. “нової ери” (угоди народовців з польською політичною більшістю в галицькому сеймі в 1890–1894 рр.). У газеті співпрацювали як західноукраїнські літератори, так і Наддніпрянської України – О. Кониський, І. Нечуй-Левицький, М. Старицький. Газета “Руслан” містить значну кількість історичної інформації і слугує важливим джерелом для вивчення громадсько-політичного, економічного, культурного життя українства Галичини на зламі XIX–XX ст. в умовах Австро-Угорської імперії.

...тижневик “Основа” – освітньо-політичний і господарський тижневик, з 1909 р. двотижневик, що друкувався у Львові у 1906–1913 рр. Видавець і редактор О. Левицький.

...т. зв. народовці... – громадсько-культурна та суспільно-політична течія ліберального напрямку українського національного руху в Галичині, на Буковині, та Закарпатті. Сформувалася на початку 60-х років XIX ст. у Галичині на противагу консервативній політичній течії – “москвофільству” (див. наш коментар до статті В. Липинського “Браття малороссы” в цьому виданні). До народовців належали переважно студенти та представники української інтелігенції – письменники, вчителі, лікарі, юристи. Народовська ідеологія ґрунтувалась на засадах лібералізму та

української національної ідеї (ідеологи – О. Партицький, Д. Телячків). Народовці виходили з принципу окремішності української нації, яка мешкала на території від Кавказу до Карпат, і виступали за єдність усіх українських земель і розвиток єдиної української мови на основі народної говірки. До народовців належали А. Січинський, В. Барвінський, В. Ганкевич, В. Навроцький, М. Бучинський та ін. Основні друковані органи течії: з 1867 р. – “Правда”, з 1880 р. – “Діло”. Виявлення “московфільського” напрямку у діяльності старої Руської ради спонукало народовців створити власну політичну організацію – Народну раду (1885). З її започаткуванням та ухваленням 1888 р. політичної програми народовці сформувались як політична течія.

Народовці створювали культурно-освітні товариства на західноукраїнських землях, зокрема “Руську бесіду” у Львові (1861), першу в Галичині “Просвіту” у Львові (1868), відкривали читальні. Вони також заснували Літературне товариство імені Шевченка (1878), реорганізоване у Наукове товариство імені Шевченка (1893). Започатковане ними «Руське товариство педагогічне» (1881) видавало педагогічний часопис «Учитель» та ілюстрований двотижневик для дітей і молоді «Дзвінок». *Література:* Янишин Б. М. Українська міська політична еліта в Галичині та народівський рух останньої третини ХІХ ст.: становлення та інституційний розвиток. – К., 2008. – 320 с.

“Діло” – провідна, впродовж багатьох років єдина україномовна газета народівського напрямку. Виходила у Львові у 1880–1939 рр. (з перервами: під час окупації Галичини у 1914–1915 рр. російськими військами і з 1918 до 1920 р., коли польська влада після відступу українського війська зі Львова закрила газету). З 1888 р. газета виходила щоденно. Її поява була зумовлена потребами політичної активізації народівців після поразки на австрійських парламентських виборах 1879 р. З самого початку газета обстоювала ідеологію народівців – політичного товариства “Народна рада” (1885), Української національно-демократичної партії (1899, з 1919 – Трудова партія). Першим головним редактором (1880–1883) газети “Діло” був В. Барвінський. При газеті у 1881–1906 рр. з перервами виходила “Бібліотека найзнаменитіших повістей”, що нараховувала 74 томи.

“Свобода” – політичний, просвітній, господарський часопис для селян народівського напрямку. Виходив у 1897–1914, 1916–1918 рр. у Львові як тижневик. З 1899 р. – орган Української національно-демократичної партії (з 1925 р. – Українське національно-демократичне об’єднання). З окупацією Галичини редакція переїжджає до Відня, але з відступом росіян 1915 р. повертається до Львова. Видання як орган УНДО виходило до 1939 р.

...не такі численні радикали, очолювані знаним організатором “Січей” на Покутті Трильовським... – Одним із засновників Української радикальної партії був Кирило Трильовський (1864–1941), організатор руханко-протипожежних товариств, фізкультурних організацій під назвою “Січ” на Галичині та Буковині. Вперше “Січ” було організовано в с. Завале Снятинського повіту у травні 1900 р. Офіційно ці організації в Галичині було заборонено польською владою 1924 р. Остання “Січ”

проіснувала до 1930 р. Січковий рух сприяв пробудженню національної свідомості українського населення Закарпаття, Галичини та Буковини.

С. 165. ...після голосних минулорічних “російських” виступів п. Маркова в австрійському парламенті й вимоги запровадити в Галичині російську мову... – Мається на увазі розкол москвофільського руху, що проявився 1907 р., після першого в історії австрійського парламенту виступу російською мовою москвофіла Дмитра Маркова (1868–1938) на підтримку поширення російської мови серед галицьких українців.

“*Dziennik Kijowski*” (“Київський щоденник”) – польське видання, близьке до національно-демократичних сил, друкувалось у Києві у 1906–1918 рр. Ініціатором і видавцем (до 1908) газети був Владислав Грохольський (1857–1914), головним редактором (1906–1912) – Йоахим Бартошевич (1867–1938). З 1906 р. у різні роки членами редакції щоденника були: письменник і публіцист Едвард Пашковський, меценат Станіслав Зелінський, українофіл Йоахим Волошиновський та ін.

...uci mi “*gente Rutheni, natione Poloni*”, починаючи від Вишневецьких та інших і закінчуючи української крові вишеполяками, народженими “на Русі” і тою ж “Руссю” вигодуваними. – Ставлення В. Липинського до ментального стереотипу “етнічних русинів, політичних поляків” змінювалось упродовж його творчості від презирливого (“недоляшки”) у “Шляхті на Україні” до їх політичної реабілітації серед сучасників як “фундаменту для формування нової старшинської (уже не родової, а політичної) еліти Гетьманщини” в наступних історичних і публіцистичних працях, як-от: “Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego”, “Dwie chwile z dziejów porowolucyjnej Ukrainy” (1912), “Україна на переломі” (1920). Н. Яковенко слушно зауважила, що вже в праці “Шляхта на Україні” В. Липинський трактує образи “вірних синів українського народу”, представників української шляхти Івана Виговського, Михайла Кричевського та Юрія Немирича як протиягу “*gente Rutheni, natione Poloni*”. Причому, зазначає дослідниця, як публіцист автор “Шляхти на Україні” не визнає очевидного – до подій Хмельниччини його герої так само належали до типу “етнічного русина, політичного поляка”, віддано служили Речі Посполитій, яку визнавали за свою політичну батьківщину. Н. Яковенко, досліджуючи генезу поглядів В. Липинського на проблему “етнічного русина, політичного поляка”, подвійної свідомості колонізованої шляхти часів Речі Посполитої, наголошує, що то був соціальний компроміс між “територіально-національним патріотизмом” і “політичним патріотизмом”. *Література:* Яковенко Н. *Gente Ruthenus natione Polonus* – зміст і еволюція поняття у баченні В’ячеслава Липинського // В’ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна / Ред. Я. Пеленський. – С. 97; Chynczewska-Hennel T., Jakowenko N. *Spółeczeństwo – religia – kultura* // *Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie* / Pod red. T. Chynczewskiej-Hennel i N. Jakowenko. – Lublin, 2000. – S. 114–118.

“*Народний дім*” – українська культурно-освітня організація, створена 1849 р. за зразком подібних організацій у Чехії, зусиллями Головної руської ради, з метою сприяння національно-культурному розвитку українців у Галичині шляхом засну-

вання бібліотек, читалень, музеїв, друкарень, стипендіальних фондів. Під час візиту до Львова австрійського імператора було закладено перший камінь у будівництво “Народного дому”. З 1851 до 1864 р. будівництво велось на кошти українського населення Галичини. “Народний дім” утримував комплекси будинків (будинок “Народного дому”) та церкву Преображення Господнього у Львові (1902 завершено будівництво); організував бібліотеку, книгозбірню А. Петрушевича, власне видавництво, археологічно-історичний і природознавчий музеї, кілька стипендіальних фондів. Керівництво “Народним домом” з 1872 р. захопили москвофіли: Й. Кульчицький (1872–1876), В. Ковальський (1876–1883), М. Малиновський (1883–1884), Ю. Геровський (1884–1887), Й. Делькевич (1887–1907), о. І. Костецький (1907–1915). Щомісячно з 1883 до 1914 р. виходив “Вісник Народного дому” (після 1921 – періодично). Боротьба за “Народний дім” москвофілів і народовців тривала до 1914 р. “Народний дім” було ліквідовано 1939 р., зі встановленням на західноукраїнських землях радянської влади.

...маю на думці національно-демократичну партію, звану також вшехпольською... – Польська національно-демократична партія (популярна назва – ендеки, вшехполяки, народовці) створена 1896 р. її ідеологом Романом Дмовським (1864–1939). Ендеки послідовно виступали за відновлення території Речі Посполитої в кордонах 1793 р. (включення Східної Галичини, Західної Волині, частини Поділля до складу відродженої Польської держави). На сторінках праці В. Липинський звертатиметься до творів Р. Дмовського (див. наступні коментарі).

...т. зв. краківських станьчиків... – “Станьчики”, політичне угруповання в західній частині Галичини, що виникло в 1860-х роках в середовищі “старих” краківських консерваторів. Друкований орган – газета “Czas”. Назва угруповання походить від політичного памфлета “Teka Stańczyka” (“Тека Станьчика”, 1869), опублікованого на шпальтах часопису “Przegląd Polski”. Авторами памфлета були: Юзеф Шуйський, Станіслав Тарновський, Людвік Водзицький і Станіслав Козьмян. У формі фіктивних політичних листів, начебто написаних Станьчиком, блазнем польських королів початку XVI ст., автори висловлювали консервативні погляди, звинувачуючи польський народ у втраті Річчю Посполитою національної незалежності, закидаючи йому різні вади та схильність до анархії. “Станьчики” виступали за поширення національних прав у Галичині за умови дотримання лояльності до Австрії. Одним з головних аргументів на користь Австрії було те, що Габсбурзька монархія, як і Річ Посполита, захищала європейські цінності. Причини основних поразок першої половини XIX ст. “станьчики” вбачали у національних повстаннях і конспіративному русі. “Станьчики” домінували в Польському колі в австрійській Державній раді (австрійському парламенті). Головними діячами, крім авторів памфлета, були Валеріан Калінка, Міхал Бобжинський (див. про нього наш коментар до реферату В. Липинського “Наше становище на Русі-Україні” в цьому томі). Оскільки ідеї “станьчиків” мали вплив лише у підавстрійській частині колишньої Речі Посполитої, то поступово вони почали пропагувати в Галичині ідею “галицького П’ємонту” як основи для відновлення майбутньої польської державності.

Про польсько-українські стосунки в Галичині загалом див.: Грушевський М. Из польско-украинских отношений Галиции... Петербург, 1907, изд. 2. – В. Липинський посилається на друге видання статті відомого українського історика, що вийшла окремою брошурою в Петербурзі 1907 р. під таким заголовком: “Из польско-украинских отношений Галиции. Несколько иллюстраций к вопросу: автономия областная или национально-территориальная” (74 с.).

Статтю “Из польско-украинских отношений Галиции...” М. Грушевський написав на замовлення С. Єфремова, на той час співробітника газети “Киевские отклики”, де її вперше й було опубліковано за редакцією М. Василенка (1905. – Ч. 141, 148, 161, 189, 201, 207). Згодом статтю було надруковано у збірнику праць М. Грушевського “Освобождение России и украинский вопрос: статьи и заметки” (СПб., 1907. – С. 195–264).

Згадана В. Липинським праця М. Грушевського в українському перекладі І. Сварника (разом з іншими статтями названого збірника) увійшла до першого тому сучасного 50-томного видання творів історика.

Статистичні та інші дані щодо населення Галичини початку ХХ ст., подані в статті М. Грушевського, В. Липинський радив порівняти за щойно виданою двотомною працею про Галичину (“Galicja”, 1908) польського історика, засновника наукової школи польської господарської історії Францішека Буяка (1875–1953). Ф. Буяк проаналізував дані останнього на час виходу праці перепису 1900 р. щодо населення, суспільного та економічного розвитку Галичини, подекуди доповнивши ці відомості станом на 1906 р. У праці автор розглянув також польські впливи у Галичині. *Література:* Грушевський М. Твори: У 50 т. – Львів, 2002. – Т. 1: Суспільно-політичні твори 1894–1907. – С. 485–527, 565–566 (коментарі). – (Серія “Суспільно-політичні твори”); Bujak F. Galicja. – Lwów, 1908. – Т. 1: Kraj, ludność, społeczeństwo, rolnictwo. – S. 67–70, 77–78 etc.; Гирич І. М. Грушевський і С. Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя кінця ХІХ – 20-х рр. ХХ ст. // Укр. історик. – 1996. – Ч. 1/4 (128/131). – С. 142–187; Його ж. М. Грушевський і М. Василенко (До історії творчих взаємин) // Укр. археограф. щорічник. – 1999. – Вип. 3/4. – С. 345–347.

С. 167. ...щоденник “Рада” – див. наш коментар до першої публікації В. Липинського в цьому томі (“На увагу нашим видавництвам. Матеріал до нашої популярно-наукової літератури”).

“Рідний край” – тижневик, заснований наприкінці 1905 р. українською громадою в Полтаві, з кінця 1907 до 1914 р. виходив у Києві. Видання друкувалося фонетичним правописом, у 1915–1916 рр. – ярижкою. З 1907 р. часопис виходив за редакцією Ольги Косач (Олени Пчілки). Автори публікацій висвітлювали українську історію, етнографію, народну творчість, питання розвитку української мови і літератури тощо.

“Слово” – тижневик, орган Української соціал-демократичної робітничої партії, виходив у Києві з 11.05.1907 до 1909 р. (загалом 105 випусків).

...місячник “Літературно-науковий вісник” – друкований орган Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ). Докладніше див. наш коментар до рецензії В. Липинського на “Історію України-Русі” М. Аркаса у цьому виданні.

У Києві засновано Наукове товариство, яке вже видає перший том своїх наукових праць. — “Українське наукове товариство”, громадське наукове товариство академічного типу, було створено наприкінці 1906 р. у Києві на пропозицію та під головуванням М. С. Грушевського, за зразком НТШ у Львові. Метою товариства були організація, розвиток української науки та популяризація її здобутків. Функціонували історична, філологічна, природничо-технічна секції, а також медична та статистична комісії. Членами УНТ були: В. Антонович, К. Мельник-Антонович, М. Біляшівський, М. Василенко, Ф. Вовк, Б. Грінченко, І. Джиджора, В. Дурдуківський, П. Житецький, І. Каманін та ін. УНТ видавало наукові праці. Перший том його неперіодичного органу “Записки Українського наукового товариства в Києві” вийшов у травні 1908 р.; загалом було надруковано 18 томів. У 1921 р. товариство адміністративним порядком було включене до Всеукраїнської академії наук, де його секції певний час зберігали автономність, а згодом стали секціями відповідних відділів ВУАН. УНТ мало значні заслуги у пропаганді української науки і культури. *Література*: Грушевський М. Українське наукове товариство в Києві й його наукове видавництво // Записки УНТ. — 1908. — Т. 1. — С. 3–15.

... студентський рух, спрямований на відкриття українських кафедр у Київському, Харківському й Одеському університетах... — Йдеться про вимоги української інтелігенції відкрити в Київському університеті кафедри “української мови, літератури, історії, етнографії і права звичаєвого, з викладами тих предметів на українській же мові”. 22 травня 1906 р. професори В. Перетц і Г. Павлуцький підписали подання до деканату історико-філологічного факультету, в якому обґрунтували необхідність відкриття українознавчих кафедр. 27 листопада 1906 р. студенти-українці передали до Вченої ради університету заяву з проханням відкрити чотири українознавчі кафедри — мови, літератури, історії й права. Під заявою поставили свої підписи 1430 студентів. Проте ректор М. Цитович різко виступив проти цього.

Аналогічні спроби були здійснені студентами Харківського та Одеського (Новоросійського) університетів. *Література*: Українські кафедри в Києві // Рада. — 1906. — 19 жовтня. — № 30. — С. 1; Заява студентів-українців, подана ректорові Київського університету // Рада. — 1906. — 28 листопада. — № 64. — С. 2; Розмова з ректором Київського університету д. Цитовичем в справі заснування українських кафедр // Рада. — 1906. — 29 листопада. — № 65. — С. 3; В справі заснування українських кафедр в Київському університеті // Рада. — 1906. — 9 грудня. — № 74. — С. 2 та ін.; *Грушевський М.* Справа українських кафедр і наші наукові потреби // Твори: У 50 т. — Т. 1 / Ред. кол.: П. Сохань (гол. ред.), І. Гирич, О. Тодійчук. — Львів, 2002. — С. 458–484; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников та ін. — Харків: Фоліо, 2004, — С. 356; ALMA MATER. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920: Документи, матеріали, спогади: У 3-х кн. — К.: Прайм, 2000. — Кн. 2. — С. 194; Музичко О. Петиції українців Полтави, Чернігова та Одеси про відкриття кафедр українознавства в Одеському (Новоросійському) університеті (1905–1906 рр.) // Пам’ятки: археогр. щорічник / Держ. архів, служба України, УНДІАСД; редкол.: С. Г. Кулешов (гол. ред.) [та ін.]. — К., 2013. — Т. 14. — С. 3–19 (опубл. документи).

...українці заманіфестували себе утворенням своєї Громади у першій і другій Думі... – Відповідно до маніфесту імператора Миколи II від 17 жовтня 1905 р. про створення Державної думи як законодавчого органу Російської імперії українські землі в ній репрезентували 102 депутати. З ініціативи М. Грушевського та групи депутатів – Володимира Шемета, Іллі Шрага, Павла Чижевського, представники українських земель у Державній думі, не пориваючи зв'язку з політичними силами загальноімперського характеру, створили українську парламентську фракцію, яку очолив І. Шраг, адвокат за фахом і дворянин з походження. До складу фракції увійшли 44 члени Державної думи, обрані від Київської, Подільської, Полтавської, Харківської, Катеринославської та Бессарабської губерній, здебільшого представники інтелігенції (селяни і робітників представляли відповідно 4 і 19 депутатів). Метою фракції була реалізація вимог, за висловом В. Шемета, “відповідно до устремлінь та поглядів українського народу”: політична автономія України в етнографічних межах; запровадження української мови в початкових, середніх школах і вишах, у судах і всіх місцевих адміністративних установах; вирішення земельного питання. Друкованим органом української фракції став журнал “Украинский вестник”, який об'єднав кращі наукові сили – М. Грушевського, М. Тугана-Барановського, О. Русова, І. Франка та ін.

Після розпуску I Державної думи 1906 р., в результаті проведених виборів, у Державній думі другого скликання (1907) українські землі так само представляли 102 депутати, проте переважали селяни (62). Так само було сформовано українську парламентську громаду з 47-ми депутатів. Друкованим органом української парламентської громади став часопис “Рідна справа – Думські вісті”, який виходив двічі на тиждень за редакцією В. Доманицького. На відміну від попередників, українські депутати II Державної думи менше були схильні до входження у представництва загальноімперських політичних сил і врешті-решт припинили діяльність у фракціях за партійною ознакою. Українські депутати утворили окрему фракцію. Програма її діяльності містила вимоги проголошення автономії України, широкого місцевого самоврядування та запровадження української мови в освіті, судочинстві й церкві. *Література:* Грушевський М. Вопрос дня (Аграрные перспективы) // Украинский вестник. – 1906. – № 2. – С. 75–82 (передрук: Грушевський М. Твори: У 50 т. – Львів, 2002. – Т. 1. – С. 448–452); Его же. Наши требования // Украинский вестник. – 1906. – № 5. – С. 268–273 (передрук: Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 1. – С. 425–428); Його ж. Після Думи // ЛНВ. – 1906. – Т. 35. – Кн. 8. – С. 330–334 (передрук: Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 1. – С. 369–372); Русов А. После распускания думы // Украинский вестник. – 1906. – № 9. – С. 627–632; Шемет В. Украинская парламентская фракция // Там же. – № 2. – С. 133–134; Реснт О. Українці в Державній думі Російської імперії // Проблеми історії України XIX–XX ст. – К., 2009. – Вип. 16. – С. 318–335; Милько В. Участь депутатів від українських губерній та міст у роботі I–IV Державних дум Російської імперії (1906–1917 рр.): історіографічний аналіз // УІЖ. – 2012. – С. 153–170; Машкін О. Державна дума Російської імперії // Енциклопедія історії України. – Т. 2: Г–Д. – К., 2004. – С. 349.

... за підписами 37-ми депутатів... – 29 березня 1908 р. 37 депутатів III Державної думи внесли на розгляд парламенту проект про запровадження навчання українською мовою у початкових школах у місцевостях з українським населенням (“О языке преподавания в начальных школах в местностях с малорусским населением”). Причому російська як державна мова становила обов’язковий предмет навчання у початковій школі. Цей проект викликав протест з боку російських чорносотенних послів і “Клуба русских националистов”, тому йому не дали ходу.

Объяснительная записка к предложению 37 членов Государственной думы... – Повна назва джерела: “Объяснительная записка к предложению 37 членов Государственной Думы о пользовании малорусским языком в начальных школах местностей с малорусским населением”. Відповідно до 56-ї статті затвердженого імператором закону про заснування Державної думи (1905) щодо узгодження законодавчих ініціатив з міністрами секретар III Державної думи І. Сазонович разом з пояснювальною запискою передав петицію депутатів на розгляд міністру народної освіти М. Шварцу. У своєму висновку міністр обґрунтував відхилення цієї законодавчої ініціативи депутатів III Державної думи.

В. Липинський слідом за автором “Объяснительной записки...” переказує відомості щодо кількості шкіл “за Гетьманщини” у 1768 та 1875 рр. на території Чернігівського, Городнянського та Сосницького повітів Чернігівської губернії. Автор “Записки” посилався на такі джерела: Лазаревский А. Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII веке // Основа. – 1862. – Т. 5. – Май. – С. 82–98; Павловский И. Ф. Приходские школы в Малороссии и причины их уничтожения // Киев. старина. – 1904. – Т. 84 (январь). – № 1. – С. 1–40; Земский сборник Черниговской губернии (1877). *Література*: Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): 3б. документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк. – К., 2013. – С. 430–447, 642–643 (комент).

С. 171. Епіграфом до другого розділу праці В. Липинського слугує цитата з першого акту трагедії “Na Ukrainie” (Poznań, 1873. – S. 35–36) Леонарда Совінського, присвяченої подіям польського Січневого повстання на українських землях. Переклад з польської Г. Сварник.

Повна назва праці, на яку посилається В. Липинський, – *Talko-Hrynciewicz J. Szlachta ukraińska: studium antropologiczne* // *Materiały Antropologiczno-archeologiczne Akademii Umiejętności w Krakowie*. – Kraków, 1897. – Т. 2, dz. 1. – S. 56–115.

С. 175. *Грушевський М. Барское староство, К., 1894, с. 179 і далі.* – В основі твору – передмова до систематизованих і опублікованих М. Грушевським матеріалів у виданні Київської археографічної комісії “Архив Юго-Западной России” (далі – АЮЗР) (ч. 8) під час підготовки до магістерської дисертації, яку М. С. Грушевський захистив 1894 р. в Університеті св. Володимира. Він дослідив колонізаційні процеси на Західному Поділлі, історію місцевих шляхетських родів, станового ладу та місцевого самоврядування. *Література*: Архив Юго-Западной России. – Киев, 1893–1894. – Ч. VIII: Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. – Т. 1–2: Акты Барского староства XV–XVIII вв.; Грушев-

ский М. Барское староство: Исторические очерки (XV–XVIII в.). – Киев, 1894. Сучасне перевидання: *Грушевський М. С.* Барське староство: історичні нариси XV–XVIII ст. / Упоряд. М. Крикун. – Львів, 1996; Зашкільняк Л. М. С. Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.) // *Грушевський М. С. Щоденник (1886–1894 рр.)*. – К., 1997. – С. 222–254.

Szajnoch K. Jak Ruś polszczała, Szkice historyczne, t. IV. – Опубліковано 1901 р. у Львові.

С. 181. ...Дзіки, Залеські, Бжозовські, Ляссоти... – Згадуються шляхетські роди польських колоністів, які прийняли православ'я.

Volumina Legum, v. IV, f. 220, 337, 614, 617, 684. – Посилання на аркуші (латин. folium) актів про nobілітацію козацької старшини у конституціях варшавського сейму (1649, 1650, 1659). Окрім згаданих В. Липинським аркушів, про nobілітацію названих козацьких родів див. також: f. 649–651. Петербурзьке видання четвертого тому “*Volumina Legum*” 1859–1860 рр. є передруком неофіційного варшавського видання 1732–1782 рр. зводу законів, здійсненого за сприяння Ордену піарів. Ініціатором, першим редактором і упорядником двох томів, автором передмови був С. Конарський. У четвертому томі зібрано акти за панування Владислава IV (1641–1647), міжкоролів'я (1648), Яна II Казимира (1649–1668), міжкоролів'я (1668). У Петербурзі було перевидано перші вісім томів “*Volumina Legum*”, що містять акти 1347–1780 рр. Дев'ятий том вийшов у Кракові 1889 р. (акти 1782–1792), десятий – у Познані 1952 р. (за матеріалами Гродненського сейму 1793). Останнє перевидання “*Volumina Legum*” розпочалось у Варшаві у 1970-х роках.

Kraszewski J. Polska w czasie trzech rozbiorów, t. II, Warszawa, 1902, s. 328. – Повний бібліографічний опис першого видання праці Ю. Крашевського: *Kraszewski J. Polska w czasie trzech rozbiorów 1772–1799: Studia do historii ducha i obyczaju.* – Poznań, 1870. – Т. I–III. Праця неодноразово перевидавалась. В. Липинський посилається на варшавське видання 1902–1903 рр.

...*Пор. Marczyński W. Statystyka gub. Podolskiej, t. I, str. 107.* – В. Липинський посилається на перший том праці ксьондза Вавринця Марчинського (1779–1845), виданий у Вільні 1820 р. Повний заголовок праці – “*Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii podolskiej z rycinami i mappami przez X. Wawrzyńca Marczyńskiego, kaznodzieję katedralnego kamienieckiego i kapelana szkoły powiatowej*” (“Статистичний, топографічний опис Подільської губернії з рисунками та мапами кс. Вавринця Марчинського, кам'янецького кафедрального проповідника та капелана повітової школи”). Автор присвятив працю подільському цивільному губернаторові (1816–1822) Станіславу Павловському (1770–1834). У 1820–1823 рр. було видано три томи праці В. Марчинського.

Pamiętniki Soplicy. Paryż, 1841, t. III, str. 13. – Йдеться про “*Pamiętniki J. Pana Seweryna Soplicy, cześnika parnawskiego*” Генріка Жевуського (1791–1866). Твір складається з 25-ти оповідань парнавського чашника Северина Соплиці, який брав участь у

Барській конфедерації (9 оповідань). Оповідання вийшли у 1839–1841 у Парижі (перші 20), останні п'ять – у 1844–1845 у Вільні.

С. 183. *Навіть у дуже спольщеній уже Червоній Русі такий славний серед поляків і до мозку кісток сполонізований Станіслав Ожеховський, прізвисько якого “gente Ruthenus natione Polonus” згодом набуло ... такого широкого вжитку... підписуючи під своїми творами “русин Ожеховський”...* – На початку XIX ст. поняття “gente Ruthenus natione Polonus” поширилося на Галичині як ознака самоідентифікації місцевих польських землевласників руського походження. Проте в Речі Посполитій такої формули не існувало, її носієм (автором) був С. Оріховський. Насправді С. Оріховський – син поляка та русинки – лише двічі написав про себе: “Gente Roxolanus natione Polonus” (якщо прийняти Roxolanus як літературну форму слова “Ruthenus”, то дослівно: “русин за народженням, поляк за походженням”). *Література:* Latyszzonek O. Kształtowanie się świadomości narodowych w obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego [Електронний ресурс] // Od tożsamości do wspólnoty ojczyzn: seminarium Uniwersytetu Powszechnego im. Jana Józefa Lipskiego w Teremiskach. – 2012. – Режим доступу: <http://www.teremiski.edu.pl/archiwum/2012/seminarium-o-tozsamosci>; Вирський Д. Станіслав Оріховський-Роксолан: життя і пам'ять. – К., 2013.

Kubala L. Stanisław Orzechowski, str. 51. – Праця, присвячена творчості Станіслава Оріховського, мислителя, гуманіста, теолога, дипломата, поета, оратора. Повний бібліографічний опис видання такий: *Kubala L. Stanisław Orzechowski i wpływ jego na rozwój i upadek Reformacji w Polsce.* – Lwów, 1906. – 106 s.

... nop. Łoziński W. Prawem i lewem, t. I, str. 294... – Повна назва твору Владислава Лозінського: *Prawem i lewem.* Обуздає на Червоній Русі в першій половині XVII століття (1903). Останнє перевидання – Варшава, 2009.

С. 185. *...“Лямент дому княжат Острозьких”...* – Заголовок цього віршованого твору був такий: «Лямент дому княжат Острозьких над зешлим с того світа ясне освещеним княжатем Александром Константиновичом кнежатем Острозским воеводою волинским». На титульному аркуші – дата смерті княжича, 2 грудня 1603 р. Книжка, очевидно, вийшла до дня похорону Олександра Костянтиновича Острозького, призначеного на 23 лютого 1604 р. Ймовірно, автором був Дем'ян Наливайко, який керував видавничими справами в Дермані (друкарня працювала з весни 1603 р.).

Цитовані В. Липинським рядки з “Ляменту...” взято з праці М. Грушевського “Історія України-Руси” (Т. 6. – С. 498). М. Грушевський послався на першу публікацію А. І. Соболевського 1898 р. у київських “Чтениях в Историческом обществе Нестора Летописца”: “Памятайте жесте с княжат русских острозьких вышли, / их веру дельность и набожность (у Грушевського, а відтак у цитаті В. Липинського – “побожность”. – *Н. Ч.*) мейте на мысли. / Вами хочу похвалитися перед маестатом / божим, кгда з вас жаден не будет апостатом” (Т. 12. – С. 15–16).

Твір у складі великого фоліанта з книжками малого формату виявив П. Атанасов у Народній бібліотеці в Софії. Книжка збереглася лише в одному дефектному при-

мірнику. Тому у всіх трьох публікаціях твору повторено порушену в єдиному наявному примірнику послідовність аркушів і пропущено пошкоджений арк. 2.

Лямент, арх. – тут: “лемент”, з пол. “lament”, що походить від латин. “lamentum” – голосіння (таке, як на похороні). У другому значенні – це нарікання, бідкання. *Література:* Іларіон (Іван Огієнко). Етимологічно-семантичний словник української мови / За ред. Ю. Мулика-Луцика. – Вінніпег, 1982. – Т. 2. – С. 396; Соболевский А. Две библиографические редкости // Чтения в Обществе Нестора-Летописца. – 1898. – Т. 12. – Отд. 2, прибавления. – С. 13–19; Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – С. 135.

С. 189. ... на українських “Руїнах”... – Період історії України другої половини XVII ст., що характеризується розпадом української державності й загальним занепадом. Поняття “Руїна” започаткував Самійло Величко.

І знову ввижалася 1855 р. в “київській козаччині” під час Кримської війни. – У 1855 р. у Київській губернії відбулися масові виступи селян за відновлення козацтва як суспільного стану і військового формування. З ухвалою царського маніфесту про створення рухомого державного ополчення серед селян губернії стали поширюватися чутки, що в разі записування до ополчення (“в козаки”) вони будуть позбавлені кріпосної залежності й одержать поміщицькі землі та майно. Записавшись у “вільні козаки”, селяни відмовлялись відробляти панщину і виконувати розпорядження місцевої адміністрації. Почавшись у лютому у Васильківському повіті, рух за покаяння охопив понад 500 сіл у 8-ми з 12-ти повітів. “Козаччина” була придушена урядом за допомогою регулярного війська. *Література:* Томашівський С. Київська козаччина 1855 року. – Львів, 1902; Шамрай С. Київська козаччина 1855. – К., 1928; Його ж. Селянські розрухи в Правобережній Україні в середині XIX ст. // Україна. – 1929. – Кн. 1–2; Лях С. Р. Київська козаччина 1855 // Енциклопедія історії України. – К., 2007. – Т. 4.

Ввижалася зовсім недавно в образі ножів, закопаних у могилі Шевченка... – Мається на увазі донос польського поміщика Н. Парчевського (червень 1861 р.) про змову “последователей недавно погребенного над Днепром малорусского поэта Шевченка” в Каневі та Корсуні проти поміщиків, з метою їх поголовного винищення.

Література: Смоктий А. Взгляд народа на Шевченко // Киев. старина. – 1882. – Кн. 8. – С. 371–373; Біляшівський М. Ф. Розповіді селян с. Пекарів про Т. Г. Шевченка // Там же. – 1894. – Кн. 2. – С. 165–182; [Лазаревский А.] Письма Честаховского, писанные в 1861 г. о похоронах поэта Шевченка // Там же. – 1898. – № 2. – С. 167–193; Епизод на могиле Т. Шевченка // Там же. – 1896. – № 2. – С. 230–241; Ромул [Єфремов С.] “Ножі в Шевченковій могилі” // Рада. – 1908. – № 47; Щепотьєв В. Тривога над свіжою могилою Т. Шевченка // Україна: науковий двохмісячник українознавства. – 1925. – № 1/2. – С. 148–153.

Про згадані волинські бунти й посталу звідси “українну тривогу” див.: Kalinka W. Sejm czteroletni. Kraków, 1895, t. I, str. 433 i далі до 517. – Вперше працю В. Калінки було видано у 1880–1881 рр. у Львові. Її неодноразово перевидавали, востаннє 1991 р.

у Варшаві. В. Липинський посилається на 4-те видання, 1895 р. у Кракові. Третя книга другої частини першого тому відкривається розділом “*Trwogi Ukrainne (styczeń – czerwiec 1789)*”. Йдеться про т. зв. Волинську тривогу, – події 1789 р., спричинені загостренням соціальних і національно-релігійних суперечностей. Під час роботи Чотирьохлітнього сейму серед шляхти в Речі Посполитій поширювалися чутки про нібито підбурювання росіянами, купцями, старообрядцями і священиками українських селян до бунтів. Сейм намагався заборонити російським військам квартирувати в Україні. На місцях було страчено православних священиків, старообрядців, селян і міщан за звинуваченням у підбурюванні до бунтів. Паніка серед шляхти посилилася після вбивства селянами с. Невірківка (поблизу Луцька) поміщика з родиною та слугами.

Билык. Тревога над могилою Шевченка. – “*Киевская старина*”, 1886, № 4. – Бібліографічний опис: Билык И. Тревога над свежей могилой Т. Г. Шевченка // Киев. старина. – 1886. – Т. 14. – № 4. – С. 708–728. Статтю І. Я. Рудченка (брата письменника Панаса Мирного; псевдонім – І. Білик) було присвячено подіям, що сталися після похорон Т. Шевченка на Чернечій горі під Каневом. Автор використав матеріали судової справи про розслідування доносу місцевого польського поміщика Н. Парчевського, у якого поет хотів придбати садибу.

С. 191. *Поп.: Rolle J. Chmielnicki w Czehrynie, “Przegląd Polski”, r. XXX, t. 3, Kraków, 1896.* – Оpubліковано: R. XXX. – Т. 119 (kwartal III). – S. 359–384. Посмертна публікація виявлених серед його рукописів двох розділів твору “*Kobiety na dworze Chehryńskim w drugiej połowie XVII w.*”, частково опублікованого на той час у журналі “*Biblioteka Warszawska*” 1893 р. Ю. Ролле подав характеристику шляхти в оточенні гетьмана, а також польської шляхти у Війську Запорозькому – див. s. 267 тощо.

Rolle J. (Dr. Antoni J.). Szkice i opowiadanie, Serya V, str. 208. – П’ята серія історичних оповідань Ю. Ролле, що вийшла 1886 р., була присвячена передусім діям українського національно-визвольного руху XVI–XVII ст.

С. 193. *Lippoman J. Bunt Hajdamaków na Ukrainie r. 1768 (передруковано з przedrukowany Mościckiego H. Z dziejów Hajdamaczyzny. Warszawa, 1907), str. 37.* – Я. Ліппоман використав свідчення доньки Младановича, уманського губернатора (тут у значенні: двірський урядник С. Потоцького), Вероніки Кребс, і рукопис Тучапського 1788 р. Працю видано 1842 р. водночас графом Едвардом Рачинським у Познані та Каролем Гроза у Вільні (тепер – Вільнюс, Литва) під різними назвами та за різними списками. К. Гроза отримав рукопис від Міхала Єзерського, якому передала родина Я. Ліппомана. Оpubлікував у часопису “*Rusalka*” (s. 195–262) під назвою “*Bunt Żeleźniaka i Gonty 1768 roku, w Ukrainie wówczas Polskiej wynikły i krwawe jego skutki*”. Е. Рачинський опублікував свій список у 15-му томі видання “*Obraz Polski i polaków*”. У 1905 працю Я. Ліппомана передрукував Генрик Мосцицький у першому томі книги “*Z dziejów Hajdamaczyzny*”, використавши список рукопису з Архіву Ординації Красинських. Історик, зокрема, виявив, що твір Я. Ліппоман присвятив Кастану Проскурі, голові Київського суду, та його дружині Терезі. У цій же книзі Г. Мосцицький опублікував “*Опис різні*” Вероніки Кребс (з рукопису графа

Т. Дзялинського, надрукованого в Познані в “*Ogródniku naukowym*”, 1840) і реляцію її брата, Павла Младановича (з першого видання Е. Рачинського, 1842). Сучасні українські історики висловлюють сумніви щодо авторства Я. Ліппомана.

Rolle J. Opowiadania, ser. IV, t. 1. “Jeden ze szczepów zasłużonego rodu”... – Ю. Ролле присвятив Августу Доброгосту Яблоновському, останньому нащадкові великого коронного гетьмана Станіслава Яблоновського († 1702), розділ 8.

С. 195. *Повстання 1831 р., підняте в ім'я Польщі “від моря до моря”, знайшло серед неї [шляхти] чимало прихильників.* – Польське Листопадове повстання на території Царства Польського, Литви, частково Білорусі та України було спрямоване проти влади Російської імперії. Воно вибухло на хвилі європейських революційних і національних рухів, спрямованих проти домінації трьох абсолютистських імперій на континенті – Росії, Австрії та Пруссії. Безпосередніми причинами повстання стало порушення дарованої царем Олександром I конституції Королівства Польського (1815), придушення ліберальної польської опозиції і патріотичних організацій, запровадження цензури і репресивно-поліційних порядків. Приводом для початку повстання стало поширення чутки про відправлення польського війська на придушення Липневої революції 1830 р. у Франції. Повстання розпочалося 29 листопада 1830 р. і завершилося 21 жовтня 1831 р. На Правобережній Україні шляхті не вдалося підняти масове повстання. Царат вдався до жорстоких репресій проти учасників повстання, скасував конституцію Королівства і більшість ознак автономії польських земель (сейм, армію, елементи державності).

С. 197. *... Мальчевський смуток рідної України відобразив у “Марії”*... – “Марія” – поетична повість Антонія Мальчевського, присвячена Ю. Немцевичу і видана 1825 р. Перша поетична повість у польській літературі. У ній викладено трагічну долю Гертруди Коморовської, першої дружини Станіслава-Щенсного Потоцького. Парафразою “Марії” була поема “Вацлав” Ю. Словацького. Тут і далі В. Липинський згадує представників “української школи” польського романтизму.

*“Господь Бог заповів у чуді,
Що українець не в Україні
І вік проплаче свій, і марно згине”.* –

Останні рядки вірша “*Smutna Krakowianka*” Богдана Залеського. Присвячено сумній долі доньки гетьмана Богдана Ружинського, яку батько відправив під час воєнних дій під нагляд королівської родини і яка померла від туги за Україною. Опубліковано: Zaleski J. B. *Pisma*. – Lwów, 1877. – Т. 2. – С. 27–31. Див. також: Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995. – С. 230.

“...Я ваш брат, брат якщо й не рідний, то природний по матері, яку люблю не менше за вас...” – “*Siolo*”. Lwów, 1866, zesz. 1, str. 178–179. – В. Липинський цитує рядки з листа Б. Залеського до Ю. Романчука, видавця творів Т. Шевченка, написаного з Парижа 16 червня 1866 р. і повністю опублікованого у статті П. Свенцицького “*Z korespondencji z Bohdanem Zaleskim*” з приводу прихильного ставлення поета щодо завдань задуманого П. Свенцицьким часопису “*Siolo: Pismo zbiorowe, poświe-*

cone rzeczom ludowym ukraińsko-ruskim”. Статтю було надруковано в першому числі часопису (s. 175–181). Часопис виходив польською та українською мовами у 1866–1867 рр. у Львові, за редакцією П. Свенціцького. Видання популяризувало ідеї польсько-української співпраці, інформувало про польське літературне життя. У ньому друкували статті з історії, твори представників української літератури Т. Шевченка, Марка Вовчка, О. Федьковича, Г. Квітки-Основ’яненка. Публікували також твори польських поетів, присвячені українській тематиці (Т. Ленартовича, Б. Залеського та ін.).

С. 199. ... *“першим розгорнув хоругву майбуття, першим указав нам його кінцеву мету – народ, першим узявся за вікову працю”*. – відгук П. Свенцицького про Зоряна Доленгу-Ходаковського (псевдонім польського етнографа, фольклориста Адама Чарноцького). *Література*: Українські народні пісні в записах Зоряна Доленги-Ходаковського. З Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини, Полісся / Упоряд. О. Доній. – К., 1974.

*“Вільних вників злучим руки,
А сила все зможе!..
І верне власть, і славу дасть
Вільне Запороже!”*. –

Останні рядки вірша Т. Падури “Чорноморець”, написаного під час подорожі Україною 1829 р., у Гадячі, зі збірки пісень “Ukrainky z nutoju”, вперше виданої в авторській редакції 1844 р. у Варшаві (s. 67).

Доманицький В. Піонер української етнографії... – Повна назва праці: Піонер української етнографії Зорян Доленга-Ходаковський // Записки НТШ. – 1905. – Т. LXV.

“До земляків”, Письма Тимка Падури. Львів, 1874, с. 91. – У посмертному виданні збірки творів Т. Падури розділ “Думи” розпочинається зверненням “До земляків”, написаним польською та українською мовами у 1850 р., що його цитує В. Липинський.

С. 201. *Цит. за: Szpotański S., “Lud Polski”, Lwów, 1907, str. 30.* – Праця Станіслава Шпотанського була присвячена польській емігрантській ранній соціалістичній організації “Lud Polski” (1835–1846) у Великій Британії. “Lud Polski” створено внаслідок відокремлення британської секції Польського демократичного товариства. Її гаслами були: соціальна рівність, ліквідація приватної власності. “Lud Polski” мав близькі контакти з британськими чартистами. До його складу увійшли “Громада «Умань»” і “Громада «Грудзьонж»”. Керівники – Т. Кремповицький, З. Свентославський, С. Ворцель. С. Шпотанський використав обіжники Польського демократичного товариства (1832–1862), однієї з організацій т. зв. Великої еміграції, публікації польських політичних діячів, як-от: збірник документів соціаліста-утопіста, учасника Листопадового повстання, діяча еміграції Зенона Свентославського “Lud polski w Emigracyi (1835–1846)”, твори співзасновника Польської соціалістичної партії Вітольда Йодко-Наркевича і марксиста Шимона Дикштайна. В. Липинський цитує

роз'яснення членів “Громади «Умань»”, яких звинувачували в “палкій любові до гайдамацьких ножів”, щодо назви організації.

“Громада «Умань»” – польська радикальна організація, створена 14.03.1836 р. у Великій Британії членами т.зв. Великої еміграції і пов’язана з більшим рухом “Громади польського народу” (“Gromady Ludu Polskiego”). “Громада «Умань»” тісно співробітничала з “Громадою «Грудзьонж»” та підтримала її програму. Організація прагнула слугувати мостом для революційного альянсу з українським народом. “Громада «Умань»” проіснувала до 1846 р.

С. 203. *Балагули* – у прямому розумінні “балагула” означає критий дорожній візок, а також візника цього екіпажу. Ставлення до т. зв. балагульського руху в сучасній історіографії не однозначне – від відверто глузливого сприйняття до позитивного трактування балагульства як демократичного вияву розриву шляхетської молоді з аристократизмом і традиціями старшого покоління; попередника молодіжних субкультур. Балагульщина, або балагульський рух, поширений серед шляхти Подільської, Київської і Волинської губерній, за оцінкою І. Крип’якевича, “не мав глибоких ідейних основ. Балагули тільки те й робили, що розбивалися по ярмарках, торгували кіньми, пили, гуляли, вчиняли всякі бешкети... Це був відрух проти тодішнього неприродного панського життя, зворот до простоти, до селянської мови, мушкетерського убрання, простого побуту, – так характеризує балагульство Іван Франко”. (Цит. за працею: Крип’якевич І. Побут [Електронний ресурс] // Історія української культури. – К., 2002. – Розд. 15. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/krypcult/kgcult.htm>). *Література:* Франко І. “Король балагулів” Антін Шашкевич і його українські вірші // Збір. тв.: У 50 т. – К., 1982. – Т. 35. – С. 113–149; Його ж. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX ст. // Там само. – К., 1986. – Т. 47. – С. 191–241; Гнатюк В. Ярмаркове українофільство в житті та літературі (балагульщина) // Ювіл. зб. на пошану акад. М. С. Грушевського. – К., 1928. – Т. II. – С. 272–289 тощо.

Хлопоманство – народницько-культурна течія української інтелігенції на Правобережній Україні в 1850-х–1860-х роках, яка прагнула зближення з народом. Цей рух виник серед студентів Київського університету, які походили з полонізованих шляхетських родин, під впливом соціально-революційних ідей Заходу (П. Прудон, Л. Бланкі) та демократичного народництва. Задля служіння “народу, серед якого живеш”, хлопомани вийшли з польських студентських організацій і заснували українську громаду. Серед зачинателів руху – В. Антонович, Т. Рильський, Б. Познанський, К. Михальчук, П. Житецький, П. Чубинський. Ідеологом руху був В. Антонович, який сформулював його основні програмні засади. Хлопомани відкидали революційні методи боротьби і єдиною своєю метою проголошували просвіту народу. Рух хлопоманів справив вплив на молодь Лівобережжя та Галичини.

Buszczyński S. Pieśni Antoniego Szaszkiewicza. Kraków, 1890. – Повна назва праці Стефана Бушинського: “Pieśni Antoniego Szaszkiewicza wraz z jego życiorysem”.

С. 205. *Сповідь В. Антоновича була вперше опублікована...* – “Мою исповедь” (“Мою сповідь”) В. Антонович написав під час науково-політичної полеміки з польськими науковцями та публіцистами, розгорнутої на сторінках петербурзького часопису “Основа”. Вона є відповіддю на статтю одного з кращих польських публіцистів, польського письменника та громадського діяча Зенона Фіша (1820–1870), опубліковану в № 7 в під псевдонімом Тадеуш Падалиця. Хоча полеміка стосувалась відмінностей у інтерпретації діяльності Б. Хмельницького в російській, українській та польській історіографії, підходів у доборі та публікаціях історичних документів, значення “Моєї сповіді” В. Антоновича вийшло за рамки дискусії. Сам автор наприкінці життя охарактеризував статтю як “останній голосний акт розриву з польською суспільністю”. Сучасники розцінили публічний виступ В. Антоновича як остаточний розрив з польським дворянством і перехід до українства.

В. Липинський поцінував сповідь В. Антоновича як “credo тодішньої шляхти, яка вважала себе *українською*”. Він подає уривок з “Моєї сповіді” В. Антоновича як цитату з публікації у петербурзькому часопису. Проте В. Липинський у “Шляхті на Україні” довільно переказує її зміст: зокрема, він свідомо вживає термін “Правобережна Україна” замість поданої українським вченим російської офіційної назви “Юго-Западный край” (“Південно-Західний край”), а також термін “народ” замість “народність”. Враховуючи важливість вжитої термінології для праці В. Липинського, в українському перекладі залишено без змін.

Інші відмінності польського перекладу можна виявити, порівнявши з поданим нижче російським оригіналом (лакуни тексту, зроблені В. Липинським, збережено):

“По воле судьбы я родился на Украине шляхтичем; в детстве имел все привычки паничей, и долго разделял все сословные и национальные предубеждения людей, в кругу которых воспитывался; но когда пришло для меня время самосознания, я хладнокровно оценил свое положение в крае, я взвесил его недостатки, все стремления общества, среди которого судьба меня поставила, и увидел, что его положение нравственно безвыходно, если оно не откажется от своего исключительного взгляда, от своих заносчивых посягательств на край и его народность; я увидел, что поляки-шляхтичи, живущие в Южнорусском крае, имеют перед судом собственной совести только две исходные точки: или полюбить народ, среди которого они живут, проникнуться его интересами, возвратиться к народности, когда-то покинутой их предками, и неусыпным трудом и любовью по мере сил вознаградить все зло, причиненное ими народу, вскормившему многие поколения вельможных колонистов ... – или же, если для этого не хватит нравственной силы, выехать в землю польскую, заселенную польским народом, для того чтобы не прибавлять собою еще одной тунеядной личности, для того чтобы наконец избавиться самому перед собою от грустного упрека, что и я тоже колонист, тоже плантатор, что и я посредственно или непосредственно ... питаюсь чужими трудами ... что и я принадлежу к лагерю, стремящемуся подавить народное развитие туземцев, и что невинно разделяю ответственность за их действия. Конечно, я решился на первое, потому что ... [народ] я полюбил больше своих шляхетских привычек и мечтаний”.

Література: Антонович В. “Моя исповедь: Ответ пану Падалице по поводу статьи в VII книжке “Основы” “Что об этом думать?” и письма пана Падалицы в X книжке” // *Основа*. – 1862. – № 1. – С. 83–96. Її було передруковано в першому томі “Творів” В. Антоновича (К., 1932. – С. 100–115). Сучасне перевидання: Антонович В. Б. *Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори* / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вступ. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – С. 78–90, 753–754 (комент.).

С. 207. ...“народовці” в тодішньому значенні цього слова... – Народовський рух виник у 1860-х роках у Галичині на ґрунті ідей національного відродження, започаткованих “Руською трійцею” та Кирило-Мефодіївським братством, і сформувався під впливом творчості Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова. На початку діяльності народовці проводили значну культурницьку роботу ліберального напрямку. Організаційними центрами народовського руху стали редакції часописів “Вечерниці” (1862–63), “Мета” (1863–64), “Нива” (1865), “Русалка” (1866). До народовців належали переважно представники української інтелігенції – письменники, вчителі, лікарі, юристи, студенти. Група української інтелігенції створила за зразком Київської громади організації у навчальних закладах Галичини. Згодом народовцями називали також представників Польської національної демократії, створеної наприкінці XIX ст. і очолюваної Р. Дмовським.

...не повірила вигадкам Духінських про польськість України... – Йдеться про популярну в 1850-х–1880-х роках псевдонакову теорію польського етнографа, історика Францішека-Генрика Духінського про неслов’янське (туранське, або фіно-монгольське) походження росіян на противагу арійському, слов’янському походженню українців, поляків і білорусів. Ф. Духінський доводив, спираючись на результати антропологічних, етнографічних і історичних досліджень, що відновлення слов’янської Польської держави, яка включала б землі українців з білорусами й була надійним буфером між цивілізованою Західною Європою та могутньою державою автократичних “москалів”, відповідало б інтересам арійської Європи. Зі спростуванням теорії Ф. Духінського виступили М. Костомаров, Бодуен де Куртене та ін. *Література:* Костомаров Н. Ответ на выходки газеты “Czas” и журнала “Revue Contemporaine” // *Основа*. – 1861. – № 2; Его же. Правда полякам о Руси // Там же. – № 10; Courtenay Baudouin de. Z powodu jubileuszu prof. Duchńskiego. – Kraków, 1886; Пыпин А. Н. Тенденциозная этнография // *Вестник Европы*. – 1887. – № 1; Возняк М. Францішек Духінський // *Діло*. – 1935. – №101; Лисяк-Рудницький І. Францішек Духінський і його вплив на українську політичну думку // *Історичні есе*. – Т. I / Пер. з англ. – К., 1994. – С. 265–280; Потульніцький В. Роль польської шляхти у формуванні світоглядних та ідеологічних засад українського монархізму в другій половині XIX – на початку XX ст. // *Проблеми слов’янознавства*. – 2000. – Вип. 51. – С. 60–63; Любченко В. Духінський (Duchinski) Францішек [Електронний ресурс] // *Енциклопедія історії України*. – Т. 2: Г–Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – 688 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Dukhinsky_F

Bobrowski T. Pamiętniki, t. II, str. 229. – В. Липинський посилається на характеристику мемуаристом поглядів студента В. Антоновича як “чистого народовця”, а саме: ставлення народовця до конспіративного руху, Січневого повстання 1863 р. Він вказує причини виходу В. Антоновича та інших студентів з польської молодіжної організації і перехід до хлопоманства: “Не йшлося йому про політичні стосунки та права народу, а насамперед про соціальні” (переклад наш. – Н. Ч.).

Gozdawa. O sprawie ruskiej, Kraków, 1870, str. 32. – Посилання на працю Леона Чеконського, псевдонім якого був *Gozdawa*.

“Siolo ...”, Lwów, 1866, zesz. II, str. 161–162. – Цитата з рецензії П. Свенцицького на повість “Na gruzach” (“На руїнах”) Теофіла Шумського, присвячену польсько-українському питанню на Правобережній Україні та подіям 1863 р. (s. 153–164). Автор твору – учасник повстання 1863 р. Це дало можливість рецензентові охарактеризувати дії польської молоді Університету св. Володимира в Києві, її політичні уподобання, а також найвідоміших її представників, зокрема В. Антоновича.

С. 209. “Золота грамота” – “Золота грамота до сільського населення” від 31 березня 1863 р., маніфест повстанського Тимчасового національного уряду, виданий українською мовою для селян Волинської, Київської та Подільської губерній. Оголошувала надання права земельної власності та особисту свободу селянам, релігійні свободи, навчання рідною мовою. Грамота була надрукована золотими літерами, що, певно, мало асоціюватися з традиціями “Золотої книжечки” Петра Сцігенні (1800–1890), який закликав до ліквідації великої власності та до боротьби з окупантами.

Пор. ... “історіософічно-географічну теорію” п. Р. Дмовського у його творі “Niemcy, Rosya i kwestya polska”, Lwów, 1908, str. 39, 261. – Мається на увазі теорія Р. Дмовського про об’єднання всіх земель, де домінує польська культура (до яких він відносив Правобережну Україну, Білорусь і Литву), під берлом Російської імперії. Під впливом змін після 1863 р. на Правобережній Україні “поляки перестали себе вважати панами краю, не називають його вже польським, вимагають для себе лише рівноправності, свободи культурної та економічної діяльності, а також інституцій самоврядування, де могли б працювати”. Р. Дмовський не розглядав українців як політичну націю. Основними прийшлими елементами він вважав литовців, росіян і євреїв. Оскільки в Російській імперії поляки становлять національну меншину, землі на захід від Дніпра, на його думку, не могли бути твердиною поляків, де вони організуються до історичної боротьби за польську державність і де мусять господарювати задля здійснення історичних завдань. “Та твердиня лежить над Віслою”, – стверджував Р. Дмовський.

С. 211. ...наш тип поляка “gente Ruthenus” гине безповоротно, гине з романтичним Вернигорою, котрий для нової Польщі є цілком зайвим, а в Україні його замінив інший, реальний і живий Вернигора... – Після Листопадового повстання постать Вернигори з виразника польсько-українського єднання перетворився на броню в руках повстанських керманічів. Мусій Вернигора нібито передікав, що після кри-

вавої битви настануть добрі часи, адже Бог особливо піклується про Україну. Польська романтична легенда пов'язує його пророцтво з відродженням Речі Посполитої як спільної батьківщини для Польщі, Литви і України. Міф про Вернигору, за висловом В. Липинського, “давнього фантастичного, штучного од початку до кінця селянина, який прагне шляхетської Польщі”, був утворений представниками т. зв. української школи польського романтизму, насамперед М. Чайковським, автором однойменної повісті “Wernyhora, wieszcz ukraiński, powieść historyczna z roku 1768” (Paris, 1838). У польській літературі авторами творів з мотивами віщуна Вернигори були: М. Будзинський, С. Гощинський, М. Грабовський, А. Міцкевич, Л. Семенський, Б. Залеський, Ю. Словацький, С. Виспянський та ін. Його образ надихнув художника Яна Матейка (“Вернигора”, 1884). В. Липинський протиставляє міфічному селянинові український народ, “з мертвих посталий наш народ, який на своїй землі власне майбутнє буде”. *Література*: Goszczyński S. Wernyhora. Powieść wierszem // Przegląd Współczesny. – 1925. – R. 4. – S. 219; Makowski S. Wernyhora: przepowiednie i legenda. – Warszawa, 1995; Wójcicka Z. Proroctwo Wernyhory – modyfikacja znaczeń // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. – Vol. XX/XXI. – Sectio FF. Philologiae. – 2002/2003. – S. 429–447; Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект. – С. 70–71, прим. 77.

...*див.*: Dmowski R. *Myśli nowoczesnego Polaka*. Lwów, 1907, str. 164–165... – Тут і далі – посилання на 3-тє видання праці. До нього Р. Дмовський включив розділ “Про підстави польської політики”, написаний і надрукований 1905 р. w “Przeglądzie Wszechpolskim”, після виходу другого видання (1904) праці. Останнє, сьоме післявоєнне видання у Польщі (2007) базується на прижиттєвому четвертому виданні (1933). У книзі Р. Дмовський пише про патріотичний обов’язок поляків щодо Польщі. Він вважав, що польський народ, як будь-який інший, має право на захист ключових прав і інтересів у власній країні.

Вплив ідей націонал-демократичного напрямку польської суспільно-політичної думки серед шляхти Правобережної України В. Липинський вважав найнебезпечнішим. Тому на шпальтах “Шляхти на Україні” активно полемізує з його основним речником – Романом Дмовським. Зокрема, виступає проти закликів ендеків у боротьбі проти українського народу встановлювати зв’язки з російськими чорносотенцями, а головне, проти пропагованого ендеками польського “національного егоїзму”.

С. 215. “Галичанин” – москвофільська щоденна газета, виходила у Львові у 1893–1913 рр. Першим редактором був журналіст, публіцист, видавець, письменник Володимир Луцик (1858–1909). Його заступив громадсько-політичний діяч, журналіст, публіцист, поет, прозаїк Осип Марков (1849–1909). З 1909 р., до закриття часопису 1913 р. через відсутність фінансування, редактором був журналіст, видавець Іван Пелех (1859–1914).

Популяризація діяльності москвофільських інституцій у Галичині, таких як “Русская рада”, “Общество им. Качковского”, “Народний дім”, “Общество русских дам”, і непримиренне ставлення до своїх політичних опонентів – народовців та їхнього

друкованого органу “Діло” – визначали основний напрям редакційної політики газети. *Література*: Курилишин К. Часопис “Галичанин” (Львів, 1893–1913 pp.): матеріали до біобібліографістики. – Дрогобич, 2013. – 700 с.

...У петербурзькому “Kraju” ... – “Kraj” – польський суспільно-політичний тижневик консервативного характеру у Петербурзі (1882–1909). Його засновниками та редакторами були В. Спасович і Е. Пільц. Часопис мав загальнопольське значення. Підтримував створену 1907 р. в Києві “Крайову партію на Русі” – Польську крайову партію в Київській, Волинській і Подільській губерніях (Polskie stronnictwo krajowe w guberni Kijowskiej, Wołyńskiej i Podolskiej) на чолі з Р. Сангушком.

“*Nasza Przyszłość*” – науково-літературний, громадсько-політичний щомісячник. Орган польських консерваторів в Україні. Редактор і видавець – Оттон Глінка. Виходив у 1908–1909 pp. у Києві.

С. 217. Ф. Равіта-Гавронський видав “Un Danger pour l’Europe” 1906 р. у Лейпцигу анонімно, як переклад з французької, що є містифікацією автора. У брошурі він заявляє, що українці становлять “загрозу для Європи”, оскільки вони є нащадками поневолених половців і печенігів.

Dmowski R. Myśli nowoczesnego Polaka, wyd. 3, powiększone. Lwów, 1907, str. 100. – Р. Дмовський вважав (на прикладі боротьби чехів за свої права з німецьким урядом і суспільством), що й у Польщі чужинні народи стануть сильнішими лише у полум’ї боротьби за самостійність, поборюючи обставини.

С. 219. ...“нищення хлопства”... – *пор.: Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych, t. II, str. 200.* – К. Шайноха описує битву коронного війська під проводом Яреми Вишневецького з козаками Максима Кривоноса під Костянтиновом, а саме події 25 липня 1648 р. Зокрема, поведінку київського воєводи Я. Тишкевича, який всіляко стримував бажання “нищення хлопства” Я. Вишневецького.

С. 223. ...боротьбу ... яка ... нещодавно (1903) завершилася перемогою ірландців і відчуженням маєтків лордів. – Англійським лендлордам, зацікавленим в умовах аграрної кризи та падіння цін на сільськогосподарські продукти у вигідній ліквідації свого господарства, держава-посередник сплачувала солідні суми (з 1903 до 1921 р. загалом сплатила 86,3 млн ф. ст.), згодом отримавши їх з відсотками від селян як викупні платежі.

С. 225. ...написано в “Програмі Крайового об’єднання Литви й Білої Русі... – Об’єднання було створено 17–18 червня 1907 р. у Вільні на з’їзді землевласників шести губерній Західного краю як польську партію землевласників, які дистанціювались від ідей націонал-демократів і будь-яких проявів націоналізму. У з’їзді брали участь понад 30 осіб, з них 23 поставили підписи під затвердженою програмою. Не підтримали її як фактично польську партію представники землевласників Ковенщини (тепер – місто Каунас, Литва). Програму партії було опубліковано в газеті “Głos Polski” (№ 4. – 1907), положення докладно обговорено на шпальтах “Kurjera Litewskiego” (№ 156, 159 та 173, 1907 р.). Головною метою програми було послаблення впливів ендеків (“вшехполяків”) у Північно-Західному краї.

В ідеологічній боротьбі, що розгорнулася на шпальтах польської преси під час революції 1905–1907 рр., націонал-демократи виступали проти польського консерватизму в його “крайовому” варіанті. В основі дискусії лежала проблема вибору: національні чи територіальні пріоритети у вирішенні польського питання. Р. Дмовський виступав за приєднання території Східної Галичини, Західної Волині та частини Поділля до майбутньої Польської держави.

Крайова ідея була антитезою “всехпольскості” ендеків. Її трактують не лише як ідеологію, а й як рису свідомості частини суспільства білорусько-литовського краю, що став батьківщиною як для білорусів і литовців, так і для поляків, євреїв, росіян. Вона набула поширення серед литовсько-білоруської шляхти, яка, перейнявши польську культуру та мову, не відреклась від свого історичного коріння. Консервативна польська шляхта цього регіону тяжіла до традицій Великого князівства Литовського, приналежність до якого в її свідомості поєднувалась з крайовою ідеєю. Крайова ідея була започаткована литовськими поляками після 1905 р., перед загрозою політичної ізоляції. Крайова ідеологія – від пол. “krajowość”: “місцеві риси”; “особливості даної країни” – ґрунтувалась на ідеї політичної нації. Ідеологом литовсько-білоруських “крайовців” був Роман Скірмунт, проте йому не вдалося втілити у Крайовій партії Литви та Білої Русі ідею об’єднання литовців, білорусів і поляків на федеративних засадах, незалежно від соціального стану та віросповідання.

С. 225, 227. ...*п. Футурус на шпальтах “Kurjera Litewskiego” виразно нагадує, що “білоруський люд на Мінщині й Могильовщині, а також русинський люд на Гродненщині й Поліссі прокидається до національного самоусвідомлення.* – *Kraj, 1907, № 5.* Мова про статтю Констанції Скірмунт (псевдонім – Futurus), литовської та польської письменниці й публіциста (Stosunki polsko-litewskie // Kurjer Litewski. – 20.12.1906 / 2.01.1907). К. Скірмунт обстоювала політику замирення між поляками, литовцями та білорусами. Її заклик до місцевої шляхти заснувати власний друкований орган литовською мовою, висловлений ще в брошурі “O prawdę i zgodę z powodu głosu Litwinów do młodej generacji magnatów, obywateli i szlachty na Litwie i odpowiedzi młodego szlachcica litewskiego” (“Про правду та згоду з приводу голосу литвинів до молодого генерачії магнатів, обивателів і шляхти на Литві та відповіді молодого литовського шляхтича”) (Львів, 1904), не було реалізоване.

Основні політичні питання, порушені у віленській пресі 1905–1907 та 1908–1912 рр., були узагальнені К. Скірмунт у брошурах: Futurus [Skirmunt K.] Kartki polityczne ze spraw krajowych poruszanych w prasie wileńskiej 1905–1907. – Warszawa, 1907; Kartki krajowe w dalszym ciągu kartek politycznych. Reminiscencje z prasy wileńskiej 1908–1912. – Wilno, 1912.

С. 227. ...*в Другій думі “деякі мінські посли застерегли, що вони є «тутешніми», на відміну від поляків.* – Для крайовців “тутейшість” була зв’язком з рідною землею, тобто патріотизмом. Свідомість “тутейшості” не була пов’язана з належністю до певної суспільної групи. Крайова ідея (або територіальний патріотизм) і “тутейшість” білорусів і литовців на початку ХХ ст. були за своєю суттю особливими варіантами приналежності до литвинів – громадян Великого князівства Литовського. *Література:* Skirmunt K. Nasza “Litewskość” // Kurjer Litewski. – 1906. – № 131. – 14 (27)

червня; Eadem. Nasza tutejszość // Ibidem. – № 214. – 22 вересня (4 жовтня); Mackiewicz M. Koncepcje społeczno-polityczne grupy wileńskich krajowców-demokratów w latach 1905–1911 [Електронний ресурс] // Folia Iuridica Wratislaviensis. – 2013. – Vol. 2, № 1. – Режим доступу: <http://www.repozytorium.uni.wroc.pl/publication/41600>

...“лише в поєднанні народної культури з культурою шляхетської слід шукати справжню й безсумнівну національну ідею”. – *Herbaczewski Józef Albin. Odrodzenie Litwy wobec idei polskiej. Kraków, 1905, str. 11.* – Ю. Гербачевський вбачав у культурі єдине джерело національної незалежності. Тому він пов’язував відродження Литви з її культурним поступом, сторіччями затриманим у своєму природному розвитку. Автор цитованої праці дійшов висновку, що поляки та литовці мають пізнати один одного, адже “ненависть неучтва є єдиним джерелом непорозуміння” (виділення Ю. Гербачевського. – *Н. Ч.*).

...а ось що читаємо у № 210 часопису “Słowo Polskie”... – В. Липинський цитує промову Яна Павліковського, одного з лідерів польської націонал-демократії в Галичині, проголошену в Києві 29 квітня 1908 р. Її зміст було коротко викладено у № 210 (5.05.1908 р.) та № 212 (6.05.1908 р.) газети ендецького спрямування “Słowo Polskie” у редакційній статті під заголовком “O stanowisku wobec anarchii ukraińskiej” (“Про ставлення до української анархії”).

Газета “Słowo Polskie” виходила двічі на день у 1895–1916 рр. у Львові. Ініціатором та засновником видання був С. Щепановський. Головним видавцем став інженер-нафтовик, промисловець С. Вольський, а головним редактором у 1902–1915 рр. – польський націонал-демократ, публіцист Л. Василевський. Особливістю редакційної політики газети була відмова від передруків.

С. 229. ...жодних побічних брудно-кар’єристських цілей... – *...Bujak F. Galicja, 1908, str. 86.* – Рефлексія В. Липинського на рядки з праці польського історика, засновника наукової школи польської господарської історії Францішека Буяка (1875–1953) щодо становища галицької шляхти з огляду на зростання українського національного руху в Галичині. Ф. Буяк писав: “Widoki karyery politycznej, a niekiedy także pewne poczucie łączności z otaczającym żywym morzem ludowem mogą doradzić przejście z szeregów broniących w szeregi atakujące”. (“Види на політичну кар’єру, а іноді також тривке почуття зв’язку з довколишнім живим народним морем можуть спонукати до переходу з шерог оборонців до шерог грізно атакуючих”. – Переклад мій. – *Н. Ч.*).

Бібліографічний опис цитованої праці: Bujak F. Galicja. – Lwów, 1908. – Т. 1. Kraj, ludność, społeczeństwo, rolnictwo. Другий том праці Ф. Буяка “Galicja” через хворобу автора вийшов згодом, 1910 р., і мав інший підзаголовок: “Leśnictwo. Górnictwo. Przemysł” (“Лісове господарство, гірнична галузь, промисловість”).

С. 231. ...часто використовували українську мову ... удома і в товариських стосунках... – *Giller A. Historia powstania 1831 r., t. IV, str. 205–206...* – Йдеться про поширення руської (тобто української) мови у Східній Галичині, її роль у становленні польської мови. Автор цитованої В. Липинським праці розглядав українську мову як діалект польської. А. Гіллер наголошував, що руська мова ніколи вороже не сприймалась поляками, оскільки по шляхетських дворах на Русі розмовляли

польською та руською мовами. Польські вчені збирали народні прислів'я по селах, письменники укладали руською мовою пісні, особливо популярні за доби польського романтизму, коли від класичних форм звернулися до живих форм, шукаючи натхнення на полях і в критих соломом хатах.

...*Buszczyński S. Podole, Wolyń i Ukraina, str. 51*... – Повний бібліографічний опис праці: Buszczyński S. Podole, Wolyń i Ukraina. Prawa korony polskiej do tych krajów. – Lwów, 1862. – 187 s. Стефан Бущинський, виступаючи на захист польської мови, визнавав, проте, що польські магнати, які мешкали на Русі, розмовляли русинською (українською) мовою. Не давніше за 300 років, пише він, було багато шляхти, яка іншої мови не знала. “Але бажати, аби польська мова, одна з найбагатших, що пишасться однією з найперших літератур, поступилася русинському *наріччю*; прагнути, *аби замість Міцкевича співав Шевченко* – це дійсно непростенна сміховинність” (курсив С. Бущинського, переклад мій. – Н. Ч.).

...“*Wiadomości Polskie*”, № 30, 1858... – Стаття “кореспондента з Кисва”, що її згадує В. Липинський, була про кирило-мефодіївців, історію поширення та заборони, аналіз змісту “Граматки” П. Куліша (1857), перевиданої 1861. *Література*: Бережний В. М. “Граматка” П. Куліша – перший підручник для школярів [Електронний ресурс] // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2010. – Вип. 59. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ltkp/2010_59/fil/0028.pdf

С. 233. ...“*Раби, подножки, грязь Москвы, Варшавське сміття – ваші пани!*” – Тут і далі: цитати з вірша “І мертвим, і живим, і ненарожденим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє” (див. наш коментар до статті “Братя малороссы” у цій книзі). В. Липинський цитує рядки поета, присвячені тій українській козацькій старшині, яка поперемінно вислужувалась то перед російським царатом, то перед польською шляхтою, цілковито нехтуючи інтересами власного народу:

“То й побачите, що ось що
Ваші славні Брути:
Раби, подножки, грязь Москвы,
Варшавське сміття – ваші пани
Ясновельможнії гетьмани”.

В. Липинський завершує працю “Шляхта на Україні” рядками з останньої строфи вірша. Ось її повний текст:

“Забудеться срамотня
Давняя година
І оживе добра слава,
Слава України,
І світ ясний, невечерній
Тихо засіяє...
Обніміться ж, брати мої.
Молю вас, благаю!”.

Література: Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 1: Поезія 1837–1847. – С. 352–353.

Наталія Черкаська

НАШЕ СТАНОВИЩЕ НА РУСИ-УКРАЇНІ

Вступне слово на приватному зібранні у Києві в лютому 1909 р.

Публікується за виданням: [*Lipiński Wacław.*] Nasze stanowisko na Rusi-Ukrainie (Zagajenie prywatnego zebrania w K... w lutym 1909 r.). – Podgórze; Kraków [1909]. – 8°. – 7 s. – Nakładem autora. Підписано: *Nobilis Ruthenus*.

Переклад з польської Петра Тарашука.

Д. Дорошенко 1938 р. передрукував реферат В. Липинського у спогадах “З-перед тридцяти літ (До історії заснування «Przeglądu Krajowego» в Києві)”, опублікованих у Варшаві у збірнику “З минулого”. Д. Дорошенка та В. Липинського познайомив Ф. Матушевський у Києві 1909 р.

Про намір “заходитись коло скликання з’їзду українців і українофілів католиків хоч би під час контрактів у Києві, а тоді згуртуватись в якесь товариство, котре мало-б, наприклад, зватись: «товариство прихильників української культури»” – В. Липинський повідомляв М. Грушевського ще в листі від 13.08.1908 р.

Збори “українців польської культури” відбулись за Київських контрактів 21 лютого (ст. ст.) 1909 р. у помешканні Ф. Вольської на Фундуклеївській вул., 10 (тепер – вул. Б. Хмельницького). Серед близько 40 осіб – учасників зборів були спеціально запрошені українські діячі – Є. Чикаленко, С. Єфремов, Д. Дорошенко, Ф. Матушевський.

У вступному слові В. Липинський коротко виклав основні положення альманаху “Szlachta na Ukrainie” (“Шляхта на Україні”), щойно виданого в Кракові. Обговоривши виступ головуючого, присутні ухвалили рішення про підтримку культурних прагнень українців, зокрема, шляхом заснування читалень і впровадження української мови в народних школах, допомоги українським просвітнім виданням. На зборах також підтримали пропозицію В. Липинського заснувати польськомовний часопис, який мав пропагувати ідеї, близькі учасникам зборів, серед польського загалу. Перше число часопису “Przegląd Krajowy” вийшло наприкінці квітня того самого 1909 року.

Література: Липинський В. До Михайла Грушевського // Листування / Ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. – Т. 1: А–Ж. – С. 359; Дорошенко Д. З-перед тридцяти літ: (До історії заснування “Przeglądu Krajowego” в Києві) // З минулого: Збірник. – Варшава, 1938. – Т. 1. – С. 126–137 (сучасний передрук спогадів: В’ячеслав Липинський та його доба: Кн. третя / Упоряд. Т. Осташко, Ю. Терещенко. Союз гетьманців-державників; Центр соціогуманітарних досліджень ім. В. Липинського; Українська вільна академія наук у США. – К., 2013. – С. 461–473); Gancarz B. My, szlachta ukraińska... – S. 112–115; Гирич І. Конфлікт між В. Липинським і Б. Ярошевським у тижневику “Przegląd Krajowy” (Листи В. Липинського до Б. Ярошевського (1910) та Б. Ярошевського до М. Грушевського (1914)) // Укр. археограф. щорічник. – 2009. – Вип. 13/14. – С. 619–663; Його ж. Історіософські та суспільствознавчі погляди В. Липинського в його політичній публістиці 1908–1914 років // Історіографічні дослідження в Україні: 36. наук. праць / Гол. редколегії В. А. Смолій. – К., 2013. – Вип. 23. – С. 122–159.

С. 245. *Станьчик, консерватор Бобжинський...* – Йдеться про Міхала Бобжинського (1849–1935), намісника Королівства Галичини та Лодомерії (1908–1913), керівника політичного угруповання “Станьчики”, яке функціонувало в другій половині XIX – на початку XX ст. в західній частині Галичини. Докладніше про це політичне угруповання див. у наших коментарях до твору В. Липинського “Шляхта на Україні”, надрукованому в цьому томі. “Станьчики” проголошували свої ідеї в польській історіографії (т. зв. краківська школа, засновником якої був М. Бобжинський), літературній критиці та філософії. В. Липинський протиставляє їхньому прагненню порозумітися з українцями позицію східногалицької шляхти, висловлену т. зв. подоляками.

С. 247. *Подоляки* – консервативне політичне угруповання у Східній Галичині, утворене в 1860-х роках. Виступали за автономію Галичини, проти політичних і суспільних поступок українському та єврейському населенню. Головні діячі: Ромуальд Голуховський, Давид Абрахамович, Войцех Дзедушицький, Казимир Грохольський, Корнелій Кшечунович. Співпрацювали з націонал-демократами на чолі з Р. Дмовським. У 1907 р. у Кракові представники подоляків і станьчиків утворили Партію національної правниці (“Stronnictwo prawicy narodowej”), першим головою якої став граф З. Тарновський. Партія діяла до 1937 р. Серед її діячів був і М. Бобжинський.

... на пожертву Почаєву... – Йдеться про Почаївську лавру з її монархічним і великодержавницьким духом. Див. наш коментар до статті В. Липинського “Братя малороссы” у цій книзі.

Наталія Черкаська

ВІД РЕДАКЦІЇ

Публікується за виданням: [Lipiński Wacław.] Od Redakcji // Przegląd Krajowy. Pismo polityczne, społeczne, ekonomiczne i literackie. – Kijów, 1909. – R. I. – № 1 (okazowy). – 30 kwietnia (13 maja). – С. 1–2.

Переклад з польської Петра Тарашука.

З поширенням впливу націонал-демократичних поглядів через польську пресу на Правобережній Україні та з розпуском “Крайової партії на Русі” (1907), “територіалізм” якої не мав нічого спільного з поглядами В. Липинського та його оточення, В. Липинський розпочав, за висловом Л. Біласа, “акцію за третю силу” – орієнтацію шляхти в Україні не на Варшаву чи Петербург, а на Україну, український рух.

Про задум заснувати в Україні польськомовний часопис, який пропагував би крайову ідеологію та представляв би територіально-демократичний напрям серед тієї частини шляхти України, яка, “належачи походженням своїм до спольщеного шляхетсько-українського суспільства”, вважала себе українцями, він інформував М. Грушевського та В. Доманицького влітку 1908 р. В. Липинський прагнув заручитися фінансовою підтримкою когось з польських меценатів – В. Браницького, М. Тишкевича або К. Володковича. Відгукнувся лише М. Тишкевич. Натомість вда-

лося порозумітися з митрополитом А. Шептицьким, який надав тисячу корон. Гроші для відкриття часопису зібрали серед учасників зборів “українців польської культури” у Києві. В. Липинський прагнув залучити до співпраці українських діячів, зокрема Й. Юркевича, М. Грушевського, Б. Лепкого, К. Студинського, В. Доманицького та Б. Ярошевського. Часопис мав передплатників також у Петербурзі, Львові, Варшаві.

У редакційному зверненні до читачів від 30 квітня (13 травня) 1909 р. В. Липинський проголосив основним завданням часопису “*Przegląd Krajowy*” “культурну працю над нашим народом нарівні з українською інтелігенцією, як рівня з рівнею, одночасно інформуючи наше суспільство про всі вияви українського національного життя і всі заходи української інтелігенції”. Ідеологічні програмні засади редакції часопису було сформульовано того самого дня у проспекті, підписаному Леоном Радзейовським і долученому до ч. 86 (17 квітня) газети “*Dziennik Kijowski*”.

Свої переконання В. Липинський втілював у публіцистичній діяльності (“у напрямі національного відродження спольщених укр[аїнських] верств”), об’єднавши однодумців – “українців польської культури” – навколо часопису “*Przegląd Krajowy*” (1909). В. Липинський друкувався під власним ім’ям або псевдонімами *Civis*, *Ukrainiec*. Загалом у часописі вийшло 11 його праць, з яких дві не мали підпису.

Проте зусилля В. Липинського не були підтримані діячами українського національного руху, здебільшого через відмінність у поглядах щодо основних рушійних сил в історії України. Адже народницька ідеологія вбачала в селянстві та особливо інтелігенції головну рушійну силу. Тому тези В. Липинського про керівну роль політичної еліти – шляхти в українській історії не були сприйняті українською науковою спільнотою.

“*Przegląd Krajowy*” протримався лише до кінця року, і з виходом подвійного числа 11–12 (від 23 грудня 1909/5 січня 1910) на розширеному засіданні редколегії було ухвалено закрити видання через недостатню кількість передплатників, брак коштів і цензурні утиски за публікації “неблагонадійних” текстів. *Література*: Липинський В. Листування. – Т. 1: А–Ж. – С. 354–358, 501, 515; В’ячеслав Липинський: 3 епістолярної спадщини: Листи до Д. Дорошенка, І. Кривецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухіна / Упор., авт. вступ. ст. і коментарів Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К., 1996. – С. 196; Дорошенко Д. З-перед тридцяти літ (До історії заснування “*Przeglądu Krajowego*” в Києві) // З минулого: Збірник. – Т. 1. – С. 126–137; Білас Л. Вячеслав Липинський і “територіалізм” (1908–1910) // Сучасність. – 1962. – № 3. – С. 62–63; Гирич І. Лицар української державності: (Нарис життя і діяльності Вячеслава Липинського) // Арх. України. – 1992. – № 1–3. – С. 34–41; Його ж. Конфлікт між В. Липинським і Б. Ярошевським у тижневику “*Przegląd Krajowy*” (Листи В. Липинського до Б. Ярошевського (1910) та Б. Ярошевського до М. Грушевського (1914)) // Укр. археограф. щорічник. – 2009. – Вип. 13/14. – С. 619–663; Його ж. Історіософські та суспільствознавчі погляди В. Липинського в його політичній публістиці 1908–1914 років // Історіографічні дослідження в Україні: 36. наук. праць / Гол. редколегії В. А. Смолій. – К., 2013. – Вип. 23. – С. 122–159; Gancarz B. *My, szlachta ukraińska...* – S. 115–145.

Наталія Черкаська

ДВА ШЛЯХИ

Публікується за виданням: [Lipiński Wacław.] Dwie drogi // Przegląd Krajowy. Pismo polityczne, społeczne, ekonomiczne i literackie. – Kijów, 1909. – R. I. – № 1 (okazowy). – 30 kwietnia (13 maja). – С. 2–4. Підписано: *Civis*.

Переклад з польської Петра Тарашука.

У статті В. Липинський полемізує з газетами “Kraj” (Петербург) і “Dziennik Kijowski” (Київ) щодо політичних шляхів польського суспільства в Україні. Він відкидав як пропаговану петербурзьким часописом угодовську політику з росіянами в межах “Союзу землевладельцев и земледельцев Юго-Западного края”, так і пропонувану київською газетою “Dziennik Kijowski” співпрацю з усіма співгромадянами інших національностей (насамперед з росіянами) за формулою – “непротиставлення рівнозначних течій” (“nieprzeciwstawiania się żywiołów współrzędnych”) задля зміцнення національного життя поляків в Україні. В. Липинський вважав обидва шляхи помилковими, натомість пропонував інший шлях політичного розвитку, який би зважав на інтереси українського народу, був близьким до “наших краших традицій”, традицій Адама Киселя. В. Липинський закликав представників національностей, співгромадян, які мешкають в Україні, враховувати передусім її потреби.

С. 255. ... *страх редакції “Kraju”, “щоб ми не стали проповідниками громадянської війни”, цілком безпідставний...* – В. Липинський посилається на статтю Томаша Міхаловського під назвою “Nieproszonym opiekunam” (“Непроханим опікунам”), написану у відповідь на публікацію часопису “Kraj” (1909, № 8) “Nad Dnieprem”. У ній описано враження головного редактора часопису від поїздки на Київські контракти 1908 р. Проводячи паралель з добою Б. Хмельницького та А. Киселя, петербурзькі колеги закликали “Dziennik Kijowski” до культурної співпраці з усіма інородцями-співгромадянами краю і цим викликали обурення редколегії. Автор статті припускав, що причиною цього був з’їзд 1908 р. “Союзу землевладельцев и земледельцев Юго-Западного края”, в якому брали участь як поляки, так і росіяни. Діяльність “Союзу...” підтримував часопис “Kraj”.

Наталія Черкаська

ДАНИЛО БРАТКОВСЬКИЙ – СУСПІЛЬНИЙ ДІЯЧ І ПИСЬМЕННИК КІНЦЯ XVII СТОЛІТТЯ

Публікується за виданням: *Липинський В.* Данило Братковський – суспільний діяч і письменник кінця XVII століття // Літературно-науковий вістник. – Київ, 1909. – Р. XII. – Кн. II (за лютий). – Т. 45. – С. 327–338.

Окремий відбиток: *Липинський В.* Данило Братковський – суспільний діяч і письменник кінця XVII століття: Липинський В. Данило Братковський і його доба. Доманицький В. Вірші Данила Братковського. – К., 1909. – 25 с. – 8^о.

Сучасне перевидання: *Липинський В.* Данило Братковський і його доба // В’ячеслав Липинський та його доба: Кн. третя / Упор. Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К., 2013. – С. 403–415.

У статті В. Липинський акцентує увагу українського читача на політичній ситуації на Правобережній Україні (1699 р. знову увійшла до складу Речі Посполитої), і з огляду на це характеризує політичну та літературну діяльність Д. Братковського (бл. 1642–1702).

До публікації В. Липинський додав мовою оригіналу 35 поезій Д. Братковського, з прижиттєвого видання “Świat po szczęści przeuzgany” (Краків, 1697): “Добрий віршописець”, “Диспут убогого з паном”, “Московське «пожалуваніє»”, “Бенкет на сеймику”, “Сеймик”, “Про наказ”, “Правда”, “Машкара”, “Про плату жовнірам”, “Про сеймик”, “Однаково”, “Хтось до автора”, “Вибори депутата”, “Вельможний просить хліба”, “Світ”, “Про птаха – неробу”, “Про поголовне на Волині”, “Нові палаци”, “Автор до себе”, “Пан над косарем”, “Краків – пан”, “Львів – батько”, “Gratia gratis data”, “До Русина і Кальвіна”, “Мазур”, “Рівність”, “Де який звичай”, “Про жовніра молодожона”, “Посполіте рушення”, “Про обід (поминальний)”, “Небесний палац”, “Про Михайла”, “Про «поздерко»”, “Про жіноцтво”, “До маляра”.

Примірники прижиттєвого видання поезій Д. Братковського 1699 р. зберігаються в Польщі в Кракові у Ягеллонському університеті та в Україні в Києві в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського. Фототипне видання книжки поезій Д. Братковського з перекладами В. Шевчука було здійснене 2004 р.: “Братковський Данило. Świat po szczęści przeuzgany: переклад, джерела, студії. Світ, по частинах розглянутий”: Фототип. вид. / [авт.-упоряд. О. Бірюліна; пер. з пол., передм., прим. В. Шевчука;] Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського [та ін.] – Луцьк [: б. в.], 2004. – 463 с. Польські дослідники творчості Д. Братковського П. Борецький і Р. Кшивий перевидали його поетичну збірку 2011 р. у Варшаві.

Виявлені у Києві й Львові та введені до наукового обігу сучасними дослідниками О. Бірюліною та П. Борецьким нові архівні джерела засвідчують, що Д. Братковський був “типовим шляхтичем феодальної системи”, а це викликає потребу у переосмисленні його біографії. Проте дослідники єдині в думці, що Д. Братковський, будучи культурно спольщеним, керувався бажанням зберегти віру своїх предків – православ’я.

“Мученика Данила Братковського, страстотерпця Волинського”, було канонізовано і приєднано “до лику місцевошанованих святих Волинського краю” на Помісному соборі Української Православної Церкви Київського Патріархату 27 червня 2013 р. у Києві, з нагоди 1025-річчя Хрещення Київської Русі-України.

Література: Данило Братковський – поет і громадянин / А. Сілюк, Н. Пушкар, О. Бірюліна. – Луцьк, 2002; Войченко І. Книжкова виставка “Данило Братковський. «Людина вчена, поет прекрасний...»” (З фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) [Електронний ресурс] // http://archive.nbuv.gov.ua/new/2004/04_brat1.html; Borek P. Nowe materiały do biografii Daniela Bratkowskiego // Od Kijowa do Rzymu: Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą / pod red. M. R. Drozdowskiego, W. Walczaka, K. Wiszowatej-Walczak. – Białystok, 2012. – S. 1103–1118; Діяння Освяченого Помісного Собору Української Православної Цер-

кви Київського Патріархату “Про канонізацію Мученика Данила Братковського, страстотерпця Волинського (бл. 1642 р. – 1702 р.)” [Електронний ресурс] // <http://www.cerkva.info/ru/pomestnysobor/3631-sv-danylo.html>

С. 267. *В 1697 р. Братковський написав і видав у Кракові книжку під заголовком “Świat po części przezyrzany”...* – Bratkowski Daniel. Świat po części przezyrzany. Do druku podany. – W Krakowie: w Drukarni Franciszka Cezarego, J. K. M. y J. M. X. Biskupa Krakowskiego Xieżećcia Siewierskiego Typografa. Roku Pańskiego, 1697. — [83] s. Було надруковано 4 тис. примірників. Книжка містить 525 поезій. Наклад книги, що його не встиг викупити, разом з боргом друкарю Ф. Цезарію Д. Братковський заповів дружині.

...В. Антонович ... в своїй статті... (“Кієвлянин”, 1867), якої нам не довелося бачити. – В. Липинський припустився помилки щодо публікації статті В. Антоновича, адже він визнав, що її не читав. Бібліографічний опис статті такий: Антонович В. Б. Даниил Братковский (1697–1702) // Кієвлянин. – 1865. – 5 авг. (№ 91). – С. 359–360; 7 авг. (№ 92). – С. 363–364. Сучасний передрук: Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вступ. ст. та комент. В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – С. 237–247.

Костомаров в “Мазені”... – Переклад праці М. Костомарова “Мазепа” здійснив О. Барвінський, засновник “Руської історичної бібліотеки”, де й опублікував його у двох частинах у 1895–1896 рр. Про Д. Братковського див. також в іншій праці вченого: Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. – СПб., 1885. – С. 230–232. – (Костомаров Н. Исторические монографии и исследования; т. 16).

... на звітках про нього “Літописі” Величка... – Про Д. Братковського див.: Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке составил Самойл Величко, бывший канцелярист канцелярии войска запорожского, 1720 / Изд. Врем. комис. для разбора древних актов. – Т. 3. – К., 1855. – С. 566–567. Йдеться про одну з найвидатніших пам’яток української історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст., вперше видану Київською археографічною комісією у 1848–1864 рр. у чотирьох томах. Рукопис для друку надав Комісії М. Погодін, який придбав його 1840 р. Твір канцеляриста Війська Запорозького Самійла Васильовича Величка містить виклад історичних подій від початку Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. до 1720 р. С. Величко вперше подав біографічні відомості Д. Братковського.

Академічне видання літопису, розпочате у ВУАН у 1920-х роках, обмежилось лише передруком першого тому (1926) і з політичних мотивів було припинене. У 1991 р. твір вийшов у видавництві “Дніпро” в перекладі В. Шевчука: Величко С. Літопис / Пер. з книж. укр. мови, вступ. ст., комент., геогр. та імен. покажч., упоряд. іл. В. Шевчук; Ред. кол.: О. В. Мишанич (відп. ред.) та ін. – К., 1991. – Т. 2. – С. 260, 600, 606, 607 (про Д. Братковського). Але перекладач використав не оригінал, а попередні видання твору.

... Драгоманов в статті “Евреи и Поляки въ Юго-Западномъ Краѣ” (“Вѣстникъ Европы”, 1875 р., т. VII) ст. 146–147... – Неточність у посиланні в публікації В. Липинського. Повний бібліографічний опис праці такий: Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае: По новым материалам для Юго-Западного края // Вестник Европы. – 1875. – Т. 4. – Кн. 7. – С. 133–179. М. Драгоманов хибно вважав Д. Братковського “дворянином Брацлавского воеводства”. За його висловом, Д. Братковський був “последним русско-народным шляхтичем и первым *хлопоманом* в Правобережной Украине” (курсив М. Драгоманова. – Н. Ч.).

Про автора сатиричних творів, шляхтича, який приєднався до козаків і через звинувачення в задумі організації повстання православно-селянського населення Правобережжя спільно з козаками фастівського та білоцерківського полковника С. Палія був страчений шляхетським судом, М. Драгоманов також згадує у рецензії “Малороссия в её словесности” на працю російського фольклориста І. Г. Прижова, вперше опублікованій у часописі “Вестник Европы” (1870. – Кн. 6. – С. 754–801). Література: Драгоманов М. П. Вибране (“...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”) / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; Приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К., 1991. – С. 28, 623.

“Вестник Европы” – щомісячний літературно-політичний журнал помірковано-ліберальної орієнтації, що виходив у Петербурзі (1866–1918). Редактор-видавець М. Стасюлевич (з 1866 до 1908), російський історик і публіцист. У часописі приділялась увага питанням історії та політики.

... Драгоманов ... в “Переднім слові” до “Громади” (Женева, 1878), ст. 11... – “Громада” – неперіодичний громадсько-політичний і літературний збірник, який М. Драгоманов, за дорученням Київської громади, видавав у Женеві в 1878–1879, 1882 рр. за участю С. Подолинського, Ф. Вовка, А. Ляхощкого. Загалом було здійснено п’ять випусків цього позацензурного видання.

У “Передньому слові”, на яке посилається В. Липинський, М. Драгоманов згадує Д. Братковського як приклад “пана хлопомана”, в контексті заселення Правобережної України на початку XVIII ст. під захистом фастівського полковника С. Палія: “Знову стали горнутися до того козацтва й селяни й міщани з усієї України обох боків Дніпра аж до Перемишля в Галичині, а також і деякі пани, котрі не хотіли зовсім ділитись од мужицтва й між котрими ми знаходимо перший в наших країнах примір пана хлопомана, написавшого перш польську книгу, а потім пійманого в мужицькій одежі з листом, звавшим народ до повстання (Данило Братковський, скараний судом в Луцьку 1702 р.)”. Література: Драгоманов М. П. Вибране (“...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”). – С. 654; цитата на с. 279.

... D-r Antoni (Rolle) в “Nieszczęśliwy Władysław”, ст. 189 (в “Opowiadaniach”, серія IV, т. II, Варш[ава], 1884). – В оповіданні, присвяченому Діонісію Жабокрицькому, луцькому православному (1695–1702, з 1702 – унійному) єпископу, Юзеф-Антоній Ролле згадує про героїзм Д. Братковського, який був страчений за зв’язки з повстанням під проводом фастівського полковника С. Палія. “Байдуже, що стосунки з Палієм на той час були дуже небезпечні, через те Даниєль Братковський, підча-

ший венденський, голову за них поклав. Байдуже, не йшлося йому про зневірене життя, але про честь, безгріховне прізвисько, бо незаплямованим його успадкував від предків, бо був його носієм кілька десятків років, добре пам'ятаючи те, що винен Богу та Речі Посполитій” (переклад мій. – Н. Ч.).

... *Bentkowski F. Historia literatury polskiej ... t. 1, cm. 592...* – Повне посилання: Bentkowski F. *Historia literatury polskiej*. – T. 1. – Warszawa; Wilno, 1814. – S. 592–593. Автор присвятив видання Адаму Чарторийському. Про працю Д. Братковського Ф. Бентковський писав: “Збірка епіграм, у яких вірш досить заяложений, але весела дотепність і чиста мова” (переклад мій. – Н. Ч.). Він назвав Д. Братковського брацлавським скарбником слідом за Несецьким. Але Ф. Бентковський спеціально зауважив, що “автор підписався венденським підчасним”.

... *Juszyński (Hieronim). Dykcyonarz poetów polskich (Kраків, 1820), t. 1, cm. 31...* – Книгу присвячено краківському єпискупу Янові-Павлу Вороничу. Автор згадує твори Д. Братковського, посилаючись на працю Ф. Бентковського (див. коментар вище).

... у *Estrajchera* в його “*Бібліографії польській XVII ст.*” (т. XIII, см. 322)... – Bratkowski Daniel // Estreicher K. *Bibliografia polska*. – Kraków: Wyd. Akad. Umiejętności, 1894. – Cz. 3, t. 2 [ogólnego zbioru t. 13]: Stolecie XV–XVIII: W układzie abecedlowym. – S. 322.

... *Нейверт-Новачинський в газетнім фейлетоні варшавської “Nowej Gazety” p. 1907 (червень)*. – Автором фейлетону був Адольф Неварт-Новачинський (Newart-Nowaczyński Adolf, 1876–1944), сатирик, публіцист, драматург. Автор численних памфлетів. На жаль, встановити назву фейлетону не вдалось.

С. 269. ...*соймові конституції 1699 р. “забороняли селитись у визволенім від турків Кам’яниці...* – *Volum. legum. T. VI, cm. 35, § 19 i 21; T. IV, cm. 474, § 58; цитую по Антоновичу: “Арх. Ю.З. Р.”, т. II, передмова, 117 см.* – Тут посилання на різні акти. Див.: АЮЗР. – К., 1868. – Ч. 3: Акты о казаках (1679–1716). – Т. 2. – Предисловие. – С. 17, прим. *Volumina Legum, t. VI, s. 35, §19, 21* – про заборону православним та іудеям селитися в Кам’яниці. *Volumina Legum, t. IV, s. 474, §58* – про звільнення уніатів від військових повинностей і податків, залишивши православних податним станом.

В. Липинський лише переказав українською коментар В. Антоновича до конституцій 1699 р. у передмові до другого тому третьої частини “АЮЗР”.

С. 273. *Otwinowski. Pamiętniki do panowania Augusta II (Познань, 1838), cm. 18.* – В. Липинський посилається на перше видання історично-мемуарного джерела, відомого в науці як “рукопис Е. Отвіновського”. Рукопис виявив у бібліотеці Ягеллонського університету та вперше оприлюднив граф Едвард Рачинський 1838 р. у Познані – “*Pamiętniki do panowania Augusta II, napisane przez Niewiadomego Autora (podobno Erazma Otwinowskiego)*”.

Еразм Отвіновський спочатку вважався власником рукопису невстановленого автора, свідка історичних подій за панування короля Августа II. Висловлювалось також припущення щодо його авторства. Сучасні дослідники посилаються на Е. Отвіновського як на мемуариста. Про автора відомо лише, що він був обивателем Краківського або Сандомирського воєводств.

У першому виданні (1838) були спольщені латинські вислови, пропущено досить різкі, на думку видавця, судження мемуариста тощо. Тому Юзеф Чех перевидав ці спогади у повному обсязі 1849 р. у Кракові.

С. 274. “величезні ватаги хлопів, – каже сучасник Отвіновський, – кидали міста...” – В. Липинський довільно цитує з с. 41 першого видання мемуарів Е. Отвіновського (див. попередній коментар).

С. 276. ... українська шляхта ... обернувшись ... уся як єсть на лівім боці старого Дніпра в “рабів, подножків, грязь Москви”, а на правім в “варшавське сміття”... – Алюзія до строфи “Раби, подножки, грязь Москви, Варшавське сміття – ваші пани” з вірша Т. Шевченка “І мертвим, і живим, і ненарожденим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє”.

... вистава “Останньої ночі” – драми М. П. Старицького... – Драму написано 1899 р., але вперше її виставлено 14 лютого 1908 р., на вечорі пам’яті драматурга. Грали: Братковського – І. О. Мар’яненко, дружину Братковського – М. К. Заньковецька, матір його – М. М. Старицька. Музику до драми написав М. Лисенко, який диригував оркестром. Монологи та діалоги героїв твору засвідчують утвердження модерністського жанру драми ідей, що стала популярною на межі сторіч. Сучасне перевидання п’єси: Старицький М. Твори: У 6 т. – К., 1989. – Т. 4. – С. 491–536.

Наталія Черкаська

ДАНИЛО БРАТКОВСЬКИЙ

Публікується за виданням: [*Lipiński Wacław.*] Daniel Bratkowski // Przegląd Krajowy. Pismo polityczne, społeczne, ekonomiczne i literackie. – Kijów, 1909. – Rok I. – № 1 (okazowy). – 30 kwietnia (13 maja). – Dział literacko-naukowy. – С. 6–7; № 2. – 15 (28) maja. – Dział literacko-naukowy. – С. 7; № 3. – 30 maja (12 czerwca). – Dział literacko-naukowy. – С. 5; № 4. – 13 (26) czerwca. – Dział literacko-naukowy. – С. 5–6. Підписано: X.

Переклад з польської Лариси Білик.

Окремий відбиток: [*Lipiński Wacław.*] Daniel Bratkowski. – Kijów [1909]. – S. 15. – 16°.

Авторська польськомовна версія статті “Данило Братковський – суспільний діяч і письменник кінця XVII століття” опублікована того самого року у лютневому числі “Літературно-наукового вісника” (див. коментарі до попередньої праці В. Липинського в цьому томі). У новій публікації (що друкувалась 13 травня – 28 червня 1909 р.) В. Липинський робить наголос саме на відомостях про Д. Братковського. Метою автора було нагадування польській шляхті про тих представників верстви, які попри впливи польської культури на українських землях не відреклися від українського коріння й православної віри предків.

В. Липинський використав дані про Братковських із праць геральдиста А. Бонецького (Boniecki A. Bratkowski h. własnego // Herbarz Polski / Ułożył i wydał

A. Boniecki. – Cz. 1: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. – T. 2. – Warszawa, 1900. – S. 113–114) та історика А. Яблоновського (Źródła Dziejowe. – Warszawa, 1902. – T. XVIII: Polska wieku XVI pod względem geograficzno-statystycznym. – T. 7: Ziemia Ruskie: Ruś Czerwona. – Cz. 1. – S. 114–115, 40, 41, 83, 85). Дані про Братковських у праці А. Яблоновського стосувались їхнього майнового стану у 1508, 1578 та 1589 рр. Братковські мали земельну власність у Руському воєводстві у Стрийському повіті Перемишльської землі та отримали в довічну оренду королівщину в Жидачівському повіті Львівської землі (1578).

А. Бонецький згадує двох Братковських на ім'я Данило (Daniel) – перший з них посідав уряд брацлавського скарбника і разом з Волинським воєводством підписав елекцію Яна III Собеського. “Інший, Данило з Саборова” і був героєм розвідки В. Липинського. Встановлено, проте, що А. Бонецький переплутав ім'я брацлавського скарбника, ним виявився батько Данила Богдан Братковський.

Відомості щодо оскарження та втрати венденського підчашого геральдист взяв з видання: Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. – Ч. 3, т. 2: Акты о козаках (1679–1716). – К., 1868.

Вірші Д. Братковського друкуємо в перекладі В. Доманицького, за винятком вірша “О prawnych”. Переклади публікуємо за виданням: *Липинський В.* Данило Братковський – суспільний діяч і письменник кінця XVII століття: Липинський В. Данило Братковський і його доба. Доманицький В. Вірші Данила Братковського. – К., 1909. – 25 с.

Вірш “О prawnych” (“Про сутяг”) друкується в перекладі Г. Сварник. У вірші згадується Станіслав Оріховський (1513–1566), автор панегірика на пошану краківського каштеляна, коронного гетьмана Яна Тарновського (1561). Вперше твір було надруковано 1773 р. у Варшаві. Українською мовою переклав і видав В. Литвинов: Оріховський С. Життя і смерть Яна Тарновського // Твори / Упоряд. і перекл. В. Литвинов. – К., 2004. – С. 488–528.

С. 287. ...три волинські гроди – луцький, володимирський і кременецький – відмовилися внести його до своїх книг; він потратив лише до овруцьких книг... – Йдеться про відмову названих гродських судів Волинського воєводства прийняти протестацію шляхтичів проти послів Київського та Волинського воєводств на сейм 1699 р., які проігнорували цей пункт інструкції. Натомість до актових книг Овруцького гродського суду в Київському воєводстві потрапила *протестація* шляхтичів (серед них був Д. Братковський) від 22 грудня 1699 р. проти цих гродських урядів через їх відмову прийняти протестацію шляхтичів Київського та Волинського воєводств проти послів на сейм (її зміст увійшов до протестації, вписаної до овруцьких гродських актових книг). Документ досі зберігається у фонді Овруцького гродського суду у ЦДІАК України (ф. 15, оп. 1, спр. 10, арк. 789 зв. – 791). Протестацію було опубліковано у виданні Київської археографічної комісії (АЮЗР. – К., 1867. – Ч. 4: Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. – Т. 1. – С. 346–348).

С. 289. ...каже сучасник Отвіновський... – В. Липинський вільно переказує Е. Отвіновського з с. 41 першого видання рукопису (див. наш коментар до попередньої статті). У Е. Отвіновського у першому реченні після слів "... i sątym domostwem" ("і всім майном") йде: "pozapaławszy własne ich domu..." ("...спаливши власні оселі, незліченними валками йшли разом... (курсив мій. – Н. Ч.)". Докладніше див. у нашому коментарі до статті В. Липинського "Данило Братківський – суспільний діяч і письменник кінця XVII століття" в цьому виданні, де він вперше цитує Е. Отвіновського.

С. 289, 291. "...до такої тяжкої проти Речі Посполитої sedyciej..." – Sedyciej – тут у значенні: повстання (з латин.). Неточна цитата з вироку Луцького військового суду від 25 листопада 1702 р. про смертну кару Д. Братковському, опублікованого в "АЮЗР" (пор.: АЮЗР. – Ч. 3. – Т. 2. – С. 494–495).

С. 291. ...сеймик, який незабаром зібрався у Луцьку, доручив віддати його військовому суду... – Рішення від 20 листопада 1702 р. сеймику Волинського воєводства у Луцьку, зокрема щодо долі Д. Братковського, було опубліковано там само (див. с. 474).

У в'язниці він написав свій тестамент. – Тестамент Д. Братковський підписав 13 листопада 1702 р. Але до луцьких гродських книг його було записано лише 27 червня 1707 р. Текст духовниці Д. Братковського було опубліковано в АЮЗР (там само. – С. 470–474). В. Липинський, пишучи про "єдину, можливо, кривду, заподіяну молодшому братові", мав на увазі скривдженого ним селянина з с. Пелги Луцького повіту Волинського воєводства (сучасна назва – с. Певжа Млинівського р-ну Рівненської обл.). Література: АЮЗР. – К., 1868. – Ч. 3: Акты о казаках (1679–1716). – Т. 2. – С. 470–474.

Один примірник цього рідкісного твору знаходиться у Ягеллонській бібліотеці у Кракові. – Другий примірник книжки Д. Братковського є в Україні у Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського НАНУ у Києві. Докладніше див. наш коментар до попередньої публікації в цьому томі.

Наталія Черкаська

“УКРАЇНА ЧИ РУСЬ?”

Публікується за виданням: *Lipiński Wacław*. “Ukraina czy Ruś”? // Przegląd Krajowy. Pismo polityczne, społeczne, ekonomiczne i literackie. – Kijów, 1909. – Rok I. – № 2. – 15 (28) maja. – С. 1–5. Підписано: *Wacław Lipiński*.

Переклад з польської Петра Тарашука.

Стаття В. Липинського є відповіддю на статтю історика Александра Яблоновського під заголовком: “Ukraina czy Ruś” у газеті націонал-демократичного спрямування “Dziennik Kijowski” (1909. – № 95, 96). У № 95 газети було також надруковано й звернення Владислава та Александра Яблоновських з приводу організації “Кола польських літераторів і журналістів у Києві” (секретарем якого став Л. Радзейов-

ський, разом з яким В. Липинський видав перше число газети “Przegląd Krajowy”). Яблонівські звернулись до польських журналістів із закликом, аби “польські сили служили Польщі”.

У статті А. Яблонівський розкритикував вживання в сучасній польській мові назв “Україна” та “український” всупереч їх історичному значенню. Вчений згідно з польською історичною традицією для територіального узагальнення колишніх Київського, Брацлавського та Київського воєводств до Степу використовував назву “Україна”, тоді як “Русь” – на означення Червоної Русі – території колишнього Руського воєводства в Речі Посполитій. В дусі “всехполяків” А. Яблонівський пише про вживання термінів “українське населення”, але не “український народ” – бо це народ “малоруський, або південноруський”.

С. 299. ...*статтю написано з вигаданого приводу...* – Підставою для написання статті відомого польського історика, дослідника та видавця історичних джерел стала нотатка в № 81 “Dziennika Kijowskiego” (s. 4) анонімного автора (з посиланням на щоденник “Kurjer Lwowski”) про дискусію серед руських сил Галичини з приводу очікуваних змін у державно-правовій номенклатурі русинів, а звідти про правомірність вживання термінів “Україна”, “український” для визначення цілості земель і народу руського та можливе повернення до історичного терміна “Русь”, “руський”.

...*словник Лінде...* – Йдеться про перший словник польської мови, написаний і виданий Самуелем Лінде (Słownik języka polskiego przez M. Samuela Bogumiła Linde. – Т. 1–6. – Warszawa: Drukarnia XX. Pijarów, 1807–1814; насправді останній том видано 1815 р.). Друге, перероблене та розширене видання вийшло в “Оссолінеумі” у Львові у 1854–1860 рр. Адже у 1795–1803 рр. С. Лінде працював як бібліотекар у будинку Оссолінських у Відні, де досліджував родинну книгозбірню. Внаслідок дискусій з господарем і видатними вченими С. Лінде вирішив підготувати національний словник розвитку польської мови від XVI до початку XIX ст. Словник базується на великій кількості історичних пам’яток.

Про етимологію назв Ruś (Русь), ruski (руський), rusin (русин) див.: т. 5, s. 145; Ukraina (Україна), ukrainiec (українець) – т. 6, s. 41 (перше видання); пор.: т. 6, s. 121; moskał (moskal) – s. 162 (друге видання)

С. 303. ...*пам’ятаємо його слова – і сьогоднішні, й давніші, виголошені багато років тому.* – В. Липинський посилається на статтю “Uwagi nad znaczeniem prowincjonalizmów w dziejach Polski” (“Думки про значення провінціалізмів у історії Польщі”), надруковану у виданому в Києві 1853 р. польськими студентами Університету св. Володимира громадському збірникові “Pisma urywkowe wierszem i prozą Józefa Prospera Gromadzkiego” (“Уривки в прозі та віршах Йосифа Проспера Громадського”). А. Яблонівський, товариш В. Антоновича по університету, писав про величезну роль провінціалізмів у житті кожного народу, розглядаючи їх у етнографічно-історичному, а не лінгвістичному значенні.

В. Липинський безспідставно розцінив обидві публікації в київській газеті як виклик пропагованим серед української шляхти засадам територіального патріо-

тизму. Віддаючи належне Яблоновському як історика Русі, він пише: “Немає сьогодні Польщі в Україні, бо Польща там, де є люд польський”, – ось наша позиція, і, *тільки дотримуючись цієї позиції*, можна остаточно вирішити питання: Русь чи Україна?” *Література*: Білас Л. Вячеслав Липинський і “територіалізм” (1908–1910) // *Сучасність*. – 1962. – № 3. – С. 67–68; Jabłonowski A. Autobiografia / F. Bujak // *Kwartalnik Historyczny*. – 1939. – R. LIII. – Z. 1. – S. 8–47; Nałęcz-Dobrowolski M. Alexander Jabłonowski: zarys żywota i przegląd dzieł 1829–1913 // *Przegląd Historyczny*. – 1913. – T. 17, № 2. – S. 239–253; Мияковский В. “Киевская громада”: Из истории украинского общественного движения 60-х гг. // *Летопись революции*. – 1924. – № 4. – С. 127–150.

Наталія Черкаська

ГОГОЛЬ – ЗАЛЕСЬКИЙ

Публікується за виданням: [Lipiński Wacław.] Hohol – Zaleski // *Przegląd Krajowy. Pismo polityczne, społeczne, ekonomiczne i literackie*. – Kijów, 1909. – R. I. – № 2. – 15 (28) maja. – С. 3–4. Підписано: *Ukrainiec*.

Переклад з польської Петра Тарашука.

Статтю написано з нагоди ювілею видатного письменника Миколи Гоголя. В. Липинський прагнув на прикладі “рідних синів єдиного народу, розділених прірвою двох ворожих між собою державностей”, розкрити різноманіття української культури.

М. Гоголь познайомився з Б. Залеським у 1836 р., під час першої закордонної подорожі, в Парижі. Мовою їх спілкування була частіше українська, аніж російська (М. Гоголь не знав польської мови). Українофільство М. Гоголя неодноразово досліджували українські історики та літературознавці О. Лазаревський, С. Єфремов, М. Грушевський, М. Возняк, О. Гончар та ін.

Лист М. Гоголя до Б. Залеського був написаний українською мовою в Парижі; за свідченням Б. Залеського, в лютому 1837 р., перед поїздкою до Рима. Вперше його було опубліковано 1899 р. українською мовою в латинській транслітерації разом з польським перекладом у часописі “Gazeta Lwowska” у нотатці “Bohdan Zaleski i Hohol” (“Gazeta Lwowska”. – № 218. – S. 4; передрук нотатки російською та листа М. Гоголя мовою оригіналу: “Киев. старина”. – 1899. – Кн. 10. – Отд. II. – С. 17). Оригінал листа зберігається в бібліотеці Ягеллонського університету у Кракові.

У статті В. Липинський цитує уривки з листів М. Гоголя, опублікованих у другій половині XIX – на початку XX ст.

Література: Кулиш П. Записки о жизни Николая Ивановича Гоголя. – СПб., 1856. – Т. 2. – С. 43; Т. 1. – С. 117, 122; Письма Н. В. Гоголя: В 4 т. / Ред. В. И. Шенрока. – СПб., 1901. – Т. 1; Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений [: В 14 т.] / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. дом). – Т. 12. Письма, 1842–1845. – М.; Л., 1952; Ляхова Ж. Український лист Миколи Гоголя // *Слово і час*. – 2001. – № 12. – С. 57–65; В. Гришко В. Ніколай Гоголь та Микола Гоголь: Париж 1837: Розділ зі студій про Гоголів

комплекс “двох душ” / Пер. Т. Мехед // Нові гоголезнавчі студії. – Ніжин, 2007. – Вип. 5 (16). – С. 188–215; Бояновська Е. Микола Гоголь: між українським і російським націоналізмом / Пер. з англ. А. Бондар. – К., 2013.

С. 309. *“Бо в Гоголя, – тише ... Сергій Єфремов, – були безперечно, дві душі: українська і російська...”* – Цитата з праці: Єфремов С. Між двома душами. Микола Гоголь. – К., 1909. – С. 8. Сергій Єфремов присвятив М. Гоголю також статті, опубліковані в газеті “Рада”: Його ж. Великий юморист і малі недотепи. Гоголь і націоналісти // Рада. – 1908. – № 205; Його ж. Жертва двоєдушності // Рада. – 1909. – № 65, 66. Див. також: Його ж. Історія українського письменства. – Ляйпціг [1924]. – Т. 1. – С. 395–396.

Ті самі питання розглянув і М. Грушевський у статті “Ювілей Миколи Гоголя” (ЛНВ. – 1909. – Т. XLV. – Кн. III. – С. 606–610; сучасний передрук: Грушевський М. Твори: У 50 т. – К., 2005. – Т. 2. – С. 378–381. – Серія “Суспільно-політичні твори (1907–1914)”).

...цей козацький син ... “сам не знав, яка його душа”... – У листі від 24.12.1844 з Франкфурта до фрейліни О. Й. Смирнової-Россет М. В. Гоголь так відповів на її запитання: “... сам не знаю, какова у меня душа, хохлацкая или русская. Знаю только, что никак бы не дал преимущества ни малороссиянину перед русским, ни русскому перед малороссиянином. Обе природы слишком щедро одарены Богом, и, как нарочно, каждая из них порознь заключает в себе то, чего нет в другой – явный знак, что оне должны пополнить одна другую”. *Література:* Кулиш П. Записки о жизни Николая Ивановича Гоголя. – СПб., 1856. – Т. 2. – С. 43; Письма Н. В. Гоголя: В 4 т. / Ред. В. И. Шенрока. – Т. 1. – С. 577; Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений [: В 14 т.] / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. дом). – Т. 12: Письма, 1842–1845. – М.; Л., 1952. – С. 419.

“Дурни мы, право ... Для чего и кому мы жертвуем всем?” – У листі від 2 липня 1833 р. М. В. Гоголь запрошував М. Максимовича “кинути Кацапію” та з’їздити до Гетьманщини: “Едем! Сколько мы там собираем всякой всячины!” М. Гоголь мав на увазі збирання етнографічних матеріалів. Їхнє листування, розпочате наприкінці 1832 р., було пов’язане з захопленням українською минувиною та українськими народними піснями.

Література: Кулиш П. Записки о жизни Николая Ивановича Гоголя. – СПб., 1856. – Т. 1. – С. 117, 122; Письма Н. В. Гоголя: В 4 т. / Ред. В. И. Шенрока. – Т. 1. – С. 253; Гоголь Н. В. Письмо Максимовичу М. А., 2 июля 1833 г. С.-Петербург // Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений [: В 14 т.]. – Т. 10: Письма, 1820–1835 / Ред. В. В. Гиппиус. – М.; Л., 1940. – С. 273–274, 455).

Наталія Черкаська

С. 311. *...лист Гоголя до Залеського...* – Текст листа дуже короткий: “Дуже-дуже було жалко, що не застав пана земляка дома. Чував, що на пана щось напало – не то соняшныця, не то завійныця (хай їй прыстнытся лысый дидько), та тепер, спасибо Богу, кажут начейто пан зовсим здоров. Дай же Боже, щоб на довго, на славу усій

козацькій землі давав би чернецького хліба усякій болізні и злыдням. Та й нас бы не забував, писульки в Рым слав. Добре б було, колы б и сам туды колы-небудь примандрував. Дуже, дуже близький земляк, а по серцю ще ближчий, чим по землі. Микола Гоголь”.

Богдан Залеський – один з представників “української школи” в польському романтизмі – називав себе напівукраїнцем, якого “сповила піснею мати Україна”. Був активним учасником польського повстання 1830–1831 рр., мешкав у Парижі на правах емігранта, як і Адам Міцкевич. У листі від 19 лютого 1859 року до Францішека Дубінського, надрукованому в додатку до “Gazety Lwowskiej” (1901), Залеський розповідає, що “років 25 тому” Адам Міцкевич і він, Залеський, часто зустрічалися в Парижі з Гоголем “для літературно-політичних бесід”.

“Звичайно, ми говорили найбільше про москалів, які викликали відразу і в нас, і в нього. Питання про їх фінське походження постійно було предметом обговорення. Гоголь підтверджував його з усім своїм українським запалом. Він мав під рукою в себе чудові збірники народних пісень різними слов’янськими мовами. Щодо питання про фінське походження москалів він написав і читав нам прекрасну статтю. У ній він вказував, на основі зіставлення і детального порівняння пісень чеських, сербських, українських і т.д. з великоросійськими, на відмінності, що впадали в око, стосовно духу, звичаїв і моральних поглядів у великоросів та інших слов’янських народів. Для характеристики кожного людського почуття він підібрав окрему пісню: з одного боку, нашу слов’янську, солодку й лагідну, і поруч великоросійську – понуру, дику, нерідко канібальську, одне слово – чисто фінську. Шановний земляче, ти легко можеш собі уявити, як ця стаття щиро порадувала Міцкевича й мене”. *Література*: Гришко Василь. Ніколай Гоголь та Микола Гоголь: Париж, 1837. Розділ зі студій про Гоголів комплекс “двох душ” // Нові гоголезнавчі студії. – Ніжин, 2007. – Вип. 5 (16). – С. 188–215.

Григорій Стариков

КРАЙ І НАРОД

Публікується за виданням: [Lipiński Wacław.] Kraj i Naród // Przegląd Krajowy. Pismo polityczne, społeczne, ekonomiczne i literackie. – Kijów, 1909. – Rok I. – № 3. – 30 maja (12 czerwca). – С. 1–3. Підписано: Civis.

Переклад з польської Петра Тарашука.

Головна теоретична праця В. Липинського, де концептуально подано ідею територіалізму, поширювану серед однодумців, які об’єдналися навколо часопису, та спрямовану проти ідеї націоналізму як форми суспільного життя, успадкованої з ХІХ ст. В. Липинський, проаналізувавши еволюцію націоналізму впродовж ХІХ ст., відзначив його конструктивну державотворчу силу на етапі творення національних держав. Проте за нових політичних умов ідея націоналізму, що базувалась переважно на расових і національних відмінностях, породжувала антагонізм народів, котрі населяють певну територію. Виходом з цього становища, на думку В. Липинського,

мала бути “крайова” ідея, або “територіальний патріотизм”. Закликаючи народи до спільної праці на благо краю, де вони мешкають, він писав: “...Не визнаємо принципу «Україна для українців», бо обстоюємо натомість гасло «Україна для її громадян»”. Але це не було протиставлення нації патріотизмові.

С. 313. ...*cujus regio – illius natio*... – чия держава, того нація (латин.). – Теза, що члени держави мали за будь-яку ціну належати до однієї нації: якщо не зростали з неї органічно, то були механічно втиснуті.

Весна народів – революції 1848–1849 рр. у кількох країнах Європи проти монархічного правління, започатковані Лютневою революцією у Франції.

С. 317. “Україна для українців” – гасло Української народної партії, одна з “10-ти заповідей УНР”, маніфесту самостійницького руху (1903). Вперше гасло пролунало 1900 р. у промові М. Міхновського у Харкові. Ідеї промови було викладено в брошурі “Самостійна Україна”, надрукованій у Львові: “Усіх, хто на цілій Україні не за нас, той проти нас. Україна для українців, і доки хоч один ворог чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя. І пам’ятаймо, що слава і перемога – це доля борців за народну справу. Вперед, і нехай кожний із нас пам’ятає, що коли він бореться за народ, то мусить дбати за весь народ, щоб цілий народ не загинув через його необачність. Вперед! Бо нам ні на кого надіятись і нічого озиратись назад!”.

Література: Міхновський М. І. Самостійна Україна: Промова [в 39 річницю смерті Т. Шевченка]. – Львів: Видає Є. Косевич. Друк. Удїлова, 1900. – 23 с. – (Видане Р.У.П.; Ч. 1). Сучасне видання: Міхновський М. І. Самостійна Україна. – К., 2002. – 80 с.

Наталія Черкаська

КРИТИЧНИЙ ВІДГук

Публікується за виданням: *Lipiński Wacław. Sprawozdania krytyczne*. Fr. Rawita-Gawroński. *Bohdan Chmielnicki, I, II. Lwów, 1909, str. 483* // *Przegląd Krajowy*. Pismo polityczne, społeczne, ekonomiczne i literackie. – Kijów, 1909. – Rok I. – № 3. – 30 maja (12 czerwca). – Dział literacko-naukowy. – С. 5–7. Підписано: *W. Lipiński*.

Переклад з польської Петра Тарашука.

С. 323. *Розлогу рецензію на перший том опублікував у “Kwartalniku Historycznym” (вип. 4 за 1908 р.) сивоголовий польський історик Tadeusz Korzon... – Korzon Tadeusz. Fr. Rawita-Gawroński. Bohdan Chmielnicki do elekcji Jana Kazimierza. Lwów. Nakładem księgarni H. Altenberga. 1906, 8-vo min. str. 360* // *Kwartalnik Historyczny*. – 1908. – № 4. – С. 726–732.

С. 325 ...*material z monografii Kubali “Ossoliński” i Чермака “Plany wojny domowej”*. – Kubala L. Jerzy Ossoliński. – 1884, tt. 1–2. Друге видання: Warszawa: 1924. Стосовно другої праці В. Липинський вказав помилкову назву: *Czermak W. Plany wojny tureckiej Władysława IV*. – Kraków, 1895. – 250 s.

... чернігівський полковник Небаба гине першого разу 16 (6) липня 1649 р. на с. 67 книжки д. Равіти, а вдруге гине на плацу “під шаблями” знову 6 липня, але вже 1651 р. ... – Тут В. Липинський вказує на помилку у Равіти-Гавронського: чернігівський полковник Мартин Небаба загинув 6 (16 н. ст.) липня 1651 р.

... праці лауреата Краківської Академії наук! – Равіта-Гавронський отримав нагороду від Краківської академії (Krakowskiej Akademii Umiejętności) за перший том монографії про Богдана Хмельницького (Львів, 1906).

Григорій Стариков

ДЛЯ З’ЯСУВАННЯ

Публікується за виданням: *Lipiński W.* Dla wyjaśnienia // Przegląd Krajowy. – 13.IX.1909. – № 7. – С. 1–3. Підписано: *Wacław Lipiński*.

Переклад з польської Петра Тарашука.

С. 335. “*Goniec Wileński*” – мається на увазі видання “*Goniec Wileński: polityczny, społeczny i literacki* / [red. i wyd. Franciszek Jurjewicz]”, виходив протягом 1908–1910 рр.

Григорій Стариков

“ЛИТВАЦЬКЕ” ПИТАННЯ У ПОЛЬЩІ І В НАС

Публікується за виданням: [*Lipiński W.*] Kwestja “litwacka” w Polsce i u nas // Przegląd Krajowy. – 29.IX.1909. – № 8. – С. 3. Підписано: *Civis*.

Переклад з польської Петра Тарашука.

С. 343. “*Spółeczeństwo*” – польський лівий тижневик, виходив протягом 1907–1910 рр.

С. 345. “*Nowa Gazeta*” – мається на увазі видання “*Nowa Gazeta: poświęcona wszelkim zjawiskom życia społecznego* / Red. Stanisław Aleksander Kempner”, виходило у Варшаві протягом 1906–1918 рр.

Григорій Стариков

[1910]

ДО ЧИТАЧІВ

Публікується за виданням: [*Lipiński W.*] Do Czytelników // Przegląd Krajowy. – 23.XII.1909/5.I.1910. – № 11–12. – С. 1. Підписано: *Redakcja*.

Переклад з польської Петра Тарашука.

МІЖ МОЛОТОМ І КОВАДЛОМ

Публікується за виданням: *Lipiński Wacław. Między młotem a kowadłem // Przegląd Krajowy. Pismo polityczne, społeczne, ekonomiczne i literackie.* – Kijów, 1909. – Rok I. – № 11–12. – 23 grudnia (5 stycznia 1910 r.). – С. 2–5.

Переклад з польської Петра Тарашука.

С. 355. ... внаслідок Андрусівської мирної угоди 1667 р. ... – Угода, укладена між Московським царством і Річчю Посполитою, яка завершила активну фазу Російсько-польської війни 1654–1667 рр. Назва походить від села Андрусове (нині Монастирищинський район Смоленської області РФ), в якому її було підписано. (Детальніше див. відповідний коментар до праці “Шляхта на Україні” у цій книзі).

І згодом, 1831 року, були лірники, які закликали свій люд піднятися проти панів-бунтівників... – Листопадове повстання 1830–1831 рр. розпочалось у Варшаві, охопило територію Королівства Польського, Литви, Правобережної України та Білорусі.

Григорій Стариков

НА НОВИЙ ШЛЯХ З СТАРИМИ ДУМКАМИ.

(До польсько-українських відносин на Правобережжі)

Публікується за виданням: [Липинський В.] На новий шлях з старими думками. (До польсько-українських відносин на Правобережжі) // Рада. – Київ, 1910. – № 18. – 23 січня (5 лютого). – С. 2–3. Підписано: В. Правобережець.

С. 368. ... бо ще з часів Тарговицької і Барської конфедерації... – Тарговицька конфедерація 1792 р. – змова подільських магнатів з К. Браницьким, С. Щ. Потоцьким і С. Жевуським на чолі проти реформ Чотирилітнього сейму і Конституції 3 травня в Речі Посполитій; проголошена 14 травня 1792 р. у прикордонному містечку Тарговиці (тепер село Торговиця Кіровоградської області). Результатом Тарговицької конфедерації став другий поділ Польщі (1793) Росією і Пруссією, за яким до складу Російської імперії відійшла Правобережна Україна. У відповідь на політику Тарговицької конфедерації і поділ країни вибухнуло повстання патріотичних сил під проводом Тадеуша Костюшка (1794).

Барська конфедерація (1768–1772) – військово-політичне об’єднання польської шляхти, спрямоване проти короля Станіслава Августа Понятовського та Російської імперії. Назва походить від місця створення – міста Бар на Поділлі (тепер Вінницька обл.). Учасники Барської конфедерації виступали проти втручання Росії у внутрішні справи Речі Посполитої та реформ внутрішнього устрою Польщі, домагалися збереження прав і привілеїв шляхти.

С. 369. ... котрий в [18]60-х роках виявився в звісній “хлопоманії”... – Культурно-народницька течія української інтелігенції, назва походить з польської від презирливої назви прихильників селянства. Зародився рух у середовищі студентів Київського університету св. Володимира, які походили зі спольщених шляхетських

родин (Володимир Антонович, Тадей Рильський, Борис Познанський та ін.). З останніх праць див.: Єкельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX ст. – К., 2010. – 272 с.

... після польського повстання [18]63 року ... – Січневе повстання, польське національне визвольне повстання 1863–1864 рр. проти Російської імперії. Разом з поляками у повстанні взяли участь також литовці, білоруси й українці. Див., напр.: Земський Ю. Українсько-польське непорозуміння в ході повстання 1863 р. // Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур: Матеріали наук. конф. (Ізяслав–Острог, 21–22 грудня 2006 р.). – Острог, 2006. – С. 259–265.

Григорій Стариков

Давні “угодовці” витворили т. зв. “Польську Краєву Партію” (“Polskie Stronnictwo Krajowe”)... – Польська крайова партія в Київській, Волинській і Подільській губерніях (Polskie stronnictwo krajowe w guberni Kijowskiej, Wołyńskiej i Podolskiej) створена 27 серпня 1907 р. Голова – князь Роман Даміан Сангушко. Заснувати свій періодичний орган та вплинути на перебіг політичного життя поляків у Російській імперії партії не вдалось. (Див.: Польська шляхта на Правобережній Україні початку XX століття: національна ідея чи крайова ідеологія? // Укр. археограф. щорічн. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 186–206).

... поступовці зразу ж почали видавати щоденний “Głos Kijowski”, а згодом тижневик “Świat”. Врешті торік появилася двотижневик “Przegląd Krajowy”... – “Głos Kijowski” – газета політична, суспільна, економічна та літературна, виходила у Києві у 1906 р. Редактори-видавці: D. Szarzyński (Д. Шажинський), A. Sliwiński (А. Слівінський).

“Świat” – йдеться про щотижневий польський журнал радикального спрямування. Виходив у Києві 1907 р. за редакцією І. В. Кноппе, Р. Ц. Неймана. В січні 1908 р. підданий штрафу у 500 руб., за відсутністю коштів видання закрилося.

“Przegląd Krajowy” – У програмній декларації майбутнього проекту відзначалося, що “Przegląd” буде вдумливо спостерігати за життям “українського люду – народу, котрий відроджується, щодо якого ми, як верства заможніша й освіченіша, маємо культурно-суспільні обов’язки” (Див.: Дильонгова Г., Філіпович М. Вацлав Липинський – співзасновник і редактор “Przeglądu Krajowego” (1909–1910) // Вячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна / Ред. Я. Пеленський. – Київ; Філадельфія, 1994. – С. 68–75). Програмні засади часопису було викладено у вступному слові “Від редакції”, надрукованій у цьому томі (див. 1909).

Діячі українського руху схвально сприйняли цей часопис. Зокрема Є. Чикаленко вважав, що запланований український друкований орган польською мовою міг би значно розширити коло польського суспільства, яке прихильно ставиться до українського культурного руху. У своєму щоденнику Чикаленко згадував про ініційовану В. Липинським вечірку майбутніх видавців “Przegląd’у” та “радівців”: “Ідея покійного В. Б. Антоновича, що поляки на Україні повинні перестати бути «вельможними кольоністами», а стати щирими синами того народу, серед якого вони живуть, – не вмерла. [...] З ініціативи вельми талановитого молодого історика нашого В. Липин-

ського надумали вони заснувати для ширення українства серед польського суспільства тижневий орган на польській мові і виявили бажання особисто познайомитись з українськими культурними діячами. Заходами В. Липинського зійшлося нас вчора душ зо двадцять в ресторані. Нас, українців, співробітників «Ради», було 6 душ, а решта – поляки» (Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917): У 2 т. – К., 2004. – Т. 1. – С. 52 (запис від 22 лютого 1909 р.)).

С. 370. ... їхній орган “Kresy” упав... повстав ультраклерикальний тижневик для інтелігенції “Głos Katolicki” під загальною редакцією ксьондза Ставінського і такий же тижневик “для люду” під заголовком “Lud Boży”...

“Kresy” – щотижневий журнал, що виходив з додатком “Kurjer Kresowy” у Києві 1907 р. за підписом редактора-видавця, київського адвоката Г. В. Лиховського. Орган “Красвої партії”. Як повідомлялося в секретній записці Київського тимчасового комітету у справах друку, журнал видавався групою польських заможних землевласників, “желавших сближения с русскими помещиками на почве русской государственности и общих интересов. Журнал успеха не имел и в начале 1908 г. прекратился”.

“Lud Boży” – газета “tygodniowa z dodatkiem” (тижнева з додатком). Виходила у Києві у 1908–1911 р. Редактор: Ks. J. Zmigrodski (ксьондз Ю. Змігродський), видавці: Ks. K. Stowiński (ксьондз К. Ставінський), Ks. St. Żukowski (ксьондз С. Жуковський).

Світлана Панькова

С. 371. ... конституція 3 мая 1791 року... – Мається на увазі Конституція Речі Посполитої 3 травня 1791 р. – одна з перших в Європі конституцій, ухвалена на Чотирилітньому сеймі, встановлювала устрій Речі Посполитої згідно з ідеями Просвітництва; зберігаючи становий устрій, зміцнила виконавчу владу з принципом спадкового престолу; скасувала liberum veto, розширила права міщан, послабила позиції магнатів; скасувала поділ на Корону і Литву. Головними творцями Конституції були король Станіслав Август Понятовський, І. Потоцький, Г. Коллонтай. Конституція втратила чинність після Тарговицької конфедерації та збройної інтервенції Росії.

С. 372. “Gazeta Rolnicza” – офіційний орган Центрального сільськогосподарського товариства (Centralne Towarzystwo Rolnicze), заснованого у 1907 р.; у своїй діяльності воно охоплювало 9 воєводств, у тому числі і українські. З 1908 р. видавався також “Przewodnik Kółek i Spółek Rolniczych” (“Порадник для гуртків і спілок хліборобських”), з 1918 р. офіційним органом стала “Gazeta Gospodarska”

С. 373. *do ut des* (латин.) – “даю, щоб ти дав” – формула римського права, що встановлювала правові відношення між двома особами. Гуго Гроцій, “Про право війни та миру”, II, 12, 3, 1: “Actus eos qui diremptorii sunt recte dividunt juris consulti Romani in «do ut des», «do ut facias», «facio ut facias», «facio ut des»” – “Приватні правові угоди римські юристи поділяють на «даю, щоб ти дав», «даю, щоб ти зробив», «робию, щоб ти зробив», «робию, щоб ти дав»”.

Григорій Стариков

НЕПРАВДОЮ СВІТ ПРОЙДЕШ, АЛЕ НАЗАД НЕ ВЕРНЕШСЯ

Публікується за виданням: [Липинський В.] Неправдою світ пройдеши, але назад не вернешся // Рада. – Київ, 1910. – № 27. – 4 (17) лютого. – С. 1; № 28. – 5 (18) лютого. – С. 1. Підписано: В. Правобережець.

С. 375. ... хотіли на руїнах українського національного відродження збудувати “храм” польсько-російської згоди. – Йдеться про угоду, укладену на Празькому все-слов'янському з'їзді (13–17 липня 1908 р.) між польським делегатами під проводом лідера “Кола польського” Р. Дмовського і російською делегацією під егідою члена Державної ради М. Красовського, члена Державної думи В. Бобринського та інших чорносотенців. Сутність угоди прозвучала в заявах польських лідерів: “Спасіння польського народу стоїть у зв'язку і залежності від сили і величі Росії”. Крім того, на з'їзді було укладено польсько-російський пакт щодо ставлення до українців: національний рух в Галичині поляки повинні були “стримувати й поборювати”, за що російський уряд обіцяв задовольнити польські національні вимоги у Конгресовій Польщі. Реальну роботу з виконання домовленостей проводило “Галицько-русское благотворительное общество”, головна мета якого полягала у сприянні культурному єднанню “руських” галичан і буковинців з російським народом. Докладно див.: Мацевко І. Російський неославізм в оцінці галицьких національних демократів (1908–1914) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 309–316; Москвофільство: Документи і матеріали / Вступ. ст., комент. та добірка документів О. Сухого. – Львів, 2001. – С. 52–55; 128–135.

...під час тріумфальної подорожі гр[афа] Бобринського по Галичині... – йдеться про подорож одного з лідерів російських націоналістів, голови “Галицько-русского благотворительного общества” графа В. О. Бобринського, яку він здійснив по Галичині та Буковині влітку 1908 р. після закінчення Празького все-слов'янського з'їзду. Поїздка відбулася на запрошення лідера галицьких москвофілів В. Дудикевича при офіційному сприянні намісника Галичини А. Потоцького. Докладно див.: Москвофільство: Документи і матеріали / Вступ. ст., комен. та добірка документів О. Сухого. – Львів, 2001. – С. 52–53; 128–135).

С. 376. ...у д[обро]д[ію] Дмовських... – йдеться про прихильників неослов'янського руху поч. XX ст., одним з лідерів якого був Роман Дмовський (1864–1939) – польський публіцист, політичний і державний діяч, ідеолог польської національної демократії. Випускник Варшавського університету. У 1891–1892 рр. входив до складу редакції тижневика “Głos”. До 1905 р. як лідер націоналістичної Ліги Народової та видавець її органу “Przegląd Wszechpolski” виступав за зміцнення польських впливів у всіх сферах суспільного та економічного життя в Галичині. Після 1905 р. став на позиції співпраці з царським урядом, виробив концепцію автономії Царства Польського під зверхністю Росії. Депутат II і III Державних дум Росії. Голова “Кола польського”. Після краху політики уступок розійшовся у поглядах з виборцями і склав з себе повноваження члена Думи (1909). У 1909 р. видав працю “Германия, Россия и польский вопрос”, в якій доводив необхідність для самої Росії зміни полі-

тики щодо Польщі. У 1922 р. – міністр закордонних справ Польщі, прихильник розподілу України між Польщею і СРСР.

...*добродіїв Бобринських*... – йдеться про коло російських націоналістів, яке асоціювалося з ім'ям одного з провідників руху Бобринським Володимиром Олексійовичем (1867–1927) – російським земським та державним діячем, цукрозаводчиком. Член II–IV Державних дум Росії. В IV Думі – заступник голови думської фракції російських націоналістів і помірковано-правих. Голова комісії з народної освіти. Один із керівників (разом з В. Шульгиним) київської монархічної організації “Партія націоналістів”. У 1908–1917 рр. – голова “Галицько-руського благодетельного общества”. Підтримував москвофільський рух в Галичині. У 1914–1915 рр. – у розпорядженні військового генерал-губернатора Галичини.

...*була смерть намісника Потоцького*... – йдеться про Потоцького Анджея (Андрія) (1861–1908) – польського політичного діяча, графа. Депутат австрійського парламенту та Галицького сейму (1901–1903 – маршалок сейму), намісник Галичини (1903–1908). Проводив антиукраїнську політику, під час виборів 1907 р. намагався не допустити представників українських партій до сейму. Вбитий 12 квітня (30 березня) 1908 р. студентом М. Січинським під час аудієнції. Це вбивство було названо першим актом політичного терору в конституційній Австрії. Мотивами убивства студент назвав антиукраїнську політику намісника. Подія широко висвітлювалася в усіх тогочасних виданнях, зокрема “Ділі” та “Раді”, ЛНВ. Див. зокрема: *Лозинський М.* “3 австрійської України: Вбивство галицького намісника” (ЛНВ. – 1908. – Т. 42. – Кн. 5. – С. 396–404).

Світлана Панькова

... *офіціальні проекти про “Холмскую губернію”*... – Мова йде про законопроект “Про виділення зі складу губерній Царства Польського східних частин Люблінської і Сідлецької губерній з утворенням з них особливої Холмської губернії”. Детальніше про це див.: Багалея Д. И. Речь Члена Государственного Совета Дмитрия Ивановича Багалея, произнесенная в заседании Государственного Совета 13 июня 1912 г. при обсуждении законопроекта об образовании Холмской губернии. – Б.м. и б.г. – 7 с.; Захарчин Н. Ставлення партії конституційних демократів та її друкованих органів до проекту створення Холмської губернії у 1909–1912 // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ. – 2010. – Вип. 26. – С. 48–58.

С. 377. *conditio sine qua non* (латин.) – необхідна умова.

... *д. Chéradam’a бере в свою оборону “Новое время” і, заступаючись за “галицьких русских”*... – “Новое время” – російська газета реакційного спрямування, виходила в Санкт-Петербурзі протягом 1868–1917 рр.

С. 378. “*Gazeta Warszawska*” – одна з перших газет Варшави, що регулярно виходила протягом тривалого часу. Видання після розпуску ордену єзуїтів – своїх засновників – у 1774 р., існувало аж до 1939 р. Спочатку виходило під назвою “*Wiadomości Warszawskie*”. Роман Дмовський редагував газету протягом 1910–1916 рр.

Григорій Стариков

ЦІКАВИЙ ДОКУМЕНТ.

(До характеристики майбутнього земства на Правобережжі)

Публікується за виданням: [Липинський В.] Цікавий документ. (До характеристики майбутнього земства на Правобережжі) // Рада. – Київ, 1910. – № 69. – 7 квітня. – С. 1. Підписано: В. Правобережець.

С. 379. “*Русскія Вѣдомости*” – російська громадсько-політична газета, виходила у Москві протягом 1863–1918 рр. Заснована літератором Миколою Павловим, була органом московської ліберальної професури та земських діячів на противагу більш консервативним “Московским ведомостям”. В різний час в “Русских ведомостях” співробітничали Петро Лавров, Лев Толстой, Антон Чехов, Михайло Салтиков-Шчедрін, Микола Чернишевський, Володимир Гіляровський, Володимир Немирович-Данченко, Петро Чайковський, Борис Чичерін та ін.

С. 380. ... *листах “з Невських берегів” в ч. 63 “Ради”*. – Йдеться про публікацію: В. П. [Віктор Піснячевський]. З невських берегів. IV. Москвофільська буча // Рада. – 1910. – № 63. – 18 (31) березня. – С. 2. Приводом до цієї статті стала заява української депутації віденського парламенту до міністра Бінерта про москвофільську небезпеку в Галичині. Це дало підставу петербурзьким журналістам підняти ґвалт про державний донос в Австрії “на русских”. Автор огляду вважає, що українські парламентарі своєю інтерпеляцією утворили для “галицьких пройдисівтів” мученицький ореол, насправді ж “москвофільство не варто само по собі того рішучого способу боротьби, за який взяли галицькі парламентарі”. “Злодійкуватими культуртрегерами” називає В. Піснячевський категорію москвофільської інтелігенції, для якої “власне завдання російської політики в Галичині постільки дороге й милі, поскільки вони (завдання) ідуть в супроводі відповідних грошових «предложень»”.

Світлана Панькова

НЕ ПРИНИЖУЙМО САМИХ СЕБЕ!

(Стаття надіслана з російської України)

Публікується за виданням: [Липинський В.] Не принижуймо самих себе! (Стаття надіслана з російської України) // Діло. – 26 квітня 1910. – Ч. 92. – С. 4–5. Підписано: В. Правобережець.

С. 383. ...*Тимка Падури...* – пол. Tomasz Padurta (1801–1871) – поет, композитор та торбаніст, представник т. зв. “української школи” польського радикалізму. Автор відомої пісні “Hej, sokoły” (“Гей, соколи”).

С. 384. ...*Олекса Стороженків...* – Олекса Петрович Стороженко (1806–1874) – письменник, етнограф, драматург, криміналіст. Дядько етнографа й музикознавця Дмитра та композитора Левка Ревуцьких.

Григорій Стариков

ЗАЯВА ВАЦЛАВА ЛІПІНСЬКОГО

Публікується за виданням: [Липинський В.] Заява Вацлава Ліпінського // Рада. – Київ, 1910. – № 130. – 10 (23) червня. – С. 2. Підписано: Вацлав Ліпінський.

ЛИЦАРІ БРЕХНІ І ФАЛЬШИВИХ ДОНОСІВ

Публікується за виданням: Липинський В. Лицарі брехні і фальшивих доносів // Рада. – Київ, 1910. – № 136. – 17 (30) червня. – С. 1–2.

С. 387. ... з чорносотенною “Прикарпатською Русью” на чолі. – “Прикарпатская Русь” – щоденна політична і літературна газета, орган “Русской народной организации” у Галичині. Виходила у Львові в 1909–1915 рр. У великій вступній статті першого числа викладено огляд розвитку москвофільської преси за період від 60-х років XIX ст.

Світлана Панькова

“Dziennik Kijowski” ... № 148 ... з д[ня] 22-9. VI ... “Wobec pruskiej roboty”. – Rząd pruski a “ukraińcy” // Dziennik Kijowski. – 1910. – № 147. – 8 (21) czerwca. – S. 1; Wobec pruskiej roboty // Ibid. – 1910. – № 148. – 9 (22) czerwca. – S. 1.

Григорій Стариков

... “Ruthenische Revue” і “Ukrainische Rundschau”... – “Ruthenische Revue” – український інформаційний двотижневик німецькою мовою, виходив у Відні протягом 1903–1905 рр. з доручення Народного Комітету, під управою Вікентія Яворського і А. Коса. Головний редактор – Р. Сембратович. Статті з цього видання перекладали німецька, французька, італійська, іспанська, шведська, норвезька і японська преса. Продовженням “R. R.” став журнал “Ukrainische Rundschau”.

“Ukrainische Rundschau” – український місячник німецькою мовою для інформації іноземців про політичні та культурні справи України, виходив у Відні протягом 1905–1915 рр., видавець Вікентій Яворський, головний редактор В. Кушнір (з 1909 р. О. Турянський). Журнал був призначений для закордонних редакційних, дипломатичних і письменницьких кіл, а також численних передплатників, головним чином із Німеччини. Література: Рясевич В. В. До заснування “Ruthenische Revue” // Україна в минулому / АН України, Ін-т укр. археографії, Львів. від-ня. Вип. 2. – К.–Львів, 1992. – С. 144–150.

Григорій Стариков

С. 388. ... генія і славу Скандинавії – Б’єрнстерне Б’єрнсона! ... чому цей велетень боронив силою свого всесвітнього авторитету потоптані права українського народу... – Йдеться про Б’єрнсона Б’єрнстерне Мартініуса (1832–1910) – норвезького письменника, громадського і театрального діяча. Засновник норвезької національної драматургії. У 1900–1909 рр. на сторінках “Літературно-наукового вістника” були опубліковані оповідання, драматичні твори, роман письменника в перекладах І. Франка, М. Лозинського, Є. Ярошинської.

Світлана Панькова

ДЕЩО ПРО НЕОФІТІВ (Кілька слів пояснення для читачів “Dziennik’a Kijowsk’ogo”)

Публікується за виданням: *Липинський В.* Де-що про неофітів (Кілька слів пояснення для читачів “Dziennik’a Kijowsk’ogo”) // Рада. – Київ, 1910. – № 146. – 29 червня (12 липня). – С. 1–2.

Всі три публікації (“Заява Вацлава Ліпінського”, “Лицарі брехні і фальшивих доносів”, “Дещо про неофітів”) пов’язані одним сюжетом. Мова йде про Болеслава Раковського, який заявив, що має документи, які підтверджують фінансування українського руху пруським урядом, в тому числі і проекти В’ячеслава Липинського. Сфальшовані документи надрукувала ціла низка польських газет: “Goniec Wieczorny”, “Czas”, “Kurjer Warszawski”, “Słowo Polskie”.

Приводом до написання трьох вищезазначених публікацій послужили публікації в червні 1910 р. на сторінках польських (насамперед “Goniec”, “Kurjer Warszawski”, “Dziennik Kijowski”) та москвофільських газет сумнозвісних фальшивих документів (“разоблачений”) про українсько-німецьку угоду, які були продані цим виданням колишнім німецьким шпигуном, авантюристом Болеславом Раковським. Документи містили фальшиві відомості про надання німецьким урядом субсидій українським газетам (“Діло”, “Ukrainische Rundschau”) та товариствам, протоколи нарад українсько-німецького комітету, матеріали про підготовку конгресу в Берліні та ін. Діяльність Б. Раковського була розвінчана істориком російської революції, редактором журналу “Былое” В. Бурцевим. Публікації фальшивок називалися новим актом польсько-русофільського союзу проти українців з метою “усіма засобами, брехнями і інсинуаціями принижувати український рух не тільки в очах свого суспільства, але й західноєвропейських гуртів” (див.: Ярошевський Б. Провокація зненависти // Рада. – 1910. – № 130. – 10 (23) червня. – С. 1; Шпінська тандита // Діло. – 1910. – 18 (5) червня; Нікчемна безсоромність польських клеветників // Там само. – № 135. – 21 (8) червня; Вшехпольсько-русофільські фабрики // Там само. – № 136. – 22 (9) червня; Ще Раковський і його “документи” // Там само. – № 140. – 27 (14) червня; Знов “пруські марки” // Рада. – 1910. – № 130. – 10 (23) червня. – С. 1; Російська преса про “документи” Раковського // Там само. – С. 2; Історія “разоблачений” Раковського // Там само). Серед імен осіб, які нібито були “українськими агентами пруського правительства”, у коментарях до “Разоблачений” Раковського було названо також ім’я “Ventzel Lipinski we Lwowie”. Польські газети ідентифікували згадане ім’я з особою В’ячеслава Липинського, який вже на той час заявив про себе публікаціями в “Раді” та “Przegląd’i Krajow’omu”. Це не могло не викликати відповідно гостру реакцію молодого історика і публіциста. І він висловив свій протест “Заявою”.

Безпосередній публікації цієї заяви передував лист до Є. Чикаленка від 7 (20) червня 1910 р., у якому В’ячеслав просив поради у старшого приятеля: “Ви м[а]б[уть] вже знаєте про цілу ту підлість (вибачте за слово), на яку зважилась супро-

ти українського руху вшехпольсько-москвофільська спілка, публікуючи в «Kurjer'і Warszawsk'im» сфальшовані документи про пруські запомогли українському рухові. [...] В цих документах і моє прізвище, на підставі чого одна варшавська газета («Goniec Wieszczony») кинула підозріння виразно на мене. Цю звістку передрукував в № 166 (18/5 VI) «Kurjer Warszawski». Розуміється, я так цієї справи не залишу і ці газети потягну до суду. Отже, в цій справі маю до Вас велике прохання, щоб Ви були ласкаві написати мені, чи думаєте робити що-небудь з приводу «Ради», котра теж фігурує в цих списках (в формі «Порада», але польські газети коментують це як «Рада»), і якщо так, то в який спосіб думаєте реагувати, чи теж тягнути до суду, – чи обмежитись тільки полемікою тощо. Питаю Вас про це тому, що, сидючи тут, у Кракові, я опинився в досить тяжкому становищі і тутешні адвокати, до котрих я звертаюся, в наших відносинах не орієнтуються, а я сам теж не знаю польських законів про пресу. [...] незабаром думаю дати статтю з цього приводу, якщо тільки вона для Вас бажана» (Миронець Н. Листи В'ячеслава Липинського до Євгена Чикаленка (1909–1918 роки) // Укр. археограф. щорічник. – Нова серія. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 498–499).

За декілька днів, 10 (23) червня, з'явилась заява В. Липинського, одночасно з якою «Рада» вмістила добірку матеріалів про розвінчання «Разоблачений» Б. Раковського. На захист честі «Ради» її редакція обмежилася оглядом публікації «Из мутного источника», поданої у ліберальній російській газеті «Киевская мысль» (Російська преса про «документи» Раковського // Рада. – 1910. – № 130. – 10 (23) червня. – С. 2). В іронічній тональності обґрунтовано і безпідставність ідентифікації імені «Ventzel Lipinski we Lwowie» з В'ячеславом Липинським: «Одставний шпигун, як ми вже писали, знав, чим догодити польським шовіністам. Він склав брехеньку про прусько-українську «інтригу», а вони негайно відгукнулися, хоч брехеньку складено дуже безглуздо і недоладно. Вписавши до свого документу запевне відомого йому з газет д. Федорчука, Раковський записує також цілий ряд інших прізвищ. З захопленням пробігають польські редакції цей список, і ось «Goniec Wieszczony» зупиняється на прізвищі «Венцель Липинський», «Венцель», ага, це з певністю «Вацлав», той самий Вацлав Липинський, який написав брошуру «Шляхта на Україні», був співробітником «Pregląd'u Krajo'wego», що боровся з нами і проводив «гайдамацькі ідеї». Дарма, що редакція не знає, де саме пробував і пробуває автор тої брошури, не знає, яке його соціальне становище і т. і. Яке їй діло до таких «подробиць». Досить того, що прізвище однозгучне. ... В цій сумній афері знов вплинула назверх однодумна зненависть всіх польських націоналістів до українського руху» (Ярошевський Б. Провокація зненависти // Рада. – 1910. – № 130. – 10 (23) червня. – С. 1–2; див. цей том, с. 543–545).

А вже за тиждень, 17 (30) червня 1910 р., і сам В'ячеслав подав гостру статтю з цього приводу під назвою «Лицарі брехні і фальшивих доносів». На той час поступова польська преса вже не раз заперечувала автентичність «документів» Раковського, проте українофобські настрої окремих авторів не зупиняли їх від подальшого смакування «пруськими марками», натхненного поширення «нікчемної брехні і

своїєї клевети на цілий український рух”. Тому В’ячеслав був категоричним і назвав публікації Й. Бартошевича і Е. Пашковського в “Dziennik’u Kijowsk’omu” з погляду людської моралі підлістю. Враховуючи надзвичайно різку, але справедливую тональність свого слова, він засвідчує у примітці: “Всю одвічальність і всі консеквенції за вищесказане приймаю не себе. В’ячеслав Липинський (Wacław Lipiński)”.

“Лицарі брехні” з “Dziennik’a Kijowsk’ogo” продовжили “вшехпольську брехню”, на яку В. Липинський не міг не відреагувати. Так, 29 червня (12 липня) з’явилася його чергова публікація з цієї проблеми – “Дещо про неофітів”. У статті він підтверджує свою позицію щодо морального обличчя “лицарів” Бартошевича і Пашковського і заявляє свою готовність відповідати за кожне своє слово перед публічним судом. Але відповідати довелося розповсюджувачам та коментаторам “огидної спадщини” Б. Раковського. В. Липинський дотримав свого слова, даного в публічній заяві, і “потягнув” до суду редакції газет “Goniec” та “Kurjer Warszawski”.

Більше року знадобилося В’ячеславі, щоб підготуватися до суду, який мав відбутися у Варшаві 16 листопада 1911 р. “Рада” докладно інформувала про підготовку процесу та його результати, направивши коштом редакції власного кореспондента М. Лозинського (див.: *Справа українського журналіста В. Липинського // Рада.* – 1911. – № 254. – 10 (23) листопада. – С. 3 (рубрика “Останні вісти”); [Єфремов С.] *Перед процесом // Там само.* – № 257. – 13 (26) листопада. – С. 1–2; [Лозинський М.] *Справа українського журналіста Вячеслава Липинського // Там само.* – № 259. – 16 (29) листопада. – С. 3–4; [Єфремов С.] *Фінал ганебній справі // Там само.* – № 260. – 17 (30) листопада. – С. 1; Лозинський М. “Разоблачення” Раковського перед варшавським судом // Там само. – № 261. – 18 листопада (1 грудня). – С. 1; Лозинський М. *Компромітація “легенди” про “пруські марки” // Там само.* – № 262. – 19 листопада (2 грудня). – С. 1; Лозинський М. “Пруські марки” й польська преса // Там само. – № 277. – 9 (22) грудня. – С. 2. У своїй статті “Перед процесом” С. Єфремов, зокрема, наголошував: “Ми знаємо, що витерпіли од колишніх компатріотів піонери українського руху в особах Антоновича й Рильського, але мусимо додати, що ця доля перейшла в спадщину й до наступників їхніх. [...] гидотний наклеп Раковського був приточений до наймення д. Липинського тільки на те, щоб здискредитувати цього визначного заступника українців-латинників”. Метою процесу було не покарання винних у наклепі, а публічне визнання безпідставності закидів та реабілітація честі В. Липинського перед громадянством. Зі сторони позивача виступили адвокати Антін Станевич та Олександр Семашко з Вінниці, Іван Броніковський та Богдан Фелинський з Луцьку, які вели справу з ідейних принципів безкоштовно. Щоб стати в обороні честі Липинського, на процес прибули і численні свідки, що мали авторитет серед поляків Правобережної України (див.: Лозинський М. *Компромітація “легенди” про “пруські марки” // Рада.* – № 262. – 19 листопада (2 грудня). – С. 1 та с. 554–555 цього тому). Проте судовий розгляд не відбувся. За день до суду, 15 (28) листопада 1911 р., газета “Goniec”, а 16 (19) листопада “Kurjer Warszawski”

оприлюднили заяву під заголовком “Вияснення в справі статті «Німецькі гроші та русини»”. В ній вони визнали свої підозріння непідтвердженими, а діяльність В. Липинського такою, що “опирається на ідейному ґрунті і не дає підстав для таких підозрін” ([Лозинський М.] Справа українського журналіста Вячеслава Липинського // Рада. – № 259. – 16 (29) листопада. – С. 3–4).

По завершенні процесу Липинський висловив свою сердечну подяку Є. Чикаленку за моральну і матеріальну підтримку в процесі: “Найбільше, розуміється, залежало мені на участі моральній, і, власне за цю ідейну поміч, котру я зазнав від «Ради» і під час нападу на мене вшехпольських газет, і тепер, під час процесу, дозвольте мені листовно Вам і Редакції сказати щире, сердечне спасибі” (Миронець Н. Листи В’ячеслава Липинського до Євгена Чикаленка (1909–1918 роки) // Укр. археограф. щорічник. Нова серія. – Київ, 2007. – Вип. 12. – С. 501; лист від 28 листопада 1911 р. з Затурців). У цьому ж листі він дякував за приїзд спеціального кореспондента “Ради” до Варшави та наполягав на поверненні редакції витрачених на цю поїздки 30-ти карбованців. На пропозицію Є. Чикаленка покрити цей борг гонорами за майбутні статті для «Ради», категорично відписав: “І як не брав я гонорарів від “Ради” досі, так не буду брать і надалі” (Там само. – С. 502; лист від 18 лютого (2 березня) 1912 р.).

Незважаючи на переможне завершення справи, згадки про “оці вічні інсинуації: про «марки», «рублі» (як оце свіжо) просто життя затроюють і нерви нищать дощенту” (Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. Серія “Архів”. Листування. – Т. 1: А–Ж / Ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. – К.; Філадельфія, 2003. – С. 677 (лист В. Липинського до С. Єфремова від 30 серпня 1912 р.)). Саме тому В. Липинський досить болісно сприйняв публікацію в “Раді” фейлетону, в якому у сатиричній формі С. Черкасенко змалював сцену процесу, що так і не відбувся насправді (Шершень. [Черкасенко С.] Маленький фельстон. Процес // Рада. – 1911. – № 263. – 20 листопада (3 грудня). – С. 2–3). Він з боєм писав Є. Чикаленкові про цю “колючку”: “[...] в дразливих справах честі всякий навіть найдотепніший дотеп буде не на місці через те, що заподіяна комусь тяжка і болюча образа до сміховинок не надається, тим більше, що ображений є товаришем по перу і по газеті. Злої волі або бажання мене образити ані з боку д[обродія] Шершня, ані тим більше з боку Редакції «Ради» я, розуміється, зовсім не підозріваю. Тому вважаю увесь цей інцидент, спричинений випадковим недоглядом, вичерпаним” (Миронець Н. Листи В’ячеслава Липинського до Євгена Чикаленка (1909–1918 роки). – С. 501 (лист від 28 листопада 1911 р. з Затурців). Це ж саме він писав і С. Єфремову: “Тяжка і болюча образа товариша по газеті не надається до сміховинок в тій же газеті” (лист від 29 листопада 1911 р.) (Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. Серія “Архів”. Листування. – Т. 1: А–Ж. – С. 670–671).

Світлана Панькова

С. 391. У відповідь на мою статтю, поміщену в № 136 “Ради”... – Мається на увазі вищезгадана публікація: Липинський В. Лицарі брехні і фальшивих доносів //

Рада. – 1910. – № 136. – 17 (30) червня. – С. 1–2 [стаття написана у Кракові 12 (25) червня 1910 р.].

С. 393. ... “*modus vivendi*” ... (латин.) – “спосіб жити”, означає згоду сторін співіснувати з різними поглядами на певний об’єкт незгоди.

Григорій Стариков

ПАМ’ЯТІ ВАСИЛЯ ДОМАНИЦЬКОГО

Публікується за виданням: *Липинський В.* Пам’яти Василя Доманицького // Рада. – Київ, 1910. – № 203. – 20 вересня. – С. 1.

Стаття В. Липинського була передрукована в упорядкованому С. Єфремовим збірнику на пошану Василя Доманицького: *Чистому серцем. Пам’яти Василя Доманицького. Біографія, спомини, похорон.* – Київ, 1912. – С. 14–15.

Цією некрологічною заміткою В’ячеслав Липинський відгукнувся на смерть близького друга і знаного діяча українства Василя Доманицького. Теплі товариські взаємини двох друзів постають з численних листів В’ячеслава до Василя (Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. Серія “Архів”. Листування. – Т. 1: А–Ж / Ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. – К.; Філадельфія, 2003. – С. 479–571). Стаття була подана в “Раді” за сприяння С. Єфремова, якому 2 вересня (ст. ст.) 1910 р. В. Липинський писав: “Вчора надійшла до мене сумна невимовно болюча звістка про смерть Василя Миколаєвича [Доманицького]. [...] Посилаю Вам кілька рядків до “Ради”, мені казали, що Ви тепер “Раду” редагуєте, отже звертаюсь до Вас, дорогий Сергію Олександровичу, з великим проханням, прочитайте те, що я написав, і як що знайдете можливим, то надрукуйте, а як ні, то знищіть, бо мені трудно оцінити самому, чи ця “стаття” надається до друку, чи ні, а хотілося-б ушанувати Пам’ять так близького і Дорогого мені Покійника” (Там само. – С. 665). У цьому ж числі “Ради” була видрукувана і замітка самого Сергія Олександровича “Пам’яті Василя Доманицького” (С. 2–3). Пізніше стаття В. Липинського була вміщена у збірнику “Чистому серцем. Пам’яти Василя Доманицького. Біографія, спомини, похорон” (К., 1912. – С. 14–15), упорядкованому С. Єфремовим. 30 серпня 1912 р. В’ячеслав висловлював свою вдячність Сергію Олександровичу та ділився планами щодо вшанування імені В. Доманицького: “За це, що дали мою статейку до збірника в пам’ять Дорогого Василя Миколаєвича, я Вам можу бути тільки від щирого серця вдячний. Може, колись спроможимося на якесь більше видавництво, присвячене Його пам’яті” (Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. Серія “Архів”. Листування. – Т. 1: А–Ж. – С. 676).

Світлана Панькова

[1911]

МОБІЛІЗАЦІЯ РОСІЙСЬКОЇ І ПОЛЬСЬКОЇ “ЧОРНОЇ СОТНІ”

Публікується за виданням: [Липинський В.] Мобілізація російської і польської “чорної сотні” // Рада. – Київ, 1911. – № 30. – 21 лютого. – С. 1. Підписано: В. Правобережець.

С. 398. ...з одного боку – *Грайси...* – Йдеться про вчителя-поляка з с. Жулин у Галичині Броніслава Грейса. У 1910 р. після його побоїв помер школяр М. Коханчик.

С. 399. ...“истинно русскаго” Коханчика, “замученого українцями до спілки з поляками”... – Йдеться про школяра із с. Жулин у Галичині Михася Коханчика (бл. 1900–1910). 9 вересня 1910 р. хлопчик був побитий місцевим вчителем Броніславом Грайсом за відмову молитися польською мовою. Через місяць, 10 жовтня, школяр помер від запалення мозку. Ця трагічна подія широко висвітлювалася на сторінках української преси, зокрема в газеті “Діло”, хоча чимало матеріалів було конфісковано цензурою. За свідченнями часописів, подібні випадки покарання українських дітей польськими вчителями, заборони вживання рідної мови були не поодинокими.

...з статті д. Миколи Вороного в № 18 “Ради”. – Йдеться про публікацію: *Вороний Микола*. Фанатичні мрії плантаторів // Рада. – 1911. – № 18. – 23 січня (5 лютого). – С. 1. Стаття написана з приводу публікації в № 18 “Dziennika Kijowskiego” статті “новочасного Ієремії”, “патріота вшехпольського” Ю. Бартошевича, який мріяв про відродження земляків-шляхтичів в Україні і радив їм черпати сили з творів Сенкевича (особливо його “Ogniem i mieczem”), з трьохмісячника “Ruś”, що почав виходити у Львові за редакцією Ф. Равіти-Гавронського. Іронізуючи з “знавця історії” Равіти-Гавронського, автор застерігає, що завданням його новонародженого органу є духовне пригнічення давніх наших земель, заохочення до охорони і культивування в них польскості.

Світлана Панькова

...пан Равіта-Гавронський починає видавати журнал “Русь”... – З 1910 р. Равіта-Гавронський видавав кварталник “Ruś”. З 1912 р. він також редагував віленський журнал “Litwa i Ruś”. Мотивом їх створення сам Равіта-Гавронський називав “необхідність захищати нашу історію від наклепів і дикості російських істориків та Михайла Грушевського”.

... “туранське” походження “кочової української орди”, що тільки “дякуючи Росії та Польщі” не загрожує поки що Європі... – Цю “теорію” викладено у брошури Ф. Равіти-Гавронського “Небезпека для Європи” (“Un danger pour l’Europe”).

Григорій Стариков

**ЗА ЩО МИ ПОВИННІ ДЯКУВАТИ ВОЛОДИМИРУ АНТОНОВИЧУ
(Причинок до характеристики. З приводу статті д. О[реста] Л[евицького]: “Світлій пам’яті Володимира Антоновича” в ч. 54 “Ради”)**

Публікується за виданням: [Липинський В.] За що ми повинні дякувати Володимру Антоновичу. (Причинок до характеристики. З приводу статті д. О[реста] Л[евицького]: “Світлій пам’яті Володимира Антоновича” в ч. 54 “Ради”) // Рада. – Київ, 1911. – № 70. – 27 березня (9 квітня). – С. 2. Підписано: В. Правобережець.

С. 402. ...каже д. О[рест] Л[евицький] в своїй гарній і тепло написаній статті... – Йдеться про статтю Ореста Левицького, опубліковану під криптонімом “О. Л.”, “Світлій Пам’яті Володимира Антоновича (З нагоди третіх роковин смерті)” (Рада. – 1911. – № 54. – 8 (21) березня). Того ж дня в треті роковини смерті В. Б. Антоновича в Софійському соборі було відправлено панахиду. Підсумовуючи наукові заслуги В. Б. Антоновича, вчений писав: “А проте не можна сказати, як дехто каже, що Антонович тільки “уявляв собі схему української історії, але не втілив її в ґрунтовну суцільну працю, бо вважав це ще передчасним”. Ні, це не зовсім так. Правдиво буде сказати: не втілив її в книгу, але 30 літ викладав її з кафедри. Пригадаймо, який був звичайний курс лекцій професора Антоновича: історія київської держави IX–XIII ст., історія галицько-володимирського князівства до XIV ст., далі так звана офіційно “Історія Литовской Руси”, а дійсно історія українського народу під володінням Литви й Польщі, козацький період до скасування гетьманщини, історія національного відродження в Галичині – що ж це усе, як не суцільна історія України з IX до половини XIX віку, і якраз по тій же схемі і з тими ж провідними ідеями, що і в «Історії України-Руси» проф. Грушевського”.

С. 403. ...польсько-українського етнографа Ходаковського... – Адам Зоріан Чарнецький (Зоріан Якович Доленга-Ходаковський, 1784–1825) – археолог, етнограф і фольклорист. Один із засновників слов’янської фольклористики. Багато подорожував по Польщі, Білорусії, Україні. Записав бл. 3000 пісень, серед них більше 2000 – українських, які були видані на основі автографів у 1974 р.

С. 404 ...київського Савенка... – Савенко Анатолій Іванович (1874–1922) – політичний діяч, адвокат, публіцист. Випускник юридичного факультету Київського університету. Співробітник газети “Киевлянин”, член IV Державної думи Росії від Київської губернії, член фракції російських націоналістів та помірковано правих, лідер київського відділення партії Михайла Архангела, стояв на позиціях російського шовінізму, був вороже налаштований до українського руху.

Світлана Панькова

ВШЕХПОЛЬСЬКЕ ХАМСТВО “DZIENNIK’A KIJOWSK’OGO”

Публікується за виданням: [Липинський В.] Вшехпольське хамство “Dziennik’a Kijowsk’ogo” // Рада. – 5 травня 1911. – Ч. 90. – С. 1. Підписано: В. Правобережець.

С. 406. ...видко, сильно переляканий підозріннями “Кієвлянина” (див.: № 86 “Ради”) в тому, що “поляки підтримують українофільство”... – У традиційній рубриці “З газет та журналів” 17 (30) квітня 1911 р. (№ 86) в “Раді” було подано витяг зі статті в “Кієвлянині” (в перекладі українською): “Сьогочасне українофільство має два огнища, де воно підогрівається і з котрих культивується на російським ґрунті. Огнища ці, насамперед австро-польське [...]. Гніздом українофільства є Австрія, де воно не тільки пильно культивується поляками, але й підтримується урядом (як бачимо з недавніх “разоблачень” Раковського”. Самі ці слова “перелякали”, за висловом В. Липинського, “Dziennik Kijowski”.

С. 407. ...Залеський, Гоцинський, Чайковський... – Маються на увазі представники “української школи” в польській літературі: Богдан Залеський (1802–1886), Северин Гоцинський (1801–1876) та Міхал Чайковський (1804–1886).

Світлана Панькова

СЛІДАМИ ПОТОЦЬКОГО

Публікується за виданням: [Липинський В.] Слідами Потоцького // Рада. – Київ, 1911. – № 170. – 29 липня (11 серпня). – С. 1–2. Підписано: В. Правобережець.

С. 408. Бувший намісник Галичини... – Йдеться про Анджея (Андрія) Потоцького (1861–1908) – польського політичного діяча, графа. Депутат австрійського парламенту та Галицького сейму (1901–1903 – маршалок сейму), намісник Галичини (1903–1908). Проводив антиукраїнську політику, під час виборів 1907 р. намагався не допустити представників українських партій до сейму. 12 квітня 1908 р. вбитий студентом М. Січинським.

...Дудикевичів, Маркових, Куриловичів... – Йдеться про представників москвофільського руху, які після його остаточного розколу у 1909 р. стали називатися “старокурсники”. На відміну від “новокурсників” вони заперечували проти “повного з’єднання з російством”, не поривали з народною мовою і декларували свою лояльність до Австрії. Детально див.: Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині ХІХ – на початку ХХ ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 231–268.

В даному сюжеті В. Липинський згадує імена москвофільських послів Д. Маркова та В. Куриловича насамперед у зв’язку з їхньою заявою 25 (12) липня 1911 р. в австрійському парламенті, в якій вони доводили, що український народ в Галичині – це частина “єдиного російського народу”, а російська мова повинна мати в Галичині права красної мови.

Взяти б хоча сучасний момент і справу заснування українського університету.
 – Боротьба за український самостійний університет у Львові була зініційована на великому університетському віче 1899 р. і відтоді пройшла через сецесію восени 1901 р., демонстрації, арешти та голодування початку 1907 р., криваві події та арешти 1910 р. Докладно див.: Винар Л. Михайло Грушевський в боротьбі за український університет. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1968; Грушевський М. Із польсько-українських стосунків Галичини (Кілька ілюстрацій до питання: автономія обласна чи національно-територіальна) // Грушевський М. Твори: У 50 т. Серія “Суспільно-політичні твори. – Львів, 2002. – Т. 1. – С. 485–527; За український університет у Львові (Збірка статей в університетській справі). – Львів, 1910; Качмар В. За український університет у Львові: Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX–поч. XX ст.). – Львів, 1999; Його ж. Суспільно-політичне відлуння сецесії українських студентів з Львівського університету в грудні 1901 року // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 289–299; Лозинський М. З австрійської України. З боротьби за український університет у Львові // ЛНВ. – 1907. – Т. XXXVII. – Кн. 3. – С. 527–536; Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині. – Львів, Нью-Йорк, 1999; Меморіал Товариства ім. Шевченка в справі українського самостійного університету у Львові // Рада. – 1907. – 7 квітня. – С. 1; Ревера Б. Відображення руху за український університет у Львові на сторінках галицької преси (кінець XIX–початок XX ст.) // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 2001. – Вип. 9. – С. 58–63.

С. 409. ... *стаття краківського професора Маріяна Здзеховського, поміщена у львівській “Gazet’i Narodow’iij”...* – “Gazeta Narodowa” виходила у Львові протягом 1862–1915 рр. Спочатку була органом ліберальної буржуазії, потім боронила інтереси польської шляхти у Східній Галичині.

Здзеховський Маріан (1861–1938) – польський філолог, історик літератури, критик, публіцист. Навчався на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету, потім у Дерптському університеті (1879–1883). З 1888 р. жив у Кракові, викладав у Ягеллонському університеті. Член Академії наук у Кракові, один із засновників Слов’янського клубу у Кракові (1901) і його друкованого органу “Świat Słowiański” (1901–1914). З 1919 р. – зав. кафедри всесвітньої літератури віленського Університету Стефана Баторія. У 1920–1931 рр. читав лекції з російської літератури та європейської культури. У 1921–1922 рр. – декан гуманітарного відділу, у 1925–1927 – ректор цього університету. Був головою Професійного союзу польських літераторів у Вільні та головою Товариства друзів науки у Вільні (1928). Основні праці присвячено літературній славістиці та компаративістиці, російській релігійній думці та польським політичним ідеям. Детальніше див.: Lednicki W. Marian Zdzichowski: 1861–1938 // Slavonic Year-Book. American Series. – 1941. – Vol. 1. – P. 407–411; Białokozowicz B. Marian Zdzichowski i Lew Tołstoj. – Białystok: Łuk, 1995. – 315 s.; Idem. Marian Zdzichowski i Michał Arcybaszew // Studia Rossica III. – Warszawa, 1996. – S. 17–68; Opacki Z. W kręgu Polski, Rosji i Słowiańszczyzny. Myśl

i działalność społeczno-polityczna Mariana Zdziechowskiego do 1914 roku. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1996. – 270 s.; Здзеховски М. Антиномии русской души // Польская и русская душа. – Варшава: Польский институт международных дел, 2003. – С. 167–191; Лыкошина Л. С. Образ России в польской общественной мысли (Исторический аспект) // Россия и современный мир. – 2008. – № 1. – С. 64–65.

С. 411. *На те є в Росії Меньшикови і Вергуни...* – Меньшиков Михайло Йосипович (1859–1918) – російський публіцист і критик; багато друкувався у реакційному “Новому времени”.

Вергун Дмитро Миколайович (1871–1951) – публіцист, поет, історик літератури, один з найактивніших галицьких москвофілів, член “Галицко-руського общества”, яке ставило за мету матеріальну й моральну підтримку москвофілам і критикувало на засіданнях український сепаратизм. У 1900–1905 рр. видавав у Відні часопис неослов’янофільського напрямку “Славянский век”. У 1918–1945 рр. – викладав у Московському, Іркутському, Х’юстонському університетах, Вищій школі у Празі.

Світлана Панькова

СКІЛЬКА УВАГ З ПРИВОДУ ЗАВЕДЕННЯ ЗЕМСТВА НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ І ВІДПОВІДІ гр[афа] КРАСИЦЬКОГО “РАДІ”

Публікується за виданням: [Липинський В.] Скільки уваг з приводу заведення земства на Правобережжі і відповіді гр. Красицького “Раді” // Рада. – 25 серпня 1911. – Ч. 181. – С. 1–2. Підписано: В. Правобережець.

НА ЧИСТУ ВОДУ (Остання відповідь п. Здзеховському і К°)

Публікується за виданням: [Липинський В.] На чисту воду. Остання відповідь п. Здзеховському і К° // Рада. – Київ, 1911. – № 217. – 10 жовтня. – С. 2–3. Підписано: В. Правобережець.

С. 420. “Галичанин”, перечитавши оцю аргументацію, міг торжественно заявити: “Здзеховській видить, что нѣтъ двухъ русскихъ народовъ, и хлещетъ (!) создателей этихъ двухъ народовъ Костомаровымъ”... – “Галичанин” – щоденна газета, орган галицьких москвофілів, підтримувана польською галицькою адміністрацією для боротьби з українським національним рухом. Виходила у Львові у 1893–1913 рр. Редактор О. Марков.

С. 421. *...pro domo mea.* (латин.) – “на захист свого дому”. Зазвичай вживається в сенсі: про себе, про свої особисті обставини чи особисті інтереси, на свій захист. Вислів походить від промови Цицерона (*De domo sua*), у якій він вимагав визнати незаконною постанову про конфіскацію його будинку.

Світлана Панькова

ДРУГИЙ АКТ

Публікується за виданням: [Липинський В.] Другий акт // Harvard Ukrainian Studies. – 1985. – Vol. IX. – № 3/4. – December. – P. 368–381. Підписано: Василь Безпрідний.

Сучасне перевидання: Осташко Т., Терещенко Ю. Вячеслав Липинський та його доба: Кн. друга. – К., 2010. – С. 12–25.

В. Липинський планував видати низку статей під єдиним заголовком “Другий акт” у часопис “Вільна Україна” (проте цей задум з об’єктивних причин не було реалізовано). Дану статтю написав для першого числа журналу, підготовленого у Львові однойменною групою українських емігрантів з українських територій Російської імперії та українських діячів Галичини (А. Жук, Л. Юркевич, В. Степанківський, В. Липинський та ін.).

Більшість членів групи “Вільна Україна” (1911) обстоювали незалежність України. Назву організації, що відбивала основну політичну мету – державну самостійність України – запропонував В. Липинський. Проте через внутрішні політичні розбіжності та відмову Л. Юркевича фінансувати видання підготовлене до друку число так і не вийшло.

Перший публікатор статті Я. Пеленський відносить статтю В. Липинського до демократичного періоду його політичної творчості. Публікація 1985 р. базувалась на машинописі статті, зробленому співорганізатором групи Андрієм Жуком, що зберігається в Інституті східноєвропейських досліджень В. Липинського у Філадельфії. Місце зберігання оригіналу видавцем не було відоме. *Література*: Bilas Lew R. The Intellectual Development of V. Lypyn's'kyj: His World View and Political Activity Before World War I // Harvard Ukrainian Studies. – 1985. – Vol. IX. – № 3/4. – December. – P. 278–279; Жук А. До історії політичної думки // Ibidem. – P. 417–430.

Наталія Черкаська

С. 429. Драгоманов М. Політичні пісні українського народу, частина I і II (Женева, 1883–1885). – Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст. з увагами М. Драгоманова. – Женева: Печатня “Громади”, 1883. – Ч. 1, розд. 1. – 137 с.; Женева: Печатня “Громади”, 1885. – Ч. 1, розд. 2. – 227 с.

... писав Орлик в 1734 р. до січовиків ... Киевская старина, апрель, 1882, стор. 113. – Мається на увазі публікація Аполлона Скальковського “Филипп Орлик и запорожцы” (Киевская старина. – 1882. – Апрель. – С. 106–132).

С. 430. “Для нашей безопасности на Украине надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетманом” ... Соловйов [С. М.]. История России, т. XVI, с. 40–41. – Йдеться про видання: Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – 2-е изд. – СПб. – Кн. 4. – Т. XVI. Видання виходило протягом 1851–1879 рр.

Григорій Стариков

БОГДАН ЗАЛЕСЬКИЙ

З нагоди святкування 25-літніх роковин його смерті в “Колі польських дневникарів і літераторів” у Києві

Публікується за виданням: [Липинський В.] Богдан Залеський. З нагоди святкування 25-літніх роковин його смерті в “Колі польських дневникарів і літераторів” у Києві // Рада. – Київ, 1911. – № 292. – 29 грудня (11 січня). – С. 1–3. Підписано: В. Правобережець.

Про намір подати до “Ради” статтю про Богдана Залеського В’ячеслав Липинський ще за місяць до публікації згадував у листах до С. Єфремова: “Збираюся дати до «Ради» статтю про Богдана Залеського з приводу святкування його пам’яті польськими київськими літераторами, котрі з Залеським мають стільки спільного, скільки чорносотенці з Гоголем” (лист від 29 листопада 1911 р.) (Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. Серія “Архів”. Листування. – Т. 1: А–Ж / Ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. – К.; Філадельфія, 2003. – С. 671) та до Є. Чикаленка: “[...] прошу попросити від мого імені д[обродія] Редактора, щоб він у слідуючій тижні оставив місце для статті про Богдана Залеського, котру хочу прислати з нагоди святкування пам’яті цього поета в «Колі польських літераторів»” (Миронець Н. Листи В’ячеслава Липинського до Євгена Чикаленка (1909–1918 роки) // Укр. археограф. щорічник. Нова серія. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 501; лист від 28 листопада 1911 р.). Цей емоційний нарис про “спадкоємця української минувшини”, “поета-романтика, котрий в польській мові учив кохати Україну”, згадував у своєму щоденнику Є. Чикаленко. Під час зустрічі в Українському клубі у Петербурзі на початку 1912 р. місцеві діячі назвали його однією з кращих публікацій “Ради”, з чим Євген Харлампійович, безперечно, погоджувався: “Справді, я знаю, що той номер «Ради» з статтею Правобережця про Б. Залеського передплатники купували, розсилали полякам на Україні, чув, що в Петербурзі давали читати цю статтю в польські студентські гуртки і на багатьох вона зробила вражіння” (Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917): У 2 т. – К., 2004. – Т. 1. – С. 208 (запис від 3 лютого 1912 р.)).

Проте були й інші оцінки. Модерний український критик, цільний співробітник ЛНВ М. Євшан (Федюшка) назвав захоплення В. Липинського українофільством Б. Залеського “телячим захватом” (Євшан М. J. Tretiak. Bohdan Zaleski (Рецензія) // ЛНВ. – 1912. – Т. LVII. – Кн. II. – С. 267). Отримавши том ЛНВ, В’ячеслав відразу зауважив редакторів журналу М. Грушевському: “[...] не можу погодитись з тоном і літературними манерами д. Євшана, і його натяк на мою статтю в формі висказу про «телячий захват» (с. 267) над українофільством Залеського вважаю в літературних зносинах між шануючими себе письменниками, а тим більше співробітниками одного журналу, недопустимим” (Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. Серія “Архів”. Листування. – Т. 1: А–Ж. – С. 387 (лист від 20 березня (2 квітня) 1912 р.)). Він вимагав, щоб його стаття про книжку Василевського, надіслана до редакції ЛНВ, вийшла зі спростуванням закиду М. Євшана. За інших обставин він

відмовлявся від подальшої співпраці з ЛНВ (Там само. – С. 388). У наступних листах до М. Грушевського від 26 березня (8 квітня); 28 квітня (11 травня); 5 (18) травня; 8 (21) липня; 12 (25) липня 1912 р. (Там само. – С. 389–399) В. Липинський наполягав на публікації заяви-спростування від М. Євшана, яка врешті і була вміщена у примітці під першою сторінкою статті В. Правобережця “Кілька уваг з приводу книжки д. Василевського «Ukraina i sprawa ukraińska»”. Заява звучала в редакції, запропонованій самим В. Липинським: “Отсим заявляю, що слова мої в статті про Богдана Залеського, ужиті в кінцевім реченні третьої частини сієї статті на ст. 267, II кн. Л.Н.В. за сей рік, не були звернені проти статті д. В. Правобережця в ч. 292 «Ради» п. з. «Богдан Залеський», і що я не мав в мислях атакувати становища, зайнятого д. В. Правобережцем в сім питанні” (ЛНВ. – 1912. – Т. LIX. – Кн. IX. – С. 333).

Світлана Панькова

С. 436. *Бо сотворене людськими руками – мовляв словами Хмельницького, – людськими ж руками може бути зруйновано.* – Слова, які приписують Богдану Хмельницькому під час огляду укріплень чи то Бродівського замку 1633 р., чи то Кодацької фортеці 1639 р. (Веспасіан Каховський, Іван Крип'якевич).

С. 439. ...*“ruską nutę”* ... – польське “*ruską nutę, polską mowę*” – тобто написання літературних творів на українські мотиви польською мовою.

С. 440. ...*проф. Третяк...* – Третяк Юзеф (Józef Tretiak, 1841–1923) – польський літературознавець, критик, історик. Народився у Малих Біскупицях (тепер Панасівка, Волинь). Брав участь у Січневому повстанні 1863 (комендант Києва, заступник комісара київського воеводи). Навчався у Києві, Цюриху і Парижі, Львові. Протягом 1867–1886 рр. перебував у Львові, де працював вчителем, одночасно пишучи літературні та театральні рецензії для “Газети народовой”. У 1886 р. переїхав до Кракова, де у 1891 р. с. зв викладачем Ягеллонського університету. З 1888 р. – член Польської академії наук. Дебютував як поет та письменник. Потім перейшов на написання історичних та критичних праць. Найвизначніші з них: “Францішек Карпінський та його поезія” (1876), “Про байронізм у польській поезії” (1879), монографії “Міцкевич у Вільні та Ковні” (т. 1–3, 1882–1884), “Молодість Міцкевича” (1898), “Адам Міцкевич у світлі нових джерел 1815–21 рр.” (1917), “Образи неба і землі у «Пану Тадеуші»” (1898), “Юліуш Словацький” (т. 1–2, 1903–1904), а також “Богдан Залеський” (т. 1–3, 1911–1914).

С. 442. ...*однодумець Залеського – Михайло Чайковський...* – Михайло Чайковський (Садик-паша; пол. Michał Czajkowski) (1804–1886) – польський та український політичний діяч, письменник. Брав участь у польському повстанні 1830–1831 рр., потім емігрував (Париж, Константинополь). Згодом перейшов на турецьку службу та прийняв іслам. Докладніше про нього див. у збірнику: Хроніка-2000. – Вип. 1 (95). – Кн. 1: Україна – Туреччина / Упоряд. Г. Стариков. – К.: Фенікс, 2013. – 506 с.

...*громадського діяча п. Юліяна Романчука.* – Юліян (Юліан) Романчук (1842–1932) – український громадський та культурний діяч, педагог, письменник, журналіст, видавець. Засновник і видавець газети “Батьківщина” (1873), співзасновник

і співробітник “Діла” (1880), місячника “Ruthenische Revue” (“Ukrainische Rundschau”) у Відні. Докладніше про нього див.: І. Чорновол. 199 депутатів Галицького сейму // Серія “Львівська сотня”. – Львів: “Тріада плюс”, 2010. – 228 с.; Булачек В. Просвітня діяльність Юліана Романчука / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2010. – № 19. – С. 381–387.

Григорій Стариков

[1912]

НОВІ ДАНІ ПРО ЗРІСТ ПОЛЬСЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ

Публікується за виданням: [Литинський В.] Нові дані про зріст польської колонізації в Східній Галичині // Рада. – 1912. – № 294. – 25 декабря. – С. 3. Підписано: В. Прав[обережець].

С. 448. ...банку “Ziemia Polska”... – Протягом 1890–1914 рр. польські політичні діячі намагались сприяти колонізації українських земель на державному рівні, зокрема і через кредитну політику. Товариство “Ziemia Polska” вимагало: 1) закликати населення з етнічно польських околиць до переселення на “креси”; 2) знаходити таких переселенців для банків і приватних осіб, які розпродавали панські землі “на кресах”; 3) заохочувати молодших братів в перенаселених польських селах до одержання від старших братів не земельних ділянок, а грошей для наступної купівлі землі “на Русі”; 4) полегшувати бажаним переселитися оглядини призначеної на продаж землі; 5) проведення відповідної агітації серед польських селян; 6) повідомляти польське населення про кількість, місце розташування, якість та вартість земельних угідь, виставлених польськими поміщиками на продаж; 7) сприяти переселенцям юридичною, грошовою допомогою, забезпеченням їх необхідними будівельними матеріалами, знаряддями праці, насінням, інвентарем. Докладніше див.: Вітенко М. Польсько-українські стосунки в Галичині під час парцеляції поміщицьких маєтків 1867–1914 рр. // Схід. – 2011. – № 3 (110). – С. 83–89.

“*Słowo Polskie*” – польська газета, яка виходила у Львові протягом 1895–1946 рр.

“*Polskie Towarzystwo Emigracyjne*” – польська організація, яка діяла у Львові протягом 1908–1939 рр. Ставила собі за мету сприяти польській колонізації та підтримувати зв’язки колоністів з батьківщиною.

Григорій Стариков

ДО ЧИТАЧА З УКРАЇНСЬКОЇ ЗЕМЛІ

Публікується за виданням: [Lipiński Wacław.] Do Czytelnika z ziemi ukraińskiej. – У кн.: Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Świąteczkiego i Tadeusza Ryłskiego. Wydana staraniem D-ra Józefa Jurkiewicza, Franciszki Wolskiej, Ludwika Siedleckiego i Wacława Lipińskiego. Pod redakcją Wacława Lipiń-

skiego. – Kijów, Kraków, 1912. – 8° – S. I–XXIV+675+карти серед тексту. – S. V–XI. Підписано: *Wydawcy*.

Переклад з польської Галини Сварник.

С. 453. ... *за словами Щасного Гербурта*... – Ян Щасний Гербурт (Jan Szczęsny Herbut, 1567–1616) – польський політичний і літературний діяч, дипломат, власник Добромильського замку. Виступав в обороні православ'я, ідентифікував себе як “русин”.

С. 455. ...*Павлін Свенціцький*... – (1841–1876), виступав під псевдонімом Павло Свй, польсько-український письменник, педагог, журналіст. Докладніше про нього див.: В. Радзикович. Павлін Свенціцький. Публіцистична, наукова та літературна його діяльність // ЗНТШ. – Львів, 1911. – Т. 101; Середа О. Павлін Свенціцький у суспільному житті Галичини: До історії польського українофільства // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2006–2007. – № 15. – С. 475–486.

С. 457. ...*Еразм Ізопольський*... – Еразм Ізопольський (Erazm Izopolski (X. Bilozerkiewski, 1802–1863) – польський та український письменник, фольклорист, етнограф, греко-католицький священник у Білій Церкві. Використовував псевдонім “Білоцерківський”. Збирав народні пісні, думи, перекази. Одним з перших описав український вертеп та записав думу про козака Вернигору. Його рукописи зберігались у польського письменника Юзефа-Ігнаці Крашевського.

Григорій Стариков

СВІТЛОЇ ПАМ'ЯТІ Д-Р ЙОСИП ЮРКЕВИЧ

Публікується за виданням: [*Lipiński Wacław.*] Ś. P. Dr. Józef Jurkiewicz // *Z dziejów Ukrainy: Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Święcickiego i Tadeusza Ryłskiego: Wydana staraniem D-ra Józefa Jurkiewicza, Franciszki Wolskiej, Ludwika Siedleckiego i Wacława Lipińskiego / Pod redakcją W. Lipińskiego.* – Kijów; Kraków, 1912. – 8°. – S. I–XXIV+675+карти серед тексту. – S. XIII–XVIII.

Переклад з польської Галини Сварник.

С. 461. ...*народився... у селі Кривому Сквирського повіту на Київщині.* – Нині це с. Криве Попільнянського району Житомирської області.

... *брав активну участь у житті студентської молоді.* – У 1878 р. Й. Юркевич був учасником студентських заворушень з приводу арешту студента Миколи Подольського. Постановою університетського суду виключений з університету без права вступу до іншого навчального закладу протягом двох років і за наказом київського генерал-губернатора висланий до родового маєтку.

С. 463. ... *Йосипа Юркевича єднали з Тадеєм Рильським і його родиною найсердечніші дружні стосунки.* – Після смерті Тадея Рильського Йосип Юркевич став опікуном його сина Максима.

С. 465. *Доктор Йосип Юркевич помер несподівано, перебуваючи в Києві.* – Йосип Юркевич помер від ниркової коліки.

С. 467. ... від С. Подгорського... – Стефан Подгорський – нащадок знатного роду, землевласник на Правобережній Україні, чоловік Софії Жевуської. У листі до Є. Чикаленка В. Липинський називав його одним “з видатніших людей Правобічної України, людиною для нашої справи дуже прихильною” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918%2810%2903.lyupynsky.php>

Детальніше див. про цей рід: www.genealog.home.pl – родина Подгорських (відомості про Подгорських на сайті від Антонія Рея); Собчук В. З історії землеволодіння шляхетських родів із княжими титулами у Південній Волині XV – першої половини XVII століть // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССXL. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 2000. – С. 33.

Григорій Стариков

КІЛЬКА УВАГ З ПРИВОДУ КНИЖКИ ДІОБРОДІЯ ВАСИЛЕВСЬКОГО “UKRAINA I SPRAWA UKRAIŃSKA”

Публікується за виданням: [Липинський В.] Кілька уваг з приводу книжки д. Василевського “Ukraina i sprawa ukraińska” // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1912. – Р. XV. – Т. 59. – Кн. IX (вересень). – С. 333–344. Підписано: В. Правобережець.

С. 468. *Книжка д. Льва Василевського...* – Леон Василевський (1870–1936) – польський публіцист, етнограф, перекладач, політичний діяч, соратник Юзефа Пілсудського. Батько письменниці Ванди Василевської. Фрагменти праці Леона Василевського перекладені українською. Докладніше див.: Україна і українська справа (фрагменти) // Ми не є українофілами: Польська політична думка про Україну і українців / За ред. П. Ковалю, Я. Олдаковського, М. Зухняк. – К.: Видавн. дім “Києво-Могилянська академія”, 2012. – С. 87–107.

С. 473. ... звісна “сповідь” Антоновича, поміщена в “Основі”... – Вперше опублікована в петербурзькому часописі “Основа” (1862. – № 1. – С. 83–96) під назвою “Моя исповедь. Ответ пану Падалице по поводу статьи в VII книжке «Основы» «Что об этом думать?» и письма пана Падалицы в X книжке”. Докладніше див.: Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – 816 с. (“Пам’ятки історичної думки України”).

С. 474. *Сю дрібну горстку, що згинули під Соловіївкою...* – Скоріш за все, мова йде про той випадок, коли під час польського повстання 1863–1864 рр. біля селища Соловіївка (Брусилівський р-н Житомирської області) повстанський загін, що складався з польських та українських студентів, атакували місцеві селяни.

С. 475. ...Лев Сирочинський... – Леон Сирочинський (1844–1921) – український та польський громадський діяч, публіцист, професор гірничої справи, протягом 1904–

1905 рр. ректор Вищої політехнічної школи (нині – Львівська політехніка). Закінчив гімназію у Києві. Учасник повстання 1863 р. У 1864 р. заарештований та висланий до Австрії, звідти виїхав до Бельгії. Протягом 1865–1869 рр. вивчав гірничу справу, у 1869–1871 рр. працював у бельгійських шахтах. З 1871 по 1873 р. – інспектор залізниць у Голландії. У 1873–1877 рр. – директор шахти бурого вугілля у Нижньому Граді в Галичині (в Євстахія Сангушка). Протягом 1897–1917 рр. – професор, керівник кафедри гірництва. Використовував літературний псевдонім Левко Чорний.

С. 476. ... *Равіта-Гавронський про Падуру в “Київській старині”*. Мається на увазі публікація: Равита Ф. Фома Падурра (Критический очерк) // Киевская старина. – Т. 26. – № 9. – 1889. – С. 727–751.

Григорій Стариков

ПОЛІТИКА ПОЛЬСЬКИХ КЕРІВНИХ КІЛ ЩОДО УКРАЇНИ

Публікується за виданням: [Липинский В.] Политика польских руководящих сфер по отношению к Украине // Украинская жизнь (Москва). – 1912. – № 12. – С. 15–36. Підписано: В. Правобережец.

Переклад з російської Лариси Білик.

С. 485. *Після придушення силою російської зброї (Кречетников)...* – Кречетников Михайло Микитович (1729–1793) – російський військовий і державний діяч, брав участь у боях з військами Барської конфедерації, придушував гайдамацьке повстання (1768 р.), потім на заклик Тарговицької конфедерації очолював російські війська, які окупували частину Польщі (1792 р.). У 1790 р. замість графа Петра Рум'янцева призначений генерал-губернатором Малоросії.

С. 499. *“Towarzystwo szkoły ludowej”* – польське товариство, що сприяло поширенню освіти серед народу. Створене у Галичині у 1891 р. з нагоди 100-річчя Конституції 3 травня. Існувало до 1939 р.

Григорій Стариков

МЕМОРІАЛ ДО УКРАЇНСЬКОГО [ІНФОРМАЦІЙНОГО] КОМІТЕТУ ПРО НАШЕ СТАНОВИЩЕ СУПРОТИ НАПРУЖЕНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ В ЄВРОПІ

Публікується за джерелом: Меморіал до Українського [Інформаційного] Комітету про наше становище супроти напруженої політичної ситуації в Європі // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 49 (Машинописна копія).

С. 515. ... *п. Бартошевича (n[іd] заг[оловком] “Polski stan posiadania na Rusi”, Київ, 1912)...* – Іоахім Стефан Бартошевич (1867–1938) – польський політичний та громадський діяч, журналіст, правник. В. Липинський дещо неточно передає назву його праці “Na Rusi: polski stan posiadania: kraj, ludność, ziemia”.

Григорій Стариков

[1917]

**НАРИС ПРОГРАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ
ХЛІБОРОБСЬКОЇ ПАРТІЇ**

Публікується за виданням: *Липинський В.* Нарис програми Української демократичної хліборобської партії // Матеріали до програми. – Видання Української демократичної партії. – Лубни, 1917.

С. 525. *Згадаймо виданий в 1658 р. правительством Виговського знаменитий маніфест до всіх європейських держав...* – Мова йде про “Маніфест до володарів Європи” авторства Юрія Немирича, в якому обґрунтовувалась необхідність денонсації козацькою державою Переяславських угод з Московією.

... і Корсунський трактат того ж гетьмана з Швецією... Корсунський договір було укладено між Україною і Швецією 25 жовтня 1657 р. В розробці його умов також брав участь Юрій Немирич. Договір передбачав створення українсько-шведського політичного союзу, а Карл X Густав зобов’язувався домагатися визнання Польщею незалежності української держави. Проте війна Швеції з Данією та складна політична ситуація в Україні не дозволили реалізувати положення Корсунського договору.

Григорій Стариков

ДОДАТКИ

Піснячевський В. Маленький фельстон. З хвиля життя // Рада. – 1908. – № 192. – 22 серпня (4) вересня. – С. 2–3.

[Б.а.] Знов “пруські марки” // Рада. – 1910. – № 130. – 10 (23) червня. – С. 1.

Ярошевський Б. Провокація зненависти // Рада. – 1910. – № 130. – 10 (23) червня. – С. 1–2.

[Б.а.] Російська преса про “документи” Раковського // Рада. – 1910. – № 130. – 10 (23) червня. – С. 2.

[Б.а.] Історія “разоблачень” Раковського // Рада. – 1910. – № 130. – 10 (23) червня. – С. 2.

[Єфремов С.]. Перед процесом // Рада. – 1911. – № 257. – 13 (26) листопада. – С. 1–2.

Лозинський М. Компромітація “легенди” про “пруські марки” // Рада. – 1911. – № 262. – 19 листопада (2) грудня. – С. 1.

[Черкасенко С.] Маленький фельстон. Процес // Рада. – 1911. – № 263. – 20 листопада (3) грудня. – С. 2–3. Підписано: *Шершень*.

Пеленський Я. В’ячеслав Липинський (17.IV.1882–14.VI.1931) // Пеленський Я. В’ячеслав Липинський // Збірник Української літературної газети. – Мюнхен, 1957. – С. 197–213.

Pelenski Jaroslav. Geschichtliches Denken und politische Ideen V. Lypyns’kyjs // Jarbücher für Geschichte Osteuropas. – 1961. – № 9 (2). – Р. 223–246 / Переклад з нім. М. М. та М. С. Трофимуків.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абазин (Абаза; Абазинець) Андрій († 1703), військовий і державний діяч, полковник брацлавський (1690–1703). 265

Абрахамович Давид*, польський державний діяч. 667

Август II Фрідріх, Август Сильний (нім. August II der Starke, пол. August II Mocny) (1670–1733), польський король (1697–1706, 1709–1733), курфюрст Саксонії (Фрідріх-Август I з 1694). 268, 273, 673

Аксаки (Aksaki, Aksakowie), рід українських шляхтичів татарського походження. Представники роду займали високі урядові посади в Київському та Волинському воєводствах у XVI–XVII ст. Найвідоміші: Казимир – скарбник київський; Марко – військовий київський; Михайло – підстолий київський, один з керівників шляхетського ополчення Київського воєводства; Ян Мартинович – суддя земський київський (1599–1627); Стефан – суддя земський київський (1627–1650), остерський староста, власник Остра і значної кількості ґрунтів на Остерщині, член змішаної українсько-польської комісії, створеної за Білоцерківською угодою 1649; Ян – стольник київський, посол до сейму 1654; представники роду перебували також у Війську Запорозькому під час Української революції 1648–1657. 172, 173

Алчевський Олексій, український підписець і меценат. 25

Альтенберг Г. (Altenberg H.), польський книгар. 681

Андерс Владислав, польський генерал. 609

Андронік II Палеолог, візантійський імператор. 633

Антонович Володимир Боніфатійович (Antonowicz) (1834–1908), український історик, археолог, етнограф, археограф, громадсько-політичний діяч. 21, 23–27, 30, 36, 37, 40, 44, 55, 56, 58, 60, 64, 69, 74, 78, 79, 84, 85, 111, 115, 202–209, 226, 227, 267, 269, 280, 281, 322–323, 369, 389, 392, 399, 402–405, 454–455, 462–463, 472–476, 488–489, 552, 559, 562, 576, 577, 582, 590, 642, 648, 657–660, 671, 673, 677, 684, 692, 696, 703–705

Антонович Дмитро, український історик. 61

Антошка (Antoszka), псевдонім – див. Смішкова Антоніна (Smiškova Antonina).

---

* Курсивом у переліку подаються прізвища, яких немає у текстах В. Липинського. Ці персоналії коментуються стисло.

Аракчеев Олексій Андрійович (1769–1834), російський державний і військовий діяч, воєнний міністр (1808–1810); організатор “військових поселень” (з 1819), в яких селяни визнавалися військовослужбовцями і проходили сувору муштру; особливо багато таких поселень було в Україні. 432

Арістотель, давньогрецький філософ. 571, 578

Аркт Міхал, польський видавець. 618

Аркас Микола Миколайович (1852–1909), український культурно-освітній діяч, письменник, композитор, історик. Засновник і голова товариства “Просвіта” в Миколаєві, за власний кошт відкрив українську народну школу. Написав і 1908 опублікував популярну “Історію України-Руси”, яку рецензував і готував до другого видання В. Липинський. 35, 38, 39, 44, 83, 106, 108, 110, 117, 118, 538–540, 618–622, 642, 647

Аркуша О., український історик. 697

Арцибашев Михайло (Arcybaszew Michał), російський письменник. 698

Аскольд, київський князь. Здобув владу перед 860, загинув імовірно 882. 111

Атанасов П., болгарський соціолог. 652

Б

Бабинські (Babińscy), рід волинських зем'ян; згадується у перепису русько-литовського війська 1528 р., згодом збіднілий “до повного зубожіння”. Наприкінці XVI ст. представники роду служили у найманих військах; під час Української революції 1648–1657 перебували у Війську Запорозькому. 172, 173

Багалій Дмитро, український історик. 687

Бакіров В., український соціолог. 648

Балабан Діонисій (Bałaban Dyonizy) († 1663), церковний діяч, митрополит Київський, Галицький та всієї Русі (1657–1663). Був прихильником гетьмана *Івана Виговського*. Після укладення Переяславських статей 1659 Балабан залишається на Правобережжі. Довгий час все духовенство Правобережної та Лівобережної України визнавало його митрополитом. 282, 283

Баранович Лазар (Baranowicz Łazarz) (1620–1693), церковний, політичний та літературний діяч. Навчався у Київській братській школі, колегіумах Вільна і Каліша. Викладав у Києво-Могилянському колегіумі, з 1650 – його ректор. 1657 – єпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський, з 1668 – архієпископ. У 1657, 1659–1661, 1670–1685 – місцеблюститель Київської митрополичої кафедри. 282, 283

Барвінок Ганна, українська письменниця. 639

Барвінський Богдан, український історик. 619, 621

Барвінський Володимир, український громадський діяч. 644

Барвінський О., український громадський діяч. 638, 643, 671

Бартошевич Йоахим (Bartoszewicz Joachim Stefan) (1867–1939), польський правник, політик, публіцист, головний редактор газети “Dziennik Kijowski” (1906–1912). Керівник польської Національно-демократичної партії у Російській імперії; у 1917–1918 – очільник Польського виконавчого комітету в Росії, 1918–1919 – член Польського народного комітету в Парижі. Сенатор (1921–1927), голова Національної партії (Stronnictwo Narodowe, 1928–1937). 87, 388, 391–392, 502–508, 515, 645, 692, 706

Бартошевич Юліан (Bartoszewicz) (1821–1870), польський історик, випускник історико-філологічного відділення Санкт-Петербурзького університету (як стипендіат Царства Польського). З 1842 працював викладачем у варшавських та провінційних гімназіях та школах; 1863–1868 – зберігач Головної бібліотеки у Варшаві; потім залишив державну службу і зайнявся науковою діяльністю. Досліджував середньовічну і ранньомодерну історію Польщі, біографії її видатних діячів. 178, 179, 695

Баторій Стефан, польський король. 698

Батухан (Батий, Batuchan; монг. Бату, Саїн) (1208–1255), монгольський хан і полководець. 136, 137, 168, 169

Безбородько Олександр, канцлер Російської імперії. 582

Белціковський Ян (Belcikowski Jan) (1874–1940), польський письменник, який народився в Подільській губернії і був розстріляний нацистами у Пальмирі (Франція) у червні 1940 р. Був одружений з Аліцією Белціковською, польською журналісткою, громадською діячкою та письменницею, яка загинула разом з чоловіком. Основні праці Я. Белціковського політологічного характеру: “Dwie cywilizacje: Dwaj ludzie, Dwie arystokracje, Dwaj chłopci; Młoda Polska” (1910), “Zagadnienie własności prywatnej w świetle sumienia i woli. Adam Mickiewicz o własności” (1924); “Charakterystyka i programy stronnictw politycznych na terenie Rzeczypospolitej Polskiej z uwzględnieniem stronnictw: żydowskich, ukraińskich, niemieckich, litewskich, białoruskich i rosyjskich na ziemiach polskich. Przewodnik praktyczny dla obywatela” (1923). 156, 157, 639

Бендасюк С., москвофіл. 627

Бентковський (Bentkowski F.) Фелікс (1781–1852), польський історик, професор історії та бібліотекар Варшавського ліцею, член Варшавського товариства приятелів науки. 267, 673

Бережняк В. М., український історик. 665

Бердяєв Микола, російський філософ. 20

Бережицькі (Bereżessy; Бережецькі), рід українських бояр, згодом волинських і канівських зем'ян (Некрашевичі-Бережецькі) та козацької старшини. З них відомі: Семен, родич Богдана Хмельницького, козак Кальницького полку і козацький урядник у Ніжині (1648), Прокіп Семенович, полковник чигиринський (з 1663), обозний генеральний (1676), прибічник гетьмана Петра Дорошенка і козацький посол на Варшавський сейм 1666 р.; Мисько, з 1649 у Кропивнянському полку, полковий

писар переяславський (1661–1663); Федір, наказний полковник чигиринський, прибічник *Юрія Хмельницького* у 1660–1661. 172, 173

Б'єрнстерне Б'єрнсон (Бйорнстєрне Бйорнсон) (1832–1910), норвезький письменник, громадський діяч, лауреат Нобелівської премії з літератури (1903); після знайомства з *Р. Сембратовичем* (1903–1905) активно виступав на захист українців Галичини і підросійської України. Найбільший розголос отримала його стаття на захист голодуючих українських студентів Львівського університету “Поляки-гнобителі” (1907). 388, 543, 689

Бжезинська-Можицька Розалія (Brzezińska z Morzyckich Rozalia) (1859–1923), польська письменниця, діяч освітнього та суспільного руху. Автор підручників, популярних книжок для дітей і юнацтва, головним чином селян. Походила з родини учасника польського Січневого повстання, висланого до Сибіру. Дружина *Мечислава Бжезинського*. Співзасновниця “Жіночого кола народної освіти” у Варшаві (1883), метою якого були напівлегальна просвітня діяльність серед селян і робітників, заснування бібліотек, опікування дітьми політичних в'язнів. При редактованому її чоловіком тижневику “Zorza” заснувала першу газетку “Rozrywki” для сільських дітей, 1913 – для сільських підлітків часопис “Družyna”, а як продовження закритих на початку Першої світової війни “Rozrywek” започаткувала нове видання – “Рюмук” (1915). Була пов'язана з націонал-демократичним рухом (“єндеками”), але на початку Першої світової війни відійшла від руху через ідейні розбіжності. 103, 606, 613–615

Бжезинський Мечислав (Brzeziński Mieczysław) (1858–1911), польський природознавець, діяч суспільно-освітнього руху, автор праць з природознавства та географії для народу, численних статей, близько 40-ка книжок, проектів шкільних програм для народних шкіл. Один із засновників “Польської шкільної матиці”, її віце-голова. Засновник “Варшавського кола народної освіти” (1882). З 1892 – видавець і редактор часопису “Zorza”. 102–105, 606, 610–617

Бжозовські (Brzozowscy), православний шляхетський рід зі Смоленщини. Після завоювання Смоленська Московським князівством перейшов на Підляшшя, а потім осів на Волині та Київщині. Відомі: Онисим Хведькович Смоленщанин, який після 1514 переселився на Берестейщину; його онук Максиміліан Іванович Бжозовський, київський каштелян (з 1648), один з найперших магнатів на Київщині. Згодом рід покатоличився та спольщився; Антоній Бжозовський, який отримав сеймову нобілітацію 1764, був регентом маршалківських судів, декретовим писарем королівським. 180, 181, 651

Білас Л., український історик. 13, 17, 18, 19, 576, 629, 667, 668, 678, 700

Білик І. – див. Рудченко І. Я.

Білик Лариса, перекладач, редактор. 673, 706

Білик Н., український літературознавець. 21

Білозерський В., громадський діяч. 25, 639

Білозерська-Куліш Олександра – див. Барвінок Ганна

Білоус А., видавець. 584

Біляшівський Микола, український археолог. 648, 653

Бінерт, австрійський міністр. 688

Бісмарк-Шенгаузен Отто Едуард Леопольд фон (Otto Eduard Leopold von Bismarck-Schönhausen) (1815–1898), німецький державний і політичний діяч. 515, 572

Бірон Ернст-Йоганн (1690–1772), герцог Курляндії, регент Російської імперії. 432

Бірюлін О., музейник. 670

Бітров (Bitruow). 388

Бланкі Луї-Огюст, французький революціонер. 657

Бобжинський Міхал (Bobrzyński Michał) (1849–1935), польський історик, політик і державний діяч, один з лідерів краківських консерваторів (т. зв. станьчиків), представник краківської історичної школи. Автор праці “Dzieje Polski w zarysie” (“Нарис історії Польщі”, Варшава, 1879; неодноразово перевидано), в якій розглядав історію Польщі крізь призму історії держави та права. 376, 409, 646, 667

Бобрікевич Ян Вацлав (Bobrikiewicz Jan Wacław), приятель Данила Братковського, який засвідчив його тестамент. 290, 291

Бобринський Володимир Олексійович (1867–1927), російський політичний діяч, спочатку октябрист, згодом крайній націоналіст; депутат II–IV Державних дум. Після Всеслов'янського з'їзду в Празі (1908), де порозумівся з польськими шовіністами на антиукраїнському ґрунті, здійснив поїздку до Галичини та Буковини на підтримку місцевих москвофілів. Голова “Галицко-руського благодетельного общества” (1908–1917), яке фінансувало їхню діяльність. 244, 245, 358, 359, 375, 377, 378, 420, 686, 687

Бобровський Стефан (Bobrowski Stefan) (1841–1863), польський політичний діяч, революціонер; походив зі шляхетської родини, яка мешкала в Україні. Вчився у Немирівській гімназії (1852–1854) та в Санкт-Петербурзі. З 1860 – у Києві, брав активну участь у нелегальній діяльності польських революційних сил; 1862 розконспірований поліцією і втік до Румунії. Учасник повстання 1863, член Центрального народного комітету, Тимчасового народного уряду; прихильник звільнення селян, проведення плебісциту щодо державної долі східних земель Речі Посполитої; загинув унаслідок дуелі з графом А. Грабовським у Кракові. Брат *Тадеуша*. 208, 209, 220, 221

Бобровський Тадеуш (Bobrowski Tadeusz) (1829–1894), польський правник, меуарист. Вчився у житомирській та київській гімназіях, з 1844 вивчав право в Київському університеті св. Володимира; 1850 закінчив юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету і повернувся на Житомирщину. На відміну від брата *Стефана* був противником революції; брав участь у комісії з наділення селян землею (1858–1861), роботі судових органів. Вихователь і наставник свого племінни-

ка, відомого англійського письменника польського походження Джозефа Конрада (Теодора-Юзефа-Конрада Коженевського). Його спогади, що посмертно вийшли друком (1900), були неоднозначно сприйняті польським суспільством. 188, 189, 206, 207, 212, 213, 218–221, 660

Богацький Павло, український видавець і громадський діяч. 46

Боголюбський Андрій Юрійович (Andrzej Bogolubski) (бл. 1111–1174), князь вишгородський (1149–1150, 1155–1156), пересопницько-турівський (1150–1151), володимиро-суздальський (1156–1174). 109, 135, 136

Богомолець Францішек (1720–1784), видатний діяч польського Просвітництва, єзуїт, публіцист, драматург, театральний реформатор, поет, вихователь, видавець, перекладач. Автор праць латинською мовою. Виступав на захист польської культури. Викладав риторику в єзуїтських колегіумах у Вільні та Варшаві (з 1751). З 1765 зв'язаний з королівським табором. Редактор “Wiadomości Uprzywilejowanych Warszawskich” (1761–1773), часопису “Monitor” (1767–1768). Останній виходив у 1765–1785 у Варшаві з ініціативи короля Станіслава Августа, відіграв видатну роль у добу польського Просвітництва. Ф. Богомолець очолював єзуїтську друкарню (з ліквідацією ордену 1773 – надвірна королівська). Ініціатор і видавець “Zbioru Dzieł pisów Polskich” (t. 1–4, 1764–1768), а також творів письменників XVI і XVII ст. (зокрема Я. Кохановського). 267

Богун Іван (Bohun Iwan) (бл. 1618–1664), український військовий і державний діяч, полковник подільський, згодом – калницький (вінницький) і паволоцький. 146, 147, 150, 151, 188, 189, 488, 489, 581

Бодуен де Куртене Іван, польський слов'янознавець. 659

Бойко І. Х., харківський видавець брошури М. Бжезинського українською мовою; меценат. 616

Бон Ле Густав, французький психолог, антрополог, філософ культури. 20

Бондар А., 679

Бонецький Адам (Boniecki Adam Józef Feliks) (1842–1909), польський історик, геральдист і правник. Походив зі шляхетської родини герба “Бонча”. Право вивчав у Петербурзькому університеті та Школі права у Парижі. 1865–1872 працював у варшавських судах; потім вийшов у відставку й осів у власному маєтку Свідно під Варшавою, присвятивши себе геральдиці. 1899 розпочав випуск найвідомішого гербівника “Herbarz polski”; встиг опрацювати 13 томів. Один із засновників Польського геральдичного товариства. 280–283, 674, 675

Боплан Гійом Левассер (фр. Guillaume Le Vasseur de Beauplan) (бл. 1600–1673), французький інженер і військовий картограф, автор “Опису України з картами”. 115

Борек П., польський історик літератури. 670

Боровська Яніна (Borowska Janina), польська діячка соціалістичного руху. Краківський соціалістичний щоденник “Naprzód” звинуватив її як таємного агента цар-

ської “охранки”. Я. Боровська розпочала процес зі звинувачення головного редактора видання в її знеславленні. 388, 541

Бородай О., український громадський діяч. 45

Боряк Геннадій, український історик. 638, 641, 650

Босак-Гауке (Bosak-Nauke; Гауке-Босак Йозеф) (1834–1871), польський генерал, учасник повстання 1861–1863; походив з фламандського роду ван дер Гаакен, представники якого з кінця XVIII ст. оселилися у Польщі. 1826 отримали польське шляхетство і герб “Босак”, згодом – графський титул. Формував повстанські загони, на чолі яких зазнав поразки у лютому 1864; відтоді в еміграції у Франції. Загинув під час французько-пруської війни, в який брав участь на боці Франції. 230, 231

Бояновська Е. 679

Браницький Владислав, землевласник. 66, 667

Браницький Ксаверій, польський магнат. 683

Братковський Андрій (Bratkowski Andrzej), дядько *Данила* по матері, власник Свищева на Волині. 282, 283

Братковський Богдан (Bratkowski Bohdan), батько *Данила*, староста Луцького православного братства в 1675–1677. 267, 280–283, 675

Братковський Данило (Bratkowski Daniel) (др. пол. XVII ст. – 1702), громадський діяч, поет, публіцист, брацлавський підстолий, венденський підчаший. Народився на Волині у православній шляхетській родині. Оборонець прав українського населення на шляхетських сеймиках Київщини та Волині. 1697 видав у Кракові збірку сатиричних віршів польською мовою “Świat po części przejrzany” (“Світ, по частинах переглянутий”). За участь у антипольському повстанні під проводом *Семена Палія* страчений у Луцьку. 35, 74, 75, 190, 191, 230, 231, 263, 264, 267–277, 280–291, 669–676

Братковський Іван (Bratkowski Iwan), син *Данила*. 273, 288, 289

Братковський Михайло (Bratkowski Michajło), власник земель у Стрийському повіті. 280, 281

Братковський Олександр (Bratkowski Aleksander), син *Данила*. 273, 288, 289

Братковський Федько (Bratkowski Fed’ko), власник земель у Стрийському повіті. 280, 281

Братковські (Bratkowscy), рід української православної шляхти, що походить зі Стрийщини, згодом – шляхтичів Брацлавського та Волинського воєводств, тісно пов’язаний з Луцьким православним братством. 280, 281, 675

Брем (Альфред) Едмунд (1829–1884), німецький природознавець. 611

Брехуненко Віктор, український історик. 626

Брікнер Олександр, польський філолог та історик літератури. 620

Броніковський Іван, адвокат. 629, 692

Брюховецький Іван Мартинович (Brzuchowiecki Iwan) (1623–1668), український державний і військовий діяч, гетьман (1663). 122, 150, 151, 354, 355, 366, 367, 634

Будзинський М., польський літературознавець. 661

Бужинський Казимир (Burzyński Kazimierz), член PSK. 362–365

Булачек В., український історик. 703

Булиги (Bułyhi; Булиги-Курцевичі), український старшинський рід, nobilitований у Речі Посполитій 1659. Імовірно веде початок від Гедиміновичів (князів Курцевичів), службових князів магнатів Острозьких. З них відомі: Іван, підстароста білоцерківський (1611); військовий діяч і дипломат Максим (Максимиліян), сотник зінківський (1658), староста гайсинський (1659, 1661), полковник уманський (1659, 1664), наказний гетьман Правобережної України за гетьмана А. Могили (1686–1687); його брат Костянтин, старшина Війська Запорозького, який отримав згадану nobilitaцію; Іван (нар. 1730), осавул сотенний ічнянський (1761–1782), військовий товариш полку Ніжинського (1787–1790), занесений до II частини родовідної книги Борзнянського повіту Чернігівського намісництва. 180, 181

Бурлака Галина, український історик літератури. 34, 35

Бурт (Burt). 388

Бурцев В., редактор журналу “Былое”. 690

Буряк Юрій, український поет, видавець. 46

Бучацькі (Buczassy), польський шляхетський рід, який осів на Червоній Русі і породився з місцевими українськими родами. 174, 175

Бутич Марія, український архівіст. 639

Бучинський Мелітон, український фольклорист і громадсько-політичний діяч. 644

Бущинський Стефан (Buszczyński Stefan) (1821–1892), польський історик, філософ, письменник, публіцист, учасник польського Січневого повстання. Був заочно засуджений до смертної кари. Походив зі шляхетської родини на Поділлі. Навчався в Університеті св. Володимира у Києві. Член польських наукових товариств. Друкувався в періодичних виданнях – “Kraj”, “Nowa reforma”, “Ruch literacki”. Автор першої праці, присвяченої балагулам і їх некоронованому “королю” *Антонію Шашкевичу*. 202, 203, 230, 657, 665

Буяк Францішек (Bujak Franciszek) (1875–1953), польський історик. Професор Ягеллонського, Варшавського та Львівського університетів. Дослідник суспільно-господарської історії Польщі доби середньовіччя та XIX ст. Вивчав проблеми осадництва Речі Посполитої на східних “кресах”. Фундатор школи польської господарської історії, особливо історії села; ініціатор досліджень з історичної демографії. Започаткував видавничу серію “Badania dziejów społecznych i gospodarczych” (1931–1950) і часопис “Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”. Автор понад 400 праць, зокрема: “Studia nad osadnictwem Małopolski” (1905); “Galicja” (т. 1–2, 1908–1910); “Historja osadnictwa ziem polskich w krótkim zarysie” (1920) тощо. 164, 165, 647, 664, 678

Бялокозовіч Б. (Białokozowicz B.), польський літературознавець. 698

В

Вагилевич Іван Миколайович (Wahylewycz Iwan) (1811–1866), український громадський та культурний діяч, вчений, поет, архівіст, археограф, один із зачинателів українського національного відродження в Галичині. 160, 161, 641

Вагнер Ріхард, німецький композитор. 20

Валуєв Петро Олександрович (1815–1890), міністр внутрішніх справ Російської імперії (1861–1868). 154, 155, 636–638

Валяй, російський політик. 558

Варфоломєєва Н., літературознавець. 630

Василевський Лев (Wasilewski Leon) (1870–1936), польський громадський діяч, публіцист, історик, журналіст, діяч соціалістичного руху. Закінчив Петербурзький університет; з 1893 переїхав до Львова. Співпрацював з НТШ, українською організацією “Січ”, публікувався на шпальтах українських газет “Народ”, “Життя і слово”, автор книги “Ukraina i sprawa Ukraińska”. З 1921 – співробітник Інституту дослідження національних проблем у Варшаві. Батько письменниці *Ванди Василевської*. 26, 41, 42, 88–90, 94, 95, 468–479, 628, 664, 701, 702, 705

Василевська Ванда, польська письменниця. 705

Василенко Микола, український історик. 41, 647, 648

Васютинський А., польський партійний діяч. 32

Васютинські (Wasiutyńscy), український дрібношляхетський рід на Поділлі, представники якого найдовше зберегли національну свідомість. 174, 175

Вежсейський В. (Wierzejski W.), польський громадський діяч, студент Київського університету. 24

Величко Самійло Васильович (Wieliczko Samijło) (бл. 1670 – після 1728), український козацький літописець. 267, 272, 286, 287, 653, 671

Вергун Дмитро Миколайович (Wergun) (1871–1951), москвофільський публіцист, журналіст, поет, історик літератури. 1889 захистив у Віденському університеті докторську дисертацію “Мелетій Смотрицький як західноруський письменник та графік”. У 1900–1905 у Відні видавав часопис неослов’янофільського напрямку “Славянський век”. З 1907 – у Росії, керував слов’янським відділом газети “Новое время” (Санкт-Петербург). Приват-доцент Московського (1918) та професор Іркутського (1922) університетів. У 1922–1945 – в еміграції у Чехо-Словаччині, викладав російську мову та слов’янознавство у Вищій школі у Празі. З 1945 – у США. Професор Х’юстонського університету (штат Техас, США). 160, 161, 400, 411, 418, 642, 699

Верещака Прокіп († 1659), чернігівський коморник, походив з українського шляхетського роду з Овруччини; прибічник примирення козаків та Речі Посполитої, який брав участь у переговорах з козаками, служив Війську Запорозькому; прибічник гетьмана Івана Виговського та ідеї Великого князівства Руського у складі Речі Посполитої; під час генеральної козацької ради у Германівці забитий козаками. 488, 489

Верецаки (Wereszczaky), збідніла шляхта, представники якої наприкінці XVI – початку XVII ст. були здебільшого юристами і канцелярськими службовцями. Відомі власники ґрунтів у Київському воєводстві: Лев (1576); Леон (1612); Федір; Іван (1617, 1619); Павло, “дворянин” архімандрита Печерського Іосифа Тризни, 1663 перебував у московському полоні; *Прокін*; Василь, його брат, перекладач при козацьких посольствах; Максиміліян, луцький реєнт земський (1686); Семен Савич, полковник канівський (1648–1649). Представники роду брали активну участь у антипольському повстанні *Семена Палія* 1702. З XVIII ст. мешкали на Лівобережжі: Яків, значковий товариш полку Лубенського (з 1772); Олексій Якович, абшитований (звільнений) військовий товариш Гадяцького полку (1788–1789), занесений до 2-ї частини родовідної книги Чернігівського намісництва. 190, 191, 274, 439

Верецинський Юзеф (Йосип) (Wereszczyński Józef) (бл. 1530–1598), церковний та суспільно-політичний діяч. З 1592 – київський католицький єпископ. Автор низки політичних проєктів, спрямованих на оборону України та всієї Південно-Східної Європи від татар і турків, організацію хрестового походу проти них і створення ордену хрестоносців на Лівобережній Україні. 178, 179

Вериго – див. Вериго-Радзивілло-Вичова М.

Вериго-Радзивілло-Вичова Марія (Weryho-Radziwiłłowiczowa Maria) (1858–1944), польська письменниця, педагог, піонерка дошкільного виховання. Засновниця дошкільної установи та першого семінару для дошкільних вихователів. У міжвоєнні роки редактор часопису “Wychowanie Przedszkolne”. 105, 617

Вернадський Володимир, український і російський вчений-природознавець. 16, 17, 624, 640, 670, 676

Вернигора Мусій, легендарний козак-віщун. 660, 671, 704

Виговський Іван Остапович (Wyhowski Iwan) († 1664), український військово-політичний і державний діяч, гетьман Війська Запорозького (1657–1659). 114, 188, 189, 190, 191, 384, 410, 488, 489, 525, 626, 645, 707

Виговські, український шляхетський, згодом старшинський рід, що бере початок від давньоруського боярства або осілих за Ольгерда тюрків Заушшя (Київщина); родові ім’я походить від с. Вигів. Крім Івана, відомі: Гнат, Федір та Андрій, які 1612 конфліктували через продаж частини Вигова; Костянтин, який закрив Вигів (1617); Лазар, продавець частини ґрунтів над р. Могильною 1638; Лукаш, підсудок київський (1644), Самійло, полковник Биховський († 1659), який потрапив до московського полону; Федір Остапович, намісник воєводи київського, член Київського православно-братства (з 1631), гетьманський посол до Москви та Варшави (1657). 439, 563, 590

Винар Любомир, український історик. 34, 35, 698

Винниченко В., український політичний діяч, письменник. 30, 53–55, 57, 59, 606

Виспянський (Wyspiański) Станіслав (1869–1907), один з найвидатніших польських художників, поет, драматург, архітектор і декоратор. Один із засновників

польського модернізму. У творчості вдало поєднував ідеї модерна та фольклорні й історичні мотиви. Неофіційно його прозвали “четвертим польським пророком” (поряд з А. Міцкевичем, Ю. Словацьким і З. Красинським). 210, 211, 661

Вирський Д., український історик. 652

Вишиваний Василь (Габсбург В.), політичний діяч, претендент на українського монарха. 53, 564

Вишневецький Костянтин Іванович (Wiśniowiecki Konstantin) (†1574), житомирський староста (1571–1574), противник входження українських земель до складу Польщі. Учасник Люблінської унії 1569. Його примусили присягнути Короні під загрозою реквізиції маєтків. 148, 149

Вишневецький Михайло (Wiśniowiecki Michał Korybut; Вишневецький Міхал Корибут) (1640–1673), король Речі Посполитої з 1669. *Син Яреми Вишневецького*. 284, 285

Вишневецький Ярема Міхал Корибут (Wiśniowiecki Jeremi Michał) (1612–1651), політичний і військовий діяч, воевода руський (1646–1651), староста гадяцький (1634–1651). Батько короля Речі Посполитої *Міхала-Томаша Корибута Вишневецького*. 146–149, 168, 169, 218, 219, 256–259, 338–341, 364, 365, 389, 634, 662

Вишневецькі (Wiśniowieccy), відгалуження українського князівського роду Несвіцьких з Волині герба власного, який ймовірно походить від турово-пінських Рюриковичів. За родоначальника вважається князь Федір Несвіцький, засновник княжих родів Вишневецьких, Збаразьких, Воронєцьких і Порицьких. За іншою версією, Вишневецькі – нащадки великого князя Литовського Ольгерда (від його сина Дмитра-Корибута). З 80-х років XVI ст. представники роду осідають на Лівобережній Україні (Лубенщина, Роменщина). Роль роду в політичному та економічному житті України була винятковою. Найвідоміші представники: Байда (Дмитро Іванович) (†1563), легендарний засновник Запорозької Січі й борець з турками й татарами; його двоюрідний брат Михайло Олександрович (1529–1584), черкаський та канівський староста (1559–1580), любецький (1584), брацлавський (1580–1581), київський (1581–1584) каштелян, гетьман Війська Запорозького, який першим одержав від польського короля булаву і клейноди; фундатор трьох православних монастирів. Похований у Києво-Печерській лаврі; *Єремія (Ярема) Вишневецький* (1612–1651), воевода руський (з 1646), головнокомандувач коронних військ і його син – король Речі Посполитої *Міхал Корибут Вишневецький* (1669–1673). 164, 165, 172, 173, 645

Вільгельм II, німецький імператор. 591, 597, 635

Вільгельм Завойовник, англійський король. 594

Віталій А. – див. Максименко Віталій.

Вітен (Вітень; лит. Vytenis) (бл. 1260 – до 1316), великий князь литовський (1295–1316). 111

Вітенко М., український історик 703

Вітовт (Witold; лит. Vytautas) (бл. 1350–1430), великий князь литовський (1392–1430). 138–141

Вишовата-Вальчак К. (Wiszwata-Walczak), польський історик. 670

Владислав IV Ваза (Władysław IV Waza) (1595–1648), польський король і великий князь литовський (1632–1648), цар московський обраний (1610–1613) і титулярний (1610–1634), титулярний король Швеції. 146, 147

Водзицький Казимир Станіслав Міхал, польський орнітолог, літератор, землевласник. 612

Вовк Федір, український археолог. 648, 672

Водзицький Людвіг, краківський консерватор. 646

Возніцький К., автор антиукраїнських брошур. 549

Возняк Михайло, український історик літератури. 659, 678

Войцехівський Р., польський партійний діяч. 24

Волевач Тишко (Wolewacz Tyszko), заможний чигиринський козак, який 1600 заповідав дружині та дітям великий маєток і значне рухоме майно. Засновник козацько-старшинського роду, відомого у XVII–XVIII ст. Три його сини: Антон, Андрій та Іван були занесені до Реєстру Війська Запорозького 1649 як козаки сотні Чигиринської. Згодом Іван став генеральним обозним (1650), полковником і наказним полковником чигиринським (1651 та 1653). Його нащадки служили військовими і значковими товаришами; Антон Якович (†1760), осавул полковий миргородський, прибічник *Павла Полуботка*. Рід згас у XIX ст. 172, 173

Володийовські (Wołodujowscy), український дрібношляхетський рід на Поділлі, представники якого найдовше зберегли національну свідомість. До Реєстру Війська Запорозького 1649 увійшли Процик, Степан, Хомиця, Левко, Семен та Ярема. 174, 175

Володимир Великий (Włodzimierz Wielki; Володимир I Святославич) (958?–1015), великий князь київський (980–1015). 109, 111, 134, 135, 639, 648, 650, 660, 677, 683

Володимирко; Володимирко Володарович (Володаревич) (1104–1152), галицький князь (з 1141; за ін. даними – 1144). 111

Володкевич (Володоквич) К., польський землевласник, меценат. 66, 667

Волюшиновський Йоакім, український видавець і публіцист. 645

Волховський Фелікс Вадимович (1846–1914), письменник, журналіст, російський революціонер. Народився на Полтавщині у дворянській родині; навчався в університетах Петербурга, Одеси та Москви. Активіст московської “Малоросійської громади” (1863–1866). За участь у студентському та революційному русі неодноразово заарештовувався, проходив за “процесом 193-х” народозвольців. 471

Вольська Францішка, громадська діячка української групи римо-католиків у Києві, соратниця В. Липинського. 32, 60, 65, 666, 703, 704

Вольський С., чоловік Ф. Вольської, інженер. 32, 664

Вороний Микола Кіндратович (1871–1938), український громадсько-політичний діяч, поет, театрознавець, актор, перекладач, репресований сталінським режимом. 399, 606, 642, 695

Воронич Ян-Павло, шляхтич. 673

Вороничі (Woronicze; Ворони, Вороновичі), український боярсько-шляхетський рід, за легендарною традицією пов'язаний з князями Загомулинськими. З кінця XV – початку XVI ст. відомий як рід заможних київських зем'ян місцевого походження. Відомі: Івашко Ворона, житомирський боярин, державець волості Хотень (1472); київський земський писар Василь Воронич (1608–1613); київський підкоморій Філон (1630–1639). Представники пінської гілки роду разом з іншою повітовою шляхтою 1657 склали присягу на вірність гетьману і Війську Запорозькому. Стародубські шляхтичі Мартин і Федір 1656 отримали гетьманський універсал на спадкові маєтності по батьку і стрию Тимофію та Бенедикту Воронам. 172, 173

Ворцель С., польський громадсько-політичний діяч, шляхтич. 656

Г

Габсбург В. – див. *Вишиваний Василь*.

Габсбург Франц-Фердинанд – див. *Франц Фердинанд*.

Гавдида Н., український літературознавець. 21

Гавратинський (Hawratiński), український шляхтич, учасник Української революції 1648–1657, страчений поляками після поразки козаків під Красним (1651). 190, 191

Гай-Нижник П., український історик. 607

Галатовський Йоанникій (Galatowski Joannicy; Галятовський Іоанникій (чернече ім'я Йоанникій, з 1650)) (бл. 1620–1688), український письменник, церковний та громадсько-політичний діяч. 282, 283

Ганкевич В., український громадсько-політичний діяч. 644

Гарасимчук В., український історик. 585

Гейльперн Маврикій (Максиміліан, Морис) Пінхусович (Heilpern) (1856–1924), польський природознавець, учасник робітничого руху, педагог. Був заарештований (1878) та перебував на засланні в Сибіру за участь у соціал-демократичному та робітничому русі. На засланні створив гуртки для самоосвіти засланців, вчителював. Перед 1886 отримав дозвіл повернутись на батьківщину. М. Гейльперн – один із засновників та скарбник Польського красназнавчого товариства у Варшаві із З. Глогером на чолі (1906). 1915 поновив своє право викладати в школі та вишах. Автор книжок для вчителів і з питань самоосвіти. 105, 618

Гербачевський Юзеф Альбін (лит. Juozapas Albinas Herbačiauskas) (1876–1944), поет, драматург, публіцист, перекладач, літературний критик; писав польською та литовською мовами. Засновник литовського експресіонізму в літературі (драма “Potępienie” (“Засудження”), 1906). Навчався в Ягеллонському університеті у Кра-

кові. Співзасновник литовського громадсько-культурного товариства “Ruta” (1904) у Кракові. Обстоював незалежність Литви та виступав за литовсько-польське зближення. Автор праці з історії литовсько-польських стосунків “Odrodzenie Litwy wobec idei polskiej” (“Відродження Литви у зв’язку з польською ідеєю”) (Kraków, 1905). Друкувався в часописі “Museion” (Париж; Краків, 1911–1913), останньому впливовому друкованому органі літературно-мистецької “Молодої Польщі”. Викладав у Ковенському університеті (тепер – м. Каунас, Литва; 1911–1924) польську мову та літературу; з 1933 мешкав у Варшаві. 226, 227, 664

Гербест Бенедикт (Herbest Benedykt) (1531–1598), канонік, єзуїт, польський теолог, письменник, педагог, який виступав з антиукраїнських позицій. Освіту здобув у Краківській академії, де згодом працював на посаді професора. Служив писарем у магістраті Дрогобича, у Львівській катедрі, був ректором Ярославського єзуїтського колегіуму. Один з перших представників єзуїтської школи, який сформулював ідею церковної унії. Обстоював ідею першості Папи Римського. Підтримував реформу календаря. З ним полемізував Герасим Смотрицький. 146, 147, 433, 633

Гербурт Ян Щасний (Herburt Szczesny), шляхтич-католик, сяноцький каштелян. Автор брошури “Zdanie o Narodzie Ruskim” (“Думка про руський народ”) (1613), де захищав права руської шляхти. 452–453, 567, 580, 631, 704

Геровський Ю., керівник “Народного дому”. 646

Герцберг Е. Фрідріх, канцлер Пруссії. 635

Гехтер Максим, український публіцист. 605, 606

Гирич Ігор, український історик. 17, 19, 36, 37, 39, 44, 45, 51, 53, 59, 61, 78, 85, 91, 606, 619, 647, 648, 666, 668

Гіляровський Володимир, російський письменник. 688

Гінніус В. В. 679

Гісцова Л., український архівіст. 638

Гладкий Йосип Михайлович (1789–1866), останній кошовий отаман Задунайської Січі на території Османської імперії (з 1827). 110, 117

Глизь Іван, український архівіст. 639

Глібов Леонід, український поет. 640

Глібовицький Іван (Hlibowicki), буковинський москвофіл, член групи діячів (В. Продан, Г. Купчанко), що гуртувалися навколо місцевих часописів “Русская правда” (з 1880), “Православная Буковина” (1893–1901), “Буковински відомости” (1895–1909), “Православная Русь” (1909–1910). 160, 161, 376, 378, 697

Глібовицький Микола, москвофіл. 627, 642

Глінка Оттон, польський консерватор, публіцист. 662

Гнатюк Володимир, український етнолог. 643, 657

Гоголь Микола Васильович (1809–1852), письменник, класик російської та української літератури. 42, 208, 309–311, 383, 384, 438, 443–445, 678–680, 701

Гоголь Остап (Євстафій) († 1679), військовий і політичний діяч доби Хмельниччини і Руїни, полковник кальницький (1648), подільський (1654–1664, 1666–1671), наказний гетьман Правобережної України (1675–1678). 265, 308, 309

Голіцин Дмитрій Михайлович (1665–1737), російський державний та військовий діяч, дипломат. Командувач російськими військами в Україні (1708), київський генерал-губернатор (1711–1718). 430

Головацький Яків Федорович (Hołowacki) (1814–1888), український поет, етнограф, історик, педагог, громадсько-політичний діяч Галичини. Один із засновників “Руської трійці”. 160, 161, 641, 642

Головін О., міністр освіти Російської імперії. 637

Гольчевська Марія, польська вчителька, перекладач і популяризатор досягнень у царині природничих наук. 618

Гончар О., український письменник. 678

Горват С., польський землевласник, українофіл. 32

Гордієнко Кость († 1733), кошовий отаман Запорозької Січі, військовий і політичний діяч. 273, 525

Горностаї (Hornostaje; Романовичі), український зем’янський рід з Київщини. У XVI ст. посідали значні уряди у Великому князівстві Литовському. Центром поліських маєтностей було м. Горностайпіль. Відомі: Горностай Остафій, намісник овруцький (1487–1493, 1503), загинув у битві з татарами; Іван Остафійович Горностай († 1558), господарський маршалок (1529), підскарбій земський (з 1530), новогрудський староста (з 1551), довірена особа короля Сигізмунда I Старого та його дружини Бони; Оникій Остафійович († 1566), руський писар, намісник черкаський і канівський (1544–1547), господарський маршалок (з 1551); Гаврила Іванович († 1587), мінський (з 1566) та берестейський (1576) воєвода, який зосередив у своїх руках всю спадщину Горностаїв; Самійло († 1624), підкоморій київський. Після смерті бездітного Михайла Самійловича (1637) маєтності роду розійшлися посагом за його сестрами. Іван, козацький сотник з шляхтичів, згаданий 1648, за припущенням В. Липинського, теж міг бути сином Самійла. 172, 173

Горбець Віктор, український історик. 626

Грибинюк (Hrybinjuk) Юхим, український діяч, один з найактивніших представників Петербурзької громади, висловив співчуття газеті “Рада” з приводу смерті Йосипа Юркевича. 466, 467

Гришко Василь, український філософ. 678, 680

Грінченко Борис, український громадський діяч, письменник. 29, 59, 83, 539, 605, 606, 608, 615, 617, 622, 642, 648

Гроза Кароль, переховувач мемуарів про Коліївщину. 654

Гроцій Гуго, нідерландський юрист і філософ. 685

Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934), український історик, організатор науки, громадсько-політичний і державний діяч, археограф, письменник. 14, 16, 17, 19, 24, 28, 29, 31, 34–43, 48, 53, 59, 60–72, 75, 76, 92, 111, 117, 142, 143, 146, 147, 150–153, 158–161, 164, 165, 172–175, 182–185, 538–540, 559, 562, 565, 566, 568, 571, 576–578, 583, 585, 586, 589–591, 605, 606, 619–622, 626, 628, 629, 632–634, 636, 642, 643, 647–652, 657, 666–668, 678, 679, 695, 696, 698, 701, 702

Гудь Богдан, український історик. 629, 661

Гулак Микола, український громадський діяч. 639

Гулевичі (Hulewicz), український шляхетський рід з Волині. У XVI ст. мав до 15-ти гілок, наступного століття зафіксовані Гулевичі-Воютинські, Дрохленські та Перекальські. Представники роду посідали різні уряди на Волині та інших землях Речі Посполитої. Найвідоміші: Федір (Феодосій) Гулевич-Воютинський, єпископ Луцький і Острозький, Холмський і Белзький, Володимирський і Берестейський (1540–1560); його син Василь Федорович Гулевич-Затурецький († 1597), підстароста і військовий володимирський, посол на Люблінський сейм (1569); Габріель Богушевич Гулевич-Воютинський (1595–1672), королівський ротмістр, учасник Хотинської війни (1621), хорунжий чернігівський (1642–1668), кальвініст, 1655 перейшов на бік шведів, згодом – приєднався до Дердя Ракоці, підданий баніції, але 1662 її скасовано; Лукаш Богушевич Гулевич-Воютинський († 1655), староста звенигородський, активний учасник боротьби з козаками (Корсунської битви (1648), Збаразької оборони (1649), облоги Вінниці (1651), Берестейської битви (1651) та ін.). До цього ж роду належить Гальшка (Єлизавета) Василівна Гулевичівна (1575–1642), фундаторка Київського братства, монастиря і школи при ньому. 172, 173, 270

Гулевич-Перекальський Данило (Hulewicz-Perekalski Daniel), київський шляхтич, який засвідчив заповіт *Данила Братковського*. Походив з не дуже заможної гілки відомого великого волинського шляхетського роду *Гулевичів*. 290, 291

Гуляницький Григорій (Hulanicki), нащадок старовинного волинського шляхетського роду Гуляницьких (Гуляльницьких) герба власного. Полковник ніжинський (1656), корсунський (1672), наказний гетьман сіверський (1659). 190, 191, 488, 489

Гучков, російський політик. 558.

Гучковський К., польський українофіл. 605

Г

Гавронський Францішек – див. Равіта-Гавронський.

Галаган Григорій, український громадський діяч, землевласник. 27

Галатовський Й. – див. Гаятовський Й.

Ганцаж Богдан (Gancarz B.), польський журналіст, історик. 24, 605, 620, 629, 666, 668

Гаштовт (Gasztowt, Гаштольд, Гоштовт) Мартин Іванович († після 1483), литовський магнат. По смерті удільного київського князя Семена Олельковича, швагrom

якого він був, поставлений великим князем Вітовтом київським воєводою, що засвідчило остаточну ліквідацію князівства. З 1480 – воєвода троцький, маршалок земський. 282, 283

Гедимін (лит. Gediminas) (бл. 1275–1341), великий князь литовський (з 1316). 111

Гедройць Єжи, польський громадський і культурний діяч, редактор журналу “Культура”. 88

Георг Стефан, німецький філософ. 572

Герсон-Домбровська Марія (1869–1942), польська різьбярка, письменниця, перекладачка (підписувалась М. G.). 104, 617

Гізель Інокентій (Gizel Innocenty) (бл. 1600–1683), український освітній, церковний і суспільний діяч, вчений-богослов, філософ, історик. З 1656 – архімандрит Києво-Печерської лаври. Брав активну участь у створенні “Києво-Печерського патерика” (1661). Йому приписують авторство “Синопису” – першого компілятивного нарису історії України. 186, 187

Гіллер Агатон (Giller) (1831–1887), польський журналіст і письменник, діяч національного руху. Член і тимчасовий голова повстанського Національного уряду (1863). Співзасновник Польського національного музею в Раперсвілі (Швейцарія, 1870). Автор праці з історії Листопадового та Січневого повстань – “Historja powstania narodu polskiego w 1861–1864” (4 т., 1867–1871). 230, 664

Гловацькі (Głowaccy; Головацькі), український шляхетський рід, походить від спольщених землян, нащадків руського боярства. Під час Української національної революції 1648–1676 відомий Петро Головацький, до революції – поліський шляхтич, драгун із залоги Кодацької фортеці, найближчий радник *Богдана Хмельницького*, наказний полковник переяславський (1648–1649) 190, 191

Гоздава, псевдонім – див. Чеконський Леон.

Голуховський Ромуальд, польський аристократ, землевласник. 667

Гонта Іван († 1768), ватажок українського гайдамацького руху, один з проводирів Коліївщини. 119, 431, 623, 625, 654

Гославський (Gosławski) Маврикій (1802–1834), польський поет, учасник російсько-турецької війни 1828–1829 р. та Листопадового повстання. 1828 опублікував поеми “Urojenia” (“Ілюзії”) і “Leszek” у “Dzienniku Warszawskim”. За відмову від капітуляції при облозі Замостя царськими військами був висланий вглиб Російської імперії, але йому вдалося втекти до Галичини. Помер від тифу у в’язниці в Станіславові (тепер – Івано-Франківськ) після переходу на лівий берег річки Збруч. Його поезії вийшли друком 1864. 196, 197

Гоцинський (Goszczyński) Северин (1801–1876), польський громадський діяч, поет доби польського романтизму, представник української школи в польській поезії. 1820 – член “Союзу вільних поляків” у Варшаві, потім в Україні. Учасник Листопадового повстання, після поразки якого переїхав до Львова, де заснував нові політичні гуртки. З 1838 – в еміграції у Франції. 1872 повернувся до Львова. Най-

важливіший твір – поетична повість “Канівський замок”, присвячена Коліївщині 1768. Автор творів “Могила Баби або Небаби, козацького отамана в Доброполі” (1838), “Уманські лірики” (1824–1825), “Канівський замок” (1828), “Король замчиська” (1842) та ін. 196, 197, 407, 661, 697

Грабовський Михайло (Grabowski Michał) (псевдонім Едвард Тарша) (1804–1863), письменник, літературний критик, історик, представник т. зв. української школи в польській літературі. Походив зі шляхетської родини. В Уманській гімназії навчався разом із *С. Гоцинським* і *Б. Залеським*, проте гімназію не закінчив, перейшов до Одеського ліцею і згодом опинився у Варшаві. Під час Листопадового повстання належав до католицько-консервативного, “білого” табору. На відміну від польських романтиків плекав ідею всеслов’янської єдності, співпраці з Росією. Інтерес до минулого українського народу зумовив його бажання вивчати історичні джерела, виявляти нові. Результатом стало видання (спільно з *А. Пшездзецьким*) “*Źródła do dziejów polskich*” (“Джерела з польської історії”) (1845). Працю “*Ukraina dawna i teraźniejsza*” (“Україна давня і сучасна”) (1850) присвятив археологічним пам’яткам Наддніпрянської України. На відміну від інших представників польського романтизму (*М. Чайковський* та ін.) критично ставився до історичної ролі козацтва як “омріяної легенди”. Його праці вплинули на світогляд *П. Куліша*. 1850 переїжджає до Києва. Основні художні твори, присвячені Україні, висвітлювали соціальне життя шляхти й українського народу: “*Koliszczyzna i stepy*” (1838), “*Stannica hulajpolska*” (5 т., 1840–1841) тощо. Вершиною публіцистичної діяльності М. Грабовського є його “*Ответ Поляка русским публицистам, по вопросу о Литве и западных губерниях*” (1862), спрямований проти експансіоністської політики Росії. 198, 199, 661

Грайс (Грейс) Броніслав, польський вчитель з с. Жулин у Галичині. 398, 399, 695

Громадський Йозеф (Gromadzki Józef Prosper). 290, 291, 667

Грохольський Влодзімеж, польський громадський діяч, українофіл. 32, 66, 645

Грохольський Казимир, польський консервативний політичний діяч, “подоляк”. 667

Грохольський Людгард, польський громадський діяч, українофіл. 32, 66

Гурські (Górscy; Гурські), шляхетсько-старшинський рід, який 1664 наново отримав сеймову nobilitację (герба “Абданк”). Відомі: не названий на ім’я шляхтич Гурський, генеральний осавул, страчений 1651 у Києві за “зраду під Берестечком”; Войтех, який отримав nobilitację, Іван, полковник канівський 1674–1676, який перейшов на бік гетьмана І. Самойловича, але був ув’язнений московським канівським воєводою князем Волконським; значний військовий товариш у Переяславі (1683), власник с. Слободки Бубнівської сотні; Павло (1702–1790), значковий товариш полку Чернігівського. 180, 181

Д

Давидяк В., москвофіл. 627

Данило Романович (1201–1264), галицько-волинський князь (1238–1264), перший король Русі (1253). 107, 110, 136, 137

Даниловичі (Daniłowicze), український магнатський рід, що походить від давніх галицьких бояр (за легендою – від Данила Галицького). Відомі: Олександр Данилович, руський воевода, корсунський староста (1594–1622), який осів на Київщині після одруження зі спадкоємицею гетьмана *Станіслава Жолкевського*; його син Станіслав, теж корсунський староста (1622–1636), який за шлюбом успадкував маєтки Семашків на Волині; Ян, його спадкоємець на цій посаді (1636–1643), руський воевода; Петро, кременецький староста (1636–1645). 174, 175

Дарвін Чарльз, англійський природознавець. 612

Дейми (Deuty), німецький рід в Чехії. 338, 339

Делькевич Й., керівник “Народного дому”. 646

Дембінський Броніслав (1858–1939), польський історик, католицький діяч. Професор Львівського (1892), Варшавського (1916) та Познанського (1923) університетів. Ректор Львівського університету (1907–1908). Спеціалізувався на історії папства, історії дипломатії у XVI–XVII ст., історії Польщі XVIII ст. Вперше опублікував документи з історії місії *Василя Капніста* до Берліна (“*Tajna misja Ukraińca w Berlinie*”, 1896). 152, 153, 635, 636

Дикштайн Шимон, польський марксист. 656

Дильонтова Г., польський історик. 684

Діденко П., редактор часопису “Світло”. 608

Джиджора Іван, український історик. 620, 648

Дзедушицький Войцех, польський консервативний діяч, “подоляк”. 667

Дзюба Іван, український літературознавець, публіцист, громадський діяч. 630

Дзялинський Т., власник рукопису про коліївщину. 654

Дзіки (Dziki), шляхетський рід, що походить від перших польських колоністів на Русі, які прийняли православ’я. Відомі у XVII ст.: Микола, власник Бабина; його син Петро, полковник фастівський (1651); інший син Михайло (чернече ім’я – Мелентій), ректор Могилянської академії, ігумен Києво-Братського монастиря; Ян, хорунжий брацлавський (1648), був на боці поляків. 180, 181, 651

Дідушицький Володимир, польський землевласник, українофіл. 27, 80

Дідушицькі (Dzieduszyccy), спольщений український магнатський рід у Галичині. 174, 175

Дір, київський князь, імовірно до 860. 111

Длугош Ян (Długosz Jan) (1415–1480), польський історик, церковний діяч, дипломат, автор хроніки. 140–143, 631, 632

Дмитрієв М., український громадський діяч. 608

Дмовський (Dmowski) Роман (1864–1939), польський політичний діяч. Закінчив Варшавський університет. Співзасновник Національної польської ліги (1893) та Національно-демократичної партії (1896), яка стояла на відверто шовіністичних пози-

ціях. Автор ідеологічного маніфесту цього руху “*Myśli nowoczesnego Polaka*” (“Думки сучасного поляка”), де глорифікував насильство. Автор інкорпораційної концепції відродження польської державності під російським берлом, спрямованої проти німецького імперіалізму. Виступав проти українського національно-культурного руху. Депутат II та III Державної думи. Основні праці: “*Myśli nowoczesnego Polaka*” (1903), “*Niemcy, Rosja i kwestia polska*” (“Німці, Росія та польське птнання”) (1908), “*Polityka polska i odbudowanie państwa*” (“Польська політика і відбудова держави”) (1925). 46, 87, 186, 187, 208–211, 216, 217, 376–378, 400, 418, 494, 495, 646, 659–663, 667, 686, 687

Добрянський Адольф (Dobrzański, нім. Ritter Dobrzanski von Sacsurov Adolf) (1817–1901), політичний і громадський діяч, історик, публіцист. У 1840-х – 1870-х – лідер москвофільського руху у Галичині та на Закарпатті. 356, 357

Довойна-Сільвестрович Мечислав, видавець. 629

Доленга-Ходаковський Зоріан – див. Чарноцький Адам Зоріан.

Доманицький Василь Миколайович (Domanicki W.) (1877–1910), український історик, літературознавець, публіцист, громадсько-політичний діяч. Був співробітником “Літературно-наукового вісника”, “Записок Наукового товариства імені Шевченка”, видавництва “Вік”, друкувався в газетах “Громадська думка”, “Рада”, “Нова громада”, “Український вестник” та “Рідна справа – Думські вісті”. Автор багатьох творів з історії України та літературознавства: “Козаччина на переломі XVI–XVII ст.”, “Пісня про Нечая”, “Піонер української етнографії З. Доленга-Ходаковський”, “Про Галичину”, “Про Буковину”, “Критичний розслі над текстом «Кобзаря»”, “Авторство Марка Вовчка” тощо. За його редакцією вийшло 3-тє видання “Кобзаря” Т. Шевченка (перше – повне), 2-ге видання “Історії України” М. Аркаса. 22, 27, 32, 34, 35, 39, 44, 83, 106, 198, 199, 267, 280, 281, 292, 293, 395, 605, 608, 618–622, 628, 649, 656, 667, 668, 675, 694

Доній О. 656

Дондуков-Корсаков О. – див. Дундуков-Корсаков О.

Донцов Дмитро, український публіцист, громадсько-політичний діяч. 31, 52, 59, 574, 605, 620

Дорошенко Володимир, історик українського національного руху, бібліотекар і бібліограф, діяч РУП і УСДРП. 56, 57, 62, 73

Дорошенко Дмитро, український історик, громадсько-політичний діяч. 13, 14, 29, 31–33, 40, 58, 61, 589, 596, 606, 607, 619, 628, 666, 668

Дорошенко Петро Дорофійович (1627–1698), гетьман Правобережного Війська Запорозького (1665–1676), гетьман Війська Запорозького обох сторін Дніпра (1668–1669). 35, 114, 150, 151, 264, 525

Драгоманов Михайло (Drahomanow) (1841–1895), український громадський і політичний діяч, історик, філософ, публіцист. 17, 24, 26, 27, 80, 267, 429, 432, 466, 467, 526, 559, 562, 576, 577, 672, 700

Дрогойовські (Drohojowscy), рід, який походить від спольщеного руського боярства. У першій половині XVII ст. відомий Анджей, чоловік Єлизавети Горностай, який успадкував більшу частину ґрунтів Горностаїв. 174, 175

Дроздовський М. (Drozdzowski M. R.), польський історик. 670

Дубінський Францішек, польський громадський діяч. 680

Дудикевич Володимир Феофілович (1861–1922), громадський і політичний діяч, один з лідерів галицьких москвофілів. Доктор права, адвокат у м. Коломия, посол Галицького крайового сейму (1908). Один з організаторів і керівників Руської народної організації, співпрацював з російською адміністрацією після окупації Галичини під час Першої світової війни (1914–1917), очолював “Русский народный совет”. Після відступу російської армії виїхав до Росії. 160, 161, 356, 357, 376, 378, 398, 408, 409, 418, 420, 430, 627, 642, 686

Дудко Віктор, український історик. 640

Дундуков-Корсаков (Dundukow-Korsakow, Дондуков-Корсаков) Олександр Михайлович (1820–1893), князь, російський військовий та державний діяч, генерал від кавалерії (1878). Київський, подільський і волинський генерал-губернатор (1869–1877), командував військами Київського округу (1877). 157, 158, 640, 641

Дуніни-Борковські, старовинний український шляхетський рід, який на Правобережжі став польським, а на Лівобережжі – козацько-старшинським, згодом дворянським. Лівобережний бере початок від Каспера Андрійовича (перша пол. XVII ст.). Відомі: Василь Касперович (Карпович, 1640–1702), полковник чернігівський (1672–1687); Андрій Якович (1753–1805), чернігівський губернський маршалок; Дмитро Андрійович († бл. 1800), поет і перекладач. 437

Дурдуківський Володимир, український громадський діяч, перекладач, педагог. 27, 606, 648

Духінський Францішек Генрик (1816–1893) – польський етнограф, історик, еміграційний діяч. Автор псевдонаукової теорії слов’янської етнографії. Відносив росіян до туранців (фіно-монголів), які, підкоривши землі білорусів та українців (русинів), привласнили їхнє національне ім’я. Ф. Духінський доводив, що відновлення слов’янської польської держави, яка включала б землі українців та білорусів й була б надійним буфером поміж цивілізованою Західною Європою та могутньою державою автократичних “москалів”, відповідає інтересам арійської Європи. Головні праці вийшли у Парижі: “Zasady dziejów Polski i innych krajów Słowiańskich” (1858–1861, t. 1–3), “Treść lekcji historii polskiej wykładanych w Paryżu” (1860), “Poligne et Ruthenie. Origines slaves” (1861), “Peuples Aryâs et Tourans, agriculteurs et nomades” (1864) тощо. 194, 195, 206, 207, 356, 357, 659

Духопельников В., український історик. 648

Дьяконов І., російський історик. 632

Дядюк Мирослава, український історик. 22

Е

Еджертон В., англійський історик. 635, 636

Естрайхер К. (Estrajcher К.), видавець. 267, 673

Є

Євшан М., український літературознавець, критик. 39, 42, 701, 702

Єзерський Міхал, власник рукопису про гайдамачину. 654

Єкельчик Сергій, український історик. 684

Єленський Ольгерд (1881–1941?), литовсько-білоруський шляхтич, публіцист, промисловець, політичний діяч міжвоєнної Польщі. Загинув у в'язниці НКВД. 224, 225

Єловицькі (Jełowiccy, Яловицькі, Боженці), рід заможних волинських зем'ян. Походить від галицького боярства. Першим на Волині згадується Пашко Єловицький (сер. XV ст.); Гнівош Іванович, кременецький суддя (1544); Савин Гнівошевич, кременецький земський підсудок (1566–1591), військовий (1595); Антон Гнівошевич, кременецький земський суддя (1578–1589), Данило, кременецький підкоморій (1641–1648); Филон, дідич на Ланівцях, військовий володимирський (1649), представник лояльної до Речі Посполитої шляхти, який на елекційному сеймі 1649 виступав на захист православної віри. 172, 173

Єрлич Яким Олізарович (Jerlicz) (у чернецтві Йоахим) (1598–1674), український шляхтич. Службову кар'єру розпочав підписком у канцелярії Руської метрики. 1628–1633 – чернець Київського Пустинно-Микільського монастиря, але після захоплення його митрополитом Петром Могилою залишив чернече життя. Осів на Житомирщині; після початку Української революції 1648–1657 довгий час переховувався у Печерському монастирі, 1651 втік на Волинь. Автор записок під назвою “*Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów...*” (“Літописець, або Хронічки різних справ і подій давніх і теперішніх часів...”). Хроніка описує події за 53 роки (1620–1673). 184, 185

Єфремов Сергій Олександрович (1876–1939), український громадсько-політичний і державний діяч, літературний критик, літературознавець, історик літератури, академік ВУАН. 14, 23, 27, 29, 31, 32, 40, 41, 47, 58–60, 308, 309, 392, 550, 606, 608, 641, 647, 653, 655, 666, 678, 679, 692–694, 701, 708

Ж

Жабокрицький Діонісій (1652–1712), єпископ луцький і острозький, спочатку православний (з 1695), з 1702 – уніатський. Київський підвоєвода (з 1684), кременецький підстароста (з 1691), луцький земський писар (1693). Обраний луцьким єпископом, але не отримав висвячення від київського митрополита. Брав активну участь у політичних подіях (підтримував короля *Станіслава Лещинського* і коронного гетьмана А. Синявського); на початку 1709 схоплений росіянами, засланий на Соловки (1711); по поверненні до Москви помер. 269, 270, 271, 274, 672

Жданович А. – див. Зданович А.

Жевуська С., дружина С. Подгорського. 705

Жевуський Генрик (Rzewuski Henryk; Ржевуський) (1791–1866), польський магнат, граф, родом з Волині, письменник і публіцист консервативного напрямку, звеличував у своїх історичних творах часи польського панування XVII–XVIII ст., разом з тим малював бароково-витіюваті постаті козаків. 180, 181, 651

Жевуський С., польський магнат. 683

Жигимонт – див. Сигізмунд III.

Житецький Павло, український мовознавець, громадський діяч. 648, 657

Жмудський А., друкар у Харкові. 616

Жолкевський Станіслав, коронний гетьман. 25

Жук Андрій, український політичний діяч РУП і УСДРП, публіцист. 15, 28, 29, 36, 38, 43, 53, 54, 56–63, 70, 564, 565, 591, 700

Жуковський С., ксьондз. 685

Жулкевські, український шляхетський рід (у 1587–1632). 250, 251, 258, 259

Жураковські (Жураховські), старовинний український рід, який на Правобережжі став польським, а на Лівобережжі – козацько-старшинським. Засновник на Лівобережжі – Михайло, сосницький сотник (1649). Відомі: Яків Михайлович († 1704), глухівський сотник і наказний полковник, полковник ніжинський (1678–1685), значний військовий товариш (1687–1700); Лук'ян Якович († 1718), осавул, суддя, полковник ніжинський (1708–1718); Василь Якович († 1730), генеральний осавул (1710–1724), заарештований у справі Павла Полуботка і 1722–1727 жив у Петербурзі та Москві; Андрій Якович, підкоморій (1767–1772) та полковник ніжинський (1774–1782), бригадир (1783–1788). Віднесений до VI частини дворянської родовідної книги Чернігівського намісництва; рід згас у середині XIX ст. 437

3

Забужна М. М. – див. Маріуц-Гринева Марія.

Забуські (Zabuscy), старовинний український козацький рід. Найвідоміший Семен Забуський (Забузький), політичний авантюрист, служилий шляхтич коронного хорунжого, належав до реєстрового козацтва. На початку Української революції 1648–1657 приєднався до Богдана Хмельницького, але вже після Пилявецької битви 1648 перейшов на бік поляків; 1649 номінований ними гетьманом Війська Запорозького. Після офіційного визнання Богдана Хмельницького за Зборівською угодою – ввійт на Перемишлянщині. 1650 отримав нобілітацію і дозвіл вербувати козацьке військо. Напередодні Берестецької битви здобув для поляків цінні відомості. У 1653 – ротмістр корогви полку Александра Конецпольського. Подальша доля невідома. Крім нього, відомий Федір, осавул полковий переяславський (1660–1663), засланий московським урядом 1663, звільнений 1669 і відновлений на уряді, учасник старшинської ради 1671, яка обрала наказним гетьманом Василя Ігнатовича. 180, 181

Загоровські (Zahorowscy), значний волинський шляхетський рід, який походить від руського боярства. Пов'язаний родинними та шлюбними зв'язками з князями *Вишневецькими, Заславськими, Збараськими, Курцевичами* та ін. У XV ст. були найзаможнішими хоругвовими панами, що мали власні зағони. Відомі у XVI–XVII ст.: Петро Богданович († 1566), городничий і ключник луцький; Василь Петрович († 1580), брацлавський каштелян (1572–1580), меценат і прихильник православ'я, під час татарського набігу захоплений у полон і помер у Криму; Андрій, земський підсудок Волинського воєводства (1605–1616); Григорій, протонотарій митрополита М. Рогози, полоцький єпископ (1596), який підтримував Берестейську церковну унію 1596; Андрій, луцький земський підсудок (1605–1616); Віктор, ігумен Мгарського Лубенського монастиря, 1669 перебував у засланні на Соловках. 172, 173

Заїкин В'ячеслав, український філософ та історик інтелектуального життя. 579

Зайончковські, шляхетський рід. 258, 259

Заклинський Корнило, український історик. 642

Залеський Богдан (Zaleski Józef Bohdan) (1802–1886), польський поет-романтик, представник “української школи” в польській літературі. Походив з неможливої шляхетської родини. Учасник повстання 1830–1831, після того – в еміграції у Франції, член демократично-патріотичного товариства “Молода Польща” (1834–1836), з 1836 – релігійно-просвітницького Товариства з'єднаних братів. Його поезії переклав і видав Іполит (Володимир) Терлецький – “Думи та думки Іосьпа Богдана Залеского, переведені з польського на рідний руський языкъ издани же Др. Владимиромъ Терлецкимъ” (Перемишль, 1861. – 92 с.) Більшість перекладених творів Ю.-Б. Залеського були сповнені козацько-українського патріотизму. 40, 42, 48, 71, 130, 131, 196, 197, 202–205, 308–311, 407, 436, 438–445, 629, 630, 655, 656, 661, 678–680, 697, 701, 702

Залеські (Zalescy), шляхетський рід польського походження, nobілітований у XVII ст.; осів в Україні і прийняв православ'я. Його представники брали активну участь в Українській революції 1648–1657 на боці повсталих. 180, 181, 651

Залізняк Микола, український політичний діяч самостійницького напрямку, публіцист. 29, 53, 62

Залізняк Максим Ієвлевич (Zalizniak) (бл. 1740 – після 1768), січовий козак, керівник Коліївщини. 192, 193, 431, 625, 654

Залуський Ю., український історик. 633

Залуцький Р., український історик. 22, 594, 600, 605, 606, 617, 666, 693, 694, 701

Заньковецька Марія, українська актриса. 674

Зарудні (Zarudni), козацько-старшинський, згодом дворянський рід. Відомі: Самійло Богданович, шляхтич і дідич Зарудинців, перед 1648 – товариш козацької хоругви Речі Посполитої, під час битви при Жовтих Водах перейшов до козаків, генеральний суддя (1652–1659), один з авторів українсько-московської угоди 1654, потім

перейшов на антимосковську позицію і схилився до Речі Посполитої, за що отримав від короля м. Мліїв; не відомий на ім'я шляхтич Зарудний, козацький сотник, теж перейшов на бік повсталих, хоробро оборонявся у Демківці 1655 і страчений поляками; Григорій Федорович († після 1710), осавул полковий миргородський (1688–1690) та суддя (1690–1708), учасник Кримських походів 1687 та 1689; Іван Григорович († після 1748), сотник Ізюмського полку; Петро Григорович, знатний військовий товариш; Мойсей Григорович, полковий сотник миргородський (1708, 1723–1725), учасник Сулацького походу (1725). У XVIII–XIX ст. відомі ізюмська, лубенська та миргородська гілки роду. Рід занесений до 2-ої частини дворянських родовідних книг Полтавської та Харківської губерній. 180, 181

Заславські (Zaslawscy; Жеславські), український князівський рід, бічна гілка роду *Острозьких*, власники великих маєтків на Волині і Поділлі. Юрій Острозький-Заславський наприкінці XV ст. став власником м. Заслава (Ізяслав) і прийняв нове родове прізвище. На початку XVII ст. перейшли у католицизм. Найвідоміші представники: Юрій (Єжи, 1592 – рік смерті невідомий), володимирський староста. Учасник Хотинської війни 1620–1621; брав участь у придушенні повстання Жмайла 1625 та укладанні Куруківського договору 1625 з козаками; Януш Янушович (1562–1629), воєвода підляський (1591–1604) і волинський (1604–1629); Олександр († 1629), волинський каштелян (1605–1615), брацлавський (1615–1628) і київський воєвода (1628–1629); Владислав-Домінік (бл. 1617–1656), спадкоємець ординації Острозьких (за шлюбом 1620), коронний конюший (з 1636), луцький староста (з 1641), воєвода сandomирський (з 1645) і краківський (з 1649), керівник шляхетського ополчення 1648, розгромленого *Богданом Хмельницьким*; Олександр Януш († 1673), єдиний син Владислава-Домініка, видатний інтелектуал свого часу, засновник юридичної академії у Варшаві, 1669 – один з кандидатів на трон Речі Посполитої. Після його смерті 1673 рід припинив існування, а родові маєтності успадкував рід Любомирських. 172, 173

Захарчин Н., історик. 687

Зашикільняк Леонід, український історик. 651

Збаразькі (Zbarascy), український князівський рід, одна з гілок Ольгердовичів, власники великих маєтностей на Волині і Поділлі. Засновник роду – Василь Невський († 1482), кременецький і брацлавський староста; його син Семен († 1481) першим титулував себе князем Збаразьким (1463); Микола Андрійович († 1574), кременецький староста (1560–1574); Стефан Андрійович († 1586), воєвода вітебський (1555–1564) і троцький (1566–1585); Януш Миколайович († 1608), воєвода кременецький (1574–1608) і брацлавський (1576–1608), розбив татар під Збаражем, відзначився при облозі Пскова 1581, брав участь у придушенні повстання *С. Наливайка* 1596; Єжи (Юрій) Янушович († 1631), староста пінський і сокальський, краківський каштелян (1620–1631); Криштоф Янушович (1580–1627) – кременецький староста (1608–1627), коронний конюший (з 1615), брав участь у поході на Москву 1609. Обидва останні представники роду вчилися у Падуанському університеті, де слухали лекції Г. Галілея, прийняли католицизм і не були одружені. Після смерті

Єжи рід припинив існування. 1636 значна частина маєностей перейшла до князів *Вишневецьких*. 172, 173

Зборовський Самійло Мартинович († 1584), гетьман запорозького козацтва. 113

Зданович (Zdanowicz; Жданович) Антон Микитович († після 1660), український військово-політичний діяч. Походив зі шляхетської родини імовірно з Київщини. Перед Українською революцією 1648–1657 обіймав уряд сотника реєстрового Чигиринського полку. Приєднався до Богдана Хмельницького, посідав уряди полковника київського (1649–1656), генерального судді (1656–1660); неодноразово керував дипломатичними місіями до Туреччини, Польщі, Московської держави. 1656–1657 як наказний гетьман очолив козацькі війська шведсько-трансільвансько-української коаліції в поході на Польщу. 188, 191, 581

Здзеховський Маріян (Zdziechowski Marian) (1861–1938), польський історик і політолог, професор Ягеллонського університету (Краків), автор антиукраїнських статей у львівській “*Gazecie Narodowej*”. Після створення Другої Речі Посполитої – один із засновників польського радянознавства. 88, 409, 410, 412, 416–422, 482, 483, 698, 699

Здзеховський С., польський слов’янознавець, публіцист. 87

Зеленський Михайло (Zieleński) († після 1674), військовий і політичний діяч. Полковник брацлавський (1654–1657, 1659–1661, 1664, 1666). 190, 191, 488, 489

Зелінський (Zieliński) Станіслав, співробітник німецькомовної газети “*Polnischer Post*”. 388, 393, 549, 645

Земський Ю., український історик. 648

Зигмунт Август (Сигізмунд II Август; Zygmunt II August) (1520–1572), польський король (1548–1572) і великий князь литовський, останній з династії Ягеллонів. 144, 145

Зигмунт Кейстутович (Zygmunt Kiejstutowicz; Сигізмунд Кейстутович) († 1440), великий князь литовський (1432–1440). 140–143

Змігородський Ю., польський редактор і видавець. 685

Золотаревські (Złotarzewscy; Золотаренки), український старшинський рід. Походив від міщан м. Корсунь, які після 1648 переселилися на Лівобережжя. Відомі: Іван Ничипорович, († 1655), полковник ніжинський (1652–1655), наказний отаман під час походу на Білорусь (1654–1655), один з найближчих соратників *Богдана Хмельницького*; Василь Ничипорович († 1663), полковник ніжинський (1655–1656, 1659–1663), один з претендентів на гетьманську булаву, страчений прибічниками *Івана Брюховецького*; Яків Кіндратович († 1720), сотник полковий прилуцький (1690–1709), значковий товариш (1709–1711), забраний до Москви у справі *Івана Мазепи*. З того ж роду третя дружина *Богдана Хмельницького* Ганна Ничипорівна. 180, 181

Зуй, сільський лікар с. Чучин Канівського повіту, який лікував малого *Богдана Залеського*. 438

Зухняк М., польський історик. 705

І

І. В. – дописувач часопису “dziennik Kijowski”. 388

Іван IV (Іван Васильович Грозний) (1530–1584), московський великий князь (1533–1547), цар московський (з 1547). 432

Іваненко (Петрик; Сулима Петро Іванович) († після 1712), політичний діяч. Служив старшим канцеляристом у Генеральній військовій канцелярії (1689–1691). 1691 опинився на Запорозькій Січі, де став військовим писарем. 1692 уклав в Казикермані союзний договір з Кримом, скерований проти Москви. Обраний гетьманом, розпочав боротьбу за допомогою кримського війська проти Москви і Мазепи (походи 1692, 1693, 1694, 1696), яка закінчилася його поразкою. 1696–1712 (з перервами) – гетьман так званої Ханської України. 264

Іванський А., польський землевласник, українофіл-меценат. 32, 65

Ігнатович В., діяч Старої Громади. 27

Ігор (Ігор Рюрикович, Ігор Старий) († 945), великий князь київський (913–945). 111

Ідзиковський Леон, польський видавець у Києві. 628

Ізопольський Еразм (Izopolski Erazm), польський та український етнограф, один з піонерів українського відродження, який в опублікованій 1858 “Думі з дум українській” закликав полонізовану шляхту повернутися до свого українського коріння. 456, 457, 704

Іловайський Дмитро Іванович (Iłowajski) (1832–1920), російський історик. 330, 331

Ісасевич Дмитро, український історик. 653

Іскра Захар Юрійович († 1730), військовий і політичний діяч, полковник корсунський (1684–1707), один з керівників антипольського повстання на Правобережній Україні 1702–1704. 265

Іскрицький Андрій, підписок Генеральної військової канцелярії у 1650-х роках, прибічник гетьмана Івана Виговського. 488, 489

Іскрицький Василь Михайлович († 1696), заслужений у Війську Запорозькому товариш (1659), козацький полковник на службі Речі Посполитої, учасник Віденської битви 1683, звільнення території Угорщини від турків; згодом представник польського короля при гетьмані Івані Мазепі (1690, 1696), прибічник входження України до Речі Посполитої як третьої складової частини. Згодом переселився на Лівобережжя. один із засновників чернігівської гілки роду *Іскрицьких*. 271

Іскрицькі (Iskrzyssy), шляхетський рід з Правобережної України; згодом на Чернігівщині старшинський, потім дворянський. Нобілітований Сенатом Речі Посполитої 1659. Відомі: Михайло, шляхтич, одружений з сестрою гетьмана *Павла Тетері*; Кшиштоф (Кирило) Михайлович, заслужений військовий товариш (1659); *Василь Михайлович*; Григорій Васильович († 1708), сотник Сумського полку, загинув у боротьбі з булавинцями; Василь Григорович, ворожбинський сотник (1732), хорун-

жий Сумського полку; Петро, генеральний хорунжий (1760–1762). Рід занесений до VI-ої частини дворянської родовідної книги Чернігівської губернії. 180, 181, 437

Іслам-Гірей III, кримський хан. 622

І

Іжакевич Іван, український художник. 623

Й

Йоахим, німецький принц. 564, 591

Йодко-Наркевич Вітольд, польський соціаліст, співзасновник Польської соціалістичної партії. 656

Йосиф II Габсбург (1741–1790), син Франца I і Марії Терезії, імператор Священної Римської імперії германської нації (1765–1790), співрегент своєї матері Марії Терезії (1765–1780), володар Австрії й інших спадкових земель династії Габсбургів (1780–1790). 115

К

Казанський Б., російський історик. 632

Казимир III Великий (Kazimierz III Wielki) (1310–1370), польський король. 136, 137, 631

Казимир IV Ягеллончик (1427–1492), великий князь литовський (з 1440), король польський (з 1447). 112

Калиновський Мартин (Kalinowski) (1605–1652), воєвода чернігівський (1635–1646), гетьман польний коронний (1646–1651), гетьман великий коронний (1651–1652). 190, 191

Калінка (Kalinka) Валеріян (1826–1886), польський історик, громадський і церковний діяч. Спочатку був пов'язаний з демократичними угрупованнями польської еміграції. Брав участь у краківському повстанні 1846 р. Після революції 1848 р. приєднався до монархічного консервативно-ліберального табору польської еміграції “Готелю Ламберт” (Hotel Lambert) (за назвою садиби його голови *Адама-Єжи Чарторийського* в Парижі). Член видавничого комітету “Історично-літературного товариства”, заснованого та очолюваного А.-Є. Чарторийським. 1870 висвячений на священника. Українську греко-католицьку церкву вважав дієвим засобом боротьби проти російського панславізму. Обстоював ідею польської цивілізаційної місії на сході Європи. Засновник краківської історичної школи. Належав до краківських станьчиків. Причину краху польської державності вбачав у шляхетській анархії. Член-кореспондент (1873), дійсний член Академії наук у Кракові (1878). Автор праць з історії кінця XVIII ст.: “Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta”, “Sejm Czteroletni”. 188, 189, 646, 653

Кальвін Жан (1509–1564), релігійний реформатор, один з лідерів протестантизму. 268, 294, 295, 670

Кальдерон Гарсія, іспанський філософ. 578

Каманін І., український історик та архівіст. 622, 648

Капніст Василь Васильович (Kapnist) (1758–1823), граф, російський і український поет, драматург, громадсько-політичний діяч. У квітні 1791 перебував у Берліні, де провів переговори з канцлером Пруссії Е.-Ф. Герцбергом щодо можливості отримати допомогу у разі відкритого збройного виступу проти російського самодержавства. 152, 153, 559, 580, 635, 636

Капніст Миколай, землевласник. 635

Капніст Петро, землевласник. 635

Каразін Василь, український громадський діяч, засновник Харківського університету. 648

Карачовські (Karaczowscy), дрібношляхетський рід з Поділля, нащадки руського боярства, згадувані в документах ще з XIV ст. Відомі: Василь, якому адресовано грамоту Вітовта 1383 (деякими істориками вважається фальсифікатом), князь Іван, чоловік Юліани Гольшанської († 1448). 174, 175

Карл XII (1682–1718), шведський король (з 1697). 525, 636

Карл X Густав, шведський король. 707

Карлейль (Карлайль) *Томас*, англійський філософ та історик. 571, 578

Кармелюк Устим, народний ватажок. 539

Карпінський Ф., польський поет. 702

Каррінгтон Едіт (Carrington Edith) (1869–1942), англійська письменниця, активна діячка руху на захист тварин. Автор популярних книжок для дорослих і дитячих новел про тваринний світ. Друкувалася з 1890 р. Її видання досі користуються популярністю серед читачів. 104, 617

Карч. 388

Касименко О., український історик. 585

Катерина II (1729–1796), російська імператриця (1762–1796). 107, 152, 153, 360, 361, 430, 436, 635

Кауртін (Kaurtin). 388

Каховський В. 702

Качковський М. 627, 661

Качмар В., український історик. 698

Кашкарови, родина. 482, 483

Квасьневський Юзеф, шляхтич, полковник надвірної міліції чигиринського староства, познанського воєводи, краківського каштеляна князя Антонія Барнаби Яблоновського (1732–1799). За відсутності князя захищав разом з підлеглими надвірними козаками місцевих духівників від релігійних переслідувань, переважно з боку уніатів, яких змусив залишити Чигиринське староство. За це *М. Залізняк* пропонував Квасьневському очолити повстанців, проте він відмовився. 190–193

Квітка Климентій, український етнограф і фольклорист. 23

Квітка-Оснoв'яненко Григорій, український письменник. 656

Кейстут (лит. Kęstutis; пол. Kiejstut) (1297–1382), великий князь литовський (1381–1382). 138, 139

Кемпнер С., польський газетяр. 682

Кердеї (Kierdeje; Кірдеї), один з п'яти старих галицьких родів тюркського походження герба “Кірдея”. На початку XIV ст. розгалузився на галицьку, подільську та волинсько-холмську лінії. Відомі: Грицько з Помор'я, львівський каштелян (1434–1439) і подільський воєвода (1439–1462); Петро Кірдеєвич, пінський староста (1528), Олізар Кірдей-Мильський, господарський маршалок Великого князівства Литовського (1566–1569), посол Волинського воєводства на Люблінський сейм 1569; його брат Іван Кірдей-Мнішинський, господарський дворянин. 172, 173

Керекеші (Kerekeszy), українські правобережні шляхтичі, які брали участь в антипольському повстанні 1702–1704. 190, 191, 274

Кибальчич Микола Іванович (1853–1881), російський революціонер-народовець українського походження, винахідник. Страчений за участь у замаху на Олександра II. 471

Киселі (Kisiele), рід незначних овруцько-житомирських зем'ян, імовірно тюркського походження, які у 30-х роках XVII ст. перетворилися на магнатів. Один з перших Киселів – Лазар Браєвич, власник Норинська та Івниці (згаданий 1456); Микита (востаннє згаданий 1475). 172, 173, 258, 259

Кисіль Адам (Kisiel Adam) (1600–1653), політичний і державний діяч, воєвода київський (1649–1653). 188, 189, 246, 247, 256, 257, 328–331, 360, 361, 669

Кістяківський Олександр, український історик права й громадський діяч. 639

Клемансо Жорж (1841–1929), французький політичний і державний діяч Третьої республіки, літератор. 258, 259

Клітинські (Klityńscy), рід волинських шляхтичів, які брали участь в антипольському повстанні *Семена Палія* 1702–1704. 190, 191, 274

Клосс Б., історик. 632

Кнопте І., редактор журналу “Świat”. 684

Коваль П., польський історик. 705

Ковальський В., галицький москвофіл. 646

Кожанчиков Д., видавець “Кобзаря” Т. Шевченка. 635

Козіка (Kozika; Козека, Козика), представник роду служилих князів волинського походження, з XV ст. осілих на Київщині та Брацлавщині. Відомий Томаш з Русинова Козика (згаданий 1632), волинський підстолий, володимирський підкоморій (з 1649), заставник с. Скринівці Київського повіту. 176, 177

Козловські (Kozłowski), дрібношляхетський рід з Барщини, представники якого були активними учасниками Української революції 1648–1657, занесені до реєстру Війська Запорозького 1649. 174, 175

Козьмян Станіслав, краківський консерватор. 646

Коллонтай Г., польський громадський діяч. 685

Коморовська Г., дружина С.-Щ. Потоцького. 655

Конарський С., упорядник “*Volumina Legum*”. 651

Конецпольські, польський шляхетський рід. 258, 259, 494, 495

Кониський Олександр, український громадський діяч, один з ідеологів Київської громади, історик літератури, письменник. 34, 608, 642, 643

Корецькі (Koręccy), один з найстаріших і найвпливовіших князівських родів Великого князівства Литовського та Речі Посполитої українського походження (за переказами – Гедиміновичі), що від початку XV ст. володів містом Корець на Волині. Значні маєтки представники роду мали також на Київщині (з кінця XVI ст.). Відомі: Іван Васильович († до 1502), красносільський намісник (з 1492); Богущ Федорович (1510–1576), староста житомирський (1539–1548), брацлавський і вінницький (1548–1576), луцький (1560–1576), воєвода волинський (1572–1576); Кароль (1588–1633), волинський каштелян (1622–1633). Рід згас 1651. 172, 173

Корзон Тадеуш (1839–1918), польський історик. Народився у Мінську; закінчив юридичний факультет Московського університету (1859); викладав історію у Ковенській гімназії; активний учасник повстання 1863–1865, засуджений до страти, але потім засланий до Уфи і Оренбурга (до 1867). 1869 повернувся до Варшави, де присвятив себе історичним студіям, з 1897 – головний бібліотекар Бібліотеки ординації графів Замойських. 1903 обраний членом Краківської академії наук. 322–327, 330, 331, 681

Коріатовичі, литовський рід. 174, 175

Коровицький Іван, український історик. 13

Король М., москвофіл. 627

Корольов В., український видавець і літератор. 608

Королюк В., український історик. 585

Коростовцеви (Korostewcewyczi; Коростовці), родина. 466, 467

Коса А. 689

Косевич Є., український видавець. 681

Косинський Кшиштоф (1545–1593), гетьман українського реєстрового козацтва. 113, 146, 147

Костецький І., галицький москвофіл, керівник “Народного дому”. 627, 646

Костомаров Микола Іванович (1817–1885), український історик, поет-романтик, громадський діяч. 24, 148, 149, 156, 157, 267, 272, 420, 576, 635, 639, 640, 659, 671, 699

Костюшко Тадеуш (1746–1817), польський державний діяч; очолив польське визвольне повстання 1794. До 1796 був ув'язнений царським урядом; після звільнення жив в еміграції, брав участь у війні за незалежність північноамериканських колоній. 238, 239, 683, 702

Кот С., український історик. 585

Котляревський Іван Петрович (1769–1838), письменник, поет, драматург, засновник сучасної української літератури. 154, 155

Котович Ф., польський українофіл. 32

Коханчик Михась (бл. 1900–1910), український школяр, загинув від побоїв вчителя *Б. Грайса*. 399, 400, 695

Коцько Адам, український студент, убитий у Львівському університеті студентами-поляками. 394

Коцюбинський Михайло, український письменник. 642

Кошелівець Іван, український літературознавець. 591

Красинські, польський рід. 654

Красицький Ксаверій, публіцист газети “*Dziennik Kijowski*”, граф. 413–415, 699

Красицький Фотій, художник, автор рецензії на працю *М. Аркаса*. 620, 621

Красносельський Солтан, волинський шляхтич, керівник повстанського загону з військової шляхти, сотник Війська Запорозького, сподвижник *Івана Нечая*, який після поразки останнього 1651 під Красним залишився у живих. 488, 489

Красовський Ю., член Державної думи. 686

Крашевський Юзеф-Ігнаци, польський письменник. 651, 704

Крашевські (*Kraszewscy*), родина. 180, 181, 186, 187

Кребс Вероніка, дочка *Младановича*, уманського губернатора *С. Потоцького*, польська мемуаристка Коліївщини. 654

Кревецький Іван, український історик. 606, 607, 668

Кремповицький Т., польський студентський діяч. 656

Креховецький Іван Демович († після 1665), військовий і політичний діяч, походив з галицького шляхетського роду; перед повстанням *Богдана Хмельницького* – поручник панцерної хоругви у *Жидачеві*; з 1648 – писар полку Корсунського, наказний полковник ніжинський, генеральний військовий суддя; виконував важливі дипломатичні доручення, зокрема виїздив до Семигороддя 1657; противник Переяславської угоди, 1665 потрапив до московського полону. 488, 489

Креховецький С., учасник повстання *Б. Хмельницького*. 581

Кречетников Михайл Микитович (1729–1793), російський військовий і державний діяч. 1768 розгромив війська Барської конфедерації у Польщі та придушив повстання *І. Гонти* і *М. Залізняка*. 1793 – головнокомандувач та начальник всіх губерній, що відійшли до Російської імперії від Речі Посполитої. 188, 191, 706

Кривоніс Максим (Krywonos) (бл. 1600–1648), військовий діяч, один з керівників козацько-селянських повстань під час Української революції 1648–1657. 92, 93, 662

Крикун Микола, український історик. 651.

Кримський Агатангел, український мовознавець. 642

Крип'якевич Іван, український історик. 29, 62, 657, 702

Кричевський Станіслав-Михайло (Krzyszewski Stanisław Michał) († 1649), військовий діяч, полковник Чигиринського козачого реєстрового полку (з 1643), полковник київський (1649). 39, 188, 190, 191, 488, 489, 567, 581, 628, 645

Крол П., польський історик. 626

Кропивницький Василь († після 1669), український державний діяч, дипломат, підписок Генеральної військової канцелярії, причетний до підготовки Гадяцької угоди; 1661 заарештований московським воєводою у Прилуках, утримувався у довготривалому ув'язненні в Нижньому Новгороді. 488, 489

Крул М., польський історик. 633

Крупницький Б., український історик. 589, 590

Крупський І., український журналіст. 606

Кубала Людвік (Kubala L.) (1838–1918), польський історик, дійсний член Краківської академії мистецтв (1903) та Наукового товариства імені Шевченка. Народився на Лемківщині, освіту здобув у Краківському та Віденському університетах, брав участь у таємному революційному товаристві, за що 1864–1866 був ув'язнений. З 1870-х років – у Львові, працює гімназійним викладачем. Твори з історії Речі Посполитої XVII – початку XVIII ст. (“Szkice historyczne”) користувалися великою популярністю і послужили матеріалом для романів *Генрика Сенкевича*. 182, 183, 324, 325, 572, 578, 589, 652, 681

Кузьминський Хведір (Kuźmiński Chwedir), чигиринський отаман у 1615, маєтний і шляхетний козак. 172, 173

Кулешов С., український архівіст. 648

Куліш Пантелеймон Олександрович (1819–1897), український письменник, поет, фольклорист, етнограф, перекладач, критик, редактор, видавець і громадський діяч. 18, 24, 25, 64, 156, 157, 388, 630, 639, 640, 659, 665, 678, 679

Кульчицький Й., керівник “Народного дому”. 646

Кунаков Григорій († 1659), московський державний діяч і дипломат, дяк Стрілецького, Розрядного, Холопського та Записного приказів, посланник до Речі Посполитої 1649–1650, автор “Записок” про події в Україні та Польщі згаданого періоду. 488, 489

Куницький (Куніцький) Степан (бл. 1640–1684), державний та військовий діяч, гетьман Правобережної України (1683–1684). 114

Курилишин К., український історик. 662

Курилович В., галицький москвофіл, “старокурник”. 408, 697

Кушнір В., український політичний діяч самостійницького напрямку. 29, 62, 591, 689

Кшечунович Корнелій, польський консервативний політичний діяч, “подоляк”. 667

Кишівий Р., польський літературознавець, дослідник творчості Д. Братковського. 670

Л

Лаврикович Михайло (Ławrykowicz Mychajło), чигиринський отаман у 1600, маєтний і шляхетний козак. 172, 173

Лавріненко Юрій, український літературознавець. 591

Лавров П., російський філософ. 688

Лазаревський Олександр, український історик. 640, 650, 653, 678

Ластовецькі (Łastowieccy), український дрібношляхетський рід, представники якого найдовше зберегли національну свідомість. 174, 175

Левицький Венедикт (Lewicki) (1783–1851), український церковний діяч та педагог, греко-католицький митрополит, ректор Львівського університету (1830). Під час революції 1848 в Австрійській імперії – член Головної руської ради, керівник її відділу освіти, учасник Першого з’їзду української інтелігенції у Львові, співзасновник Галицько-Руської матиці. 160, 161

Левицький Іван, український бібліограф. 638

Левицький Михайло, галицький митрополит. 641

Левицький О., редактор тижневика “Основа”. 643

Левицький Орест, український історик і громадський діяч. 26, 402, 642, 696

Ледницький В. 698

Ледуховський Францішек (бл. 1660–1704), польський державний діяч, волинський каштелян, полковник посполитого рушення Волинського воєводства (1702). 274, 275

Ленартович Теофіл, польський поет, учасник руху за незалежність Польщі. 656

Ленін Володимир, російський політик радикального напрямку. 56

Леонтович В., архітектор. 623

Леонтович Володимир, український громадський діяч, меценат, письменник. 27, 28, 59, 620

Леонтєв Костянтин, російський консервативний філософ. 579

Лепкий Богдан, український письменник і громадський діяч. 21, 22, 34, 668

Лесницький Григорій Сахнович († 1664), київський шляхтич, близький до Богдана Хмельницького, полковник миргородський (1648, 1652–1655), наказний гетьман (1657), генеральний суддя (1657, 1661–1662); підтримував Івана Виговського та Гадяцьку угоду, за що здобув сеймову нобілітацію 1658, один з лідерів антимо-

сковського старшинського угруповання; страчений поляками разом з *Іваном Виговським* та *І. Богуном*. 488, 489

Лесницькі (Leśniścy; Лісницькі), київський шляхетський, згодом старшинський рід, що здобув сеймову нобілітацію 1658 у Речі Посполитій. 180, 181, 439, 563, 590

Леся Українка – див. Українка Леся.

Левашов Василь Якович (1667–1751), російський військовий і державний діяч, генерал-поручник. Учасник Азовського походу 1696, Північної війни 1700–1721 (у тому числі Полтавської битви 1709), Персидського походу 1722–1723, після якого у чині бригадира до 1734 управляв завойованим Гіляном і Дербентом; шведської війни 1741. З 1744 – московський головнокомандувач, з 1749 – голова московської контори Сенату. 272, 430

Лещинський Станіслав (Leszczyński Stanisław) (1677–1766), король Речі Посполитої (1704–1711, 1733–1734). 728

Лизогуб Дмитро Андрійович (1849–1879), російський революціонер-народник українського походження, 1879 заарештований і за участь у підготовці замаху на імператора засуджений до страти. 471

Ликошина Л., російський історик. 699

Липинський В'ячеслав (Lipiński Wacław), український мислитель, історик, політик, публіцист. 13–95, 388, 538, 539, 544, 550–552, 554, 555, 557, 559–607, 610–633, 635, 636, 638–643, 645–647, 650–652, 654–658, 660, 661, 664–678, 680–686, 688–697, 699–703, 705–708, 710, 722, 735, 750, 765

Липинський Казимир, брат В. Липинського. 576

Липинська Клара, мати В. Липинського. 576

Лисенко Микола, український композитор. 674

Лисенко Н., історик літератури. 35

Лисяк-Рудницький Іван, український історик. 13, 659

Литвинов В., український перекладач. 675

Лиховський Г., київський редактор. 685

Літоцький Е., польський літературознавець. 46

Лінде Самуель (1771–1847), польський лексикограф, мовознавець, перекладач, бібліограф, бібліотекар, педагог. Автор першого словника польської мови. Не вважав польську мову рідною. Походив з міщанської родини шведського емігранта, виховувався в німецькомовному оточенні. “Słownik języka polskiego” в шести томах видано було у друкарні піярів у Варшаві (1807–1815, хоча на титульній сторінці останнього тому – 1814). 298, 299, 667

Ліппоман Ян (Lippoman Jan) (1758–1832), польський шляхтич, хорунжий Чигиринського повіту. Вважається автором рукопису під назвою “Rzeź Umańska, czyli historia rewolucji zrobionej przez Żelazniaka i Gontę, napisana rzetelnie, wiernie, dokładnie przez znajdującego się w tejże rewolucji” – зведених свідчень місцевих

польських мешканців про Коліївщину 1768, зібраних через кілька років після описаних подій. 192, 193, 654, 655

Ліпський Ян Йозеф (Lipski Jan Józef), польський публіцист, історик літератури. 652

Ліпські з Гораю (Lipszy z Goraja), спольщений руський шляхетський рід. 174, 175

Лободи (Łobodowie), український шляхетський рід з Київщини. Посідали важке місце в адміністрації Війська Запорозького. Відомі: Федір Михайлович († 1666), полковник переяславський (1649–1651), генеральний суддя (1658–1659), учасник усіх відомих битв, останньої – Конотопської; 1659 взятий у московську неволю; Іван Федорович († 1667), козак Березанської сотні полку Переяславського (1649), значний військовий товариш; Захар, обозний полковий переяславський (1659), сотник баришівський полку Переяславського (1666). 190, 191

Лозинський Михайло, український громадсько-політичний діяч, публіцист. 47, 554, 606, 628, 687, 689, 692, 693, 698, 708

Лозінський Владислав (Loziński; псевдонім Wojtek ze Smolnicy; Władysław Lubicz) (1843–1913), польський письменник та історик, колекціонер. Досліджував історію польської культури. Депутат Галицького крайового сейму та австрійського парламенту 1883–1889, член верхньої палати австрійського парламенту (з 1902). Був секретарем “Оссолінеуму”. Редактор газет, літературних часописів у Львові та Галичині (“Dziennik Literacki”, “Przegląd Powszechny”, “Gwiazdka Cieszyńska”). Співзасновник (1886) і заступник голови (1891–1897) Історичного товариства у Львові. Від 1891 – член Академії знань у Кракові. Почесний доктор Львівського університету (1900), почесний громадянин Львова (1907); основні твори: “Sztuka lwowska w XVI–XVII wieku” (1898, wyd. 2 – 1901); “Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi za panowania Zygmunta III” (т. 1–2, 1903); “Życie polskie w dawnych wiekach” (1907). 182, 183, 652

Лорентович Я., польський редактор. 639

Лотоцький Олександр Гнатович (1870–1939), український громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист, видавець, науковець. 14, 27, 608

Лукашевич Василь, громадський діяч. 559

Луценко Іван Митрофанович (Łucenko) (1863–1919), український громадсько-політичний та військовий діяч, лікар. 388, 466, 467

Луцик Володимир, публіцист, москвофіл. 661

Луцицький Іван, український історик і громадський діяч. 22

Любарт Гедимінович (православне ім'я – Дмитрій) (після 1300–1383), наймолодший син Гедиміна. Князь Луцький (бл.1323–1324), великий князь Волинський (1340–1383), Галицький (1340–1349, 1353–1354, 1376–1377). 107, 136, 137

Любченко В. 659

Люстгартени (Lustgarten), німецькі землевласники в Чехії. 388

Лютер Мартин (1483–1546), реформатор християнської церкви, основоположник протестантського руху. 294, 295

Ляпуж Ваше де, французький філософ. 578

Ляссоти (Lassoty), шляхетський рід з Малополющі, представники якого у XVI ст. переселилися на Брацлавщину і Київщину, породичалися з місцевою елітою, прийняли православ'я. Відомий Андрій Лясота, покозачений шляхтич, який бився у війську Богдана Хмельницького. 180, 181, 651

Лях С., український історик. 653

Ляхова Ж., український літературознавець. 678

Ляхоцький А., керманіч женеvської друкарні М. Другоманова. 672

Львович Яків, підписок Генеральної військової канцелярії (з 1650), походив зі шляхетського роду Київського воєводства; син його Станіслав був декілька разів маршалком рицарського кола Київського воєводства. 488, 489

М

М. Г., криптонім – див. Марія Герсон-Домбровська.

Мазаракі, польський українофіл. 32

Мазепа Іван Степанович (Mazepa-Kołądyński; Мазепа-Колединський) (ім. 1639–1709), гетьман Війська Запорозького обох берегів Дніпра (1687–1709), князь Священної Римської імперії германської нації (з 1707). 41, 75, 106, 107, 152, 153, 238, 239, 264, 265, 266, 267, 271, 272, 286, 287, 383, 416, 523, 525, 580, 587, 636, 671

Мазепа Ісак, український політичний діяч, публіцист. 33, 34, 595, 597

Майсснер Борис, історик. 584

Макарчук С., український історик. 627

Маковський С. (Makowski), польський літературознавець. 661

Максименко Віталій, о. Віталій (Максименко Василь Іванович) (1873–1960), архієпископ Російської Закордонної Церкви. Син дяка. Освіту здобув у Маріуполі, Катеринославі (тепер – Дніпропетровськ) і в духовних академіях Києва та Казані. Ієромонах Донського монастиря в Москві (1900), архімандрит Успенсько-Почаївської лаври (1903). Голова Почаївського відділу “Союза русского народа”, автор публікацій у друкованому органі чорносотенців, газеті “Почаевские известия”. Був ініціатором закладання монастирського скиту на “Козацьких могилах” поблизу с. Пляшева. 120, 623, 624

Максимов В., архітектор церкви на козацьких могилах під Берестечком. 623

Максимович Михайло Олександрович (Maksymowicz) (1804–1873), український історик, філолог, етнограф, ботанік, з 1834 – професор російської словесності у відкритому тоді Київському університеті св. Володимира, перший його ректор (до кінця 1835). 641, 679

Маланюк Євген, український письменник, публіцист. 18

Малиновський М., керівник “Народного дому”. 646

Мальчевський Антоній (1793–1826), польський поет, представник т. зв. української школи польського романтизму, альпініст. Автор першої в польській літературі поетичної повісті “Małgiera” (1824). Як військовий інженер брав участь у фортифікації Модліна під Варшавою (1813). Потрапив у російський полон. 196, 197, 655

Манько М., краєзнавець. 624

Маньковський Ян, польський публіцист. 332–339

Маріуц-Гринева (Маріут-Гринева) Марія (псевдонім Марія з-за Бугу, Забужна), російська публіцистка чорносотенного спрямування, духовна дочка архімандрита Успенсько-Почаївської лаври Віталія (Максименка). За кілька років до Першої світової війни керувала київським відділом “Союза русского народа”. Засновниця першої в Російській імперії практичної школи з сільського господарства та домоводства для жінок у родинному маєтку Зозулинці Червонні у Бердичевському пов. Київської губернії (1883). Її перу належать численні практичні посібники з сільського господарства та домоводства. Автор науково-популярних публікацій з історії для дітей і жінок: “Как русская женщина любит свою родину” (1908); “Из далекого прошлого славянской земли” (1910); “Откуда взялись нерусские люди в древнерусской земле” (1910); “Отчего в русском государстве земля в руках нерусских людей” (1911); “Рассказы из истории славян” (1912) тощо. 120, 122

Маркевич Г., український письменник. 608

Марко Вовчок, українська та російська письменниця. 22, 656

Марков Дмитро Андрійович (Markow) (1868–1938), галицький публіцист, громадський і політичний діяч, лідер новокурсного москвофільського руху. Посол Рейхсрату (Державної ради) Австро-Угорщини 11-ї та 12-ї каденцій, крайового Галицького сейму 10-ї каденції. Було засуджено до страти за звинуваченням у державній зраді, але вирок змінили на довічне ув’язнення. Звільнився 1917 р. Автор праць: “Русская и украинская идея в Австрии” (1912), “Про терпіння російської національної партії в Галичині” (1912), “Преследования за православную веру в Угорской Руси” (1913). 164, 165, 408, 627, 642, 645, 697

Марков Осип, москвофіл, журналіст. 661, 699

Маркович Д., москвофіл. 686

Маркович Я., генеральний підскарбій, автор щоденника. 431

Марчинський Вавринець (Marczyński Wawrzyniec), польський історик та церковний діяч, географ, мандрівник. 651

Мар’яненко Іван, український актор, режисер, педагог. 674

Масненко Віталій, український історик. 19, 77

Матейко Ян, польський художник. 661

Матковський М., москвофіл. 627

Матушевський Федір, український громадсько-політичний діяч, публіцист. 22, 27, 29, 31, 32, 39, 60, 608, 666

Матюшенко Борис, член УСДРП. 24, 76

Махаринський Михайло (Мехаринський, Махаржинський), польський шляхтич із Сандомирщини, осадчий на Брацлавщині; активний учасник Української революції 1648–1657; сотник тиманівський полку Брацлавського (1649–1654), сотник полковий уманський (1656), 1652 взятий поляками у полон, відправлений до короля, 1654 звільнений під обітницю не воювати; їздив до Москви, 1655 бився з поляками під Брацлавом і тяжко поранений; 1660 підписав за дорученням козацтва Чуднівську угоду з Річчю Посполитою; отримав сеймову nobilitację 1662 як “уроджений шляхтич”; подальша доля невідома. 488, 489

Мацевко І., український історик. 686

Мацієвські, родина. 274

Мацкевич Марта (Mackiewicz M.), польський історик. 664

Машикін О., історик. 649

Медведь († 1739), запорозький козак, страчений російським генералом Мініхом “за разорение полякам”. 431

Меленевський Маркіян, член РУП і УСДРП, діяч самостійницького напрямку. 55, 57, 58

Мельник-Антонович Катерина, український історик. 648

Мендовг (Міндовг; Міндаугас; Мендог; лит. Mindaugas; пол. Mendog) (бл. 1203–1263), засновник Литовської держави, великий князь литовський з 30-х років XIII ст., король з 1253. 111

Меншиков Олександр Данилович (1670 або 1673–1729), російський державний та військовий діяч, фаворит *Петра I* та *Катерини I*, генералісимус. 432, 625

Меньшиков Михайло Осипович (1859–1918), російський політичний діяч і публіцист, один з ідеологів російського націоналізму. Закінчив Кронштадтське морське технологічне училище, служив у військово-морському флоті, 1892 вийшов у відставку, присвятив себе літературній праці. Провідний публіцист газет “Неделя”, “Новое время”. Ініціатор і активний діяч Всеросійського національного союзу (з 1908). 1918 розстріляний більшовиками. 398–400, 406, 411, 421, 430, 482, 483, 699

Метик Роман, журналіст. 606, 607, 668

Мехед Т., перекладач. 679

Мехержинський К., перекладач. 632

Микешин Михайло, російський скульптор і графік. 635

Микитюк Л., краєзнавець. 624

Микола I (Микола Павлович Романов) (1796–1855), російський імператор (1825–1855). 110, 432

Микола II (Микола Олександрович Романов) (1868–1918), російський імператор. 649

Микулинський (Mikuliński) Василь, брацлавський шляхтич у полковому товаристві Уманського полку; полковник овруцький, разом з Кривошапкою керував повстанськими загонами в Білорусі (1650-ті). 190, 191

Микулинські (Mikulińscy), зем'янський рід на Брацлавщині, що походив від руського боярства. Відомі: Петро, брацлавський земський підсудок (1566–1568); Іван, брацлавський земський писар (1590–1613). Представники роду входили до Війська Запорозького під час Української революції 1648–1657. 172, 173

Милорадовичі, український рід. 24

Милько В., український історик. 649

Мирний Панас, український письменник. 608, 654

Миронець Надія, український історик. 45, 46, 49, 51, 54, 606, 691, 693, 701

Михалевич П., український громадський діяч. 44

Михальчук Кость, український громадський діяч, хлопоман, мовознавець. 32, 657

Мишанич О. В., український літературознавець. 671

Міллер А., російський історик. 640

Міллер І., історик. 585

Мініх (Мюніх фон Бургардт Кристоф, у Росії – Христофор Антонович) (1683–1767), російський військовий та державний діяч, генерал-фельдмаршал Російської армії. 431

Міхаловський Томаш, польський публіцист. 669

Міхальський Т., польський літератор, українофіл. 32, 45, 46, 66, 628

Міхельс Роберт, німецький філософ, політолог. 579

Міхновський Микола, український політичний діяч, засновник новітньої самостійницької ідеї. 45, 51, 61, 576, 681

Міцкевич Адам (1798–1855), польський поет, діяч національно-визвольного руху. 237, 239, 661, 665, 680, 702

Міцлер Лоренс, історик. 631, 632

Мішук Р., український літературознавець. 672

Міяковський В., український історик громадського руху, архівіст, літературознавець. 678

Младанович, уманський губернатор С. Потоцького. 654

Младанович Павло, син уманського губернатора С. Потоцького. 655

Многogrішний Дем'ян Гнатович (Mnohohrisznyi) (1631–1703), гетьман Війська Запорозького Лівобережного (1669–1672). 114, 150, 151

Могильницький Іван (1778–1831), вчений-мовознавець, священник-крилошанин, громадський діяч, інспектор народних шкіл. 160, 161, 641

Модзалевський В., український історик. 635

Можицька (Моржицька) Р. – дів. Бжезинська-Можицька Розалія.

Можицька Фаустина (Morzycka Faustyna; псевд. Barbara) (1864–1910), польська освітня діячка, письменниця. Була пов'язана з соціалістичним рухом. Організувала школи та дошкільні установи на селі. Автор науково-популярних і художніх творів для народу. 103, 606, 613–615

Можуцька – дів. Можицька Фаустина.

Монтрезор Адам, український політичний діяч гетьманського руху. 23, 24

Морачевський Пилип, педагог, перекладач Євангелій українською мовою. 637

Моррас Шарль, французький письменник, який увів поняття “інтегральний націоналізм”. 18, 579

Мосцицький Генрик (Mościcki Henryk), польський історик. 192, 193, 654

Мрозовецький (Мрозовицький) Станіслав Павлович (Морозенко) († 1649), військовий діяч, випускник Краківського і Падуанського університетів, полковник реєстрового козацтва, згодом керівник селянського повстання на Поділлі під час Української революції 1648–1657, полковник корсунський, загинув під час облоги Збаража. 488, 489

Мрозовицькі (Mrozowiccy; Мрозовецькі), заможний шляхетський рід з Тереховляни. Відомі: Іван, королівський секретар; Павло, тереховлянський підстароста, Юрій, королівський секретар; *Станіслав*, полковник корсунський. 190, 191, 488, 489

Мудрий М., український історик. 697, 698

Мужиловський Силуан († 1654), український державний і військовий діяч, дипломат. Брав участь у дипломатичних місіях до Москви та Литви (1649), Молдавського і Трансільванського князівств (1651), Оттоманської Порти (1651), Швеції (1653), Кримського ханства (1654); 1654 призначений суддею полковим могилівським; загинув під час суперечки з полковником Іваном Золотаренком. 488, 489

Музичко О., український історик. 648

Мулик-Луцик Ю., український філософ і богослов. 653

Мурашки (Muraszki), український старшинський рід. Відомі: Денис, сотник полку Білоруського, полковник черкаський (1662–1663), прихильник польської орієнтації під час Руїни; Андрій Денисович, прихильник московської орієнтації. 180, 181

Н

Навроцький В., український громадський діяч. 644

Нательський М., польський історик. 626

Назаренко А., український історик. 632

Назаріїв Олекса, український діяч РУП і УСДРП. 62

Назарук Осип, український політичний діяч, публіцист. 13, 21, 22, 23, 606, 607, 668

Налєнч-Добровольський М. (Nalęcz-Dobrowolski), польський мистецтвознавець. 678

Наливайко Дем'ян, український культурний діяч. 652

Наливайко Северин (Nalewajko) († 1597), козацький отаман, керівник селянсько-козацького повстання 1594–1596 в Речі Посполитій. 113, 146, 147

Налковський Вацлав, польський географ. 615

Нанке Чеслав (Nanke Czesław) (1883–1950), польський історик. Професор Львівського університету, автор шкільних підручників, популяризатор історії. Переїхав зі Львова до Тарнова після Другої світової війни. Автор праць: “Z dziejów polityki Kurii Rzymskiej wobec Polski 1587–1589”, “Szlachta wołyńska wobec konstytucji trzeciego maja”. 186, 187

Нансен Фрітьоф (1861–1930), норвезький мандрівник, природознавець, океанограф, дослідник Арктики. 103, 613

Наполеон, французький імператор. 572

Науменко В., український літературознавець. 640

Небаба Мартин († 1651), військовий і політичний діяч доби Української революції 1648–1657; полковник батуринський (1649), почепський і борзнянський (1649), чернігівський (1649–1651). 324–327, 682

Нейверт-Новачинський А., польський публіцист. 267, 673

Нейман Р. Ц., польський редактор журналу “Świat”. 684

Немирич Юрій Стефанович (Niemirycz Jerzy) (1612–1659), державний і військовий діяч, походив зі старовинного магнатського роду, який на початку XVII ст. схилився до протестантизму. Отримав блискучу освіту в університетах Лейдена, Амстердама, Оксфорда, Кембриджа та Парижа. Магістр прав Сорбонни. Відзначився у війнах з Московією та Швецією. Староста овруцький, підкоморій і каштелян київський (з 1641). На початку Української революції 1648–1657 воював проти повсталих; був прихильником семигородського князя Ракоці, а 1655 перейшов на бік шведського короля *Карла X Густава*; 1657 переїхав до Чигирина під протекцію *Богдана Хмельницького* і прийняв православ'я. Отримав уряд полковника київського, згодом – генерального писаря. Очолював переговори зі Швецією (1657), Річчю Посполитою (1659). Підготував проект Гадяцької угоди (1658) про входження України (Великого князівства Руського) як третьої складової до Речі Посполитої. Вбитий козаками під час повстання проти гетьмана *Івана Виговського*. 190, 191, 266, 488, 489, 581, 585, 645, 707

Немиричі (Niemirycze), український магнатський рід на Київщині, відомий з 1528. Наприкінці XVI ст. поділився на черняхівську і олевську гілки. Відомі: Іосиф, київський земський суддя (1580–1590); Андрій, київський земський суддя, родоначальник черняхівської лінії, представники якої були прихильниками протестантської течії

социніан; Стефан († 1630), підкоморій київський; *Юрій*; Степан (1626–1684), його брат, генерал артилерії Великого князівства Руського (1658–1659), пізніше каштелян і воєвода київський. 172, 173, 439, 563, 590

Немирович-Данченко Володимир, російський режисер. 688

Немцевич Ю., польський меценат. 655

Несецький, польський генеалог. 673

Нечай (Neczajе), шляхетський, потім старшинський рід, знаний у Мстиславському воєводстві, Барському старостві та на Київщині. Відомі: Стефан, власник с. Невмиринці на Київщині (1629), брати *Данило*, *Іван*, Матвій та *Юрій* склали впливову старшинську групу в гетьманському оточенні. 188, 190, 191

Нечай Данило (Neczaj) (1612–1651), український військовий діяч, сподвижник і свояк гетьмана *Богдана Хмельницького*, полковник брацлавський (1648–1651). 488, 489

Нечай Іван, український військовий діяч наказний полковник кальницький (1648), посол до Криму (1650–1653), полковник білоруський (могилівський) (1656–1659). 488, 489

Нечуй-Левицький Іван, український письменник. 642, 643

Ніжинські (Niżyńscy), рід правобережних шляхтичів, представники якого брали участь в антипольському повстанні *Семена Палія* 1702–1704. 190, 191, 274

Ніковський А. (псевд. Василько А.), український громадсько-політичний діяч, публіцист. 48, 49

Ніцше Фрідріх, німецький філософ. 20

Новицький Орест, цензор. 636, 637

Новицькі, рід. 202, 203

Новицькі, родина. 582

Новицький Й. (Nowicki J.). 24

Носачі (Nosacze), шляхетський і старшинський рід. Відомий Тимофій (Тиміш), полковник остерський (1649–1649), прилуцький (1649–1650), брацлавський (1652–1654), генеральний обозний (1655–1657, 1660–1663), сподвижник гетьманів *Івана Виговського* та *Юрія Хмельницького*, 1665 попав у московську неволю й повернувся до України 1668; значковий військовий товариш. 180, 181

О

Обуховський А., співзасновник “Шкільної матиці Царства Польського”. 609

Огієнко Іван (митрополит *Іларіон*), український мовознавець, релігійний діяч. 653

Оглоблин Олександр, український історик. 636

Одинець (Odyniec), очевидно, Одинець Яків, зі шляхетського роду герба “Леліва”, козак Черкаської сотні (1649), полковник Запорозький (1651), генеральний суддя (1651). 190, 191

Одровонжі (Odrowąży), рід польських колонізаторів Галичини. 174, 175

Ожеховський Станіслав (Orzechowski Stanisław; Оріховський) (1513–1566), письменник і публіцист. Історична традиція приписала йому самовизначення як “Gente Ruthenus – Natione Polonus”. Проте сучасні дослідження творчості С. Ожеховського не виявили у творах такого формулювання. 182, 183, 294, 295, 652, 675

Олдаковський Я., польський історик. 705

Олександр I, російський імператор. 655

Олександр II, російський імператор. 637, 640

Олексій Михайлович, московський цар. 625, 626

Олелькович Михайло (Michał) († 1481), син Олелька Київського, молодший брат останнього київського князя *Семена Олельковича* з династії Гедиміновичів (1454–1470). 140, 141

Олелькович Семен (Semen Olelkowicz) († 1470), останній київський удільний князь (з 1455) з династії Гедиміновичів, син Олелька Володимировича, правнук *Ольгерда*; сучасниками вважався “князем Руським”. 140, 141

Олесницький З., краківський єпископ. 631

Олесь Олександр, український письменник. 46, 606, 620

Олізари (Olizarowie), шляхетський рід герба “Хоругви Кмітів” (“Подвійний Радван”). Засновником роду сучасні дослідники вважають київського боярина Олізара Волчковича (початок XV ст.). Тому до XVII ст. представники роду іменувалися Олізари-Волчковичі, згодом просто Олізари. 172, 173

Олізаровський Томаш Август (Olizarowski Tomasz August) (1811–1879), польський драматург, поет, представник “української поетичної школи” в польській літературі. Учасник Листопадового повстання, з 1836 – в еміграції. Автор драматичних творів, сонетів. Прижиттєве тритомне зібрання творів вийшло 1852 у Вроцлаві. 132, 133, 196, 197, 202, 205, 630

Ольгерд (лит. Algirdas) (бл. 1296–1377), великий князь литовський (1345–1377). 138, 193

Онацькі, родина. 190, 191, 274

Опацький З., польський історик. 698

Орендаренко Тимофій (Тиміш), гетьман реєстрових козаків (1630–1631, 1632–1634). 113

Орлик Пилип (1672–1742), український державний і політичний діяч, екзилний гетьман Війська Запорозького (з 1710). 429, 526, 580, 700

Ортега-і-Гассет Х., іспанський філософ. 20

Освальди (Oswald), німецький рід у Чехії. 388

Оссолінський Єжи (Ossoliński Jerzy), канцлер Речі Посполитої. 681

Осташевський Спиридiон (Ostaszewski Strydydion) (1797–1875), польський письменник і фольклорист, учасник Листопадового повстання. Писав польською та українською мовами. Основні праці: латинкою “Півкопи казок для веселого світу” (1850) та кирилицею “Півсотні казок для веселих людей” (1869). Вони містили переклади народних оповідань, пісень і мали літературне підґрунтя. 202–205

Осташко Тетяна, український історик. 666, 668, 669, 700

Острозька Анна Алоїза (Ostrogska Anna Alojza) († 1654), онука князя *Василя-Костянтина Острозького*, донька Олександра Костянтиновича Острозького, дружина Яна-Кароля Ходкевича, остання з роду *Острозьких*. 184, 185

Острозький Костянтин (Ostrożski Konstantyn; Василь-Костянтин) (1526–1608), володимирський староста, маршалок Волинської землі (з 1550), київський воєвода (1559–1608), сенатор (з 1569), політичний і культурний діяч, меценат, засновник Острозької академії, прозваний “некоронованим королем Русі”. 113, 184, 185

Острозький Олександр. 652

Острозький Януш (Ostrogski Janusz) (1554–1620), старший син *Василя-Костянтина*, князь, перший острозький ординат (1609–1620), волинський воєвода (1585–1593), краківський каштелян (з 1593), білоцерківський, богуславський, володимирський, черкаський і переяславський староста. Останній у чоловічій лінії з роду князів *Острозьких* і перший, який зрадив віру батьків і перейшов до католицизму (1579). Засновник Острозької ординації (майорату). 184, 185

Острозькі (Ostrogscy; Ostrożscy), князівський волинський рід руського походження, ведеться від Наримунта, відігравав значну роль в історичних подіях XIV–XVII ст. у Великому князівстві Литовському та Східній Європі. Найбільш відомі: засновник роду Данила з Острога († 1376), онук Наримунта, учасник повстання 1341 проти польського короля *Казимира III Великого*, збудував замок в Острозі; Федько Данилович († 1410), луцький намісник у 1386–1387; Федько Федорович, учасник гуситських війн, засновник чеської лінії Острозьких; Костянтин Іванович († 1530), брацлавський, звенигородський, вінницький намісник, луцький староста (1507–1522), віленський каштелян (1511–1522), троцький воєвода (1522–1530), гетьман Великого князівства Литовського (1497–1530), який став одним з найбагатших магнатів литовсько-руської держави; Ілля Костянтинович (1510–1539), брацлавський і звенигородський староста (з 1530); *Василь-Костянтин* Костянтинович (1526–1608); *Януш Васильович* (1554–1620); Олександр Васильович (1571–1603), волинський воєвода (з 1593); обидва перейшли у католицизм. 172, 173, 184, 185, 652

Отвіновський Еразм (Otwinowski) († 1745), польський письменник і мемуарист, походив з шляхетського роду герба “Гриф”, який наприкінці XVI ст. перейшов у протестантизм, автор спогадів “Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II od roku 1696 do 1728” (1849), у яких містяться відомості про гетьмана *Івана Мазепу* та події в Україні. 273–275, 288, 289, 673, 674, 676

Охрімівч Василь (В. О.), український статистик і громадський діяч. 500, 501

П

Павліковський Ян. 664

Павло І (Павло Петрович Романов) (1754–1801), російський імператор (з 1796). 432

Павлов М., літератор. 688

Павловський І., історик. 650

Павловський Мефодій, український публіцист і редактор. 48

Павловський Станіслав. 651

Павлуцький Г. 648

Павлюк (Павло Бут), козацький ватажок. 626

Падалиця Тадеуш, псевдонім – див. Фіш Зенон-Леонард.

Падура Тимко (Padurca Tymko) (1801–1871), польсько-український поет, композитор та торбаніст. Один із засновників т. зв. “української школи” польського романтизму. Співець козаччини, популяризував український фольклор та музику. Освіту отримав у Іллінецькій парафіяльній школі, вінницькій гімназії, Кременецькому ліцеї, який закінчив 1825. Мешкав при дворах магнатів (Потоцьких, Сангушків, Жевуських) як поет-резидент. Брав участь у Листопадовому повстанні 1830–1831 у складі загону Вацлава Жевуського, особистого приятеля. 1830–1832 був ув’язнений, потім мешкав у своєму маєтку Махновці поблизу Бердичева. Писав польською мовою, а твори українською мовою латинкою. 198, 199, 202, 204, 205, 383, 384, 403, 476, 656, 688, 706

Палій Семен (Palij; справж. ім’я – Гурко Семен Пилипович) (бл. 1640–1710), політичний і військовий діяч, полковник Фастівського охочекомонного (1684–1702) і Білоцерківського (1702–1704, 1709–1710) полків Української козацької держави, керівник антипольського повстання 1702–1704. 75, 144, 154, 155, 190, 191, 265, 266, 270–276, 286–291, 636, 672

Панькова Світлана, український історик, музейник. 16, 685, 687–689, 693–697, 699, 702

Папакін Георгій, український історик. 16

Парето Вільфредо, італійський філософ. 579, 596

Партицький Омелян, український мовознавець і педагог. 644

Парчевський Н., польський політик. 653, 654

Пачовський Василь, публіцист, письменник. Автор рецензії на працю М. Аркаса. 619, 621

Пашкевич Іосиф (Paszkiewicz), український шляхтич, сподвижник Богдана Хмельницького. 190, 191

Пашковський Едвард (Paszkowski Edward) (1863–1934), польський журналіст, головний редактор (1912–1920) газети “Dziennik Kijowski”, голова “Кола журналістів і літераторів” у Києві, націонал-демократ, автор українофобських статей, фейлето-

нів (псевдонім “Czarny Jegomość”) і книжок публіцистичного характеру та художніх творів про процес занепаду подільсько-волинської шляхти – “Jasne wody: z kroniki kresowej” (1904, 2-е wyd. 1914), “Rozbitki: z kroniki kresowej” (1911), спогади “Zawierucha Ukraińska” (1919). 1918 виїхав з Києва. Співпрацював також з виданнями: “Głos”, “Kraj”, “Słowo Polskie”. У 1921–1931 працював у часописі “Dziennik Poznański”. 32, 66, 87, 388, 391–394, 398, 399, 400, 444, 645, 692

Пашковський Федір (Paszkowski), український шляхтич з Овручини, писар Генеральної військової канцелярії за Богдана Хмельницького, посол до Москви 1654. Відомий також його брат Лавро (Лаврін), військовий писар реєстрового козацтва (1614–1619), писар полковий корсунський (1649). 190, 191

Пеленська Христина, історик. 22, 594, 600, 605, 606, 617, 666, 693, 694, 701

Пеленський Ярослав, історик, професор. 13, 14, 17, 19, 22, 559, 576, 591, 594, 600, 605, 606, 617, 629, 645, 666, 684, 693, 694, 700, 701, 708

Пелех Іван, публіцист, москвофіл. 661

Перетц Володимир, історик літератури. 648

Перфецький Є. (Perfekij E.), історик. 632

Петкевич К., історик. 626

Петлюра Симон, український політик, член УСДРП. 14, 53, 606

Петрашевський Іван (Pietraszewski; Петрушенко), український шляхтич, писар Генеральної військової канцелярії за Богдана Хмельницького, посол до Варшави 1648 та делегат від козаків до польського війська під Берестечком 1651. 190, 191

Петро I (Piotr I; Петр Алексеевич Романов) (1672–1725), цар московський (разом з братом Іваном – з 1682, одноосібно – з 1696), імператор Російської імперії (з 1721). 107, 110, 152, 153, 168, 169, 271, 432, 620

Петров С. Й., український бібліограф. 624

Петров С. С., український бібліограф. 624

Петрович Г., меценат. 642

Петрушевич А., український історик, москвофіл. 646

Пипін Олександр, російський слов'янознавець. 659

Піварський К., польський історик. 585

Підкова Іван († 1578), козацький отаман, молдавський господар (1577–1578). 113

Підкова Ігор, історик. 608, 625

Піلسудський Юзеф, польський політик і державний діяч. 705

Пільц Е., польський публіцист і видавець. 662

Пінчук Юрій, історик. 20

Піснячевський Віктор Онуфрійович (1883–1933), український журналіст, громадський діяч, лікар за фахом. 117, 118, 538, 621, 622, 688, 708

Піхно Дмитро Іванович (1853–1913), російський економіст і журналіст, професор Київського університету, один з лідерів “Союза русского народа”, редактор газети “Киевлянин” у 1879–1911, чорносотенець, провідник русифікаторської політики. 358, 359, 380, 558

Піотровський (Пйотровський) Фелікс (Piotrowski Feliks) (1867–?), польський популяризатор досягнень метеорології, геологічних наук (у співавторстві з В. Гошинським “O wartościach średnich ciśnienia atmosferycznego dla 30 miejscowości w Polsce”; “Skąd się wzięły kamienie na polach naszych i jak się utworzyły”). Друкував статті з фізики, техніки, популяризував наукові досягнення у періодичних виданнях: “Wszeczeńświat” (з 1900), “Przyjacieł Dzieci” (1899). Його брошуру про метеорологію було перекладено й видано російською мовою. 102, 112, 611

Платон, давньогрецький філософ. 578

Плеткевич С. 637

Погодін Михайло, російський історик. 671

Подгорський Стефан (Podhorski Stefan), нащадок спольщеного українського шляхетського роду; голова польської організації “Związek ziemian i dzierżawców” в Україні; землевласник. Учасник поховання *Осипа Юркевича*. 466, 467, 705

Подлевський М. (Podlewski M.), учасник поховання *О. Юркевича*. 466, 467

Подолінський Сергій, український економіст. 672

Подольський М., учасник студентського руху. 704

Познанський Борис (Poznański Boris) (1841–1906), український громадський діяч, етнограф, письменник. Навчався в Київському університеті (1859–1861), де приєднався до гуртка “хлопоманів”, згодом став членом Старої громади. Друкувався в часописах “Основа”, “Киевская старина”, “Зоря”, “Вестник Европы”. Автор спогадів про “хлопоманів” і польське Січневе повстання, частково опублікованих у “Киевской старине” (Познанський Б. С. Картины моего прошлого // КС. – 1892. – № 2. – С. 278–294; № 3. – С. 439–457; № 4. – С. 89–104; Его же. Воспоминания о польском восстании в Украине 1863 г. // КС. – 1885. – № 11. – С. 436–465; № 12. – С. 571–611; Его же. Воспоминания из недалекого прошлого (о школе и грамотности в Киевской губернии) // КС. – 1885. – № 2. – С. 241–267). Повністю спогади опубліковано вже після його смерті в Москві в часописі “Украинская жизнь” (ч. 1–5); вишли також окремим відбитком (1913). 202, 203, 208, 209, 657, 684

Познанські, рід. 582

Полонська-Василенко Наталія, український історик. 641

Полуботок Павло Леонтіївич (бл. 1660–1724), український політичний, державний та військовий діяч, наказний гетьман Війська Запорозького (1722–1724). 152, 153

Полянський Ю., український географ, громадський діяч. 620

Понятовський Станіслав Август, польський король. 683, 685

Поплавська (з Потоцьких) Феліція, польська популяризаторка науки, письменниця, перекладачка, дружина Яна Людвіка Поплавського. 103, 612, 613

Поповські (Porowscy), український дрібношляхетський рід з Брацлавщини, представники якого брали участь в Українській революції 1648–1657; відомий Михайло, барський шляхтич, сотник русавський полку Брацлавського, учасник битви під Красним 1651. 174, 175

Порш Микола, український політик, член УСДРП. 59

Потоцький Андрій (Potocki Andrzej) (1861–1908), польський державний і політичний діяч. Походив зі старовинного польського магнатського роду Потоцьких. 1901 – маршалок Крайового сейму Галичини. 1903–1908 – намісник Королівства Галичини і Лодомерії. Підтримував галицьких москвофілів, брутально фальсифікував вибори до Галицького крайового сейму 1908 на користь поляків. Убитий студентом-українцем М. Січинським. 164, 167, 376, 408, 411, 686, 687, 697

Потоцький І., польський державний діяч, творець польської Конституції. 685

Потоцький Йосип, землевласник з Поділля. 66

Потоцький Миколай, польний коронний гетьман. 625

Потоцький Прот (Potocki Prot) (1762–1801), походив з відомого магнатського роду, київський воєвода, банкір, підприємець, мав земельну власність на Правобережній Україні. 180, 181

Потоцький Фелікс (Потоцький Станіслав-Щенсний), коронний гетьман польний, командир шляхетського ополчення, що воювало з *Семеном Палієм* (1700–1701). 273, 654, 655, 683

Потульницький В., український історик. 659

Презовські (Prezowscy; Прежовські), брацлавський, потім київський зем'янський рід, що походив з руського боярства. 172, 173

Прижов І. 672

Прокопович В'ячеслав, український громадський діяч, публіцист. 27

Промик Казимир, літературний псевдонім – див. Прушинський Конрад.

Проскура Каетан, голова Київського суду. 654

Проскура Тереза, дружина Каетана Проскури. 654

Прудон П., французький соціолог і публіцист. 657

Прус Болеслав (Prus Bolesław) (1847–1912), польський письменник. 70, 358, 359

Прушинський Конрад (1851–1908), польський освітній діяч, письменник, видавець. Перебував з родиною у засланні в Томську через звинувачення батька в патріотичній діяльності. Співзасновник і автор статуту таємного Товариства національної освіти (1875–1877), що мало на меті поширення освіти серед населення, організацію читалень і бібліотек. Автор азбук, зокрема першого сучасного польського букваря (1875). Ця книга витримала 62 видання накладом 1,2 млн. З 1881 видавав тижневик

для селян “Gazeta Świąteczna”. 1878 заснував у Варшаві Крайову книгарню, що поширювала популярну та науково-популярну літературу. У 1881–1892 видавав щорічник “Gość. Kalendarz Płomyka”, що містив актуальну інформацію, історичні оповіді, а також різноманітний матеріал стосовно рільництва та життя гмін. 102, 104, 610, 616

Пузини (Puzyny), український князівський рід Рюриковичів з Волині. Відомі: Богдан Тимофійович († 1571), господарський маршалок (з 1569); Олександр Юрійович († 1650), єпископ луцький і острозький Афанасій; Юрій Юрійович († 1649), волинський ловчий, володимирський підкоморій (з 1633); Михайло Юрійович († бл. 1648), кременецький підсудок (з 1638). 172, 173

Пулаські, рід. 354, 355

Пурішкевич, російський політичний діяч, чорносотенець. 558

Пушкар Н. 670

Пушкін Олександр, російський письменник. 625, 678, 679

Пчілка Олена (справж. ім'я Косач Ольга), українська письменниця, громадська діячка; мати Лесі Українки, сестра М. Дрегоманова. 45, 642, 647

Пшездзецький Александр (Przeddziecki Al.) (1814–1871), граф, польський історик, письменник, етнограф, видавець. 631, 632

Пясочинські, рід. 266

Р

Р. М., криптонім – див. Бжезинська-Можицька Розалія.

Равіта-Гавронський (Гавронський) Францішек (Rawita-Gawroński (Gawroński) Franciszek) (1845–1930), польський історик та журналіст. Вищу освіту здобув у Відні; голова “Союзу польських газетярів”, лауреат Краківської академії наук, засновник “Національної ліги”, яка мала за мету колонізацію Східної Галичини польськими селянами. У циклі праць з українсько-польської історії та повістях представляв український рух XVII–XVIII ст. як дике свавілля, розбій та грабіж. 87, 216, 217, 322–331, 358, 359, 399, 418, 474–476, 549, 662, 682, 695, 706

Радзейовський Леон (1881–1943), польський літератор, журналіст. Походив зі шляхетської родини на Поділлі. Вчився в Київському університеті. Видавав у Києві сатиричний журнал “Biały Paw” (1908–1909), об'єктом критики якого було польське консервативне зем'янство на Правобережній Україні. Пропагував на шпальтах часопису гасло освітньої праці серед польського населення Російської імперії. 1909 – член керівництва щойно створеного з ініціативи Л. Радзейовського та Т. Міхальського “Кола польських літераторів і журналістів” у Києві. Головний редактор і видавець журналу “Przegląd Krajowy”; свою солідарність з програмою В. Липинського засвідчив у статті “Nasz terytorializm”. Але після закриття часопису приєднався до критикованого “Dziennika Kijowskiego”, що засвідчило зміни в його ідеології. Автор реферату про Богдана Залеського. 1919 (?) виїхав до Польщі. Працював у католицькій пресі. 32, 66, 444, 668, 676

Радзейовські (Radziejowscy), подільський дрібношляхетський рід, представники якого довго зберігали українську національну свідомість. 174, 175

Радзивілл Альбрехт Станіслав (Radziwiłł Albrecht) (1593–1665), великий канцлер литовський зі старовинного магнатського роду Радзивіллів. Автор спогадів за 1632–1655, опублікованих 1839 під назвою: “Pamiętniki Albrychta Stanisława х. Radziwiłła kanclerza w. ks. Litewskiego”. *Едвард Рачинський* видав їх за рукописом у двох томах, частина з яких присвячена козацько-польській війні. 324, 325

Радзивілл Януш (Radziwiłł Janusz) (1612–1655), князь Священної Римської імперії, воєвода віленський, польний і великий гетьман литовський (з 1646). Освіту отримав в університетах Німеччини і Голландії. Був дипломатом і військовим. Прихильник кальвінізму. 1649–1651 воював з козаками; захопив Київ і вчинив жорстоку розправу над його мешканцями. 1654 зазнав поразки від московсько-українського війська у Білорусі. Прийняв бік шведського короля *Карла X Густава* у його боротьбі з королем Польщі *Яном II Казимиром*. 326, 327, 581

Радзивіллович Рафал, психіатр. 671

Радзикевич В., український історик. 704

Радзимінський-Люба Зигмунт (Radziwiński Luba Zygmunt) (1843–1928), польський геральдист, історик, дослідник генеалогії, джерелознавець; земський діяч, публіцист. Представники роду брали участь в Українській революції 1648–1657 на боці *Б. Хмельницького*; потім спольщилися. Навчався в Київському та Ягеллонському університеті в Кракові. 1878 – дійсний член Історичного товариства Нестора Літописця, чл.-кор. Московського археологічного товариства, Антропологічної (1878) та Історичної (1883) комісій Краківської академії, Товариства дослідників Волині (з 1890), співзасновник і голова Польського геральдичного товариства (1912–1925). Впорядкував та описав родовий архів Сангушків у Славуті спільно з його зберігачем *Б. Горщак*ом. Результати оприлюднив у монографіях “Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie” та “Monografia XX. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta Fedora Olgierdowicza X. Ratneńskiego”. Перший том “Архіву...” у співавторстві з *П. Скобельським* і *Б. Горщак*ом вийшов 1887; загалом вийшло 7 томів. Перший том “Монографії...” вийшов 1906. З 1904 оселився у Львові. Полемізував з *В. В. Шульгіним*, депутатом Державної думи третього та четвертого скликань, стосовно поглядів останнього на історію шляхти Правобережної України. 358–365

Разумовська Л., історик. 632

Раковичі, рід. 437

Раковський Болеслав, польський шпигун на прусській службі. 16, 47, 386, 387, 391, 392, 418, 419, 421, 541, 543–546, 548–550, 552–556, 690–692, 697, 708

Расевич В., історик. 689

Рачинський Едвард, граф. 654, 655, 673

Ревера Б. 698

Ревуцький Дмитро, український етнограф і музикознавець. 688

Ревуцький Левко, український композитор. 688

Ресніт О., український історик. 649

Рей А. 705

Рильський Богдан, син *Тадея Рильського*, товариш *В. Липинського*, член групи киян-римо-католиків. 24, 65

Рильський Максим, український поет. 24, 704

Рильський Тадей Розеславович (Rylski Tadeusz) (1841–1902), громадський і культурний діяч, економіст, етнограф, походив з польської шляхетської родини, член старої Київської громади, один із засновників руху “хлопоманів”. 26, 203, 226, 227, 369, 389, 392, 393, 399, 403, 454, 455, 462, 463, 475, 488, 489, 552, 562, 577, 582, 640, 657, 684, 692, 704

Рильські, родина. 466, 467, 473

Рівний А., перекладач. 616

Розумовський Кирило Григорович (1728–1803), гетьман Війська Запорозького (1750–1764). 107, 115, 587

Рокицький Адам, землевласник на Київщині, родич *В. Липинського*. 32, 77

Ролле Юзеф Антоній Аполлінарій (псевдонім Dr. Rolle) (1830–1894), польський історик-українознавець, археограф, лікар за фахом. Досліджував історію Поділля XIV–XIX ст. Член Подільського губернського статистичного та єпархіального історико-статистичного комітетів, Товариства подільських лікарів, інших місцевих громадських і наукових осередків. Співпрацював з українськими (*В. Б. Антоновичем*, *О. Я. Єфименко*), російськими (*П. М. Батюшковим*, *П. І. Бартенєвим*), польськими (*А. Яблоновським*, *К. Пулаським*, *К. Ліске*) істориками, поділезнавцями (*М. І. Яворовським*, *Ю. Й. Сіцінським*, *В. К. Гульдманом*) та ін. Основні праці: тритомник польською мовою “Zameczki Podolskie na kresach multańskich” (1880), “Gawędy historyczne” у дев’яти серіях (1876–1893), “Opowiadania historyczne” (1875–1887), “Sylwetki historyczne” (1875–1893), “Polonica, materiały do dziejów Polski w pismach rosyjskich (1700–1862) zebrane” (1879–1880). 190–193, 267, 282, 283, 654, 655, 672

Роман Мстиславич (бл. 1152–1205), князь з династії Рюриковичів, засновник Галицько-Волинського князівства. 107, 136, 137

Романови, старовинний московський дворянсько-боярський рід, представники якого з початку XVII ст. посіли престол Московського царства (1613–1721) та Російської імперії (1721–1917). 527, 528, 565, 569, 591

Романчук Юліян (1842–1932), політичний провідник галицьких українців, громадський та культурно-освітній діяч, педагог, письменник, журналіст, видавець. 442, 655, 702, 703

Роменс Джордж Джон (1848–1894), англійський природознавець. 611

Рошковська А., польська публіцистка. 628

Рубінштейн Всеволод, член Київської громади. 27

Руданський Степан, український поет. 640

Рудко Василь, український філософ, публіцист. 15

Рудченко Іван Якович (псевдоніми І. Білик, Іван Кивайголова, Іван Руїна) (1845–1905), український фольклорист, етнограф, письменник, перекладач, літературний критик. 188, 189, 654

Ружинський Богдан Остафійович (Богданко) († 1576), гетьман Війська Запорозького Низового (з 1575). 113, 655

Ружинські (Różyńscy), князівський рід руського походження на Волині і Київщині, герба власного, Гедиміновичі (Наримунтовичі); у XV ст. малозаможні (князі-повітники), з кінця XVI ст. набули великих земельних маєтків на Київщині. Відомі: Іван (згадується 1486), засновник роду; Михайло Іванович († 1586), отаман Війська Запорозького між 1579–1586; Григорій Іванович († 1577), сотник надвірної корогви князів Сангушків 1569–1577; Остафій Іванович († 1587), черкаський і канівський підстароста (1569–1573), київський підвоевода (1575–1581), отаман Війська Запорозького (1579–1586); Іван Михайлович († 1621), білилівський підстароста; Кирик Остафійович († 1592), отаман Війська Запорозького у 1588; Миколай Остафійович († 1592), отаман Війська Запорозького у 1587, київський військовий (з 1591); Богдан Остафійович; Михайло Остафійович († 1592), київський підвоевода (1586–1587); Роман Кирикович Наримунтович (1575–1610), королівський ротмістр. 172, 173

Рум'янцев-Задунайський Петро, російський державний діяч, граф. 706

Русов О., укрїнський громадський діяч, статистик. 649

Рязанцева Т., краєзнавець. 624

С

С., криптонім – див. Сосновський Павло.

Савенко Анатолій Іванович (1874 – після 1920), російський політичний і державний діяч, журналіст. Випускник Лубенської гімназії та Київського університету св. Володимира; член IV Державної думи (1912–1917), засновник “Клуба русских националистов” у Києві (1908), входив до керівництва “Всеросійського національного союзу” (1912); постійний співробітник чорносотенної газети “Киевлянин” (з 1899). З 1918 – один з головних співробітників Освідомчого відділу (Осваг) Добровольчої армії; після її розгрому емігрував. 380, 398–400, 404, 421, 430, 542, 546, 547, 696

Сагайдачний (Конашевич-Сагайдачний) Петро (1570–1622), кошовий отаман Війська Запорозького Низового (1600–1618), гетьман (з 1621). 113

Саган А., перекладачка. 617

Салтиков-Шедрін Михайло, російський письменник. 688

Самойлович Іван Самійлович (поч. 1630-х–1690), гетьман Війська Запорозького Лівобережного (1672–1687, з 1676 – обох берегів Дніпра). 114, 150, 151, 264, 429

Самусь Самійло Іванович (бл. 1688 – бл. 1713), військовий і державний діяч, полковник богуславський (1688–1713), правобережний наказний гетьман (1692–1704), один із керівників антипольського повстання під проводом *С. Палія*. Після поразки повстання визнав зверхність гетьмана *Івана Мазепи*, продовжував війну з поляками; 1708–1709 брав участь у боротьбі зі шведами, але 1711 підтримав гетьмана *Пилипа Орлика*, захоплений росіянами; подальша доля невідома. 265, 274, 275, 636

Сангушко Євстахій, польський землевласник. 706

Сангушко Р., польський землевласник, князь. 662, 684

Сапіга Адам, польський магнат українського походження, прихильник польсько-українського порозуміння. 27, 80

Сапіга Лев (Sapieha Lew) (1803–1878), польський політичний діяч Галичини, прихильник польсько-українського порозуміння, князь. 27, 80, 228, 229

Сапіги (Sapiehy; лит. Sapiegi, Сопіги, Сапегі, Сапегі), білорусько-українсько-литовський магнатський рід (з 1700 – князі Священної Римської імперії). Первісно православний, з XVI ст. – католицький. У XVI–XVII ст. його представники обіймали високі державні посади у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій; після 1700 політичний і економічний вплив роду значно зменшився. В історії України відзначилися: Андрій (бл. 1560–1621), воєвода київський 1605–1609; Лев-Казимир (1609–1656), підканцлер литовський, активний учасник боротьби з Богданом Хмельницьким; Ян Павло (1610–1665), великий гетьман литовський, учасник боротьби з козаками; *Лев*, після участі у повстанні 1830–1831 емігрував до Галичини, маршал Галицького крайового сейму 1861–1875. 172, 173

Сацке Г. (Sacke G.), німецький історик. 636

Саченко, член “Союза русского народа” з Поділля. 404

Сварник Галина, український історик, перекладач. 40, 650, 675, 682, 704

Сварник Іван, український перекладач, історик. 628, 647

Свенельд (Сфенке, Свентольд) († після 977), воєвода Ігоря Рюриковича, *Святослава Ігоровича* і Ярополка Святославича. 111

Свєнтославський Зенон, керівник соціалістичної організації “Lud Polski”. 656

Свенцицький Павлін (Паулін) (Święcicki Pawlin (Paulin)) (1841–1876), письменник (псевд.: Павло Свій, Павлин Стахурський, Д. Лозовський та ін.) і громадський діяч, хлопоман. Народився у незаможній польській шляхетській родині. Вчився у Київському університеті св. Володимира. Після поразки Січневого повстання 1863 переїхав до Галичини. Там видавав журнал “Sioło” (1866–1867). Обстоював українські інтереси перед поляками та росіянами, боровся з москвофільством. 40, 84, 85, 198, 199, 202, 203, 206–209, 250, 251, 399, 454–457, 475, 488, 489, 552, 562, 577, 582, 583, 655, 656, 660, 703, 704

Свидригайло (Świdrygiełła) (бл. 1355–1452), великий князь литовський (1430–1432), удільний князь волинський (1440–1452). 112, 138–143, 276

Свйонтковський Ю., польський інженер, громадський діяч, ініціатор створення “Шкільної матиці Царства Польського” (1905). 609

Святослав Ігорович (935–972), великий князь київський. 106

Семашко О., пасинок *Семена Палія*. 274

Семашко Олександр, адвокат. 692

Сембратович Роман, український публіцист, редактор. 689

Семенський Л., польський письменник. 661

Семіховський, заставник *Данила Братковського*. 273

Сенкевич Генрик (Sienkiewicz) (1846–1916), польський письменник. 86, 148, 149, 210, 211, 377, 474, 494, 495, 609, 634, 695

Сергієвич Василій Іванович (1832–1911), російський історик права, професор Санкт-Петербурзького університету. У книзі “Лекции и исследования по древней истории русского права» (СПб., 1905) доводив, що угода *Богдана Хмельницького* з московським царем (Переяславські статті 1654) з точки зору державного права була персональною унією. 527

Середа О., український історик. 627, 704

Сигізмунд III, польський король. 278, 631

Симиренко В., український громадський діяч, меценат. 27, 606

Симоненко Р., український історик. 20

Сирочинський Антон (Syroczyński Antoni), польський видавець. 302, 303

Сирочинський Леон (1844–1921), польський громадський діяч, публіцист, професор гірничої справи, ректор львівської Вищої політехнічної школи (1904–1905; нині – Львівська політехніка). 475, 476, 705

Сідлецький Людвік (Siedlecki Ludwik) (псевдонім Крилач С.), український громадський діяч, член групи київських римо-католиків. 32, 60, 65, 703, 704

Сікорська Юлія (Sikorska Julia), польська громадська діячка у царині народної освіти, засновниця “Народної книгарні” (“Księgarnia Ludowa”). 609

Сікорський Юзеф, польський видавець, музичний критик. 609

Сілі Джон Роберт, англійський історик. 578

Сілюк А., український історик. 670

Сірий Юрій – див. Тищенко Юрій.

Сірко Іван († 1680), український військовий і політичний діяч, кошовий отаман Війська Запорозького Низового (1660–1680), полковник Харківського слобідського полку (1664–1665, 1667). 150, 151

Січинський А., громадський діяч. 644

Січинський Мирослав, громадсько-політичний діяч. 687, 697

Скалон Є., російський губернатор. 400

Скальковський А., український історик. 700

Скірмунт Констанція (Skirmunt K.) (псевдонім Футурус) (1851–1934), польська і литовська публіцистка й письменниця. Родина зазнала політичних репресій. Висловлювалась на захист історичного зв'язку шляхти Великого князівства Литовського та Польщі. Виступала також проти литовського націоналізму. Брала участь у організації Крайової партії Білої Русі та Литви (1907). 224, 225, 663

Скірмунт Роман Олександрович (Skirmunt Roman) (1868–1939), польський і білоруський політичний та державний діяч, народився у відомій шляхетській родині герба “Приятель”. Освіту отримав у Ризькій класичній гімназії, Варшавському та Віденському університетах. Депутат І Державної думи (1906), член Державної ради Російської імперії (1910–1911). Головний ідеолог і засновник Крайової партії Білої Русі та Литви (1907). Очолював Білоруський народний комітет (1915–1917), виконком першого Загальнобілоруського з'їзду (1918), член Ради і прем'єр-міністр Білоруської Народної Республіки. Був прибічником німецької орієнтації; з 1920 – в еміграції у Польщі. Сенатор Речі Посполитої (1930–1935). Після захоплення СРСР Західної Білорусі розстріляний. 224, 225

Скоропадський Данило, український політичний діяч, гетьманч. 600

Скоропадський Іван Іллєч (бл. 1646–1722), український політичний і державний діяч, гетьман Війська Запорозького (1708–1722). 107, 587

Скоропадський Павло, український політичний діяч, останній гетьман України. 13, 18, 53, 54, 58, 95, 573, 576, 577, 582, 597, 600

Скоротис-Йолтуховський Олександр, український політичний діяч, член соціал-демократичної “Спілки”, публіцист. 53, 55, 57, 58, 61

Скшинська Казимира (Skrzyńska Kazimiera), польська популяризаторка досягнень науки в царині етнографії, геології, зоології. Перекладач з французької. 102, 611

Славінський Максим, український громадсько-політичний діяч, публіцист. 33

Слівінський А. (Sliwiński A.), польський редактор. 684

Сліпушко О., український літературознавець. 638

Словацький Юліуш, польський поет, представник української школи в польському письменстві. 46, 655, 661, 702

Смирнова-Россет Олександра, російська аристократка, фрейліна. 679

Сміт Голдвін М., англійський історик. 578

Смішкова Антоніна (Smiškova Antonina) (1858–1934), польська популяризаторка культури словаків і чехів, перекладач і громадська діячка. 103, 615

Смоленський (Smoleński) Владислав (1851–1926), польський історик, юрист за фахом, представник т. зв. варшавської школи, професор Варшавського університету. Автор багатьох історичних праць. Член Краківської академії (1918), Варшавського наукового товариства. Спеціалізувався в історії XVIII ст. Польщі та минувшини мазовецької шляхти. Основні праці: “Dzieje narodu polskiego” (2 т., 1897–1898);

“Szkice z dziejów szlachty mazowieckiej” (1908); “Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII. Studia Historyczne” (1891); “Szkoly historyczne w Polsce. Głównie kierunki poglądów na przeszłość” (1886), “Ostatni rok Sejmu Wielkiego” (1896) та ін. 136, 137, 140, 141

Смолій В., український історик. 620, 626, 627, 634, 659, 666, 668

Смотрицький Мелетій (бл. 1577–1633), український церковний та освітній діяч, вчений, лексикограф. 184, 185, 433

Собеський Ян III (Sobieski Jan III) (1629–1696), король Речі Посполитої з 1674, видатний полководець і політичний діяч. 114, 115, 264, 265, 271, 272, 274

Соболевський Олексій, російський мовознавець. 652, 653

Собчук В., український історик. 705

Совінський Леонард (Sowiński Leonard) (1831–1887), польський шляхтич українського походження, представник “української школи” польської літератури, письменник, критик, перекладач. Народився на Східному Поділлі, навчався в Київському університеті св. Володимира (1847–1855, історико-філологічний та медичний факультети; останній не закінчив). 1862 брав участь у складанні петиції польської шляхти до *Олександра II* про адміністративне приєднання Київської, Волинської та Подільської губерній до Королівства Польського і введення в краї польської юрисдикції. 1862–1867 – на засланні в Курській губ.; 1867 звільнений за амністією, без права в’їзду в Південно-Західний край, переїздить до Варшави. Автор драми “*Na Ukrainie*” (1873), збірок поезій, праць з історії літератури; перекладав поезію *Тараса Шевченка*. Першим переклав польською поему “Гайдамаки”. 170, 171, 650

Соколинські (Sokolińscy; Друцькі-Соколинські), князівський рід, який походив від Гедиміновичів (Ольгердовичів); засновник роду – Федір Іванович Друцький Бабицький молодший († 1450); основні представники роду мали маєтності та обіймали уряди на білоруських теренах. 172, 173

Соколовські (Sokolowscy), старшинський рід шляхетського походження з Волині, який отримав нобілітацію від сейму Речі Посполитої 1659. Відомі: *N.*, який називав себе 1648 “гетьманом остерським” і приєднався до війська *Богдана Хмельницького*; *Калин*, житомирський сотник у 1659. 180, 181

Сокільницький Богдан (Sokolnicki), шляхтич герба “Єліта”, посол *Богдана Хмельницького* на елекційний сейм Речі Посполитої 1649. 190, 191

Соловйов Володимир, російський філософ. 579

Соловйов Сергій Михайлович (1820–1879), російський історик, професор Московського університету, батько філософа *Володимира Соловйова*. Автор “Истории России с древнейших времен” до 1770-х рр. (29 томів, 1851–1879). 430, 700

Сорель Ж., французький філософ-консерватор. 20, 578

Сопліца Северин, чашник парнавський. 651

Сосновський Павло (Sosnowski Paweł) (1859–1947), польський географ, педагог, популяризатор географії. Директор Державного педагогічного інституту. Автор підручника для шкіл “Geografia Polski” (“Географія Польщі”, 1917). Член правління вчительської організації “Союз польських учителів” у Царстві Польському від її заснування у Варшаві в грудні 1905 р. Співзасновник і голова Товариства вчителів середніх і вищих шкіл (1919), створеного на базі згаданого “Союзу польських учителів”. 103, 104, 614, 615

Сохань Павло, український історик. 626, 648

Спасович В., польський громадський діяч, юрист, публіцист. 662

Спасович (Spasowicz), православний шляхтич. 230, 231

Ставінський Казимир, ксьондз Олександрівського костелу, редактор газет “Голос католицький” і “Люд Божий”. 370, 685

Стадіон (Stadion; Стадіон фон Вартхаузен Франц) (1806–1853), австрійський намісник Галичини (1847–1848). Особистим розпорядженням скасував панщину в Галичині. За його підтримки було засновано Головну руську раду та газету “Зоря галицька” (1848). 160–165

Станевич А., адвокат, український римо-католик, товариш *В. Липинського*. 32, 65, 692

Станіславський Костянтин, російський режисер. 538

Стариков Григорій, український історик. 16, 680, 682–685, 687–689, 694, 695, 700, 702–707

Старицька Марія, українська акторка. 674

Старицька-Черняхівська Людмила, українська письменниця. 606, 620

Старицький Михайло, український письменник. 276, 643, 674

Старовойтенко Інна, український історик. 55, 618, 620, 621

Старосольський Володимир, український громадсько-політичний діяч, суспільствознавець. 578

Стасов Володимир, російський критик, мистецтвознавець. 622

Станевич Антін, адвокат. 692

Стасюлевич М., російський критик, публіцист. 672

Статкевич Михайло (Statkiewicz; Стеткевич), син новгородського каштеляна і воеводи мінського Богдана Стеткевича, захисника православної віри, брат другої дружини *Івана Виговського* Олени; учасник Української революції 1648–1657, позбавлений польським урядом усіх маєтностей на Пінщині; фундатор Баркулабівського монастиря; після смерті *Богдана Хмельницького* постригся у ченці і помер у монастирі. 190, 191, 488, 489

Стемпковський Юзеф Габріель (Stempkowski), польський генерал, воевода київський, командувач шляхетським посполитим рушенням, яке зібралося для розгро-

му гайдамацького руху 1768, організатор тортур і страти повсталих у с. Кодня на Звягельщині. 192, 193, 218, 219, 340, 341, 389

Степанківський Володимир, український політичний діяч РУП й УСДРП. 53, 59, 62, 564, 591, 700

Степанков В., український історик. 626

Степняк-Кравчинський Сергій Михайлович (літ. псевдонім Степняк) (1851–1895), російський революціонер українського походження, публіцист, письменник. 471

Стефанович Коронат Олексійович (1873–1910), парафіяльний священик у Милятині Острозького повіту Волинської губернії. Навчався в Кременецькому духовному училищі та Волинській духовній семінарії (1890–1898). Автор віршів духовно-релігійної тематики. 120, 624

Стефанович Олекса, український поет-емігрант. 624

Стефановська Михалина (Stefanowska Michalina, 1855–1942), біолог, нейрофізіолог, популяризатор науки. Автор піонерських праць з фізіології (нервової системи), психології, психоневрології та фізіологічної енергетики. Навчалась у Женеві та Парижі. Викладала у Женевському університеті та Фізіологічному інституті у Брюсселі (1897–1906). Перша жінка-доцент у Женевському університеті (1903) та перша жінка-професор у Познанському університеті. Як популяризатор науки написала книжки про життя морських тварин (1905) і бджіл (1906). 103, 612

Столипін Петро Аркадійович (1862–1911), російський державний і політичний діяч, прем'єр-міністр і міністр внутрішніх справ Росії (1906–1911). 380

Стороженко Олекса Петрович (1806–1874), український письменник, етнограф, драматург. 384, 688

Стратановський Г., історик. 632

Страхов Н. 579

Струве Петро, російський політик, філософ. 50

Струмпф Едвард (Strumpf Edward) (1873–1901), польський публіцист, популяризатор науки. Освіту здобув у Варшавському університеті та в Німеччині у Бонні, де був учнем відомого біолога Е. Страсбургера. Був засланий на Кавказ 1891 р. за участь у третьотравневій маніфестації. Зібрані під час заслання матеріали слугували йому базою для написання докторської дисертації з морфології Кавказу. Як популяризатор науки публікувався на шпальтах польського видання “Wszeczeńświat” і в польській “Великій ілюстрованій енциклопедії”. Залишив спогади “Obrazy Kaukazu: Kartki z podróży” (1900). 102, 611

Струси (Strusowie), спольщений руський боярський рід у Галичині. Від XVI ст. представники роду осіли на Поділлі. Відомі: Якуб, вінницький староста у XVI ст., який чинив постійні набіги на маєтності брацлавських зем'ян; Єжи, староста вінницький і брацлавський (1579–1599); Миколай, староста любецький (1613–1616). 174, 175

Студинський Кирило, український літературознавець, історик культури, громадський діяч. 40, 633, 668

Сукач С. (Sukacz S.), сільський господар с. Криве, який висловив співчуття до газети “Рада” у зв’язку зі смертю *О. Юркевича*. 466, 467

Сулими (Sulimy), лівобережний шляхетсько-старшинський, пізніше дворянський рід, засновником якого були Михайло Сулима, який жив у XV ст., та його син гетьман (старший) Війська Запорозького Низового Іван Михайлович († 1635). Відомі також: Степан († 1659) та Федір († 1691), Івановичі, полковники переяславські; Іван Федорович († 1721), сотник вороньківський, генеральний хорунжий (1708–1721); Семен Іванович († 1766), полковник переяславський, учасник більшості військових походів 1720-х–1750-х. Рід отримав сеймову нобілітацію 1659. 180, 181, 190, 191, 439

Сурин Ремігіян (Surgyn Remigjan), київський земський писар, житомирський стольник, новогрудський ловчий, депутат з Київського воєводства у Люблінському коронному трибуналі, приятель *Данила Братковського*. Підписав 22 грудня 1699 протест православних дворян Київського та Волинського воєводств проти депутатів цього воєводства на сейм, які всупереч інструкції допустили ухвалення сеймом двох рішень щодо утиску православних. 286, 287, 270

Сухий О., український історик. 627, 686

Сушко О., український історик. 633

Сцігенні Петро, автор “Золотої книжечки”. 660

Сюел Анна (Sewell Anna) (1820–1877), англійська письменниця. 616, 617

Т

Талько-Гринцевич Юліан (Talko-Hrunciewicz Julian) (1850–1936), польський антрополог, психіатр, дослідник Сибіру. Закінчив медичний факультет Університету св. Володимира в Києві (1876). Працював лікарем у Звенигородці в Київській губ. 1891 переїхав до Східного Сибіру, де працював окружним психіатром. З 1909 очолював кафедру антропології Ягеллонського університету. Професор Віленського університету, член Краківської академії і Польської академії наук. Опублікував бл. 300-т праць (російською та польською мовами) з антропології, етнографії й археології, зокрема України. 170, 171, 403, 650

Танський, маршалок Сквирського повіту, автор доносу на *Тимка Падуру* 1831. 288, 384

Таращук Петро, перекладач. 666, 667, 669, 676, 678, 680–683

Тарновський З., польський партійний діяч. 667

Тарновський С., краківський консерватор. 646

Тарновський Ян, коронний гетьман. 675

Тарновські (Tarnowscy), польський магнатський рід герба “Леліва”. 174, 175

Тачановський Владислав, польський зоолог, орнітолог, знавець польської та світової орнітофауни. 612

Темницький В., український галицький політик. 29, 62

Темучин (Чингізхан; Темуджин, Темучин) (1162[1]–1227), монгольський полководець, засновник Монгольської імперії. 106

Терещенко Ю., український історик. 666, 668, 669, 700

Тетеря Павло (Tetera; Моржковський) († бл. 1670), український державний і політичний діяч, гетьман Війська Запорозького Правобережного (1663–1665). 114, 122, 354, 355, 366, 367, 488, 489

Тимашев О., міністр внутрішніх справ Російської імперії. 640

Тиша (Tysza), український шляхтич, учасник Української революції середини XVII ст., страчений поляками після поразки козаків під Красним (1651). 190, 191

Тишкевич Михайло, український громадський діяч, меценат. 667

Тишкевич Януш (Tyszkiewicz Janusz) (1590–1649), магнат і політичний діяч Речі Посполитої, київський воєвода (1630–1649) та генеральний староста, відомий своїми антиукраїнськими заходами з організації польської колонізації Київщини, власник Бердичева, засновник монастиря “босих кармелітів”; брав участь у боротьбі з армією Богдана Хмельницького під Зборовом. 360, 361, 662

Тишкевичі (Tyszkiewiczze; первісно Тишковичі), польсько-литовський та український магнатський рід. Засновником роду вважають Тишка (Тимофія) Калениковича Мишковича, який жив у першій пол. XV ст. Відомі: Юрій Васильович († 1576), воєвода брестський, Остафій Васильович († 1590), каштелян смоленський; *Януш*, київський воєвода (1630–1649); Констати Пієвич (1806–1868), визначний польський археолог, історик, географ, етнолог, письменник; Євстафій Пієвич, засновник віленського археологічного музею; *Михайло Тишкевич* (1857–1930), діяч УНР. 172, 173

Тищенко Юрій, український громадсько-політичний діяч, видавець, книгар. 46, 589, 620

Тодійчук Ольга, український історик. 648, 659, 671, 705

Толочко Петро, український історик, археолог. 631

Толстой Лев, російський письменник. 688

Томашівський Стефан, український історик, громадсько-політичний діяч. 20, 29, 40, 62, 619, 653

Трайчке (Трейчке) Г., німецький історик і політичний діяч. 571, 578

Требінська Марія, українська громадська діячка. 22

Третьяк Йосип (Юзеф; Tretiak Józef) (1841–1927), польський історик літератури, літературний критик, письменник, професор Ягеллонського університету, дійсний член Краківської академії. Походив з української дрібної шляхти. Брав активну участь у Січневому повстанні. У 1867 р. перебрався до Львова, де викладав польську мову. Вивчав історію літератури доби польського романтизму та історію російської і української літератур. Досліджував вплив *А. Міцкевича* на творчість *О. Пушкіна* та *Т. Шевченка*. Вивчав творчість *Б. Залеського*, *Ю. Словацького*. 440, 475, 476, 701, 702

Третьяков П., російський історик. 585

Трильовський (Trylowski) Кирило Йосифович (1864–1941), український громадсько-політичний і державний діяч. 162, 163, 644

Трофимчук М. М., перекладач. 708

Трофимчук М. С., перекладач. 708

Трясило Тарас Федорович († бл. 1639), український військовий діяч, старший (кошовий) Війська Запорозького Низового (1629–1630). 113

Туган-Барановський Михайло, український економіст. 649

Туни (Thuny), родина. 338, 339

Турянський О., редактор. 689

Тучапський, польський мемуарист Коліївщини. 654

Тхожовські (Tchorzowscy), рід. 258, 259

У

Удовенко В., український громадський діяч, знайомий В. Липинського. 24

Українка Леся, письменниця, громадська діячка. 23, 642

Ульяновський Василь, український історик. 619, 656, 671, 705

Умінський Владислав (Władysław Umiński) (1865–1954), популяризатор досягнень науки та техніки. Автор численних повістей для молоді, популярно-наукових лекцій, піонер польської наукової фантастики. Працював у лабораторії Музею промисловості та сільського господарства, будував у 1880-х роках моделі аеромашин. Засновник аероклубу у Варшаві (1889). Запровадив польську назву аероплану (samolot). Співпрацював з численними польськими друкованими органами – “Kurier Codzienny”, “Kurier Warszawski”, “Prawda”, “Czytelnia dla Wszystkich” тощо. 102, 606, 611–613

Ушинський Костянтин (1824–1871), педагог. 434

Ф

Федорович Владислав (Fedorowicz Władysław) (1845–1917), український земельний магнат у Галичині, громадський діяч, меценат. 27, 80, 228, 229

Федорчук Ярослав, український політичний діяч у Франції. 388, 543, 691

Федькевич Євстафій (Федькович Остап), київський шляхтич, підписок Генеральної військової канцелярії, причетний до укладання Гадяцької угоди, за що отримав сеймову нобілітацію; неодноразовий посол до Варшави і Москви; його син Михайло був овруцьким городничим, а інший – Іван – новгородським скарбником. 488, 489

Федькович Осип-Юрій, український письменник. 656

Федюшка – див. *Євшан М.*

Фелинський Богдан, адвокат з Луцька. 692

Фельдман Вільгельм (Feldman Wilgelm) (1868–1919), польський письменник, видавець, публіцист. Один з найпомітніших тогочасних польських істориків і критиків

літератури, які творили в основному в Галичині. Один з перших проаналізував творчий доробок “Молодої Польщі”. Автор багатотомної історії сучасної польської літератури, що мала вісім видань. Видавець літературно-критичного та суспільно-політичного щомісячника “Крутыка” (1901–1914) у Кракові. За політичними поглядами був близький до польських соціал-демократів, критично ставився до націоналістичних, консервативних і клерикальних поглядів. 148, 149, 634

Філевич Іван Порфирівич (1856–1913), галицький москвофіл, російський історик, професор Варшавського університету; праці з історії давньої України, зокрема Галичини й Закарпаття: “Борьба Польши и Литвы-Руси за галицко-владимирское наследие” (1899), “Очерк Карпатской территории и населения” та ін. 400, 542

Філіпович М., польський історик. 648

Фіш Зенон-Леонард (псевдонім Тадеуш Падалиця), польський письменник, етнограф і публіцист; обстоював теорію культуртрегерської місії польської шляхти на українських землях, з приводу чого вів полеміку з Миколою Костомаровим. 74, 658, 659, 705

Франко Іван, український письменник, мислитель, громадсько-політичний діяч. 559, 566, 606, 640, 642, 643, 649, 657, 689

Франко О., архівіст. 639

Франц Фердинанд, спадкоємець австрійського престолу. 565, 591

Фрідріх II, прусський король. 572, 578

Фруд Джеймс Антоні, філософ. 578

Футурус, псевдонім – див. Скірмунт Констанція.

Х

Халецькі (Chaleccy), українсько-білоруський зем'янський рід, що походить від руського боярства. Родоначальником, як і споріднених родів Калениковичів, Тишкевичів, Стецьких, вважається боярин XIV ст. Мисько (Мишко) Каленикович, від сина якого Павла Мишковича походять Халецькі (за назвою власницького села Халча на Гомельщині). Відомі: Григорій Павлович, київський митрополит 1458–1474; Михайло Остафійович, черкаський намісник у 1501; Михайло Михайлович, київський городничий 1510–1520, овруцький намісник 1522–1531; Йосип Михайлович, овруцький намісник 1544–1553, черкаський і канівський намісник 1558–1559; Герасим Андрійович, житомирський підстароста у 1552. 172, 173

Ханенко Михайло Степанович (бл. 1620–1680), військовий і державний діяч, гетьман Війська Запорозького Правобережного (1669–1674). 114

Хинчевська-Геннель Т. (Chynczewska-Hennel T.), польський історик. 626, 645

Хмелецький Адам (Chmielecki) († 1652), небіж Стефана Хмелецького, власник Балабанівки у Київському воєводстві, перейшов на бік Богдана Хмельницького під Корсунем 1648, полковник паволоцький, незгодний з умовами Білоцерківської угоди, страчений як “бунтівник” за присудом “мішаної комісії”, створеної після неї. 189

Хмелецький Стефан (Chmielecki Stefan), київський воєвода у 1630, уславився боротьбою з татарами. 188–191, 250, 251, 258, 259

Хмелецькі (Chmieleccy), український шляхетський рід. Відомий Ієронім, брат *Стефана* і батько *Адама*. 191

Хмельницький Богдан Зиновій (Chmielnicki Bohdan) (бл. 1596–1657) український військово-державний і політичний діяч, гетьман Війська Запорозького (1648–1657), керівник Української революції 1648–1657. 41, 51, 70, 81, 82, 113, 148, 149, 152–155, 188–191, 216, 217, 230, 231, 246, 247, 258, 259, 273, 276, 282, 283, 288, 289, 322–329, 383, 384, 416, 425, 428, 429, 432, 434, 436, 439, 454, 455, 484–489, 506, 507, 515, 522, 523, 525, 527, 567–572, 578, 580–583, 587–589, 594, 622, 624–626, 628, 634, 635, 641, 645, 654, 655, 658, 666, 669, 681, 682, 702

Хмельницький Михайло († бл. 1622), батько *Богдана Хмельницького*, український шляхтич, потім чигиринський підстароста. 113

Хмельницький Тиміш (1632–1653), гетьманич, смертельно поранений під час Сучавської оборони. 296, 297, 570, 587

Хмельницький Юрій (бл. 1641–1685), гетьман України (1659–1663); страчений турками у Кам'янці-Подільському. 410, 570, 587, 588, 626, 634

Ходкевичі (Chodkiewiczze), литовсько-білоруський та український магнатський рід, що походить від давньоруського боярства; один з головних шлюбних партнерів руських князівських родин (*Вишневецьких*, *Корецьких*, *Полубенських*, *Чарторийських* та ін.). 172, 173, 258, 259

Хоецький З., публіцист часопису “Dziennik Kijowski”. 367, 368, 373

Храповицький А., архієпископ Волинський і Житомирський. 623

Хребтовичі (Chreptowicze; Літавор-Хребтовичі), українсько-литовсько-білоруський князівський рід, що походив від давньоруського боярства, але значно полонізований у XVIII ст., коли він набув статусу магнатського і графського титулу. Відомі: Василь, покупець землі у Володимирському повіті 1495; Мелентій († 1593), архімандрит Києво-Печерської лаври у 1571–1572; граф Йоахім Ігнаці Юзеф Літавор (1729–1812), канцлер Великого князівства Литовського, видатний культурний діяч, власник величезної бібліотеки та архіву в с. Щорси. 172, 173

Ц

Цезар, римський імператор. 572

Цезарій Франциск, польський друкар. 290, 291, 671

Цертвін З. (Certwin Zygmunt). 388

Цитович М., ректор Київського університету. 648

Цицерон, давньогрецький філософ. 699

Ч

Чайковський Михайло (Michał Czajkowski; Садик-паша) (1804–1886), польський письменник і політичний діяч. Народився в українській полонізованій родині. Учасник повстання 1830–1831, після поразки – в еміграції у Франції, потім на Балканах і в Туреччині, де 1850 перейшов на турецьку службу і прийняв іслам. Під час Східної (Кримської) війни 1853–1856 організував козацькі сотні для турецької армії. Замішаний у справі підготовки державного перевороту у Стамбулі, звернувся до російського імператора за амністією, 1873 повернувся в Україну і прийняв православ'я. Палкий прихильник вільної України і незалежної Польщі. Автор популярних романтичних повістей з історії козаччини, перекладених різними мовами. 196, 197, 202–205, 384, 403, 407, 442, 661, 697, 702

Чайковський Петро, російський композитор. 688

Чалий Сава († 1742), полковник війська, надвірний старшина Потоцьких. Один з ватажків гайдамаків. Був страчений гайдамаками з загону Гната Голого за зраду. Герой народних дум і красного письменства. 354, 355

Чаплинський Даніель, польський шляхтич. 493, 494

Чаплинські, родина. 258, 259

Чарнецький Стефан (Czarniecki) (1599–1665), польський військовий і політичний діяч, воевода руський з 1657, коронний гетьман (1665). 114, 190, 191

Чарноцький Адам Зоріан (Czarnocki Adam; псевдонім: Зоріан Доленга-Ходаковський, Zorian Dołęga-Chodakowski) (1784–1825), польський і український археолог, етнограф і фольклорист. 198, 199, 403, 656, 696

Чарторійський Адам, польський політичний діяч, меценат. 673

Чарторійські (Czartoryscy; Чарториські; Чорторійські), український князівський рід, нащадки Гедиміна, одні з найбільших магнатів Польщі та Великого князівства Литовського. Засновник роду – Василь Костянтинович († 1414). Відомі: Михайло Васильович († до 1489), брацлавський намісник з 1452; Андрій Михайлович († 1491), кременецький намісник 1491; Олександр Федорович, волинський воевода (1566–1571); Іван Федорович († 1542), справця Київського воеводства (1564–1565); Михайло Олександрович († 1582), житомирський староста (1574–1582); Миколай Юрій († 1661), волинський каштелян (1633–1655), подільський воевода (1655–1657), волинський воевода (1657–1661); Олександр Август (1697–1782), воевода руський, стрий останнього короля Речі Посполитої *Станіслава Августа Понятовського*. 172, 173, 581

Чеконський Леон (псевдонім *Gozdawa*) (1826–1888), учасник польського Січневого повстання 1863 р., керував повстанцями в Бердичівському повіті. Після поразки втік за кордон. Видав у Кракові брошуру “*O sprawie ruskiej*” (1870). 206, 207, 660

Черкасенко Спиридон (псевдонім Шершень), український драматург. 47, 556, 608, 693, 708

Черкаська Наталя, український історик. 16, 66, 605, 618, 621, 622, 627, 637, 652, 660, 664, 665, 667–669, 673–674, 676, 678–679, 681, 700

Чермак Віктор (Czermak Wiktor) (1863–1913), польський історик, професор Ягеллонського університету. Видавець історичних джерел. Автор праць “Sprawa Lubomirskiego w 1664 r.”; “Szczęśliwy rok, dzieje wojny moskiewsko-polskiej w r. 1660”; “Z czasów Jana Kazimierza” (1893); “Plany wojny tureckiej Władysława IV” (1895) тощо. 324, 325, 681

Череп-Спиридович, провокатор. 547

Чернишевський Микола, російський письменник і філософ. 688

Честаховський Г., український громадський діяч, товариш Т. Шевченка. 653

Четвертинські (Czetwertyńscy; Четвертенські; Святополк-Четвертинські), український князівський рід, що веде початок від турово-пінських удільних князів (Рюриковичів), згодом магнатський литовсько-польський рід; деякі гілки його зберегли православ'я. Засновник роду Олександр Четвертенський, згадуваний під 1388; відомі також: Матвій Васильович († 1563), справця луцького староства (1562–1563); Григорій Остафійович († 1651), підкоморій луцький (1638–1651); Захаріяш Григорович († 1649), луцький підсудок (1644–1649); Стефан (Степан) Яцькович († 1665), брацлавський підкоморій (1629–1665); Григорій (у чернецтві Гедеон, † 1690), єпископ луцький (1660–1685) і митрополит Київський (1685–1690); Андрій, ротмістр козацької хоругви Великого князівства Руського (1660); Юрій Андрійович († 1717), зять гетьмана Івана Самойловича і московський стольник; Януш Андрійович († 1728), полковник російської служби; Антон-Станіслав († 1794), каштелян перемиський (1790), учасник Тарговицької конфедерації. 172, 173

Чех Ю., польський видавець. 674

Чехов Антон, російський письменник. 688

Чижевський Дмитро, український філософ. 589, 595

Чижевський Павло, український громадсько-політичний діяч. 33, 589, 649

Чикаленко Євген, український громадський діяч, меценат. 14, 27–33, 42–49, 51–54, 58, 59, 69, 89, 93, 597, 599, 603, 606, 607, 619, 666, 684, 685, 690, 691, 693, 701, 705

Чингізхан – див. Темучин.

Чичерін Б. 688

Чорновол Ігор, український історик. 703

Чубинський Павло, український громадський діяч, етнограф. 27, 657

Чуприна Іван (Czurpyna Iwan), друг і сусід *Йосипа Юркевича*, який виступав під час поховання Юркевича. 466, 467

Чупринка Грицько, український поет. 46

Чурили (Czurzyłowie), руський спольщений магнатський рід, легендарним засновником якого був галицький боярин Чурила Бродовський, який 1385 передав засновникові роду *Острозьких* Федьку як посаг за донькою Бродівську волость. 78, 79

Чухліб Т., український історик. 626, 634

III

Шажинський Д. (Szarzyński D.), польський видавець. 684

Шайноха Кароль (Szajnocha Karol) (1818–1861), польський історик, публіцист і письменник, учасник польського руху за незалежність. Член польських таємних організацій. Студентом Львівського університету був заарештований; йому було заборонено відновлювати навчання. Редактор часопису “Biblioteka Ossolińskich”, а також заступник зберігача “Оссолінеуму” у Львові (з 1853). У працях з історії середньовічної та ранньомодерної Польщі підкреслював цивілізаційну місію Польщі на сході. Похований на Личаківському цвинтарі у Львові. 115, 148, 149, 176, 177, 218, 219, 322, 323, 578, 651, 662

Шамрай С., український історик. 653

Шандра В., український історик. 640, 672

Шаповал Микита, український громадсько-політичний діяч, публіцист. 46

Шатобріан Ф. Р., французький письменник. 18

Шашкевич Антоній (Szaskiewicz Antonij) (1812?–1880), український і польський поет, учасник Листопадового повстання 1830–1831, належав до балагулів. 160, 161, 202–205, 657

Шашкевич Маркіян, український поет. 160, 161, 641

Шашкевичі (Szaskiewiczze; Шашковичі), зем'янський рід руського походження, імовірно з тюркським корінням. Відомі: Мисько Шашкович-Долбуновський, брацлавський підкоморій (1572–1578); Тихон Васильович Шашкович-Вишковський, брацлавський підкоморій (1607–1624). 172, 173

Шварц М., міністр освіти Російської імперії. 650

Шварценберги (Szwarcenberg), німецька родина в Чехії. 226, 227, 338, 339

Шевченко Тарас (1814–1861), класик української літератури, художник, громадський діяч. 17, 24, 45, 46, 110, 119, 122, 150, 151, 154–157, 162, 163, 188, 189, 198, 199, 204, 205, 238, 239, 383, 388, 389, 403, 404, 439, 452, 453, 476, 559, 608, 619, 620, 623–625, 635, 636, 638–640, 642, 644, 647, 653–656, 659, 665, 674, 681, 698, 705

Шевчук В., український письменник, перекладач. 670, 671

Шелухин Сергій Павлович (1864–1938), український політичний і державний діяч, правознавець. 388, 606, 607, 668

Шемет Володимир, український громадський діяч, землевласник. 61, 649

Шемет Микола, український громадський діяч. 34, 53, 61

Шемет Сергій, український громадсько-політичний діяч, гетьманець. 61, 591

Шемети, брати. 576

Шенрок В., російський літературознавець. 678, 679

Шептицький Андрей (Szeptycki Andrzej; граф Роман Марія Александр, у чернецтві Андрей) (1865–1944), митрополит Галицький, архієпископ Львівський та Ка-

м'янець-Подільський Української греко-католицької церкви (1901–1944). 162, 163, 228, 229, 668

Шерадам А. (Chéradame A.). 377, 378

Шерстюк Г., український публіцист, педагог. 606, 608

Шерстюк Л., дружина Г. Шерстюка. 608

Шлафенберги (Schlafenberg), німецькі аристократи в Чехії. 388

Шраг І., український громадський діяч. 649

Шпилевич (Szpilewicz), учасник поховання О. Юркевича. 466, 467

Шпотанський Станіслав (Szpotański) (1880–1936), польський письменник, публіцист, історик за уподобанням, політичний діяч. Автор історичних повістей, драми, праць з історії романтизму: “Adam Mickiewicz i jego epoka” (1921–1922); “Mickiewicz et le romantisme” (1926); “Materialy do historii Towarzystw Filomatów” (1920–1921, 1934). 200, 201, 656

Штернберги (Sternberg), родина. 338, 339

Шуйський Юзеф (Szujski) (1835–1883), польський історик, політичний діяч, публіцист, професор Ягеллонського університету (з 1869), секретар Академії наук у Кракові (з 1873). 144, 146, 147, 228, 229, 578, 632, 633, 646

Шульгін Василь Віталійович (1878–1976), російський політичний і громадський діяч, публіцист, відомий своїм крайнім шовінізмом, антисемітизмом, українофобією. Народився у Києві в родині професора історії Університету св. Володимира, засновника газети “Киевлянин”. Закінчив юридичний факультет Університету св. Володимира, з 1906 розпочав політичну кар’єру (депутат II–IV Державної думи), з 1913 – видавець “Киевлянина”. У лютому – березні 1917 – член Тимчасового комітету Державної думи, прийняв зречення російського імператора; після Жовтневого перевороту 1917 – один з організаторів та ідеологів Білого руху, монархіст. 358–367, 687

Шумлянський Іосиф, світське ім’я Іван (1643–1708), церковний діяч, львівський єпископ (з 1667 – православний, з 1700 – греко-католицький). 270, 271

Шумський Теофіл Люціан, польський письменник, публіцист, журналіст, перекладач. Учасник Січневого повстання. 660

Шуст Роман, український історик, 608, 625

Щ

Щавелева Н., історик. 632

Щепановський С., польський видавець. 664

Щепотьєв В., український історик літератури. 653

Щоголев С., цензор. 628

Щурат Василь, український літературознавець. 642

Ю

Юзефович Михайл Володимирович (1802–1889), російський політичний і культурний діяч. Куратор Київської шкільної округи (1846–1858), голова Київської археографічної комісії (з 1857), один із засновників Південно-західного відділу Географічного товариства, голова комісії для спорудження пам'ятника Богданові Хмельницькому у Києві. Був зятим ворогом українського руху в будь-яких його проявах; ініціатор Емського указу 1876 про заборону української мови, розгону Південно-західного відділу Географічного товариства, закриття газети “Киевский телеграф”. 158, 159, 356, 357

Юркевич (Jurkiewicz) († 1655), сотник Війська Запорозького, з походження – шляхтич герба “Сас”, розстріляний поляками в с. Демківці. 190, 191

Юркевич Лев, український політичний діяч, лідер УСДРП. 24, 28, 29, 53, 55, 56, 59, 76, 564, 591, 700

Юркевич Осип (Йосип) (Jurkiewicz Józef) (1855–1910), український громадський діяч. Народився на Сквирщині, медичну освіту здобув в Університеті св. Володимира, з 1881 практикував як лікар, водночас беручи участь у запровадженні кооперативного руху. У національному русі зі студентських часів; член “Старої громади”, 1906 був заарештований. Матеріально підтримував українські видання. Разом з В. Литинським готував до друку видання “Z dziejów Ukrainy”. 37, 55, 57, 66, 460, 461–465, 467, 552, 668, 703–704

Юшинський Г. (Juszczynski Heironim Michał), польський поет, бібліограф, історик. 267, 673

Я

Яблоновський Август Доброгост (князь Микола; Jabłonowski August Dobrogost) (1769–1792), відомий в літературі як князь-козак Микола. Ім'я Микола прийняв, хрестившись за греко-католицьким обрядом (1788). Правнук великого коронного гетьмана, краківського каштеляна Станіслава Яблоновського (1634–1702) та син литовського стольника, новогрудського воєводи, мецената, історика, бібліографа Юзефа-Александра (1711–1777), власника однієї з найдавніших колекцій у Ляхівцях Кременецького повіту Волинського воєводства. Князь Август Доброгост успадкував також Завалів коло Підгайців у Галичині і підтвердив у Австрії князівський титул Священної Римської імперії. Оселившись у Стеблеві (тепер – Корсунський район Черкаської області), змінив зачіску на козацького оселедця і звільнив частину підданих від панщини, утворивши з них надвірний козацький загін з 500-т вершників. З його смертю припинилася гетьманська лінія роду. 192, 193, 202, 203, 655

Яблоновський Владислав, польський землевласник, князь. 300, 301, 676

Яблоновський Александр-Валеріан (Jabłonowski Aleksander) (1829–1913), польський історик та етнограф. Народився у шляхетській родині на Підляшші; навчався у Київському університеті св. Володимира, Дерптському та Берлінському університетах. З 1853 мешкав на Київщині. За участь у польському національному

руси 1867 засланий до Пензенської губернії. Наступного року отримав дозвіл на проживання у Варшаві. З 1875 разом з А. Павінським видавав серію джерел у серійному виданні “*Źródła dziejowe*”, частина яких стосується історії України. Досліджував роль польської шляхти та козацьких рухів в Україні. З 1892 – член Історичного товариства Нестора Літописця у Києві, з 1894 – Краківської академії наук, доктор Львівського університету (з 1912), з 1913 – член Королівського Історичного товариства у Лондоні. 41, 48, 172–185, 278–283, 298–307, 406, 484–487, 675–678

Яблоновський Станіслав-Ян (1634–1702), польський державний і військовий діяч, великий гетьман коронний (з 1682). 264, 655

Яворський В., видавець. 689

Ягайло Владислав II (Jagiełło; лит. Jogaila) (1351–1434), великий князь литовський (1377–1381, 1382–1392) та польський король (1386–1434). 112, 138–141

Ядвіга (Jadwiga Andegaweńska) (бл. 1374–1399), польська королева (1384–1399). 112, 138, 139

Язловецькі (Jazłowieccy), польський рід, пов’язаний родинними та майновими зв’язками з руськими князівськими родами. Так, Ієронім Язловецький до 1607 одружився з Елеонорою Янушівною Острозькою († 1618), а Настасія Язловецька – одружена з Федором Михайловичем Масальським († 1509) з числа нащадків чернігівських удільних князів. 174, 175

Яковенко Наталія, український історик. 629, 645

Яковлів Андрій, український історик. 584

Якушинські (Jakuszyńscy) Коцюби, зем’янський рід, який походив з давньоруського боярства; впродовж XVI – початку XVII ст. їхні землі ввійшли до латифундій магнатів Калиновських. 172, 173

Ян II Казимир Ваза (Jan Kazimierz II Waza) (1609–1672), король Речі Посполитої (1648–1668), титулярний король Швеції (до 1660). 282, 283, 622, 626, 651, 681

Ян III Собеський, польський король. 675

Янишин Б., український історик. 644

Янчевецький Д., російський правий публіцист. 421

Ярмолинські (Jarmolińscy), волинський з походження руський дрібношляхетський рід, який осів на Брацлавщині. Відомі: Василь та Юхно, які у 1520-х служили у найманих військах; Матяш і Северин, 1558 теж служили у найманцях; Іван, кременецький земський суддя (1644–1648); представники роду служили у Війську Запорозькому в 1648–1657, посідали в ньому старшинські уряди. 174, 175

Ярослав Мудрий, великий князь київський. 631

Ярошевська Марія, дочка Б. Ярошевського. 59

Ярошевський Богдан, український громадсько-політичний діяч, засновник Української соціалістичної партії, співредактор “*Przegląd’y Krajow’ogo*”. 28, 29, 31, 33, 34, 38, 43, 55, 57–61, 65, 68, 543, 606, 666, 668, 690, 691, 708

Ярошинська Є., український перекладач. 689

Ясинський Варлаам (1627–1707), церковний діяч, митрополит Київський (1690–1707). Ректор Києво-Могилянської академії (1667–1673), настоятель Києво-Печерського монастиря. Відстоював непідлеглість Київської митрополії московському патріархату, відмовився отримати ставлення з Москви. 271

Ясінецький, польський українофіл з Поділля. 32

Ясінський Б., бібліограф. 620

Ясноборські (Jasnoborscy), нобілітований старшинський рід. 180, 181

Ясь Олексій, український історик. 20, 620

Яцьковські (Jaskowscy; Яцковичі), зем'янський рід, що походив від давньоруського боярства. Відомий Лаврін, який 1558 був включений до реєстру найманого війська на землях Русі та Поділля. 172, 173

Наукове видання

В'ячеслав Липинський

Повне зібрання творів, архів, студії
Серія “Твори”

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ
(1908–1917)

Відповідальний за випуск *Ігор Гирич*
Літературний редактор *Лариса Білик*
Комп'ютерний набір *Олени Полевецької*
Макет і верстка *Олени Нужної*

Підписано до друку 16.03.2015.

Формат 70 × 100¹/₁₆.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 63,7.

Тираж 1000. Зам. № С15-021.

Видавництво “УКРАЇНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК”

01054, Київ, вул. Олеся Гончара, 52

Тел. і факс (044) 486-18-59

E-mail: ukrpsm@gmail.com

Свідоцтво про реєстрацію ДК № 517 від 20.08.2001 р.

Віддруковано в друкарні “Видавництво «ФЕНІКС»”.

03680, Україна, м. Київ, вул. Шутова, 13-б.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 271 від 07.12.2000 р.

Л61 В'ячеслав Липинський. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ (1908–1917)
/ Редактори Р. Пеленський, І. Гирич, О. Проценко. – Т. 1. – К.: Український письменник, 2015. – 784 с. – (“Твори”).

ISBN 978–966–579–445-5

До першого тому творів В'ячеслава Липинського увійшли статті, надруковані в часописах “Przegląd Krajowy” (1909), “Рада” (1908–1912), “Літературно-науковий вісник” (1908–1912), “Украинская жизнь” (1912), окремі твори: “Шляхта на Україні” (1909) та ін.

Повне зібрання творчої спадщини В'ячеслава Липинського, його архіву та студій про нього заплановано у 25-ти томах, у трьох серіях: І. Твори – історичні праці та монографії, політологічні трактати та публіцистика; ІІ. Архів – листи, щоденники, записки та нотатки В. Липинського, листи різних осіб до В. Липинського, матеріали українського віденського посольства та інше; ІІІ. Студії – дослідницькі праці і матеріали про життя і творчість В. Липинського та про його рід. Кожна серія має свою власну черговість томів.

УДК 821.161.2-94Липинський1
ББК 84(4Укр)6-4

